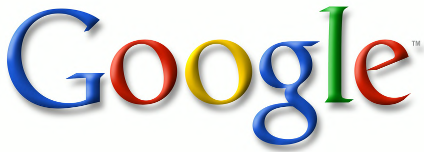
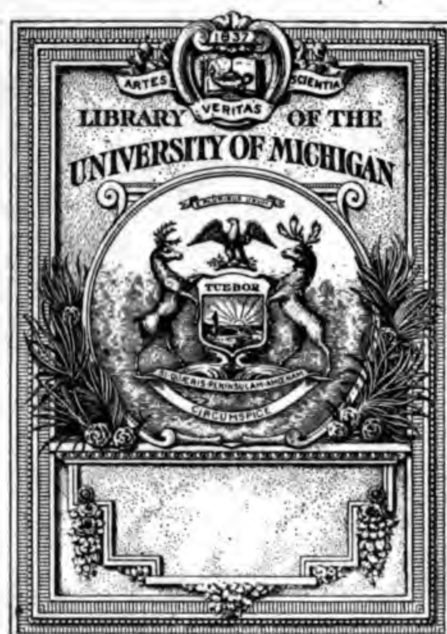

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

VIJFDE VOLGREEKS. — ZESDE DEEL.

(DEEL XL DER GEHEELE REEKS.)

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1891.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

INHOUD.

INHOUD.

INHOUD.

ONZE BESCHERMHEER

Z. M. KONING WILLEM III.

De lang voorziene slag is gevallen.

ZIJNE MAJESTEIT, WILLEM III, ontviel ons 23 November 1890.

Behoeft het nauwelijks herinnering, hoe zwaar de slag is, die het Koninklijk Huis en het Nederlandsche Volk getroffen heeft; — waar de wetenschap een hoogen begunstiger heeft verloren, betreurt ook het Koninklijk Instituut met diepen weemoed het afsterven van den geëerbiedigden Koning.

Heeft het wijlen Zijne Majesteit behaagd te voldoen aan den tweeledigen wensch van het Instituut, reeds aanstonds bij zijne oprichting geopenbaard, door zich te verklaren tot Beschermheer en door te veroorlooven dat het den naam van Koninklijk zal dragen, — gedurende een tijdperk van bijna veertig jaren mochten wij het voorrecht genieten telkens zijne Vorstelijke belangstelling te ondervinden, die ons tot spoorslag en steun verstrekte bij de bevordering van ons doel.

Terwijl het Koninklijk Instituut de velerlei vereerende blijken van 's Konings hooge waardeering niet mag vergeten, gevoelt het behoefte een woord van smartgevoel, van dankbaarheid en van hulde aan de nagedachtenis van zijn Beschermheer te wijden, met de hernieuwde verzekering van zijne onveranderde trouw en innige verknochtheid aan Hare Majesteiten, onze jeugdige Koningin en Hare Doorluchtige Moeder, en de bede dat het den Almachtigen God behage de beide Vorstinnen onder Zijne heilige bescherming te nemen bij de vervulling van Haar gewichtige en verheven taak.

HET EIGENDOMSRECHT VAN DEN STAAT OP DEN GROND OP JAVA EN MADOERA

DOOR

PROF. MR. L. W. C. VAN DEN BERG.

Gelijk van algemeene bekendheid is, gaat de thans op Java en Madoera vigeerende zoogenaamde Agrarische Wet (Ind. Stbl. 1870 N°. 55) van het beginsel uit, dat op bedoelde eilanden alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom bewezen wordt, in civielrechtelijken zin staatsdomein is. Dit eigendomsrecht van den Staat werd nader in wettelijken vorm uitgesproken bij art. 1 van van het zoogenaamde Agrarische Besluit (Ind. Stbl. 1870 N°. 118), doch wordt, voor zooverre het gronden geldt, door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, beperkt door het aan hen op die gronden toegekend, hetzij individueel, hetzij communaal, maar in elk geval zakelijk bezit- of gebruiksrecht. Volgens de tweede en derde alinea's der Agrarische Wet zijn niet alleen derden, maar is zelfs de Staat d. w. z. de eigenaar verplicht dit zakelijke bezit- of gebruiksrecht te eerbiedigen, en kan de Inlander daarvan alleen in zekere gevallen, tegen schadeloosstelling worden ontzet [1]. Zijn recht intusschen, hoezeer ook feitelijk onzen eigendom nabijkomende, blijft desniettemin een jus in re aliena, evenals bij ons het recht van erfpacht of dat van vruchtgebruik. Ik zeg „nabijkomende"; want de eenige punten, waarin zijn recht bij het eigendomsrecht van het Indische Burgerlijk Wetboek achter staat, zijn: de bijzondere onteigening waaraan het is onderworpen ten behoeve der op hoog gezag ingevoerde kultures (al. 3 Agr. W.), het verbod van vervreemding aan niet-In-

---

[1] Door bedoelde alinea's van de Agrarische Wet werd legale sanctie verleend aan de belofte van eerbiediging der Inlandsche bezit- of gebruiksrechten, in 1866 (Ind. Stbl. N°. 80) door de Regeering afgelegd.

landers (Ind. Stbl. 1875 N°. 179) [1], de beperking van verhuur aan niet-Inlanders (al. 5 Agr. W.), en de op den grond klevende bijzondere lasten, als het dessaverband, de verplichting tot heerendienst en de landrente.

Ofschoon de Agrarische Wet zulks niet uitdrukkelijk bepaalt, volgt toch uit art. 27 al. 2 van het Reglement op het Beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië implicite, dat het bij die Wet aangenomen eigendomsrecht van den Staat geene betrekking heeft op den grond in de leenrijken van Midden-Java; terwijl ook moet worden opgemerkt, dat de eigendom van anderen dan den Staat, tot welken landaard zij ook mogen behooren, naar de gewone opvatting niet anders kan worden gestaafd dan naar de voorschriften, welke in de voor Europeanen geldende wetgeving het bewijs van grondeigendom beheerschen.

De rechtsvragen waartoe dit laatste punt aanleiding zoude kunnen geven, laat ik, als buiten het onderwerp van dit opstel liggende, ter zijde. Alleen moet ik, ter volledige kenschetsing van den bestaanden toestand, nog vermelden, dat door den wetgever reeds in 1836 (Ind. Stbl. N°. 19 artt. 3 en vv.) tusschen de opgezetenen van de zoogenaamde particuliere landerijen bewesten de rivier Tji Manoek en de eigenaars dier landerijen eene analoge rechtsverhouding in het leven werd geroepen, als in 1870 tusschen de opgezetenen van het staatsdomein en den Staat. Het zakelijke en erfelijke bezit- of gebruiksrecht, dat aan de op die landerijen gevestigde Inlanders tegenover het eigendomsrecht van den landheer is toegekend, wordt door den wetgever met den verwarring stichtenden naam van „erfpachtsrecht” bestempeld. Hoewel eenigszins anders geregeld, zijn intusschen de beide rechten, dat van erfelijk bezit of gebruik, en dat van Inlandsche erfpacht, in beginsel van geheel denzelfden aard [2]. In hoeverre de wetgever in 1836 nu de bevoegdheid bezat deze inbreuk op het eigendomsrecht van de landheeren te maken, is eene zeer betwistbare en ook zeer betwiste vraag, welke ik wederom thans moet laten rusten.

De slotsom van het vorenstaande is, dat men op Java en Madoera

---

[1] Vreemd is het, dat men er nooit aan gedacht heeft ook den overgang krachtens erfrecht te verbieden.

[2] Door het Hoog Gerechtshof van N. I. werd herhaaldelijk beslist, dat het zoogenaamde erfpachtsrecht der opgezetenen van de particuliere landerijen bewesten de Tji Manoek niets te maken heeft met het erfpachtsrecht van het Burgerlijk Wetboek. Vergl. Mr. J. H. Abendanon: Nederl. Ind. Rechtspraak p. 382.

in de residentiën, rechtstreeks door ons bestuurd, een rechtstoestand heeft, welke naar de in Nederland vigeerende beginselen van burgerlijk recht niet is te verklaren, namelijk een eigendomsrecht van den Staat of den landheer, dat zoowel op den door de bevolking geoccupeerden, als op den niet geoccupeerden grond betrekking heeft, maar dat, wat eerstgenoemden grond aangaat, beperkt is door een eigenaardig zakelijk recht der opgezetenen.

Deze rechtstoestand is herhaaldelijk streng veroordeeld [1], en meestal voorgesteld als eene spoliatie van den Inlander, die zijn eigendomsrecht tot een bezit- of gebruiksrecht zag teruggebracht, en in elk geval als eene juridisch niet te construeeren en tot niets dienende complicatie. Ofschoon het ten deze ook niet aan tegenspraak heeft ontbroken, en speciaal het eigendomsrecht van den Staat door anderen krachtig verdedigd is [2], zoo acht ik het toch niet overbodig om, vooral naar aanleiding van gegevens, in de laatste jaren gepubliceerd, de geheele kwestie nog eens aan een historisch-juridisch onderzoek te onderwerpen.

Vooreerst dan moet ik er op wijzen, dat het eigendomsrecht van den Staat boven en nevens het zakelijke bezit- of gebruiksrecht van de opgezetenen, ofschoon in ons Burgerlijk Wetboek onbekend, volstrekt geen juridisch wanbegrip is, gelijk het wel eens werd voorgesteld, en o. a. gevonden wordt zoowel in het vóór-Justinianeïsche Romeinsche, als in het Mohammedaansche recht.

Wat het eerstgenoemde recht betreft, om van den ager publicus onder de Republiek te zwijgen, zoo bestond nog onder de Keizers het begrip, dat men op gronden, in de provinciën gelegen, slechts bezitrechten, maar geen eigendom in strengen zin kōn uitoefenen, dan alleen voor zooverre de Staat dien eigendom uitdrukkelijk had toegekend. De provinciën namelijk waren door den Staat veroverd; deze alleen had dus door occupatie civielrechtelijk eigendom daarvan

[1] Zie b.v. de opstellen in het Tijdschrift: Het Recht in Nederl. Indië dl. XXV (1875) p. 67 en vv. en in het Indische Weekblad van het Recht, Jaarg. 1875 N°. 637.

[2] Zie o.a. het opstel van F. Fokkens: Vrije desa's op Java en Madoera, in dl. XXXI (1887) van het Tijdschr. v. Ind. T. L. en V. van het Bat. Gen. v. K. en W. Ofschoon in bedoeld opstel ook een en ander voorkomt van hetgeen hier volgen gaat, zoo zal toch de geachte schrijver, hoop ik, mij toegeven, dat de door hem ter loops en met het oog op een speciaal onderwerp behandelde kwestie, van een juridisch standpunt wel eene nadere en meer volledige bespreking verdient. Dit laatste geldt ook van de overigens verdienstelijke dissertatie van Mr. J. A. Nederburgh: Het Staatsdomein op Java, Leiden 1882.

verkregen. Zoo zegt Gajus: Sed in provinciali solo placet plerisque solum religiosum non fieri, quia in eo solo dominium populi Romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum et usumfructum habere videmur [1]. Aan dit bezitrecht werd intusschen langzamerhand zulk eene uitbreiding gegeven, dat het feitelijk geheel met eigendom gelijk stond, zoodat Justinianus het verschil tusschen den eigenlijken eigendom, dominium jure Quiritium, en den quasi-eigendom, dominium bonitarium, als geen praktisch nut meer hebbende, en slechts tot noodelooze rechtsfictiën en verwarring aanleiding gevende, kon opheffen [2]. In het Mohammedaansche recht daarentegen bestaat ook thans nog het onderscheid tusschen eigendom en erfelijk bezit- of gebruiksrecht. Dit onderscheid hangt zamen met een zeer praktisch staatsbelang, namelijk dat alleen gronden, waarop laatstgenoemd recht wordt uitgeoefend, aan eene zware grondbelasting, als een zakelijken last, zijn onderworpen.

Het Mohammedaansche recht namelijk brengt den oorsprong van allen grondeigendom terug tot de occupatie of in-bezit-name, hetzij langs vreedzamen weg door ontginning, hetzij langs gewelddadigen weg door verovering in den oorlog tot uitbreiding des geloofs. De ongeloovigen toch, vóór hunne onderwerping aan de Muzulmannen, worden, evenals hun land, als rechteloos beschouwd. Hun grond is dus res nullius, welke door occupatie eigendom van den Staat wordt, als buit. Een deel van dien buit moet worden afgestaan aan de krijgslieden, die aan den strijd hebben deelgenomen; maar een deel behoudt de Staat voor zich, en dit deel kan, voor zooverre het uit bouwgronden bestaat, worden uitgeven in erfelijk bezit of, gelijk de Mohammedaansche juristen het uitdrukken, in eeuwige huur, terwijl dan de grondbelasting het karakter van huurprijs draagt [3]. De

[1] Institutionum Comment. II § 7.

[2] L. un. Cod. De nudo jure Quiritium tollendo VII: 25. Volgens H. S. Maine (Ancient Law. 9de ed. p. 295 en v.) zoude het dubbele recht op den grond in het leenstelsel, namelijk het hoogere recht van den leenheer en het lagere van den leenman, slechts een gegeneraliseerde vorm zijn van het dominium quiritarium en het dominium bonitarium van het vóór-Justinianeïsche Romeinsche recht.

[3] Zie Mâwardî (Ed. Enger) p. 237 en vv. 335; Minhâdj aṭ-Ṭâlibîn dl. II p. 299. Over de grondbelasting, rustende op de gronden aan de ongeloovigen, na de verovering gelaten, spreek ik hier niet, omdat die belasting, ofschoon ook wel het karakter van eeuwige huur ten behoeve van den Staat dragende, toch inderdaad iets anders is: die gronden toch zijn in de doode hand gebracht d. w. z. zij behooren aan Allâh, en de Staat, ofschoon de belasting innende, doet zulks niet als eigenaar, maar als vruchtgebruiker. Zie Mâwardi p. 255, Minhâdj aṭ-Ṭâlibîn III p. 270.

overeenkomst met de tegenwoordige Javaansche toestanden is treffend, daar ook de belasting, welke op dit eiland en op Madoera op den grond rust, de landrente, van ouds als eene „huur" werd gequalificeerd [1].

Intusschen, ondanks deze overeenkomst, staan, gelijk wij zien zullen, de twee instellingen oorspronkelijk volstrekt niet met elkander in verband.

De oudste documenten van het recht, dat op Java gegolden heeft, zijn de wetboeken, bij de Hindoe's in zwang, toen zij op het eiland heerschten, en wel in de eerste plaats het wetboek van Manoe, dat de emigranten uit Vóór-Indië overal op hunne tochten schijnen te hebben medegevoerd, en waarvan wij dan ook in de Oud-Javaansche letterkunde sporen aantreffen [2]. In dit wetboek echter vindt men geene bepalingen, waaruit een burgerrechtelijk eigendom van den Vorst op den geheelen grond van zijn rijk zoude zijn op te maken, wel daarentegen een aantal artikelen, welke onwederlegbaar wijzen op privaat eigendom van den grond. Men zie slechts Boek VIII art. 243 en Boek IX artt. 44, 49, 51 en vv. [3]. Het is trouwens reeds door anderen opgemerkt, dat wel het Hindoe-recht aan den Vorst een grooter aandeel in de produkten van den bodem toekent, dan naar onze begrippen redelijkerwijze als grondbelasting kan geheven worden [4]; maar tusschen dit en eigendomsrecht is een groot verschil. Het begrip van eigendomsrecht van den Staat op den grond is dan ook in Britsch Indië, volgens een bij uitnemendheid bevoegd schrijver, door de Engelschen aan het Mohammedaansche en niet aan het Hindoe-recht ontleend [5]. Behalve echter het wetboek van Manoe heeft van ouds in het door Hindoe's gekoloniseerde gedeelte van Java een in het Oud-Javaansch opgesteld extract of liever

---

Ook de grondbelasting, welke door ongeloovigen soms wordt opgebracht als eene persoonlijke verplichting, en welke vervalt door hunnen overgang tot den Islâm, is hier niet ter zake dienende. Zie Mâwardî p. 256.

[1] Zie de Proclamatie van Raffles dd. 15 Dec. 1813 art. 2, te vinden in zijn Substance of a Minute (Ed. 1814) p. 173 en vv., benevens het model voor de piagĕm's der dorpshoofden, gearresteerd bij het Ind. Stbl. v. 1819 N°. 36.

[2] Zie o.a. Bhomakâwya I: 5, en Burnell en Hopkins: Introduction op hunne vertaling van Manoe's wetboek, p. XXVIII.

[3] Ik citeer naar de vertaling van Burnell en Hopkins. Ook in andere Oud-Indische wetboeken vindt men deze private grondeigendom erkend. Vergl. b.v. Yâjnavalkya (Ed. Stenzler) II: 24.

[4] Zie Manoe VII: 130—132 en de aanteekening.

[5] H. S. Maine: Village Communities (3de ed.) p. 104. Vergl. ook de plaats uit Colebrooke's Essays geciteerd door Nederburgh l.l. p. 45.

eene gedeeltelijke omwerking van dat wetboek gegolden, bekend onder den naam van Koetâra Mânawa [1]. Deze Koetâra Mânawa is, volgens Dr. J. Brandes [2], het wetboek dat, zonder vermelding van den titel, door Dr. J. C G. Jonker met vertaling en aanteekeningen is uitgegeven in zijn bekend akademisch proefschrift [3].

Dat de Koetâra Mânawa op Java als rechtsbron heeft gegolden, blijkt, behalve uit de zooeven in noot 1 geciteerde Kawi-oorkonde, ook uit het feit, dat het wetboek van Java naar Bali is gebracht, waar het thans nog schijnt te worden geconsulteerd [4]. Zoo groot is de populariteit van dit wetboek op Java geweest, dat het zich tot in het midden der vorige eeuw in Cheribon heeft staande gehouden. Immers werden eerst bij de Resolutie van den Resident van Cheribon van 18 April 1768 [5], in overeenstemming met de toenmalige Cheribonsche vorsten, een aantal met name genoemde, tot dien tijd in dat gewest gevigeerd hebbende oude wetten, waaronder de Koetâra Mânawa, afgeschaft, en in plaats daarvan een nieuw wetboek, de Papakĕm ingevoerd. In dien Papakĕm wordt echter nog herhaaldelijk o. a. naar de Koetâra Mânawa verwezen [6].

Art. 100 nu van de Koetâra Mânawa bepaalt het volgende: „Indien iemand zijn land verpandt, vervalt dit pand nooit, want het „land is eigendom van den Vorst; het blijve slechts bij den pand- „nemer.” Dit artikel leert ons twee belangrijke beginselen: vooreerst dat de Vorst in civielrechtelijken zin aanspraak maakt op den grond, en ten tweede dat de opgezetenen zekere rechten op het gebruik van den grond hadden, welke rechten zij b. v. konden verpanden, maar welke het hoogere recht van den Vorst onverkort lieten, en niet van zakelijken aard waren. Gold het toch een zakelijk gebruiksrecht op den grond, zoo zoude het pand, niettegenstaande het hoogere eigendomsrecht van den Vorst, wel degelijk kunnen vervallen, evengoed als bij ons een hypotheekhouder het aan hem verbonden erfpachtsrecht of vruchtgebruik kan executeeren, zonder dat het eigendomsrecht op den grond daardoor wordt getroffen. Prof. Mr. P. A.

---

1 Vergl. Cohen Stuart: Kawi-Oorkonden, N°. XVI.

2 In zijne verhandeling: Een Jayapattra of Akte van eene Rechterlijke Uitspraak, opgenomen in dl. XXXII (1888) van het Tijdschr. v. Ind. T. L. en V. v. h. Bat. Gen. p. 98 en vv. Zie ten deze speciaal p. 108 en 189 noot 2. Op deze hoogst belangrijke verhandeling zullen wij in den loop van dit opstel nader terugkomen.

3 Een Oud-Javaansch Wetboek vergeleken met Indische Rechtsbronnen, Leiden 1885. Zie Jonker's Inleiding p. 3, en de daar geciteerde schrijvers.

4 Zie het Tijdschrift: Het Recht in Nederl. Ind. dl. III (1850) p. 72.

5 Ibid. p. 89, 157.

van der Lith, in zijne aankondiging van de dissertatie van den heer Jonker [1], wijst er op, dat o. a. in de artt. 43, 253 en 268 van "eigenaars" van onroerende goederen gesproken wordt, en dat dus ook de Koeṭâra Mânawa wel degelijk privaat grondeigendom zoude kennen; maar ik geloof dat bedoelde artikelen eene explicatie toelaten, waardoor men den schijnbaren strijd met art. 100 kan oplossen. Die explicatie moet worden beproefd, omdat, gelijk wij straks zien zullen, eene serie van documenten de juistheid van laatstgenoemd voorschrift komt bevestigen.

In de eerste plaats bewijst art. 253 m. i. niets, omdat daarin van den eigendom van een huis gesproken wordt, en nu kan het zeer goed zijn, dat men eigenaar is van een huis, zonder dat men daarom eigenaar is van den grond, waarop dat huis staat. Ook thans noch is, voor zooverre ik weet, in den geheelen O. I. Archipel het begrip levendig, dat de eigendom van gebouwen of beplantingen afgescheiden van den grondeigendom bestaanbaar is, een begrip dat echt Oostersch schijnt te zijn, want het wordt ook in het Mohammedaansche recht gehuldigd [2]. En wat de andere artikelen betreft, het Oud-Javaansche woord, dat regelmatig door den heer Jonker als in "eigendom" hebben wordt vertaald, dṛwe, in het moderne Javaansch darbé of doewé, slaat niet alleen op den eigendom, maar ook op het bezit, zelfs op bezit sine animo domini. Het is eenvoudig het algemeene begrip van iemands "have" of "goed", zonder dat het iets te kennen geeft omtrent het karakter van de feitelijke machtsuitoefening op die "have" of dat "goed" [3]. En nu behoeft het geen betoog, dat een onroerend goed in het "bezit" kan zijn van iemand, welk bezit hij tegenover derden kan handhaven;

---

[1] De Gids, Jaarg. 1886, dl. I p. 546 en vv.

[2] Vergl. Minhâdj aṭ-Ṭâlibîn, dl. I p. 396 en vv. De regel superficies cedit solo is dus in het Mohammedaansche recht geene praesumptio juris et de jure, maar eene praesumptio juris tantum.

[3] De Soendanees zegt in den zelfden zin boga, van het Sanskr. bhoga "gebruik" "genot". Daarom zoude in het evengenoemde art. 100, in plaats van de woorden "is eigendom van den Vorst" liever "behoort den Vorst" moeten gelezen worden. Ik volgde echter de vertaling van den heer Jonker. Ook in het Hollandsch spreekt de huurder van "mijn" huis of "mijn" land tegenover derden, maar hij zal dit niet doen tegenover den eigenaar. Gelijk nu in het Hollandsch het voornaamwoord "mijn" zoowel op den eigendom als op het bezit, zelfs op het bezit sine animo domini kan slaan, zoo kan dit ook het geval zijn met het Oud-Javaansche dṛwe en de daarvan in het hedendaagsche Javaansch afgeleide woorden. De verklaring van de woorden dṛwe en bhoga dank ik aan de welwillende mededeeling van Prof. Dr. H. Kern.

terwijl toch dat bezit ten eene male zwijgt tegenover het hoogere recht van den eigenaar. Men denke b. v. aan de bezit-actiën van ons recht, ja zelfs aan de actie van den huurder tegenover derden, die hem door feitelijkheden in zijn genot belemmeren [1]. In de door den heer Van der Lith aangehaalde artikelen van de Koeṭâra Mânawa is toevallig altijd van handhaving van het recht op den grond tegenover derden sprake; uit die artikelen is dus niets te leeren omtrent een zakelijk recht, dat de opgezetenen tegenover het hoogere, het eigendomsrecht van den Vorst zouden hebben, en nog veel minder, dat zij zelve eigenaars in absoluten zin zouden zijn.

Het eigendomsrecht van den Vorst op den grond blijkt dus volgens de Koeṭâra Mânawa bij de Hindoe's op Java te hebben bestaan, in afwijking van hetgeen hun recht oorspronkelijk voorschreef. Dit begrip kan door hen natuurlijk niet uit hun vaderland zijn medegebracht, maar moet door hen op Java zijn gevonden, en in hun recht zijn overgenomen [2]. Zoodanige vreemde bestanddeelen zijn er trouwens in de Koeṭâra Mânawa velen te vinden [3]. Het opnemen van die vreemde bestanddeelen laat zich zeer gemakkelijk verklaren door de groote plaats, welke door de Hindoe-wetten aan de landsgebruiken en het landrecht wordt toegekend [4]. Ook in de bovengeciteerde door Cohen Stuart sub No XVI uitgegeven Kawi-oorkonde wordt niet alleen naar wetboeken, maar ook uitdrukkelijk naar het plaatselijke gewoonterecht (deçadrṣṭa) als rechtsbron verwezen. De vraag is alleen of redelijkerwijze kan ondersteld worden, dat, toen de Hindoe's op Java kwamen, zij aldaar een beschavingstoestand vonden, van dien aard dat bij de inheemsche bevolking een gevestigd rechtsbewustzijn bestond omtrent onderwerpen, als het hier geldt, en welk rechtsbewustzijn zelfs het recht der kolonisten op sommige punten heeft gewijzigd.

---

[1] Art. 1592 BW. = art. 1556 Ind. BW.

[2] Het beroep dat de heer Jonker (p. 30) doet op Jagannâtha's Digest (vert. d. Colebr.) om het eigendomsrecht van den Vorst te verklaren, begrijp ik niet. De latere ontwikkeling van het Hindoe-recht in Britsch Indië heeft voor Java geen praktisch belang. Wij moeten daar bedoeld recht beschouwen in den toestand, waarin het was, toen de Hindoe's er heerschten.

[3] Op het bestaan van bepalingen in de K. M., welke niet uit het Hindoe-recht te verklaren zijn, wees reeds de heer Jonker in zijne Inleiding.

[4] Vergl. Maine: Village Communities p. 9, 13, 14, 39, 55, 65, 66 111; Jolly: Ontlines of an History of the Hindu Law, enz. p. 31 en v.; Nelson: Indian Usage and Judge made Law p. 24 en v.; Burnell en Hopkins: The Ordinances of Manu, Introduction p. XXXIV en v., en Boek I: 107 en vv.

Het antwoord op deze vraag zoude eenige jaren geleden stellig ontkennend moeten zijn, maar moet m. i. thans bevestigend luiden. De schets, welke ons in dl II p. 17 en vv. van Prof. Dr. P. J. Veth's werk over Java wordt gegeven van den maatschappelijken toestand der bevolking van het eiland vóór de komst der Hindoe-kolonisten, is zoodanig dat van een op bewustzijn gegrond gewoonte- of landrecht bij die bevolking moeielijk sprake kan zijn, althans niet omtrent den aard van de rechten op den grond. De juistheid van die schets is echter, sedert het verschijnen van het bovengeciteerde opstel van den heer Brandes, aan gegronden twijfel onderhevig [1]. Volgens laatstgenoemde toch stond de Javaansche maatschappij, toen de Hindoekolonisatie ongeveer in het begin van de 8ste eeuw onzer jaartelling zich krachtig begon te ontwikkelen, reeds op een tamelijk hoogen trap van beschaving; terwijl op het eiland reeds een geordend bestuur werd aangetroffen. Deze hypothese verklaart m. i. niet alleen een aantal punten van verschil tusschen de Koeṭâra Mânawa en het origineele wetboek van Manoe, o. a. de kwestie van het recht van den Vorst op den grond, maar ook verschillende andere instellingen, welke wij nog bij de tegenwoordige Javanen in den vorm van gewoonterecht zien voortleven, en welke blijkbaar noch Hindoesch noch Mohammedaansch zijn, al heeft men getracht aan sommigen in den lateren tijd een Mohammedaansch tintje te geven [2]. Omgekeerd meen ik, dat genoemde verschilpunten en instellingen op hunne beurt een factor zijn tot staving van des heeren Brandes' hypothese.

Ik zeide zooeven, dat het eigendomsrecht van den Vorst op den grond, hetwelk wij in art. 100 der Koeṭâra Mânawa zien uitgesproken in juridischen vorm, bevestigd wordt door eene serie van documenten. Van die documenten noem ik in de eerste plaats een tweetal oude Javaansche wetboeken: den Soerjå Ngalam en den reeds geci-

[1] T. a. p. p. 104 en vv. 122 en vv.

[2] Voor de verschilpunten tusschen de Koetâra Mânawa en het Mânawa Dharma Çastrâ verwijs ik naar de Inleiding en de aanteekeningen van den heer Jonker. Van de thans door de Javanen met den Islâm in verband gebrachte, doch blijkbaar van elders te verklaren instellingen noem ik slechts twee: 1°. De verdeeling der staande huwelijk verkregene goederen; bij ontbinding des huwelijks, komen daarvan ⅔ aan den man of zijne, en ⅓ aan de vrouw of hare erfgenamen. Men verdedigt deze, met het Moh. recht strijdige verdeeling door een beroep op Koran IV 12, 175. Op die plaatsen wordt intusschen van erfrecht gesproken, terwijl het in casu de ontbinding eener gemeenschap geldt. 2°. Het antichretische pandrecht, dat in den Mohammedaanschen vorm van verkoop met recht van wederinkoop gegoten wordt. Vergl. daarover het opstel van Prof. Dr. G. A. Wilken in dit Tijdschrift, 5de Reeks, dl. III (1888) p. 555 en vv.

teerden Cheribonschen Papakĕm. Gelijk men weet, bevat de Soerjâ Ngalam, volgens de Javaansche overlevering, de rechtsvoorschriften, afkomstig van den aldus genoemden Mohammedaanschen vorst, die geregeerd moet hebben in de eerste ontwikkelingsperiode van den Islâm in Midden-Java, welke voorschriften het uitvloeisel zouden zijn van eene poging om de begrippen van den nieuwen godsdienst met de oude rechtsinstellingen te verzoenen [1]. Eene Engelsche vertaling van dat wetboek is te vinden bij Raffles: History of Java [2], en eene Hollandsche, volgens den heer Brandes [3], naar eene betere redactie, in dit Tijdschrift zelve, Nieuwe Volgreeks, dl. VI (1863) p. 1 en vv. Aan de laatste vertaling zal ik mij dus in dit opstel houden. En nu lees ik daarin [4]: „Er is de Vorst alleen die de „geheele landen bezit, wijl landen niet verkocht mogen worden, „maar wel de opbrengselen daarvan"; op grond van welk beginsel dan wordt uitgemaakt, dat noch de bezitter, noch hij, aan wien deze het bezit verhuurd had, aanspraak kon maken op een in den bodem gevonden schat, doch alleen de Vorst. Deze liet in het gestelde geval slechts een klein deel van den schat aan den vinder als belooning. In den Cheribonschen Papakĕm [5] wordt eene beslissing medegedeeld van een alouden vorst van het Hindoe-rijk Mĕndang Kĕmoelang in Midden-Java, waarbij zeker hoofd „beschonken „wordt met den eigendom van de negorij Pagoetan, zijn leven lang", en wel als belooning, omdat hij een gepleegd misdrijf had aangegeven. Nu is het duidelijk, dat de Vorst, om den eigendom van eene „negorij" af te staan, van die „negorij" eigenaar moet zijn; terwijl zulk een afstand geen zin zoude hebben, wanneer de bewoners der „negorij" zelve eigenaars van de door hen geoccupeerde gronden waren.

Van dergelijke schenkingen van door de bevolking geoccupeerden grond, van wege den Vorst, vinden wij een aantal voorbeelden in de oorkonden op steen en koper, welke ons uit de Hindoe-periode zijn bewaard gebleven. De algemeene inhoud van deze schenkingsoorkonden (praçâsti, piagĕm), welke over het geheel een sterken

---

[1] Zie Veth: Java dl. I p. 346.
[2] Dl. II p. XXXIII der editie van 1817.
[3] T. a. p. p. 140 in de noot.
[4] P. 40. De vertaling dagteekent uit het begin dezer eeuw, en is blijkbaar vervaardigd door iemand, die beter Javaansch dan Hollandsch kende. Dit niet te vergeten bij de beoordeeling van taal en stijl.
[5] T. a. p. p. 232.

familietrek vertoonen, vindt men medegedeeld door den heer Brandes in zijne aanteekeningen op den Catalogus der Archaeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, p. 365 en vv. De instelling is door de Hindoe-kolonisten uit hun vaderland naar Java overgebracht, doch heeft aldaar, blijkbaar tengevolge van het eigendomsrecht van den Vorst op den grond, een gewijzigden vorm aangenomen.

De oorsprong van de vorstelijke schenkingen in het Hindoe-recht ligt in de verplichting van het hoofd van den Staat om te zorgen voor het onderhoud van hen, die tot de hoogste kaste, d. w. z. die der Brahmanen behooren. Zoowel in het wetboek van Manoe als in het vermoedelijk iets latere van Yâjnavalkya [1] vinden wij deze verplichting uilgesproken [2]; in laatstgenoemde rechtsbron vinden wij zelfs het ook voor Java belangrijke voorschrift, dat van dergelijke schenkingen aan Brahmanen oorkonden, liefst op koperen platen, moeten worden gemaakt [3]. De Vorst kon echter aldus bij wege van schenking over niet meer beschikken, dan hij zelf bezat, noch meerdere rechten afstaan, dan hem zelf toekwamen. In overeenstemming met dit beginsel zien wij dan ook, om van giften van roerende goederen niet te spreken, dat de vorsten in Vóór-Indie aan Brahmanen het recht afstaan, om, van zekere dorpen, voor zich te innen, wat de bewoners anders als belasting aan de schatkist moesten opbrengen, met welken afstand tevens in den regel privilegiën van persoonlijken aard verbonden waren, b. v. het mogen gebruiken van voorwerpen, waarvan het gebruik overigens aan den Vorst of zijne familie was voorbehouden. Nimmer echter werd bij zoodanige schenking over den grond van de opgezetenen zelve beschikt [4]. Inbreuk op den privaten grondeigendom door den Vorst, zoude trouwens in strijd zijn met de verplichtingen, welke de wet hem oplegt, en zoude de schenking volgens het Hindoe-recht absoluut onwettig maken [5].

Wanneer wij nu de Oud-Javaansche schenkingsoorkonden, voor zooverre die toegankelijk zijn, nagaan, zoo valt het op, dat wij daarin ook wel melding gemaakt vinden van privilegiën, als in Vóór-

[1] Zie Stenzler's Vorrede p. X.
[2] Man. VII: 79, X: 113, XI: 4, 6. Yâjn. I: 130, 314, II: 34, 185.
[3] Yâjn. I: 317—319.
[4] Ik zeg dit op gezag van de door Fokkens l.l. p. 480 en vv. aangehaalde plaats uit Burnell's: Elements of South Indian Palaeography.
[5] Man. IV: 87 juncto VII: 88.

Indië werden toegekend, maar dat op Java het hoofdbestanddeel der schenking de grond was, welke ten behoeve van den begiftigde, veelal een priester of geleerde [1], tot een „vrij gebied” (dharmasîma swatantra of lĕpas) werd verheven, en wel zonder dat men ooit gewag vindt gemaakt van een voorbehoud omtrent den eigendom of eenig ander zakelijk recht van de opgezetenen. Nu geef ik wel den heer Nederburgh toe [2], dat men bij den tegenwoordigen stand der wetenschap met die oorkonden zeer voorzichtig moet zijn, vooral wanneer men, gelijk hij en ik, hoofdzakelijk op vertalingen moet afgaan. Gold het dan ook een op zichzelf staand document, ik zoude mij niet gerechtigd achten daarop eene theorie omtrent het eigendomsrecht van den Vorst op den grond te bouwen. Wel echter komt het mij voor, dat wij tot het maken van conclusiën gerechtigd zijn, wanneer wij die oorkonden in haar onderling verband, en in verband met de bovenaangehaalde plaatsen uit de Koeṭâra Mânawa, den Soerjå Ngalam en den Papakĕm beschouwen. In dat verband kunnen wij het verheffen tot een „vrij gebied” op Java slechts verklaren, als een afstand door den Vorst van de eigendomsrechten, welke hij in het algemeen op den grond, bebouwd of niet, uitoefende. Merkwaardig is ten deze vooral de oorkonde van het jaar 782 na Çaka, door Prof. Dr. H. Kern uitgegeven en vertaald in de Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Akademie van Wetensch. Afd. Letterkunde, 2de Reeks, dl. X (1880) p. 77 en vv. Uit die oorkonde toch blijkt uitdrukkelijk, dat het „vrije gebied” bestond uit grond, waarop reeds opgezetenen gevestigd waren [3]; bovendien was de grond vroeger tegen eene zekere geldsom afgestaan aan den begiftigde, niet door de opgezetenen, maar door hunne hoofden (priyayi) vermoedelijk door het dorpsbestuur. Neemt men nu, met de wetboeken van Manoe en van Yâjnavalkya, privaat grondeigendom aan, zoo is hetgeen hier vermeld wordt ten eenen male onverstaanbaar. In dat geval toch had aan den begiftigde niet de grond als vrij gebied kunnen worden afgestaan, omdat hij daarvan reeds door koop eigenaar

[1] Jav. pardikan = vrijheer. Over het verband van deze beteekenis van het woord pardikan met de oorspronkelijke beteekenis van „geestelijke”, vergl. het door den heer Kern medegedeelde in het feestnummer van dit Tijdschrift, uitgegeven bij gelegenheid van het Orientalisten-Congres (1883) dl. II, p. 5 en v.

[2] L. l. p. 5 en v.

[3] Vergl. de woorden: „akkers met inbegrip van tuinen en erven” op p. 80, en: „met inbegrip van tuinen en erven” op p. 81. Er werd dus eene geheele dessa met hare gronden als „vrij gebied” afgestaan.

was geworden, maar had hem hoogstens bij wege van privilegie vrijdom van belasting kunnen worden geschonken. Dan had hij ook den grond niet kunnen koopen van de hoofden, maar had hij zulks van de opgezetenen zelven moeten doen. In verband echter met hetgeen hierboven omtrent de beteekenis van dṛwe werd aangevoerd, is hem blijkbaar niet de eigendom van den grond verkocht; maar hebben de hoofden slechts voor geld afstand gedaan van de zuiver persoonlijke rechten, welke hunne gemeente of hare leden op het gebruik van dien grond konden doen gelden.

Eene andere aanwijzing van het ontbreken van privaat eigendomsrecht ligt in de bepaling der belendingen van het vrije gebied [1]. Er wordt namelijk niet bepaald, dat het vrije gebied grenst aan den grond van zekere omwonende personen, maar aan den grond behoorende tot het gebied van zekere gemeenten; terwijl ook de verdeeling van de rijstakkers, tot het vrije gebied behoorende, zooals die in de oorkonde door den Vorst gemaakt wordt [2], onvereenigbaar is met de onderstelling, dat de begiftigde reeds eigenaar van het gebied in kwestie zoude zijn. Hetzelfde is eindelijk het geval met de hernieuwing van het privilegie in het jaar 1295 na Çaka, bij welke gelegenheid de begiftigde verklaard wordt, „in het „bezit" (dṛywe) [3] te worden gesteld van het dorp Boengoer, als een vrij gebied, wederom zonder dat van de zakelijke rechten op den grond, door opgezetenen uitgeoefend, wordt gewag gemaakt. Alleen aan de hoofden der bevolking wordt een aandeel in de opbrengsten van het gebied toegekend, tegen betaling van zekere huldegeschenken (prasamâmwatakĕn pangganjar) [4]. Uit al het bovenstaande blijkt, dat het stuk, wanneer men private grondeigendom aanneemt, uit een juridisch oogpunt onverklaarbaar is, doch dat het eerst begrijpelijk wordt, wanneer men gelieft vast te houden aan het eigendomsrecht van den Vorst, en aan het beginsel, dat de opgezetenen, aan wie de Vorst den eigendom niet had afgestaan, slechts persoonlijke en contractueele aanspraken op den grond konden doen gelden. Welke die aanspraken waren zullen wij straks zien.

Intusschen mag ik den lezer eene objectie, aan eene andere oorkonde ontleend, niet verzwijgen. De heer Kern, die de welwillend-

---

[1] L. l. p. 82.

[2] L. l. p. 83

[3] L. l. p. 90. Vergl. het hierboven p. 7 opgemerkte omtrent de beteekenis van dit woord.

[4] L. l. p. 90, 91.

heid had, deze zaak met mij te bespreken, vestigde mijne aandacht op de eerste der door Cohen Stuart uitgegeven Kawi-oorkonden, waarin ook grond wordt afgestaan, doch welke grond, voor zooverre zij uit bouwgrond bestond, door den Vorst "gekocht" (win'li) was. Zulk een koop is natuurlijk ondenkbaar, wanneer men aanneemt, dat de Vorst reeds eigenaar was. Deze oorkonde is meer dan 60 jaar jonger dan de vorige; anders zoude men kunnen denken, dat het eigendomsrecht van den Vorst eene latere modificatie van het Hindoerecht op Java kon zijn. Men zal dus eene andere verklaring moeten zoeken, en denken, hetzij aan grond vroeger door den Vorst in eigendom afgestaan, doch thans teruggekocht, hetzij aan eene schadeloosstelling voor persoonlijke aanspraken. De omstandigheid, dat de grond, in kwestie niet van de opgezetenen, maar van hun hoofd (râma) gekocht is, maakt eene dergelijke onderstelling zeer aanneembaar.

Na de invoering van den Islâm gingen de vorsten, die in Midden-Java geregeerd hebben, voort met het afstaan van dorpen als vrij gebied aan bijzondere personen, ofschoon volgens het Mohammedaansche recht eene dergelijke handeling absoluut nietig zoude zijn. Daar namelijk de Vorst, volgens dat recht, niet alleen den eigendom, maar zelfs het erfelijke bezit- of gebruiksrecht der bevolking moet eerbiedigen, kan hij nooit over een geheel dorp met de daarbij behoorende gronden beschikken, doch hoogstens bij wege van concessie (iqṭâʿ) aan particulieren het recht afstaan om de belastingen te innen, welke de bewoners aan de schatkist moeten opbrengen [1]. Wat echter de Javaansche vorsten na de invoering van den Islâm betreft, zoo vinden wij in een belangrijk opstel van den heer C. J. Hasselman [2] o. a. een schenkingsbrief van den Sultan van Demak aan een hoofd van Tjahjana, waarbij aan laatstgenoemde die streek als een vrij gebied wordt geschonken [3]. Vernieuwingen van die schenking

---

[1] Mawârdi p. 332.

[2] De Perdikan-dessa's in het Distrikt Tjahjana, in het Tijdschrift v. h. Binnenl. Best. Jaarg. 1887/1888 p. 72 en vv.

[3] L. l. p. 84, 85. De heer Hasselman betwijfelt de echtheid van dit stuk. M. i. moet men bij Inlandsche geschriften onderscheiden tusschen authenticiteit van den tekst en authenticiteit van den inhoud. De taal alleen is reeds eene voldoende aanwijzing, dat de Sultan van Demak het stuk niet aldus heeft uitgevaardigd; maar daarmede is nog lang niet uitgemaakt, dat de schenking niet van dien vorst afkomstig zoude zijn. De bekende gewoonte der Inlandsche afschrijvers, om verouderde woorden of uitdrukkingen in hun tekst door meer bekenden te vervangen, maakt het mogelijk, dat een uitwendig tamelijk modern stuk toch innerlijk van ouden datum kan zijn. Dergelijke stukken zijn op zich zelve natuurlijk niet vol-

hebben waarschijnlijk door de vorsten van Padjang en Mataram plaats gehad [1]. Tot in deze eeuw toe kan men dergelijke schenkingen van dessa's door de vorsten van Soerakarta en Djokjakarta constateeren [2].

Het wegschenken van geheele dorpen met hunne gronden is echter niet het eenige bewijs, dat de vorsten in Midden-Java zich van ouds als de eigenaars van den grond in civielrechtelijken zin beschouwden, gelijk van algemeene bekendheid is, dat zij het in de tegenwoordige Vorstenlanden nog doen [3]. Dat dit begrip aldaar niet iets accidenteels en moderns is, maar reeds bestond toen het Europeesch gezag zich nog niet met de inwendige huishouding der Javaansche Vorstendommen had ingelaten, blijkt uit verschillende plaatsen van het bekende Eindresumé. Zoo lees ik op p. 289 van dl. II, dat in Banjoemas en Poerbolingo tijdens het vorstenbestuur, elke ontginning na driejarig gebruik aan het hoofd werd aangeboden, en deze er naar verkiezing een gedeelte van behield als aandeel van den Vorst; dat bijna in alle pardikan-dessa's de hoofden verklaard werden de eenige rechthebbenden te zijn op de gronden [4], en dat in Kadoe de gebruiksrechten der bevolking wel door de dessalieden onderling werden geëerbiedigd, maar door de hoofden als niet bestaande werden aangemerkt. Ook in Banjoemas werd iets dergelijks als in Kadoe verklaard (Ibid. p. 290); terwijl in Poerworedjo eveneens bleek, dat het bezit van den grond geheel afhankelijk was van den wil van de hoofden, die den Vorst vertegenwoordigden, ja zelfs van de dessahoofden (Ibid. Bijlagen p. 54) [5]. Van hetzelfde regentschap wordt vermeld, dat onder het vorstenbestuur de landbouwers eene zekere uitgestrektheid gemeentegrond bekwamen, overeenkomende met hunne werkkrachten, tegen betaling van den bedongen pachtschat (Ibid. p. 55); terwijl op eene andere plaats (Ibid. p. 64) het beginsel, dat de

deende om daarop eene theorie te bouwen, doch geheel iets anders is het ze te gebruiken als schakels van een geheel.

[1] L. l. p. 86.

[2] Zie de voorbeelden aangehaald door Fokkens, l. l. p. 486, en de schenkingsoorkonde van de dessa Pamĕnang door hem medegedeeld op p. 497, gelijk mede die van de dessa Pakiringan bij Hasselman, l. l. p. 87, 88.

[3] Vergl. o.a. Ind. Weekbl. v. h. Recht, Jaarg. 1889 N°. 1334,

[4] Als zijnde hun die bij de schenkingsbrieven afgestaan.

[5] De steller der Nota, waaraan dit laatste ontleend is, voegt er bij, dat in vroeger tijden de toestand anders was, en dat hetgeen men hem van inbreuken op het recht der bevolking meldde, als misbruik te beschouwen is. Deze stelling, welke trouwens door niets gestaafd wordt, behoeft, na hetgeen in dit opstel reeds is vermeld omtrent den inhoud der Oud-Javaansche wetboeken en oorkonden, geene wederlegging.

grondgebruiker slechts pachter was, als voor het geheele gewest geldende wordt voorgesteld. Merkwaardig is eindelijk de algemeene opmerking, omtrent Banjoemas en Bagelen gemaakt, dat het recht op den grond, door ontginning verkregen, niet van anderen aard was dan dat op den van de hoofden gepachten grond uitgeoefend (Ibid. p. 292).

Maar niet alleen de Vorsten beschouwden zich in Midden-Java als eigenaars van den grond. Ook de O. I. Compagnie handelde als zoodanig met de haar door die vorsten afgestane landstreken [1]. Uit een rapport omtrent Pekalongan van 1798 blijkt, dat de landerijen aan de Javanen slechts werden gegeven tegen praestatie hunnerzijds van heerendienst of het vervullen van betrekkingen [2]; terwijl de Regenten de gronden, welke niet aldus waren uitgegeven, met en benevens de daarop liggende dorpen, konden „verpachten „of verhuren" dan wel aanhouden, hetzij tot eigen gebruik, hetzij tot onderhoud hunner nabestaanden [3]. Zonder bouwgrond was de Javaan, hetzij tot niets, hetzij slechts tot betaling van een laag hoofdgeld gehouden [4]; terwijl de Regent tegenover de O. I. Compagnie als pachter van het geheele regentschap werd beschouwd, tegen opbrengst van zijn contigent en levering van zekere goederen en een zeker aantal heerendienstplichtigen [5].

Nog duidelijker wordt de agrarische toestand in Midden-Java onder de O. I. Compagnie geschetst door D. van Hogendorp [6], waar hij zegt: „Volgens een grondstelling van de leenroerige regeeringsvorm „behoort het land of de grond in eigendom aan den vorst of landheer „en dewijl de stranden door de vorsten aan de Maatschappij afge- „staan zijn, zoo komt haar ook de grond der stranden in eigendom „toe. Deze grond, in groote distrikten afgedeeld, staat zij weder af „aan de Regenten..... op voorwaarden die men gemeenlijk kon- „trakten noemt, en waarbij deze Regenten zich verbinden eenige „produkten.... te leveren.... Daarentegen staan deze Regenten den

---

[1] In de beide akten van 1677, waarbij de Mataramsche vorst aan de O. I. Comp. een deel van zijn gebied afstaat, wordt bepaald gesproken van eigendomsoverdracht, iets dat, wanneer alleen de souvereiniteitsrechten op het gebied in kwestie waren afgestaan, al zeer vreemd zoude klinken. Vergl. De Jonge: De Opkomst van het Nederl. Gezag op Java, dl. IV, p. 165, 167.

[2] Zie Eindresumé, dl. II, Bijlagen p. 134, 137 en 141.

[3] Ibid. p. 146.

[4] Ibid. p. 134, 148.

[5] Ibid. p. 137.

[6] Schets of Proeve over den Tegenwoordigen Staat van Java (1799), Ibid. p. 152, 153.

„grond weder af aan den gemeenen Javaan om dien te bebouwen, „en van de vruchten en voortbrengselen een gedeelte aan hen op te „brengen..... moetende deze gemeene Javanen dan ook voor de „Regenten heerendiensten verrichten.„ Iets verder vervolgt hij: „De gemeene Javaan, geen eigendom van land of verzekering heb- „bende dat hij het stukje land dat hij bebouwt, het aanstaande jaar „nog zal bebouwen, vermits de Regent het hem zonder reden kan „afnemen, stelt daar ook geen prijs of waarde op„ [1].

Deze berichten uit het laatst der vorige eeuw zouden gemakkelijk nog met anderen, aan het Eindresumé ontleend, kunnen vermeerderd worden, en stemmen volkomen overeen met de uitkomsten van de onderzoekingen, door Mr. H. van Dissel ingesteld o. a. naar de vroegere agrarische toestanden op de zoogenaamde particuliere landerijen beoosten de rivier Tji Manoek [2]. Alles wijst er op, dat van ouds in Midden-Java de opgezetenen geen zakelijk gebruiksrecht op den grond bezaten, maar dat de toestand overeenkwam met dien, welken men thans nog in de Vorstenlanden aantreft. Die toestand kan in korte woorden worden saamgevat als volgt: de Vorst alleen is eigenaar van den grond; een deel daarvan reserveert hij voor zich zelf, een ander deel geeft hij uit in apanage d. w. z. als bezoldiging aan zijne ambtenaren, hofgrooten en familieleden. De Vorst of de geapanageerde maakt den grond productief door dien te verpachten, hetzij in groote perceelen, hetzij in het klein. Deze pachters of bĕkĕl's hebben wederom hunne onderpachters, en laatstgenoemden geven den grond uit aan den zoogenaamden „kleinen man„, hetzij tegen vergoeding van een deel van den oogst, hetzij om het grondstuk geheel of ten deele voor hunne rekening tegen zeker loon te bewerken.

De hierboven geschetste toestand van het grondbezit in Midden-Java in vroegere tijden wordt nog bevestigd door de berichten van Daendels en Raffles [3].

De tot hiertoe in dit opstel aangehaalde bronnen hebben intusschen alleen betrekking op Midden-Java. Wat West-Java betreft, zoo is vóór de invoering van den Islâm aldaar de toestand stellig ongeveer dezelfde geweest. De wel is waar weinige schenkingsoorkonden uit den Hindoe-tijd, in dit gedeelte van het eiland gevon-

---

[1] Ibid. p. 154.

[2] Zie het Rapport van dien Hoofdambtenaar in dl. XXII (1878) v. h. Tijdschr. v. Nijverheid en Landbouw, speciaal p. 269 en 271.

[3] Daendels: Staat der Nederl. O. I. Bezittingen p. 9; Raffles: Substance of a Minute p. 6, 9, 79, 132.

den [1], dragen namelijk hetzelfde juridische karakter als die van Midden-Java, en bovendien wordt deze opvatting bevestigd door de thans nog bij de Badoewi's in Bantam bestaande toestanden. Deze laatsten immers kennen niet alleen geen privaat eigendom op den bodem, maar zelfs geene erfelijke en zakelijke gebruiksrechten. De eigendom van den grond berust, volgens hen, bij den Soeverein; wil men den grond beplanten, zoo moet men vergunning hebben van het geestelijke en wereldlijke hoofd van den stam, welk hoofd de te ontginnen plek aanwijst [2]. De aanneming van den Islâm heeft echter blijkbaar bij de bevolking van West-Java eene groote wijziging in de begrippen omtrent hare verhouding tot den grond gebracht, en het eigendomsrecht van den lande bijna geheel Mohammedaansch gekleurd, d. w. z. beperkt door het erfelijke en zakelijke gebruiksrecht der opgezetenen. Dit hangt samen met het feit, dat de Islâm in West-Java lang niet op zulk eene hoog ontwikkelde beschaving stuitte als in het midden en in het oostelijke gedeelte van het eiland, en dientengevolge, gelijk van algemeene bekendheid is, er veel gemakkelijker en dieper in het rechtsbewustzijn der bevolking kon indringen. Een en ander wordt al dadelijk gestaafd door twee belangrijke schenkingsoorkonden van grond in de Preanger, uit den tijd dat die streek nog onder Mataram stond. Beide oorkonden vertoonen een geheel ander karakter, niet alleen dan die uit Midden-Java, maar ook dan die uit West-Java, vóór de invoering van den Islâm aldaar. In de eerste toch worden de rechten der opgezetenen uitdrukkelijk gereserveerd; terwijl de tweede niet op bouwgrond, en nog veel minder op een geheel dorp betrekking heeft, maar op woesten of liever onbebouwden, door niemand nog geoccupeerden grond [3].

De verschillende phases der ontwikkeling van het begrip van een zakelijk recht op den grond bij de bevolking in West-Java, tegenover het eigendomsrecht van den Vorst, zijn niet door documenten te staven, wel echter het feit van die ontwikkeling

---

[1] B.v. de inscripties op de koperen plaatjes te Kebantĕnan gevonden. Zie Tijdschr. v. d. Ind. T. L. en Vk. dl. XVI (1867) p. 559 en vv. en dl. XVIII (1872) p. 367 en vv.

[2] Resumé van Bantam p. 66.

[3] De vertaling van de eerste der beide oorkonden, waarop ik hier het oog heb, is door den heer K. F. Holle gepubliceerd in het Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk. dl. XIII (1864) p. 492 en vv. De vertaling van de tweede, door wijlen Cohen Stuart en den heer Holle, komt voor op p. 27 noot 1 van het Overzicht van de Geschiedenis der Preanger Regentsch. opgenomen in Dl. XXXIX (1880) der Verhand. v. h. Bat. Gen. v. K. en W.

zelve. Dat de O. I. Compagnie zich in haar gebied, ook in het westelijke gedeelte van Java als eigenaresse van den geheelen grond beschouwde, voor zooverre anderen daarop geen titel van eigendom konden doen gelden, blijkt, behalve uit de houding, welke zij voortdurend tegenover de Regenten in die streken aannam [1], ook uit het feit, dat zij van haar gebied zelfs groote stukken aan particulieren vervreemdde [2]. Zij was eigenaresse van dit gebied, omdat zij het voor een deel „met den zwaarde geconquesteerd" had, en het haar voor een ander deel door den Mataramschen vorst was „overgetransporteerd" [3]. Wat de vervreemdingen betreft, door de O. I. Compagnie gedaan, is het intusschen opmerkelijk, dat die grootendeels slechts onbebouwden grond betroffen [4], en dat, waar blijkt ook door den Inlander geoccupeerde grond in den afstand begrepen te zijn, een uitdrukkelijk voorbehoud omtrent de bezitrechten der opgezetenen gemaakt werd [5].

De Sultans van Bantam beschouwden zich, voor zooverre men kan nagaan, eveneens als eigenaars van den grond in hun gebied, indien ten minste die grond niet wakap (Arab. waqf) d. i. in de doode hand gebracht was, en wel niet alleen van de woeste en andere domeingronden, maar ook van de gronden in privaat bezit van hunne

---

[1] Een merkwaardig voorbeeld van erkenning van het eigendomsrecht der O. I. Comp. op den grond van de zijde van den Pangéran van Soemedang in 1691, vindt men vermeld op p. 85 van het in de vorige noot aangehaalde Overzicht. De Preanger Regenten waren, reeds sedert het laatst der 17de eeuw, eenvoudig de dienaren van de Compagnie, en werden door haar aangesteld; zij hadden recht op zekere emolumenten en opbrengsten van de zijde der bevolking, doch waren geenszins pachters van hun regentschap als die in Midden- en Oost-Java. Zie b.v. de akten van aanstelling van 1704 en 1706, medegedeeld in het Overzicht p. 88 en 89, en vergl. Ibid. p. 94, 99, 102, 117.

[2] Zie H. C. Pennink: Het Reglement van 28 Februari 1836 (N°. 19) p. 14 en vv., benevens de stukken omtrent de eigendomsoverdracht van het land Buitenzorg aan den Goevern. Gen. Van Imhoff in 1745, medegedeeld in dit Tijdschrift, Nieuwe Reeks, dl. VII (1864), p. 254 en vv.

[3] Vergl. Overzicht p. 50, 52, 55, 89.

[4] Zie b.v. Ibid. p. 115.

[5] Zie o. a. de in noot 2 aangehaalde stukken uit dit Tijdschrift, p. 256. Zeer juist werd dan ook, omtrent het grondbezit van de Inlandsche bevolking op de particuliere landerijen bewesten de rivier Tji Manoek opgemerkt door wijlen H. C. Pennink, t. a. p. pag. 40: „Van de vroegste tijden af, had de Inlandsche „bevolking, een 't zij minder, 't zij meer uitgebreid bezitrecht op den grond. Dit „recht is zoowel door de landverkoopingen onder de Compagnie, als door die onder „Daendels en het Britsche tusschenbestuur, intact gelaten. Verkoop van bewoonden „grond had voor de opgezetenen geen ander gevolg, dan dat zij de opbrengsten „voorheen aan het gouvernement, nu aan den landheer verschuldigd waren."

onderdanen, doch, wat de laatstgenoemde gronden betreft, behoudens het aan de bezitters toekomende erfelijke gebruiksrecht [1]. Ook hier is echter de ontwikkeling van het zakelijke karakter van het erfelijke gebruiksrecht niet stap voor stap na te gaan. Zooveel is intusschen zeker, dat in het begin dezer eeuw het zakelijke karakter der bezitrechten op den bouwgrond door de bevolking uitgeoefend, in de Soenda-landen een voldongen feit was. De bezitter moest wel, hetzij aan den lande, hetzij aan den landheer, hetzij aan zijne hoofden een gedeelte van den oogst als belasting opbrengen, maar van eene verhouding als van eigenaar of vruchtgebruiker tot pachter, was geen sprake. Raffles verklaart dit met ronde woorden in zijn History of Java [2], en wijst juist op de tegenstelling, welke ten deze tusschen West-Java aan den eenen, en Midden- en Oost-Java aan den anderen kant in zijn tijd bestond [3].

In verband hiermede vernemen wij ook uit Daendels' werk, dat de verhuur van dorpen door de hoofden, welke in zijn tijd nog in de overige gedeelten van het eiland bestond, doch door hem werd verboden voor zooveel het Goevernementsgebied betreft, in West-Java niet in zwang was [4]. Bij het onderzoek naar het grondbezit, in 1867 en 1868 gehouden, bleek voorts, dat in Bantam, de Preanger en Krawang de bevolking, ofschoon het eigendomsrecht van het Goevernement, op den door haar geoccupeerden grond erkennende, zich toch wel degelijk rekenschap gaf van het zakelijke karakter harer gebruiksrechten, rechten waarop zeker herhaaldelijk inbreuk was gemaakt, maar waarvan het bewustzijn, dat zij bestonden, er niet minder levendig om was.

Als een sterk sprekend voorbeeld, hoe de bevolking zich wel degelijk rekenschap gaf van hare rechten op den grond, zelfs tegenover het Goevernement, leveren de woonerven in vele dessa's van de residentie Bantam op. Vóór 1844 lagen in bedoelde dessa's

---

[1] Vergl Raffles: Substance of a Minute p. 123 en vv.; Resumé van Bantam p. 77 en vv. Dat men in Bantam het erfelijke gebruiksrecht ook milik (Arab. milk) d. i. "eigendom" noemde, zonder dat men daarom aan het eigendomsbegrip van ons en van het Mohammedaansche burgerlijke recht te denken hebbe, is iets dat reeds tot veel verwarring heeft aanleiding gegeven. Vergl. Eindresumé, dl. I, p. 2 en v., dl. II, p. 3, 7, 12 en v. en Bijl. p. 1 en vv.

[2] Dl. I, p. 138.

[3] Ibid. p. 139. De bewering van Raffles, dat de Islâm de schuld zoude hebben van het ontbreken van zakelijke gebruiksrechten in Midden- en Oost-Java, is natuurlijk alleen te verklaren uit zijne onbekendheid met het Moh. recht en de receptie daarvan op Java, eene onbekendheid trouwens in dien tijd zeer verklaarbaar.

[4] Zie Staat enz. p. 10, 46. Vergl. De Jonge op. cit. dl. VIII, p. LXVII.

de woningen verspreid tusschen de bouwgronden; in het belang van de handhaving der politie werd toen van bestuurswege aan de bevolking gelast, zich bijeen, op bepaalde plekken en in geregeld aangelegde dorpen, te vestigen, een maatregel waartoe natuurlijk dikwijls over de gronden van anderen moest worden beschikt. Voor zooverre de rechthebbenden op die gronden daarvan niet vrijwillig afstand hadden gedaan, beschouwden zoowel zij of hunne rechtverkrijgenden, als de personen die gedwongen waren geworden zich op den grond te vestigen, het recht der oorspronkelijke bezitters nog in 1867 en 1868 als volkomen geldig, ofschoon laatstgenoemden dat recht tot dusverre niet hadden knnnen handhaven. Sterker bewijs, dat men willekeur, van wien ook, niet als bron van recht erkende, is moeielijk te vinden [1].

In Midden- en Oost-Java trof men bij het onderzoek geheel andere begrippen aan. Wel is waar vonden natuurlijk de opgezetenen het nergens aangenaam, dat van hooger hand over hun grond beschikt werd; doch een bewustzijn, dat het zakelijke recht op den grond ongedeerd bleef, al kon men het tegen de overmacht niet handhaven, was verre te zoeken [2]. Alleen zeer sporadisch vindt men in die streken van een bewustzijn omtrent den zakelijken aard der aanspraken op den grond melding gemaakt [3].

Het bovenstaande resumeerende kom ik tot deze conclusie. Het begrip dat de Vorst in civielrechterlijken zin eigenaar is van den grond, bebouwd of niet, bestaat op geheel Java en Madoera van de vroegste tijden af. De opgezetenen oefenden van ouds op den door hen geoccupeerden grond geene zakelijke rechten uit, welke ook de eigenaar van den grond moest eerbiedigen, tenzij laatstgenoemde den grond uitdrukkelijk aan de bezitters had afgestaan. Eerst door den Islâm is in West-Java het begrip ingevoerd, dat de bezitters op hun grond een erfelijk en zakelijk gebruiksrecht hadden, hetwelk ook tegenover den eigenaar gold, evenals in ons burgerlijk

---

[1] Zie Resumé van Bantam, p. 40; Eindresumé dl. I, p. 2, 18 en 176 en v., dl. II, p. 7. Andere voorbeelden van dit rechtsbewustzijn in West-Java vindt men Ibid. dl. II, p. 26 en 35.

[2] Ibid. dl. II, p. 57, 58, 82 en vv., 142 en vv., 165, 182 en vv., 228, 248, 257 en vv. 277 en v. Deze voorbeelden zouden gemakkelijk te vermeerderen zijn; terwijl ik met opzet niet heb geput uit de mededeelingen, omtrent de residentiën Banjoemas, Bagelen, Kadoe, Madioen en Kediri gedaan, omdat daaromtrent reeds vroeger het noodige werd aangevoerd. Zie hierboven p. 15.

[3] B.v. in sommige dessa's van Tegal (Ibid. dl. II, p. 72) en in Japara (Ibid. dl. II p. 163). Vergl. Raffles: Substance of a Minute, p. 81.

recht met de rechten van erfpacht, vruchtgebruik en opstal het geval is.

Dat de opgezetenen van ouds geen erfelijk en zakelijk gebruiksrecht op den grond uitoefenden, sluit intusschen niet in zich, dat zij in het geheel geene rechten daarop hadden. Van welken aard hunne rechten waren, zullen wij thans nog nagaan, en wel het eerst aan de hand van de Koeţâra Mânawa. Wij leeren uit dit wetboek, dat de bezitter van den grond, ofschoon geen eigenaar, gewaarborgd was dat derden, geene beplantingen, gebouwen of andere werken op den grond konden aanleggen zonder zijne toestemming (art. 43); dat derden de grensteekenen niet eigenmachtig mochten verplaatsen (art. 144), noch andere daden van stoornis in het bezit plegen (artt. 186, 217, 218); dat de beplantingen of gebouwen op den grond aan den bezitter toebehoorden (artt. 34, 38, 40, 253); dat hij, bij verlies van het bezit, den grond van derden kon terugvorderen (art. 132); dat zoodanige vordering echter niet meer ontvankelijk was, wanneer hij daarmede 20 jaar willens en wetens had gewacht (art. 268); dat hij zijn recht op den grond kon verpanden, maar dat de pandhouder, hoe lang ook in het feitelijk bezit van den grond gebleven, nooit daarvan voor goed heer en meester werd, omdat de eigenlijke rechthebbende niet de pandgever, maar de Vorst was (art. 100), en eindelijk dat de bezitter aan anderen den grond tijdelijk ter bebouwing kon afstaan (art. 44). Het bezitrecht was echter niet erfelijk, ten minste, waar in het wetboek van een boedelverdeeling sprake is, worden onder de goederen blijkbaar slechts roerenden verstaan (art. 197.)

Uit de reeds hierboven [1] aangehaalde plaats uit het wetboek Soerjâ Ngalam (p. 40 en 41) blijkt, dat de verkoop d. w. z. de overdracht van den „grond” door den bezitter, ongeoorloofd was, maar dat hij alleen de „opbrengselen” daarvan mocht verkoopen. In overeenstemming met dit beginsel lezen wij in hetzelfde wetboek (p. 42), dat de bezitter den „grond” zonder voorkennis van den „fiskaal” (vermoedelijk den djaksâ) zelfs niet tijdelijk aan een ander in bruikleen mocht afstaan, maar dat omgekeerd de bezitter ook niet behoefde toe te laten, dat derden „klapper, pinang of andere boomen” op zijn grond plantten. Elders (p. 48) wordt aan de grondbezitters het ongestoord genot van hunne aanplantingen gewaarborgd tegenover derden.

De aard van dit recht wordt op eene merkwaardige wijze opge-

---

[1] Zie p. 10.

helderd door hetgeen het Eindresumé ons leert, omtrent de begrippen tijdens het onderzoek, bij de bevolking van Midden- en Oost-Java, gelijk mede bij die van het eiland Madoera, omtrent hare aanspraken op den grond bestaande, en door hetgeen men van de tegenwoordige agrarische toestanden in de Vorstenlanden weet. In het Eindresumé namelijk lees ik (dl. I p. 4): „Overal elders op Java en op Madoera [1] „werd zonder uitzondering verklaard, dat de grond, toegeëigend (lees: „geoccupeerd) of niet, behoort aan den Soeverein, en dat de bebou- „wers er alleen gebruiksrecht op uitoefenen. Van erven in erfelijk „individueel bezit, die verkocht waren, verklaarde men, dat het „eigenlijk de aanplantingen waren, die men had verkocht; bij sawah's, „dat slechts het recht om die te exploiteeren, en niet de grond zelf „was overgegaan, bij vischvijvers, voor welker aanleg eene lang- „durige bewerking, ophooging en indijking vereischt wordt, werd „de koopprijs aangeduid als de vergoeding voor de onkosten aan den „aanleg besteed. In zeer vele dessa's — waaronder ook een paar in „Bantam — is de verklaring afgelegd, dat verkoop niet mocht plaats „hebben, omdat de grond aan den Soeverein behoort. In ééne dessa „in Bagelen verklaarde men: „„individueel eigendom is al wat ge- „„plant en gebouwd is, en, daar de nĕgara het toestaat, hebben wij „„den grond in individueel bezit.„„ Elders: „„alle grond behoort „„aan de nĕgara; wij noemen hem maar onzen grond, omdat het „„anders te lastig zoude zijn om uit te drukken„„. In Japara dik- „werf: „„ieder erf wordt bewoond door zijn bezitter, wien het gebruik „„individueel er van toekomt, maar alle grond behoort aan de nĕgara„„. „De aard van het bezit werd dikwerf aangeduid met het Javaansche „woord gaḍoeh, dat beteekent iets zoo bezitten, dat men het, als „de Soeverein het eischt, weder moet afstaan.„

Met andere woorden men had, naar zijne eigene opvatting, geen zakelijk recht op den grond, maar alleen op datgene, wat men aan den grond had toe of aangebracht. Dit noemt de Inlander jasa of jåså, en de zichtbare teekenen van zijn arbeid d. w. z. de dijkjes, de boomen, enz. tjiri of kitri [2].

Ook in West-Java werd bij het onderzoek in 1867 en 1868 van jasa en van kitri [3] gesproken, doch in een anderen geest. Blijk-

[1] D. w. z. overal elders dan in de Soenda-landen.

[2] Vergl. Eindresumé, dl. I, p. 3. Reeds in de Soerjå Ngalam, p. 48, komt de uitdrukking kitri voor om het recht van de opgezetenen aan te duiden.

[3] Behalve de uitdrukking jasa zijn ook de woorden milik (Arab. milk = eigendom), oesaha en pribadi in West-Java in gebruik. Vergl. Eindresumé, dl. I, p. 18.

baar onder den invloed van het Mohammedaansche recht was er de band tusschen de jasa en den grond veel nauwer; men zeide dat de grond door de jasa, d. w. z. door het aanbrengen van de kitri, ḥaqq al-adamî was geworden, d. w. z. in privaat bezit was geraakt, terwijl de nog niet ontgonnen grond ḥaqq Allâh was, d. w. z. aan Allâh toebehoorde. In Bantam' verklaarde men zelfs: "het is even "goed of wij zeggen dat de grond of dat de jasa van ons is" [1]. Nader omschreef men zijn recht als: "dat om den grond als den "zijnen te erkennen", "individueel bezit", "erfelijk bezit", "individueel "erfelijk bezit dat men eigendomsrecht zoude kunnen noemen", "eigendomsrecht", "recht van gebruik en bewerking en om over "den grond te beschikken zoo door verkoop als anderszins", "het "recht om den grond te bestemmen waartoe men wil, ook om hem "buiten den handel te brengen", "rechtmatig bezit", "alle rechten "en voordeelen verbonden aan den eigendom", "voortdurende over-"erfelijke en onvervreembare rechten", "bezit voor goed", en dergelijke uitdrukkingen meer, welke allen wezen op begrippen, even sterk overeenkomende met het Mohammedaansche erfelijke bezit- of gebruiksrecht [2], als de elders op Java en Madoera afgelegde verklaringen daarmede onvereenigbaar waren.

Wat eindelijk de Vorstenlanden betreft, uit hetgeen hierboven [3] werd medegedeeld, blijkt dat alle recht op den grond door de opgezetenen uitgeoefend aldaar thans nog zuiver contractueel is, en dat de zoogenaamde "kleine man", d. w. z. de landbouwer slechts aanspraak kan maken op het hem toekomende deel van den oogst, als vrucht van zijn arbeid [4]. Alleen die arbeid en het produkt daarvan behooren hem toe; doch op den grond zelve heeft hij geen zakelijk recht: hij is daarvan slechts nudus detentor, zooals bij ons b.v. de huurder. Het eigendomsrecht, niet het beperkte van den Islâm,

---

[1] Vergl. Eindresumé, dl. I, p. 3.

[2] Vergl. Eindresumé, dl. II, p. 12, 27, 42. Cheribon vormt ten deze den overgang van West- tot Midden-Java. Vergl. Eindresumé, dl. II, p. 63. In Tegal zijn de begrippen omtrent de verhouding van de jasa tot den grond dadelijk geheel anders. Vergl. Eindresumé, dl. II, p. 76. Aldaar en verder oostwaarts kon men zelfs in dessa's, waar een blijvend recht aan de ontginners en hunne erfgenamen werd toegekend, daarvan geene omschrijving geven, wel een bewijs, dat men geen bewustzijn had, van zakelijke aanspraken op den grond. Vergl. Eindresumé, dl. II, p. 334 en vv.

[3] Pag. 17.

[4] Vergl. voor nadere bijzonderheden: Ind. Weekbl. v. h. Recht, Jaarg. 1889, N°. 1334; Indische Gids, Jaarg. 1882, dl. II, p. 294 en vv.; Tijdschr. v. h. Binnenl. Best. Jaarg. 1887/1888 p. 384.

maar het volle, berust bij den Vorst, of bij hem, aan wien laatstgenoemde den eigendom heeft afgestaan. In overeenstemming hiermede geeft art. 44 van het Javaansche Wetboek Anggĕr Sĕdåså [1] wel eene, aan een korte termijn gebonden bezitactie tegenover derden [2], maar geene eigendomsactie, welke tegen over den Vorst zoude moeten worden ingesteld, en met alle begrippen van den Javaan in strijd zoude zijn.

Wanneer men in het licht van een en ander de in dit opstel aangehaalde plaatsen van de Javaansche monumenten uit het Hindoetijdperk beschouwt, en vasthoudt aan het begrip, dat de opgezetenen den grond slechts contractueel en ter bede van den Vorst hielden, maar daarentegen wel een zakelijk recht hadden op hetgeen zij door hun arbeid aan of op den grond hadden gedaan of gemaakt, zoo laten zich m. i. die plaatsen even ongedwongen verklaren, als zij onverklaarbaar blijven, wanneer men daarbij aan een zakelijk en erfelijk bezit- of gebruiksrecht, en a fortiori, wanneer men daarbij aan eigendomsrecht op den grond denkt. Het aloude Javaansche recht van de opgezetenen zoude ik in den vervolge als technischen term met de uitdrukking: Oud-Javaansch jasa-recht, willen aangeduid zien, omdat men anders telkens tot eene omschrijving zijne toevlucht moet nemen. Men hebbe daarbij dan echter aan het begrip vast te houden, hetwelk jasa vóór de Agrarische Wet in Midden- en Oost-Java vertegenwoordigde, en niet aan het begrip, dat daaraan onder den invloed van den Islâm in West-Java gehecht is geworden.

In hoeverre dit Oud-Javaansche jasa-recht zich verklaren laat uit de agrarische toestanden, welke men in onzen tijd nog aantreft bij de volken van den Archipel, tot wie de Islâm niet is doorgedrongen, is een punt, dat ik hier buiten bespreking moet laten, en m. i. beter door een ethnoloog dan door een rechtsbeoefenaar kan worden behandeld [3]. Ik heb slechts een stukje Javaansche rechtsgeschiedenis willen geven. Zij die zich aan de verdere ontcijfering der Oud-

---

[1] Naar de editie van Roorda, doch in de bestaande vertalingen art. 42. Bij Nederburgh l. l. p. 41 noot, wordt abusievelijk van het wetboek Nawâlâ Pradâtâ gesproken.

[2] In dat artikel wordt steeds het woord gaḍah K. van doewé = darbé gebezigd. Zie boven p. 7. Het voorschrift, in dit artikel vervat, is blijkbaar zeer oud, want het heeft eene sprekende gelijkenis met het fragment uit het wetboek Radja Nistjaja, aangehaald in den Cheribonschen Papakĕm p. 98. Het daar gebezigde woord "eigendom" is natuurlijk wederom de minder juiste vertaling van het Javaansche doewé = darbé.

[3] Alleen moet ik hier wijzen op hetgeen in de Bijdrage tot de Kennis van het Eiland Bali van den heer T. A. Liefrinck (Tijdschr. Bat. Gen. dl. XXXIII (1889) p. 414 en vv.) voorkomt. Het blijkt uit die plaats, dat bij de tegenwoordige Balineezen dezelfde

Javaansche oorkonden willen wijden, zullen, hoop ik, in het bovenstaande eene welkome bijdrage zien tot juist verstand van een aantal plaatsen; want, voor zooverre ik weet, hebben de meesten dier oorkonden op de agrarische toestanden, hetzij geheel, hetzij grootendeels betrekking.

Bij het onderzoek naar het grondbezit, in 1867 en 1868 gehouden, werd, door onbekendheid met de geschiedenis van het Oud-Javaansche jasa-recht, het woord jasa minder juist overal door erfelijk individueel bezitrecht vertaald, welk misverstand ook in het Eindresumé is blijven heerschen [1]. Alleen wanneer men niet aan den gebezigden Hollandschen rechtsterm blijft hangen, maar zich rekenschap geeft van den aard van het recht, zooals dit uit de antwoorden der bevolking blijkt, wordt het verschil ten deze tusschen West-Java en het overige gedeelte van het eiland benevens Madoera duidelijk. In West-Java was het een zakelijk en erfelijk recht op den grond; in Midden- en Oost-Java, gelijk mede op Madoera, was het, wat den grond betreft, slechts een bezit, hetwelk men nog het best met dat van den huurder in ons burgerlijk recht zoude kunnen vergelijken [2]. De zoogenaamde inbreuken op het jasa-recht, speciaal in Midden-Java, tengevolge van het kultuurstelsel en de heerendiensten gemaakt, verschijnen daardoor in een geheel ander licht, dan wanneer men, gelijk tot dusverre, daarbij denkt aan erfelijk gebruiksrecht in West-Javaanschen en Mohammedaanschen zin. Onze wetgeving, door in 1870 den Staat tot eigenaar van den grond op Java en Madoera te verklaren, doch de bezitrechten der bevolking overal als zakelijke rechten te erkennen, heeft dus geene spoliatie gepleegd, gelijk wel eens beweerd is, maar heeft den bestaanden toestand voor West-Java eenvoudig gesanctionneerd, en elders aan de bevolking meer toegekend dan zij naar hare eigene begrippen bezat.

---

begrippen omtrent hunne rechtsverhouding tot den grond bestaan, als ik meen te hebben aangetoond, dat in den Hindoe-tijd op Java bestonden. De omstandigheid, dat Bali juist door Hindoe-Javanen is gekoloniseerd, maakt deze overeenstemming dubbel belangrijk.

[1] Hoezeer zelfs door de ambtenaren, die het onderzoek leidden, soms gevoeld werd, dat hetgeen zij "individueel bezit" noemden, lang niet altijd en overal hetzelfde begrip vertegenwoordigde, blijkt o. a. uit hetgeen gelezen wordt in het Eindresumé, dl. I, p. 7 en 142.

[2] De op den grond klevende belastingen en diensten aan den lande vormden het aequivalent voor het gebruik, m. a. w. den huurprijs. Vergl. Eindresumé, dl. I, p. 4, 18 en vv., 115, en zie hierb. p. 5, 16 en 17.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER VERHOUDING VAN HET TJAM TOT DE TALEN VAN INDONESIE,

DOOR

G. K. NIEMANN.

Reeds eenige jaren geleden is door verschillende schrijvers, zooals Keane, Yule [1] en anderen op de overeenkomst in taal en gebruiken van verscheidene naties of stammen van Achter-Indië met de bevolking van den Indischen Archipel gewezen. Latere onderzoekingen hebben het vermoeden dat Achter-Indië als het stamland der Mal. Polynesische bewoners van den Archipel is te beschouwen, meer en meer waarschijnlijk gemaakt. Het is gebleken dat een aantal Maleische koloniën en enkele met Indonesiers verwante stammen dit gedeelte van Azië bewonen en onder de laatsten treden de Tjams, wat hunne taal betreft, op den voorgrond [2]. Met de overeenkomst in ethnographische bijzonderheden zullen wij ons hier niet, of ten minste niet anders dan enkele malen terloops bezig houden; met betrekking tot de Tjams valt daarover op het oogenblik ook nog niet veel te vermelden; maar op hunne taal wenschen wij hier bepaaldelijk de aandacht te vestigen. Ofschoon nog verre van voldoende bekend, is er toch reeds zooveel licht op geworpen dat men haar, met Kuhn en Kern, [3] met het volste recht eene Mal. Polynesische kan noemen.

---

[1] A. H. Keane Monograph on the relations of the Indo-Chin. and interoceanic races and languages (Journal of the Anthropol. Inst. Febr. 1880 Col. Yule Notes on analogies of manners between the Indo-Chin. races and the races of the Ind. Archip. Ibid. Vol. IX, 1880, blz. 290.)

[2] Reeds in Bastian's Reise durch Kambodia nach Cochinchina. Jena 1868 vindt men dienaangaande eenige mededeelingen en voorts in zijne Geographische und Ethnologische Bilder. Jena 1873, blz. 111 vgg.

[3] E. Kuhn Beiträge zur Sprachenkunde Hinterindiens in Sitzungsber. der philos. philol. hist. Klasse der K. bayer. Akad. der Wissensch. 1889, Heft II, blz. 189. H. Kern. Taalkundige gegevens ter bepaling v. h. stamland der Mal. Polyn. volken in Verslagen en Med. der Koninkl. Akad. v. Wetensch. afd. Letterk. 3e Reeks, Deel VI, blz. 270.

Wij willen hier op een aantal analogiën van grammatischen en lexicographischen aard met verschillende talen van den Indischen Archipel wijzen. Alvorens echter daarover in bijzonderheden te treden moeten wij iets zeggen over de voornaamste bronnen voor onze kennis van die taal. Daargelaten eenige kleine woordenlijsten en enkele korte mededeelingen van ouderen datum, alsmede het weinige dat men daarover vindt bij Moura. Le royaume du Cambodge, Paris 1883, I blz. 407 vgg., bepalen zij zich tot de Grammaire de la langue chame par Et. Aymonier in het tijdschrift Excursions et reconnaissances. XIV, Saigon 1889, blz. 1 vgg., en de Contes tjames par A. Landes. Saigon 1886. Laatstgenoemd werk bevat den tekst van een aantal vertellingen, de transcriptie van eene van deze en voorts een vrij uitgebreid glossarium. Van de zooeven genoemde Contes tjames en van nog enkele onuitgegevene heeft Landes eene vertaling gegeven in hetzelfde tijdschrift [1]. Aan zijne Grammaire heeft A. ook een korten tekst toegevoegd, namelijk eene „Chronique royale”, met transcriptie, vertaling en glossarium. De spraakkunst zelve telt 77 bladzijden en is eene uitbreiding van eene studie over de taal, die A. vroeger heeft uitgegeven [2].

Oudtijds bewoonden de Tjams de noordelijke provincie van Kambodja en geheel Fransch Cochinchina en nog vroeger omvatte hun rijk geheel Cochinchina [3]. Door invallen der Khmer's (de tegenwoordige bewoners van Kambodja) en der Annamiten is hun rijk vernietigd, zijn zij uit hunne woonplaatsen verdrongen en is hun aantal zoozeer geslonken dat thans nog slechts een gering overschot van hen bestaat. Twee voorname groepen zijn nu van hen bekend, namelijk: 1. de Tjams in Kambodja, die daar te midden van de Khmer's leven en allen Mohammedanen zijn, welke beide omstandigheden ook merkbaar zijn aan hunne taal. 2. De Tjams van het Annamitisch gewest Binh Thuận, die voornamelijk de twee valleien van Phanrang en Phanri bewonen en wier taal niet vrij

---

[1] Deel XIII, 1887, blz. 51.

[2] Onze oe klank is overal in dit opstel in vreemde woorden weergegeven door u. De œ, die hier en daar in woorden van het Tjam voorkomt, heeft ongeveer den klank van de Fransche eu, b.v. in heureux.

[3] Volgens A. Bergaigne (Journal Asiat. Janvier 1888) heetten hun rijk en zijne hoofdplaats „Campā (Tchampā), welke naam volgens hem waarschijnlijk ontleend is aan eene gelijknamige landstreek in Voor-Indië, omstreeks „Bhagalpur”. Vgl. Yule. Champa (Geogr. Magaz. March. 1877, blz. 66 vg.) en Moura Le royaume du Cambodge I, blz. 465. Bij ons wordt de naam gewoonlijk Tjampa geschreven. Het is overbekend dat oudtijds betrekkingen bestonden tusschen dit rijk en Java.

is van Annamitischen invloed, daar zij geheel door Annamiten zijn omgeven. Zoo zijn er twee dialecten van het Tjam ontstaan, te weten dat van Kambodja en dat van Annam, die in schrift, uitspraak en woorden in zekere mate van elkander verschillen, doch in grammaticaal opzicht slechts uiterst weinig. [1] A. heeft voor zijne Grammaire het dialect van Binh Thuận tot grondslag genomen en in dit dialect zijn ook de door L. uitgegevene vertellingen geschreven, waaraan A. de meeste voorbeelden tot opheldering ontleent.

Het letterschrift der Tjams is, evenals dat der Khmers, van oud-Indischen oorsprong. De overeenkomst van het schrift van eenige oude opschriften van Kambodja met oud-Javaansch schrift is reeds voorlang door Kern aangetoond. [2] Het alphabet der Tjams van B.Th. bestaat volgens A. en L., uit de volgende consonanten: ka, kha, ga, gha, ngœ, tja, thja, dja, djha, njœ, ta, tha, da, dha, nœ, pa, pha, ba, bha, mœ, ya, ra, la, va of eer wa, sha, ṭha, ha, ḍa, ḅa, za. Alleen bij de Tjams van Kambodja is eene alphabetische volgorde der letters bekend, waarvan gezegd wordt dat zij van de hierboven gegevene afwijkt, doch overigens niets naders wordt medegedeeld. Het blijkt dat de consonanten, evenals in de Sanskritsche en Indonesische alphabetten, een inhaerenten *a* klank hebben, waarop slechts de nasalen eene uitzondering maken; de œ van deze is, volgens A, bijna gelijk in uitspraak aan de eu in het Fransche heureux. De eerste zoowel als de tweede tha (ṭha) worden in B. Th. in sommige woorden uitgesproken als geaspireerde tandletter, in andere als sisletter, waarbij A. de uitspraak der th in het Eng. "thing" vergelijkt. De klank van onze *s* is slechts in Kambodja bekend, in B. Th. zegt men daarvoor sh (naar Engelsche uitspraak). [3] De door L. en A. als za getranscribeerde letter heeft eene eigenaardige uitspraak en A. kan die niet duidelijk aangeven. Ook zijn er teekens in gebruik, die door A. met de Sanskritsche

---

[1] Vgl. Aymonier l. c. blz. 88. De namen van Aymonier en Landes duid ik in dit opstel in het vervolg aan door A. en L. en Binh Thuận voortaan door B.Th.

[2] In de Revue de l'extr. Or. Sept. 1880 bl. 195. A. en L. hebben voor het Tjam de volgorde der consonanten in het Sanskrit aangenomen, waaraan nog vier zijn toegevoegd. Wij volgen de transcriptie van L. Voor zijne ja en jha schrijven wij echter dja en djha en zijne tweede tha, da en ba geven wij weer door ṭha ḍa en ḅa.

[3] Voor de uitspraak der tha, ṭha, ḍa en ḅa verwijzen wij naar A. blz. 11 vgg. De door Kuhn l. c. gebezigde p[1] voor de zoogenaamde tweede p van L gebruik ik niet, omdat het blijkt dat zij eigenlijk eene foutive schrijfwijze in het Tjam weergeeft. Zie A. blz. 12 vg, blz. 19 en 22 en L. blz. 213. Wat de vocalen en twee-

namen anusvâra, anunâsika, visarga en virâma worden genoemd. Voor de vocalen, eenige nuancen van hunne uitspraak en de enkele diphthongen worden ook bijzondere schriftteekens gebezigd. Wij mogen daarbij niet stilstaan. Verbindingen van consonanten zonder tusschenkomst van een vocaal kunnen in den regel slechts plaats hebben, zoo de tweede consonant eene *y* (onze *j*), *w*, *r* of *l* is, bv. *by* (*bj*), *br*, *bl*, *bw* enz. Als sluiters van een woord kunnen slechts de *k*, *t*, *p*, *ng*, *n*, *m*, de anunâsika en anusvâra genoemde teekens, die hier lichte wijzigingen zijn van de nasalen *ng* en *m*, alsmede de *y*, *r*, *l*, *w* en de visarga of *h* optreden. De sisletters *s* of *sh* komen zeer zelden als sluiters voor. De *tj* staat in het schrift aan het einde van vele woorden, doch wordt dan in de meeste als *i* of *y* (*j*) uitgesproken, bv.: latj, zeggen, spreekt men uit als laï of lay; atj, zorgeloosheid, als aï of ay; woorden als hwatj, vreezen, dwatj, loopen, bijna als huwé, duwé. Van de *k* en *p* leest men dat zij aan het einde van vele woorden bijna niet uitgesproken worden „et donnent au mot un arrêt un peu brusque de la voix etc.” (A. blz. 32). Woorden, waarin een der aspirata gha, djha, dha of bha voorkomt, zijn vrij zeldzaam. Andere bijzonderheden omtrent de uitspraak van sommige consonanten kan men vermeld vinden bij A. blz. 29—35 en wij zullen daarvan slechts gewag maken waar dit bij het een of ander aan te halen woord noodig zou kunnen zijn. Wij stippen nog even aan dat men ook voor de cijfers bijzondere schriftteekens heeft en dat in de HSS van Kambodja nog een ander teeken voor het cijfer 2 gebruikt wordt, dat vaak de herhaling van een woord aanduidt en in dit geval dus in beteekenis met de Maleische angka overeenkomt.[1] Schrijfwijze en uitspraak van vele woorden zijn vlottend en volstrekt niet vast of bepaald; vooral heeft dit betrekking op de eerste lettergreep van tweelettergrepige woorden. Men kan schrijven en uitspreken akan of ikan, visch, tahā of tuhā, oud, baya, biya of buya, krokodil enz. Soms wordt de

---

klanken of pseudo-tweeklanken betreft, moeten wij mede naar de tabellen enz. van L. vóór zijn „Lexique des contes tjames” en naar A. blz. 18 vgg. verwijzen.

[1] A, vermeldt nog drie thans ongebruikelijke soorten van schrift, die echter in de HSS van B. Th. voor enkele woorden of uitdrukkingen nog wel eens gebezigd worden. Zij zijn: 1. de akhar rih, waarvan men leest: „c'est l'écriture sacrée, ce sont les anciens caractères lapidaires, arrivés à cette forme dégénérée par une suite ininterrompue de transformations et d'altérations. A. geeft van deze karakters slechts eene incomplete tabel. De beide andere, de Akhar yôk en Akhar atûol bezigen de gewone letters, maar plaatsen die anders, op eene wijze die

eerste lettergreep van tweelettergrepige woorden zelfs weggelaten, bv. kok in pl. v. akok, hoofd, nei in pl. v. moenei, zich baden.

De namen der hoofdgetallen zijn alle verwant met die der Indonesische talen. Zij zijn: 1 ṭhā (B. Th.) of sa (Kamb.); 2 dwā of dwa, 3 klau, 4 pak, 5 limoeû, 6 nam, 7 tidjuh, 8 dalapan, 9 ṭhalapan (B. Th.) of salapan, samilan (Kamb.), 10 ṭhapluh, of sapluh 13 ṭhapluh klau of sapluh klau, 20 dwapluh, 100 ratuh („centaine"), een duizendtal ribau enz. Voor een tienduizendtal zegt men tamœn, waarvan ik mij geene analogie in Indonesische talen herinner; A. vergelijkt het Annam. muôn; pluh, tiental, stemt met het Atjeesche pĕluh overeen, salapan voor 9 komt slechts in het Sundan. en Makass. (salapang) voor. Ook in de Pronomina van het Tjam valt de overeenkomst met die der Indonesische talen in het oog. De Persoonlijke van den eersten persoon zijn: Enkelv.: kau, kumi („réservé au roi; s'emploie quelquefois en litérature"), dahlak (B. Th.), hulun („je, moi, serviteur, remplace au Cambodge dahlak, que l'on ne rencontre guère qu'en litérature") [1]. Meerv.: gita (B Th.) en ita (Kamb.); tweede persoon, Enkel- en Meerv.: heu (uitgespr. als het Fransche „heu") in B. Th., hœû in Kamb.; 3e persoon Enkel- en Meerv.: nhu, nju of ñu („prononcé gniou"). Al deze Pronomina worden ook als Possessiva gebruikt en komen dan als bepaling achter een substantief. De analogie dezer Pronomina, behalve die van den tweeden persoon, met Indonesische ligt voor de hand; dahlak herinnert aan het Jav. dak en nhu of ñu wordt door A. zelven met het Mal. nja vergeleken. Andere Pronomina zijn: drei, lichaam, dat ook als persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord van alle drie de personen en als reflexief Pron. wordt gebruikt (vgl. het Mal. diri en Atj. droi); orang is een onbepaald voornaamwoord = men, anderen. Het wordt, zegt A., vaak verkort tot rang of ra. Voorts heeft men: mœnœng „les „uns, les autres", wellicht verwant met het Boegin. mănnang, menschen. (?) Ook worden vele verwantschapsnamen als Possessiva gebezigd, evenals in meer andere talen. Het Vragend vnmw. voor personen is ṭhei (B. Th.), sei (Kamb), vgl. Toumbulusch sei, Atj. soi. Als Betrekkelijk vnmw. bezigt men in B Th. krung en in Kambodja kung („qui parait être la corruption de krung"?), als ook vaak ya of yā, vgl. Mal. yang. Bij krung of kung aan

van de gebruikelijke verschilt. Voor meer bijzonderheden over deze schriftsoorten verwijzen wij naar A. blz. 35 vgg.

[1] Hulun komt echter ook wel voor in de door L. uitgegevene verhalen, die in het dialect van B. Th. zijn geschreven.

verwantschap met het Jav. kang te denken, schijnt mij voorloopig eenigszins gewaagd. Als Aanwijzende vnw. vermeldt A.: ni of nī deze, dit, hier; nan, die, dat, toen; déh, (in Kamb. dih), daar, daar ginds, ander, die anderen. Bij deze Demonstrativa voegt A. nog: ṭhā of sa, eigenlijk het telwoord één, vaak als "adjectif numéral" gebezigd, bv. thā orang, een mensch of elk mensch, sadrei of ṭhādrei, alleen, enkel ("seul"), ṭhā hatai "un foie, un coeur, communauté de sentiments" Dja of djā, waarbij A. *a* van het Khmer vergelijkt, dient als "appellatif pour les garçons", bv. dja dam ni, deze jonge man, terwijl mu op dezelfde wijze van meisjes wordt gebezigd, waarbij het Khmer mi of mé wordt vergeleken. Omtrent deze Demonstrativa merk ik slechts op, dat nan het naast staat aan het Atjeesche njan, dat, volgens de Gramm., mede de beteekenis heeft van "die, dat, als op eene meer verwijderde zelfstandigheid wijzend dan" het Atj. njoi, deze, dit. Met deh of dih komen Atj. djeh, gindsch, gene, en deh, daar, ginds, het meest overeen. Men zie verder over deze woorden van Langen's Grammatica § 63 en 97 en zijn Woordenboek. Over ni en sa behoef ik niet uit te weiden; de analogie met Indonesische talen ligt hier voor de hand. Dja is oogenschijnlijk verwant met het Jav. djaka, een jonkman, ongehuwd man

De grammatica van het Tjam is hoogst eenvoudig. In woordvorming is het, volgens A., nauw verwant met het Kbmer en zijn het voornaamste praefix pa en het voornaamste infix *n* in beide talen identisch en spelen er dezelfde rol. Pa wordt voornamelijk als causatief praefix gebezigd, maar kan wegens zijn elastiek karakter aan alle verbale of verbaal gebruikte woorden gehecht worden; het dient ook om intransitive werkwoorden transitief te maken, "d'autres fois il donne de l'énergie à l'expression ou encore l'usage l'a rendu à peu près explétif". Het gebruik van het praefix mœ is nog minder bepaald dan dat van pa. "Il est quelque fois causatif, mais il indique surtout l'état, la possession, la mutualité, la réciprocité.[1]" Van het praefix ta of da leest men dat het veeleer een "fréquentatif" is, dat in het algemeen herhaling aantoont, bv.: "galung, rouler, tagalung,

---

[1] De beteekenis van "mutualité, réciprocité" heb ik in de door A. bijgebrachte voorbeelden niet overtuigend bewezen gevonden. Overigens zullen er in het volgende wel voorbeelden van het gebruik van pa en mœ voorkomen, namelijk voor zoover dit noodig zal blijken voor het doel van dit opstel, de vergelijking van het Tjam met eenige Indonesische talen. Dat het praefix pa ook in verscheidene van die talen eene causative beteekenis aan stamwoorden geeft, is genoegzaam bekend.

se rouler deça, delà enz. In de meeste woorden met dit praefix, die in de geschriften van A. en L. voorkomen, ontbreekt echter dit begrip van herhaling en welke de eigenlijke beteekenis van dit ta of da is, heb ik er niet uit kunnen opmaken. In zijn gebruik is geene, eenigszins duidelijke analogie met dat der Indonesische praefixen ta, tĕr, tag enz. te vinden. Enkele malen zou men wellicht een spoor van aanduiding van passive beteekenis van een woord in het gebruik van dit praefix ta kunnen zien. Nader onderzoek is hier echter bepaald noodig. Duidelijker komt eene passive beteekenis uit in vele of de meeste woorden met het infix *n*. Dit infix (eigenlijk an) komt zeer dikwijls voor en dient tot vorming van naamwoorden bv. pwatj, spreken, panwâtj, woord, dok, wonen, danok, woning, djiœng, geboren worden, djaniœng, geboorte. Door invoeging van eene *n* worden ook in enkele Indonesische talen substantiven gevormd, vrij menigvuldig zelfs in het Atjeesch, waar het infix ĕn luidt, bv. pĕnadjuh, spijs, van padjuh, eten, bĕnĕloi, koopsel, wat gekocht is, van bloi, koopen, pĕrĕnah, pers, van pĕrah, uitpersen, pĕnandjang lengte, van pandjang, lang, enz. In van Langen's Gramm. leest men blz. 27 vg.: „deze substantiven kan men ook door den passiven vorm wedergeven. Zij duiden eene zaak aan, die de uitwerking is van de door het werkwoord uitgedrukte handeling.” Uit een paar der boven gegevene voorbeelden, waaraan men nog een aantal andere zou kunnen toevoegen, blijkt genoeg dat dit gezegde te algemeen is.

A. vermeldt (bl. 41) nog twee andere infixen, als nu en dan in de literatuur voorkomende, namelijk nœ, dat somtijds dient „à indiquer le Futur”, bv. apan, houden, anœpan, te houden („à tenir”) en mœ, dat aangetroffen wordt „sans acception bien déterminée”, bv.: payau vergelijken, pamœyau, dat dezelfde beteekenis heeft (?), bœng, eten, bamœnœng levensmiddelen. Meer voorbeelden geeft A. van dit laatste infix niet en ik heb er ook bij L. geene gevonden. In Indonesische talen zijn mij geene analogien van die beide infixen bekend.

Andere affixen dan de bovenvermelde bezit het Tjam niet. Het heeft ook geen taalvormen tot verbuiging of vervoeging, behalve het zooeven genoemde nœ, zelfs geen affixen tot aanduiding van passive vormen. Of eene uitdrukking als passief is op te vatten moet uit den samenhang van den zin of de beteekenis der gebezigde woorden blijken; soms wordt zap of zop, dat onder meer andere beteekenissen ook die van: ondergaan („subir”) heeft, gebruikt tot

aanduiding van een passief, bv.: zop orang atong »être bâtonné par les gens.»[1] Hulpwoorden dienen (om, waar men dit noodig acht, het Perfectum, Futurum, den Imperatief, Vetatief, enz. uit te drukken. De laatste wordt aangeduid door djwai (uitgespr. djué), dat terstond aan het oud-Jav. hay̤va, het Jav. adja enz. herinnert.

Negative uitdrukkingen worden gevormd: 1. door ŏh (Kamb.), ó (B. Th.). Men plaatst deze partikel of vóór of na of zoowel vóór als na het hoofdwoord van het praedicaat, bv.: er is niet, men kan niet (»il n'y a pas, on ne peut pas») kan uitgedrukt worden door »ôh hū, of door hū ŏ of door ŏh hū ŏ. Een ander negatief woord is di of dĭ, bv. dahlak di thau ŏ, »je ne sais pas.» Vgl. Boeg dé, Tag. dili, Daj. dia, djaton enz. Nog een ander, minder vaak dan di of ó gebruikt negatief woord is dak, dat eveneens vóór het praedicaat staat, bv. dak brei rang thau »ne pas faire connaître aux gens». Vgl. Mal. tidak, Minangkab. indak, Bataksch inda, Jav. orak of ora, enz.

Voorts is er ook eene partikel di of dĭ met locative beteekenis, maar die ook in eenigszins ruimeren zin wordt gebruikt, bv.: »tjum di bok, baiser au visage», tuh ditjabwei, »verser dans la bouche», nju anhim paréak di dahlak, »il m'a emprunté de l'argent», dahlak alah di rimong, »je suis vaincu par le tigre». Dit di of dĭ wordt ook bij een Comparatief en tot aanduiding van een Superlatief gebruikt, bv.: bol nju ralôô di bol patao, zijne soldaten waren talrijker dan die van den koning, prong di prong zeer groot, uitermate groot. Het blijkt genoegzaam dat deze partikel verwant is met het Maleische di en dari, maar eene nog ruimere beteekenis heeft.

Veelvuldig gebruik wordt ook gemaakt van de partikel ka of kā. Het komt mij voor dat zij eigenlijk eene richting naar iemand of iets aanduidt, zij wordt echter in ruimeren zin gebezigd. Enkele voorbeelden mogen hier tot opheldering dienen, maar overigens verwijs ik naar A. (blz. 57 vg.); bv.: ba lathei nao kā adei »porter le riz au jeune frère», »brei rup ka orang boh, se montrer aux gens», »bā bok kā nhu tjum, amener son visage

[1] A. blz. 52. Ook in het Khmer, het Annamitisch en de taal van Pegu ontbreken passive vormen (Forbes, Comparative grammar of the languages of Further India blz. 128). Wat het Khmer betreft, blijkt dit ook uit de korte schets der Grammatica vóór de Dictionnaire Khmer van A. Dat zij in een aantal talen van verschillende wereldstreken niet voorkomen, is reeds voorlang door H. C. v. d. Gabelentz (Ueber das Passivum. Leipzig 1860) aangetoond.

pour qu'il le baise", "ôh ka djéang taneh, la terre n'existait pas encore, "nao ka, vas toujours! va donc!" "djwai kā, cesse un peu!" Vgl. het Mal. enz. ka en vooral het Atjeesche kĕ, dat in zijn gebruik, naar het mij voorkomt, nog meer analogie vertoont met deze partikel van het Tjam dan het ka van andere Indonesische talen.

De woordvoeging bepaalt in het Tjam meestal den zin der phrasen. Een algemeene regel is dat eene bepaling volgt op het woord of de uitdrukking, die er door bepaald wordt. De constructie komt dus in zeer vele opzichten overeen met die van het Mal., Atjeesch en andere talen van Indonesie. Als eene bijzonderheid, waarin het Tjam overeenstemt met het Makassaarsch en Boegineesch, vermeld ik nog het gebruik van latj (uitgespr. laï), zeggen, als dit voorafgegaan wordt door thau, weten, bv.: "thau latj kā nhu kiœng nao, sachant qu'elle voulait aller." [1]

Eenige woorden van het Tjam komen in uitspraak en beteekenis, veelal ook in spelling, geheel overeen met Maleische of met woorden van eene andere Indonesische taal. Verreweg de meeste van die woorden, welke met Indonesische verwant zijn, verschillen echter van deze in enkele letters of klanken; bij eenige valt dit verschil weg door het onbepaalde, vlottende of zwevende der uitspraak van den klinker in hunne eerste lettergreep. Vele woorden hebben in het Tjam een korteren vorm dan in de Indonesische talen, somtijds slechts door het ontbreken van één letter. Tot deze algemeene opmerkingen moeten wij ons bepalen, daar onze gegevens voor de kennis van het Tjam nog te schaarsch en onvolledig zijn dan dat men reeds wetten van klankverwisseling zou kunnen vaststellen. Voorbeelden van een en ander tot toelichting van die opmerkingen laten wij thans volgen. Van de woorden, die in klank en beteekenis geheel overeenstemmen met Indonesische, zijn slechts enkele hier opgenomen en overigens is er bij de keus der voorbeelden zooveel mogelijk op gelet, de zoodanige te kiezen, waardoor het onderscheid duidelijk uitkomt, de taal eenigszins wordt gekarakteriseerd of waaruit in andere opzichten iets valt te leeren. De meeste door Kuhn in zijne bovengenoemde verhandeling reeds vermelde woorden hebben wij hier ter bekorting achterwege gelaten.

Akak of ook ikak binden. Mal. ikat enz.

---

[1] Vgl. Matthes. Boeg. Gramm. bl. 290 over makāda; een dergelijk gebruik van angkana vindt men hier en daar in de Makass. Chrestom. 2e dr., o. a. blz. 114 r. 11 v. o. en elders.

Akarat hiernamaals, Ar. Mal. achirat.

Akhan vertellen, berichten. Vgl. Atj. kĕhĕn en Makass. kana, zeggen enz.

Akhar, letters, Sanskr. Jav., Sund. enz. aksara.

Akok hoofd (tête). Volgens A. bl. 39 wordt het somtijds verkort tot „kok” Kuhn vergelijkt hierbij het Dajaksche [1] utok, hoofd en nog een Dajaksch woord utah „head”, „bulu utah, hair” (volgens opgave bij Raffles in Asiatic Researches XII bl. 109) en merkt voorts op dat utok in sommige andere talen hersens of merg beteekent. Men heeft ook het woord halau = Mal. hulu hoofd, oorsprong enz.

Alah onderdoen, overwonnen worden Vgl. Mal. alah, Jav. kalah enz.

Alwah. Het Glossarium van L. heeft: „Allah? pō̂ Alwah tak alā le seigneur des régions inférieures” Wij kunnen hierin niets anders zien dan: de Heer Allah ta'ala (pō̂ = Indonesisch opo, opu, ĕmpung enz.)

Anak, in het Tjam van Kambodja anap, vóór, (L, „devant” A. „face”) vgl. Mal. hadap?

Apui vuur, Daj. en Atj. idem. Ter loops zij hier vermeld dat ḍih dî apui bet.: bevallen (accoucher), Letterlijk is het: op of bij vuur liggen. De spreekwijs is ontleend aan het gebruik om kraamvrouwen bij een groot vuur te plaatsen, eene gewoonte die niet alleen in Achterindie (Birma, Siam, Kambodja enz.) bestaat, maar ook in een groot gedeelte van den Indischen Archipel. De reden van dit gebruik wordt verschillend opgegeven. Vgl. ook Bat. di api in de kraam zijn. (Bat. Wdk. s. v. api vgl. s.v. robu.)

Apuh veld, vgl. Atj. ĕmpus (uitgespr. ĕmpu) of lampus, lampu, tuin. Wellicht laat zich dit laatste nog beter vergelijken met het Tjam labuk, bv.: ṭhā labuk halā „une plantation de bétel.”

Arā taling, Atj. itik ara, idem. In geen andere taal van Indonesie heb ik dit ara gevonden. L. heeft ook ada, eend. Dit zelfde woord komt nevens arā ook voor in het Bahnar, vgl. Dourisboure Dict. Bahnar-Français, Hongkong 1889 s. v. en ada ook in het Silongsch, dat op eenige eilanden van den Mergui archipel wordt gesproken. (volgens het vocabularium van Anderson in zijn straks te noemen, pas verschenen geschrift).

Atuk, gewrichten of geledingen van vingers, knoopen van bamboe

---

[1] Namelijk het in Journal of the Straits branch June 1880 blz. 132 als Punan en Bukutan Daj. vermelde utok.

en suikerriet, Atj. atut, dat volgens van Langen's werk dezelfde beteekenissen heeft. In andere Indones. talen niet door mij aangetroffen.

Ayuk, blazen op een muziekinstrument, „ayuk mœri souffler de la trompette.„ Vgl. Mal. tijup enz., alsmede muri, Perz. Mal. soort klarinet.

Bā „porter, mener.„ Ook vaak als hulpwoord gebezigd, Vgl. Atj. ba, Mal. bawa enz.

Bakan, bikan, of bukan „autre, étranger„ Vgl. Mal. bukan iets niet zijn; niet zijn hetgeen het woord, waarbij het behoort, uitdrukt. Atj. bukon Vgl. ook Jav. botĕn enz.

Bal ver („loin„), pāḍoh, „au loin.„ Wellicht mag men hier Makass. bella, Boeg. bela, Jav. doh enz. vergelijken.

Balok kokosdop („noix de coco, coque„) Vgl. Atj. bĕruk klapperdop. Eene kokosnoot heet in het Tjam balok laū; volgens A. bl. 20 wordt laū uitgesproken als lou of lo-u. Wellicht zijn ook het Jav. en Sundan. baṭok te vergelijken(?)

Balaū haar, vederen, Mal. bulu, Atj. bulé enz.

Banai wijfje, v. dieren. Vgl. Mal. bini Atj. binoi enz.

Bangun put Makass. bungung, Boeg. budjung.

Biḍang „regarder, b. bôh, apercevoir.„ Vgl. Bat. mida (Daïr. midah) Boeg. mita Mal. lihat zien enz.

Batal kussen, peluw. Mal. enz. bantal.

Batwah, par bonheur; „batwah muk talwitj haroek, ça été un grand bonheur pour la cadette„ zeker moet men wel in pl. v. het in het Glossar. ontbrekende haroek lezen: harœh, dat een hoogen graad van iets beteekent en dan zou de woordelijke vertaling luiden: gelukkig is de jongste bovenmate. Vgl. Mal. tuwah geluk, bĕtuwah enz.

Bay in de plaats stellen van („mettre à la place de, donner en retour„) Vgl. Mak. bali en bâlasá, Malag. valy, Jav. walĕs enz.

Bayar betalen Mal. bayar. Mak. bâyará enz.

Blang „cour, aire d'une maison: clairière de forêt; blang hamū les rizières„ Vgl. Atj. blang rijstveld en wellicht is ook te vergelijken het Makass. bubulang, tuin dien men na den padioogst op de rijstvelden aanlegt (Matthes. Makass. Wdk. 2e druk, s. v.) Andere analogien met dit blang in Indones. talen zijn mij niet bekend. Met hamū vergelijk ik het Mal. enz. huma, tijdelijk ontgonnen stuk boschland. In de Gramm. op bl. 38 zegt A. dat men in Kamb. in pl. v. hamū gebruikt hamœ in de beteekenis van „rijstveld„.

Blei koopen, pablei verkoopen. Vgl. Mal. bĕli, Atj. bloi en publoi, Boeg. ălli, bălli en pabălli enz.

Boh, vrucht, ei. Ook telwoord voor vruchten, eieren enz. Atj. boh „vrucht in het algemeen; .... van vogels het ei" enz.; mede als telwoord gebezigd; in het Mal. bet. buwah vrucht en tĕlor ei, vlg. ook Makass. bayawo, Tern. boro beiden = ei. De meeste Indonesische talen en ook sommige Polynesische hebben anders voor ei een woord, dat verwant is met het Mal. tĕlor. Zie Kern. De Fidjitaal s. v. yaloka, bl. 199.

Bol, lieden uit het volk, dienaren van vorsten en grooten. Vgl. Sanskr. Mal. bala.

Brah ontbolsterde rijst. Mal. bĕras, Boeg. bărră enz.

Brei, geven, toestaan Mal. en Atj. bri, Bug. were, mabere enz.

Dahlau, vóór, te voren, Mal. dahulu Atj. dilé enz.

Dakē hoorn. Boeg. poët. lakke, Atj. lungké.

Dakhat aalmoezen geven. Ar. Mal. çadakat, Jav. sidĕkah enz.

Dakit weinig. Mal. sĕdikit enz.

Dalukal verhaal. Komt voor aan het begin van verhalen en is stellig niets anders dan eene wijziging van het Maleische dahulukala, en dus zooveel als het Mal. ḥikayat dahulukala. Het Sanskr. Mal. kala wordt in het Tjam kal.

Dang staan. L. vergelijkt hierbij hierbij het Annam. dung = „bout (de ficelle, de liane"). Vgl. Atj. dong, opstaan, staan, Boeg. tăttong enz.

Daning muur. Mal. dinding.

Darwāi doorn. Mal. enz. duri Atj. duroi.

Dhan boomtak. Atj. dĕhĕn Mal. dahan enz.

Dik op iets klimmen. Atj. ik. Mal. naik, Boeg. naí, té enz.

Ḋjhak leelijk, slecht, boos. Mal. djahat Boeg. djá enz.

Dok wonen, blijven enz. Vgl. ook A. bl. 50, 77 en 78 enz. Atj. duk, Mal. duduk enz.

Dom (in Kamb. zegt men dum, volgens A. bl. 27) allen, ieder Vgl. Atj. dum, allen. In het Atjeesch wordt dit woord echter steeds of veelal in verbinding met andere woorden, zooals ban, pa, barang enz. gebruikt. In andere Indones. talen vind ik geen dergelijk woord.

Eh uitwerpselen („ordure, excrément") Atj. eḳ „drek, menschelijke en dierlijke excrementen."

Galam op den schouder dragen. Vgl. Atj. gulam „op den schouder dragen of iets aan een stok dragen".

Ganang soort van trom („espèce de tambour allongé"). Vgl. Mal. gĕndang en gĕndĕrang, Boeg. ganrang.

Glai bosch. Vgl. Atj. glé heuvel, met bosch bedekte heuvels, vgl. Atj. Chrest. blz. 115 r. 5.

Goep „l'un l'autre" volgens het Lexique van L.; Atj. gob „mensch, men, onbepaald persoonlijk voornaamwoord". Het is misschien met dit goep verwant.

Hadam mier, Bentĕnansch saham, Sund. sirŏm. Atj. sidom enz. Vgl. Kuhn l. c. bl. 227.

Hadar „regretter, se souvenir". Vgl. Mal. sĕdar.

Hadyap, bij A. hudiep „vivant, ressusciter, épouse, épouser." Vgl. Atj. hudip of udip, Jav. urip, Mal. hidup enz.

Hani honig. Vgl. Makass. bani honigbij, Mal. manis zoet, enz.

Harum, hulsel, namelijk gedaante van een dier, eene vrucht, plant enz., waaruit een mensch te voorschijn komt, vgl. Bat. sarung, idem, en v. d. Tuuk Bat. Leesb. IV bl. 2, alsook Wilken, Het Animisme bl. 74.

Hwak eten (rijst). Vgl. Mal. suwap.

Ing. lendenen Atj. kiĕng.

Kabroy gisteren. Misschien mag men het Atj. baroi, dat hetzelfde beteekent, vergelijken. Voor nieuw, pas enz. zegt men in het Atj. baru en in het Tjam baruw.

Kak handel drijven. Vgl. Atj. mĕkat rondventen.

Kang kin. Atj. kĕng. Makass. arêng.

Kapik klemmen, knijpen; L. vergelijkt hierbij het Annam. căp, kẹp. Vgl. Jav. gapit, Mal. apit, sĕpit, Boeg. sipí, tjipí enz.

Katjei „appellation honorifique, supérieure à tjei„ Vgl. Atj. kĕtjĕhik, titel der kamponghoofden in Atjeh, en tjĕhik oudste.

Katjing knoop, van een kleed. (bij A. blz. 43) Mal. kantjing.

Katjwā oudste, bv. van een kind. Vgl. Boeg. tjowa oud.

Ke of kēy waar? („où?„) Vgl. Boeg. ke, Makass. ke, als verkorting van kere, Niasch he, als verkorting van heza, Daj. kwe.

Koh omhouwen, bv. een boom. Vgl. Atj. koh snijden, hakken, houwen.

Kow (uitgespr. bijna als ko A. blz. 28) dus, ook, eveneens enz. zie A. blz. 71. Wellicht is hiermede Boeg. ko, ku, kuwa enz. te vergelijken.

Khang sterk („fort, fortement„). Vgl. Atj. kong?

Khim klao glimlachen. Klao zonder khim = lachen. L vergel. hierbij het Annam. chim. Vgl. Atj. kĕhim lachen.

Krôtj oranjeboom. Vgl. Atj. kĕruĕt soort van aromatische citroen.

Krong, ook wel krung geschreven, rivier. A. blz. 41 wil dit afleiden van "rong, nourrir" in den zin van "fleuve qui nourrit". In het Atj. is krung ook het gewone woord voor rivier en in geen andere taal van den Ind. Archipel heb ik dit aangetroffen.

Kubaw buffel Mal. enz. kĕrbau Atj. kĕbé.

Kuyau boom Mal. enz. kayu Atj. kayé. Wordt in het Tjam ook bij het tellen van kleedingstoffen gebezigd, evenals het Mal. woord.

Labung uitspruitsel van bamboe. Tag. idem; Mal. rĕbung. Jav. ĕbung. Bat. robung enz.

Lakau vragen, verzoeken ("demander de"). Vgl. Daj. laku, Atj. laké.

Lakaw "faire un pas", vgl. Jav. làku, lumaku enz.

Lakuk, ook likuk, achter. Vgl. Atj. likut achterzijde, Tag. salikuran, Bisaya salikud enz.

Lāmow een os of rund. Mal. enz. lĕmbu, Atj. lĕmbu of lĕmo.

Lang uitgespreid, van matten, tapijten enz. Atj. leng uitspreiden, openslaan, ontrollen, van matten enz.

Lapei, droom Atj. lumpoi Mal. mimpi enz.

Lapih dun, Mal. tipis of nipis enz.

Lathei, ook lithei, rathei geschreven, gekookte rijst Mal. enz. nasi.

Lawik gedurende langen tijd, Atj. lawi of lawit lang geleden vgl. Jav. lawas Mal. lama.

Liêh of léah likken; Mal. mĕndjilat Jav.'ndilat enz.

Linjan ladder; Atj. rĕnjĕn of ranjin.

Mai komen Vgl. Boeg. mai, Makass. mae Alfoersch mei, Mal. mari enz.

Malau zich schamen Mal. malu Atj. malé.

Mœduh "la cause qui rend, c'est pourquoi," bv.: "m. kau liwang si je suis maigre, ce qui me rend maigre" enz. (A. blz. 70). Misschien mag men het Sanskr. Jav. Mal. enz. mula als verwant beschouwen. (?) Met liwang is zeker verwant het Bis. niwang. Tag. nihang Bat. niyang enz.

Mœin, zich vermaken Mal. main, Atj. mêin enz.

Mœk nemen, halen. Vgl. Jav. pek, mek enz.

Mœnei zich baden. Atj. manoi Mal. mandi. Vgl. Atj. Gramm. § 23.

Mœnji geluid geven. Mal. bunji Atj. bunjoi Jav. muni, van uni enz.

Mœrai, terugkeeren. Vgl. Jav. mulih, Mak. mole enz.

Mœtah, rauw, van rijst, vruchten enz. Mal. mĕntah enz.

Mœtai dood. Mal. mati. Atj. maté enz.

Mœtjai bij L: "en manque-t-il?" (Ann. hiêm) A. vertaalt het op blz. 52 door "en nombre." Misschien mag men het Mak. djai, mádjai veel, veel zijn, vergelijken. (?)

Nai demoiselle (A. 54) Vgl. Mal. enz. njai. Bij A. (blz. 46) leest men: "Nai, dame, demoiselle, et chêi, monsieur, sont très usités, surtout en littérature, dans les dialogues amoureux".

Nao (vgl. A. blz. 50), gaan, naar iets heengaan. Vgl. Mak. naung Boeg. nó, af- of neerdalen en vandaar ook: ergens heengaan, omdat de huizen op Z. Celebes, evenals in Kambodja, op palen gebouwd zijn. Vgl. ook Boeg. lao, Jav. laku enz.

Ngan, en (voegw.) Mal. dĕngan, Atj. ngon, als verkorting van dĕngon met, enz.

Oek honger hebben; lapā tyan, idem. Vgl. Atj. dek en Mal. lapar.

Pabey geit; Makass. bembe, Sund. embe, Mal. kambing.

Padiêng (A. 23) "charger, transporter." Atj. pĕdiĕng laden, pĕnĕdiĕng, lading.

Pak, plaats, ook als voorz.: in, aan, naar enz. (A. 59.) Vgl. Atj. bak. Mal. bagi enz. Zie ook v. Langen's Atj. grammat. bl. 57.

Palā, iets planten (nl. gewassen), Atj. pula Goront. momulo, Bol. Mongond. momula. Vgl. ook Boeg. pallá Bat. porlak Minangk. pĕrlak, plantage, tuin, Sundan. pĕlak, aanplant enz

Par vliegen, Atj. pur, Jav. mabur enz.

Patao of putao, koning. Vgl. Atj. pauté koning, vorst.

Patei pisang. Vgl. Toumbulusch punti, Makass. unti, Boeg. uti en Kern Fidjitaal bl. 193.

Pek plukken. Vgl. Atj. pedj of ped, idem. Wellicht is ook het Jav. peḳ, hapeḳ, nemen, te vergelijken.

Phun "numérale des arbres." Vgl. Mal. pohon. In het Atj. Wdk. vindt men slechts: "pĕhun² begin, aanvang, pupĕhun beginnen." Onverdubbeld komt het voor o. a. in de Atj. Chrest bl. 104. Oorspronkelijk zal het in het Atj. ook wel: boom, boomstam, beteekend hebben.

Ploy pompoen ("courge, citrouille"). Vgl. Jav. waluh enz.

Poh slaan. Atj. idem.

Rabuk storm ("tempête") Mal. ribut enz.

Ralang "chaume pour les toitures". Vgl. Mal. lalang. Jav. alang², het bekende, in N.-I. zoo veelvuldig tot dakbedekking gebruikte rietgras.

Ratap snijboonen. Vgl. Atj. rĕtĕk algem. naam voor peulvruchten, Daj. harètak en haratak, soort van boonen.

Rayak golven. Vgl. Atj. riyĕk, op het strand brekende golven. Daj. riyak golf. Wellicht is ook het Jav. rembjak, zich golvend bewegen, te vergelijken.

Rong ruggegraat, lendenen. Ann. lûng. Vgl. Atj. loong lendenen.

Rwok graven. Vgl. Jav. ḍuḍuk. Ook kalei bet. graven. Vgl. Mal. gali enz. en Kern Fidjitaal bl. 145.

Sharak geschilderd, geteekend. Vgl. Mal. surat. en vgl. ook harak brief, („lettre à envoyer") ordres royaux."

Shwan of shwan thak ziel. Dit is wel het Sanskr. çwasana wind, adem. Ter loops zij hier aangeteekend dat bijna alle op een klinker uitgaande Sanskritwoorden, die ik in het Tjam heb aangetroffen, dien sluiter verliezen, bv.: lok wereld, kal tijd, pakar, zaak (Sanskr. loka, kâla, prakâra) enz.

Tahā oud, rijp, (vruchten) Mal. tuha of tuwa. Daj. enz. tuha. Vgl. boven s.v. batwah.

Tak onthoofden, snijden. Vgl. Mal. tĕtak enz. Er is ook eene partikel tak, waarover men zie A. bl. 59. In Kambodja luidt zij tap.

Takwäi de hals. Atj. takuĕ hals, nek.

Talœh maléfice, vgl. Jav. tĕluh, booze geest die onheil veroorzaakt, toovenaar enz.

Tamœ binnengaan, Oud-Jav. tama Mak. antama, Boeg. utama, Atj. tamuk en tamong.

Tamuh opwellen, van eene bron; ontspruiten (van een bamboe uitspruitsel, Annam. moc.) Mal. tumbuh Jav. tuwuh enz.

Tapak „droit, vrai" vgl. Madoer. tĕpak, Mal. en Atj. tĕpat juist, recht Tag. tapat „cierto" enz.

Tapyœn, plaats waar men water put en zich baadt. Bat. en Daj. tapiyan badplaats enz.

Tauk knie Atj. tĕut knieschijf. Mal. lutut knie. Siangsch tuut, volgens C. den Hamer, in Tijdschr. v. h. Batav. gen. Dl. 32 bl. 467.

Thang (in Kamb. sang), huis. Misschien mag men het Boeg. sao = huis, vergelijken.

Thatj. (bij A. bl. 47 that), een vijver leegscheppen („épuiser") Annam. tát. Vgl. Atj. sĕĕt water uitscheppen, enz.

Thoh (in Kamb. soh) beteekent eene negatie, en voorts: ledig bv. tjanêh thoh ledige korf. Volgens A. bl. 55 beteekent het

woord: „non, rien, vide, faux, affirme le néant, la fausseté p.e.: lach thoh dire non, nan thoh min cela est faux, erroné" enz. Vgl. het negative so in het Bat. en het Toumbul. so, niet, niet willen Vgl. ook Atj. soh ledig, bv. van padiaren.

Throng („se prononce chông"); in Kamb. srong, water putten. Vgl. Atj. tjĕrong idem. Boeg. en Makass. séró Tag. sagap Toumbul. sahap Tonseasch sarup enz.

Thun een jaar. Atj. tĕhun Mal. enz. tahun.

Thyap vleugels, van vogels. Mal. sayap enz.

Tapai of tipai, een haas. Het Mal. tupai, eekhoorn, schijnt wel met dit woord verwant. Vgl. de analogie van vulpes en wolf en meer dergelijke voorbeelden.

Tjagau een honigbeer. Atj. tjagé, idem. Schijnt in andere Indonesische talen te ontbreken.

Tjei, zie boven onder katjei en onder nai.

Tjîm vogel, (Annam. chim). Atj. tjitjim idem. Geen analoog woord is in andere Indonesische talen te vinden.

Tjow en tatjow. (Annam. cháu) kleinzoon, kleindochter. Vgl. Mal. tjutju enz.

Tom ontmoeten enz. (Glossar.: „rencontrer, se réunir à, accompli, conduire quelqu'un") vgl. Mal. tĕmu, bĕrtĕmu. Dit tom schuilt wellicht ook in Atj. hantom het is nog niet voorgekomen dat enz.

Tram schoppen. Atj. trom.

Trei verzadigd. Atj. troi.

Trun neerdalen. Atj. idem. Mal. turun enz.

War vergeten. Vgl. Atj. tuwor idem (?)

Yôk beneden („au dessous") Vgl. Atj. yub onder, beneden (?)

Yang geest, godheid. Mal. Jav. enz. yang.

Zar, sap, dat uit een boom vloeit. Vgl. Mak. en Boeg. sari speeksel. Boeg. másari, eene insnijding in een wijnpalm doen, opdat het sap er uitdruipe en het Jav. sesek̩ sari de eerste lĕgen van een arenpalm. Vgl. ook A. blz. 65.

Uit de vergelijking van het Tjam met de talen van Indonesie blijkt het, naar mijn inzien, dat het inzonderheid met het Atjeesch menig punt van overeenkomst vertoont; in het klankstelsel, de grammatische vormen, voornamelijk echter op lexicographisch gebied kan men dit opmerken. Maar verder onderzoek is noodig, het bezit van meer teksten dan de door L. uitgegevene, van een zooveel mogelijk volledig woordenboek, en wellicht ook eene uitvoeriger grammatica dan de door A. geleverde schets, zouden hoogst wenschelijk

zijn. Hetzelfde zouden wij wenschen met betrekking tot de taal van Atjeh; de verdienstelijke arbeid van v. Langen is slechts eene eerste proeve, waaraan nog zeer veel ontbreekt. Ook dit opstel beschouwen wij slechts als een begin, eene proeve van vergelijking, waartoe wij opgewekt zijn door de geschriften van L. en A. en door de onderzoekingen van Kuhn en Kern omtrent het Tjam.

Wat nu de bovenvermelde overeenkomst tusschen het Tjam en het Atjeesch betreft, zij leidt tot het vermoeden dat wellicht een gedeelte der bevolking van Groot-Atjeh uit Tjampa afkomstig is; velen, die men in Atjeh geimmigreerde Hindoes pleegt te noemen, kunnen wel uit Tjampa daarheen zijn verhuisd. [1] Wij moeten echter nog meer gegevens bezitten, zoo dit vermoeden een hoogeren graad van waarschijnlijkheid zal verkrijgen.

De door L. uitgegevene en vertaalde vertellingen herinneren hier en daar aan sprookjes, die ook in den Indischen Archipel bekend zijn. Zoo is bv. in het verhaal „les ruses du lièvre” de rol, die de haas speelt, eene dergelijke als die van de kantjil in de Jav., van den pĕlanduk in de Mal. letterkunde, en in de volksverhalen der Bataks en Dajaks. Sommige vertellingen worden reeds in de Oud-Indische literatuur aangetroffen. Uit het eerste, vierde en twaalfde verhaal zijn enkele niet onbelangrijke ethnographische bijzonderheden te putten, o. a. bv. wat de positie der vrouw bij de Tjams betreft. Wij kunnen hierbij thans niet langer stilstaan.

In het begin van dit opstel is reeds gesproken van stammen in het binnenland van Achter-Indië, die met Indonesische verwant zijn. Zij zijn nog al te weinig bekend en het is voornamelijk hunne taal, waarop het vermoeden van hunne verwantschap is gegrond. Eene belangrijke bijdrage tot de kennis der taal van eene dezer stammen verscheen in 1889, nl. de reeds boven vermelde Dictionnaire Bahnar-français van den oud-zendeling Dourisboure. Ook over de Silong, wier taal mede door Kuhn in zijne hierboven reeds meermalen aangehaalde belangrijke studie wordt besproken, verscheen in dit jaar (1890) een werkje [2] dat een aantal nieuwe bijzonderheden bevat. Wij hopen wellicht later deze beide geschriften nader ter sprake te brengen.

---

[1] Volgens van Langen (Ve Volgreeks, Deel III, blz. 387, van dit tijdschrift) behoort het talrijkste gedeelte der bevolking van Groot-Atjeh, inzonderheid in de XXII Mukim, tot den Kaum Imâm pĕt genoemden stam, die van geimmigreerde Hindoes afkomstig is.

[2] J. Anderson. The Selungs of the Mergui Archipelago London 1890.

BADOEJSCHE PANTOENVERHALEN.

DOOR

J. J. MEIJER.

Voormalig kontrôleur van Goenoeng Kantjana,

(Zuider-Regentschap van Bantĕn).

INLEIDING.

Tijdens ik kontrôleur der afdeeling Goenoeng Kantjana was, vorderde de dienst dat ik vele tournées maakte in het onderdistrict Bodjong Manik (district Paroeng Koedjang). Het gemis van pasanggrahan's liet mij vrij in welke desa ik wilde overnachten. Zij, die Zuid-Bantĕn kennen, zullen wel begrijpen, dat ik mij weinig over die vrijheid verheugde en nooit door l'embarras du choix werd verhinderd om eene keuze te doen. Het liefst hield ik mij op in de ampijan Sĕreweh van de desa Kĕbon tjaoe. Om verschillende redenen had dit gehucht voor mij eene aantrekkelijkheid. Op eene hoogte van ongeveer 400 meter gelegen aan de beide oevers der kristalheldere Tjiliman, omgeven door maagdelijke bosschen van poespa [1], sĕmpoer, [2] kihijang, [3] pasang [4], die van mĕntjĕk's [5] wemelen, stelde het mij in de gelegenheid om het nuttige met het aangename te vereenigen.

In de woning van djoeragan Alwan, vader van het toenmalige desahoofd, ruimer dan de gewone Zuid-Bantĕnsche huizen, vond ik een behoorlijk onderkomen.

Alwan was de type van een djaro van den ouden stempel. Reeds vóór de komst van den Assistent-Resident Douwes Dekker in Lĕbak was hij met het hoogste gezag in zijne desa bekleed.

---

[1] Schima Noronhae, Rwdt., Nat. fam. der Camelliaceae.

[2] Dillenia aurea Sm., Nat. fam. der Dilleniaceae.

[3] Albizzia procera Benth., Nat. fam. der Mimoseae.

[4] Quercus L. Spec. divers., Nat. fam. der Cupuliferae.

[5] Cervulus muntjak.

Hij behoorde tot degenen, die bij gelegenheid van de lĕbaran of wanneer adjéngan dalém sépoeh[1] een feest gaf, hun moending, bejas, kotok, éndog, émbe als panganteuran moesten leveren. Hij maakte deel uit van den staf van dĕmang Kĕboeg[2] en werd met dezen terzake van knevelarij en vordering van onwettige leveringen vervolgd. Hij was reeds desahoofd, toen de resident Buyn met Dr. van Hoëvell een bezoek bracht aan de Badoej's in de tanah larangan en, daar zijne desa grenst aan Kanekes, moest hij in het gevolg mede. Met de leden van dezen stam leefde hij steeds op een goeden voet en gaarne nam hij hunne rinoe in ruil aan voor oejah, delan, kokopong, enz. Het was in zijne woning, dat ik voor het eerst kennis maakte met dit belangwekkende volk.

Over de Badoej's had ik veel gehoord en gelezen en reeds vóór mijne plaatsing in de residentie Bantĕn koesterde ik den wensch om hen nader te leeren kennen. Reeds den eersten keer dat ik Sĕreweh als rustpunt koos, werd ik daartoe in de gelegenheid gesteld.

Om aan mijne komst naar Zuid-Bantĕnsch gebruik eenig feestelijk aanzien te geven, liet Alwan over dag af en toe de angkloeng bespelen en des avonds ontbood hij een Badoejschen toekang mantoen. Alhoewel ik toen nog zeer weinig van het voorgedragene verstond, — ik was nog geen maand in de afdeeling en kwam uit Midden-Java, waar ik met de bevolking uitsluitend Javaansch sprak — trok het verhaal mij aan. De melancholieke melodie had iets bekoorlijks voor mij. Aandachtig luisterde ik toe en verzocht telkens aan de mij vergezellende inlandsche ambtenaren den inhoud der tjarita pantoen in het voor mij verstaanbare Maleisch terug te geven.

---

[1] Raden Adipati Karta Nata Nagara, welbekend uit Multatuli's Max Havelaar.

[2] Raden Wira Koesoema, het in Max Havelaar genoemde districtshoofd van Paroeng Koedjang, schoonzoon van den regent. Kĕboeg beteekent hetzelfde als lintoeh: vet, dik, zwaar van lichaam. Tot toelichting zij hier nog vermeld, dat de kleine man in Zuid-Bantĕn de inlandsche ambtenaren bij hun kindsnaam — of indien deze niet bekend is — bij hun bijnaam noemt, wanneer hij van hen spreekt. Zoo zal men altijd hooren van een dalĕm Rila, dalĕm Ondo, dalĕm Akmad, dĕmang Baidja, dĕmang Dotong, dĕmang Ompong (de tandelooze) dĕmang Tahir, patih Kaër, patih Djahidi, wadana Kaäng, wadana Nasib, astiten Dapi. De tegenwoordige regent van het Zuider-Regentschap is bij de bevolking bekend als dalĕm wetan, omdat hij uit de Preanger Regentschappen — dat oostelijk van Bantĕn ligt, — komt.

Na dien tijd kon ik mij niet meer in Sĕreweh vertoonen of een der barden uit Kanekes — towa Jasti, ajah Djasini, ajah Sarsimin, panganten Akwin, maakte mij zijne opwachting, vergezeld van ajah Djaeni, den kokolot pangasoeh van Tjikeusik, die, naar het heette, namens kaka girang [1] naar den staat mijner gezondheid moest vernemen, maar eigenlijk door zijnen poe'oen was afgevaardigd om na te gaan wat ik eigenlijk te Sĕreweh te doen had.

Door die samenkomsten met Badoej's was ik in de gelegenheid om meer van hunne zeden en gewoonten te vernemen dan zij die slechts voor enkele dagen het gebied van Kanekes bezochten en met uitzondering van wijlen Mr. Daniel Koorders geen woord Soendaneesch verstonden en zich daarom van de hulp der inlandsche hoofden bedienden of anderen exploiteerden. Ik wist toen niet, dat ook ik op mijne beurt geëxploiteerd zoude worden.

Langzamerhand kwam bij mij het verlangen op om een afschrift van de pantoenverhalen te bezitten. Zij leken mij een uitstekend hulpmiddel bij de studie van het Soendaneesch. Een der onder mijne kontrôle staande inlandsche ambtenaren deelde mij mede, dat de Assistent-Resident van Baak ze destijds voor het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen had laten opschrijven. Ik wendde mij tot de Directie, doch kreeg tot antwoord, dat de tjarita pantoen in de verzameling handschriften niet aanwezig waren. Zij moedigde mij aan om die mondelinge overleveringen te doen opteekenen, ten einde ze aan de vergetelheid te onttrekken.

Toen het mij gelukt was om Badoej's naar de kontrôleurswoning van Goenoeng Kantjana te lokken — dank aan de hulp van djoeragan Alwan, heb ik mijn Soendaneeschen schrijver Agoes Raksa Atmadja aan het werk gezet en hem het door den toekang mantoen gereciteerde woordelijk laten opschrijven. Vervolgens werd het nauwkeurig door mij zelf nagezien en overgeschreven.

De hierbij den beoefenaar van het Soendaneesch aangeboden verzameling is even nauwkeurig als een stenographisch verslag van het door een lid der Staten-Generaal op de openbare zitting gesprokene.

---

[1] Het wil er bij de Badoejs niet in, dat hunne geestelijke hoofden — de verschillende poe'oen's en seurat's — ondergeschikt zijn aan de door het gouvernement aangestelde europeesche en inlandsche ambtenaren. Zij beschouwen dezen als de jongere broeders van genen. Wanneer de kokolot pangasoeh van Tjikeusik mij te Sĕreweh kwam begroeten, luidde zijne boodschap steeds: „ngatoerkeun sĕmbahna kaka girang".

Bij de transcriptie heb ik de spelling, door den heer S. Coolsma in zijn woordenboek [1] aangenomen, gevolgd.

De *a* klank is met *a*, de paneleng met *e*, de panghoeloe met *i*, de panolong met *o*, de panjoekoe met *oe*, de korte pamĕpĕt met *ĕ* en de lange met *eu* teruggegeven.

De *a* klinkt immer kort, de *i* wordt altijd — ook in de gesloten lettergrepen als *ie* [2], de *o* — zelfs in de opene syllaben daarentegen kort uitgesgroken als in ons Hollandsch dor, long.

De paneleng is dezelfde als onze korte *e* in *der*, *den*, *pen*.

De uitspraak der medeklinkers vereischt wel geene nadere toelichting.

Eene analyse en den korten inhoud der pantoenverhalen vindt men in het tweede gedeelte van het door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië uitgegeven werk, getiteld: „De Badoej's.”

Bussum, October 1890.

---

[1] Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek door S. Coolsma, Oud-Zendeling der Nederlandsche Zendingsvereeniging, Afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Te Leiden, bij A. W. Sijthoff.

[2] Er bestaat evenwel verschil tusschen de uitspraak van de panghoeloe bij de Badoejs en de overige Soendaneezen. Terwijl die klinker bij dezen ongeveer klinkt als de *î* in *gîte*, is hij bij genen ietwat afgebroken. Kitoe, imah, kikis luiden als kiet-toe, iemmah, kiek-kies. Dikwijls hoort men hem als de korte *i*: kiit-toe, im-mah, kik-kis.

I.

LALAKON RADEN TĔGAL.

DJAMPE NGOEKOES SAMEMEH MANTOEN.

Tjik oerang diadjar ngawih, sok moemoel barang poelangan, sok moemoel teu hade teu dipoelangan, sok moemoel barang babaneh, dĕmi tjangkangna reudjeung eusina, mangka saroewa lobana tjangkangna reudjeung eusina.

Poen sadoe kaloehoer, ka handap, ka Batara Sewak larang Sanoergaha, nitipkeun sarwaking ka Poeatji Djĕnggik Manik, ka Sangoembang ka Sangamboeng, ka tĕroesan noe di manggoeng, ka Batara Sanoergaha, ngamitkeun poetra sahidji noe tjalik di tanah pangoembaraän.

Moela dalĕm kĕntjĕng ngoembara, njijar noe poetĕr koeroeng di pangamboeng, tapak djalak di letahna, meulit ka boewah biritna, parat ka dampal panangan, noe balabah ka koela kadang, sareseh hade ka semah, bisa mapas maoes mawoer, mere maweh njeureunkeun ka noe sakeudeung, noe poerah ngadjoeroeng njandoeng, poerah ngaweuj kabeungharan, ngagaweuj pati ageung, noe matak hedjo lalakon.

Tjalik di padalĕman njoenggoeh kana kasoer baboet, njanda kana kasang goemĕlar, njarande di lalangse tjinde, kadjoengdjoeng lalangse woeloeng, kasered lalangse tjinde, di dalĕm di karantĕnan, di ĕndjoeng loehoer di toempang pitoe, loengkang lĕngkeng gĕnteng lawe, sereng gĕnteng kantjana, soeka boengah wajang tapa, kiriman pandakawan, pandakawan koering kadang Hatoet Goegoer Wasiat Hoedjan Galak Njawang Teu Tinggaleun, tjalikna di pakĕmitan, sila nanggeuh kataweuran, marĕk tapa ka girang goesti, midengdek toewang parentahna.

Ajeuna njaritakeun ramana Raden Tĕgal, noe ngaran Praboe Rangga Kantjana.

Pangeran Rangga Kantjana noe poerah nanggoel sagara goentoer, nambak sagara gĕni, reu-eus meureun, kewat meureun, dja naga-

rana; toeloej njaoer ka si Lengser: „Koeta langlang sapeuting toedjoeh kali, ti beurang toedjoeh kali, noe tjarangtjang lanat, noe loehoer handapkeun, noe handap loehoerkeun."

Njaritakeun Djompong heula. Djompong matoer hajang ka pasar, ari noe dibawa pasoeng poetih reudjeung laksa dagangkeuneun: „Noen, goesti, koela pamit, hajang masar ka pasar sore."

Barang balik si Djompong ti pasar, papanggih djeung pawarang Praboe Rangga Kantjana, tjalik dina waroe dojong. Si Djompong oendjoekan ka Praboe Rangga Kantjana, jen manehna manggih istri dina waroe dojong, pantĕs moen toewang pawarang di Padjadjaran, ajana dina waroe dojong. Tjek si Djompong: „Aideuh, pantĕs moen toewang pawarang di Padjadjaran."

„Owah, tjoba, Djompong, tejangkeun, owah, geura tejangkeun teteh sija kana waroe dojong, aeh, aeh geura ngiring toewang si njai."

Bral angkat ngaleut ngaleut ngabandaleut si Djompong djeung Mama Loerah, ngiring noe tjalik di waroe dojong; djĕboel soemping damping dongkap datang poen Djompong ka waroe dojong. „Adeuh, adeuh, geuning lain pangawoelaän; baheula eukeur di Padjadjaran mah geulis, ari kiwari mah koesoet ramboet, gentjel kaen, toelang tonggong siga peuteuj, iga siga pangeretan kareo, euh adeuh, mama, bĕnĕr koela, adeuh bĕt bareto geulis."

Tina sabab teu diakoe koe Mamah Loerah, ladjoe dipaehan bae nji Tandjoeng Pakoean, toeloej ditoedjahkeun ka tjoeroeg noetoeg Tjipatahoenan, parakan baranang sijang, top boehaja domas pangmadjoehkeun; boehaja domas pada njĕmbah.

Katjaritakeun poen Djompong moelang, leumpangna pageurageura, pagantjang gantjang, roesoeh paboeroe boeroe koe hajang geura hatoeran.

Noe geulis Lenggang Kantjana datang masang tabe mamoengkoereun, kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, masang tabe geus moengkoereun.

„Owah, toemangtoeng toenggaling goeroe, soemĕdja toenggaling gĕna, gorodjog tanpa larapan, bageja soemping tjalik."

„Owah, ĕnja atawa lain; adeuh, lain si njai dja baheula mah geulis kabina bina."

„Adeuh, si eten, ajeuna mah geus ditoedjahkeun koe Mama Loerah ka tjoeroeg noetoeg Tjipatahoenan ka parakan baranang sijang."

Katjaritakeun noe dipalidkeun njorang kana sapan ki Mananggong.

Tidinja pawarangna ki Mananggong njiram, hajang roedjak

hondje, salin pikir. pindah nijat, hajang dahar laoek, lamoen djoedjoeng hajang indoeng, lamoen rĕgis hajang nini nini, lamoen kantjra hajang bapa bapa, goerame hajang tjawene.

Peuting kasĕdĕk beurang, beurang kasĕdĕk koe peuting, kapoepoesan damar agoeng, kapĕpĕsan tjaudra dita, tjengklang saeran disada tatanggoehna rek beurang tjĕlĕgong kotok kongkongok.

Gĕrĕdoeg tanghi njai Mananggong. „Adeuh, ki Mananggong, geura hoedang geus beurang. Euh, naon pigara garaeunana, geus heubeul njoehoen njoehoen hoeloe, manggoel manggoel taktak, ngagegembol boewah birit, bĕt kakara aja palamatan kijeu.“

„Adeuh, nji Mananggong, ngimpi naon?“

„Hih, adeuh, ki Mananggong, koela ngimpi katindih manik, katinggang ĕmas ranggeujan.“

„Adeuh, njai, eta mah pirĕdjĕkieun.“

Bral angkat kai Mananggong, moendoet doehoeng ti Gantoengan, kondali sarangka kĕris, disengklangkeun tĕbeh toekang, rek nejangkeun tataheunan, adat adat ki Mananggong dek angkat, memeh angkat laj keupatna.

„Adeuh, njai, girang kaka nĕda amit parasabĕn, kaka dek nejangkeun tataheunan.“

„Euh, kaka, rampes, oelah kĕbĕl bae.“

„Adeuh, njai, mohal kĕbĕl, ngan sakĕbĕl kaditoe djeung kadijeukeun.“ Daweung loendang lindeung goeroedag ka pangkalanana, nejang boeboe, loepoet teu meunang; noöng sosog, poös teu eusian; barang nejang sapan bĕt ngagĕdoeg diga tjahaja, ngapoeng ka manggoeng ngapak ngawang ngawang.

„Adeuh, palangsijang banteng itoe dina sapan aing; beuki deukeut, beuki leutik; ana dideukeutan, bĕt beuki leutik bae, datang ka sagĕde peutjang, eta geuning bĕt naon gara garana eta dina sapan aing?“

Beh katendjo boegang njai Tandjoeng Pakoean dina sapan ki Mananggong; adat adat ki Mananggong sok siheun koe boegang, loempat haroehah harihoeh; poelang bloek nangkoeban, blak nangkarak, ngoetahkeun tjadoek leuleundjeuran koe bawaning tjape.

„Adeuh, ki Mananggong, naon garagarana maneh loempat tarik ngabĕtjir, moen gĕring, gĕring koenaon? Nja toewang koering noe pinambaäneun.“

„Owah, njai, lain neumoe kasakit kapeurih; dja sangijang sapan disorang boegang.“

„Na koenaon ditinggalkeun? Boegang oge, hade dibawa.“

„Adeuh, njai boro ampar koe mawa, dja kasiheun kaka boegang."

Tidinja dagdag digdig sangkal singkil njai Mananggong nejang sapan koe maneh, diilikan koe nji Mananggong bari njaoer:

„Ti loehoer sarelang kawoeng, ti handap sarelang langkap, ti tĕngah kĕmbang saoeheun, ti loehoer pamoeloe ratoe, ti handap moen roepa menak, ti tĕngah lain saoereun."

Djoeng didjoengdjoeng boegang koe njai Mananggong, diboelak, dibalik; raheut didjampe raheut, peupeur didjampe peupeur; didjampe kahoeripan, kijeu pokna:

„Tjoendoekkeun rahajoena ti timoer, datangkeun rahmatna ti barat, ti koedoel noengkoe noengkoe, ti kaler asoep lingga omas, asoep doewa asoep teuloe asoep gĕnĕp ngoerĕn ngoerĕn, asoep toedjoeh noengkoel noengkoel, asoep soekma kakoeroengan, meudjeuh sare ti pojan, meudjeuh geureuh djeung geureung, kapang kapang djeung gaäng, papasinian djeung tjatjing."

Toeloej didoedoet ramboetna sakoerĕn, dikoerilingkeun teuloe kali. „Euh, njai lilir tanghi hoedang koredjat!"

„Adeuh, njai, ajeuna salin roewa salin kangaran, ngaranna nja diganti njai Tjiliboma Sari Radja Intĕn Sang rimbang rimbang Boewana; adeuh, sijeup teuing basa iboe."

Bral angkat moelang ngaleut ngaleut ngabandaleut; grĕdoeg soemping damping ka boemi.

„Adeuh, njai, oelah toemangtoeng toenggaling goeroe, grodjog tanpa larapan, bageja soemping tjalik!"

Katjandakna bokor djangkoeng, bokor djangkoeng simbar kantjana, beunang meuli lima joeta, ditorogan djompong doewa, manan beunang diloempatkeun, sok njoesoen beunang ngaloekoen, sok njeksek beunangna nektek, diseureuhan seureuh euleus, tajoeng garoeng salembar bawa tjileungtjang, dipinangan pinang kĕlang, bawa semah datang ngoejang, diapoean apoe hamboer, sesa taboer tawe meureun soegan sangĕt noe ngalĕmar bae.

Adeuh, oelah dek midjoekoet batoe, midjampang tjadas, namijang lesang, palijas teuing saoer saoerna, dja diseureuhan seureuh koenang seureuh koening, seureuh koening tina djeungdjing, seureuh koenang tina moentjang, dipinangan pinang wangi teuloe adi, dipasikoe tjalakĕti, rogodjol djadi dalapan, ngaranna pasi parawan; diapoean apoe soesoeh ti Malajoe apoe karang ti Karawang, dibeuleum di pipir boemi, disoeloehan koe soeloeh garoe, dipantjaran koe tjandana, ditinjoeh koe ajer mawar, dipalar amis, dilĕmarna tjareuh beureum, tinggaloeng tjalakoetikan, sadoe matjoeng darma meutjang,

mikoetoe simboet koewar sindjang sapala toemarima, lamoen peutjangeunana rampes geura poetjang katjandak lemareun satektek dibeuweung diameur ameur, ditjapek diantjengantjeng, dilĕmar ombak ombakan na toengtoeng landĕp daoen tjoeroeloek, mitjeun tjikeusal ngaloewah ngarantja beureum, kasipoeh karatoean kadjongdjonan koe kamenakan, seupah boeroek dipatjoelkeun ka boeroean padalĕman, mangkana malang njoembirang, tanding kasintoe mantjirang, hapoer diga kĕmbang boengoer, ninggang paroeng kĕmbang dadap, ninggang bantar seor sĕntor, pibedjaeun bisi petal pinembalaneun.

„Adeuh, njai, ajeuna moedoe diwoeroek si Mene ngeujeuk.” Dibere kapas toedjoeh bobot kanteh toedjoeh toekĕl, toeloej tjalik di bale baboet bale gantoeng bale gandjar bale toelis bale keusik paninoenan, angkat ninoen dibandoeng kadalapan satoendjang deui, mendek mental na panangan, nanamboek tjangtjangan baloek pakarana patĕdakan, pakarana ĕmas ĕmasan djingdjingan ti Noesa Djĕnggi limboehan ti Noesa Galoeh barera ti Mĕdangrarang totogan ti Mĕnang kabo; tali tjaor kawat djantra didjingdjing ngirintjing, dikesoh kesoh ngorontjong, gengge ĕmas gengge adoean, heuleut heuleut gengge boewah boengoer, magoetan ka hapit kĕntrang.

Tinoen dilanggoeroepkeun, ari indit ngoesap birit, bisi birit maheum samping, dja larangan boedak ngora, tjipangoelas dibatoerkeun, nja bisi ditotor mejong, kadjeun teuing bisi dikodjajan andja andja.

Matoer ka tetehna njai Tjilibomasari: „Atjeuk aing atjeuk ageung, harendang keujaug hajang teuing geura siram ka soemoer bandoeng talaga hoerip pantjoeran djolang salaka”. „Adeuh, indji koenaon ngadadak kijeu sarina njeuri beuteung.” „Aih, atjeuk aing atjeuk ageung.” „Ari teu ngeunah rarasaän mah geura moelih bae ka girang iboe.” Angkat ngaleut ngeungkeuj ngabandalent moelaug djeung si indji, angkatna naliktik boemi, angkatna nalangtang desa, goeroedag ka padalĕman, masang tabe ka moengkoereun gorodjog tanpa rarapan bageja soemping tjalik, gek tjalik di padalĕman.” Pangapoentĕn, girang iboe, koenaon nja rarasaän ngadadak njĕri beuteung, kitoe oge ngatoerkeun beuheung teukteukeun, iga rakrakkeun; ti loehoer sa sikĕt ramboet, ti handap saroendaking dampal.”

„Adeuh, indji, badeng njĕri beuteung, deuk ngadjoeroe.”

„Soekoer teuing soehoenan iboe elok noeloeng.”

„Euh, indji, rampes dek ngadjoeroe mah.” Boeg ebog si indji tadjam ngaheudjeun sakali kadoewana, boeroelak ngadjoeroe, dioeroesan, dibaroetan, diberesan. Katjaritakeun peureuhan teuloe poë teuloe peuting; barang meunang toedjoeh peuting pek peureuhan deui.

Katjarita tjenah eta boedak tjeurik bae; geus boengbĕng noe menta oebar, goemĕdĕr eusina lĕmboer menta oebar lalampahan sapoö.〃

Ki Mananggong kasoesahan kapepenan kapanasan kahijangan; leret nji Bomasari: 〃Palangsijang, girang rama, si oetoen teh menta ngaran; geura ngaranan bae koe toewang rama.〃

〃Ih, njai, ngiring pikĕrsaeun.〃 Pek dingaranan Raden Tĕgal Soekma Djaja Toenggoel Mĕnoer Toempang Sari Raden Djaksa Katalajah Noe Seda Dina Waroe Dojong Andĕgna Di Bodjong Mananggong. Djĕmpling geus kitoe mah si oetoen heës beurang djeung peuting.

Diajoen koe girang iboe bari dikawihan: 〃Ajoen ambing lila njaring, manan njaring koe di sanding, ajoen poentang lila hoedang, manan hoedang koe digoewang, oetoen meudjeuh oelah poendoeng, dja sija geus dinamaän, nama sija Raden Tĕgal, ganti peuting beuki gĕde, tjenah Raden Tĕgal.〃

〃Owah, soehoenan iboe, hajang ditjangtjoetan.〃

〃Euh, soehoenan anak, hajang ditjangtjoet mah rampes; adeuh, oetoen, badan iboe noe njangtjoetan inja.〃

Ditjangtjoetan tjangtjoet aloes, disindjangan sindjang lesang, matak tisaradat toema, matak neundeut laleur, matak tidagor aro, beunang ngalijar di djĕro lijang.

〃Adeuh, girang iboe, soehoenan poetra hajang oelin.〃

〃Hade, toewang poetra, tapi oelah djaoeh teuing ngoeliling di pipir boemi, katjatjangan na pamidangan, koeriling ka pipir leuit.〃

Di dinja girang kai ngadjeudjeut boeboe; matoer si oetoen: 〃Naon, girang ejang, ijeu noe ngalowong?〃

〃Adeuh, oetoen, seungkeur boeboe areuj mangender, oelah diheureujan, oetoen, boeboe tereh anggeus.〃

Dirĕboet koe si oetoen seungkeur boeboe.

〃Tjoba, girang ejang, ijeu seungkeur boeboe pangdengdengkeun.〃

Ladjoe ditjandak ka padalĕman.

〃Rampes, oetoen, geura njoesoe.〃

〃Owah, soehoenan iboe, hajang oelin deui.〃

〃Adeuh, soehoenan poetra, rampes deuk oelin deui mah.〃 Leret njai Mene, rek matoer lain koe loekoen, dek njĕmbah lain koe bantal, lamoen hade koe lemek bae.

Soekoer dara ditangtoeng, sabda dara dikĕtjap, oelah tjitjing poetjoek patjing, babar pisan lĕkas bentes, bentarakeun kabangbing sakit kabingbing, hajang katolodjo bogoh, boga hajang moepoe kĕmbang ka Tĕgal Alas Malati Toempang; lamoen rĕmpoeg sama

doeloer, soemědang toeroen kasoeka, moen tahoen tahoen danoeh, moen boelan boelan semaga, meungpeung poë poë wage, hajang nindak poë ijeu bae, adeuh, kitoe oge koedoe matoer ka girang iboe.

„Adeuh, girang iboe, ijeu kami amit matoer hajang moepoe kěmbang ka těgal Alas Malati Toempang."

„Rampes, indji, dek moepoe kěmbang mah, tapi oelah dipoepoe mantjěran tangange."

Sěmproeng angkat noe moepoe kěmbang; groedag soemping damping dongkap datang ka těgal Alas Malati Toempang; handjoewang loengsir těbeh gigir, handjoewang bokor tebeh djěro, handjoewang paros těbeh loewar, noe djaoeh dirandoek, noe anggang direngkas, noe bagoes pitjoetjoendoekeun, noe seungit pisoesoempingeun, noe haneut geusan tatap beuteung.

Katjaritakeun di nagara Koeta Madjangkar, anoe djadi ponggawa Rangga Patala; adina istriLenggang Wajang. Rangga Patala njaoer ka adina:

„Adeuh, adi, akang kabangbing sakit kabingbang hajang ka noe djaoeh lěmboerna, anggang nagarana di nagara Goenoeng Singgoeroeh, katěgoeh koe nagarana bae, noe kasep Raden Singgoeroeh, adina istri noe geulis Lenggang Singgoeroeh; ponggawa ti Koeta Ma djangkar ngěrsakeun papanggoengan di djabakoeta Goenoeng Singgoeroeh; ajeuna indji koedoe asoep ka djěro nagara, girang raka koedoe dipinanjaäukeun."

„Ngiring, toewang pikěrsaeun."

Bral angkat njai Lenggang Wajang, njandak kandaga kantjana, seureuhna galigiran ěmas sagěde koeroeng kasintoe; soemping damping dongkap datang ka padalěman, pok masang tabe: „Atjeuk aing, atjeuk ageung, masang tabe mamoengkoereun, kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, tabe sapoen miloe ngandjang."

„Rampes, adi, toemangtoeng toenggaling goeroe, grodjog tanpa rarapan, rampes, tjalik ka boemi girang teteh."

Gek tjalik, matoer lamoen biwir biwir andjingeun tikorokotokeun, roewah riwoeh sok hajang nanja bedja, sok inggis manan maoet hinis, sok reuwas manan toempak djeuntas, asa tjoenggělik di hoentoe kěris, tjoengkělang di hoentoe pědang.

„Adeuh, teteh, oelah inggis, oelah reuwas pibedjaeun, meureun aja soepaja saeutik iloe ka gěde babatakan; kěmbang peuteuj sok měndoel katoengtoengnakeun, madjar maneh mah kabita koe deungeun deungeun; poëk mongkleng disasaran, aleum dideudeul koe iteuk, anggeuj anggeuj mawa seureuh sewa ka pandjang hělaran, lamoen

sapoek sama doeloer reung reung tineung soemědang toeroen ti soeka.»

»Adeuh, adi, lain nampik lain njikang lamoen ka ratoe Rangga Patala, sabab ratoe kasoehoer boeroeng menak kawoelang edan, leutik boelan seutik boeroengna gěde boelan seutik ingětna, boeroeng noekoeh edan mangkalan; kilang kitoe oge, ari maksa mah lamoen kasorang ngadogdog njijeun arotan, ngadadak njijeun karija di nagara Goenoeng Singgoeroeh sababantjik hoeloe, noe, geulis girang atjeuk soemangga.»

Bral moelang deui njai Lenggang Wajang ka djabakoeta, ditanja koe rakana Rangga Patala: »Koemaha, indji, boga beubeunangan?»

»Owah, raka, di ngaranan boga, dja hěnteu boga; dingaranan teu boga beubeunangan, dja boga; adeuh, kakang, gěde teuing pepentaänana.»

»Owah, adi, menta naon?»

»Euh, akang, hajangeun sababantjik koe hoeloe noe geulis di Goenoeng Singgoeroeh.»

»Adeuh, adi, gampang sakitoe mah, nadjan njijeun langit oge, girang kaka bisa; adeuh, indji, oelah leumpang sadjangkah indit sanjari, toenggoean papanggoengan; pileuleujan manoek oendar kaditoe kadijeu deui, tjidoeh kěmboeng ninggang paroeng ninggang bantar balik deui ka badan adi; adeuh, adi, meureun girang raka balik deui.»

Sěmproeng menak noe ngapoeng, adat adat menak dangdan sangkal singkil, dagdag digdig djoemědoed, bari ditjangtjoet daweung, taja ka keueung, daweung bade loedeung, soemping di baroengboeng riboet, soemping di tjahajaning angin, groedag ka tji karapak seah ka patapaän hoedjan, toeloej ka pagoeroeh ka patapaän goentoer, toeloej ka patapaän goegoer njeleket ka panon poë, ngaliwat ka papaking sarangenge, soemping ka para memega, ka mega beureum, ka mega hideung, ka mega si karambangan, ka mega si karimbingan, ka mega si karantěnan, ka mega si karajoenan; groedag ka mega malang, ngalirik ka mega njodor; toeloej niis di mega njodor, ngitoeng ngitoeng sandi tahoen, ngedjer ngedjer sandi poë, milangan sandi boelan, ngalirik ka boewana pantja těngah; blas ka těgal Alas Malati Toempang, katoeng kapintan ka noe keur mětik kěmbang, ka noe geulis Boma Sari Radja Intěn Kombara Sang rimbang rimbang Boewana. Pontengkeun lenggokkeun mastakana ti handap, brabat sejor loehoer ti manggoeng, ronggejat ti awang awang; groedag datang.

»Lamoen sakti ti leuleutik asak tapa ti boeboedak, itoe njai Boma Sari mangka deukeut kadijeu ka aing.»

Ngadadak kingking tiiseun di těgal Alas Malati Toempang. „Adeuh, indji, aja naon ngadadak kijeu rarasaän?"

Sěmproeng pada laloempatan njampeurkeun ka Raden Rangga Patala; toeloej dikandoeng, dibawa loempat; tidinja rěg ngaranděg mikir mikir, ari leumpang toeroet taneuh, warang woeroeng di dongdon njingtjing tjalana giringsing, tjawět tjara pokek, ngaděděl ngeumbing langit, njakar mega, sěmproeng ngapoeng ka manggoeng datang kandek kandek, tangan kolejang kahandapkeun deui; groedag datang ka papanggoengan, gek tjalik ka papanggoengan. Ditanja koe adina.

„Adeuh, girang raka, ngandoeng naon, gěde gěde teuing?"

„Naon naon bae, wantoe wantoe noe ngalasan, soepa kolot oge dikandoeng."

„Adeuh, girang raka, lamoen soepa kolot kadijeukeun, badan adi noe ngasakan inja."

Pek bae dilaän tina kandoengan, gorolong si děmpok denok, gereleng si megleng koneng.

„Teu soedi teu radin teuing, aing aja di dijeu, katineung djěněng si oetoen didjingdjing rambing, diiwat heulang, diiwat koe anak deungeun, teu soedi teu radin teuing, dipake noetoe koe djěnggoe, dipake napi koe djěnggi, dipake ngedjo koe badjo, aing geura poelangkeun ka nagara aing nagara Bodjong Mananggong."

„Adeuh, njai, mohal dipoelangkeun, mana dibawa kadijeu, dek dipake babantjik; aeh, indji, top geura omongan."

„Adeuh, atjeuk aing atjeuk ageung, meudjeuh harewos, meudjeuh nangis, djaga geh oerang kasorang ngasoeh ratoe ngajak menak."

„Owah, Lengser, geura bawa ka pamanggahan kaoebna gěbang noenggal."

Toeloej hijangan para gělangan widak widak sangrama; toeloej matoer ka si Lengser.

„Owah, Lengser, ajeuna toeloej ngadadak karija, hajang meunang goöng toedjoeh bangoenan angkloeng salawe tatapan; owah, Lengser, moending geus meunang sabraha?"

„Adoeh, sěmbaheun, moending meunang salawe kandang eusina panjalawean, di loewar salawe deui."

„Adeuh, Lengser, atoeh lakoe pikeun ngadogdog njijeun arotan."

Katjaritakeun Raden Těgal keur tjalik di padalěman.

„Euh, girang bibi, kamana soehoenan iboe mana euweuh?"

„Owah, oetoen, oelah disijar toewang iboe didjingdjing bangbing, dipantrang heulang, diiwat koe anak deungeun."

„Adeuh, girang bibi, moal warang woeroeng didongdon teu kawawa koe hajang nginang.„

Laoer Raden Tĕgal leumpang sakaparanparan, njorang lĕbak, mipir pasir, blas ka tĕgal Alas Malati Toempang.

„Beu ĕnja, soehoenan iboe aja noe ngiwat!„

Tonggoj Raden Tĕgal njoesoel girang iboe, blas ka nagara Goenoeng Singgoeroeh, gok papanggih djeung girang iboe; toeloej rap nginang ka girang iboe.

„Adeuh, geuning si oetoen njoesoel.„

„Owah, iboe, toewang poetra hajang nginang.„

„Oetoen, meudjeuh nginang, nginang dja iboe geus teukteuk beuheung tigas mastaka, bakal dipake babantjik, dilijoeng koe pangoeloe tandang sapada baris toembak sapada baris bĕdil.„

Gĕr rameuing ngamoek Raden Tĕgal dorogdog waja kamana, njoedoek ngatoehoe, ngadoepak ngentja, aja beunteur beubeureuhan, aja bogo bobogohan, bawaning ramening pĕrang noe kasep Raden Tĕgal; bebas kabeh koe Raden Tĕgal.

„Adoeh, oetoen, geura oendoer njijar lĕmboer noe sikloek mandala noe sengkal, njijeun lĕmboer kamatoehan dajeuh kamaneuhan, bandjar karang pamidangan, njijar tampijan noendjang ka langit, badan iboe piindangeunana.„

„Adeuh, iboe, mohal oendoer hajang tjoendoek lĕlĕboer datang pĕpĕrang ti nagara Goenoeng Singgoeroeh.„

Tidinja mah hahaok sosowak Raden Tĕgal nangtang pĕrang ka noe kasep Raden Rangga Patala, ponggawa di Koeta Madjangkar.

„Haih lamoen ĕnja noe kasep Rangga Patala lalaki di djĕro boemi lalanang djagat, geura toeroen, soegan aja lĕmboe beunang ngoengkoeng, aja badak beunang njangtjang, nja ajeuna oerang pĕrang tandingan!„

Owah, datang moesoeh satroe toetoeroenan, atoeh datang mah meureun dja poegoeh diogan, seug neukteuk lamoen loedeung, tjek ngadek lamoen daek, kamana pinibaeunana, kadijeu koelit bingbin poerasani, poek hampoel asa kapoek, pak hampang asa kapas, soedoek maroe tinggang baradja goelingan, djĕkek ting baranjaj ting goerilap ting djarĕkek bawaning koe rame pĕrang noe kasep Raden Rangga Patala ponggawa di Koeta Madjangkar djeung noe kasep Raden Tĕgal, ditewak tjangkengna Raden Rangga Patala koe noe kasep Raden Tĕgal, dialoengkeun hijoeng hijoeng ka loehoer ka sang roemoehoen ka handap ka sapatala, didjĕdjĕk, djĕkek modar noe kasep Rangga Patala. Haok sĕntor noe kasep Raden Tĕgal nangtang

deui ka sakabeh kadang wargana. Toeroen noe kasep Raden Singgoeroeh, daweung daweung noe rek angkat pĕrang, silih awoer koe tjidoeh, silih boera koe pangabisa, silih tjolok siki bolor gilĕr, silih tjaboet tjatjangtjoetan, silih banting bĕbĕngking, rekep keukeumbinganana Raden Tĕgal; papijoeh paädoe poejoeh, pageleng paädoe tjeleng, gĕr bae ngadoe kasaktian gĕro ngagĕro Raden Singgoeroeh.

„Adoeh, rai, meudjeuh, oelah dikijeukeun, ijeu girang raka taloek, amit ampoen, girang raka asoep oeloen koemawoela, kabeh kabeh ijeu lajoean seren teu borong soehoenan rai, hajang dihiroepan deui."

„Adeuh, gampang, raka, gampang." Di oelas koe tjidoeh bari didjampe koe noe kasep Raden Tĕgal, tingkoredjat kabeh pada hiroep deui, pada tjalik ka padalĕman ngaradja di nagara Goenoeng Singgoeroeh.

Heubeul ti heubeul Raden Tĕgal hajang angkat moelih ka nagara Bodjong Mananggong, moeroed angkat sanagara ngaleut ngeungkeuj kaja otet ngiring noe kasep Raden Tĕgal.

Soemping damping dongkap datang ka nagara Bodjong Mananggong, tjalik ka padalĕman, djadi radja diiring koe ponggawa Raden Rangga Patala, kai Mananggong djeung noe kasep Raden Singgoeroeh.

Heubeul ti heubeul ti nagara Bodjong Mananggong pindah ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut, rangkad sadjagat ka nagara Pasir Batang Karang Tĕngah, moelih ka nagara ramana Praboe Rangga Kantjana; papatihna Praboe Koeda Kantjana, linggihna di babalean, lengreng baris ponggawa di babalean.

Katjaritakeun baris pawistri tjalik di padalĕman; nja didinja lĕmboer matoeh dajeuh maneuh koemawoela ka ramana Praboe Rangga Kantjana. Djĕmpling noe kasep Raden Tĕgal hĕnteu katjaritakeun deui. Noe djadi papatih dalĕm Pangeran Koeda Kantjana reudjeung Raden Singgoeroeh; leuleuj raeut loeloes roentoet.

II.

LALAKON LANGGA SARI.

Radjahna: Awaking dek make pasang pasadoean ka loehoer ka sang roemoehoen ka handap ka Batara Sanoergaha ka Poeatji Sewaklarang, nitipkeun sora awaking ka Poeatji Djĕnggik Manik, poelang ka loehoer ka Sangngoembang ka Sangngamboeng ka tĕroes atina soekma manglawoeng, dek ngamitkeun poetra sahidji, noe pandjang pilalakoneunana, noe bagoes Praboe Langga Sari Patang Wangi, noe seda di Goenoeng Pangrajam.

Kotjapkeun noe bagoes Praboe Langga Sari, keur seda di Goenoeng Pangrajam saha girang ramana noe bagoes kai Pangrajam girang iboena noe geulis njai Pangrajam; di tjaritakeun piderekanana misan Pangeran Simbar Kantjana, ngigirkeun girang adina noe geulis Limar Kantjana.

Katjaritakeun noe kasep Langga Sari oendoer ngalejos, ngĕrik pikir bingoeng kalboe, girang ramana leungiteun poetra sahidji, teu bisa njoesoel. Tjalikna Praboe Langga Sari di Goenoeng Larang di saoeng serang loemajoeng. Didinja andĕg ngadoenoeng pawistri ti Pasir Batang noe geulis Lenggang Manik. Katoenaän dahar toeloej baramaen ka saoeng gĕde ka Djamang Hadji, Djamang Koening, Djamang Beureum, Djamang Hideung. Boro ampar dibere barang dahar, toeloej diparagasa. Kadenge koe saoeng serang loemajoeng koe Praboe Langga Sari; toeloej ditoeroenan. Ladjoe ditangtang koe noe kasep Langga Sari: „Geura toeroen sada mangsana, soegan aja lĕmboe woeloeng beunang ngoengkoeng, badak meunang njangtjang, seuh mangseuh lamoen teuneung, lamoen loedeung, ajeuna geura mangsana, teu pindo gawe nja pilantjaneun aing."

Toeloej silih awoer koe tjidoeh, silih boera koe pangabisa; poendoeng Praboe Langga Sari; reup deuleuna', ngeng dengena, ditjĕkĕl poendoekna, diadoekeun, prok peupeus hoeloena, ditoedjahkeun langgoear.

Bral angkat noe bagoes Langga Sari keupat ngawang ngawang

ngapoeng ngoewoeng ngoewoeng ka saoeng serang loemajoeng, gek tjalik gigireun doenoenganana.

Katjaritakeun si Lengser di saoeng gĕde loempat siheuneun, goeroedag ka padalĕmanana di nagara Goenoeng Larang, ponggawana Pangeran Gagak Larang. Toeloej mikono, lamoen Djamang Hadji, Djamang Koening geus paeh dipĕrangan koe noe kasep Langga Sari. Gagak Larang matoer ka Pangeran Lingga Larang, ponggawa di saoeng gĕde geus euweuh, dongeng ka adina noe geulis Lenggang Larang, Lenggang Wajang.

„Ideuh, Lengser, koempoelkeun ijangan para gĕlangan baris toembak opat poeloeh."

Toeloej pĕpĕk di nagara Goenoeng Larang.

Katjaritakeun noe kasep Langga Sari ngoesir kalajoean, toeloej dihiroepan deui; noe raheut didjampe raheut, noe peupeur didjampe peupeur; hĕnteu lelet, hĕnteu tjotjeng, hĕnteu tjeda tjeda atjan; aja ĕntik angin leutik, aja renghap angin tjarang.

Toeloej didoedoet ramboetna sakoerĕn, dikoelilingkeun teuloe kali; toeloej nirag lĕmah, lilir tanghi, hoedang koredjat. Toeloej asoep oeloen koemawoela ka noe kasep Langga Sari.

Toeloej tjalik ka saoeng serang loemajoeng, oelah indit sanjari, leumpang sadjangkah. Tidinja Praboe Langga Sari angkat djeung doenoenganana ka djĕro nagara Goenoeng Larang.

Datang ka djabakoeta, toeloej ngadĕgkeun papanggoengan noe kasep Langga Sari; gek tjalik doenoenganana Lenggang Manik ka papanggoengan. Toeloej matoer ka doenoenganana dek nangtang Praboe Gagak Larang, noe tjalik di padalĕman. Noe kasep Langga Sari geus aja di babatoe woeloeng si kalang padjoeritan: „Soegan aja lalaki di poesĕr boemi, lalanang di kolong djagat, geura lawan kadijeu noe kasep Langga Sari!"

Kadenge koe adina, koe noe geulis Lenggang Wajang.

„Owah, praboe lantjeuk, eta noe nangtang pĕrang djoeritan, tjoemĕloek lain wawangkoe, ngotjejak lain heulang pakan koeudang, nja eta noe kasep Langga Sari nangtang pĕrang." „Ideuh, baris toembak opat poeloeh, geura lawanan, geura toeroenan ka babatoe woeloeng si kalang paradjoeritan."

Dĕr pĕrang, pada noembak ka noe kasep Langga Sari. Tjalikna di toengtoeng toembak, ngaloentjat ti toengtoeng toembak, ambĕk kejang kasĕngĕnan, moendoet doehoengna kaboejoetan Pangrajam, ditjatjar tjareuwoehkeun bejak bebas baris toembak opat poeloeh. Tidinja noe kasep Langgasari nangtang ka djĕro nagara: „Soegan aja

lalaki di poesĕr boemi lalanang di kolong djagat!" Ditoeroenan koe Gagak Larang; dĕr pĕrang diadoe pĕrang tandingan, moepoes maoer nganggoer teu djoegala ka noe kasep Langga Sari. Paeh deui bae Gagak Larang.

Tidinja nangtang deui ka djĕro nagara. Toeloej ditoeroenan koe noe kasep Lingga Larang; gĕr pĕrang papijoeh paädoe adĕgan, leuleus langsĕt noe tandingan; bloek ĕngkoek ĕngkoekan, blak nangkarak, pĕrang pada saroewa djajana saroewa anomna, rengkebeng lir mĕrak ngibing, boeloe bitis pipitjisan, boeloe dada moelĕt moesĕr, mantjorong pĕndok di ganggong, golojoh eleh deui Pangeran Lingga Larang koe noe kasep Langga Sari, wantoening seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran, asak tapa ti boeboedak, asak sakti ti leuleutik.

Tidinja dihiroepan deui koe noe kasep Langga Sari, didjampe koe tjidoeh mashoer kalimbeureuh tajoeng geureung: "Adi, geura hoedang". Koredjat haroedang deui, taloek asoep oeloen koemawoela ka noe kasep Langga Sari.

"Ideuh, girang adi, koemaha dek lĕmboer matoeh dajeuh maneuh bae di dijeu atawa hĕnteu?"

"Ideuh, girang kaka, mohal ngalĕmboer matoeh ngadajeuh maneuh di dijeu mĕlang ka nagara Pasir Batang." „Owah, lamoen kitoe mah, alamat moeroed salĕlĕmboer, mintar sanagar ngiring noe kasep Langga Sari." Bral angkat pajoeng toedjoeh noengkoe noengkoe, pajoeng dalapan ngadjadjar, ngaleut ngaleut ngabandaleut, majakpak para santana.

Soemping damping dongkap datang, goeroedag ka nagara Pasir Batang, datang ka djaba koeta; dĕr ngadĕgkeun deui papanggoengan, gek tjaralik di papanggoengan, ngabaris para pawistri, ngadjadjar para ponggawa. Noe kasep Langga Sari ladjoe kana babatoe woeloeng, nangtang pĕrang ka djĕro nagara Pasir Batang ponggawa Praboe Bagoes Ratoe Djaja: „Beut soegan aja lalak di poëser boemi, lalanang di kolong djagat, pimoesoeheun noe kasep Langga Sari!"

Ngoengkoeng sorana ka manggoeng noe nangtang pĕrang, laj keupatna Ratoe Djaja noeroenan pĕrang ka noe kasep Langga Sari. Dĕr pĕrang papijoeh poejoeh, pasentak taktak, pabeulit bitis, pakoel tjangkeng; bloek nangkoeb silih soeroeng, blak nangkarak silih doepak noe kasep Langa Sari djeung Ratoe Djaja, ponggawa di Pasir Batang Lĕmboer Girang, pada soesoek ratoe bangsa menak, asak tapa ti boeboedak, sakti ti leuleutik, seuweu ratoe ti Pakoean menak Padjadjaran; digoeloeng digeleng Ratoe Djaja koe noe kasep Langga Sari, babar karahajoeanana, langgosar, paeh deui bae.

Tidinja dihiroepan deui koe noe kasep Langga Sari; ladjoe asoep oeloeu koemawoela.

„Ideuh, girang adi, soemangga tjalik ka padalĕman girang si kaka". „Owah, girang adi mohal tjalik, dja noenggoean girang dahoewan dalĕm noe tapa di Boewana Njoengtjoeng, Pangeran Naga Boewana. Sadjĕroning tapa, tĕpoeng lampit djeung Praboe Ajah Sapoetoe Hijang Bajoe."

„Ideuh, oetoen, dek naon manan tapa kabina teuing."

„Hajang ngasoeh seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran."

„Ideuh, moen ngarah sakitoe bae mah meudjeuh, dja geus aja di djabakoeta nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang."

Toeloej balik ngadjalanan Pangeran Naga Loemenggang.

„Ideuh, oetoen, titah balik koe praboe ajah, meudjeuh, oelah tapa, dja ĕnggeus aja di nagara Pasir Batang di djabakoeta; tapi oerang balik koedoe djalan ka Batoe Noenggoel, ngadjalanan Pangeran Tadji Koesoema djeung girang aisna nji Rangga Geulis Lenggang Koesoema." Toeloej angkat ngapoeng ngoewoeng ngoewoeng, ngapak ngawang ngawang, barabat wajakamana, madjoe datang ka djalan marapat opat. Toeloej ditoenda heula tjarita nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, njaritakeun deui girang ramana di nagara Pangrajam, toeloej kai Pangrajam leumpang djeung Pangeran Simbar Kantjana, Rangga geulis Limar Kantjana, njijar girang seuweuna. Goeroedag datang ka djalan marapat opat; bĕt geus aja girang seuweuna.

„Ideuh, soehanan paman, dek kamana?"

„Poegoeh leungiteun girang seuweu Praboe Langga Sari, soegan aja katĕbeh dijeu."

„Ideuh, girang paman, montong disijar girang si oetoen, dja geus aja di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, angkat ti djalan marapat opat noetoerkeun Pangeran Naga Boewana ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang."

Katjaritakeun soemping damping dongkap datang ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, manan tapa kabina bina teuing, hajang ngasoeh seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran, tĕpoeng lĕsoeng tĕpang gĕlang djeung girang ajahna di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang.

Koempoel sadoeloer rahraj sababaraja patĕpoengan patengok sono, wantoe geus heubeul teu papanggih. Toeloej Praboe Langga Sari ngeusi di padalĕman, njoenggoeh kana kasoer baboet, njarande kana bantal soetra, njarande kana lalangse tjinde, tjalik dina goegoeling

poetih, tjalik dina kasang goemĕlar, kasered lalangse tjinde, kasoeroeng lalangse woeloeng.

Tidinja Pangeran Simbar Kantjana ladjoe andĕg papatih, ngĕmban timbalan dalĕm, soeka boengah garaita, loba noe geulis pipingitan, loba landjang pakĕmbaran, loba noe denok poponggolan; ari toengkoel troek kana soesoe, ari tanggah trak kana tarang; saha pawarangna, kameumeutna, kasimeurna, kaoedjana, kaoesmana, noe ngageugeuh pati ageung, noe ngagawaj kabeungharan, noe matak hedjo lalakon, noe poerah ngadjoeroeng njandoeng, noe matak rambaj tjarita. Katjaritakeun baris ponggawa sakabeh tjalik di babalean, ngabaris baris paradjoerit, ngadjadjar baris pĕpĕrang.

Kotjapkeun pandakawan Mama Loerah tjalik di pakĕmitan Hitoet Goegoer Boesijat Hoedjan Gĕlap Njawang Teu Tinggaleun. Parajaji opat poeloeh ijangan paragĕlangan noe matoer pating aroelang, widak widak sangrama ijangan paragĕlangan di aloen aloen pasar agoeng, gĕnggĕlang singaboeroean, loeloeroeng doewa di bandoeng, dalapan pangipasan, sok ngĕlir pagĕr kikisna, ngaratjol gado bangkongna, ngĕmbat ngĕmbat pasanggrahanana, soeka boengah wajang tapa, gĕnah toemaninah; soegih moekti, beurat beunghar, kirintjing pitjisna, ngĕlĕboet oemboel lĕmboer, majakpak tangkal pinangna, moejoekpoek poetjoek kawoengna, kagoengan praboe dalĕm noe kasep Langga Sari. Toeroen euntjoe euntjoe, rĕndang anak anak, lĕmboer matoeh dajeuh di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang.

III.

LALAKON PAKSI KĔLING.

Radjahna: Awaking dek make pasang pasadoean, sadoe kaloehoer sadoe kahandap, kaloehoer ka sang roemoehoen ka handap ka Sanoergaha, ka batara endah sora; moela awaking pasadoean, dek ngamitkeun poetra sahidji, oeroes ratoe noe ngoembara ti Pakoean Padjadjaran Praboe Soetra Kamasan, ngoembara ka nagara Pasir Batang Oemboel Tĕngah.

Kotjapkeun Praboe Soetra Kamasan andĕg nagara di Pasir Batang Oemboel Tĕngah djeung andĕg pawarang doewa, noe kolot Limar Kantjana noe ngora Atji Kĕling.

Ari lantjeukna Limar Kantjana Boma Djanggala, kakana Atji Kĕling Paksi Kĕling.

Tidinja Boma Djanggala njaoer ka Sangijang Praboe Soetra Kamasan: „Simadjar ka ngaing hajang ngadjoedjoerkeun ka seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran."

„Owah, praboe soehoenan dahoewan, langkoeng pangĕrsakeun."

Toeloej Boma Djanggala njaoer deui ka Paksi Kĕling: „Simadjar ka ngaing hajang ngĕrsakeun sidĕkah kamoekakatan atawa hĕnteu."

„Ideuh, girang kaka, girang si adi ngiring bae."

„Ari geus moekakat mah, geura koempoelkeun tatabeuhan bae."

Geus kitoe mah ladjoe ngoempoelkeun tatabeuhan goöng salawe bangoenan angkloeng salawe tatapan. Gĕr bae angkat karija, meuntjit moending sapoeloeh pakandangan, eusina pada njapoeloeh.

Dihakan koe djĕlĕma sadajana, salobana bejak ka soekoe soekoena. Ari pojan meuntjit dalapan pakandangan, bejak ka toelang toelangna.

Angeun pake adoe simbeuh, tjongtjot pake goegoelingan. Si Lengser leungit sapoë, katindihan kedjo wadang.

Katjatoerkeun, noe tapa di mega malang, noe bagoes Baloengbang Singa njaoer: „Koe simadjar ka ngaing dek diiwat didjangdjawat pawarang dalĕm noe ngora."

Pontengkeun djangga mastakana, kolejang kahandapkeun, koemolejang koemolentang di manggoeng di awang awang, niba ka lěmah; goeroedag ka boewana pantja těngah, ngahareup ka padalěman. Ladjoe masang tabe.

„Ideuh, girang adi, simadjar ka ngaing tabe teuing dek miloe eureun."

Djěmpling euweuh noe nembalan.

Tidinja mah gek tjalik bae ka padalěman, toeloej ngalěmar ladjoe njaoer: „Lamoen aing asak tapa ti boeboedak, ijeu seupah moegia masing djadi noe geulis pawarang dalěm."

Djlěg bae seupah djadji pawarang dalěm, di pake ngagantian pawarang dalěm noe ngora.

Ladjoe pawarang dalěm noe běněr mah dikandoeng, dibawa ngaloentjat ti padalěman, ladjoe dibawa ngapoeng njěmproeng ka mega malang. Barang datang ka mega malang, reup Baloeñgbang Singa heës.

Ajeuna katjaritakeun noe tjalik di paseban bale agoeng.

Paksi Kěling ngaleret ka pawarang dalěm, geus teu aja, ngan kari ngadajoegdoeg seupah boeroek.

Geus kitoe ladjoe Paksi Kěling njaoer: „Djěněng si indji mowal lain dibakekeng koe anak děungeun, balaï teuing, koe simadjar ka ngaing dek ditoetoerkeun.

Toeloej toeroen ti paseban bale agoeng, bari mawa tihoel hareno; poeng bae ngapoeng kamanggoengkeun, noetoerkeun Baloengbang Singa. Sakeudeng goeroedag datang ka mega malang.

Barang Paksi Kěling datang ka mega malang, pawarang dalěm kasampak keur diparende koe noe bagoes Baloengbang Singa. Tidinja dirawoe deui koe Paksi Kěling, dikandoeng, ladjoe digantian koe tihoel hareno, pontengkeun kolejab kahandapkeun deui. Sakeudeung goeroedag datang ka boeroean padalěman, nja diserenkeun deui ka Praboe Soetra Kamasan. Toeloej Paksi Kěling tjalik deui ka paseban bale agoeng, bari njerenkeun papatih ka Boma Djanggala. „Ari simadjar ka ngaing mah dek maranan deui ka mega malang."

Bral angkat Paksi Kěling, sěmproeng ngapoeng kamanggoengkeun. Sakeudeung goeroedag datang ka mega malang, djondjon Baloengbang Singa kasampak keur heës keneh. Gek tjalik Paksi Kěling handapeunana. Tidinja koredjat hoedang noe bagoes Baloengbang Singa, pontengkeun djangga-mastakana, ngolewang ka těbeh handap, barabat sijor kahandapkeun. Goeroedag ragrag ka těgal papak.

Njaritakeun di tĕgal papak di djalan marapat aja ponggawa keur eureun, djĕnĕngan Soetra Pangajon djeung adina, djĕnĕngan Poetjoek Sari. Poetjoek Sari matoer ka kakana: „Ideuh, kakang, itoe semah oerang mana soemping kadijeu?" Toeloej kakana njaoer: „Ideuh, indji, noe kitoe tandjag lelewana mo lain popotolan; djĕnĕng si indji ngadagoan bae didijeu, koe simadjar ka ngaing dek ditangtang awong awongan, simadjar ka ngaing tamboeh roewa tamboeh roepa, soemping ka kijeu kijeuna naon noe disedja. Soegan aja lĕmboe beunang ngoengkoeng, badak beunang njangtjang, banteng beunang ngagenteng, lamoen teuneung loedeung, paksa gandawasa, geura toeroen kadijeu!"

Tidinja mah pateungteung patali ageung, serenteng narik panganggo, hoeroeng gagaboesan, herang kĕkĕdapanana, leromna beunang njongoan beuteung, ngoengkoeng ngakoe doeloer, ngangkang ngakoe baraja, soedoek maroe ampar koe tiga pati radja, goelingan larap lari djĕkek, ideuh, pĕrang ngadoe pakarang mah ka roeksak roeksak dangdanan, anggoer ngadoe babaloeng, pĕrang tjentang lalawanan, djoeritan silih seundeuhkeun.

Barang pĕrang geus meunang sadjongdjongan, toeloej kadjeueung koe Praboe Paksi Kĕling ti mega malang. Toeloej Paksi Kĕling njaoer:

„Adeuh, horeng mahaboena mah ka batoer, teu hade kitoe, moal hade pepedahan, dja batoer mah teu boga dosa."

Tidinja pontengkeun djanggamastakana, kolewang ka tĕbeh handap, lĕnjap barabat sijor; ngadjoegdjoeg ka noe keur pĕrang. Sakeudeung goeroedag datang.

„Ideuh, girang adi Soetra Pangajon, geura oendoer, lain sija pilawaneunana; simadjar ka ngaing noe koedoe ngalawan."

Dĕr deui pĕrang djeung Paksi Kĕling sadjongdjongan saporodan. Toeloej silih seundeuhkeun; beuki boerit beuki pajah Baloengbang Singa. Tidinja njaoer noe bagoes Baloengbang Singa ka Paksi Kĕling: „Anggoer simadjar ka ngaing podarkeun sakali bae; hiroep ge karoengkang roengkang boewana."

Geus kitoe rawoe soekoena, sĕbatkeun kana bintjoerangna; prok babatokna, prek tangkorekna.

Barang Baloengbang Singa geus paeh, kadeuleu koe Poetjoek Sari. Toeloej koe Poetjoek Sari diserenkeun ka Paksi Kĕling, menta panghiroepankeun deui. Toeloej koe Paksi Kĕling noe raheut didjampe raheut, noe peupeur didjampe peupeur; koredjat hoedang deui. Ladjoe taloek asoep oeloen koemawoela.

Toeloej noe bagoes Boma Djanggala [1] djeung Soetra Pangajon katoet Poetjoek Sari dibawa pindah koe Paksi Kĕling ka nagara Pasir Batang Oemboel Tĕngah, ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut, moeroed salĕlĕmboer, mintar sanagara, asoep oeloen koemawoela ka praboe noe mangkoe lĕmboer, njajak nagara Pasir Batang Oemboel Tĕngah.

Katjaritakeun noe bagoes Boma Djanggala kagoengan piderekan keur tapa di Goenoeng Sala Boewana, dibawa koe kakana Pangeran Naga Boewana ka djalan marapat opat. Barang datang ka djalan marapat opat, toeloej ditoenda didinja.

Ajeuna njaritakeun ponggawa ti nagara Daha djĕnĕngan Mega Koemĕndoeng, ngiwat adina Baloengbang Singa, ladjoe dibawa minggat ka nagara Daha, dibikeun ka adina Mega Koemĕndoeng Ratoe Manik. Kotjap deui Baloengbang Singa panasaran diiwat adina koe Mega Koemĕndoeng, toeloej Baloengbang Singa maranan pĕrang ngaloeroeg taroeng ka nagara Daha. Barang datang ngagĕro Baloengbang Singa, nangtang pĕrang ka Mega Koemĕndoeng:

„Soegan aja lalaki di poesĕr boemi, lalanang di kolong djagat."

Nja mangdĕr bae pĕrang pakael tjangkeng pateungteung beungeut; silih banting, silih doepak; ditindjoel poendoekna, ditĕpak dadana Mega Koemĕndoeng koe noe bagoes Baloengbang Singa, langgosar.

Toeloej koe Ratoe Manik diserenkeun, menta dipanghiroepankeun deui, soegan daek asoep oeloen koemawoela. Tidinja dihiroepan deui koe noe bagoes Baloengbang Singa, ditjidoehan koe tjidoeh kahoeripan. Koredjat hoedang, ladjoe taloek asoep oeloen koemawoela.

Toeloej dibawa balik deui ka djalan marapat opat adina koe noe bagoes Baloengbang Singa djeung Mega Koemĕndoeng ka njai Ratoe Manik. Ngandjrĕk sakeudeung di djalan marapat opat, ngeureunkeun tjape djeung palaj.

Tidinja angkat deui ka nagara Pasir Ipis, nja dibere ngalĕmar seureuh beusi pinang wadja apoena karang beuleuman. Toeloej dilĕmarna koe Pangeran Naga Boewana, ladjoe diboerakeun ka harigoena Pangeran Radja Sanghara. Pangeran Radja Sanghara poendoeng, toeloej nangtang pĕrang. Dĕr deui pĕrang tjampoeh papijoeh paädoe poejoeh, pageleng paädoe tjeleng, dibantingkeun Pangeran Radja Sanghara, langgosar. Toeloej diserenkeun deui koe adina nji Maja Sagara, menta dipanghiroepankeun deui. Didjampe koe ikĕmat

---

[1] Te oordeelen naar het voorgaande moet de pantoenverhaler zich vergist en dezen naam in de plaats van Baloengbang Singa genoemd hebben.

kahoeripan, koredjat hoedang. Ladjoe taloek asoep oeloen koemawoela.

Tidinja pindah moeroed, noeroet ka ratoe, oendoer salĕlĕmboer, taloek ka ratoe di nagara Pasir Batang Oemboel Tĕngah, noeroet saoer, ngadenge tjarek, pawistri pada pawistri tjalik di padalĕman, ponggawa pada ponggawa tjalikna di babalean, lĕngrĕng rĕntĕb. Ngoejoepoek poetjoek kawoengna, nejektek tangkal djambena. Ratoe matoeh poetoe poetoe, menak pada poetra poetra di nagara Pasir Batang Oemboel Tĕngah. Djĕmpling teu katjarita deui.

IV.

LALAKON KOEDAWANGI.

Radjahna: Awaking dek make pasadoean ka loehoer ka sang roemoehoen kandap ka batara batari ka Batara Sewaklarang, ka loehoer ka Sangoembang ka Sangamboeng, tĕroes ka Soekma manglawoeng, ngamitkeun poetra sahidji, noe pandjang pilalakoneun ti wĕwĕngkon koeta, kasang ti mĕrĕdja, boengah larang basa moendoet ti lĕmah loehoer, tingkang ti boemi, santana tĕboek di pangloenggoehan, sampar di pangoembaraän, sĕpi dina pangtjalikanana, njoenggoeh kana kasoer baboet, njanda kana kasang goemĕlar, njarande kana lalangse tjinde.

Katjaritakeun seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran noe djĕuĕngan Praboe Moending Liman ngadoenoengan ka noe geulis Lenggang Kantjana; ponggawa nĕnggang sorangan noe bagoes Pangeran Koeda Kantjana.

Katjaritakeun dikiriman pandakawan Rakĕtjik toelis bangkong pawara pamĕkĕlan boengah larang, bisi ratoe kaewoehan, bisi menak kasangsara di tanah pangoembaraän.

Katjaritakeun Praboe Moending Liman kapalajoe koe itoengan, kandjongdjonan koe paratan koe pawistri ti Goenoeng Wangi.

Bral leumpang sapeupeuting djeung pandakawan. Groedag soemping damping dongkap datang ka alasan Goenoeng Wangi. Tidinja ditoenda di toetoegan Goenoeng Wangi di tĕgal Ela Kandĕl.

Katjatoerkeun noe kasep Koeda Wangi mikat poejoeh di alasan Goenoeng Wangi djeung adina nji Lenggang Wangi. Ari poejoehna digamahan koe adina nji Lenggang Wangi, poer poejoehna ngapak leungit ilang tanpa karana.

Tidinja ditjarekan adina koe girang si kaka.

„Ideuh, girang kaka, oelah arigangsong teuing di leuweungna di weuteuhna.”

Toeloej ngadĕgkeun papanggoengan, gek tjalik dina papanggoengan.

Ditjatoer deui noe ditoenda dina Ela Kandĕl, ditejangkeun koe noe geulis Lenggang Wangi, toeloej dibawa kana papanggoengan.

Toeloej Praboe Moending Liman koe Praboe Koeda Wangi ditjawistrakeun ka adina Lenggang Wangi. Didinja geus gĕnah di alasan Goenoeng Wangi dina papanggoengan.

Katjatoerkeun dahoewan dalĕm ti nagara Pasir Batang leungitan girang tjarogena; nja kapanggih dina papanggoengan di alasan Goenoeng Wangi.

„Ideuh, praboe lantjeuk, kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, masang tabe kamoengkoereun.”

„Ideuh, girang adi, oelah toemangtoeng toenggaling gĕna, grodjog tanpa larapan, rampes tjalik ka girang adi.”

Tidinja ditanja: „Koemaha dek ngabadik ngabaratanghi didijeu atawa mohal?”

„Ideuh, girang praboe, hĕnteu, mohal heubeul dja teu karasan didijeu di leuweung di weuteuhna, dek balik deui bae ka nagara Pasir Batang.”

„Ideuh lamoen dek balik, mihape girang si indji, dja mohal balik ka nagara Pasir Batang.”

Bral balik saha noe ditoeroet saoer, didenge tjarek noe bagoes Mama Loerah, bat pangĕmban dalĕm Hatoet Goegoer Boesijat Hoedjan Gĕlap Njawang Teu Tinggaleun, bat tjena seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran, bat girang doenoenganana noe geulis Nimbang Kantjana, bat dahoewan dalĕm noe bagoes Pangeran Koeda Kantjana.

Toeloej angkat di leuweungna di weuteuhna, koeroesoek di reuma boesoek, katjatjang di reuma lantjar, dangdeung ka sampalan ageung; goeroedag ka pisawahan. Soemping di sawah toenggilis di sawah lĕga tjoendoek, ti sawah marijoek soemping di sawah toenggilis. Goeroedag ka sawah tadah tande hoedjan ngaranna tipar teja. Groedag ka lawang kikis, lawang kikis bahan djati, toelak soengsoeng beusi woeloeng, kratag tjatang kalapa disoengkian koe tjatang pinang, bisi aja badjo ngalalana, nalangkas kasampak mega, nemplang ka deupa sisir. Goeroedag ngalalar di djabakoeta, soemping di lawang saketeng di aloen aloen pasar agoeng, ganggalang singaboeroean, tjalik ka padalĕman; nja didinja gĕnah toemaninah di padalĕman nagara Pasir Batang.

Njaritakeun Mama Loerah aja di pakĕmitan kapoeroejan koe tjiiboen, kapanah koe tjandradita, katodjer koe sarangenge, sila nanggeuh kataweuran, marĕk tapa ka girang goestina, midengdek toewang parentahna. Toeloej njaoer girang goesti.

„Owah, kaka toeha, masing amit paraniti, masing bisa paratjeka ngaraksa diri di mantĕn.”

Njaoer Mama Loerah: "Owah, kasĕlap masing amit parauiti, masing bisa paratjeka, ngaraksa diri di manten."

Njaritakeun deui noe kasep Koeda Wangi keur tjalik di papanggoengan di alasan Goenoeng Wangi. Toeloej njaoer: "Aeh, simadjar kangaing teu karasan, hajang niis ka mega njodor." Ngagantoeng tjalana woeloeng, ngaganggĕng tjalana giringsing, dikampoehan kampoeh aloes, disindjangan sindjang lesang, na sindjang teu pati lesang, matak titeundeut laleur, tisaradat toema, tidagor aro, disaboekan saboek wajang, boeka tjĕmbang lelengkang wajang soeroentoej, diïkĕtan tjara padjoerit, sok rĕnjĕk beunang nilĕp, sok rĕntjang tadjoer pinangna, moendoet doehoeng ti Gantoengan, kondali sarangka kĕris, montjorong pĕndok di ganggong, pĕndok ĕmas ginggilapan, manteleng pamĕndak intĕn, dilandejan koe kantjana, pĕti manik beunang ngoekir, oekiran aki Djawirin, direkakeun mĕrak sinting, ditoöng diga dek njongtjong, ditilik diga dek mintih, disoren dikadjongankeun, direunteut na peupeuteujan, dak dĕk kĕbo kapatĕr, kĕbo malang katitipan koeraboena pat gĕnteng hama patang tjangkeng, noe koneng goeloesoer ajoen, noe toeroen gontewang datangna ka lĕmah nangtoeng, ngalĕngga wastoe ngabangkeneng noelak tjangkeng.

Lamoen aing asakti ti leuleutik, ngĕmbang seda di boewana hajang ngambang awang awang, njingtjing tjalana giringsing, tjawĕt leneng tjara pokek, ngĕmbing langit, njakar mega, ngadeudeul ka Koempaj, boewana lenggok brabat sijat, soemping di tjahajaning angin, tjoendoek di baroengboeng riboet, goeroedag ka Poeatji tjikarapak sejah patapaän hoedjan, toeloej ka pagoeroeh ka pagoentoer ka patapaän goegoer, soemping mipir mipir katoembiri mapaj mapaj tedja tedja, mĕntrang njeleket ka panonpoë, goeroedag ka para memega, ka mega beureum ka mega hideung ka mega si karajoenan, goeroedag ka mega njodor; toeloej niis di mega njodor, noendjoek noendjoek para moenggoe milangan para moehara, ngilik ngilik para boekit; blas ka nagara Noesa Bini. Tentong tĕmbang rawat rantjang ka nagara Noesa Bini. Toeloej njaoer nanja ka dahoewan dalĕm naon mana bagoes bagoes teuing dek ngadjaran, tajoh moen pawistrina geulis, tajoh moen ponggawana kahot. Toeloej ngaloentjat ti mega malang kahandapkeun; brabat brabat loer ti manggoeng ronggea ti awang awang, ngaloentjat ka lĕmah; goeroedag datang golosor kana babatoe woeloeng ka si kalang padjoeritan, nangtang pĕrang tanggeuhkeun djangga mastakana ka djĕro nagara: "Soegan aja lĕmboe beunang ngoengkoeng, aja badak beunang njang-

tjang, soegan aja lalaki mĕndi lalanang djagat, lamoen beubeur hajang padjeueung, lamoen bebene hajang papangantenan, kateumoe nanggoeng hajang tjeutang pĕrang lalawanan.〃

Njaritakeun di nagara Noesa Bini Raga Geulis Ratna Sanggini matoer ka ratoe Noesa Bini: 〃Ideuh, praboe lantjeuk, boga atawa hĕnteu dedengean? girang si adi noe boga dedengean, tjoemĕloek lain wawangkoe, tjoemĕlak lain heulang pakan koendang; eta mah tjoemĕloek ngadjak poepoes, tjoemĕlak ngadjak hilang.〃

〃Ideuh, girang adi, dimana eta noe tjoemĕloek ngadjak poepoes, tjoemĕlak ngadjak hilang?〃 —

〃Ideuh, girang kaka, dedengean badan adi dina babatoe woeloeng dina kalang padjoeritan.〃 —

Tidinja ditoeroenan koe ratoe Noesa Bini., babatokan wakoe gadoeng, katodjo mah nja aja pimoesoeheun: seuh mangseuh lamoen loedenng, tjek ngadek lamoen daek, moemoel miheulaän girang si adi mah.

〃Ideuh, girang adi, teu milih kasihkeun, pandeuri daek, tiheula daek, djorogdjog moendoer ka toekang.〃 Seredet narik panganggo, sok hoeroeng gagaboesan, sok herang kakadapanana, sok lerom beunang njongoan berean soedoekeun.

〃Ideuh, girang si adi, sakarĕp nibakeun kakoelit dingding poerasani.〃 Poek hampoel asa kapoek, awak hampang asa kapas, asa nimang kapas salĕmbar, soedoek maroe ninggang bradja goelingan, djĕkek asa nĕboek karang noenggoel, asa neker karang djahe, gĕmbrang asa njoedoek pandjang soemadi, beusi nĕrak ka koelit, anggoer koelit nĕrak ka beusi. Toeloej moendoer djoewal tanpa ladang, soegan bantĕr pipamoelangeunana. 〃Sakarĕp nibakeun girang adi, soemangga.〃 Disoedoek sakali, kadoewakalina bĕntenna boeroelak oetjoet, brak katarandjangan. Toeloej poendoeng ratoe Noesa Bmi, lemek ponggawa sora pawistri:

〃Ideuh, mohal teu njaho di nagara Noesa Bini euweuh lalakian; ajeuna oerang kaändjangan lalaki; ideuh, indji, geura beunangkeun.〃

Ngaleut ngaleut ngabandaleut oerang Noesa Bini noemboe noemboe karembong. Toeloej noe kasep Koeda Wangi dilandjakan koe karembong. Toeloej loempat noe kasep Koeda Wangi ka laoet ngarawel leusoeng sapotong pake parahoe datang ka pangkalan.

〃Lamoen aing asak sakti ti leuleutik, asak tapa ti boeboedak, mangka adĕg parahoe si pĕlangsari.〃 Tjlak ditoempakan parahoe loetjoe di laoet; lajar tabak di sagara sok njĕdot njoropot, adat adat oerang Noesa Bini kabeh tabak ngodjaj, dĕr bae ngarodjajan tektek djampe papat landjaran hĕnteu siheuneun.

Bral baralik deui oerang Noesa Bini saĕnggon saĕnggonna. Njĕmproeng noe kasep Koeda Wangi djodjong ngĕlik ngĕlik kamoedina, ngabarabaj lajarna, reup sasarean di manggoeng parahoe noe kasep Koeda Wangi, datang ngareup lĕgok poelo Kantjana, ngalar natag ka Sangijang Gosong Lalar, lilir tanghi, koredjat hoedang.

Tidinja tĕmboeng Sangijang Gosong Larang, dibeberkeun lajar dampal soekoena djĕgoer. Tidinja mantjat ka lĕgon poelo Kantjana. Toeloej asoep ka djĕro nagara lĕgon poelo Kantjana, tidinja masang tabe ka noe geulis Nimbang Kantjana: „Ideuh, girang adi, girang kaka madak widi reudjeung ati hajang miloe eureun.”

„Ideuh, girang kaka, didijeu mah telok njalikkeun semah. „Tidinja bral oendoer deui; ari datang ka djabakoeta, ngĕmbarkeun ikĕmat domas landjaran, ditijoepkeun ka djĕro nagara, salin pikir pindah nijat noe geulis Nimbang Kantjana. Njaoer ka noe kasep Koeda Wangi:

„Ideuh, girang kaka, oelah toemangtoeng toenggaling goeroe, soemĕdja toenggaling gĕna, bageja soemping tjalik ka girang si adi.”

„Ideuh, girang adi, teu kokodoreun teuing.”

Kijai andang semah bagoes meudjeuh poendoeng pamali teuing.

„Ideuh, adi, teu pindo gawe, teu pisan pisan.” „Kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, masang tabe kamoengkoereun, rampes, tjalik ka girang si indji.”

„Ideuh, indji, kamana praboe lantjeuk?”

„Owah, girang kaka, praboe lantjeuk mah eukeur tapa ngabisoe di sangijang tjadas poetih.”

„Ideuh, girang indji, saoemoer si kaka telok manggih noe tapa ngabisoe; girang kaka hajang noeroetan dimana tapana.”

„Aeh, girang adi ngiring toewang pikĕrsaeun.”

Toeloej leumpang reudjeung djeung girang si indji.

„Ideuh, eukeur naon praboe lantjeuk aja didijeu, tonggoj teu ngawaro waro.”

Garetekeun tjena disintirkeun silana barina nangtang pĕrang: „Seug neukteuk lamoen loedeung, tjek ngadek lamoen daek, ngadoe baloeng pĕrang tandingan kabogoh aing ti boeboedak moela.”

Silih kĕdjoet tjatjangtjoetan, silih banting pĕrang tjentang lalawanan, papijoeh paädoe poejoeh, pageleng paädoe tjeleng, poeng ngapoeng boengkoel toe-oerna; pageleng tjangkengna, roeboeh kakatoehoe golepak kakentja, ngoredjat sadoewana, baloeng asa beusi belengkeran, sagĕdjigan andjing saporentang koeda leupas, poendoeng kajangĕnan, karatjak amaralına noe kasĕp Koeda Wangi, geura ta-

gěnan digiling koe pingping, digalang koe dada, onggeng onggeng kadiga birit, noe njiktjrik digoeloeng koe banteng, digědag koe badak, salapan hěnteu gědag gědag atjan, pantěs moen djangkaran ka sapatala.

Ideuh, lain koe kitoe, girang adi, geureuh geureuh sawan geureung boeboer nja kapadjaoehan, sendok tangan pangawasana barabat djěbat berebet djěbet kapalare amat milare, boegang disabětkeun, prok babatokna, prek tangkorekna.

Tidinja adina njaoer: »Kakang aing kakang goeroe, hajang menta panghiroepankeun.« Asoep oeloen koemawoela ka noe kasep Koeda Wangi, noe raheut didjampe raheut, noe peupeur didjampe peupeur, tjoendoekkeun rahajoena ti timoer, datangkeun rahmatna ti barat, asoep soekma kakoeroengan, koredjat hoedang.

Tidinja mah asoep oeloen koemawoela, naloekkeun dirina djeung rahajatna.

»Ideuh, lamoen těměn girang adi asoep oeloen koemawoela poelang ka nagara Pasir Batang boro girang si indji noe geulis Lenggang Wangi; ari pangawakan mah teu deuk poelang. Dja tanggěl keneh pilalakoneun, ngaleut ngaleut nganjareundjeut pindah ka nagara Pasir Batang.«

Noe kasep Koeda' Wangi leumpang saparan-paran noetoerkeun indoeng soekoe; goeroedag ka Goenoeng Malela. Didinja noe kasep Koeda Wangi eureun, toeloej angkat kadjěronagarakeun, bari moepoe kěmbang mapaj tadjoer, noe djaoeh direundoek, noe anggang direngkas, noe haneut geusan tatap beuteung. Didinja ngěmbarkeun sirěp noe bagoes Gagak Wirapanggoeng Djaja djeung deui Gagak Malela.

»Aing dek ngalalar ka babalean, ideuh, indji bakal kaändjangan semah geura oendoeran.«

»Aeh, girang kaka, tjoba oerang sampeurkeun.«

Girang si indji dirawoe, dikandoeng sadoewana beseset kana kandoengan.

Tidinja ditanghikeun girang kakana; djěmpling teu ngadjawab. Tidinja doer děr ngamoek pěrang, silih soedoek noengkoe noengkoe; kirintjing sorenna kěris, golondjrang bawana pědang, droengdoeng sorenna doehoeng, silih banting silih kadek; golepak Pangeran Gagak Malela, eleh pěrangna; prok babatokna, prek tangkorekna, ditoedjahkeun langgosar.

»Ideuh, girang si kaka, koedoe dihiroepan, girang si adi soegan daek asoep oeloen koemawoela.«

Hěmpak taloek ka noe kasep Koeda Wangi.

Tidinja Koeda Wangi ngapoeng ngoewoeng ngoewoeng, ngapak ngawang ngawang, niis deui ka mega njodor. Katjaritakeun di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang lengreng ponggawana doewa. Ari pawistrina Ratoe Manik djeung Lenggang Haroeman.

Njaritakeun oerang Goenoeng Teuloe, ponggawana Moending Giringsing Dĕdĕg Kĕling Aria Soetra Pandjaling. Ari hidji deui Koeda Malela djeung Tjandri Malela; pawistrina Lenggang Malela djeung Poetjoek Sari Ratna Wĕntang; ngandih nagara hajang ngadoenoeng ka noe geulis Lenggang Haroeman.

„Ideuh, girang praboe, mohal hade; oerang bikeun bae si indji."

Toeloej ngandang kahijangan paragĕlangan, ngajakeun goöng toedjoeh bangoenan djeung angkloeng salawe tatapan, ngadĕgkeun karija.

Kadenge ka mega malang koe Koeda Wangi sora tatabeuhan.

„Ideuh, naon ijeu pigaragaraeunana ngagoeroeh sora tatabeuhan djeung sora noe tjeurik?"

Toeroen deui noe kasep Koeda Wangi ti mega malang ka nagara Pasir Batang, kasampak noe geulis Lenggang Haroeman keur nangis: „Kamana beubeureuh aing noe kasep Koeda Wangi? Geus djangdji pasini pasangsoebaja, kamana hiridangding na sabarang parana?

Ideuh, girang si kaka, lamoen tigin ka djangdi, bela ka lisan, geura soempoetkeun girang si indji."

Toeloej digelengkeun sagĕde katjang, diteundeun dina ĕlak-ĕlakan Koeda Wangi. Aeh, hajang ngaboeboentjir beuteung ka djĕro nagara, ngadjadi angin leutik kana pameuleuman, pek njĕlangan ngoromong sakeudeung.

Ideuh, aing hajang miloe njĕpah ka panganten, njoesoen beunangna ngaloekoen, njeksek beunangna nektek, dengdekkeun ngagawing doehoengna dikeureut kana pingping; serewel teurak dipaoet seot katjongo, sirisit kabeuti. Toeroen noe kasep Koeda Wangi, top njokot hoeloe kĕbo.

„Lamoen aing asak sakti asak tapa ti boeboedak, masing djadi noe geulis Lenggang Haroeman."

Djlĕg djadi noe geulis Lenggang Haroeman gahgah seuri: „Kakangaing kakang goeroe, kasilib boedi katjakra tinggal koe papada boedak ngora."

Ladjoe noe kasep Moending Singsing Dĕgdĕg Kĕling nangtang pĕrang ka noe kasep Koeda Wangi. Toeroen Gagak Malela djeung Tjandri Malela, teu mahi deui bae. „Seuh mangseuh lamoen loedeung, soegan aja lĕmboe beunang ngoengkoeng, aja badak beunang njang-

tjang, mangsana pĕrang arotan.〃 Dĕr pĕrang rame papijoeh paädoe poejoeh, padoepak mĕrak; silih soedoek, silih banting, prok babatokna, prek tangkorek; ditoedjahkeun, golojoh noe kasep Moending Singsing Dĕgdĕg Kĕling eleh koe noe kasep Koeda Wangi. Tidinja noe raheut didjampe raheut, noe peupeur didjampe peupeur, tjoendoekkeun rahajoena ti timoer, datangkeun rahmatna ti barat, asoep doewa, asoep teuloe, asoep gĕnĕp ngoerĕn ngoerĕn, asoep toedjoeh noengkoe noengkoe, asoep soekma kakoeroengan, lilir tanghi, koendang koredjat, hoedang.

〃Ideuh, girang si adi, moen dek noengkoel mangsing poegoeh, moen dek ngalawan mangsing ajeuna, ngaleret asa mĕndĕm; sarangenge teu moeloek sagĕde boeoek, teu neuteup sagĕde beunjeur.〃 Toeloej asoep oeloen koemawoela ka noe kasep Koeda Wangi.

Tidinja matoer ka patih Dĕmang Kandoeroewan, moemoel ngasoeh seuweu ratoe ti Pakoeau menak ti Padjadjaran ti nagara Pasir Batang Karang Tĕngah.

〃Ideuh, girang adi, pariksakeun ka Pasir Batang Lĕmboer Hilir ka patih Gadjah Haroeman, sina dibawa bae kadijeu.〃

Bral leumpang patih Gadjah Haroeman. Goeroedag datang, masang tabe kalimborot kadiga mongtot, katoentjar parandjang gagang, bageja soemping tjalik ka girang si indji. Toeloej pawistri pawarang dalĕm nĕpoengan ka patih Gadjah Haroeman.

〃Ideuh, girang si kaka, aja naon pibedjaeun, sasari teu ari ari, bareto teu elok elok, sasab sempar ka tĕbeh dijeu?〃

〃Ideuh, girang indji, lain naon naon, dja noe kasep Koeda Wangi geus aja di Pasir Batang Lĕmboer Girang, soeroedan pĕrang galitoek, seredan pĕrang bĕrame rame.〃

Matoer ka girang kakana: 〃Owah, koedoe moeroed salĕlĕmboer, koedoe mintar sanagara.〃

〃Owah, ĕnja tĕmĕn deui lamoen sakitoe pĕtana, koedoe moeroed salĕlĕmboer, koedoe mintar sanagara.〃

Leret ka Koeda Lengser, tjandak boengkoel boengoer beunang ngoenoen toedjoeh tahoen, aralang hantap heulang beunang ngagarang salapan boelan, aloengkeun ka manggoeng, oelangkeun ka awang awang, giriwis kapoehoen tjeulina. Doeg, doeg, ngoeng, koempoel hijangan paragĕlangan, dek noeroed peungpeung isoek, sĕndal peungpeung beurang, halangan kaboeritnakeun. Tjandak marijĕm gĕde, seungeut koe njameër, sampar koe dampal. Dĕg, dĕg, gĕlĕgĕr, broel pajoengna, bral kipasna, sok ngĕlak goöng padengdang tatamoe, moen ratoe moeroed tanghara,

moen menak leumpang; sok mĕloetna gagaman agoeng, saha noe ditoeroet sahoer, noe didenge tjarek noe bagoes patih Gadjah Haroeman, ĕmbat ka dahoewan dalĕm noe bagoes patih Koeda Kantjana, bat moen Pangeran Galoedra Kantjana, seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran, bat moen doenoenganana noe geulis si Lenggang Wangi djeung Lenggang Kantjana, noe geulis Nimbang, Kantjana, pawistri Lenggang Wajang.

Katjaritakeun ponggawa ti Koeta Gangsa Gagak Wira Panggoeng, Mama Loerah pangĕmban dalĕm sisĕlap sirĕmban, diiringan koe ijangan paragĕlangan, widak widak sangrama. Goeroedag ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang.

Ideuh, kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, masang tabe kamoengkoereun.

„Owah, girang adi, oelah toemangtoeng toenggaling goeroe, soemedja toenggaling gĕna, gorodjog tanpa larapan, bageja soemping tjalik, rampes, ngalĕmar, soegan seureuh tajoeng geureung apoe tawe sesa bae."

Tjalik ka padalĕman, baris ponggawa ponggawa ngeusi ka babalean.

Lir para ajoe pakoempoelan, para landjang pakĕmbaran, loba denok poponggolan, soeka boengah garaita, soeka boengah wajang tapa seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran. Ngabaris baris padjoerit, ngadjadjar djadjar baris pĕpĕrang, kaänggitan koe prijaji boemi. Nja didinja noe kasep Koeda Wangi djadi lĕmboer matoeh dajeuh maneuh boemeu boemeu di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang. Meunang anak baranahan, bidjil euntjoe para poetoe.

V.

LALAKON PANAMBANG SARI.

Radjahna: Moela awaking make pasang pasadoean, sadoe ka loehoer ka handap, ka loehoer ka sang roemoehoen, ka batara, noe di manggoeng, ka noe wĕnang: njoetjoek ngiboen, ka handap ka Sang noergaha, ka Batara Naga Radja, menta pangapoengkeun sora, awaking menta agoengna palaloen, menta pandjang panghampoera, sadoe awaking dek njaritakeun tjarita pantoen.

Ratoe noe oendoer ti lĕmboer, menak mintar ti nagara ti Pakoean Padjadjaran, ngoembara ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang kĕrsa moetrian ka pawistri nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, soeka boengah garaita, ngamitkeun toewang kakasih, dingarankeunna Praboe Bandaj, patih noe sae Raden Panganten, noe pelag ti Padjadjaran. Pawarangna kakarak sidji. Moela dalĕm soeka boengah garaita, diparĕk koe pandakawan, pandakawan koering kadang dibĕkĕlan Mama Loerah Padjadjaran djeung pangĕmban dalĕm djeung Gĕlap Njawang; tjalik di amben handap di pakĕmitan gĕde dalangdang. Praboe njaoer ka na girang pandakawan: "Owah, pangasoeh, aja mangkoek di pakĕmitan gĕde."

Ideuh, atoeh poegoeh mangkoek mah dja oendoer teu meunang djaoeh, leumpang teu meunang rakmat, ngadasta toewang parentah.

Mangsing apik paraniti, mangsing bisa paratjeka, ngaraksa ka goesti kita sĕrĕta diri di mantĕn.

Nja sabeunang beunang meureun di raksa."

Katjatoerkeun moela dalĕm noe keur soeka boengah garaita di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang; pawarangna Ratoe Manik Nimbang Leuwi Ratoe Ĕmas Kalĕnglĕman. "Owah, mas padoenoengan, simadjar ka ngaïng hajang sare ti pojan."

"Amboeïng, rampes, onam ebog ka pangkonan badan koering."

Kĕlĕkap sare poetra dalĕm dina pangkonan Ratoe Manik.

Geus kitoe poetra dalĕm boga palamatan ngimpi wawoeh djeung

aloes, ngimpi loma djeung dewata pawistri oerang nagara Pasir Batang Oemboel Hilir, djĕnĕngan Raga Geulis Dewi Toelis, hajang kasorangkeun tineung.

Toeloej koredjat tanghi, teu lemek teu njarek. Tidinja ditanja koe pawarangna: „Ideuh, girang kaka, naon kasakit kapeurih, djodjong bae teu ngawaro waro? Lamoen girang kaka hajang moetrian deui, koering noe pinanjaäneun."

„Owah, nja tĕmĕn deui kapalajoe koe itoengan, kadatangan koe karatan, ngimpi panggih djeung pawistri oerang nagara Pasir Batang Oemboel Hilir; hajangeun kasorangkeun tineung."

Bral pawarang dalĕm nindak dek nanjaän. Barang datang ka nagara Pasir Batang Oemboel Hilir, toeloej nanjaän.

„Ideuh, adi, soegan daek asoep oeloen koemawoela ka seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran?"

„Wĕleh teu daekkeun poetri di nagara Pasir Batang Oemboel Hilir, teu koemapoeroen ka ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran, kijeu, njai lantjeuk, sok badan si indji daek, tapi koedoe diajakeun anak anakan kantjana."

Toeloej pawarang dalĕm balik deui kokono ka girang kakana.

„Ideuh, girang kaka, daekkeun oge gĕde pepentaänana."

„Owah, indji, menta naon?"

„Ideuh, girang kaka, menta diajakeun anakanakan kantjana".

„Owah, indji, warang woeroeng dipanejangankeun."

Tidinja nindak ka Goenoeng Teuloe nejangan anak anakan kantjana ponggawa Dĕmang Koemitir.

Barang datang ka djabakoeta Goenoeng Teuloe, ladjoe Dĕmang Koemitir nangtang pĕrang: „Toeroen, soegan aja lalakian di nagara Goenoeng Teuloe, beubeureuh hajang padjeueung, bebene hajang patjarek, hajang patoetoemboe koemis nanggoeng tjawĕt poentir, papada boedak ngora."

Ditoeroenan koe Pangeran Naga Kantjana, praboe di Goenoeng Teuloe. Dĕr bae pĕrang papijoeh paädoe poejoeh, siling banting, siling doepak; langgosar Praboe Naga Kantjana, eleh, ladjoe asoep oeloen koemawoela ka Praboe Dĕmang Koemitir.

Tidinja ladjoe di bawa pindah ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, ngaleut ratoe moeroed, menak mintar ti nagara Goenoeng Teuloe ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang.

Toeloej poetri Lenggang Kantjana ti nagara Goenoeng Teuloe ditjawistrakeun djeung poetra dalĕm di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang. Toeloej andĕg pawarang.

Toeloej dahoewan dalĕm nindak deui ka nagara Pasir Batang Oemboel Hilir, nganteurkeun anak anakan kantjana. Tidinja dihatoerkeun ka njai Raga Geulis Dewi Toelis, ditanja deui daekkeun hĕnteuna ka seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran.

„Amboeing, saĕnjana mah kami lain koe hajang ka anak-anakan kantjana, dja geus boga djangdji djeung oerang nagara Gĕgĕr Handjoewang Bale Pamĕngkang Loewar patih Djajang Sari.”

Ari kakana Raga Geulis Dewi Toelis djĕnĕngan patih Landjar Sari, tjalik di nagara Gĕgĕr Handjoewang Pamĕngkang Loewar.

Poendoeng Praboe Dĕmang Koemitir, ladjoe dirawoe Raga Geulis Dewi Toelis, diasoepkeun kana kandoengan, dibawa ngaloentjat ka boeroean, bari nangtang pĕrang ka patih Landjar Sari djeung patih Djajang Sari.

Ditoeroenan koe eta ponggawa doewa. Dĕr pĕrang tandingan, golojoh eleh paeh patih Landjar Sari djeung patih Djajang Sari. Tidinja dihiroepan deui koe Dĕmang Koemitir, ladjoe taloek asoep oeloen koemawoela.

Barang geus taloek dibawa deui moeroed ka nagara Pasir Batang Oemboel Girang. Toeloej pawistri ti Pasir Batang dihatoerkeun ka poetra dalĕm Pasir Batang Oemboel Girang. Toeloej ngadogdog njijeun arotan, ngadadak njijeun karija, nanggap salawe papadon balandar salawe tĕmpat djeung balandar loewar opat poeloeh pĕpĕntoel pake papatjoelan panggang pake babalangan, bawaning rame karija.

Katjaritakeun eukeur sidĕkah di nagara Pasir Batang Oemboel Girang, ngoewar ka pihoemahoemaän.

Njaoer patih dalĕm ka Koeda Lengser: „Owah, Lengser, ajeuna ngoedoe ngoewar ka piwidakan pihoemaän.”

Toeloej patih Koeda Lengser ka sangijang balandongan, bĕnde koneng kaboejoetan katjandak boengkoel boengoer beunang ngoenoen toedjoeh tahoen, beunang ngagarang toedjoeh boelan, tibakeun ka boedjal, bĕnde koneng kaboejoetan; doeg doeg bĕng koewoewoeng, njosor ngalawong sorana ka piwidakan pihoemaän, tjek tjok tjewoh hada ki silah asa neumoe ila ila djagat neumoe toendoen ngoepoek tondeh ngoser.

Ideuh, ki silah kitoe kitoe bae mah, soegan lain ila ila djagat nja meureun parahoeloe, hada kisilah sok simadjarkangaing noe neumoe ila ila djagat teja mah, neumoe areuj di boewah peuteuj.

Ideuh, ki silah soegan lain ila ila djagat kitoe, kitoe bae mah soegan boewah tjarijoe. Wĕrta wĕrti kalamari aja boedak santri ti djĕro dajeuh dek ngadĕgkeun karija arotan. Gĕgĕdena di pihoemaän

kai Loerah Tjapeu Langrang ngajakeun bejas opat timbang djeung moending sarakit Ki Ngabeui Kalang Patih ngajakeun bejas doewa timbang djeung moending kabiri sidji.

Kai Entol Kokoronotod ngajakeun bejas satimbang djeung moending bibit sidji.

Kai Raden Serenggelek ngajakeun bejas opat koelak djeung kotok kabiri doewa, ondangan ka djĕro nagara Pasir Batang Oemboel Girang. Ritjit baris nini nini, rewak baris randa randa, hijangan paragĕlangan, roengroeng ngarijoeng hidji djĕlĕma toempĕng opat angeun tjaäh babandjiran koempoel di djĕro nagara. Kotjapkeun noe kasep Panambang Sari djadi lalaki di poesĕr boemi lalanang di kolong djagat kalang dadana di nagara Pasir Batang Oemboel Girang, tĕtĕp ngasoeh seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran. Noe poerah noenggoe moesoeh, ngadjaga lawan, poerah nanggoel sagara goentoer.

Rĕnjĕp reuhreuj halimpoe toeroen poetoe, rĕntang poetra di nagara Pasir Batang.

VI.

LALAKON KIDANG PANANDRI.

Katjaritakeun Kidang Panandri, noe tjalik di Padjadjaran ngasoeh ratoe njajak menak; ari pawarangna Ratoe Manik Raga Geulis Ninbang Leuwi Ĕmas Pagĕntjajan. Di kiriman teuloe pandakawan: patih Koeda Lengser, Mama Loerah djeung Hatoet Goegoer Boesijat Hoedjan Gĕlap Njawang Hĕnteu Tinggaleun.

Tjalikna di pakĕmitan, marĕk tapa ka girang goestina. Toeloej njaoer girang goesti ka pandakawan: „Owah, Mama Loerah, mangsing amit paraniti mangsing raksa paratjeka, ngadjaga diri koe mantĕn.”

Tjek Mama Loerah: „Owah, pakoelat kĕris malaman ka sarangka, sarangkana beulitkeun kana beuheungna, papada paeh oge katoeng, koedan.”

„Alah tjelekak papatah di mana, kĕris dimalaman ka sarangka, sarangkana warang woeroeng teu beunang ditarik.”

Tjek Mama Loerah: „Haideuh, sarangka ge sarangka boentoet, beuheung ge beuheung landejan.” Didinja tĕtĕp pandakawan ngaraksa banda girang goestina.

Katjaritakeun dahoewan dalem tjalikna di babalean, tjalik dina lampit poetih, reu-eus meureun kewat meureun, dja nagarana kewat kabawa koe desa, noe poerah nanggoel sagara goentoer, nambak sagara geni, poerah ngoeloeng koe padoeng, ngoelang koe pedang, noe mangpeng manggale ka parentahna.

Tidinja najaka dahoewan dalĕm ngadjaga girang parentahna. Toeloej njaoer ka patih Koeda Lengser: „Amboe, Lengser, mangsing amit paraniti, mangsing bisa paratjeka, ngaraksa diri koe manten; serta angiang sapeuting toedjoeh kali sabeurang toedjoeh kali. Noe boeong tjebok noe tjarangtjang lanat.” „Haideuh, goesti, kakara di angiang perkara koeta reugreug pageuh soemedja djaja pĕrangan.”

„Adoeh, Koeda Lengser, tĕgĕr manan aing teu kapalang ngestokeun ngadjatikeun asoep oeloen koemawoela.”

Katjaritakeun noe tjalik di padalĕman, Praboe Rangga Malati kapalajoe koe itoengan, hajang moetrian ka noe djaoeh lĕmboerna, anggang nagarana, ka nagara Pasir Batang Karang Tĕngah, ka noe geulis Dewi Toelis. Njaoer ka girang pawarangna, hajang menta pananjaänkeun ka nagara Pasir Batang Karang Tĕngah: „Owah, njai, girang si kaka kapalajoe koe itoengan, kadjongdjonan koe paratan, hajang dipangnanjaänkeun ka noe geulis Dewi Toelis, noe tjalik di Pasir Batang Karang Tĕngah.”

Pawarang dalĕm njaoer ka Djompong: „Eh, Djompong, aing koedoe dianteur nanjaän ka nagara Pasir Batang Karang Tĕngah.”

„Aideuh, goesti, ngiring toewang pikĕrsaeun.”

Bral angkatna madjoe djalan. Soemping damping dongkap datang ka nagara Pasir Batang Karang Tĕngah. Pok masang tabe kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang: „Tabe, girang teteh.”

„Haideuh, njai, rampes tjalik, oelah toemangtoeng toenggaling goeroe, soemĕdja toenggaling gĕna, grodjog tanpa larapan, bageja, soemping tjalik ka rorongko toewang koering.” „Aideuh, girang si njai, lamoen njoesoel njoesoel lakoe, mapag lampah tikorokotokeun tjareham hajameun, lamoen boengkoes boengkoes kareoëun naon nja pikĕrsaeun?” „Aeh, girang teteh, pibedjaeun meureun aja, djaoeh djaoeh didjoegdjoeg, anggang anggang diparanan, meungpeunan beungeut koe saweuj ngadeudeul leuleu-eur koe iteuk, poëk mongkleng boeta-radjin, hajang papahare ngasoeh ratoe njajak menak.”

„Owah, girang adi, lain nampik kasoegihan, lain madak karoewaän moemoel ka seuweu ratoe ti Pakoean menak ti Padjadjaran.

Girang teteh geus kagol omong djeung noe djaoeh lĕmboerna, noe anggang nagarana, djeung Koeda Djajang Sari, ponggawa di Gagar Handjoewang.”

Katjaritakeun ponggawa Koeda Djajang Sari mawang istri djĕnĕngan Ringgit Sari Rentjang Kĕmbang ti nagara Gagar Handjoewang.

„Tapi kijeu, sok girang si teteh sanggoep ka seuweu ratoe ti Pakoean asal menak Padjadjaran, tapi aja pepentaän, lamoen diajakeun di nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir si koeda boeloe landak djeung si moending si boeloe hiris, girang teteh meureun sanggoep.”

Bral angkatna moelang madjoe djalan. Goeroedag ka padalĕman, ladjoe ditanja koe girang kakana: "Koemaha, indji, boga beubeunangan atawa hĕnteu?" "Aideuh, girang kaka, dingaranan boga, dja hĕnteu beunang, dingaranan teu boga dja beunang; ngan gĕde teuing pepentaänana."

"Owah, adi, menta naon?"

"Haidih, girang kaka, menta diajakeun moending boeloe hiris koeda boeloe landak di nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir."

Njaoer Ratoe Santaja ka Kidang Panandri, lamoen hĕnteu djadi, matak boeroeng djadi ratoe, kapalang djadi menak, lamoen teu kasorang ka noe geulis Dewi Toelis. "Owah, girang lantjeuk, ajana mah aja moending boeloe hiris koeda boeloe landak, tapi djaoeh; naga rana di nagara Noesa Bali."

"Owah, girang kaka, si oetoen njerenkeun padalĕman, toewang adi deuk njoesoel ka nagara Noesa Bali."

Sĕmproeng menak Panandri, angkat ngapoeng ngoewoeng ngoewoeng, ngapak ngawang ngawang, nĕroes boemi mapak mega; groedag soemping damping dongkap datang ka para dewata ka boemi Soetji Alam Padang, gek tjalik di pajoenan paradewata.

Pok ditanja koe noe geulis Wiroe Mananggaj, dewata noe pangtjikalna: "Aideuh, girang oetoen, inggis batan maoet hinis, reuwas batan toempak djeuntas, naon pikĕrsaeun tjalik ti boewana pantja tĕngah?"

"Adeuh, girang teteh, lain naon, hajang seuweu ratoe njajak menak."

"Amboe, oetoen, girang teteh ngadjoeroeng rahajoe ngadjijad lalampah; hade dek ka Noesa Bali, tapi koedoe djalan ka nagara Djĕnggi."

Tidinja kalajang Raden Panandri ngaragragkeun maneh ti Soetji Alam Padang. Groedag ninggang ka pihoemaän oerang nagara Djĕnggi. Toeloej masang tabe, tabe sapoen amit ka noe boga boemi, kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, tabe miloe eureun, ngeureunan palaj djeung tjape, hajang sindang ngalĕmar.

"Adeuh, oetoen, rampes, tapi teu aja dadahareun, wantoening raga masakat diri noe miskin."

"Aideuh, girang ajah, kadjeun, lain hajang barang hakan, dek nanja ijeu hoema hoema oerang mana?"

"Aideuh, oetoen, hoema, oerang Noesa Djĕnggi, anjing kami telok kalĕmboer, tĕgĕsing ngahedjo tihang bae."

„Adeuh, ajah, koemaha kami hajang oelin ka nagara Noesa Djĕnggi, koemaha ratoena di Noesa Djĕnggi hade ka semah atawa hĕnteu?"

„Euh, oetoen, ratoe Noesa Djĕnggi lamoen beurang daharna tangange, dahar peuting tĕngah peuting; ngadagoan sare semah."

Bral angkat noe kasep Raden Panandri, madjoe djalan noe notog ka djabakoeta; groedag soemping kana babatoe woeloeng di Noesa Djĕnggi. Raden Panandri haok sĕntor nangtang ka radja Djĕnggi, djĕnĕngan Ponggawa Ratoe Djĕnggi: „Soegan aja lĕmboe woeloeng beunang ngoengkoeng, aja badak beunang njangtjang, toeroen lalakina di nagara Noesa Djĕnggi!"

Kapiliskeun kaänginkeun ka noe geulis Ratna Djĕnggi. Njaoer noe geulis Ratna Djĕnggi ka rakana: „Euh, girang kaka, boga dosa naon, girang kaka, bĕt eta sora noe nangtang. Adoeh, girang kaka, sora ponggawa ti nagara Pasir Batang, hajoe oerang geura maboer masing djaoeh, geura leumpang masing anggang; lain lawaneun, loba doekoen hĕnteu mampoeh, loba paradji teu mahi, lain lawaneun sakoedjang doewa koedjang."

„Adeuh, girang adi, moemoel teuing oendoer koe moesoeh, leumpang koe lawan, ninggalkeun nagara, mohal warang woeroeng dilawan."

„Adeuh, girang raka, mangsing amit paraniti masing bisa paratjeka, sabab Praboe Panandri lain lawan lawanaun."

Angkat ratoe Djĕnggi maranan ka moesoeh; ngoejoengkoeng sorenna doehoeng, ngajangkang sorenna pĕdang.

Tidinja dĕr pĕrang tandingan Praboe Ratoe Djĕnggi djeung Raden Panandri. Boek, bĕk; silih banting, silih djĕdjĕk, silih doepak, silih pĕdang pinĕdangan.

Adeuh, kadijeu koelit dingding poerasani, seor koelit singkajoanana, soedoek maroe tinggang baradja goerilingan djĕkek, bloek nangkoeban, blak nangkarak, golojoh Praboe Djĕnggi, kasered papijoeh paädoe poejoeh, pageleng paädoe tjeleng, patjeutang lalawanan; dirawoe soekoena Praboe Djĕnggi koe Raden Panandri, dialoengkeun ka manggoeng, dioelangkeun ka awang awang, disabĕtkeun, golepak babar karahajoeanana.

Bloes asoep Raden Panandri ka djĕro nagara Djĕnggi, nangtang deui: „Soegan aja koela kadang barajana geura pangseuhkeun kadijeu!"

Taloek bae sadjĕroning nagara Djĕnggi katoet njai Ratna Djĕnggi, asoep oeloen koemawoela, njanggakeun beuheung teukteukeun, iga

rakrakeun, hajang panghiroepankeun girang kaka, soegan daek asoep oeloen koemawoela ka girang goesti.

Tidinja didjampe koe Raden Panandri, koredjat, hoedang, asoep oeloen koemawoela. "Adeuh, girang goesti, rampes tjalik ka padalĕman."

Tidinja bral angkat Raden Panandri djeung Praboe Noesa Djĕnggi ngadjoegdjoeg ka Noesa Bali, ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut. Grĕdoeg soemping ka djalan marapat opat. Toeloej ngadĕgkeun pasangkrahan di djalan marapat opat; pada tjalik hijangan paragĕlangan ti Noesa Djĕnggi, ngalijoeng lijoeng praboe ngadjaga djaga para menak.

"Adeuh, pangiring pangiring kabeh, toenggoe bae di pasangkrahan, aing daek asoep ka djĕro nagara Noesa Bali."

Bral angkat Raden Panandri ka djĕro nagara, bari masang tabe, kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, masang tabe mah moengkoereun. Kasondong tjalik di padalĕman pawarang di nagara Noesa Bali. Kagoda koe noe kasep Raden Panandri.

Tidinja kasondong boro noe anom, padeuleu tineung noe loedeung, pakewat mata noe ngora.

Heubeul heubeul njai Ratna Bali menta dikawin ka Raden Panandri. "Adeuh, girang njai, mangga, tapi lamoen dibikeun tjotjoöan di nagara Noesa Bali moending boeloe hiris koeda boeloe landak, sok girang raka ngawin ka girang si njai."

"Adeuh, girang raka, soemangga, tapi dibawana oelah oelin djaoeh teuing, koedoe koeliling di pipir boemi katjatjang katoekang desa."

Tidinja ditoenggangan brabat ka wetan, droegdoeg ka kidoel; sĕmproeng dibawa minggat ka djalan marapat opat.

Matoer girang si adi ka girang kakana: "Adeuh, girang kaka, oerang kapalingan koeda boeloe landak moending boeloe hiris."

Poendoeng girang kakana ka girang si adi: "Adeuh, girang adi, nja ajeuna diteukteuk beuheung tigas mastaka, sabab girang si adi ngingoe semah teu bema teu bewara ka girang si kaka.

"Owah, girang kaka, oelah paringgasong teuing ka girang si adi; toengtoengna tjotjoöan dipaling deugeun, doeloer dipaehan; ari panasaran, tangtang bae kana batoe woeloeng kalang paradjoeritan."

"Adeuh, nja bĕnĕr girang si indji, loba kapopoösan bae, ajeuna mah dek njoba dadahoelatan ditangtang." Toeloej nangtang: "Lamoen

teuneung loedeung, geura pangseuhkeun lalanang di kolong djagat lalaki di poesĕr boemi!"

Toeloej Kidang Panandri toeroen ngalawan pĕrang. Dĕr pĕrang tandingan; boek; bĕk, doer, dĕr, silih beubeut, silih gĕntjet. Ting harijoeng sora doehoeng, ting siripit sora kĕris, ting dorokdak sora toembak, ting golodjrang sora pĕdang. Toengtoengna ratoe Noesa Bali djeung para ponggawa asoep oeloen koemawoela ka Raden Kidang Panandri Tidinja noe geulis Ratna Bali njoenggoeh njĕmbah ka Raden Kidang Panandri, njoehoenkeun dihiroepan kabeh lalajon di Noesa Bali.

Didjampe koe noe kasep Raden Panandri, ting koredjat deui, haroedang kabeh babatang di Noesa Bali, asoep oeloen koemawoela ka Raden Kidang Panandri. Toeloej tjaralik ka padalĕman di djalan marapat opat.

"Adeuh, girang praboe lantjeuk, koemaha dek lĕmboer matoeh dajeuh maneuh di nagara Noesa Bali?"

"Adeuh, girang adi, hĕnteu, girang kaka hajang balik ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir."

Tidinja bral angkat ti nagara Noesa Bali, pindah ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir, ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut; tjaretjet kajaning otet, njaroengnjoeng kajaning reunjoeh, ngiring noe kasep Raden Kidang Panandri ponggawa di nagara Pasir Batang. Djĕboel soemping damping dongkap datang ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir; para pawistri tjalik ka padalĕman, para lalaki gek tjaralik ka babalean.

"Adeuh, patih Koeda Lengser, eta si dawoek si moending boeloe hiris si koeda si boeloe landak asoepkeun kana gĕdogan."

"Adeuh, girang soehoenan, koemaha, ajeuna geus aja pamoendoet girang si teteh, koemaha ngadogdog njijeun arotan ngadadak njijeun karija?"

"Adeuh, girang adi, toeloes, tapi koedoe ditejangkeun koe patih Koeda Lengser."

Djĕboel Lengser datang ka nagara Koeda Djajang Sari.

"Adeuh, Lengser, kami mohal taloek ka ponggawa di nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir."

Toeloej si Lengser balik matoer ka girang goestina: "Pangampoera, doenoengan, oerang Pasir Batang Karang Tĕngah mohal taloek bae."

"Adeuh, Lengser, lamoen teu daek taloek, dek ditejangkeun, dek ditjoendoek lĕboe datang pĕrang."

Tidinja bral angkat noe kasep Raden Kidang Panandri ka nagara

Pasir Batang Karang Těngah. Groedag soemping kana batoe woeloeng. Toeloej haok sěntor nangtang pěrang: »Lamoen aja lěmboe beunang ngoengkoeng, badak beunang njangtjang, soegan aja lalanang di kolong djagat lalaki di poesěr boemi, hajoe pěrang tandingan!»

Tidinja djěboel noeroenan ponggawa doewa patih Koeda Djajang Sari reudjeung patih Koeda Landjar Sari. Djěgoer pěrang tandingan, ditjěkěl poendoekna, diadoekeun babatokna; prok babatokna, prek tangkorekna, ditoedjahkeun langgosar.

Toeloej nangtang deui noe kasep Kidang Panandri; djěmpling euweuh noe noeroenan; tina euweuh deui lalanangna, ditoeroenan koe noe geulis Dewi Toelis, bari njaoer asoep oeloen koemawoela, bari moendoet dipanghiroepankeun girang rakana. Toeloej dihiroepan deui koe noe kasep Kidang Panandri.

Toeloej taloek asoep oeloen koemawoela ka noe kasep Kidang Panandri; ladjoe di bawa pindah indit sirib ejar sadjadjagat ngagoe roeh, salělěmboer ngiring ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut ka nagara Pasir Batang Lěmboer Hilir.

Tidinja angkat karija dek ngareremokeun Dewi Toelis djeung ponggawa Praboe Rangga Malati. Praboe Koeda Landjar Sari aděg papatih dalěm: »Adeuh, Lengser, ajeuna toeloes arotan, ngadadak njijeun karija; koempoelkeun sakabeh gělangan parahijangan; ari panasaran kami, hajang meunang goöng toedjoeh bangoenan angkloeng salawe tatapan, misti dipapadonkeun.»

»Adeuh, girang goesti, geus datang hidak hijangan paragělangan. »Loer noe sadjamang boeloedroe, lar noe sadjamang sangsang, noe loba djamang sakělat; djamang hideung diga reueuk, korosok sadjamang pendjo.

»Adeuh, Lengser, moending sabraha lobana?»

»Haideuh, girang goesti, moending geus aja salawe pakandangan, eusina pada njalawe, di loewar salawe deui.» »Adeuh, Lengser, angkat tatabeuhan, poekoel běnde kaboejoetan beunang ngoenoen toedjoeh tahoen, beunang ngagarang dalapan boelan.»

Doek, doek, tjengengeng. Si Lengser leungit sa peuting, katoeroeban tjeuli moending; si Djompong leungit sapotong, katoeroeban kokorompong. Ngěnang, ngěning goöngna koening Asmara djeung Singadjaja; sok, ngoeng si Sěkar Gadoeng; goöng Pelog sasorogan, goöng Koembang pangrampogan noe ngelehkeun goöng deungeun.

»Adeuh, Lengser, patjoewan koerang dahar, patjoewan koerang arot; sapeuting toedjoeh kali ti beurang toedjoeh kali berean sasangon ngarijoeng, mangka ngarani antjak opat djělěma hidji; meuntjit moending di boentoetna kěrědan kahoeloenakeun.»

Tidinja rengse soeroedan karija; bral moelang iridan hijangan paragĕlangan di nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir. Tĕtĕp dajeuh maneuh lĕmboer matoeh, djondjon marentah sasama radja, sakti mantjala poetra mantjala poetri, sakti manggoelang manggoeling, rĕntĕb dĕdĕt di nagara Pasir Batang Lĕmboer Hilir. Djĕmpling teu katjaritakeun deui noe kasep Kidang Panandri.

VII.

LALAKON GADJAH LOEMANTANG.

Katjaritakeun Gadjah Loemantang djadi radja di nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah, djeung kagoengan saderek istri djĕnĕnganana njai Nimbang Manik. Ari tjarogena njai Nimbang Manik Sangijang Goeroe Gantang.

Toenda heula tjaritana Gadjah Loemantang; njaritakeun ponggawa di nagara Madjapaït djĕnĕnganana Singa Kombala. Ari saderekna istri djĕnĕnganana njai Sĕkar Kombala. Eta ponggawa di Madjapaït ngĕrsakeun ngandih nagara ka Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah.

Tidinja ponggawa Singa Kombala njaoer ka saderekna njaï Sĕkar Kombala, saoerna: "Owah, girang adi, ajeuna girang kaka kabangbing sakit, kabingbang hajang, katolodjo sono, hajang ngandih nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah."

Tjik njai Sĕkar Kombala:

"Owah, girang kaka, oelah, sabab di nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah oge aja radja-än, nja eta noe kasep Gadjah Loemantang."

Tidinja njĕntak Singa Kombala ka njai Sĕkar Kombala:

"Ideuh, indji, kadjeun aja radja-än oge, dja aing ge radja gĕgĕden."

Tidinja njaoer pamoek pĕrang di nagara Madjapaït noe djĕnĕngan Badak Sanggora:

"Aeh, aeh, indji, toeroetkeun, oelah dipoengpang."

Toeloej Badak Sanggora njaoer ka si Lengser: "Amboeïng, Lengser, ajeuna koedoe njijeun djalan ti Madjapaït tĕroes ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah, koedoe anggeus poë ijeu."

Tidinja si Lengser nakol bĕnde kaboejoetan boengkoel boengoer, beunang ngoenoen toedjoeh tahoen, beunang ngagarang dalapan boelan, Doek, tjengengeng. Geus kitoe koempoel hijangan paragĕlangan, parajaji toedjoeh poeloeh, widak widak pihoema-än ka nagara Madjapaït, sabab ngadenge sora bĕnde.

Barang geus koempoel di nagara sakabeh hijangan paragĕlangan, parajaji toedjoeh poeloeh, widak widak pihoemaän, toeloej si Lengser ngomong: „Ideuh, batoer batoer kabeh, ajeuna oerang koedoe njijeun djalan ti nagara Madjapait tĕroes ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah, sabab radja di Madjapaït ngĕrsakeun ngandih nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah."

Tidinja gĕr pada digawe, haliwoe noe noewar kajoe, basbir noe nilas awi; hoenjoer dirĕmpoeh, noe lĕgok disaeur. Sapoë harita tĕroes ka sisi nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah.

Toeloej baralik deui ka Madjapait sakabeh noe njijeun djalan, bebedja ka Badak Sanggora, jen eta djalan geus anggeus.

Katjatoerkeun Badak Sanggora matoer ka Singa Kombala: „Ideuh, girang goesti, ajeuna mah mangga dek moeroed salĕlĕmboer, dek mintar sanagara, meungpeung isoek, dja djalan geus sadija."

Tidinja si Lengser toeloej ngadangdanan koeda poetih Sangbarani, anak si Mega lalanang, baris toengganganeun noe kasep Singa Kombala, djeung koeda poetih boeloe hiris geusan toengganganeun Badak Sanggora, djeung kareta geusan Sĕkar Kombala djeung istrina Singa Kombala. Barang geus rengse dangdanan, bral angkat moeroed salĕlĕmboer, mintar sanagara, ngaleut ngeungkeuj ngabandaleut, ngĕlĕboet oemboel oemboelna, pajoeng toedjoeh noengkoensengkoe, pajoeng dalapan ngadjadjar. Katjaritakeun barang soemping ka sisi nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah, ngadĕgkeun pasanggrahan heula, hĕnteu geura geura asoep ka djĕro nagara.

Tidinja kabedja ka Gadjah Loemantang, jen Singa Kombala, radja Madjapaït, geus njijeun pasanggrahan di sisi nagara, dek ngandih nagarana.

Geus kitoe matoer Gadjah Loemantang ka saderekna njai Nimbang Manik: „Ideuh, girang adi, oelah ngeunah ngeunah pikir, sĕnang sĕnang lampah, nagara oerang dek diandih koe noe kasep Singa Kombala, radja di nagara Madjapaït. Malah ajeuna geus ngadĕgkeun pasanggrahan di sisi nagara.

Tjik njai Nimbang Manik:

„Ideuh, girang kaka, hajoe oerang geura oendoer meungpeung djaoeh, geura angkat meungpeung rada anggang keneh."

Ambĕk Gadjah Loemantang ka adina bari matoer: „Owah, indji, girang kaka mah moemoel oendoer koe moesoeh, leumpang koe lawan, sabisabisa dek dilawan bae."

Geus kitoe matoer deui Gadjah Loemantang ka Praboe Goeroe Gantang, saoerna: „Ideuh, girang adi, si indji ajeuna geura bawa

kadijeu, koe girang kaka dek ditjipta, didjijeun leutik, hajang asoep kana tjoepoe manik, bisi dirěboet koe moesoeh.〃

Tidinja njai Nimbang Manik dihatcerkeun koe Praboe Goeroe Gantang ka Gadjah Loemantang, ladjoe dileutikkeun, kari sagěde katjang herang deui. Boes diboenikeun kana tjoepoe manik sarta diasoepkeun kana kandoengan.

Tidinja Gadjah Loemantang matoer deui ka Praboe Goeroe Gantang: 〃Owah, girang adi, koemaha ajeuna, dek miloe atawa mohal, girang kaka dek ka sisi nagara nangtang pěrang ka Praboe Singa Kombala di pasanggrahan?〃

Ngadjawab Praboe Goeroe Gantang: 〃Owah, soehoenan kaka, geus tangtoe girang adi ngiring, hajang belapati djeung doeloer.〃 Tidinja bral Gadjah Lamoentang djeung Goeroe Gantang angkat ka kalang paradjoeritan, deukeut pasanggrahan Singa Kombala. Nja didinja ladjoe nangtang pěrang ka noe keur tjalik di pasanggrahan, pokna: 〃Soegan aja lalaki di poesěr boemi lalanang di kolong djagat, lamoen běněr radja Madjapaït wani, geura kadijeu oerang pěrang!〃

Kadenge ka pasanggrahan koe adina Singa Kombala, ladjoe matoer ka kakana; pokna: 〃Sapoen, girang kaka, eta sora nangtang pěrang, menak ti nagara Pasir Batang Lěmboer Těngah, koemaha ajeuna dek dilawan atawa mohal?〃

Tjik Singa Kombala: 〃Owah, girang adi, geus tangtoe dilawan, dja girang kaka geus nijat ti baheula hajang pěrang djeung oerang nagara Pasir Batang Lěmboer Těngah.〃

Tidinja Singa Kombala miwarang ka Badak Sanggora ngalawan pěrang. Toeloej Badak Sanggora dangdan, noeroenan ka kalang paradjoeritan, gěr pěrang djeung Praboe Gadjah Loemantang. Ting siripit sora kěris, ting galondjrang sora pědang; papijoeh paädoe poejoeh, pageleng paädoe tjeleng; silih banting, silih doepak; pada saroewa kahotna, saroewa bědasna.

Barang geus kěběl pěrangna, golojoh Badak Sanggora kasamboet koe Gadjah Loemantang datang ka paeh.

Děr deui bae Gadjah Loemantang nangtang ka Praboe Singa Kombala, pokna: 〃Ajeuna aing hajang pěrang radja pada radja, sakti pada sakti, wědoek pada wědoek!〃

Tidinja ditoeroenan koe Praboe Singa Kombala ka kalang paradjoeritan. Děr pěrang pageleng tjangkeng, pabeulit bitis, silih doepak, silih tondjok. Teu lila golojoh Gadjah Loemantang paeh kasamboet koe Praboe Singa Kombala.

Geus kitoe Praboe Singa Kombala ladjoe nangtang ka ponggawa Goeroe Gantang; tapi Goeroe Gantang teu ngalawan, sabab ngarasa, jen mohal koewat.

Tidinja Goeroe Gantang ingĕt, jen Gadjah Loemantang kagoengan saderek misan djadi radja di nagara Haoerdoeni, djĕnĕnganana Tadji Wira Koening. Ari adi sistri djĕnĕnganana Ratoe Manik.

Toeloej ponggawa Goeroe Gantang njoeratan ka nagara Haoerdoeni; basana soerat kijeu: „Praboe Goeroe Gantang ngoeningakeun ka girang adi, jen nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah dipĕrangan koe radja ti nagara Madjapait, malah toewang raka Praboe Gadjah Loemantang geus poepoes; koe sabab eta, lamoen sapoek reudjeung doeloer, lamoen moepakat pada baraja, koedoe ditoeloengan hiroep, hajang dibantoe pĕrang, hajang ditambah njawa.”

Barang eta soerat katampa koe Tadji Wira Koening, ladjoe diwatja sarta kaharti eusining soerat. Toeloej njaoer ka adina, saoerna: „Ajeuna oeraug disoeratan koe Praboe Goeroe Gantang ti Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah, menta ditoeloengan, sabab girang kaka Gadjah Loemantang geus poepoes, dipĕrangan koe radja Madjapaït.”

Barang soemping Tadji Wira Koening ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah, teu tata pasini djangdji, teu make pasang soebaja deui, ladjoe haok sĕntor nangtang pĕrang di kalang paradjoeritan ka radja Majapaït. Toeloej dĕr pĕrang ngadoe kabĕdasan, silih biti, silih banting. Ting harijoeng sora doehoeng, ting doeroekdoek sora soedoek, ting bĕlĕsat panah leupas tina gondewa. Lila lila eleh Praboe Singa Kombala koe Tadji Wira Koening, datang ka paeh.

Geus kitoe toeloej adina Singa Kombala matoer ka Tadji Wira Koening, saoerna: „Owah, girang kaka, ajeuna hajang dipanghiroepankeun deui sakabeh lalajon, djeung girang si adi daek asoep oeloen koemawoela.”

Toeloej koe Tadji Wira Koening dihiroepan deui; noe raheut, didjampe raheut noe peupeur didjampe peupeur. Koredjat hariroep deui Badak Sanggora, Singa Kombala djeung Gadjah Loemantang. Toeloej taloek ka Tadji Wira Koening asoep oeloen koemawala, noeroetkeun toewang parentahna.

Nja didinja Tadji Wira Koening djeung adina tĕtĕp lĕmboer matoeh, dajeuh maneuh, marentah sasama radja. Reuhreuj nagara Pasir Batang Lĕmboer Tĕngah, ngadjadjar poetjoek kalapa, ngoejoepoek poetjoek kawoengna, najektek poetjoek djambena. Djĕmpling ti harita teu katjatoerkeun deui.

VIII.

LALAKON BIMA WAJANG.

Di Pakoean Barat aja hidji menak djĕnĕnganana Bima Wajang. Katjaritakeun Bima Wajang, salin pikir, pindah nijat, hajang kagoengan istri ka oerang Pasir Batang Lĕmboer Girang, noe djĕnĕngan Ratoe Manik Nanding Leuwi, saderekna Raden Lambang Sari.

Toeloej Bima Wajang matoer ka tetehna, noe djĕnĕngan njai Boengah Larang: »Owah, soehoenan atjeuk, girang adi nĕda amit paidin, pandjang panghampoera, girang adi hajang njaba ngalalana ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang. Bedjana di Pasir Batang Lĕmboer Girang aja istri geulis, djĕnĕnganana Ratoe Manik Nanding Leuwi«. Tjik njai Boengah Larang: »Ideuh, girang adi, montong njaba, bisi aja noe nganiaja, ari hajang kagoengan istri mah, di Pakoean oge kapan laba noe geulis.«

Ari djawabna Bima Wajang: »Owah, soehoenan atjeuk, bĕnĕr oge noe geulis di dijeu loba, tapi girang adi hajang njijar sorangan.«

Saoerna njaï Boengah Larang: »Owah, girang adi, ari maksa bae mah rampes, tapi koedoe njandak pandakawan Mama Loerah, Koeda Pangĕmban djeung Gĕlap Njawang.«

Tidinja Bima Wajang bral angkat diiring koe teuloe pandakawan.

Barang datang ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang ladjoe masang tabe ka Ratoe Manik Nanding Leuwi. Omongna Ratoe Manik Nanding Leuwi: »Seuweu ratoe timana, sasab sempar kadijeu, sasara teu ari ari, bareto teu elok elok djeung naon pikĕrsaeun, noe mantak tjalik kadijeu?«

Tjik Bima Wajang: »Owah, indji, ari pikĕrsaeun mah nja aja pisan, lamoen sapoek reudjeung sĕpoeh, madak moepakat reudjeung baraja, soegan kĕrsa dikawoelaän koe oerang Pakoean Barat.« Djawabna Ratoe Manik Nanding Leuwi: »Owah, girang kaka, lamoen kitoe pikĕrsaeun mah, girang adi tatjan bisa noeroet saoer gantjang narimakeun, sabab kaka koela Raden Lambang Sari teu aja di boemi, eukeur tapa di toetoegan Goenoeng Poentang Simadjoeng-

djang; kitoe oge ari tĕmĕn mah kĕntjĕng karĕp, gĕde tineung, hajang ka girang adi, rampes, tapi koedoe kĕrsa noenggoe datangna kaka koela balik ti patapa-än. Djeung oelah tjitjing didijeu; koedoe njijeun bae pasanggrahan di sisi nagara, geusan tjitjing sakĕbĕl ngadagoan kaka Raden Lambang Sari, datang ti patapaän. Ari barang dahar mah, kadjeun, koe koela isoek sore dianteuran.»

Geus kitoe, bral Bima Wajang djeung pandakawan arangkat ka sisi nagara njijeun pasanggrahan. Toeloej Bima Wajang djeung pandakawan tjaritjing di pasanggrahan.

Katjaritakeun Ratoe Manik Nanding Leuwi oenggal isoek oenggal sore sok nganteuran ka pasanggrahan Bima Wajang, düring koe ĕmban ĕmban.

Barang dina hidji poë Ratoe Manik Nanding Leuwi siram di tampijan, kataradjang tjaäh gĕde, laoer palid kabawa koe tjaäh. Toeloej ĕmban geuwat geuwat poepoelih ka Bima Wajang, jen Ratoe Manik Nanding Leuwi palid katjaähan.

Tidinja Bima Wajang njoesoel mapaj mapaj walangan; oenggal leuwi diteuleuman koe Bima Wajang djeung pandakawanana.

Barang datang ka leuwi Talaga Ĕmas, aja noe katendjo hoeroeng di djĕro leuwi; diteuleuman koe Bima Wajang. Ari tjĕg ditjĕkĕl, bĕnĕr Ratoe Manik Nanding Leuwi, tapi geus paeh. Toeloej didjampe bari didoedoet ramboetna sakoerĕn, dibeulitkeun kana indoeng soekoena; koredjat hoedang. Geus kitoe koe Bima Wajang Ratoe Manik Nanding Leuwi hĕnteu dibawa balik ka Pasir Batang Lĕmboer Girang, tapi dibawana ka patapaän kakana di toetoegan Goenoeng Poentang Simadjoengdjang. Bima Wajang matoer ka Raden Lambang Sari; pokna: «Owah, girang kaka, ijeu girang adi njerenkeun toewang saderek Ratoe Manik Nanding Leuwi. Ari noe mantak dibawa kadijeu, asalna palid ti tampijan, kataradjang tjaäh, koe girang adi kapanggih ti leuwi Talaga Ĕmas.»

Tjik Raden Lambang Sari: «Owah, girang adi, atoeh soekoer ari dipanjandakkeun mah.» Toeloej Ratoe Manik Nanding Leuwi, Bima Wajang djeung pandakawanana miloe tapa bae djeung Raden Lambang Sari.

Toenda heula njaritakeun noe keur tapa; njaritakeun radja di nagara Djadjar Wajang, djĕnĕngan Praboe Sakti Koesoemah, eukeur kasoesahan dipĕrangan koe radja ti nagara Madjapaït noe djĕnĕngan Raden Paksi Boemi.

Praboe Sakti Koesoemah meunang bedja, jen di toetoegan Goenoeng Poentang Simadjoengdjang aja noe keur tapa.

Toeloej Praboe Sakti Koesoemah njoeratan ka noe keur tapa, menta toeloeng. Ari basana soerat kijeu: „Lamoen ratoe roekoen djeung doeloer, moepakat sama koela kadang, Praboe Sakti Koesoemah menta agoengna paraloen, hajang ditoeloeng hiroep koe noe keur tapa di toetoegan Goenoeng Poentang Simadjoengdjang, sabab ajeuna eukeur dipĕrangan koe Raden Paksi Boemi, radja ti Madjapaït.

Sanggeusna Raden Lambang Sari tamat matja soerat, teu tatapasini deui, ladjoe ngadjak ka Bima Wajang ka Ratoe Manik Nanding Leuwi angkat ka nagara Djadjar Wajang, dek noeloengan pĕrang, diïring koe Mama Loerah, Koeda Pangĕmban djeung koe Gĕlap Njawang. Barang saroemping ka nagara Djadjar Wajang, kasampak keur taroeng pĕrang Praboe Sakti Koesoemah djeung Raden Paksi Boemi.

Njaoer Raden Lambang Sari ka Bima Wajang: „Owah, girang adi, geura toeloengan itoe Praboe Sakti Koesoemah, geus pajah kadeuleuna koe girang kaka.”

Naradjang bae Bima Wajang, noebroek ka Raden Paksi Boemi; dĕr pĕrang tandingan. Silih banting, silih rĕngkas, silih soedoek koe doehoeng, silih pĕntoeng koe balijoeng. Golojoh Raden Paksi Boemi eleh, tapi hĕnteu paeh. Geus kitoe mah moepakat, beres deui di nagara Djadjar Wajang.

Matoer Praboe Sakti Koesoemah ka Raden Lambang sari djeung ka Bima Wajang: „Koemaha, girang kaka, dek tĕtĕp didijeu atawa mohal?"

Djawabna Raden Lanmbang Sari: „Kami mohal tĕtĕp didijeu, dek balik nikahkeun si indji djeung Bima Wajang.”

Tidinja bral Raden Lambang Sari, Bima Wajang djeung Ratoe Manik Nanding Leuwi moelih ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, diïring koe Mama Loerah, Koeda Pangĕmban djeung koe Gĕlap Njawang.

Katjaritakeun di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang mimiti angkat karija, ngawinkeun Ratoe Manik Nanding Leuwi djeung Bima Wajang. Meuntjit moending toedjoeh likoer, meuntjit hajam salawe parandje eusina pada njalawe. Ngagoeroeh sora tatabeuhan; tjaloeng salawe rampasan, goöng salawe bangoenan, angkloeng salawe tatapan. Ngagĕdĕr di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang meunang dalapan poë dalapan peuting; ka salapanna boebaran.

Tĕtĕp Bima Wajang andĕg radja di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang; teu moelih deui ka nagarana.

IX.

LALAKON RANGGAH SENA.

Radjahna: Moela awaking dek make pasang pasadoean, sadoe ka loehoer ka handap, ka loehoer ka sang roemoehoen ka batara noe di manggoeng, ka noe wĕnang njoetjoek ngiboen ka handap ka Sang noergaha ka batara Naga Radja, pangapoengkeun sora awaking sadoe awaking deuk njaritakeun tjarita pantoen, menta agoengna palaloen, menta pandjang panghampoera.

Katjaritakeun Praboe Moending Wangi datang ti pangoembaraän, geus ngabĕlĕgĕndĕng pasanggrahanana di boeroean Pantja Batang Antrawidjaja.

Pawarangna tatjan deuk loba, kakarak boga dalapan, ngamitkeun toewang kakasih pawarangna.

Pawarang pangtoehana ngambĕt kasih tan kaweni Mĕrĕdja Lokat Dewata, katema koe girang aïsna Ĕmbok Agoeng Narawikoe Norowong Narawigoena, katema koe girang. aisna deui Raga Geulis Kĕntri Manik, katema koe girang aïsna deui Patna Larang, Patna Wangi, Balik Lajaran Sari, Ambang Laja Ratna Kĕmbang djeung girang si boengsoe Angdjĕng Tapa Kalĕngrĕman.

Kotjapkeun Praboe Moending Wangi hajang njijeun kaoelinan datang ti pangoembaraän.

Toeloej njaoer ka girang pawarang noe pangtoehana: „Owah, mas padoenoengan simadjar ka ngaing hajang njijeun kaoelinan karamean sadatang ti pangoembaraän, hajang njawoeng ngadoe hajam, koedoe mikono ka nagara Koeta Potong."

Toeloej pawarangna pangtoehana maranan ka nagara Koeta Potong. Barang datang ladjoe masang tabe: „Amboeïng, kalimborot kadiga nongtot, katoentjar parandjang gagang, masang tabe mamoengkoereun, milak rama pangtjalikan, deuk miloe eureun sakeudeung."

„Rampes, oelah toemangtoeng toenggaling goeroe, toemedja toeng-

galing gĕna, bageja tjalik ka pangtjalikan badan koering.〃 Gek tjalik di padalĕman Koeta Potong.

Katjaritakeun njai Raga Geulis Nji Ĕmas Maja Larang, pawistri di Koeta Potong, katema koe ponggawana Praboe Soentĕn Agoeng, boga deui girang pawarang djĕnĕngan Kastoena Kantjana, hajang nongton kaoelinan ngadoe hajam.

Bral angkat beunang dangdanan deuk nongton ngadoe hajam ka nagara Pantja Batang Antrawidjaja.

Diiring koe pandakawan Praboe Banjak Soemba, si Barang Tineung. Barang datang ka boeroean Pantja Batang Antrawidjaja, geus njampak papanggoengan kagoengan Praboe Moending Wangi. Toeloej oerang nagara Koeta Protong njijeun papanggoengan pahareup hareup djeung papanggoengan Praboe Moending Wangi. Ladjoe tjalik pawarang dalĕm Praboe Moending Wangi kana papanggoengan.

Ajeuna njaritakeun ponggawa noe ngadjaga lawang Koeta Potong noe djĕnĕngan Praboe Ranggah Sena, Lawang Praboe Langga Sari, Praboe Poerbasari, PoerbaKarang, Poerba Denta, Rangga Poepoek, Tanoerang Gagang djeung Praboe Djaja Wastoe, noe ngagadoeh ranggap gĕde.

Katjaritakeun balad Praboe Moending Wangi noe ngadjaga lawang sasaka domas, djĕnĕngan Praboe Moending Sari, Moending Singa, Moending Mĕrĕga Singa, Moending Mĕrĕga Djaja, Moending Mĕrĕga Laksana, Moending Mĕrĕga Loentjat, Moending Barang djeung Moending Daratan.

Praboe Moending Wangi mah geus boga hajam adoekeuneun nga-ranna Atji Kĕmbang Kahijangan.

Ari pawistri ti Koeta Potong mah tatjan boga hajamna; ladjoe nitah njijar ka pandakawan noe ngaran si Barang Tineung. Toeloej nindak si Barang Tineung njijar hajam, nektekan bĕling di pipir leuit, diteundeun kana kandek djamang. Toeloej ngadeuheus ka pada-lĕman Praboe Djaja Wastoe, noe ngagadoeh ranggap gĕde. Matoer si Barang Tineung ka Praboe Djaja Wastoe: 〃Ideuh, sang praboe, badan koering nanggoel pioetoes, ngĕmban parentah dititah njijar hajam, noe patoet adoekeuneun.〃

Dibere koe Praboe Djaja Wastoe kotok poepoek; teu ditarima koe si Barang Tineung: 〃Dja ijeu mah laïn kotok patoet adoekeuneun.〃

Dibere deui si Tĕlĕgoeg Djantoer, teu ditarima deui bae koe si Barang Tineung. Dja kahajangna si Barang Tineung lain noe eta. Ladjoe si Barang Tineung aja akalna ngagembreng gembreng kandek djamang, maroe-kankeun doewit; horeng bĕling. Ari hajam noe bagoes mah di〃

boenikeun koe Praboe Djaja Wastoe ka sĕgong lawang. Disorowok bae koe si Barang Tineung ti segog lawang, toeloej dibawa balik. Datang ka lawang Poerba Denta, toeloej ditanja koe Poerba Denta, soegan eta deuk didjoewal.

„Ideuh, sang praboe, nja ĕndeuk, ari rĕgana sareboe doewaratoes pasmat."

Toeloej Praboe Denta milang doewit; meunang dalapan poeloeh pasmat. Tidinja ditampa koe si Barang Tineung, ditorogan barang tjingtjin ĕmas mata intĕn; dja teu mahi doewitna.

Bral bae ladjoe si Barang Tineung, tapi ari hajamna mah djeung doewit dalapan poeloeh pasmat djeung tjingtjin ĕmas mata intĕn dibawa bae.

Njaoer Praboe Denta: „Koemaha djoedjoewalan kitoe pĕtana, barangna dibawa deui, ladangna dibawa?"

Nembal si Barang Tineung: „Tadi oge kami mah lain deuk ngadjoewal, dja deuk njijar beuliĕun; kahadja dibere bae mah daek, dja poegoeh kami mah teu boga."

Goeroedag bae datang ka boeroean Pantja Batang, dihatoerkeun hajamna ka panggoestianana njai Raga Geulis Njai Êmas Maja Larang. Geus kitoe mah pada boga tjangkingan djeung Praboe Moending Wangi.

Toeloej prak bae mimiti ngadoekeun hajam. Silih pantjong, silih pintih. Eleh hajam poepoek koe si Atji Kĕmbang Kahijangan. Ditoeroenan deui koe si Tĕlĕgoeg Djantoer, eleh deui bae. Ditoeroenan deui koe noe sidji deui, noe ngaran Singa Katarandjang. Doek dĕk adoe djoerit si Atji Kĕmbang Kahijangan djeung si Singa Katarandjang; rigrig boeloena salambar si Atji Kĕmbang Kahijangan, ladjoe kekejokan; beuki loehoer beuki loehoer hajam doewa ngapoeng ka kahijangan.

Tidinja Praboe Moending Wangi kaïsinan, ladjoe toeroen ka boeroean, bari nangtang ka para ponggawa sakabeh di Koeta Potong. Djĕmpling euweuh noe wani ngalawan, euweuh noe wani njapih.

Tidinja dangdan nji Mas Maja Larang, deuk ngalawan. Ragoedoeg sasamping djangkoeng, rĕkĕtĕk sagĕloeng poetĕr; ngaloentjat ka boeroean Pantja Batang, gĕr bae pĕrang papijoeh paädoe poejoeh, ngageleng paädoe tjangkeng; awak leutik meulit meulit, awak koneng mangpeng mangpeng. Tjaritakeun pawarang pangtoehana Raga Geulis, ngambeut kasih deuk njapih. Ragoedoeg sasamping djangkoeng, rĕkĕtĕk sagĕloeng poetĕr, ngaloentjat ka boeroean Pantja Batang, ngarontok girang tjarogena, tijoep koepingna:

„Nanaonan taroeng taroeng djeung doeloer, pĕrang djeung baraja, mangsing areling.”

Toeloej eureun, pada tjaralik di boeroean Pantja Batang, geus rapih pĕrang.

Katjarita Praboe Moending Wangi njerenkeun nagara Koeta Potong sabeulah ka Praboe Ranggah Sena.

Toeloej Praboe Moending Wangi moeroed ka padalĕman ka Lĕmah Doehoer, gĕnah toemaninah.

Teu kĕbĕl deui oerang nagara Koeta Potong moeroed ka padalĕmanana.

Di Lĕmah Doehoer aja doewa ponggawa noe djĕnĕngan Toean Djajapaksa Raden Tjarama Laksana djeung hidji Raden Kĕling.

Katjarita deui moeroedna nji Mas Maja Larang ka padalĕmanana di Koeta Potong djeung ponggawa Praboe Soentĕn Agoeng djeung pawarangna Moetia Manik djeung Kastoena Kantjana djeung Praboe Ranggah Sena. Noe poerah nanggoel moesoeh, noelak lawan di nagara Koeta Potong, tĕtĕp gĕnah Praboe Moending Sari. Toeroen euntjoe, rĕndang anak di nagara Lĕmah Doehoer. Djĕmpling teu katjaritakeun deui.

X.

LALAKON KOEDA GANDAR.

Kotjapkeun ponggawa Koeda Gandar, pamoek pĕrang di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang djeung kagoengan hidji saderek istri djĕnĕngan njai Ringgit Sari.

Toenda heula tjaritana ponggawa Koeda Gandar. Njaritakeun Praboe Soetra Mantri; nagarana di Pakoean Barat, hajang kagoengan istri ka oerang Pasir Batang Lĕmboer Girang, ka noe djĕnĕngan Mirah Kantjana, saderekna Pangeran Naga Panggiling djeung ka noe djĕnĕngan Lenggang Kantjana, saderekna patih Kalang Kantjana.

Tidinja bral angkat Praboe Soetra Mantri njoektjroek njoektjroek waloengan tjai, mipir mipir soekoe goenoeng. Goeroedag datang ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, sarta toeloej tatabean ka Pangeran Naga Panggiling, ka patih Kalang Kantjana djeung ka ponggawa Koeda Gandar. Pokna:

„Owah, girang kaka, lamoen madak idin, girang adi hajang miloe eureun sakeudeung, ngeureunan tjape bari ngalĕmar.”

Djawabna oerang Pasir Batang Lĕmboer Girang: „Rampes, girang adi, tapi girang kaka mah sok hajang nanja bae, naon anoe disĕdja sasab sempar ka tĕbeh dijeu, sasari teu ari ari, bareto teu elok elok, girang kaka mah sok sarariheun.”

Tjik Praboe Soetra Mantri:

„Owah, girang kaka, satĕmĕn tĕmĕnna mah aja pisan noe disĕdja; loemoen sapoek sama doeloer sarta tatjan aja noe kagoengan, hajang ngawoelakeun toewang saderek njai Mirah Kantjana djeung njai Lenggang Kantjana.”

Saoerna Pangeran Naga Panggiling: „Ideuh, girang adi, rampes, dja masih lengoh keneh.”

Tidinja njaoer Pangeran Naga Pranggiling djeung patih Kalang Kantjana ka si Lengser:

„Ideuh, Lengser, geura tabeuh bĕnde koneng, ngoempoelkeun sakabeh hijangan paragĕlangan ka djĕro nagara, ajeuna aing dek ngawin-

keun Mirah Kantjana djeung Lenggang Kantjana ka Praboe Soetra Mantri, menak ti Pakoean Barat.〃

Tidinja si Lengser nakol bĕnde koneng, doek, doek, tjengengeng. Brĕg koempoel sakabeh hijangan paragĕlangan ka djĕro nagara. Toeloej si Lengser matoer ka Pangeran Naga Panggiling djeung ka patih Kalang Kantjana, jen sakabeh hijangan paragĕlangan geus koempoel.

Toeloej mimiti angkat karija, ramena kabinabina; meuntjit moending salawe kandang, eusina pada njalawe. Nanggap goöng salawe bangoenan, nanggap angkloeng salawe tatapan; ngagoeroeh sora goeloedoeg bawaning rame karija.

Toenda noe keur karijaän; katjaritakeun di patapaän Mega Njodor aja menak keur tapa, djĕnĕnganana Ratoe Singa Tadji Wangsa, meunang bedja, jen di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang eukeur karija kawinan, ramena teu kira kira.

Bral angkat Ratoe Singa Tadji Wangsa, nongton karija ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang.

Barang Ratoe Singa Tadji Wangsa keur nongton, papanggih djeung panganten istri njai Lenggang Kantjana.

Toeloej dirontok koe Ratoe Singa Tadji Wangsa, dibawa minggat ka patapaän Mega Njodor. Toeloej Lenggang Kantjana diboenikeun koe Ratoe Singa Tadji Wangsa di Mega Njodor. Tapi Lenggang Kantjana tjeurik bae, sabab katineung ka tjarogena Praboe Soetra Mantri.

Ratoe Singa Tadji Wangsa njaoer ka Lenggang Kantjana; pokna: 〃Ideuh, girang adi, oelah tjeurik, geusan naon katineung ka Praboe Soetra Mantri? Dja girang kaka oge saroewa menak.〃

Katjaritakeun di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang leungiteun panganten njai Lenggang Kantjana. Matoer patih Kalang Kantjana ka Praboe Soetra Mantri: 〃Owah, girang adi, montong soesah koe sabab si indji leungit, geus tangtoe kapanggih deui; girang kaka noe bakal njijar.

Tjik Praboe Soetra Mantri: 〃Ideuh, girang kaka, sadaja daja teu borong girang kaka bae.〃

Tidinja patih Kalang Kantjana meunang bedja, jen Lenggang Kantjana dipaling koe Ratoe Singa Tadji Wangsa, dibawa ka Mega Njodor.

Bral angkat patih Kalang Kantjana mapaj latjak, njoesoel oeroet noe maling. Goeroedag datang ka Mega Njodor.

Didinja kapanggih Lenggang Kantjana koe patih Kalang Kantjana. Toeloej ditjokot, dibawa balik ka nagara Pasir Batang Lĕm-

boer Girang, dihatoerkeun deui ka tjarogena Praboe Soetra Mantri.

Katjaritakeun Ratoe Singa Tadji Wangsa leungiteun istri beunang maling teja.

Tidinja Ratoe Singa Tadji Wangsa njoesoel ka nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang.

Barang datang ka sisi nagara, dĕr bae Ratoe Singa Tadji Wangsa nangtang pĕrang ka baris menak di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang.

Ari nangtangna kijeu: „Soegan aja noe kahot poponggolan, noe wĕdoek ka tjadoek tjadoekna, geura toeroen ti djĕro nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, oerang pĕrang adoe djoeritan djeung aing!”

Kadenge eta sora noe nangtang koe Pangeran Naga Panggiling; miwarang ngalawan ka patih Kalang Kantjana.

Tidinja patih Kalang Kantjana dangdan dek ngalawan pĕrang. Ngoejoengkoeng sorenna doehoeng, ngajangkang sorenna pĕdang; bral angkat ka kalang paradjoeritan.

Barang gok papanggih, dĕr bae pĕrang patih Kalang Kanjana djeung Ratoe Singa Tadji Wangsa; silih sĕbat koe pĕdang, silih soedoek koe doehoeng, silih dagor gado, silih geleng tjangkeng, silih kaït bitis. Teu lila gololoh patih Kalang Kantjana, kasamboet koe Ratoe Singa Tadji Wangsa datang ka paeh. Tidinja Ratoe Singa Tadji Wangsa asoep ka djĕro nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, nangtang deui ka Pangeran Naga Panggiling.

Ari nangtangna kijeu basana: „Soegan aja keneh sanak barajana patih Kalang Kantjana, noe masih mĕngpan ka pĕdang, noe masih mampoeh ka doehoeng, geura madjoe kadijeu!”

Matoer Pangeran Naga Panggiling: „Atoe poegoeh aja mah, geus tangtoe sija koe aing dilawan.”

Tidinja dĕr deui pĕrang Ratoe Singa Tadji Wangsa djeung Pangeran Naga Panggiling, papijoeh paädoe poejoeh; silih tondjok bolor, silih geleng tjangkeng, silih keungkeuweuk beubeur. Golojoh Pangeran Naga Panggiling eleh deui bae koe Ratoe Singa Tadji Wangsa datang ka paeh. Sanggeusna Pangeran Naga Panggiling paeh, dilawan deui koe Praboe Soetra Mantri, dĕr pĕrang taroeng galoengan djeung Ratoe Singa Tadji Wangsa; silih kĕntroeng iroeng, silih bentar tarang, silih djiwir tjeuli. Golojoh Praboe Soetra Mantri paeh deui bae.

Tidinja matoer Koeda Gandar ka adina, pokna: „Ideuh, girang adi, ajeuna mah koedoe girang kaka noe ngalawan Ratoe Singa Tadji Wangsa.”

Toeloej ponggawa Koeda Gandar dangdan sakoemaha noe dek madjoe pĕrang. Barang dek paädoe hareupan, dĕr pĕrang pakĕntroeng baloeng. Ting djarĕkek sora noe ngadek, ting bĕlĕdog sora bĕdog; bak, beuk sora pameupeuh. Golojoh Ratoe Singa Tadji Wangsa eleh koe ponggawa Koeda Gandar, datang ka paeh.

Sanggeusna kitoe matoer adina Koeda Gandar ka Koeda Gandar: „Owah, girang kaka, geura hariroepan deui eta lalajon anoe pĕrang, oelah sina ting galoler kitoe, karoenja.”

Toeloej eta sakabeh lalajon koe Koeda Gandar dikoempoelkeun; beunang ngoempoelkeun, toeloej dikoelilingan toedjoeh kali bari didjampe. Teu lila koredjat haroedang, hariroep deui.

Barang geus kitoe Praboe Soetra Mantri dipariksa koe Koeda Gandar, pokna: „Owah, girang adi, koemaha lamoen ditikahkeun ka doeloer girang kaka njai Ringgit Sari, daek atawa hĕnteu?”

Djawabna Praboe Soetra Mantri: „Owah, girang kaka, ngiring toewang pikĕrsaeun.”

Toeloej angkat karija, rame nikahkeun njai Ringgit Sari djeung Praboe Soetra Mantri, meunang toedjoeh poë toedjoeh peuting.

Ari tatanggapanana goöng salawe bangoenan, angkloeng salawe tatapan. Ting kĕtjĕmploeng sora tjaloeng, ting bĕlĕdoeg sora bĕdoeg; ngagoeroeh di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang bawaning rame karija.

Barang meunang toedjoeh poë, ka dalapanna boebaran karija.

Katjaritakeun Praboe Soetra Mantri tĕtĕp andĕg radja di nagara Pasir Batang Lĕmboer Girang, diraksa koe ponggawa pĕpĕrang opat, istri teuloe njoesoen njoesoen geulis saroewa geulisna, tĕtĕp lĕmboer matoeh dajeuh maneuh, toeroen euntjoe reuaj anak.

SUMATRA'S WESTKUST VAN 1841—1849.

DOOR

E. B. KIELSTRA.

EERSTE HOOFDSTUK.

De opstand van Batipoe. — De eerste indruk van Michiels. — Circulaire van deze aan de hoofden. — Brieven van den regent van Batipoe. — Spoedige onderdrukking van den opstand. Onderwerping van den regent. — Maatregelen, door Michiels genomen ter bestraffing en voorkoming van verdere moeielijkheden. — De meeningen van Merkus, Michiels en Steinmetz over de oorzaken van den opstand.

Beschouwingen van Michiels over den toestand in Februari 1841. — De dagorder van generaal Cochius over de demping der onlusten en de verdediging van Goegoeq-Malintang. — De hier geleden verliezen.

De circulaire van 7 Mei, de publicatie van 12 Mei, de algemeene vergadering der hoofden van 22 Mei 1841. — Militaire beweging naar Siroekam en Soepajang. — Merkus over de verdiensten van Michiels en Steinmetz.

De toestand in de Padangsche Bovenlanden liet zich bij voortduring gunstig aanzien, toen men, in Februari 1841, plotseling werd opgeschrikt door den opstand van Batipoe.

De redenen tot dien opstand komen straks, wanneer wij de meeningen dienaangaande van Michiels en Merkus zullen doen kennen, uitvoerig ter sprake. Hier, als inleiding, zij het voldoende de juiste samentrekking dier redenen te herhalen welke wij aan den heer E. de Waal te danken hebben (*Onze Ind. Financiën*, VI bl. 135): Batipoe, dit krijgslustige landje, gedurende den oorlog rijk door buit en overal ontzien, had geen vrede met den vrede. De regent, dusver onze trouwe bondgenoot, verwierf na de laatste overwinningen wel eene ruime bezoldiging, maar niet de politieke verheffing die hij begeerde. Door de zijnen en door opium aangehitst, leende hij zijn gevreesden naam reeds een geruimen tijd aan een plan „dat op niets minder doelde dan de verdelging van het aanwezige personeel en het geheel verwerpen van ons gezag."

Michiels ontving den 25n Februari de eerste berichten van dien opstand; volgens deze waren aanvallen gedaan op de kampementen

te Goegoeq Malintang en te Padang Riboe Riboe, benevens op het fort De Kock; was daarna het fort te Kajoe Tanam bedreigd, en zou de gemeenschap tusschen deze plaats en Padang Pandjang afgesneden zijn.

Welke militaire maatregelen hij nam en hoe hij er in slaagde, binnen weinige dagen de ernstig verstoorde rust te herstellen, is uitvoerig vermeld in zijn rapport van 23 Maart 1841 n°. 445, en daaruit nagenoeg letterlijk door Lange (II, bl. 412—425) overgenomen.

Het is onnoodig, daarbij thans stil te staan; op enkele punten komen wij trouwens beneden nog terug. In hoofdzaak zullen wij ons bepalen tot eene aanvulling van Lange's mededeelingen, vooral wat de staatkundige handelingen van Michiels betreft.

Diens eerste rapport aan den Gouverneur-Generaal, dd. 26 Februari 1841 n°. 285, luidde als volgt:

„In de Padangsche Binnenlanden is een ernstige opstand uitgebarsten; en hoe weinig te verwachten de slag is geweest, zal Uwe Excellentie genoegzaam blijken uit de bescheiden, welke ik de eer heb hierbij te voegen. Alle militaire maatregelen, die de omstandigheden vorderen, zijn reeds genomen om den voortgang van het kwaad zoo mogelijk te stuiten: op Kajoe Tanam zijn reeds zoowel van hier als van Priaman troepen gedirigeerd, en van hier zullen nog heden avond een 150 manschappen met mij naar dat punt marcheeren, zoodat zich aldaar eene colonne van ruim 400 man zal samentrekken; hebben de troepen van Paja Komboeh Fort de Kock kunnen bereiken, en schaart zich Agam aan onze zijde, dan kan van boven en beneden gewerkt worden om zich te vereenigen op Padang Pandjang. Alsdan is ook de zaak gered en mogelijk binnen weinige dagen geheel geeindigd.

„Doch het valt niet te betwijfelen dat, zoo de gevolgen der eerste verrassing gestuit worden, de Maleiers, die meest allen die van Batipoe vijandig zijn, in massa zullen komen opzetten om hunne vroegere veeten te wreken. Ongelukkig zijn de beide bataljons in de Padangsche Bovenlanden zoo numeriek zwak, dat, wanneer wij het noodige achterlaten tot bewaking van hospitaal enz., zij ten hoogste ieder een 200 manschappen kunnen mobiliseeren. Had ik slechts de helft der aan de effectieve sterkte ontbrekende manschappen beschikbaar [1], dan zou ik mij met meer zekerheid kunnen vleien, de zaak ten goede te doen keeren; zooals het thans is,

[1] Volgens rapport van den legercommandant dd. 11 Maart 1841 l^a. A ontbraken er aan de formatie ter Sumatra's Westkust 886 man infanterie.

hangt veel van het lot af. Ik verzoek intusschen Uwe Excellentie de verzekering te willen aannemen dat van mijne zijde niets verzuimd zal worden om de zaak te redden″.

Op ontvangst van dit bericht gaf de Gouverneur-Generaal onmiddellijk bevel (Besluit van 12 Maart 1841 nº. 1) om tegen 20 Maart met Z. M. stoomschip *Phoenix* 3 officieren en 100 minderen, en met een — desnoods door de *Phoenix* te slepen — ingehuurd transportschip nog 4- à 500 zielen (inlandsche soldaten met vrouwen en kinderen) van Batavia naar Padang over te voeren; de verder nog aan de formatie ontbrekende troepen zouden achtervolgend worden gezonden.

Nog waren deze schepen niet vertrokken, toen de Gouverneur-Generaal, den 18n Maart, reeds de berichten van Michiels van 5 en 11 Maart ontving, waarin de demping van den opstand en de gevangenneming van den regent van Batipoe werd medegedeeld.

Voorzichtigheidshalve werd echter de reeds gegeven last gehandhaafd, en werden ook nog Z. M. schoener *Zephir* en brik *Panter* ″tot versterking der zeemacht en bescherming der strandposten″ naar Sumatra's Westkust gezonden (missive van den Gouverneur-Generaal aan den Minister dd. 28 Maart 1841 kab. nº. 85 I^a^ L).

Vóór zijn vertrek van Padang verzond Michiels den 26n Februari, eene circulaire aan de hoofden van: XII Kota, VII Kota, Danau, Tikoe, V Kota, Batoe Mangoen, Soengeipoear, Koempoelan, Bondjol, Parit Batoe, Taloe, Rau, Loeboe Sikaping, XIII Kota, IX Kota en Soepajang, van den volgenden inhoud:

De kolonel, civiel en militair Gouverneur ter Westkust van Sumatra,

Vernomen hebbende, dat die van Batipoe oproer maken en de militaire sterkten van het Gouvernement te Padang Pandjang verontrusten, maakt hiermede aan alle de Toewankoes, Radja's, Penghoeloes en verdere hoofden der Maleische bevolking in de Benedenen Bovenlanden bekend:

dat hij op heden met eene afdeeling soldaten naar de Bovenlanden vertrekt om de gestoorde rust te herstellen;

dat hij hoopt, dat de Toewankoes, Radja's, Penghoeloes en verdere hoofden in de Beneden- en Bovenlanden zich met de oproerige bedrijven van Batipoe niet zullen inlaten, maar dat zij integendeel bewijzen van trouw en gehechtheid aan het Gouvernement zullen

geven door de verstoorde rust en orde te helpen herstellen; dat aan alle de Beneden- en Bovenlandsche hoofden waakzaamheid wordt aanbevolen om de rust en orde in hunne onderhoorige landschappen te bewaren en daar, waar voor en vanwege het Gouvernement hulp van hen verlangd wordt, om die met ijver en een oprecht hart te verleenen."

Van zijn kant had de regent van Batipoe geene pogingen onbeproefd gelaten om den opstand algemeen te doen zijn. Van drie door hem eigenhandig geschreven brieven, welke aan onze ambtenaren werden afgegeven, luidde de vertaling als volgt:

I. Ik, regent van Batipoe, zend vele groeten aan mijnen vriend Toewankoe Bandahara en Toewankoe di pandan met Angkoe Telerangan.

Deze brief heeft ten doel, dat de Toewankoes die van de Compagnie vermoorden in de Danaudistricten en hunne verblijven verbranden. Angkoe Telarangan en Datoe Bandahara Alim in de Danau moeten de Compagnie aldaar vermoorden en hun huis tegelijk verbranden. Dit is het bevel van den regent van Batipoe, omdat het niet meer uit te houden is met het bestuur over ons. Wij moeten allen ombrengen en hunne verblijven verbranden, omdat hun bestuur niet voor deze gewesten deugt. De bruggen en wegen moeten alle vernield worden.

II. Bij dezen brief zendt de regent van Batipoe vele groeten aan Toewankoe nan pandjang te Matoea en aan Fakir Bedangking. Het doel van dezen brief is, dat de Toewankoe de Compagnie verslaat te Matoea en hen met de wapenen ombrengt.

III. Bij Allah en zijnen profeet, het is mij onverdragelijk, langer de slaaf van de Compagnie te blijven. Haar bestuur is geen dag meer uit te houden, omdat het slecht is. O, Toewankoe nan tinggi van Soengei Poear, verniel alles van de Compagnie, breek alle bruggen af, o, mijne broeders, gij allen, schenk aan niemand van de Compagnie het leven. Dat is van mij, regent van Batipoe.

Doch deze en dergelijke brieven bleven zonder uitwerking, waar mannen als Michiels en Steinmetz de leiding der zaken in handen hadden. Mocht aanvankelijk, onder den indruk van overdreven geruchten, niet in alle opzichten goed gehandeld zijn, zoodat zelfs, in den nacht van 24 op 25 Februari, op aandrang van den adsistent-resident van Tanah Datar, de bezetting van Fort van der Capellen (1 officier en 41 man) zonder aangevallen te zijn dien post

verliet [1] en Goegoeq-Malintang, na eene heldhaftige verdediging, door Banzer en de zijnen moest worden verlaten omdat de militaire commandant van Fort de Kock niet doortastend genoeg tot ontzet was opgerukt, — toen Michiels persoonlijk op het tooneel van den opstand verschenen was (2 Maart), had alle aarzeling, alle weifeling een einde, en reeds drie dagen later (missive van 5 Maart L_a A) kon hij aan den Gouverneur-Generaal schrijven:

„Ik haast mij, Uwe Excellentie voorloopig te berichten dat, tengevolge eener snelle gecombineerde manoeuvre, de troepen van Zuid en Noord gisteren Batipoe zijn binnengerukt.

„Met uitzondering van een gedeelte, dat zich onmiddellijk aan onze zijde heeft geschaard, heeft dat land het lot ondergaan van Lintou in 1832.

„De regent en de pamoentjaq, welke ik van dien rang heb vervallen verklaard, zijn op het oogenblik nog voortvluchtig in de wildernissen van de Merapi. Zij zullen mij spoedig levend of dood worden uitgeleverd.

„De gedeelten van Agam en de XX Kota's, die zich hadden laten medeslepen, zijn gekastijd en tot plicht teruggebracht. Zoo is het ook met de IV Kota's.

„Tanah Datar smeekt om genade.

„Acht dagen na den verraderlijken aanslag was alzoo alles over, en het is mij aangenaam, Uwe Excellentie te kunnen verzekeren dat geene verdere gevolgen meer te vreezen zijn, dewijl ik mij vlei dat de kreet van oproer, door den regent van Batipoe zoo onbezonnen aangeheven, in de meer Noordelijke districten geen weerklank zal vinden."

De gewezen regent van Batipoe, Kali Radja, van de soekoe si Koembang, gaf zich den 9n Maart over. Hij werd naar Tjiandjoer verbannen, waar hij het volgende jaar overleed, gelijk blijkt uit het gouvernements-besluit van 13 November 1842 nº. 9.

---

[1] Bij dagorder van 4 Maart 1841 gaf Michiels van dit feit kennis aan zijne troepen, met de bijvoeging: „Schande en straf staan den lafhartige, — eer en belooning den brave te wachten!"

Aan den Gouverneur-Generaal schreef hij, in zijn rapport van 23 Maart: „Ik vlei mij, dat, met eene strenge bestraffing van de schuldigen, de eerste vlek van de Nederlandsche wapenen op Sumatra zal zijn uitgewischt, of althans dat zij zal worden bedekt door de menigte blijken van trouw, moed en volharding, waarover zich dit gedeelte van het leger in het bijzonder mag verhoovaardigen." De commandant van Fort van der Capellen werd, bij arrest van het Hoog Mil. Gerechtshof van 8 Augustus 1842, veroordeeld tot een jaar detentie.

De pamoentjaq nan Satoe, galar Radja Imbang, neef (*kamanakan*), en alzoo volgens de Malelsche iustellingen opvolger van dien regent en hoofdaanlegger van den opstand, zwierf nog eeu paar maanden rond Hij gaf zich den 15n Mei op lijfsgenade over en werd naar Amboina verwijderd.

Den 17n Maart nam Michiels een besluit (n°. 381) waarin hij — overwegende dat de opstand was gedempt, dat maatregelen werden gevorderd tot volkomen genezing der wonden en tot wijziging van het inlandsch bestuur en dat het voorgevalleue viel „in de termen der solidariteit, bij dc Maleische wetten en overleveringen bepaald„, — onder nadere goedkeuring der Regeering het volgende verordende:

1°, Dat als een natuurlijk gevolg van het door hen gepleegde schandelijk verraad, de Maleiers Kali Radja en Radja Imbang, van de soekoe Koembang, van hun respectieven rang als regent en pamoentjaq van Batipoe worden vervallen verklaard, te rekenen van den 24n Februari jl.;

2°. Dat het inlandsch bestuur binnen het landschap Batipoe zal worden teruggebracht op den voet als bij de oude adats is bepaald, t.w. in twee afdeelingen, met name Batipoe di atas en Batipoe di bawah, en dat die afdeelingen gesteld zullen zijn onder wederkeerig onafhankelijke hoofden [1].

3°. Dat het volk van Batipoe voortaan, evenals de overige Maleiers in de Binnenlanden, in de gewone heerendiensten zal deelen;

4°. Dat aan de oproerig geweest zijnde landschappen de vergoeding zal worden opgelegd van al de geroofde Gouvernementsgelden en goederen [2], ieder in zijn ressort, en de wederoprichting, kosteloos voor den lande, van de door de oproerlingen vernielde Gouvernementsgebouwen;

5°. Dat tot dat einde door de betrokken ambtenaren met den meesten spoed moeten worden opgemaakt en ingezonden opgaven enz.

---

[1] Bij Gouv. besluit van 18 October 1841 n°. 5 werd hierin, op voorstel van Michiels van 1 Sept. 1841 n°. 1565, nog eene wijziging gebracht: Batipoe werd nu gesplitst in vier laras »waardoor het meer in verband werd gebracht met de oude Maleische instellingen»: Batipoe di atas, Batipoe di bawah, Pitala en Soempoer.

[2] De uit de verschillende landskassen ontvreemde *gelden* bedroegen te samen ƒ 16.000. In totaal werd de bevolking eene schadevergoeding opgelegd van ƒ 11.634.95[5] zilver en ƒ 155.456.15 koper (Gouv. besluit van 30 November 1841 no. 3). Op eene som van ƒ 25,13 koper na werd dit bedrag spoedig betaald.

6º. Dat in geen geval voor iemand, wie hij ook zij, eenige requisities mogen gedaan worden onder de benaming van katoendoekan, behoudende het Gouvernement te dezer kust zich voor, deswege, in verband met de adat, zoodanige bepalingen te maken als, na de ontvangst der gerequireerde opgaven van den resident, nuttig en noodig zal worden geoordeeld;

7º. Dat in de Padangsche Bovenlanden de troepen tot nader order in de stelling moeten blijven, waarin zij na de tuchtiging der muitende districten zijn geplaatst, mogende zonder voorkennis of toestemming van den civielen en militairen Gouverneur geene militaire bewegingen worden ondernomen dan in dringende en onverwijld spoedeischende omstandigheden, op de vordering van den resident en onder verantwoordelijkheid van deze, alles onder verplichting evenwel van onmiddellijke kennisgeving aan het hoofdbestuur te dezer kust;

8º. Dat, met het oog op het gebeurde, eene meer waakzame politie in de residentie Padangsche Bovenlanden wordt aanbevolen, moetende het plaatselijk bestuur echter in het bijzonder acht slaan op dezulken die meer openbaar bekend staan als aan het verraad te hebben deelgenomen, zooals o. a. de larashoofden van Singkaraq en Soengei Poear, Baginda Kaja van Banoehampo en anderen, die genoeg bekend zijn als de partij der muitelingen hardnekkig te zijn toegedaan, wordende te hunnen opzichte onder mededeeling van consideratiën en advies een voorstel te gemoet gezien;

9º. Dat het aan de ambtenaren bij deze ten strengste wordt verboden om in eenigerlei geval of omstandigheid, van welken aard ook, zich te laten wegslepen door gevoelens van wraakzucht over het gebeurde, bij het in aanraking komen met de hoofden en de bevolking; maar om, integendeel, bezadigd den regel van omgang met de Maleiers te blijven volgen die bij de Gouvernements-instructiën is voorgeschreven.

10º. Dat in alle districten, die aan het gepleegd verraad hebben deelgenomen, de inlandsche vuurwapens aan het bestuur moeten worden ingeleverd en het verder aanmaken daarvan, zoo te Salimpaoeng en Soengei Poear als elders, ten strengste wordt verboden; terwijl al verder verboden wordt het langer aanhouden van eenige versterkingen binnen of in den omtrek der kampongs, zullende de nu nog bestaande, hoe ook genaamd en om welke reden ook aangehouden, dadelijk moeten worden geslecht.

Deze beschikkingen werden door den wd. Gouverneur-Generaal

goedgekeurd bij art. 3 van het besluit van 15 Juni n°. 1, „vertrouwende de wd. Gouverneur-Generaal dat zij zullen worden uitgevoerd met de voorzichtigheid en het beleid die zoodanige maatregelen vorderen."

Bij art. 4 werd den Gouverneur van Sumatra's Westkust te kennen gegeven „dat het Gouvernement vertrouwt dat de onverwachte ontdekking van den opstand toen deze reeds in volle uitbarsting was, de waakzaamheid zal hebben vermeerderd en voortdurend zal doen onderhouden."

Merkus schreef bij deze gelegenheid aan den Minister van Marine en Koloniën (missive n°. 314,) dat omtrent de oorzaken van den opstand de Gouverneur nog in onzekerheid verkeerde en dat ook de uitlatingen van den gevangen en reeds naar Tjiandjoer overgevoerden regent van Batipoe tot nadere twijfelingen hadden aanleiding gegeven, welke een bepaald doch zeer geheim onderzoek hadden veroorzaakt dat nog niet geheel was afgeloopen.

Intusschen was Merkus „niet vreemd aan het denkbeeld, dat teleurstelling en overdreven verwachtingen de hoofdaanleggers van den opstand tot afval hadden bewogen, zoowel om eene afleiding voor huishoudelijke twisten in hun eigen land te bewerken, als om zich te onttrekken aan eene gelijkstelling van hun land met dat der overige Maleische landschappen, welke met de wapenen waren overwonnen; en nochtans zou eene dergelijke gelijkstelling vroeg of laat onvermijdelijk zijn geworden bij eene regeling van bestuur in rustige tijden, dat de exceptioneele houding, door een eenig landschap in oorlogstijden aangenomen, niet bij voortduring dulden kan.

„De lijdelijkheid, waarmede de laatst overwonnen landschappen, alwaar het Padrisch bestuur meer was doorgedrongen zoowel om de Oost als om de Noord van het tooneel des opstands gelegen, de pogingen van den regent van Batipoe hebben aangezien, geven de zekerheid dat tegen het Nederlandsch gezag en de aangenomen wijze van bestuur niet die vooringenomenheid bestond welke men vermoedde. Zelfs geeft de betrekkelijk geringe tegenstand, welke bij het dempen van den opstand in de militaire operatiën ondervonden is, aanleiding om aan te nemen dat de aanslag slecht is beraamd door eenige weinige hoofden, die van den wispelturigen, onafhankelijken en plunderzieken aard der bevolking een voor hunne belangen dienstig gebruik hebben weten te maken op het oogenblik dat zij

het Nederlandsch bestuur in een vermetel vertrouwen op voortdurende rust zagen verkeeren.

„Het valt daarenboven niet te ontkennen dat de klem en de spoed, waarmede deze opstand door den kolonel Michiels is bedwongen, gunstig werken kan op onzen zedelijken invloed en bevestiging van ons gezag in de binnenlanden van Sumatra, omdat de nutteloosheid van onverwachten opstand daardoor evenzeer als de nutteloosheid van eenen hardnekkigen tegenstand met een blijvend voorbeeld bewezen is, — vooral wanneer de officieële waarschuwing voor den vervolge niet andermaal veronachtzaamd wordt, om den uiterlijken schijn van rust te wantrouwen en minstens aldaar bij voortduring tot middelen van dadelijk bedwang voorbereid te zijn."

Omtrent de oorzaken van den opstand, naar welke Steinmetz en Michiels onmiddellijk een onderzoek instelden, schreef laatstgenoemde in zijn reeds aangehaald verslag van 23 Maart 1841 n°. 445 (waarvan het militaire gedeelte door Lange is medegedeeld) het volgende:

„Sedert drie en een half jaar genoten de Padangsche bovenlanden eene nooit te voren gekende rust; een geregeld bestuur en algemeene welvaart schenen de beste waarborgen aan te bieden voor het behoud van dien stand van zaken en den voortgang van nijverheid en handel. Zulks was het resultaat van het beeindigen van eenen langdurigen en hardnekkigen worstelstrijd tusschen de Padrische secte en de Maleische partij, van welke laatste twee der Tiga Loeak — Agam en Tanah Datar — als kern kunnen worden beschouwd.

„Het was echter juist deze worstelstrijd, die de eerste aanleiding gaf tot onze vestiging in die landstreken, en dat gedeelte der bevolking, hetwelk onze gewapende tusschenkomst had ingeroepen, bleef zich beschouwen, veeleer als bondgenooten dan als onderdanen van het Nederlandsche Gouvernement; want men weet, hoe hersenschimmig de afstand van souverein recht geweest is, door onbevoegde hoofden van Pagarroejoeng, Soengeitarab en Soeroeasso gedaan.

„De val van Bondjol en die van Tamboesei hadden den doodslag gegeven aan de Padrische overheersching; hierdoor was het doel bereikt waarnaar, volgens de voorschriften van den Commissaris-Generaal, gestreefd werd: een algemeene staat van vrede en, naar het scheen, ook van rust. Maar van eene andere zijde had ook het openbaar tegenwicht opgehouden te bestaan, dat gevonden was in de twee groote partijen welke de bevolking verdeelde, eene verdeeldheid, die de eerste grond onzer tusschenkomst en vestiging in

de binnenlanden was. Wij stonden nu alleen, tegenover een bijna geheel tot de Maleische adats teruggekeerde natie, doch het kon moeielijk worden voorzien, dat al dadelijk eene geheele ineensmelting van belangen onder hen zou plaats vinden; integendeel moesten de hartstochten door een zoo hardnekkigen en openlijken worstelstrijd nagelaten, in den boezem der soekoes teruggekeerd, botsingen verwekken die meer dan ooit eene — nu minnelijke — tusschenkomst van onze zijde voor allen noodig maakten. En zoo al van lieverlede de rust en eendracht meer en meer bevestigd werden, dan kon het bestuur verwachten dat het gemist staatkundig voordeel van tweespalt tusschen vijanden, ruim zoude worden opgewogen door de behoefte en gewoonte aan regel en orde, die zij aan ons bestuur verschuldigd waren en waarvan zij reeds zoo ruimschoots de voordeelen begonnen te genieten.

„Ik zelf beken, mogelijk te veel hierop te hebben gebouwd, zonder evenwel ooit af te wijken van het beginsel, dat eene ontzagwekkende houding nog lang noodig zoude blijven om het verkregen gezag te ondersteunen en de rust te waarborgen tegen de pogingen van woelzieke geesten.

„En wat is hier nu anders het geval geweest? De kreet van oproer wordt aangeheven door den man, door de bevolking, wier belaugen innerlijk met die van ons vermaagschapt waren. Deze kreet vindt alleen weerklank in Tanah Datar en een klein gedeelte van Agam, en ook in een gedeelte der XX Kota's die, door ons en door hunne ligging, geheel onder den invloed van Batipoe stonden. Maar de oude Padrische landen van Agam, de L Kota's, Lintou, Boea, de VIII Kota's, Bondjol enz. blijven rustige aanschouwers en, bekomen van de eerste verrassing, vervoegen zij zich direct aan onze zijde. Acht dagen zijn voldoende om de muitelingen te straffen en alles tot rust te doen terugkeeren, en de zeer geringe tegenweer, door onze wapenen ontmoet, bewijst klaarblijkelijk dat, zelfs in de kern der Maleische landen, de massa's aan het oproer geen of maar een flauw deel hebben genomen. Het geheele gevaar heeft dus gelegen in het zoo onverwachte vau den verraderlijken aanslag. Niet wij, maar wel integendeel de oproerlingen zijn het, die zich in hunne beschouwingen omtrent den waren toestand en omtrent den geest des volks hebben bedrogen. Hoe zou, zonder op dadelijken en algemeenen bijval te hebben gerekend, zonder zich omtrent zijne eigen middelen illusie te hehben gemaakt, Batipoe de welvaart, welke hij genoot, in de waagschaal hebben

gesteld, zonder in zijn eigen land eenige defensieve voorzorgen te hebben genomen? Neen, de oorspronkelijke oorzaak van het gebeurde moet gezocht worden in de bestanddeelen, in den grondslag onzer bezitneming en heerschappij over de binnenlanden; terwijl de uitslag eeu treffend bewijs heeft opgeleverd van het wezenlijk moreel overwicht en den graad van zelfstandigheid welke dat gezag op Sumatra had bereikt en waaraan, door het gebeurde, nog meer klem zal worden bijgezet. Reeds in Januari 1833 deed zich een gelijksoortig verschijnsel voor bij het door den Jang dipertoewan van Pagarroejoeng gesmeed complot.

„Ook toen, en dat op een tijdstip dat aan het Padrisch beheer nog pas de eerste slagen waren toegebracht, kwam bij de Maleiers de gedachte op, den steun te verwerpen aan welken zij hun behoud verschuldigd waren geweest; ook toen waanden zij zich reeds sterk genoeg om ondankbaar te kunnen zijn.

„Om nu het gedrag van den regent van Batipoe persoonlijk, en van zijn volk, aan dezen kern van het kwaad te verbinden, geloof ik dat men de draden moet volgen van eene niet ongewone Maleische kuiperij. Kali Radja was, volgens de adat, hoofd, alleen van Batipoe di atas, het geringste gedeelte van het landschap Batipoe. Zich, van den beginne af van den strijd met de Padri's, opgedaan hebbende als intermediair tusschen Batipoe en de Nederlandsche bestuurders, had hij, onder onze bescherming, zijne macht, naarmate onzer vorderingen weten uit te breiden, hetgeen door de hoofden om diezelfde reden geduld moest worden, en door de bevolking onverschillig werd aangezien omdat deze, onder onze vanen, rijkdom en macht had geoogst, ten koste van alle andere bovenlanders. Maar ook hen verblindde de voorspoed: toen de Padri's openlijk niet meer bestonden; toen, tengevolge van de algemeene rust en vrede, het rooven en plunderen hun moest worden ontzegd, was voor hen ook de gedachte aan eene vreemde overheersching lastig. Kali Radja, van zijne zijde, schijnt zich steeds gevleid te hebben dat hij, na den val der Padri's, met een uitgebreid gezag over de binnenlanden zou worden bekleed; het bleef bij den titel van regent en andere eerbewijzingen; en naarmate alles tot orde terugkeerde, beperkte zich zijn werkelijk gezag meer en meer tot de negorijen van het eigenlijke Batipoe, en hier zelfs ontmoette dat botsingen door den terugkeer tot de oude adats.

„Zoo ziet men allen die — uit eigenbelang — het meest hadden bijgedragen, of vermeenden bijgedragen te hebben, tot onze vesti-

ging in de binnenlanden, naargelang zij gelooven onze tusschenkomst te kunnen missen, of wanneer door onze aanwezigheid hunne nieuwe plannen belemmerd en hunne vermeende belangen gekrenkt zijn, gehoor geven aan vijandige inblazingen, steeds wanende dat, dewijl zij ons als bondgenooten hadden bijgestaan, wij ons zonder hunnen bijstand ook niet konden handhaven. De vrede en rust, en de daaruit voortvloeiende welvaart, welke de binnenlanden in het algemeen aan ons bestuur verschuldigd waren, werden spoedig uit het oog verloren. Trouwens, hoe vaak ziet men niet dat voorspoed de volkeren tot verblindheid en roekeloosheid leidt, en dat ware, soliede belangen voor hersenschimmige plannen moeten wijken?

„De regent van Batipoe heeft niet begrepen, dat zijn invloed, voortspruitende uit zijne verbintenis met het Gouvernement, ook alleen op die verbintenis steunde. Aangehitst door den pamoentjaq, een even verstandeloos als verwaand en slecht sujet, heeft hij het oor geleend aan de inblazingen van eenige onrustige geesten in de naburige landen, die hem de beheersching van een nieuw Menangkabausch Rijk voorspiegelden en hem diets maakten dat hij zich slechts had te verklaren om de massa's op zijne hand te krijgen: hiervan getuigt de toon zijner publicatie's en het geheel verwaarloozen van alle defensieve voorzorgen, waarin anders alleen de gansche krijgskunde van den Maleier bestaat.

„De massa's zijn onverschillig gebleven, of hebben zich tegen hem verklaard; en zoo was niet de explosie voorbij, of de val van Batipoe was beslecht; de regent was totaal verlaten. Onbegrijpelijk snel was de ommekeer van zaken.

„Zeer wonderbaar is het nog dat in een land, zoo geheel georganiseerd, waar men kon veronderstellen dat ons bestuur, ten minste aan eenigen, welgevallig was, waar zelfs het belang van velen aan dat bestuur verbonden was, niet het minste vooraf uitgelekt is van een complot dat, zoo men let op den bijna gelijktijdigen aanval onzer posten op verscheidene ver van elkander verwijderde punten, uitgebreide vertakkingen moet hebben gehad; daarenboven konden de regent van Batipoe en zijn volk, die zich ten koste van alle andere Bovenlanders verrijkt hadden, niet op veel liefde rekenen bij den wanguustigen en wraakzuchtigen Maleier. Hoe is dan die donkere sluier niet even opgelicht geworden?

„Het eenigste wat ik mij kan voorstellen is, dat reeds sedert een geruimen tijd het denkbeeld van een opstand bij den regent en het volk van Batipoe gesmeuld, maar niet dan zeer langzaam en in de

laatste oogenblikken, de gedaante van een bepaald ontwerp verkregen heeft; dat een gedeelte dergenen welke daarvan kennis hebben gedragen, geene overtuigende bewijzen kunnende aanvoeren omdat geene toebereidselen gemaakt werden, zich daarover niet durfden uitlaten uit vrees, dat zij zelven als onruststokers zouden worden aangemerkt wanneer zij losse aantijgingen inbrachten tegen eenen man, bekend van zoo volkomen het vertrouwen van het Gouvernement te bezitten, en die zich dan daarover op hen zoude kunnen wreken. Bij anderen, en waarschijnlijk wel de meesten, bestond daarenboven de nagedachte, dat de uitslag, hoe die ook ware, hen niet kon schaden; gelukte het den Europeaan uit de Binnenlanden te verdrijven, dan waren zij van een vreemd juk, hoe licht dit ook was, ontslagen en zou het naderhand niet moeielijk vallen zich te ontdoen van den regent en het volk van Batipoe, wier grootheid haren waren steun verloren zou hebben, daar het denkbeeld van overheersching des regents geheel onvereenigbaar was, zoowel met de Maleische adats als met de begrippen en gevoelens der Padri'sche partij, — en de Batipoeërs op zich zelf niet machtig genoeg waren om de gevolgen te ontgaan van den algemeenen haat dien zij zich zoo ruimschoots berokkend hadden. En wanneer Batipoe onmiddellijk het onderspit mocht delven, dan was in allen gevalle de vernedering van dat volk, hetwelk zich eene soort van suprematie had aangematigd, nog zekerder.

„En die gevoelens, welke door de meeste volkeren der binnenlanden tegen Batipoe gekoesterd werden, waren niet vreemd aan de Batipoeërs zelven ten opzichte van hunnen regent, wiens val mogelijk alleen het hoofddoel van velen geweest is.

„Toen eens het voornemen tot rijpheid was gekomen, heeft de wijze en het tijdstip van uitvoering afgehangen van de bijgeloovige keuze van gelukkige of ongelukkige dagen; van de omstandigheid, dat de regent mij van Padang afwezig dacht, aangezien weinige dagen te voren de resident der Padangsche Bovenlanden, toevallig van mijne terugkomst nog niet onderricht, hem op zijne vragen deswege te kennen had gegeven dat ik door eene expeditie om de Noord werd opgehouden. Eindelijk kan ook wel in aanmerking gekomen zijn de vermindering onzer macht op alle punten, waarvan de regent, door zijnen vertrouwelijken omgang met civiele en militaire autoriteiten, zeer wel onderricht kon zijn.

„Zooals bij de meeste Maleische zaken, behoort er tijd toe om de ware toedracht van zoodanige gebeurtenis in haren oorsprong en

voortgang omstandig na te gaan; ik vermeen echter bij deze beschouwingen den draad, die in dien doolhof geleiden moet, wel nabij te zijn geweest.

„Wat er ook van zijn moge, ik kan het voorgevallene in zijne gevolgen slechts als voordeelig beschouwen voor de bevestiging van het Nederlandsche gezag op Sumatra, terwijl wij van eene andere zijde daarin eene nieuwe en treffende waarschuwing vinden om ons niet te zeer op uiterlijken schijn te verlaten, of althans steeds voorbereid te zijn om de maatregelen van een geregeld en verstandig bestuur te kunnen ondersteunen door middelen, meer bevattelijk voor eene even woelzieke als valsche bevolking.

„Wordt de middelweg met vasten tred en met beleid gevolgd, dan zal zij zich evenwel langzamerhand tot regel en orde schikken en daarvan ook de heilzame uitwerking leeren hoogschatten. Hier en daar zullen zich nog wel enkele electrieke schokken doen gevoelen, enkele stuiptrekkingen, gevolgen van de langdurige ijlende koorts die het geheele lichaamsgestel heeft aangetast, — doch dan zal er geene generatie verloopen voordat het Nederlandsch bestuur in deze gewesten even hechte wortels geschoten zal hebben, als op Java zelfs niet dan na eeuwen heeft plaats gevonden.

„De 3½ jaar van rust, na den val van Bondjol, hebben reeds gunstig op den algemeenen geest gewerkt, waarvan duidelijk, juist bij de jongste stoornis, gebleken is: 1°. door den geringen bijval dien de opstand gevonden heeft, in aanmerking genomen van welke zijde en onder welke ongunstige omstandigheden de eerste kreet is aangeheven; 2°. door den zeer flauwen tegenstand, dien onze wapenen op alle punten ontmoet hebben zoodra begonnen werd offensief te ageeren; 3°. door den wonderlijken spoed, waarmede alles tot rust en orde is teruggekeerd; 4°. door het gering aantal en den slechten staat der vuurwapenen bij de opstandelingen, zelfs het gebrek aan kruit enz., welke laatste omstandigheid zoude bewijzen, dat de bevolking in het algemeen reeds de gedachte aan verdere oorlogen had opgegeven en niet lang vooraf van dezen aanslag zou onderricht zijn geworden.„

Toen, gelijk wij reeds mededeelden, de pamoentjaq van Batipoe, die „met reden beschouwd mocht worden als de voornaamste aanlegger van den opstand„, zich den 15n Mei aan Michiels overgaf, trachtte deze hem „op alle wijzen„ uit te hooren omtrent de aanleiding tot het verzet Maar — zoo schreef Michiels denzelfden dag, missive n°. 786, aan den Gouverneur-Generaal — daarmede had hij

geen ander eindresultaat bereikt dan „de overtuiging, dat de grond van alles gelegen is in gekwetste eigenliefde en teleurgestelde verwachtingen van grootheid en verheffing na het einde van den Padri-oorlog. De speciaal door den pamoentjaq aangehaalde grieven, betrekkelijk tot het gedrag der ambtenaren, schoon van omtrent denzelfden aard als die welke door den gewezen regent zijn aangegeven, verschillen echter van deze en van de publieke geruchten zoo geheel ten aanzien van personen en daadzakelijke omstandigheden, dat ik bevestigd word in het gevoelen, dat het verzonnen middelen zijn: eerst tot opruiing der bevolking, nu tot verschooning."

Later, — bij zijne missive van 20 Maart 1843 kab. n°. 77 L^a. R., die in een volgend hoofdstuk nader ter sprake komt — schreef Merkus omtrent de redenen van den opstand aan den Minister van Koloniën:

„De regent van Batipoe heeft niet anders verklaard, dan dat hij aan eene tegen hem overstaande partij heeft moeten toegeven. Aan rooven en plunderen, onder de bescherming van onze wapenen, gewoon; genoodzaakt geweest, zich bij de verovering der XIII Kota's daarvan te onthouden, was het bekend dat hij daarnaar haakte en gaarne bij de gezaghebbers aandrong op de uitbreiding van hun gezag en gebied, hetwelk, naar zijne begrippen, niet dan met geweld was te verkrijgen Als 's Gouvernements bondgenoot had hij, dit mag men vermoeden, verwacht meer gezag over naburige landen te verkrijgen, dan de politieke verhoudingen hebben toegelaten hem te vergunnen. Ziedaar de oorzaken, welke, hetzij gezamenlijk, hetzij ieder afzonderlijk, den regent hebben gedreven tot daden, waarvan hij de roekeloosheid te laat heeft ingezien."

. . . . „Door het blinde in hem gestelde vertrouwen is dat hoofd geheel op zichzelf gelaten, buiten bemoeienis van eenig Europeesch ambtenaar, vrijgesteld van alle diensten, zelfs tegen betaling. Hij genoot onze inkomsten en gunsten, en werd in het minst niet bemoeielijkt."

Volledigheidshalve voegen wij hierbij nog wat de resident Steinmetz in 1846 verklaarde in eene voor den generaal Von Gagern samengestelde nota:

„De betrekking van regent strookt weinig met de tegenwoordige inrichting noch met den volksgeest, noch met het gezag dat hier de ambtenaren in handen hebben.

„Bovendien heeft de ondervinding in de binnenlanden geleerd,

dat het verheffen van enkele personen tot die hooge betrekking slechte gevolgen gehad heeft. Dit wekt te zeer den naijver op en bij dit volk is de geest van intrige zoo aangeboren, dat het altijd gelukt is die enkele personen in het verderf te storten, hunne ijdelheid door kleine, onopgemerkte middelen zoo op te wekken, dat zij hen meest altijd in samenzwering tot opstand gewikkeld hebben, waarvan hun val het natuurlijk gevolg moest zijn.„

De opstand van Batipoe, ofschoon inderdaad onder voor de opstandelingen zeer voordeelige omstandigheden aangevangen, leverde in zijne gevolgen wel het bewijs, dat ons gezag ter Westkust van Sumatra deugdelijk gevestigd was.

In eene nota, overgelegd bij zijn later mede te deelen „standaardbrief„ van 3 October 1842 La. Q schreef Michiels het volgende, dat o. i. ter juiste appreciatie van den toestand in Februari 1841 hier niet kan worden gemist:

„Ik moet deze gelegenheid aangrijpen om nog een paar woorden te zeggen van eene opschudding, aan welke, naar het mij voorkomt, te veel gewicht is ontleend in de beschouwingen omtrent den tegenwoordigen politieken stand van zaken op Sumatra.

„De geheime oorzaken en de toedracht der zaak van Batipoe mocht ik reeds dikwijls genoeg trachten te ontleden. Mogelijk zal men mij echter willen tegenwerpen dat ik, in mijne beoordeeling van het gevaar, waarmede die opstand ons politiek bestaan bedreigde, alleen heb acht geslagen op den werkelijken, en niet op den eventueel mogelijken uitslag. Ja, maar dat is omdat, onder den ongunstigsten samenloop van omstandigheden dien men bedenken kan, het verkrijgen van dien uitslag geen de minste inspanning heeft gekost en dat het blijkbaar is dat die nimmer twijfelachtig kon zijn,

„In Februari 1841 ontbrak aan het personeel der krijgsmacht op Snmatra ruim 1200 man; en dewijl de strategische indeeling der korpsen vroeger natuurlijk was gebaseerd geweest op hunne volle sterkte, volgde reeds hieruit dat door eene zoo groote tekortkomst meer gapingen ontstonden dan wanneer die minderheid organiek bestaan had en daarop dus gerekend had kunnen worden voor de betere concentratie der werkelijk beschikbare middelen.

„In den vroegen morgen van den 24n Februari brak de opstand zoo plotseling en onverwacht uit, dat het den oproerlingen gelukte, door partijgangers de gemeenschap der onderscheiden korpsen in de Padangsche Bovenlanden te bedreigen en gedeeltelijk af te snijden; zoo ook die met de Benedenlanden.

„De commandant der troepen in de Padangsche Bovenlanden, destijds resideerende te Fort de Kock, tot welk punt de Batipoeërs in den morgen hunne strooptochten hadden uitgestrekt, ontbood onmiddellijk twee compagnieën van het 10e bataljon uit Paja Koemboeh (L Kota's), welke compagnieën reeds in den avond van denzelfden dag, zonder verhinderd te worden, te Fort de Kock aankwamen.

„Den resident, die zich te Priaman bevond, gelukte het ook door de Lima Badaks en over Kota Gadang zonder escorte Fort de Kock te bereiken, terwijl de commandant voormeld twee stukken veldgeschut uit Bondjol vraagt, welke stukken, door de trouwe hulp der bevolking, onder een geleide van slechts 25 inlandsche militairen, ook doorkomen; alle omstandigheden, welke reeds ten duidelijkste aanwezen dat de massa der Maleische bevolking zich vooralsnog minstens passief gedroeg.

„Den 28n Februari besluit de commandant, met de twee Europeesche compagnieën van het 10e bataljon en een veldstuk naar de zijde van Padang Pandjang te rukken; hij vat echter ter hoogte van Goegoeq Sigandang post en is bedacht om, alvorens verder te gaan, de oude versterking aldaar te herstellen en tot hare wapening geschut uit Bondjol te laten komen.

„Van dien tragen maatregel teruggehouden door den van mij ontvangen bepaalden last om zonder dralen door te tasten, rukt hij den 2n Maart tot Passar Raba door.

„Intusschen waren reeds sedert het uitbarsten van den opstand zes dagen verloopen; de vijand had tijd gehad, meer middelen te vergaderen en den weg gedeeltelijk te coupeeren; zijn euvelmoed werd aangevuurd door de weifelachtige houding onzer troepen, in dezelfde mate als het vertrouwen zonk bij de hulptroepen van Agam, die daarvan insgelijks getuige waren en bovendien te weten kregen, dat de colonne zich van geen genoegzamen voorraad munitie voorzien had, zoodat een gedeelte dier hulpbenden redding zocht in de vlucht en de commandant der troepen zelf op de noodlottige gedachte kwam om, met achterlating van zijn geschut, te trachten insgelijks op Fort de Kock terug te trekken, — toen in den namiddag de colonne, uit Padang getrokken, door de Kloof deboucheerde en kort daarop zich met de in échec gehouden troepen van Fort de Kock vereenigde.

„Voor geen militair, met het terrein en met de inlandsche wijze van oorlogen bekend, bestaat echter de minste twijfel dat, zoo de luitenant-kolonel Neuhaus zonder het afwachten van geschut

uit Bondjol, of later nog op defensieve plannen bedacht te zijn, den 25n rechtstreeks naar Padang Pandjang was opgerukt, hij die plaats ook dien dag zonder hindernis zou hebben bereikt, waardoor het garnizoen van Goegoeq Malintang en het hoofdmagazijn van oorlog aldaar gered ware geworden, de gemeenschap met de benedenlanden door de Kloof opengehouden; en de Batipoeërs, welke beducht moesten zijn voor den aanval onzer troepen uit de zuid, waren van dat oogenblik af reeds in hun eigen beperkt gebied teruggedreven geweest, en de geheele zaak nog veel spoediger gesmoord geworden dan thans het geval was.

„Verrassing en bevreemding zijn in de zaak van Batipoe in het algemeen meer karakteristiek geweest dan eigenlijk gevaarlijk, en helpen thans nog om die met zwartere kleuren af te malen dan zij verdient."

Het merkwaardigste feit in het hier besproken tijdvak was ontegenzeggelijk de heldhaftige verdediging van het reduit van Goegoeq Malintang. Die verdediging is uitvoerig door Lange (II bl. 425—432), en op zijn voetspoor door andere militaire schrijvers verhaald; in het *Indisch Militair Tijdschrift* van 1887 (II, bl. 193) is het journaal van den dapperen commandant, den 2n luitenant J. B. Banzer, opgenomen. Wij zullen er daarom hier niet over uitweiden, maar alleen eene plaats geven aan de dagorder van 5 Mei 1841, waarbij de legercommandant, generaal Cochins, van den opstand, en vooral van het heldenfeit van Goegoeq Malintang kennis gaf aan de Indische krijgsmacht:

„Een met sluw verraad gesmeede, op vele plaatsen tegelijk met woede uitgebarsten en het minst te verwachten volksopstand stoorde andermaal de rust op Sumatra, doch onze krijgsmacht heeft dien als met een tooverslag bedwongen.

„Door gecombineerde manoeuvres was Batipoe, het brandpunt van den opstand, spoedig overmeesterd en de muiterij in hare geboorte gesmoord. De opstandelingen zijn getuchtigd en de hoofdmuiter Kali Radja, nu afgezette regent van Batipoe, die zich op genade heeft overgegeven, is naar Java gevoerd om, ver van de graven zijner vaderen, zijn leven in ballingschap te eindigen.

„Hebben de opstandelingen ditmaal eene zeldzame vermetelheid in het aanvallen onzer sterkten getoond, — de dapperheid der onzen heeft heerlijk uitgeblonken.

„De overwonnen trotsche Sumatraan is, schaamtevol kruipende,

den bevelhebber de voeten komen kussen en om genade smeeken; zoo hangt voor den verrader het zwaard der wraak aan het einde, en is vernedering de straf voor verwaten hoogmoed.

»Kameraden, die met mij trotsch zijt, te behooren tot een leger, dat uitmunt in beleid, in moed en in trouw; dat aanhoudend strijdt en waakt voor de rust van Neêrlandsch-Indië, en zich hoogst verdienstelijk maakt bij Vaderland en Koning, — hoe hoog stijgt ons gevoel door het schitterend wapenfeit, hetwelk ditmaal weder op Sumatra is bedreven en aan Herman De Ruyter, Claessens, Muller en Osman, en aan Van Speyk herinnert; een feit, zoo roemrijk als eene behaalde overwinning, dat eervolle weerklank vindt in het hart van elke brave, en waardig is met gulden letteren in de krijgsgeschiedenis van Nederland te worden opgeteekend.

»Slechts een vijftigtal van onze manschap, onder het bevel van den 2n luitenant J. B. Banzer, hield rustig en argeloos post te Goegoeq Malintang; onverhoeds wordt het voor de kleine bezetting te uitgestrekt retranchement door duizende, moord en verwoesting ademende opstandelingen overweldigd

»Onze braven, die tenauwernood te wapen hadden kunnen snellen, zonder patronen, trekken, zich met de bajonet verdedigende, in het reduit, dat nu door de muitelingen, echter zonder beleid, bestookt wordt. De verdediging wordt met bedaardheid en overleg, en met het heldenvoornemen om in den uitersten oogenblik den brand in het kruit te steken, volgehouden; doch nu dreigt der bezetting hongersnood!

»Een aantal dapperen sneuvelt of wordt gekwetst, en het gebrek, gepaard aan vermoeidheid, stelt menigeen buiten gevecht.

»Aanzoeken bij den braven Banzer, om heimelijk dien hopeloozen post te verlaten, worden desniettegenstaande en bij herhaling afgewezen. Maar nu ziet hij zich achtervolgens door verscheidene inlandsche soldaten, die verklaard hadden zich wel dood te willen vechten doch niet te willen doodhongeren, verlaten. Het getal weerbare mannen verkleint aanmerkelijk, en, tot overmaat van ramp, stelt een slagregen de meeste geweren buiten gebruik.

»Na vier dagen alzoo volhard en zich te vergeefs met de hoop op ontzet gevleid te hebben, besluit de luitenant Banzer, na vooraf met zijnen braven kameraad, den officier-betaalmeester Keppel, te hebben beraadslaagd, om met zijne getrouwen den post te verlaten en zoo mogelijk te ontkomen.

»Maar onder hen zijn drie zwaar gekwetsten; deze braven willen

achterblijven om den brand in het kruit te steken en met de muitelingen te vergaan.

„Na den kameraadschappelijken handdruk en een wapenbroederlijk vaarwel, trekt de kleine bezetting uit, begunstigd door eenen donkeren nacht. Zij verdeelt zich. Deze aftocht gaat gepaard met verschrikkelijke omstandigheden, door wildernissen en rivieren. over hooge rotsen en langs onafzienbare diepten, des daags verscholen en gestadig vervolgd.

„Eindelijk wordt de luitenant Banzer, op het oogenblik dat hij aan redding wanhoopt en van gebrek en ellende denkt te bezwijken. door onze troepen ontmoet, en ziet hij zich met zijne volgelingen wonderbaarlijk gered, behalve zijn braven kameraad, den officier-betaalmeester Keppel, wiens krachten, kort na het verlaten van den post, hem begaven en die — als ware te Goegoeq Malintang de keur van oud Hollandsche moed en zelfverloochening vereenigd geweest — *op eigen verzoek* is achtergelaten geworden.

„De muitelingen, nu het reduit geheel zonder verdediging wanende, trekken daarbinnen, doch bij het kruit brandt de lont, en waken onze drie helden. Eene verschrikkelijke losbarsting getuigt weldra van de edele zelfopoffering en van het gehouden woord.

„Brave Schelling, Marien en Sosmito! Het Indische leger *eert* Uwe nagedachtenis: te Goegoeq Malintang zij een gedenkteeken gesticht en daarop uwe namen geschreven, tot beschaming van den muiter en tot roemrijke herinnering aan Uwe heerlijke daad.

„Zijne Excellentie de Gouverneur-Generaal heeft den 2n luitenant Banzer en den door zijnen officier hooggeprezen sergeant Van Holy respectievelijk tot 1n en 2n luitenant voor verdienste op het slagveld buitengewoon bevorderd en daarmede de geheele bezetting, voor haar manmoedig gedrag, aanvankelijk belooning geschonken. Hoogst Dezelve beveelt mij, 's Gouvernements tevredenheid te kennen te geven aan de troepen, die ditmaal zoo bijzonder hebben uitgemunt in het algemeen, en den kolonel Michiels in het bijzonder, met bijvoeging dat zulks ter kennis gebracht zal worden van onzen hoogst geëerbiedigden Koning."

Uit de Algemeene Order voor het Indische leger, no. 6 § 1 van 1842, blijkt dat de bezetting van Goegoeq Malintang had bestaan uit 2 officieren, 12 Europeanen en 36 inlanders.

Van dezen waren, toen de opstand uitbrak, 1 Eur. en 1 inlandsch soldaat op transport. Een inlander was in den avond van 24 Februari

naar Fort de Kock gezonden om een rapport over te brengen, maar onderweg vermoord; een overleed in het reduit aan zijne wonden. Dertien inlandsche soldaten waren heimelijk afgetrokken; 2 Europeanen en 1 inlander (Johan Georg Schelling, sergeant-geweermaker, François Marien, Eur. soldaat en Sosmito, inlandsch soldaat) vonden den heldendood in het buskruitmagazijn. Banzer trok alzoo af met 9 Europeanen en 19 inlanders, van welke 3 Europeanen en 3 inlanders onderweg vermoord werden en een inl. soldaat in het hospitaal te Padang aan zijne wonden overleed. De tweede officier, de betaalmeester Keppel, bezweek onderweg.

Bij Koninklijk besluit van 24 Februari 1842 n°. 76 werden, behalve Banzer, de 6 Europeanen, die overgebleven waren, allen versierd met de Militaire Willemsorde; de 15 inlanders ontvingen de medaille voor moed en trouw.

Nadat de opstand gedempt was, bleef er — zeer verklaarbaar — nog een geest van wantrouwen tegen de inlanders en hunne hoofden achter bij menig ambtenaar. Michiels maakte aan de daardoor opgewekte gisting een einde door zijn circulaire, dd. 7 Mei 1841 no. 736, aan de civiele ambtenaren in de Padangsche Bovenlanden; door zijne publicatie van 12 Mei 1841, tot de bevolking gericht, en niet het minst ook door de wijze, waarop, den 22n Mei, aan deze publicatie algemeene bekendheid werd gegeven.

De circulaire van 7 Mei was van den volgenden inhoud:

„In aanmerking nemende dat gebrek aan harmonie in de behandeling der Bovenlandsche zaken en een onderling wantrouwen tusschen de civiele autoriteiten en inlandsche hoofden aanleiding geeft tot misverstand, verwarring en een geest van woeling, die behoort te worden tegengegaan,

„zoo is dienstig geoordeeld:

„De civiele autoriteiten in de residentie Padangsche Bovenlanden bij deze aan te bevelen:

1°. „om de natuurlijke verhouding, waarin zij tot den resident staan, niet uit het oog te verliezen en zijne leiding en instructiën te volgen;

2°. „om in alles, wat onder deze omstandigheden mocht ondernomen worden, meer bedaardheid, beleid en energie aan den dag te leggen, alle confusie en hopeloosheid te vermijden, niet te gretig gehoor te geven aan oorblazers, wien het meestal om persoonlijke wraak te doen is en die in tijden van verwarring er altijd op uit zijn om

het bestuur als middel ter bevrediging van hunne eigen wraakzucht te doen dienen, vooral niet te lichtvaardig geloof te slaan aan ingebeelde samenzweringen, maar ieder met vertrouwen en welwillendheid te behandelen; vooral de hoofden en minderen voor te houden, en ook zelf wel te begrijpen, dat het Gouvernement niets van de Maleiers wil dan dat, wat hunne rust en welvaart kan bevorderen, dat zij dus de onruststokers, die het tegendeel willen, in het oog moeten houden en uit hunne kampongs moeten weren; dat zij, hoofden, voor het behoud der rust in hunne kampongs verantwoordelijk zijn en overeenkomstig de adat moeten zorgen dat alles in orde blijve, moetende overigens van hen niet meer gevergd worden dan zij in redelijkheid kunnen doen.

„Ik verwacht dat hierdoor de valsche positie waarin men tot de Maleiers geraakt is zal ophouden en voeg hierbij eene bekendmaking, ter afkondiging, met last om daaraan de meeste publiciteit te geven.”

De hierbedoelde bekendmaking, die den datum droeg van 12 Mei, luidde als volgt:

„Volkeren der Padangsche Bovenlanden!

„Sedert vier jaren genoot Gij de weldaden van vrede en rust, veiligheid van personen en eigendommen, bevordering van alle takken van nijverheid en handel.

„Zonder dat daartoe door het Gouvernement de minste aanleiding was gegeven, is de verwoestende kreet des oorlogs opnieuw in eenige landschappen geheven en velen uwer, schuldigen en onschuldigen, zijn daarvan het slachtoffer geweest; menschenbloed is vergoten, negorijen zijn verbrand, goederen en vee geroofd.

„Maar in weinige dagen is de vrede hersteld en aan de rampen een einde gemaakt. Ik heb het gebeurde als eene dwaling beschouwd, en vergiffenis is aan alle negorijen geschonken die zulks gevraagd hebben, en aan Uwe vrouwen en kinderen alzoo de vrijheid verleend om naar hunne woningen terug te keeren.

„Niettemin is mij ter oore gekomen dat eenige boosdoeners blijven trachten, Ulieden van het goede spoor aftebrengen. Ik vermaan U daarom, aan geene valsche inblazingen het oor te leenen. Stelt vertrouwen in het bestuur, dat geen ander oogmerk heeft dan de algemeene welvaart; maakt Uwe grieven of bezwaren bekend, en zij zullen met vaderlijke bezorgdheid en onpartijdigheid worden overwogen.

„Ik verklaar plechtig bij deze en verlang dat zulks aan kleinen en grooten bekend gemaakt worde, dat geen individu, die al of

niet deel mocht hebben genomen aan de jongste onlusten en nu tot inkeer gekomen is, nader deswege zal mogen worden vervolgd of in eenig opzicht gemolesteerd, maar daarentegen ook, dat ik de middelen en den wil heb om diegenen, welke opnieuw de rust zouden willen storen, met de uiterste gestrengheid te bestraffen.

„Weert daarom zoodanigen van U af; het is de eenigste weg om het leven en het geluk Uwer vrouwen en kinderen en andere eigendommen te waarborgen.

Padang Pandjang, 12 Mei 1841. MICHIELS.

Ten einde deze publicatie alom bekend te doen zijn en als het ware het zegel te drukken op de herstelde goede verstandhouding tusschen bestuurders en bestuurden, bepaalde Michiels dat op den 22n Mei te Fort van der Capellen eene algemeene vergadering van de hoofden der Padangsche Bovenlanden zoude plaats hebben.

Die vergadering, in tegenwoordigheid van duizende Maleiers gehouden, voldeed geheel aan de verwachting: geen der hoofden ontbrak, allen vertoonden zich in hunne fraaiste kleeding, onder allen heerschte de beste geest.

In tegenwoordigheid van Michiels las de resident Steinmetz de publicatie voor; hij deed daarna deze woorden tot de hoofden volgen:

„Hieruit ziet gij, dat het Gouvernement lankmoedig is, hoewel het niet aan de middelen ontbreekt om een gewapenden opstand te straffen. Maar evenals de Goddelijke Voorzienigheid vergiffenis schenkt aan hen die berouw hebben, zoo wordt door den kolonel-Gouverneur, als vertegenwoordiger van het Hooge bestuur van Indië, voor ditmaal vergiffenis geschonken aan allen die misdaan hebben en tot inkeer gekomen zijn, en dat onder de volgende voorwaarden:

„Vooreerst, dat alle geleden verliezen, voor zoover dat nog niet geschied mocht zijn, zullen worden vergoed en alle vernielde gebouwen weder hersteld.

„Ten tweede, dat, te rekenen van dezen dag, elke negorij aansprakelijk is voor alle daarbinnen gelegen eigendommen van het Gouvernement, van zijne dienaren en van particuliere personen, hetzij dat die bewoond zijn of niet, hetzij dat het Gouvernement goedvindt die door troepen te doen bezetten of niet; — elk fort, elke enkele woning en elke verzameling van woningen staan onder Uwe onmiddellijke verantwoording, al ware het ook dat die ledig stonden.

„Ten derde, dat van heden af alle opschudding een einde neemt,

daar deze tot niets anders strekt dan tot belemmering van het herstel van rust en orde en tot aanmoediging van vagebonden, en eene nieuwe poging tot opstand het land weder in het ongeluk zou storten, daar de straf dan geducht zoude zijn.

„Keert dus allen terug in vrede. Zet alle denkbeeld van opstand op zij, zoo Gij Uwe huizen niet verbrand, Uw land niet verwoest wilt hebben. Laat de bevolking onmiddellijk den landbouw weder hervatten. Keert terug tot Uwe sawah's, tot Uwe tuinen, tot Uwe ladangs, want daarin is Uwe rijkdom gelegen; daardoor alleen kan de handel bloeien, daardoor alleen kunt Gij Uwe eigendommen, Uwe huizen, Uwe kleeding, Uwe sieraden vermeerderen en verfraaien.

„Zorgt voor de nakoming van alle bevelen die U van wege het Gouvernement, tot algemeen welzijn, tot onderhoud der wegen, bruggen en gebouwen gegeven worden.

„En dan zal alles vergeven en vergeten zijn en de zegen des Heeren op deze landen en op Ulieden nederdalen. Dat zij zoo!"

Na afloop der vergadering had eene wapenschouwing plaats, die grooten indruk maakte; en Michiels kon naar Padang terugkeeren met de volkomen overtuiging, dat de rust niet alleen geheel hersteld, maar zelfs beter verzekerd was dan ooit te voren.

Enkele onruststokers, die nog rondzwierven, vonden weinig of geen aanhang. Zoo werd, in de loop der maand Juni, een kleine mobiele colonne gezonden naar Siroekam, waar zekere Datoe Soetan de bevolking trachtte op te ruien. Nabij Soepajang vond men hem met een 30-tal gewapende volgelingen, die het vuur openden maar al spoedig, met verlies van eenige dooden, waaronder Datoe Soetan zelf, uiteen gedreven worden. De bevolking was, met vrouwen en kinderen, geheel rustig gebleven. (Gouv. besluit van 11 Augustus 1841 n°. 6).

Aan het slot van dit Hoofdstuk gekomen, wenschen wij nog het oordeel van den Gouverneur-Generaal Merkus te doen kennen omtrent de met den opstand van Batipoe verband houdende handelingen van den kolonel Michiels, die intusschen, zonder dat een voordracht uit Indië was afgewacht, bij Kon. besluit van 29 Augustus 1841 n°. 9 benoemd was tot Commandeur der Militaire Willemsorde.

Bij zijnen kabinetsbrief van 6 October 1841 n°. 239 La YY schreef Merkus:

— — „Onder hen, die tijdens de jongste hoogstmoeielijke en gevaarvolle verwikkelingen ter Westkust van Sumatra door moed en beleid hebben uitgemunt, bekleedt wederom de eerste plaats de verdienstvolle krijgsman, wiens reeds zoo menigmaal gebleken vastberadenheid en voortvarendheid in zeer korte dagen een oproer hebben bedwongen, hetwelk elken dag gevaarlijker worden moest en de vruchten van eenen twintigjarigen hardnekkigen strijd dreigde te vernielen.

„Voor dezen uitstekenden dienst is den kolonel Michiels bij mijn besluit van den 15n Juni no. 1 de dankbetuiging van het Indisch bestuur kenbaar gemaakt. In hoever, en zoo ja op welke wijze de Koninklijke tevredenheid nog behoort tusschenbeide te treden na al de lauweren die de kolonel Michiels in de gelukkige gelegenheid is geweest in te oogsten, is een punt welks beslissing ik aan hoogere beoordeeling moet overlaten, omdat bij zoovele verdiensten de gewone maatstaf tot het aanvragen van belooning aan het Opperbestuur als het ware te kort schiet." — —

Omtrent den resident Steinmetz schreef de Gouverneur-Generaal bij dezelfde gelegenheid:

— — „Na den kolonel Michiels komt voor belooning in aanmerking de resident der Padangsche Bovenlanden C. P. C. Steinmetz, wiens doeltreffende, door moed en bedaardheid gekenmerkte maatregelen, volgens getuigenis van den civielen en militairen gouverneur ter Westkust van Sumatra, het meest hebben bijgedragen, niet alleen om verderen afval te verhinderen maar ook om den uitgebroken opstand te dempen." — —

II.

Beschouwingen van Michiels over onze verhouding jegens de Maleiers. — De meeningen dienaangaande van Baud en Merkus.

Het is voor hem, die den ontwikkelingsgang onzer heerschappij ter Westkust van Sumatra wil bestudeeren, van het hoogste belang dat hij in de gelegenheid gesteld worde, na te gaan hoe zich de verhouding tusschen ons bestuur en de bevolking gaandeweg wijzigde.

Van deze stelling uitgaande, meenen wij ons, in dit Hoofdstuk, eenige mededeelingen te moeten veroorloven omtrent die verhouding in 1842, gelijk deze door Michiels werd waargenomen.

De lezer herinnert zich, dat in 1833 aan de bevolking was toegezegd, dat het bestuur zich niet zoude bemoeien met het inwendig bestuur des lands, noch met het gezag der eerste hoofden en panghoeloes, noch met de rechtspleging enz. Met andere woorden: de bevolking was gelaten in het bezit harer politieke en huishoudelijke rechten.

Maar de omstandigheden waren machtiger geweest dan de geschreven wetten, en naarmate de invloed onzer ambtenaren veld won, kon dat beginsel onmogelijk onveranderd blijven.

Duidelijk werd dit in het licht gesteld door Michiels, in zijnen brief van 23 Maart 1842 n°. 538, die tot dusver niet is openbaar gemaakt en dat toch o. i. alleszins verdient. Na toelichting eener quaestie, die zich had voorgedaan en ons thans geene belangstelling meer kan inboezemen, schreef hij bij die gelegenheid het volgende over onze verhouding jegens de Maleiers:

„Ten volle toestemmende, dat eene te ver gedrevene en dus ook onverstandige bemoeienis van de zijde der Gouvernements-ambtenaren in de huishoudelijke aangelegenheden van het inlandsch bestuur niet alleen overtollig, maar ook schadelijk kan zijn, zou ik mij toch in het geheel niet kunnen vereenigen met het beginsel, dat alle tusschenkomst in de inlandsche rechtspleging zou moeten worden vermeden.

„De quaestie is, vermeen ik, geheel afhankelijk van het standpunt onzer politieke verhouding tot den Maleier; en de eerste vraag

is: berust de souvereiniteit bij het Nederlandsch bestuur, en erkent zich de Maleier als onderdaan daarvan?

„De eerste aanleiding tot den langdurigen en hardnekkigen oorlog, waarin wij op Sumatra zijn gewikkeld geworden, was reeds bemoeienis met eene ons geheel vreemde zaak: wij wilden den voortgang stuiten van eene secte van puristen, die zich tot openlijk doel voorgesteld had, de verbasterde zedelijke en geestelijke leer te zuiveren; wij werden hiertoe geroepen door de zwakste partij, die van hen welke de oude gewoonten of misbruiken nog voorstonden, en aangespoord door eenen zoogenaamden afstand van souvereiniteit over het Rijk van Menangkabau, hetwelk wij ons vleiden ten onzen voordeele te herscheppen. De oorlog had dus destijds wel het erkend doel van verovering, en daarbij kwamen de „politieke en huishoudelijke rechten" der bevolking weinig in aanmerking, zooals de handelingen van den luitenant-kolonel Raaff in Tanah Datar enz. verder overvloedig bewijzen.

„Nadat die oorlog twaalf jaren gevoerd was geworden, komt men op het denkbeeld, dat de tegenstand, welke men ontmoette, was toe te schrijven aan den afkeer der bevolking van vreemde regeering en tracht men dien te verzachten door eene erkenning harer politieke en huishoudelijke rechten; eene erkenning, zoo daadzakelijk gelogenstraft door ons aanwezen in de binnenlanden en door onze bemoeienis in eenen inwendigen oorlog, waarvan het doel was *hervorming van politieke en huishoudelijke aangelegenheden.*

„Het is overigens geenszins mijn doel, de wijsheid te betwisten der inzichten, welke destijds tot den maatregel hebben aanleiding gegeven; gunstigen moreelen invloed heeft deze echter niet mogen hebben, — mogelijk omdat het oogenblik, daartoe gekozen, een oogenblik was dat de kansen des oorlogs voor ons min gunstig waren, en dat daarom de wantrouwende Maleier in de genomen beschikking eerder eene stille bekentenis van onmacht onzerzijds meende te zien dan een gevolg van meer liberale beginselen. En thans nog, wanneer hier te lande soms gesproken wordt van de publicatie, in het algemeen bekend onder den naam van *plakaat pandjang*, dan is gewoonlijk een glimlach het eenige waardoor de Maleier zijne gedachten verraadt, of liever waarmede hij die omsluiert.

„Veel ontijdiger zou het intusschen geweest zijn, onder zulke omstandigheden (daar men, om zoo te zeggen, openlijk van de souvereiniteit afstand deed), souvereine rechten te willen uitvoeren door het aan de bevolking opdringen onzer instellingen of begrippen van rechtspleging; er moest, integendeel, zooveel mogelijk vermeden

worden zich met eenige huishoudelijke aangelegenheden in te laten, te meer nog daar de spanning der gemoederen eene richting had, die den inboorling zelven mindere belangen en huishoudelijke zaken ter zijde deed stellen. Zoolang de openlijke oorlog met de Padrische secte voortduurde, konden wij goedschiks de rol van scheidsmannen spelen. Toch werd destijds reeds begrepen dat eene tijdelijke tusschenkomst niet voldoende zou wezen, maar het eene noodzakelijkheid zou zijn, vaste posten te blijven bezetten en permanent eene militaire macht binnenslands te onderhouden, wilde men vrede en rust erlangen en handhaven. Hieruit vloeide reeds van zelf voort, voor die bevolking welke onze, of waarvan wij de zijde gekozen hadden, de verplichting om verscheidene heerendiensten te praesteeren, zooals het leveren van materialen, opwerpen van versterkingen, doen van transporten, onderhouden van wegen, enz. enz. Om die diensten geregeld te doen plaats vinden, en met minder ruwheid of willekeur dan voorondersteld worden kon onder geheel militair beheer plaats te vinden, werden ambtenaren aangesteld die, al was het maar om eene gelijke verdeeling der lasten te maken, met de middelen en belangen der zoo menigvuldige kleine landschappen, en dus van zelf met de huishouding in aanraking komen; — alles in het belang van den inboorling. Onder voorwendsel om de wederzijdsche gemeenschap nog gemakkelijker te maken, werden vervolgens districts- of larashoofden door ons aangesteld: eene der Maleische huishouding geheel vreemde instelling. En toen eindelijk de openbare oorlog door kracht van wapenen geëindigd was, herleefden die kleine veeten van landschap tot landschap, van familie tot familie; twisten die, wilde men nieuwe onlusten voorkomen, eene onophoudelijke waakzaamheid en bemoeienis van de zijde van Gouvernements-ambtenaren vorderden; eene bemoeienis die, hoe ook omkleed, zeker moeielijk overeen te brengen is met het begrip van vol behoud van politieke en huishoudelijke rechten; en laten wij het althans maar voor ons zelven erkennen: in het bezit van die rechten zijn volkeren niet, waaraan het onderling oorlogen verboden wordt; waarvan het land, permanent, militairement geoccupeerd wordt door een vreemde natie; die voor die vreemden heerendiensten moeten presteeren; waarvan de voornaamste hoofden door eenen vreemde worden aangesteld, en die voor eenen vreemden rechter kunnen worden getrokken voor feiten, tegen diezelfde vreemdelingen, hetzij die al of niet binnen het ressort hunner eigene zoogenaamde jurisdictie gepleegd worden! Volkeren eindelijk, waar van zelfs het gebied nieuwe verdeelingen verkrijgt!

„Ik wil echter toegeven, dat de Maleier zich nog omtrent zijne ware verhouding illusies kon maken; zoolang althans Bondjol nog een bolwerk van onafhankelijkheid daarstelde, toen wij nog, en dat tot 1838 toe, aan die van de XIII Kota's, te Padang zelf, eene soort van hommage bewezen, kon hij ook onze souvereiniteit nog in twijfel trekken, en dit te meer dewijl hij zich, als bondgenoot, een gedeelte althans kon toeëigenen der voordeelen, door onze wapenen behaald. Het is dan ook aan dezen nog dubbelzinnigen politieken toestand, dat ik moet toeschrijven den nog na 1837 hier en daar ontmoeten tegenstand, of plaats gehad hebbende onrustige bewegingen, en eindelijk den opstand van Batipoe. Immers, dat volk was niet door onze wapenen ten onder gebracht, werd door ons in alle opzichten ontzien, en behandeld als een trouw bondgenoot op wiens bijstand groote prijs werd gesteld; natuurlijk dan ook, dat het zich machtig genoeg kon wanen om ons de souvereiniteit te betwisten. Ook gedroegen zich de overige volkeren als bloote aanschouwers van een tooneel, waarvan de uitslag allen twijfel omtrent dat punt zou wegnemen, — en weggenomen heeft.

„Zoo dan ook al niet te voren onze positie en handelingen althans de pretentie van souvereiniteit aanduidden, kon — nu allen voor de kracht onzer wapenen hebben moeten bukken en door allen zonder omwegen noch restrictie de eed van getrouwheid en gehoorzaamheid is afgelegd — geen inboorling hier te goeder trouw zijne verhouding als onderdaan voor zich zelven of anderen loochenen, evenmin als dat hem van politieke of huishoudelijke rechten niets meer zou overblijven dan de vergunning om daar, waar het ons niet betrof, zijne eigen rechtsbedeeling te behouden; en dus komt het er nu nog maar alleen op aan, te beoordeelen in hoever het met 's Gouvernements belangen overeenkomen kan, ook in dien opzichte gebruik te maken van de rechten, uit de souvereiniteit voortvloeiende.

„De meeste en voornaamste feiten, die tot rechtsgedingen aanleiding geven, zijn die van roof en moord; en zelden ontmoet men dat misdadigers en mishandelden van dezelfde soekoe, van hetzelfde landschap zijn, nog minder dat de misdadiger ter plaatse zijner misdaad betrapt en gevat wordt, dewijl de al te groote verbrokkeling van grondgebied het ontkomen te gemakkelijk maakt. Door de meestal overdreven vorderingen van bloedgeld en andere vergoedingen, berustende op het stelsel van onderlinge solidariteit, nog meer door den trots en de onderlinge jalouzie der Maleiers, wordt zoodanige

zaak, althans in den tegenwoordigen verbasterden stand van constitutie, nimmer in der minne afgedaan en zoude steeds daaruit oorlog volgen. Hierin is, zal men zeggen, voorzien door de bepaling dat zij alsdan verplicht zullen zijn, hunne geschillen aan de arbitrage van Gouvernements-ambtenaren te onderwerpen; doch zoo deze tot dat oogenblik passief blijven, zoo zij niet vooraf, door eene goede politie te onderhouden, de ware toedracht der zaken leeren kennen en de ontwikkeling van het kwaad voorkomen, hoe zelden zullen zij dan beletten dat de partijen eerst tot dadelijkheden komen of, zooal openbare oorlog belet of gestuit wordt, welken waarborg levert zoodanig bestuur, of liever zoodanige regeeringloosheid voor rust en veiligheid van personen en goederen, — eerste vereischten evenwel tot de ontwikkeling van landbouw en nijverheid?

„Ook dit punt, zoo het mogelijk is, ter zijde stellende; welke voordeelen zullen er voor den inboorling, zullen er voor 's Gouvernements belangen voortspruiten uit onze onttrekking aan alle bemoeienis met de inlandsche rechtsbedeeling? Wie in de eerste plaats zijn dan de rechters, en op welke wetgeving berust de rechtsbedeeling? De rechters zijn tevens de hoofden van het inlandsch bestuur, en hunne inkomsten in beide qualiteiten bestaan in de boeten, waarmede de straf voor alle misdrijven kan worden afgekocht; maar deze hoofden kunnen niet anders meer beschouwd worden dan als ondergeschikte beambten van het Nederlandsche Gouvernement. zulks bewijst de aanstelling, aan de voornaamsten gegeven. Het volk, dat in den nog ruwen staat zijner beschaving, het strafrecht niet afscheidt van de privilegiën of de attributen van het hoogste bestuur, zal dan ook steeds het Gouvernement, waarin de souvereiniteit gevestigd is, aansprakelijk houden voor de rechtvaardigheid des rechters; en welk een gevaarlijk wapen kan dan niet, in handen van kwaadgezinden, eene onvoorwaardelijke afstand worden van souvereine rechten, juist in dat eene punt! De ondervinding heeft immers reeds te dikwijls aangetoond, hoe geneigd de inlandsche hoofden zijn, hunne eigene wraakzuchtige en hebzuchtige oogmerken en de daaruit voortvloeiende handelingen te doen voorkomen als afkomstig van de bevelen van het Nederlandsche Gouvernement, en alzoo te trachten, het hatelijke hunner gedragingen aan dat Gouvernement toe te wijzen!

„En wat verstaan wij eindelijk wel onder eigendommelijke rechtsbedeeling en rechtspleging van den Maleier? Maar daarvan bestaat immers niets meer, dan zeer duistere en verwarde overleveringen! De priesters, de eenigste bezitters van de weinige bestaan hebbende

schrifturen, eenigste leermeesters der jeugd; de priesters, door de oude Maleische wet van alle bemoeienis met het bestuur uitgesloten, hebben niet verzuimd, gedurende het ruim tijdvak dat de Padrische partij de bovenhand had, de schrifturen te vernietigen, de overleveringen te vervalschen en aan de onder hunne leiding opgroeiende generatie nieuwe beginselen in te prenten. In eenige landen, zooals de L Kota's, de VIII Kota's, Halaban enz. is zelfs nu nog het Padrisch bestuur blijven bestaan, met meer of minder concessiën aan de oude volksgewoonten. In andere landen, waar het soekoebestuur naar de zoogenaamde adat is hersteld, is dit ook niet geschied zonder dat verschillende wijzigingen daarin geslopen zijn, en buitendien moesten noodwendig èn Padrisch èn Maleisch bestuur, Padrische en Maleische gewoonten, door den aard der verhouding van beide partijen tot en het contact met vreemde overheerschers gedurende het ruime tijdvak van 16 jaren wel veel van hunnen eigendommelijken vorm verliezen, en wijzigingen in hunnen aard ondergaan.

„Ik heb het reeds meermalen gezegd: de hardnekkige en bloedige worsteling van partijen, die niet dan door het geweld der wapenen van een derde opgehouden heeft in openlijke oorlogen te tieren, heeft in den boezem der soekoes en der familien zaden van oneenigheid nagelaten die, wil de rust duurzaam zijn, van de bemiddelaars eene onophoudelijke en eene geheel huishoudelijke waakzaamheid en zorg vereischen; want het is alleen de hand, die de voornaamste wonden heeft geheeld, welke nieuwe scheuringen kan beletten en, wel verre dat de bevolking afkeerig zoude zijn van zoodanige inwendige bemoeienis, gevoelt zij ten volle de behoefte aan een krachtdadig en beschermend gouvernement en, onder de leiding daarvan, jeugdiger en meer met tijd en omstandigheden strookende instellingen, waarvan zeker eene regeling of althans wijziging van de rechtspleging niet geheel kan worden uitgezonderd.

„Zoo het onder den tegenwoordigen stand van zaken eene soort van bespotting zoude wezen, aan een volk, dat geene nationaliteit meer bezit, te zeggen: wij eerbiedigen Uwe nationale instellingen, wij erkennen U in het volle bezit uwer politieke en huishoudelijke rechten, — dan zou het eene droevige gunst zijn, aan dat volk te zeggen: bij U bestaat geene wetgeving, geen orde, geen politie, al Uwe huishoudelijke rechten zijn verbrokkeld en verbasterd; doch wij laten U h t privilegie eener eigene rechtsbedeeling, eener eigene politie, voor zoover wij ons niet direct aangerand gevoelen. Tegen zoodanige

handeling pleiten èn moreele, en ook politieke redenen; want zoo zedelijke verbeteringen in het algemeen voor een ordelijk bestuur niet onverschillig zijn, is het even onbetwistbaar dat kennisnemen van judiciëele zaken de weg is langs welke het diepst kan worden gedrongen in het vertrouwen van den inlander, individueel en in massa, en gevolgelijk ook op hem de zedelijke invloed kan worden uitgeoefend die onmisbaar is, willen wij rust en vrede op vaste gronden doen steunen en verbeteringen aanbrengen.

„Maar om hiertoe te geraken, om daartoe zelfs met eenige vrucht te kunnen werken, was vooraf noodig, dat ons recht van souvereiniteit, of liever de macht om die souvereiniteit te doen gelden, ook meer en meer gevestigd werd; nog minder in den aard van den Maleier dan in dien van andere volkeren kan het vallen, zich, in welke zaken ook, aan de uitspraak van anderen te onderwerpen wanneer hij aan den rechter of bemiddelaar de macht niet toekent, om zijne uitspraak te doen gelden. Daarom heeft onze zedelijke invloed op Sumatra steeds den tred gevolgd van den voor- of achteruitgang onzer gewapende pogingen om de souvereiniteit te verkrijgen. Het was naarmate dat die pogingen aan ons bestaan in de binnenlanden meer kracht en duurzaamheid schenen te verzekeren, dat eene werkelijke toenadering van den inboorling tot het Europeesch bestuur heeft plaats gehad; en terwijl hij meer vertrouwen leerde vestigen in de politieke bedoelingen van het Gouvernement, vermeende hij ook, bij een nauwer verkeer met de Europeesche bestuurders in hunne beginselen en handelingen een soliederen waarborg te vinden dan bij zijn eigen hoofden, voor eene onpartijdige en onbaatzuchtige rechtsbedeeling. Hij wilde daarom gaarne, hij vorderde zelfs dat diegenen, welke over de grootere belangen des lands konden beschikken, ook van zijne huishoudelijke zaken kennis namen, en gevoelde zijn trots minder beleedigd bij gehoorzaamheid aan de macht, voor welke allen hadden moeten bukken, dan door zich, zelfs in de minste zaken, aan de beoordeeling of beslissing zijner landgenooten te onderwerpen.

„De bemoeienis der residenten en andere Gouvernements-ambtenaren is uit dien hoofde dagelijks van eenen meer huishoudelijken aard geworden, en het is aan het toenemend vertrouwen, langs dien weg verworven, dat ik grootendeels moet toeschrijven dat oproerlingen en onruststokers in de laatste tijden veel minder of geen bijval hebben gevonden bij de massa der bevolking; eene massa die zich, hier te lande, niet zoo licht als in andere Oostersche ge-

westen door blinde gehoorzaamheid aan hare hoofden laat wegslepen, maar integendeel, door den aard harer instellingen, vrij denkend is en hare eigen belangen overweegt.

„Ik wil bij dit alles in geenen deele beweren dat het voorzichtig of doelmatig zoude zijn, onze begrippen en instellingen aan den Maleier op te dringen; maar wel, dat bij hem tot verbeteringen eene strekking bestaat, waaraan het thans de taak van 's Gouvernements ambtenaren is, eene leiding te geven; en dat onze zedelijke invloed zoodanige hoogte bereikt heeft dat die bemoeienis noch ontijdig, noch aanstootelijk zal wezen, maar, integendeel, den inlander welgevallig.

„Sedert den jare 1830 op verscheidene tijdvakken in de gelegenheid geweest zijnde, het beloop der zaken op deze kust gade te slaan, was ik getuige van de omwenteling welke, bijzonder in de begrippen, aard en zeden van den inlander, van zelf plaats greep; eene omwenteling, waarin overigens het plotselinge en snelle, na eene groote staatkundige crisis, zooals die welke een einde maakte aan de Padrische overheersching en daarentegen de souvereiniteit van het Nederlandsche Gouvernement vestigde, meer in uiterlijken schijn dan in wezenlijkheid bestaat, omdat die moreele veranderingen door de voorafgegane gebeurtenissen van bijna veertig jaren herwaarts voorbereid waren. Hetgeen nog kort geleden roekeloos of hersenschimmig zou voorgekomen zijn, kan thans zonder botsing en gemakkelijk geschieden. Zoo heeft zonder tegenspraak, zonder gewelddadige middelen te moeten bezigen, de geregelde inning plaats gevonden der geldelijke vergoeding, de onderscheidene districten der Padangsche Bovenlanden opgelegd; zoo heeft de resident zich meer rechtstreeks in aanraking kunnen stellen met de mindere dorpshoofden, en bij dezen de meeste gewilligheid gevonden tot het verdeelen der werkzaamheden voor nieuwe aanplantingen; zoo ontmoet de uitlevering van staats- of andere Maleische misdadigers geen het minste bezwaar meer; zoo vindt elkeen zeer wel den weg tot het Nederlandsch bestuur, wanneer hij zich mishandeld of benadeeld acht; zoo wordt het oor niet meer, of veel minder, geleend aan de inblazingen van dweepzuchtige of andere onruststokers, maar hunne oplichting en verwijdering door de bevolking en hoofden zelven verlangd en in de hand gewerkt, — en in het algemeen de werking eener goede politie meer en meer bevorderd, waarvan, zoo die al niet tot volkomenheid gebracht is, de goede resultaten ook tot beveiliging van personen en goederen dagelijks meer proefondervindelijk bewezen worden.

„Op een tijdvak van overgang van eenen staat van woelziekte en regeeringloosheid, tot rust en vrede, zou het mogelijk minder doelmatig zijn, de natuurlijke en snelle strekking tot verbetering ook van 's lands instellingen en gebruiken door voorstellen tot vaste verordeningen, zoo in rechterlijke als andere aangelegenheden, te willen vooruitloopen. Ik heb alleen gewenscht, te kunnen aantoonen, dat de omstandigheden het minder doelmatig maken, dat door Gouvernements-ambtenaren eene geheel lijdelijke houding zou worden in acht genomen in de uitoefening des rechts en der politie onder de inlandsche bevolking, maar dat het aan het hoofdbestuur dezer kust, en onder diens leiding aan de residenten, zou kunnen worden overgelaten, te waken dat de bemoeienis van mindere ambtenaren niet in kwelling van de bevolking ontaardt.

„Het is reeds in gebruik geraakt, dat bij vaste vergaderingen van inlandsche hoofden, onder voorzitterschap van de residenten of andere ambtenaren in hunne respectieve districten, rechtsgedingen zoowel als andere huishoudelijke belangen behandeld worden, en verslag gedaan wordt van al hetgeen politie en orde betreft; in zekeren zin zou dan kunnen gezegd worden dat de bemoeienis van Gouvernements-dienaren nimmer ongevergd is en dus in de termen valt van arbitrage, waartoe hun de bevoegdheid en zelfs de last is gegeven, en dat gevolgelijk 's Gouvernements voorschriften betrekkelijk de hun ontzegde bemoeienis met de inlandsche huishouding geene wijziging behoeven te ondergaan. Doch het zij mij vergund, in aanmerking te brengen dat die voorschriften steunen op politieke omstandigheden van eenen geheel anderen aard dan thans, en voor dubbelzinnige toepassing vatbaar zijn, dewijl sommige ambtenaren, die naar den letterlijken zin nemende, daarvan een dekmantel kunnen maken voor hunne onachtzaamheid en onverschilligheid, en anderen zich kunnen laten afschrikken van hetgeen ik juist beschouw als hun voornaamste plicht: immers op den voet, waarop thans de verhouding en omgang is tusschen de Europeesche ambtenaren en de inlandsche hoofden en bevolking, zal door dezen niets verholen worden gehouden dan juist met verraderlijke oogmerken en in gevallen die de rust en vrede in de waagschaal kunnen stellen. En hoe zullen complotten ontdekt worden zonder het houden eener goede politie, en hoe kan deze bestaan zonder dat de ambtenaren zich in nauwe aanraking stellen met de inlandsche huishouding?

Dit laatste is ook volstrekt noodig, wil ooit het doel bereikt worden hetwelk het Gouvernement zich voorgesteld heeft bij het,

ten koste van zoo groote opofferingen, in bezit houden der binnenlanden: uitbreiding van cultures. De Sumatraan — en hierin verschilt hij niet van andere Oostersche volkeren — wil aangespoord worden, zelfs tot hetgeen zijn eigen welzijn kan bevorderen; overreding is daartoe niet voldoende; hij moet met gepaste klem van autoriteit behandeld worden, en is daarvan niet afkeerig. Zijne eigene hoofden, zoo die ook niet zelven aansporing behoefden, missen den noodigen invloed; alles moet door tusschenkomst der Europeesche ambtenaren geregeld worden, aan alles moet door hen de hand worden gehouden, en ook dit kan niet geschieden zonder zich met de inlandsche huishouding in te laten, veel meer nog dan op Java plaats vindt, omdat hier zoo geen trapsgewijze aaneenschakeling van gezag bestaat.

Op grond van deze beschouwingen stelde Michiels aan den wd. Gouverneur-Generaal voor:

„te bepalen dat, in afwachting van het naderend tijdstip, dat zal kunnen worden overgegaan tot eene vaste reorganisatie der inlandsche rechtsbedeeling, het aan het hoofdbestuur te dezer kust zal worden overgelaten, door gepaste middelen het invoeren van nieuwe verordeningen, meer overeenstemmende met de omstandigheden, voor te bereiden; en

„aangezien de verschillende afdeelingen der aan het Gouvernementsgezag onderworpen landen op Sumatra's West- en Noordwestkust niet even rijp zijn voor het ontvangen eener betere huishoudelijke regeling van bestuur, aan het hoofdbestuur insgelijks over te laten, den ijver der ondergeschikte ambtenaren, die tot de trapsgewijze veranderingen moeten medewerken, naar politieke en andere omstandigheden te dirigeeren, en te zorgen dat eene bemoeienis, die voortaan in het belang der opgezetenen, zoowel als van het Gouvernement, onvermijdelijk is geworden, niet in kwelling voor de bevolking ontaardt."

Van dit schrijven werd, door Michiels, een duplicaat aangeboden aan den Minister van Koloniën bij de volgende missive, dd. 17 Juni 1842, nº. 1153:

„De politieke aangelegenheden, welke in eenig verband staan met de bevestiging van het Nederlandsch gezag, zoowel aan deze stranden als in het voornaamste gedeelte der binnenlanden, mag ik met gerustheid verzekeren zoo gunstig te zijn, dat zij niet alleen de belofte, maar ook den waarborg opleveren van duurzaamheid en toekomstige welvaart.

„Zoolang de zedelijke en materieele kracht van tegenstand der inlandsche bevolking niet geheel verbroken is geweest, moest van onze zijde een geëvenredigde inspanning van dwangmiddelen daartegenover gesteld worden. Naarmate de worsteling van langeren duur werd en zich over een uitgebreider terrein uitstrekte, moest ook van weerszijden diezelfde inspanning trapsgewijze toenemen; terwijl de aard van land en volk medebracht, dat de worsteling niet eindigen zou dan bij uitputting der zedelijke en andere krachten van eene der partijen. Dit deed de vorderingen langzaam, bijna onmerkbaar zijn, en liet, tot het laatste oogenblik toe, veel over aan de wisselvallige kansen des oorlogs: waaruit weder voortvloeide de natuurlijke twijfeling, of alle onze pogingen geen schipbreuk zouden lijden op den schijnbaar ontembaren aard van den Maleier. Het geheim van dezen tragen voortgang was echter veeleer gelegen in den bijzonderen aard der verdedigingsmiddelen, voortvloeiende uit de onderlinge politieke verhouding der inlandsche volksstammen en die toevallig eene hooge moreele en materiëele kracht van tegenstand daarstelde tegen het indringen van een vreemden vijand, of althans tegen alle plotselinge uitbreiding van grondgebied. Elke kampong vormde, en vormt nog, een klein onafhankelijk gemeenebest, of, vereenigd met eenige der naastbijgelegene, een ook zeer beknopt bondgenootschappelijk staatje; dit laatste zelfs zelden meer oppervlakte beslaande dan door eenen voetganger, in middellijn, in eenen dag kan worden doorloopen. Deze groote verbrokkeling van regeering en van grondgebied had natuurlijk van oudsher tot menigvuldige twisten en oorlogen aanleiding gegeven en noodzaakte bijgevolg ook elk, zich op zijn plekje door alle middelen tegen overrompeling te beveiligen. Vandaar, dat het land in alle richtingen door fortificatiën doorsneden werd, op eene wijze die niet beter dan bij vergelijking met de lijnen van een schaakbord kan aangeduid worden. Uit den aard der zaak volgde ook, dat de wijze van oorlogen van den Maleier, behalve eenige strooptochten, defensief, en alzoo, dewijl het steeds onmiddellijk haard en grond gold, ook hardnekkig moest zijn. Bij de talrijker en meer samengedrongen bevolking van de z.g. Padangsche Bovenlanden was dit verschijnsel nog duidelijker; en, ofschoon ingeroepen door een gedeelte der bevolking, waardoor onze eerste stappen bevorderd werden, bleek het spoedig, dat het verder doordringen ons voet voor voet zoude worden betwist. Elk stormenderhand overgeklommen bolwerk stelde den soldaat slechts tegenover eene nieuwe linie of versterkte plaats; en wanneer men daarbij voegt de geringe, steeds

ongenoegzame militaire middelen — waardoor men zich gedwongen zag, ten aanzien zoowel van overwonnenen als van bondgenooten eene niet zelden tot zwakheid overhellende voorzichtigheid in acht te nemen — kan het minder verwondering baren dat het eene worsteling scheen, gelijk die tegen den veelhoofdigen draak, en die bijgevolg niet geëindigd kon worden dan door de nedervelling van den geheelen stam; en hiertoe kon alleen volharding brengen. De jaren 1837—1838 mogen met recht als het tijdperk van crisis gerekend worden.

De berenning en verovering van Bondjol was hiervan de eerste en voornaamste periode. Het onderwerpen der XIII Kota's en het vernielen van het rijk van Tamboesei deden de schaal onherroepelijk aan onze zijde overslaan, dewijl aan den woelgeest, moreel of materieel, geen steunpunt meer werd overgelaten. Met het slechten der versterkingsmiddelen van landschappen en kampongs is ook de euvelmoed en trots van den Maleier ten eenemale gefnuikt; en dezelfde oorzaken, die den tegenstand zoozeer hebben uitgerekt, zijn thans omgekeerd zoovele banden die hem in onderwerping houden en tot waarborg strekken voor eene rust, die nimmer meer langdurig of ernstig gestoord kan worden. Dezelfde verbrokkeling van het inlandsch bestuur en van territoriaal gebied, waarvan ik hiervoren gesproken heb in een tegenovergestelden zin werkt hiertoe mede, dewijl zij nimmer eenige eenheid gedoogt in den aanleg of de uitvoering van eenig ontwerp van opstand. Daarentegen zijn de standpunten der mobiele korpsen zoodanig gekozen dat zij in een paar marschdagen elkander de hand kunnen leenen; op de breede, voor het vervoer van bespannen geschut geschikte wegen geen hinderpalen meer ontmoetende, en zonder aan kwaadgezinden den tijd te laten hunne verschansingen op te werpen.

„Een oorlog in het open veld is den Maleier steeds vreemd geweest, en het is veeleer te verwachten, dat alle oorlogzuchtige gezindheid van lieverlede bij de opkomende generatie zal verdooven dan dat zij eene nieuwe strijdwijze zoude leeren gebruiken. Het snel en gemakkelijk dempen van den zoo verraderlijk aangelegden opstand van Batipoe mag, geloof ik, wel als een duidelijk bewijs strekken ten gunste mijner grondstelling, en heeft het zegel gedrukt op het zedelijk, zoowel als materieel overwicht, door ons op Sumatra bevochten, terwijl door dienzelfden val van Batipoe de laatste hinderpalen zijn weggeruimd, die de werking van een geregeld bestuur nog in den weg konden staan.

"Nog kortelings in de gelegenheid geweest zijnde, aan Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal eenige beschouwingen te onderwerpen betrekkelijk de tegenwoordige verhouding van het Nederlandsche bestuur tot de bevolking van Sumatra, hoop ik het niet ondienstig of ongelegen zal worden geacht, dat ik daarvan ook Uwe Excellentie een afschrift aanbied; omdat het daarin verhandelde hoofdzakelijk de strekking heeft, aan te toonen dat de tegenwoordige gunstige gesteldheid van zaken niet het bloot resultaat is van een tijdelijk overwicht onzer wapenen, dus ook wisselvallig en alleen steunende op de aanhoudende aanwending van directe dwangmiddelen, maar dat ook, schoon schoorvoetend, onze zedelijke invloed eene zelfstandigheid heeft verkregen die beter voor de bestendigheid van een rustig beheer pleit.

"Onder de verzekering, dat voortaan de rust op een onwrikbaren voet gevestigd is, moet nimmer verstaan worden dat behoudsmiddelen overtollig zouden kunnen worden, of dat de werking van het civiel bestuur geheel den steun van den sterken arm zou kunnen missen.

"De Maleier, zich onmachtig gevoelende zichzelven te beschermen of de onophoudelijke woelingen en oorlogen te voorkomen welke reeds uit den aard zijner voorouderlijke instellingen voortvloeiden en, bij de zoo groote verwarring waarin ten laatste die instellingen zijn geraakt, zeker thans een nog verderfelijker karakter zouden verkrijgen, wil wel gedwee afzien van zijne nationale onafhankelijkheid, echter steeds onder de voorwaarde, dat hem, in ruil, rust en vrede door zijne overheerschers zullen worden gewaarborgd. Het bestuur moet daarom eene ontzagwekkende houding blijven bewaren, en de middelen bij de hand hebben om de onruststokers dadelijk te bedwingen.

"Reeds onmiddellijk nadat de eerste woede van partijschap tusschen Padri's en Maleiers bekoeld was, werd door een groot gedeelte der bevolking eene lijdelijke houding aangenomen; vandaar, dat men in de tien laatste jaren geen massa's meer te velde zag trekken, en dat het oorlogen aan eene soort van militie, de doebalangs en heethoofden werd overgelaten.

"Men zag toen zelfs voorname hoofden en gansche landschappen die neutrale en dikwijls dubbelzinnige houding aannemen; en het is voldoende bewezen, dat onder diegenen, welke tot het beleg van Boudjol contingenten van hulpbenden leverden, velen tezelfder tijd gemeenschap met de openbaren vijand onderhielden. Dit kon destijds wel onze positie bedenkelijk maken, maar strekte niettemin tot bewijs dat, niettegenstaande de door ons hier en daar geleden nadeelen,

het vertrouwen begon veld te winnen, dat onze volharding eindelijk wel de zege zou bepalen; alzoo reeds aanvang van vestiging van zedelijken invloed.

„Thans, daar ik vermeen, genoegzaam vastgesteld te hebben dat de souvereiniteit ons niet meer betwist kan worden, behoort tot mijn verder onderwerp — dat n. l. om Uwe Excellentie naar mijn beste vermogen omtrent den stand van zaken in te lichten — ook eene korte beschouwing der resultaten, welke het onbetwist en ongestoord gebied over een zoo uitgestrekt gedeelte van Sumatra voor Nederland heeft opgeleverd of met billijkheid kan doen verwachten, en waaruit in de eerste plaats de vergoeding moet gevonden worden van de zoo belangrijke reeds gedane opofferingen, en die welke het beheer dier landen nog voortdurend zal vorderen.

„Van de eerste vestiging af van vaste posten op Sumatra's Westkust, hetzij onder het monopoliestelsel der oude Compagnie, hetzij nadat de souvereiniteit en het bestuur der koloniën op den Staat was overgegaan, bij het invoeren van vrijen handel en publieke belastingen, schijnt nimmer het doel geweest te zijn veroveringen te maken, maar wel alleen om, langs dan eenen of anderen weg, voor den handel en voor 's lands schatkist de meeste voordeelen te halen van het bestaande productief vermogen des lands; hetzij dat de voortbrengselen daarvan van de stranden-zelven, of wel van de binnenlanden afkomstig waren.

„Het bezetten van de beste handels-débouchés, met voldoende macht om plaatselijk personen en goederen te beschermen, benevens eenige waakzaamheid ter zee om den smokkelhandel te beletten, was omtrent alles wat tot het doel vereischt of in het werk gesteld werd.

„Het jaar 1821 opende een geheel nieuw staatkundig en commerciëel tijdvak door het vestigen van vaste posten ook in de binnenlanden, en de daarmede verbonden ontwerpen van uitbreiding van gebied.

„Dit ontwerp ging in den aanvang gepaard met, of was het gevolg van de hoop om van die landen, door het invoeren van een landelijk stelsel enz. even productieve wingewesten te maken als van Java; en toen het bleek dat dit in den geest en de instellingen van den inlander te groote, mogelijk onoverwinnelijke hinderpalen zou ontmoeten, werd niettemin de oorlog voortgezet, mogelijk omdat het terugtrekken ook moeielijk was, en tot eene gevaarlijke reactie konden aanleiding geven, en eindelijk met het openlijk afgekondigd doel, om den Maleier tot rust en vrede te dwingen, als zijnde daarvan de bloei van landbouw en handel afhankelijk.

"Niettegenstaande dan ook de dikwijls hachelijke omstandigheden, waarin de kansen van den oorlog ons in de binnenlanden brachten, lieten zich de voordeelen van het nog zoo onvolledig beheer over een gedeelte dier binnenlanden, of minstens van onze bezithouding, al dadelijk bespeuren in de aanzienlijke progressieve vermeerdering, welke de staten van in- en uitvoer sedert 1830 aantoonen; resultaten, te danken meerendeels nog maar alleen aan de veiligheid der gemeenschapswegen uit onze wingewesten naar de stranden [1].

"Voor den landbouw was nog niets gedaan, en kon ook niets gedaan worden zoolang vrede en rust niet gevestigd waren. Dat beide, eens verkregen zijnde, gunstigen invloed moeten uitoefenen op de verdere ontwikkeling van landbouw en handel, is ontwijfelbaar.

"Ik wil echter stellen, dat dit alleen de inkomsten van 's lands schatkist niet tot die hoogte kan doen stijgen, dat daarin vergoeding gevonden wordt voor de voortdurende lasten van beheer en bezetting; doch wanneer een land, op alle wijzen zoo geteisterd als de Padangsche Bovenlanden, niettemin zulke rijke voortbrengselen ter markt kan voeren als b.v. 90,000 pikols koffie, welke verwachtingen mag men dan niet koesteren wanneer, begunstigd door vrede en rust, de nijverheid van den inlander nog wordt gedirigeerd en aangewakkerd door het toezicht van een geregeld bestuur? Ik mag zeggen dat die gegronde verwachtingen onbegrensd zijn; maar daartoe kon men niet komen, daarop kon men niet hopen voordat het Nederlandsch gezag over de wingewesten ten volle gevestigd was.

"Dat tijdstip is daar; terwijl de lasten hun hoogste punt bereikt hebben en zullen stilstaan, zoo niet verminderen, kan de hand met gerustheid en vertrouwen gelegd worden aan de middelen tot vermeerdering van 's lands inkomsten. Met deze taak is reeds van alle zijden een aanvang gemaakt door den geregelden aanplant van artikelen voor de Europeesche markt. Overal is regel en orde ingevoerd en wordt de inlander tot nijverheid aangespoord, want ook de Maleier heeft. zij het in mindere mate dan de Javaan, nadrukkelijke aansporing noodig, zelfs in hetgeen zijn welzijn betreft, maar ook

[1] Uit een bij dit schrijven overgelegden staat blijkt, dat de voornaamste bronnen van inkomsten bedroegen:

in- en uitvoerrechten:	over 1830	*f*	146,284,	over 1841	*f*	1,096,120
verpachte middelen (waaronder het opium)	» »	*f*	73,044	" »		346,860
verkoop van zout	» 1833	*f*	72,842	» »		283,092

De waarde van den totalen in- en uitvoer was van *f* 1,093,995.85 en *f* 973,367,49 in 1880, tot *f* 4,097,611,40 en *f* 3,001,610,82 in 1841 gestegen.

mogen bij den steeds toenemenden invloed van een geregeld bestuur, daarvan even schoone vruchten als op Java worden verwacht. Echter steeds onder voorwaarde, dat de werking van dat bestuur geene botsingen meer ontmoet, noch in de stoornis van openbare vrede en rust, noch in den tegenstand, welke de aard der Maleische huishouding vroeger daartegen opwierp; hinderpalen, welke het hoofdzakelijk mijn doel is geweest, bij deze aan te toonen niet meer te bestaan of te kunnen bestaan bij den graad van vastheid en kracht, welke onze staatkundige verhouding tot de Sumatraansche volkeren thans bereikt heeft."

De minister Baud bood de boven medegedeelde brieven van den kolonel Michiels aan den Koning ter lezing aan (dd. 3 November 1842, n°. 492 geheim) en maakte daarbij de opmerking (eigenhandig) dat zijne aandacht was getroffen door "het betoog van den kolonel Michiels, dat het in 1833 ingevoerde stelsel om zich *niet* in te laten met de huishoudelijke aangelegenheden der inlanders, niet op den duur is vol te houden, en dat het in den aard der zaak ligt dat bedoeld stelsel van lieverlede wordt vervangen door eene steeds toenemende bemoeiing, b.v. om den inlander tot het uitbreiden van nuttige cultures aan te sporen, om aan de justitie en politie eene meer doelmatige richting te geven, en voor meer andere onderwerpen.

"Hoezeer deze beschouwing van den kolonel Michiels tot eene zekere hoogte juist en menschkundig is, schijnt het mij toe niet vrij van bedenking te zijn, dat hij zich zoo stellig voor het stelsel van bemoeiing verklaart. Mijns inziens behoorden zijne handelingen bepaaldelijk het tegenovergestelde beginsel, hetwelk hem trouwens bij zijne instructiën voorgeschreven is, voor te staan, en behoorde hij niet anders dan schoorvoetende aan eene uitbreiding van rechtstreeksche bemoeiingen toe te geven. Nu handelt hij, vrees ik, te zien in den geest van hetgeen hij als een onvermijdelijk gevolg beschouwt van de meer en meer toenemende vestiging van ons gezag.

"Het is te hopen dat hij zich op dit bepaalde punt aan geen zelfbedrog overgeeft, want zooals hij de zaken nu beoordeelt, schreef hij er ook over eenige dagen voor den laatsten opstand.

"Overigens mag het Opperbestuur de zaken ook uit dit oogpunt gerustelijk aan den Heer Merkus toevertrouwen....

Koning Willem II vereenigde zich geheel (kabinetsbrief van 1 Dec. 1842 geheim L^{a} W42) met de beschouwingen van den Minister

Baud, doch achtte het wenschelijk dat deze aan de Indische Regeering werden medegedeeld, zooals geschiedde bij missive van 28 December 1842, n°. 598/I 2 geheim.

De Gouverneur-Generaal had intusschen reeds, bij kabinetsbrief van 4 Juli 1842 n°. 149. aan Michiels medegedeeld "dat, wel verre dat de vroegere onderzoekingen en de ondervinding de overtuiging zouden hebben gegeven van de noodzakelijkheid of wenschelijkheid eener nauwere inmenging, integendeel daaruit meer en meer de bewustheid geboren was dat slechts door eene nauwgezette naleving der diensaangaande bestaande voorschriften allengs kunnen worden verwezenlijkt de verwachtingen welke men van Sumatra koestert, en kan worden bestendigd hetgeen ten koste van zooveel bloed en geld aldaar gesticht is. Doch deze beschouwing moet niet leiden om het beginsel naar hetwelk het Nederlandsch bestuur zich de huishoudelijke aangelegenheden niet aantrekt, in de toepassing zoo ver te trekken dat door eene te gestrenge vasthouding opzettelijk worden tegengegaan de natuurlijke wijzigingen welke onze oppermacht, en de uitoefening van gezag, in de politieke instellingen van den Maleier en den Batta door den tijd moeten teweegbrengen."

Michiels kwam op de quaestie terug bij zijn na te noemen brief van 3 October 1842 L^a^ Q, die tengevolge had dat Gouverneur-Generaal en Minister hem — zij het eenigszins schoorvoetende — in het gelijk stelden, gelijk uit het volgend Hoofdstuk zal blijken.

OVER HET HUWELIJKS- EN ERFRECHT BIJ DE VOLKEN VAN ZUID-SUMATRA.

DOOR

Dr. G. A. WILKEN.

Zuid-Sumatra, of juister gezegd het gedeelte van Zuid-Sumatra, dat meer speciaal in de volgende bladzijden bedoeld is, en dat de residenties Palembang, met uitzondering van Djambi, de Lampongsche Districten en Bengkoelen omvat, wordt door drie hoofdstammen bewoond: de Midden-Maleiers, de Rĕdjangers en de Lampongers. De twee eerstgenoemden, de Midden-Maleiers, zoo genoemd dewijl het door hen gesproken Maleisch tusschen het Mĕnangkĕbau- en het Riouw-Lingga-Maleisch staat, en de Rĕdjangers zijn gevestigd in Palembang, dat is in het gebied van de Moesi met hare voornaamste takken, links: de Rawas met de Boepit, rechts: de Lematang, de Ogan en de Komering. Van dit uitgestrekte gebied wordt alleen het Noordwestelijke gedeelte, omvattende de landschappen Rawas, Lebong, Ampat-Petoelai en Ampat-Lawang, door de Rĕdjangers ingenomen. Het overige gedeelte wordt geheel door de Midden-Maleiers bevolkt, met uitzondering van de Oostelijke kustlanden, waar Riouw-Lingga-Maleiers gekoloniseerd hebben. De Midden-Maleiers vervallen weder in een aantal stammen, zooals, om hier slechts de voornaamsten te noemen, die, welke langs den hoofdstroom-zelven, in Moesi-Oeloe en Moesi-Ilir, gevestigd zijn en zich van het Sindangsch en Moesisch dialect bedienen, die langs de Ogan, in Ogan-Oeloe en Ogan-Ilir, welke het Oogansch, en die langs de Komering, in de Ranau-districten en in Komering-Oeloe en Komering-Ilir, welke het Komeringsch dialect spreken. Eindelijk nog vormen de Pasĕmahers, waartoe ook de Sĕmĕndoërs en de Makakauërs behooren, een belangrijken stam van de Midden-Maleiers. Hoofdzakelijk zijn zij gevestigd, behalve in Sĕmĕndo en Makakau, op het plateau van Pasĕmah-Lebar en in Pasĕmah-Oeloe-Lintang, en verder in Kisam en langs de Lematang, in Lematang-Oeloe en Kikim en in Lematang-Ilir. De Lampongers, die in twee stammen vervallen, de Aboengers en

de eigenlijk gezegde Lampongers, die het zoogenaamde Pabijansch dialect spreken, bewonen de Lampongsche districten, en wel de eersten de Oostelijke, de laatsten de Westelijke helft. In Bengkoelen eindelijk worden, behalve in het Noorden, in het gebied van de beneden-Ketaoen en in Laïs, waar Rĕdjangers, en in het Zuiden, in Kroë, waar Lampongers gevestigd zijn, hoofdzakelijk stammen gevonden, die tot de Midden-Maleiers behooren [1].

Het is ons doel in de volgende bladzijden van de inrichting der verwantschap en van het huwelijks- en erfrecht bij de hierboven genoemde volken van Zuid-Sumatra een overzicht te geven. Bij de bewerking van dit overzicht hebben wij in de eerste plaats gebruik kunnen maken van een negental, door het Koninklijk Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië van het Ministerie van Koloniën ontvangen, nota's, afkomstig van eenige ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in de residentie Palembang, den Assistent-Resident Roskott en de Kontroleurs Schuller tot Peursum, Van der Meulen, De Heer, Engelhard, Raedt van Oldenbarnevelt, Van Driest en Vonck. De door deze Heeren gedane mededeelingen betreffen hoofdzakelijk de Ranau-districten (Schuller tot Peursum), Komering-Oeloe en Ogan-Oeloe (Van der Meulen), Sĕmĕndo (De Heer), Pasĕmah-Lebar (Engelhard), Lematang-Oeloe (Raedt van Oldenbarnevelt), Kikim (Van Driest), Rawas (Van Driest en Roskott) en Moesi-Ilir (Vonck) [2]. Voor eene afzonderlijke uitgave zijn de meeste van die nota's, door haren fragmentarischen

[1] Zie voor het voorgaande de door de Heeren Holle en Brandes vervaardigde taalkaart van Sumatra, behoorende bij het Koloniaal Verslag van 1887. — Op deze kaart is het Makakausch, een onderdialect dus van het Pasĕmahsch, opgegeven als de taal, die gesproken wordt in de Ranau-districten en in Komering-Oeloe. Volgens den Kontroleur Van der Meulen is dit minder juist, en is de taal, waarvan zoowel de Ranauërs als de bewoners van Komering-Oeloe, de *Djelma-Daja* zooals zij heeten, zich bedienen, het Komeringsch. Van de streken, tot het stroomgebied van de Komering behoorende, zijn het alleen Kisam en Makakau, waar het Pasĕmahsch gebezigd wordt. Nog moet hier worden opgemerkt, dat het ook niet juist is, als op dezelfde kaart Sĕmĕndo, dat is de vallei van de boven-Enim, als tot het gebied van het Ogansch dialect behoorende, voorkomt, daar ook hier het Pasĕmahsch de taal is, gelijk mede in het aangrenzende Sĕmĕndo-Oeloe-Loewas.

[2] Naar aanleiding van een door het bestuur van het Koninklijk Instituut gedaan verzoek, werd door Z. E. den Minister van Koloniën van mijne verhandeling «De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra», voorkomende in deel III van dit tijdschrift, blz. 163 vv., een aantal exemplaren naar Indië gezonden, ter uitreiking aan de ambtenaren op Sumatra, met uitnoodiging onderzoekingen in te stellen, ten einde de bestaande leemten aan te vullen. De in den tekst bedoelde nota's zijn ingevolge deze uitnoodiging vervaardigd.

aard en niet zelden door den missive-vorm waarin zij gestoken zijn, minder geschikt. Zij bevatten echter — en hiervoor komt aan de samenstellers de dank der wetenschap toe — vele belangrijke gegevens, die, aangevuld met hetgeen van elders over het onderwerp bekend is, ons in staat hebben gesteld eene eenigszins volledige schets te ontwerpen van de verschillende ontwikkelingsvormen van het huwelijks- en erfrecht op Zuid-Sumatra [3].

De afzonderlijke werken en tijdschriftartikelen, die ons ten dienste hebben gestaan bij de bewerking van dit opstel, zal men in de noten aan den voet der bladzijden telkens opgegeven vinden. Eenige daarvan zijn van jongeren oorsprong, andere daarentegen van betrekkelijk ouden datum. De raadpleging van deze laatsten was echter niet minder noodig, daar het onze bedoeling was, niet alleen den feitelijken toestand te doen kennen, doch ook de bouwstoffen voor eene ontwikkelingsgeschiedenis bijeen te brengen. Naar volledigheid in het gebruik der bronnen hebben wij zooveel mogelijk getracht. Daarom wenschen wij reeds dadelijk hier er rekenschap van te geven, waarom de *undang-undang*, gelijk bij eene inzage van de noten blijken kan, slechts zoo zelden zijn aangehaald. Dit moge oppervlakkig vreemd schijnen, het heeft toch eene bepaalde reden. Zijn de undang-undang elders voor de kennis van de adatvoorschriften en de gewoonterechten van groot belang, op Zuid-Sumatra is dit niet geheel het geval. Gelijk bekend is, zijn de voornaamsten dier undang-undang, onder anderen de *Undang-undang simbur tjaja*, door tusschenkomst van het Europeesche bestuur op schrift gebracht, om door de ambtenaren als richtsnoer te worden gebruikt bij de rechtspraak, en dragen zij dus een semi-officieel karakter. Reeds daarom kunnen zij niet als eene getrouwe afspiegeling van de voorvaderlijke adats worden beschouwd. Bij de codificatie zijn zooveel mogelijk alle voorschriften daaruit verwijderd gebleven, die als strijdig met het volksbelang werden beschouwd, en waarvan de afschaffing gewenscht werd geacht. Zoo treft men in de undang-undang bijna niets aan van wat op het huwelijks- en erfrecht betrekking heeft, voor zoover dit althans met de instelling van de *djudjur* of den bruidschat samenhangt. Daarentegen vindt men er eene bepaling in opgenomen, waarbij de afschaffing van die instelling wordt bevolen. Intusschen is de djudjur met al hare rechtsgevolgen

[3] Hetgeen hier aangeboden wordt, is dus eene «veel verbeterde en vermeerderde» omwerking van de schets van het huwelijks- en erfrecht op Zuid-Sumatra, voorkomende in mijne verhandeling «Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras», blz. 55—65 en 97—100.

in verschillende streken nog altijd van kracht. Met het onbeschreven is dus het beschreven recht, zooals dit in de undang-undang voorkomt, niet altijd in harmonie. Hoewel met een goed doel samengesteld, zegt de Kontroleur Roos van de Undang-undang simbur tjaja, namelijk om den besturenden ambtenaar bij de rapatzittingen als leiddraad te dienen, ware het toch beter geweest, zoo zij niet in het leven waren geroepen. Niettegenstaande den weidschen titel toch, waren die undang-undang niet alleen zeer onvolledig, maar kwamen de bepalingen voor het meerendeel niet overeen met de bestaande onbeschreven adats. Werden de eersten bij de rapatzittingen als richtsnoer gebezigd, bij eigen afdoeningen van zaken hielden de hoofden zich aan de laatsten. Eindelijk hebben enkelen getracht tusschen het beschreven en het onbeschreven recht eenige overeenstemming te brengen, en zoo is het dat men nu — het medegedeelde heeft meer bepaaldelijk betrekking op de afdeeling Kaoer — spreekt van de *adat-dahulu*, de *undang-undang simbur tjaja* en de *adat jang tĕrpakai*. Hiermede is echter het kwaad niet verholpen, doch de verwarring integendeel grooter geworden. Bij de beraadslagingen in eene rapatzitting, hebben dan ook dikwijls langdurige en onvruchtbare discussies plaats, en worden de meest uiteenloopende meeningen geuit. Feitelijk zijn daarmede de rollen van den voorzitter en de leden omgekeerd, de laatsten adviseeren, terwijl de voorzitter, de Europeesche ambtenaar, ofschoon hem slechts eene raadgevende stem toekomt, de persoon is geworden die beslist [4]. — Het blijkt uit het medegedeelde, dat er voor de kennis van het gewoonterecht, speciaal wat het huwelijks- en erfrecht betreft, uit de undang-undang niet veel te leeren valt. Een tweetal van die verzamelingen maakt echter daarop eene uitzondering. Wij bedoelen de door den Heer Gersen medegedeelde „Undang-undang of verzameling van voorschriften in de Lematang-Oeloe en Ilir en in de Pasĕmah-landen van oudsher gevolgd en door langdurig gebruik adat of wet geworden” [5] en de, tijdens het Britsche tusschenbestuur, door den Magistraat Henry Robert Lewis op schrift gebrachte „Maleische wetten, gewoonten en instellingen, zooals zij door Radja en Panghulu in het landschap Bengkoelen worden opgevolgd” [6]. Beide undang-undang

---

[4] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur, dl. IV, blz. 158—160.

[5] Opgenomen in het Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 108 vv.

[6] Eene vertaling hiervan is opgenomen in het rechtskundig tijdschrift: Het regt in Nederlandsch Indië, dl. I, blz. 256 vv.

zijn blijkbaar eene eenvoudige en vrij getrouwe codificatie van de voorvaderlijke adats. Zij werden dan ook meer dan de anderen, bij de samenstelling van dit opstel geraadpleegd.

Ten slotte eene captatio benevolentiae. De bewerking van het materiaal, zoowel van het reeds gepubliceerde als van het ongepubliceerde in de nota's, heeft niet geheel zonder bezwaren plaats gehad. Nergens toch treft men naast elkander zoovele huwelijksvormen aan, in de meest uiteenloopende stadiën van ontwikkeling en met zoovele nuanceeringen en overgangsvormen, als op Zuid-Sumatra. Niet altijd nu was het even gemakkelijk, waar dit niet door de berichtgevers-zelve gedaan is, die vormen uitelkander te houden, de voor elk daarvan geldende regelen af te zonderen, het essentiëele daarbij van het toevallige te scheiden. Gevaren voor dwaling waren dus hier in ruime mate aanwezig. Zoo kan het ook zijn, dat wij enkele malen misgetast, de feiten verkeerd verklaard of onjuist met elkander in verband gebracht hebben. Moge in die gevallen slechts het oude adagium bevestigd worden, dat uit dwaling de waarheid eerder geboren wordt dan uit confusie: citius emergit veritas ex errore quam ex confusione.

I.

In tegenstelling van de bewoners van Midden-Sumatra, de verschillende stammen van de Mĕnangkĕbau-Maleiers, die het matriarchaat boefenen, hebben de volken van Zuid-Sumatra het patriarchaat. Bij deze inrichting der verwantschap geldt, gelijk bekend is, de regel: mulier est finis familiae. De vrouw toch die trouwt, treedt uit hare familie en gaat voorgoed over in de familie van den man, waartoe ook hare kinderen uitsluitend behooren. Het geslacht plant zich dus door de zonen voort. Intusschen is dit niet altijd het geval. Men herinnert zich, dat, waar het patriarchaat zich pas uit het matriarchaat ontwikkeld heeft, het niet op het begrip van *bloed*verwantschap tusschen den vader en het kind gebaseerd is. Het is eenvoudig het gezag over de vrouw, dat den grondslag daarvan uitmaakt [7]. Het huwelijk is dan namelijk een koop. Aan den man nu behoort het kind, niet omdat hij het geteeld heeft, doch

[7] Zie hierover onder meer mijne verhandeling: Oostersche en Westersche rechtsbegrippen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, bls. 126 vv., en mijne oratio inauguralis: De vrucht van de beoefening der ethnologie voor de vergelijkende rechtswetenschap, bls. 24 vv.

omdat hij heer, eigenaar, der vrouw is, omdat hij de vrouw door betaling van den zoogenaamden bruidschat, met andere woorden door koop, in zijne macht heeft. Daaruit volgt vanzelf, dat als de vrouw niet op deze wijze onder het gezag van den man, in manum mariti, gekomen, doch in patria potestate gebleven is, de kinderen ook niet van den vader zijn, niet tot zijne familie behooren, doch van de familie, den stam, van de moeder deel uitmaken. Werkelijk komen bij tal van volken, die de patriarchale of agnatische verwantschap hebben, en bij wie dus huwelijken met den bruidschat, cum manu, regel zijn, echtverbintenissen sine manu, zonder betaling van den bruidschat, voor. Niet alleen dus door de zonen, doch ook door de bij haar huwelijk in patria potestate gebleven dochters, wordt bij die volken het geslacht voortgezet.

Evenals het matriarchaat, komt het patriarchaat het sterkst geprononceerd voor, waar het nog met de exogamie gepaard gaat. Wij hebben dus allereerst na te gaan, in hoeverre deze instelling bij de volken van Zuid-Sumatra wordt aangetroffen.

De exogamie komt in de eerste plaats voor bij de Pasĕmahers, die het plateau van Pasĕmah-Lebar en Pasĕmah-Oeloe-Lintang bewonen, en die wij de Pasĕmahers in engeren zin zouden kunnen noemen. Deze Pasĕmahers — wij ontleenen de volgende bijzonderheden aan de nota van den Kontroleur Engelhard — zijn verdeeld in een vijftal *sumbai's* of stammen, namelijk Sumbai Tandjong-Raja, Sumbai Oeloe-Loerah, Sumbai Besar, Sumbai Mangkoe-Anom en Sumbai Pandjalang. De oudste van deze sumbai's is de Sumbai Oeloe-Loerah, waarvan de pojang of stamvader een zekere Atoeng-Boengsoe is. Uit die sumbai zouden de sumbai's Pandjalang en Tandjong-Raja zijn voortgekomen, terwijl Pandjalang op hare beurt het aanzijn zou hebben geschonken aan de Sumbai Besar en de Sumbai Mangkoe-Anom. Een onderdeel van Pandjalang is verder Moewara-Gloempai, dat echter geene afzonderlijke sumbai is, daar het zich nog niet officieel heeft afgescheiden. Zulk eene afscheiding van een onderdeel van eene sumbai en de verheffing van dat onderdeel tot eene zelfstandige sumbai konden alleen plaats hebben na raadpleging en met eenparige goedkeuring van alle pasirah's, hoofden, in de Pasĕmah-landen, waartoe eene groote vergadering belegd werd. Was de beslissing gevallen, dan werden er twaalf karbouwen geslacht, en moesten door de nieuwe sumbai aan de moedersumbai twee budjang's, jongelingen, en twee gadis, maagden, worden

afgestaan. Als eene zesde sumbai wordt door sommigen ook Sĕmidang genoemd [8], waarvan de pojang of stamvader, een zekere Seroenting-Sakti, zich in de Pasĕmah-landen zou hebben gevestigd, nadat deze reeds door Atoeng-Boengsoe in bezit waren genomen. Een verdrag zou toen echter zijn gesloten, waarbij door Atoeng-Boengsoe de zelfstandigheid van Seroenting-Sakti erkend werd en het door dezen ingenomen gebied *mardika*, vrij, werd verklaard. Tot den huidigen dag heeft zich Sĕmidang, te midden van de vijf andere sumbai's, krachtens deze overeenkomst, als *mardika* weten te handhaven. — Elke sumbai heeft eenige *suku's* en verder een grooter of kleiner aantal *dusun's* of dorpen. — Personen nu van dezelfde sumbai mogen niet met elkander trouwen. Zij, die dit verbod overtreden, worden met hunne nakomelingen door de dewa's, de goden, in het verderf gestort. Kinderen mogen bovendien niet trouwen in de sumbai van hunne ouders, dat wil zeggen: uit een huwelijk met bruidschat geboren, is het hun verboden, niet alleen in de sumbai waartoe zij behooren, dat is de sumbai van den vader, eene echtverbintenis aan te gaan, doch ook in de sumbai van de moeder, terwijl bij een huwelijk zonder bruidschat, op dezelfde wijze eene echtverbintenis in de sumbai van den vader niet is toegelaten, hoewel in dit geval de moeder de stamhoorigheid bepaalt en dus ook de groep, waaruit men zich geene vrouw mag nemen. Ten aanzien van de kleinkinderen bestaan dergelijke bepalingen niet, zoodat het dezen vrijstaat in de sumbai's te trouwen van hunne grootouders, zoo zij-zelve of hunne ouders slechts daartoe niet behooren. Alles hangt slechts daarvan af, of de grootvader al dan niet met den bruidschat gehuwd is geweest. In het eerste geval, zullen de kleinkinderen niet in diens sumbai, doch alleen in de sumbai van de grootmoeder eene echtverbintenis mogen sluiten, in het andere, zullen, juist omgekeerd, echtverbintenissen in de sumbai van den grootvader wel, in die van de grootmoeder niet toegelaten zijn. Het spreekt verder vanzelf, dat, daar de suku's en de dusun's slechts onderdeelen zijn van de sumbai's, a. fortiori zij, die van dezelfde suku of dezelfde dusun zijn, ook niet onderling mogen trouwen. Waar dan ook een huwelijk in de suku mag plaats hebben, is dit alleen een gevolg daarvan, dat in die suku leden van eene andere sumbai zijn opgenomen. Een enkel voorbeeld vinden wij daarvan

---

[8] Zie: Gramberg, De inlijving van het landschap Pasoemah, blz. 13 vlg., en Résumé's van het onderzoek naar de regten welke in de Gouvernements-landen op Sumatra op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend, fol. 116 vlg.

vermeld. Tot de Sumbai Oeloe-Loerah, die nu uit vier suku's bestaat, behoorde voorheen ook de Suku Goenoeng-Kaja, welke suku, na het overlijden van den laatsten pasirah, ingelijfd werd bij de Suku Talang-Tinggih van de Sumbai Mangkoe-Anom. De leden van die suku zijn zich echter blijven beschouwen als tot hunne eigene sumbai te behooren en zullen dus in geene van de vier suku's van deze sumbai een huwelijk sluiten, terwijl zij dit wel zullen doen in de suku waarin zij opgenomen zijn.

Behalve in Pasĕmah-Lebar en Pasĕmah-Oeloe-Lintang, is het, van de overige streken door Pasĕmahers bewoond, alleen in Kisam dat de exogamie volledig voorkomt. Men vindt hier nog de indeeling in sumbai's, waarvan er vier worden opgegeven, namelijk Sumbai Tandjong-Raja, Sumbai Oeloe-Loerah, Sumbai Besar en Sumbai Pandjalang, en het verbod om in de sumbai te trouwen [9]. Elders heeft men dit verbod reeds geheel prijs gegeven of het beperkt tot de leden van den stam, die hetzelfde dorp of dusun bewonen, gelijk dit voorheen de regel schijnt te zijn geweest in Lematang-Oeloe en Lematang-Ilir. Huwelijken tusschen dusungenooten, heet het onder anderen in de door den Heer Gersen medegedeelde undang-undang van deze landstreek, worden als bloedschande aangemerkt en mogen niet plaats hebben [9a]. Heden ten dage wordt echter ook deze bepaling niet meer nageleefd. Slechts één dorp wordt ons met name genoemd, waar zij nog van kracht is. In het zuiden van Lematang-Oeloe, zegt namelijk de Kontroleur Raedt van Oldenbarnevelt in zijne nota, ligt in het gebergte de marga of het district Pagar-Goenoeng, met de dusun's Karang-Agoeng, Penantian, Tandjoeng-Agoeng, Bandoe-Agoeng en Kedaton, die allen onder dezelfde sumbai sorteeren. Alleen in Karang-Agoeng nu is het aan de dusungenooten verboden onder elkander te trouwen. In de overige dusun's bestaat dit verbod niet meer.

Dat bij de overige stammen, die Zuid-Sumatra bewonen, voorheen de exogamie regel moet zijn geweest, valt onzes inziens niet te betwijfelen, zij het dat wij alleen nog bij de Rĕdjangers het bestaan daarvan medegedeeld vinden. In het landschap Lebong namelijk is het volk verdeeld in *suku's* of stammen, terwijl het verboden is in de suku te trouwen [10]. Ook in het overige gedeelte van het door de

---

[9] Gramberg, Schets der Kesam, Semendo, Makakau en Blalau, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XV, blz. 450.

[9a] Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en in de Pasĕmah-landen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 116, art. 24.

[10] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 214—215.

Rědjangers bewoonde gebied, in Ampat-Lawang, Ampat-Petoelai en Rawas, moet zeker voorheen de suku-indeeling op deze wijze bestaan hebben, doch later tenietgegaan zijn. Verboden zijn dan ook hier, gelijk overal elders in Zuid-Sumatra, alleen de huwelijken tusschen de naaste bloedverwanten. Toch strekt de groep van deze verwanten zich dikwijls nog zeer ver uit, in Sěměndo bij voorbeeld tot de afstammelingen van dezelfde overgrootouders [11]. Anders echter in Kaoer, waar bloedverwantschap in den vierden graad nog alleen een beletsel is voor het huwelijk [12], terwijl in Komering-Oeloe en Ogan-Oeloe het verbod nog beperkter is, daar hier, volgens den Kontroleur Van der Meulen, echtverbintenissen zelfs tusschen neven en nichten, broers- en zusterskinderen, geoorloofd zijn. Elders, onder anderen in Laïs, het door Rědjangers bewoonde gedeelte van Bengkoelen, zijn deze huwelijken eveneens toegelaten, doch met zekere beperkingen, in dien zin namelijk, dat — en dit geheel in overeenstemming met het agnatische stelsel — de kinderen van twee broers niet met elkander trouwen mogen, terwijl, wat de kinderen van eenen broer en eene zuster aangaat, de karakteristieke bepaling geldt, dat het huwelijk tusschen eenen zusterszoon en eene broersdochter toegelaten, tusschen eenen broerszoon en eene zustersdochter verboden is [13]. Overigens schijnen langzamerhand op dit punt hier en daar eenige bepalingen van den Islâm ingang te hebben gevonden. Zoo bij voorbeeld in Rawas, waar geene echtverbintenis mag plaats hebben tusschen *suson's*, zoogbroeder en zoogzuster, voorts, behalve tusschen ouders en kinderen, broeders en zusters, ook nog tusschen een man

---

[11] Pauw ten Kate, Rapport van de Marga Semindo Darat, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVII, blz. 546. — Misschien bedoelt de Kontroleur De Heer dit, waar hij in zijne nota zegt, dat huwelijken tusschen hen, die wat men noemt *aneuk-beraneuk* zijn, niet mogen plaats hebben. De uitdrukking zou in dat geval dan beteekenen: zij van wien de grootouders, *nenek's*, broeder en zuster, *sanak's*, zijn.

[12] Ross, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschrift voor het Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 153. — Hoewel dit niet er bij gezegd wordt, zal wel de vierde graad Romeinsch, niet canoniek, bedoeld zijn.

[13] Marsden, History of Sumatra, blz. 228. — Laatstgenoemde verbodsbepaling komt ook, gelijk bekend is, bij de Bataks en de Ambonneezen voor (zie mijne verhandelingen: Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 9—10, en De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra, blz. 31—33), en verder, zooals door den Heer Van Hoëvell kort 'n tijd geleden is aangetoond, op de Kei-eilanden (Van Hoëvell, De Kei-eilanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXIII, blz. 125). Eene poging tot verklaring van het verbod vindt men in mijne zooeven geciteerde verhandelingen.

en de zuster zijner overleden of gescheiden vrouw, tusschen oom en nicht, tante en neef, schoonzoon en schoonmoeder, schoonvader en schoondochter [14].

Wat de wijzen van huwelijkssluiting, de huwelijksvormen, betreft, vinden wij op Zuid-Sumatra volledig de regelen terug, die aan de patriarchale of agnatische verwantschap beantwoorden. De meest algemeene wijze, waarop in dit uitgestrekte gebied echtverbintenissen tot stand komen, is door betaling van den bruidschat aan de ouders of de verwanten der vrouw. Het bedrag van dien bruidschat, algemeen *djudjur* geheeten, is dikwijls zeer aanzienlijk en regelt zich naar verschillende omstandigheden, vooral naar rang en stand van het meisje. Het sterkst komt dit wel uit bij de bewoners van de Lampongsche Districten, het volk dat, meer dan eenig ander in den Archipel, op prerogatieven en op het voeren van onderscheidingsteekenen gesteld is. De hoogste bruidschat bij hen, die voor de dochter van een marga- of districtshoofd, bedraagt 1000 realen of 2000 gulden. Aanmerkelijk minder, namelijk 400 realen, wordt er voor de dochters van dorpshoofden betaald, terwijl voor die van de meer ondergeschikte hoofden niet meer dan 310 realen mogen worden gevorderd. De vrije ingezetenen, welke geen hoofden zijn of geen rang hebben, zijn slechts gerechtigd tot eenen eisch van 100 realen. De bruidschat varieert dus hier van 200 tot 2000 gulden [15]. — Aanzienlijk is ook de djudjur in de afdeeling Kroë van Bengkoelen. Ook hier hangt de te betalen som — gelijk trouwens in de overige gedeelten van dit gewest — van rang en stand der bruid af, waarvan eene onderscheiding van de djudjur in drie klassen het gevolg is. De groote djudjur, de *djudjur-agong* of *djudjur-balak*, bedraagt, volgens den Heer Helfrich, 500 tot 1000 gulden en wordt opgebracht wanneer men de dochter van eenen pasirah, een marga- of districtshoofd, trouwt. De middelsoort djudjur, de *djudjur-tengah*, waarvan het maximum 300 gulden beloopt, betaalt men bij een huwelijk met de dochter van eenen proatin, een dusun- of dorpshoofd, of van een ander voornaam persoon, terwijl de *djudjur-ketjil* of *djudjur-renik*, de kleine djudjur, die de som van 200 gulden niet

---

[14] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 293.

[15] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar dl. I, blz. 176. Zie ook: Horst, Uit de Lampongs, Indische Gids, jaarg. 1880, dl. I, blz. 978, waar gezegd wordt dat de djudjur van 100 tot 2000 gulden varieert.

te boven mag gaan, bij de volksklasse voorkomt, waarom zij ook *djudjur-kabanjakan* heet [16]. Behalve van den stand, hangt de hoegrootheid van de djudjur ook daarvan af, of de bruid nog maagd dan wel weduwe, gescheiden of verstooten vrouw is. Voor eene maagd wordt wel het dubbele betaald van hetgeen voor eene reeds eenmaal gehuwde vrouw wordt gegeven [17]. — In de andere afdeelingen van Bengkoelen is de djudjur niet zoo aanzienlijk als in Kroë. In Kaoer bijvoorbeeld varieert zij volgens den Kontroleur Roos tusschen 50 en 100 realen, dat is 100 en 200 gulden [18]. Volgens eene andere, oudere, opgave bedraagt de djudjur-ketjil hier 40 tot 60, de djudjur-tengah 60 tot 80, de djudjur-agong 100 tot 120 realen [19]. — In Palembang betaalt men bij de eigenlijk gezegde Pasĕmahers, in Pasĕmah-Lebar, volgens den Kontroleur Engelhard, 20 tot 200, gewoonlijk echter 20 tot 40, rijksdaalders, en bij de Rĕdjangers, in Rawas, 80 rijksdaalders, in Lebong, Ampat-Petoelai en Ampat-Lawang, even zoovele realen, zoo de bruid maagd is, anders de helft van deze som, dat is 40 realen of 80 gulden [20]. Ongeveer hetzelfde, althans geen hooger, bedrag wordt in de overige streken van Palembang voor de djudjur gevorderd [21]. Alleen in Ogan-Oeloe zou de som, die voor een meisje gegeven wordt, wel eens tot 1000 realen stijgen [22].

Blijkt uit het medegedeelde, dat het bedrag van de djudjur, den bruidsprijs, dikwijls zeer aanzienlijk kan zijn, het feit staat hiertegenover, dat, gelijk in het tweede hoofdstuk nader zal blijken,

---

[16] Helfrich, Bijdragen tot de kennis der geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl IV, blz. 545. — Volgens eene andere opgave (Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 280—281) is het maximum-bedrag van de djudjur-ketjil en de dujdjur-tengah ook 200 en 300 gulden, doch zou dat van de djudjur-agong slechts 400 gulden bedragen.

[17] Helfrich, O. c., blz. 548.

[18] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 93.

[19] Wetten en instellingen in de afdeeling Kaoer, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 311.

[20] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 292—293 en 298; Van Rees, De annexatie der Rĕdjang, blz. 91.

[21] Praetorius, Eenige bijzonderheden omtrent Palembang, De Indische Bij, dl. I, blz. 419, 421, 422 en 428.

[22] Praetorius, O. c., blz. 416. — Elders, in de aanteekeningen op de vertaling van de Undang-undang simbur tjaja (Tijdschrift v. Nederl. Indië, jaarg. 1876, dl. I, blz. 134), wordt gezegd, dat de djudjur in Palembang voorheen van 40 tot 2000 dollars bedroeg.

een gedeelte van dien prijs moet worden beschouwd als eene vergoeding voor hetgeen aan de bruid, door hare ouders, aan kleederen en sieraden, wordt medegegeven, dat eene aanzienlijke waarde vertegenwoordigt, en waarover de man de vrije beschikking heeft. Hierbij komt, althans in de Lampongsche Districten, nog iets anders. De gewoonte bestaat hier namelijk, om, bij rechtshandelingen, met realen te rekenen, doch met *ramban*, goederen, te betalen, die in lansen, krissen, allerlei katoenen stoffen, karbouwen, enz., bestaan. Gewoonlijk worden deze zaken, vooral als men den betaler helpen wil, zeer hoog geschat, op welke wijze de voor de verschillende adat-handelingen op te brengen sommen aanzienlijk gereduceerd kunnen worden [23]. Hetzelfde nu wordt gedaan bij den bruidschat. Deze heeft dan ook vaak eene gefingeerde waarde, doordat de goederen, die in voldoening daarvan moeten worden opgebracht, hooger worden getaxeerd dan zij waard zijn [24]. Niet zelden ziet men zelfs, hoe nog alleen de namen van de kostbare voorwerpen, waaruit de djudjur bestaan moet, vermeld worden, doch die voorwerpen bij de aflevering door andere, onaanzienlijke, vervangen worden, in dien zin bij voorbeeld, dat, waar een karbouw of een kris met gouden scheede gevraagd is, een stuk katoen resp. een buikband gegeven wordt, enz. Het schijnt dat vooral bij huwelijken, die het gevolg zijn van eene schaking, dergelijke practijken plaats vinden [25].

De djudjur moet aan de ouders of verwanten der bruid voldaan zijn, alvorens tot de voltrekking van het huwelijk mag worden overgegaan. Intusschen kan zij als schuld blijven bestaan, met andere woorden, ook bij de djudjur kan crediet worden verleend, mits zekerheid daarvoor gesteld wordt. Een bij de volken van den Indischen Archipel veelvuldig voorkomende vorm van zekerheidsstelling nu is, gelijk bekend, het pandelingschap. Pandelingschap ontstaat, behalve wanneer een schuldenaar wegens wanbetaling

---

[23] Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 465, noot.

[24] Zollinger, De Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1847, dl. I, blz. 181. Zie ook: Harrebomée, Eene bijdrage over den feitelijken toestand der bevolking van de Lampongsche Districten, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. X, blz. 391.

[25] Horst, Uit de Lampongs, Indische Gids, jaarg. 1880, dl. I, blz. 978 vlg.; Tromp, Uit het Lampongsche volksleven, Eigen Haard, jaarg. 1890, No. 21, blz. 328. — Niet geheel juist is het zeker als Dr. Horst schijnt te meenen, dat het gebruik in zwang gekomen is als gevolg van de pogingen van het Europeesche bestuur om de djudjur op te heffen.

in hechtenis genomen wordt, doch in plaats van opgesloten te worden, voor den schuldeischer werken moet, ook daardoor, dat iemand bij het aangaan eener schuld, bij gebrek aan goederen, die hij in pand kan geven, zichzelven als zoodanig in handen van den crediteur stelt. Ook in dit geval wordt er arbeid verricht. Deze arbeid wordt soms als interest van de verschuldigde gelden beschouwd. Het gebruik bestaat echter ook om hetgeen door den pandeling verricht wordt, òf alleen tot schulddelging te doen dienen, in welk geval eene afzonderlijke rente berekend wordt, òf tot rentebetaling en amortisatie der schuld beiden aan te wenden, door de laatste jaarlijks met een zeker bedrag te verminderen [26]. Evenals elders in den Archipel, komt ook op Zuid-Sumatra het pandelingschap voor. Ziehier hetgeen Marsden daaromtrent mededeelt: „When a debtor is unable to pay what he owes, and has no relation or friends capable of doing it for him; or when the children of a deceased person do not find property enough to discharge the debts of their parent, they are forced to the state which is called *mĕngiring*, which simply means to follow or be dependant on, but here implies the becoming a species of bondslaves to the creditor, who allows them subsistance and clothing, but does not appropriate the produce of their labour to the diminution of their debt" [27]. Het blijkt dus dat de verrichte arbeid niet in mindering van de schuld strekt en dus als rente beschouwd moet worden. Vandaar dan ook het volgende voorschrift: „If a person takes up money, under promise of *mĕngiring* at a certain period, should he not perform his agreement, he must pay interest for the money" [28]. Even duidelijk blijkt uit eene bepaling, in de door den Heer Gersen uitgegeven undang-undang van het gebied der Lematang, hoezeer hetgeen door den pandeling verricht wordt, eene rentebetaling is. „Ieder die pandeling is", zoo heet het, „blijft zulks totdat de schuld, waarvoor de verpanding heeft plaats gehad, is afbetaald. Deze schuld verinterest niet, doch hebben de pandelingen geene aanspraak op geldelijke kortingen van hunne schuld" [29]. Op dezen regel doen zich echter ook uitzonderingen voor. „In some cases",

---

[26] Zie hierover mijne verhandeling: Het pandrecht bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 20, noot 52.

[27] Marsden, History of Sumatra, blz. 252.

[28] Marsden, O. c., blz. 224.

[29] Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en de Pasĕmah-landen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 187, art. 10.

lezen wij bij Marsden, „one half of the produce of the labour is applied to the reduction of the debt" [30]. — Ook de bruidschat nu kan op dezelfde wijze, tegen zekerheidsstelling door middel van pandelingschap, verschuldigd blijven. Het *mĕngiring-djudjur*, het in pandelingschap zich begeven voor de djudjur, komt onder anderen bij de Lampongers voor. De man moet bij zijne schoonouders blijven totdat hij den vollen bruidsprijs betaald heeft. Eene enkele maal duurt dit verblijf totdat de schoonzoon eene dochter gekregen heeft en deze groot geworden is, wanneer hij haar aan den schoonvader of diens erven afstaat, voor zooveel als zijne djudjur-schuld bedraagt. Nog treft men bij de Lampongers het zoogenaamde *ngisik* aan, waarbij vooraf een termijn wordt vastgesteld, gewoonlijk zeven jaren, gedurende welken de man bij zijne schoonouders wonen en arbeid voor hen verrichten moet, welke arbeid ter afbetaling strekt van de djudjur [31]. — In hoeverre in Bengkoelen en Palembang het trouwen op crediet met pandelingschap heden ten dage nog voorkomt, blijkt

[30] Marsdin, O. c., blz. 253.

[31] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar, dl. I, blz. 178; Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de residentie Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 476; Tromp, Uit het Lampongsche volksleven, Eigen Haard, jaarg. 1890, No. 21, blz. 328. Ook de Heer Harrebomee, Eene bijdrage tot den feitelijken toestand der bevolking in de Lampongsche Districten, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. X, blz. 392, maakt van het gebruik gewag, dat de man bij zijne schoonouders komt inwonen, om met zijnen arbeid de djudjur te verdienen, hetgeen hij echter verkeerdelijk *tjambur-sumbai* noemt, daar dit de naam is van een anderen huwelijksvorm, gelijk wij straks zullen zien. — Het trouwen op crediet komt ook elders in den Archipel voor. Hier willen wij in de eerste plaats op de Bataks wijzen, bij wie men dezelfde regelingen vindt als bij de bewoners van de Lampongsche Districten. Het zich in pandelingschap begeven bij zijnen crediteur heet bij de Bataks *mandingding*, welk woord dus geheel gelijk beteekenend is met *mengiring* op Zuid-Sumatra. Wie nu den bruidsprijs schuldig blijft, moet daarvoor *mandingding*, bij zijnen schoonvader intrekken en voor hem arbeid verrichten, totdat hij dien prijs betaald heeft, of deze hem voor den verrichten arbeid is kwijtgescholden. Verder zien wij hoe het *mandingding* soms duurt totdat eene der dochters volwassen is, welke dochter dan uitgehuwd wordt, zoodanig dat de bruidschat voor haar niet aan den vader, maar aan diens schoonvader wordt gegeven, ter voldoening van den onbetaalden bruidsprijs van de moeder (Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Aardrijkskundig Genootschap, 2e serie, dl. III, blz. 472—473). In het Oosten van den Archipel vindt men gelijksoortige schikkingen bij het trouwen op crediet, onder anderen bij de Alfoeren van Ceram. Behoeftigen betalen den bruidsprijs in arbeid, terwijl het ook gebeurt, dat, in voldoening van dien prijs, eenige van de verwekte kinderen aan de ouders van de vrouw worden afgestaan (Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 132).

niet uit de ons ten dienste staande mededeelingen. Voorheen moet het echter geene zeldzaamheid zijn geweest. Wanneer, aldus lezen wij in een bericht omtrent de adat-djudjur in Palembang, een man niet in staat is den bruidsprijs te voldoen, en hij verlangt te huwen, verbindt hij zich voor zijne schoonouders te werken en bij hen te blijven, totdat hij dien prijs zal hebben betaald. Vindt hij bij zijn leven daartoe de gelegenheid niet, dan zijn zijne kinderen eveneens dienstbaar, welke dienstbaarheid voortduurt, totdat zijne dochters, met hetgeen voor haar als bruidschat betaald wordt, voldoen wat voor de moeder verschuldigd is gebleven [32]. Voor Bengkoelen hebben wij op eene mededeeling van Marsden hier te wijzen. Sprekende van de instelling van den bruidschat, merkt deze schrijver op: „When there is a difficulty in producing the necessary sum, it is not uncommon to resort to an expedient termed *mĕngiring-djudjur*, that is, to continue a debtor with the family until he can raise money sufficient to redeem himself; and after this, long credit is usually given for the remainder. Years often elapse, if the families continue on good terms, without the debt being demanded, unless distress obliges them to it. Sometimes it remains unadjusted to the second and third generation, and it is not uncommon to see a man suing for the djudjur of the sister of his grandfather" [33]. — Wij zien dus dat de djudjur, wanneer deze niet kontant betaald wordt, als eene gewone schuldvordering wordt behandeld, de man daarvoor, gelijk ieder ander debiteur dit bij zijn crediteur zou doen — de handeling wordt in beide gevallen dan ook met hetzelfde woord *mĕngiring* aangeduid [33a] — zich in pandelingschap begeeft bij zijnen schoonvader en ten behoeve van dezen arbeid verricht, welke arbeid

---

[32] Zie de verhandeling: Afschaffing van de djudjur in Palembang, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1852, dl. I, blz. 227, en verder: Reynst, Iets over het inlandsch bestuur in de binnenlanden van Palembang, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1838, dl. I, blz. 264. — Dat de kinderen aansprakelijk zijn voor den bruidschat, zoo deze bij den dood van den vader onbetaald is gebleven, blijkt ook uit eene bepaling van de door den Heer Gersen verzamelde adatregelen uit het gebied van de Lematang. «Indien», zoo lezen wij, «de man arm is, kan hij het djudjur-geld ook bij termijnen betalen; zijnde echter bij zijn overlijden, voordat die schuld is afbetaald, zijne kinderen, of bij ontstentenis van deze, zijne broeders of andere familiebetrekkingen, daarvoor verantwoordelijk» (Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en de Pasĕmah-landen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 110—111, art. 3, alinea 2).

[33] Marsden, History of Sumatra, blz. 259.

[33a] Gelijk ook bij de Bataks hetzelfde woord *mandingding* (zie noot 31 hierboven) daarvoor gebruikt wordt.

eene enkele maal, in de Lampongsche Districten bij het *ngisik*, tot amortisatie van de djudjur-schuld dient, meestal echter niet in mindering daarvan strekt en dus wel als rentebetaling moet worden beschouwd. Alleen in Bengkoelen schijnt het pandelingschap niet voor den geheelen duur der schuld plaats te hebben, wordt de schoonzoon ontslagen als hij een gedeelte van den prijs afgedragen heeft. Het verleenen van crediet voor de djudjur op deze wijze, dat is zonder eenige zekerheidsstelling [34], schijnt echter, om dit hier nog op te merken, niet altijd even gaarne te worden gedaan. Het gebeurt wel eens, zegt toch de Kontroleur Roos in zijne beschrijving van de afdeeling Kaoer, dat de mannen huwelijken aangaan onder voorwaarde, dat de koopsom eerst later door hen voldaan zal worden. Op dit huwelijk, dat men *tépasok* noemt, zijn de ouders der meisjes weinig gesteld, daar de betaling wel eens achterwege blijft [35].

Het is noodig, alvorens van dit punt af te stappen, nog eene andere wijze te vermelden, waarop de vereffening van de djudjur plaats heeft. Marsden maakt namelijk gewag van eene transactie in Bengkoelen, die naar het schijnt heden ten dage er niet meer voorkomt en voorheen er ook weinig algemeen moet zijn geweest, daar wij bij geen anderen schrijver daarvan melding gemaakt vinden. „In lieu of paying the djudjur, a barter transaction, called *libei*, sometimes takes place, where one gadis (virgin) is given in exchange for another; and it is not unusual to borrow a girl for this purpose, from a friend or relation, the borrower binding himself to replace her, or pay her djudjur, when required. A man who has a son and daughter, gives the latter in exchange for a wife to the former. The person who receives her, disposes of her as his own child, or marries her himself. A brother will give his sister in exchange for a wife, or, in default of such, procure a cousin for

[34] Andere zekerheidsstellingen dan pandelingschap schijnt men op Zuid-Sumatra bij de djudjur-schuld niet te kennen. Bij de Bataks evenwel wordt ook tegen borgstelling crediet verleend bij het trouwen. De onderhandelingen over den bruidschat worden hier namelijk nooit door de partijen-zelve gevoerd, doch door vier afgevaardigden, twee van de zijde van den bruidegom, twee van die der bruid. Deze personen, de *hotang-na-opat* zooals zij heeten, zijn ook borg voor de betaling, zoo er op crediet getrouwd wordt. Voldoen zij den bruidschat voor den bruidegom, gelijk wel eens gebeurt, dan trekt het echtpaar bij hen in, hetgeen, zooals duidelijk is, ook *mandingding* heet (Zie: Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 478).

[35] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV blz. 94.

the purpose. If the girl given in exchange be under age, a certain allowance per annum is made, till she becomes marriageable" [36].

Ten aanzien van de rechtsgevolgen van den bruidschat, kan in het algemeen worden opgemerkt, dat die in Zuid-Sumatra dezelfde zijn als elders, waar de instelling voorkomt. De bruidschat is de som waarvoor de vrouw verkregen, gekocht, wordt, het middel waardoor zij aan het vaderlijk gezag, de patria potestas, onttrokken en in de macht van den man, in manum mariti, gebracht wordt, waardoor zij losgemaakt wordt van hare familie en overgaat in de familie van den man. Die overgang is volledig. Karakteristiek blijkt dit uit de voor het djudjur-huwelijk in Rawas gebruikelijke benaming, namelijk *tĕrdjun-pĕsuwi*. Het woord *tĕrdjun* beteekent sprong, en *pĕsuwi* is een wit-gevlekt hert, dat, naar men zegt, op de bergen leeft, doch eene enkele maal ook naar de vlakte afdaalt. In dat geval keert het echter nimmer terug naar de oude woonplaats, maar sterft in zijne nieuwe omgeving. De *pĕsuwi*, die de bergen verlatende en naar de vlakte afdalende, bestemd is daar te blijven, is dus voor den Rawaser het beeld der vrouw, die, bij het huwelijk uit hare familie treden en in de familie van den man overgaan moet, en daarvan een deel moet uitmaken tot haren dood. Inderdaad wordt bij het tĕrdjun-pĕsuwi, bij het hertensprong-huwelijk, de vrouw zoo volkomen uit haar familieverband losgemaakt, dat de man het recht heeft haar te verbieden, hare ouderlijke woning te betreden [37].

Door het huwelijk bij bruidschat wordt dus aan het gezag van den vader over zijne dochter een einde gemaakt, verliest de vader het recht zich met de aangelegenheden van zijne dochter te bemoeien. Elke tusschenkomst van zijnen kant ten haren behoeve, zelfs bij slechte behandeling van de zijde van haren echtgenoot, is ten eenenmale uitgesloten. Dat reeds spoedig zich een streven moest openbaren, om deze strenge gevolgen van het djudjur-huwelijk te temperen, spreekt vanzelf. Eene uiting daarvan vinden wij in de instelling van de *tali-kulo*. Wat de *tali-kulo* is en welke beteekenis zij heeft, vinden wij bij Marsden duidelijk en net omschreven. "The djudjur", aldus lezen wij, "is a certain sum of money, given by one man to another, as a consideration for the person of his daughter, whose situation, in this case, differs not much from that of a slave to the man she marries, and to his family. His absolute

[36] Marsden, History of Sumatra, blz. 259. Zie ook blz. 227.
[37] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 292—293.

property in her depends, however, upon some nice circumstances. Beside the *batang-djudjur*, or main sum, there are certain appendages or branches, one of which, the *tali-kulo*, of five dollars, is usually, from motives of delicacy or friendship, left unpaid, and so long as that is the case, a relationship is understood to subsist between the two families, and the parents of the woman have a right to interfere on occasions of ill treatment: the husbaud is also liable to be fined for wounding her; with other limitations of absolute right. When that sum is finally paid, which seldom happens but in cases of violent quarrel, the *tali-kulo*, i. e. tie of relationship, is said to be *putus*, broken, and the woman becomes to all intents the slave of her lord" [38]. Wat wij, in de andere berichten, omtrent de tali-kulo vermeld vinden, komt met het door Marsden gezegde overeen. "De algemeene bepalingen omtrent het huwelijk", heet het in een daarvan, "zijn, dat, zoo iemand met de djudjur trouwt, de vrouw zijn eigendom wordt, en de ouders geene aanspraken meer op haar kunnen doen gelden, dan alleenlijk bij slecht gedrag van den echtgenoot, en opdat in dergelijke gevallen de bloedverwanten der echtgenoote hunne klachten zouden kunnen doen bij de hoofden, daartoe dient de tali-kulo, een gedeelte namelijk van den bruidschat, hetwelk niet voldaan wordt" [39]. "De djudjur", om hier nog de mededeeling van den Kontroleur Roos te citeeren, "wordt betaald aan de ouders of voogden der bruid, die daarvan twintig gulden aan den bruidegom teruggeven als tali-kulo, waardoor zij te kennen geven, dat zij hunne dochter niet geheel verkocht hebben, maar, door teruggave van een deel der djudjur, het recht behouden voor haar op te komen, als zij te eeniger tijd door haren man mishandeld mocht worden" [40]. Ook in Palembang — de voorgaande mededeelingen hebben uitsluitend betrekking op Bengkoelen — in de Redjang-landen, komt de instelling van de tali-kulo voor, en is zij hier eveneens de band, die de beide familiën verbindt, en waardoor de ouders van de vrouw het recht behouden, zich in de huwelijksaangelegenheden te mengen [41].

---

[38] Marsden, History of Sumatra, blz. 257—258.

[39] Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Ommelanden van Bengkoelen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 265.

[40] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 94.

[41] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 291; Van Rees, De annexatie der Radjang, blz. 91—92.

Uit hare familie getreden en overgebracht in de familie van den man, moet de vrouw hiervan een deel blijven uitmaken tot haren dood. Bij het overlijden van den man, hebben zijne verwanten de beschikking over haar. Zij kunnen haar òf voor zichzelve behouden, òf aan anderen uithuwen. In het eerste geval, is het gewoonlijk een der broeders van den overledene, die de weduwe aanvaardt. Dit gebruik, het leviraatshuwelijk, is kenmerkend voor de agnatische verwantschap. In het wezen der zaak komt, als uitvloeisel van het begrip dat de vrouw, voor den bruidschat gekocht zijnde, het eigendom van den man is en dus bij zijnen dood een deel van de nalatenschap uitmaakt, het leviraatshuwelijk hierop neer, dat de weduwe hereditatis jure op een der broeders overgaat. Ook op Zuid-Sumatra wordt de instelling aangetroffen. In de Lampongsche Districten heet zij *adat-samalang* of *adat-anggaw*. „Eigendom zijnde", aldus Dr. Horst, „behoort de vrouw bij het overlijden van haren echtgenoot tot den boedel, en de beschikking over haar vervalt aan zijnen broeder. Zelfs ken ik een voorbeeld, dat de verloofde van eenen overledene aan zijnen broeder overging, omdat de djudjur in haar geheel betaald was, en de vader van den knaap al die onkosten niet voor niet gemaakt wilde hebben" [42]. Jeugd is daarbij geen beletsel. „Het gebeurt", zegt de Heer Du Bois, „dat men soms kinderen, ja zuigelingen vindt, waarop vier, zes en soms meer vrouwen wachtende zijn. Te Tiginaning, aan de rivier Toelang-Bawang, ken ik een kind, van hoogstens twaalf jaren oud, zoon van wijlen zekeren Pangeran Djaja Singa, in leven hoofd van het geslacht Bulan, op wien sedert twee jaren zes jonge weduwen, door een zijner broeders nagelaten, wachten, welk getal, voor twee maanden, met nog *één* vermeerderd is, door het overlijden van een anderen broeder" [43]. Gelijk uit het medegedeelde blijkt, is het ook hier eenvoudig hereditatis jure, dat iemand de weduwe van zijnen broeder tot zich neemt. Met eene bijzondere bedoeling — het zij hier slechts in het voorbijgaan opgemerkt, daar wij straks bij de behandeling van het erfrecht er vanzelf uitvoeriger over spreken moeten [43a] — geschiedt dit echter, wanneer die broeder zonder nakomelingen gestorven is. De uit het leviraatshuwelijk geboren kinderen worden

---

[42] Horst, Uit de Lampongs, Indische Gids, jaarg. 1880, dl. I, blz. 982.

[43] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar, dl. I, blz. 205.

[43a] Zie blz. 213—214 hierbeneden.

dan toch beschouwd als kinderen van den overledene [44]. — Verder wordt de instelling van het leviraatshuwelijk in Palembang aangetroffen, onder de benaming *ganti-tikar*, dat is: het verwisselen van mat, dat is: van slaapstede. Bijzondere melding wordt daarvan gemaakt in de Redjang-landen. Hier zouden gevallen van polygamie niet zelden er het gevolg van zijn. Zoo vertelt de heer Van Hasselt van eenen pasirah, een districtshoofd, die zeven vrouwen had, waaronder vijf weduwen zijner overleden broeders [45]. In het stroomgebied van de Lematang heet het leviraatshuwelijk, gelijk in de Lampongsche Districten, *adat-anggaw*. „Om reden", aldus lezen wij, in de door den Heer Gersen gepubliceerde undang-undang van deze landstreek, „om reden, door het betalen van het djudjur-geld, de man als het ware zijne vrouw koopt, is deze bij het overlijden van haren echtgenoot verplicht met een van diens broers of andere familiebetrekkingen, zoo een hunner zulks verlangt, een huwelijk aan te gaan" [46]. — Verbreid is ook het leviraatshuwelijk in Bengkoelen, waar wij weder de namen *ganti-tikar* en *adat-anggaw*, deze laatste meer in het Zuiden, in Kroë, aantreffen. „On the death of a man married by djudjur or purchase, any of his brothers, the eldest in preference, if he pleases, may succeed to his bed. If no brother chuses it, they may give the woman in marriage to any relation on the father's side" [47]. Verlangt geen der bloedverwanten haar te nemen, dan kan zij uitgehuwelijkt worden aan eenen vreemdeling, tegen betaling van de djudjur, in welk geval zij de familie verlaat, of zonder djudjur, met de gewone gevolgen, die aan zulk een huwelijk verbonden zijn, gelijk wij ze straks zullen leeren kennen [48]. Dezelfde regelen gelden ook in Kroë, volgens eene mededeeling van den Kontroleur Helfrich. Verder zien wij hoe ook hier, waar het eene kinderlooze weduwe geldt, het leviraatshuwelijk dezelfde bijzondere strekking heeft als in de Lampongsche Districten [49].

Blijkt uit het medegedeelde, hoe algemeen het leviraatshuwelijk op Zuid-Sumatra voorkomt, hoe zeer het beginsel hier gehuldigd wordt,

---

[44] Francis, O. c., blz. 170—171.

[45] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 291.

[46] Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en de Pasĕmah-landen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 111, art. 6.

[47] Marsden, History of Sumatra, blz. 228—229. Zie ook blz. 260—261.

[48] Marsden, l. c.

[49] Helfrich, Bijdrage tot de kennis van de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 547 en 551.

dat de dood van den man aan de vrouw hare vrijheid niet teruggeeft, doch zij als een willoos voorwerp voortaan slechts aan een ander heeft te behooren, onopgemerkt mag het niet blijven, dat in den loop der tijden enkele mildere bepalingen op dit punt zich ingang hebben weten te verschaffen. Zoo kan in de Redjang-landen de weduwe zich tegen de toepassing van de instelling van het leviraat verzetten, door de betaling van eene geldsom, afhankelijk van het bedrag dat bij haar huwelijk werd voldaan [50]. Zoo volgt — om hiervan nog een ander voorbeeld aan te halen — op de zooeven geciteerde bepaling uit de door den Heer Gersen gepubliceerde undang-undang van het stroomgebied der Lematang de alinea: „Indien de weduwe echter het djudjur-geld kan terugbetalen aan de erfgenamen van haren man, kan zij (met achterlating natuurlijk van hare kinderen) naar hare familie terugkeeren” [51]. Eene andere bepaling geeft haar de vrijheid, om een nieuw huwelijk aan te gaan. „Wanneer eene vrouw met iemand uit eene andere dusun huwt, en haar man komt te overlijden, dan is zij verplicht in de dusun van haren man te blijven. Als een ander haar daarna wil huwen, is deze verplicht het djudjur-geld, hetgeen haar overleden man in der tijd opgebracht heeft, terug te betalen aan de kinderen of familiebetrekkingen van den overledene. De kinderen blijven evenwel bij de aanverwanten van den vader en volgen de moeder niet in hare nieuwe verbintenis. Indien er echter zijn, welke nog niet gespeend of te jong zijn, om van de moeder gescheiden te worden, blijven zij voorloopig bij haar totdat zij groot genoeg zijn. De bloedverwanten van den overledene betalen alsdan aan de moeder voor ieder kind acht rijksdaalders opvoedingsgeld” [52]. Meer vrijheid nog heeft de weduwe in Pasĕmah-Lebar. Gelijk bekend is, geldt, waar de exogamie bestaat, de regel, dat de vrouw, bij het overlijden van haren man en zoo deze geene broers of naaste verwanten heeft, aan een der andere leden van den stam vervallen kan. In Pesĕmah-Lebar zien wij echter, hoe — zooals de Kontroleur Engelhard dit in zijne nota mededeelt — de weduwe in een zoodanig geval niet belet mag worden, naar haren stam, hare sumbai — men herinnert zich dat het hier verboden is

[50] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 252. — Volgens den Heer Van Rees (Annexatie der Redjang, blz. 92) moet de weduwe, die weigert zich aan de instelling van het leviraat te onderwerpen, „óf een gedeelte der djudjur terugbetalen, óf dienstbaar worden aan de familie van haren man”.

[51] Gersen, Undang-undang, blz. 111, art. 6, alinea 2.

[52] Gersen, Undang-undang, blz. 123—124, art. 21.

in de sumbai te huwen — terug te keeren, natuurlijk ook hier met achterlating van hare kinderen. — Doch het is vooral door den invloed van het Europeesche bestuur, dat de strenge regelen omtrent het leviraatshuwelijk in vele opzichten verzacht zijn, dat zelfs in enkele streken de instelling gezegd kan worden, niet meer te bestaan, en de vrouw na den dood van haren man volkomen vrij is. Zoo getuigt de Heer Roos dit in zijne beschrijving van de afdeeling Kaoer [53], en wijst de Kontroleur Vonck er in zijne nota op, dat, in art. 25 van het hoofdstuk „Aturan budjang-gadis dan kawin" van de hierboven genoemde Undang-undang simbur tjaja, de adat-anggaw nog alleen toegelaten is met toestemming van de weduwe.

Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat echtscheiding bij de instelling van de djudjur eene onmogelijkheid is. Het huwelijk toch is niets dan een koop en kan niet ongedaan worden gemaakt; de vrouw, eenmaal afgeleverd aan den man en aan zijne familie, kan niet meer aan haren vader of aan hare verwanten worden teruggegeven. Slechts in één enkel geval zou dit kunnen plaats hebben, wanneer namelijk de vrouw niet beantwoordt aan het doel, waarvoor zij gekocht is, het verkrijgen van kinderen. Een voorbeeld daarvan vinden wij bij de Bataks. De Batak trouwt liberorum quaerendorum gratia. Blijft de echt kinderloos, dan kan de man zijne vrouw wegzenden naar hare ouders, die verplicht zijn òf den voor haar betaalden bruidschat terug te geven, òf een ander meisje in hare plaats te stellen [54]. Het blijkt niet dat eene dergelijke regeling op Zuid-Sumatra bestaat. Voor het overige geldt hier, hoewel met uitzonderingen, de regel, dat een djudjur-huwelijk niet door echtscheiding ontbonden kan worden. Zoo in de Lampongsche Districten, volgens de getuigenissen van Du Bois, Cornets de Groot en Horst [55]. „Zoodra de djudjur betaald is", schrijft laatstgenoemde, „is de vrouw het onvervreembaar eigendom van den man. Alleen de dood kan het huwelijk

[53] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 92.

[54] Zie mijne verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 43; verder: Neumann', Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 487. „De djudjuran", lezen wij onder anderen hier, „vertegenwoordigt niet alleen de waarde van de vrouw, maar van haar met minstens eenmaal baren".

[55] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. I, blz. 164 en 180—181; Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 467; Horst, Uit de Lampongs, Indische Gids, jaarg, 1880, dl. I, blz. 980.

ontbinden. Echtscheiding bestaat volgens de adat niet. Ik herinner mij dat iemand tot eenige jaren dwangarbeid in den ketting veroordeeld was, en dat toch het verzoek van zijne vrouw om echtscheiding van de hand gewezen werd, op grond dat hij haar gekocht had" [56]. Hoezeer de vrouw werkelijk als onverbrekelijk aan den man verbonden beschouwd wordt, kan nog daaruit blijken, dat eene slavenfamilie bij verkoop niet mag worden gescheiden, geenszins ten gevolge van een recht, dat de slaaf heeft, doch eenvoudig als een uitvloeisel van de adat, dat de vrouw een onvervreemdbaar eigendom van den man is, zoodat de Lamponger zelfs niet kan denken aan de scheiding van eenen slaaf en eene slavin, zoo zij door het huwelijk verbonden zijn [57]. Ontbinding van het huwelijk kan zelfs niet geëischt worden, wanneer de man zijne vrouw verwaarloost, zoodat, zegt Du Bois, het geene zeldzaamheid is dat een Lamponger, die vele vrouwen heeft, ze somtijds ettelijke jaren laat zitten, zonder naar ze om te zien of ze eenig onderhoud te zenden. "Ik heb", gaat de berichtgever voort, "iemand als schrijver in mijnen dienst, die zeven vrouwen heeft, van welke hij er eene reeds in geen vier jaren gezien heeft, niettegenstaande hij bij haar kinderen heeft, en zij aan één en dezelfde rivier met hem woont" [58]. In den laatsten tijd hebben echter de invloed van het Mohammedanisme en de omgang met vreemdelingen de adat op dit punt eenigszins gewijzigd, doch hoofdzakelijk ten gunste van den man. Wil hij van zijne vrouw af, dan kan de echtscheiding plaats hebben. Gaat echter het verzoek om scheiding van de vrouw uit, dan beroept men zich op het oude gewoonterecht en al haar pogen is vergeefsch [59]. Zelfs als het eene enkele maal gebeurt, dat eene vrouw, die om dringende redenen ontbinding van het huwelijk vordert, haren wensch verkrijgt, is het nadeel geheel aan haren kant. De djudjur toch moet zij teruggeven, terwijl de kinderen bij den man blijven [60].

Welke regelen omtrent de echtscheiding in Bengkoelen bestaan, en hoe ook hier de geheele quaestie beheerscht wordt door de opvatting dat het huwelijk een koop is, blijkt uit hetgeen Marsden

[56] Horst, O. c., blz. 980.

[57] Cornets de Groot, O. c., blz. 462.

[58] Francis, O. c., blz. 164. Ongeveer hetzelfde zegt Zollinger: "Het scheiden gaat moeielijk, ofschoon de mannen dikwijls hunne vrouwen voor geruimen tijd verlaten en zich in andere dorpen bij andere vrouwen ophouden" (Zollinger, De Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1847, dl. I, blz. 131).

[59] Horst, O. c., blz. 980.

[60] Francis, O. c., blz. 180.

daaromtrent mededeelt. Als de djudjur nog niet geheel is aangezuiverd, is ontbinding van het huwelijk mogelijk, niet alleen als de man die verlangt, doch ook als zij van de zijde der vrouw gewenscht wordt. „If a man”, aldus lezen wij, „would divorce a wife he has married by djudjur, he may claim back what he has paid in part, less twenty-five dollars, the *adat-tjaro*, for the damage he has done her”. En verder: „If a man has paid part of a djudjur, but cannot raise the remainder, though repeatedly dunned for it, the parents of the girl may obtain a divorce; but if it is not with the husband's concurrence, they lose the advantage of the *tjaro*, and must refund all they have received” [61]. Is echter de bruidschat geheel betaald, heeft het *putus tali-kulo* plaats gehad, dan heeft de vrouw „no title to claim a divorce in any predicament”. Omgekeerd zijn hare ouders ook niet verplicht haar terug te nemen, als de man zich van haar wil ontdoen. In dat geval zou hij echter het recht hebben haar te verkoopen [62]. — Ziedaar wat voorheen de regel was. Nu schijnen ontbindingen van het huwelijk, zoowel in Bengkoelen als in Palembang, algemeen te kunnen plaats hebben. In de, in het stroomgebied van de Lematang geldende, undang-undang, vindt men de bepaling, dat de man ten allen tijde van zijne vrouw kan scheiden, doch dan het recht mist het djudjur-geld terug te vorderen. Ook de vrouw kan scheiding vragen, waarneer zij niet langer meer met haren echtgenoot wenscht om te gaan, doch is dan verplicht den bruidschat dubbel terug te geven. Overigens kan scheiding verleend worden, op verzoek van de vrouw, wanneer de man impotent is, of aan melaatschheid, framboesiae of andere besmettelijke huidziekten lijdt; wanneer hij zijne vrouw mishandelt, haar het hoofdhaar afsnijdt, haar in het publiek slaat, of haar weefgetouw verbreekt; wanneer hij niet behoorlijk in hare huisvesting, voeding, kleeding en verder onderhoud voorziet, dan wel wanneer hij geruimen tijd afwezig is geweest, zonder iets van zich te hebben doen hooren [63]. Of de djudjur in deze gevallen moet worden teruggegeven, blijkt niet. In Pasĕmah-Lebar schijnt dit wel te gebeuren. „Bij echtscheiding”, zegt de Kontroleur Engelhard, „is het geld voor den aankoop der vrouw, uwang-djudjur, verloren indien

[61] Marsden, History of Sumatra, blz. 262.

[62] Marsden, O. c., blz. 258 en 262.

[63] Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en in de Pasĕmahlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 118, art. 31, en 119—120, art. 35—38.

de man de ontbinding vraagt. Gaat deze om gegronde redenen van de vrouw uit, dan ontvangt hij dat terug". De algemeene regel is, dat bij scheiding de kinderen zonder meer bij den vader blijven. Zoo wordt dit uitdrukkelijk voorgeschreven in de undang-undang van het gebied van de Lematang, in al de zooeven bedoelde gevallen [63a]. Alleen in Kroë vindt men daaromtrent eene bijzondere bepaling. Het djudjur-geld wordt hier in zijn geheel terugbetaald, als in den echt geene kinderen zijn verwekt; in het tegenovergestelde geval, worden daarvan zoovele twintigtallen gulden gekort als het aantal kinderen bedraagt door de vrouw ter wereld gebracht [64].

Hoedanig de positie van de vrouw bij het djudjur-huwelijk is, welke plaats zij tegenover haren echtgenoot inneemt, kan uit het voorgaande genoegzaam gebleken zijn en behoeft hier niet uitvoerig meer uiteengezet te worden. Waar de instelling van den bruidschat bestaat, is — het werd hierboven reeds herhaaldelijk opgemerkt — het huwelijk een koop, de vrouw eene gekochte zaak. Zoo ook op Zuid-Sumatra. De man is dan ook hier heer, eigenaar, van de vrouw, wier positie daardoor eene volkomen ondergeschikte, eene volmaakt rechtelooze is. De vrouw — het zal straks bij de behandeling van het huwelijksgoederenrecht blijken — bezit niets: hetgeen zij staande het huwelijk verwerft, is het eigendom van haren man; zelfs hare bruidsieraden en haar uitzet behooren aan hem. De vrouw is integendeel een voorwerp van bezit, zoowel voor de ouders, die haar verkoopen, als voor den man, die haar koopt, of voor diens broeder of anderen bloedverwant, op wien zij krachtens het leviraatshuwelijk als een erfstuk overgaat.

Met een enkel woord hebben wij nog na te gaan de rechtsgevolgen van het djudjur-huwelijk ten aanzien van de kinderen. Daar de man heer van de vrouw is, behooren de kinderen uit het huwelijk aan den vader en maken zij een deel uit van zijne familie, zijnen stam. De stam, de familie, van de moeder kan op hen geenerlei aanspraken maken. Dit geldt niet alleen als de bruidschat betaald is, doch ook wanneer deze nog geheel of gedeeltelijk onvoldaan is gebleven en de man daarvoor *mĕngiring*, als pandeling verblijven, moet bij zijne schoon-

---

[63a] Zie de in de voorgaande noot geciteerde artikelen.

[64] Helfrich, Bijdrage tot de kennis van de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 549. Zie ook: Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 280.

ouders. Voldoende blijkt dit toch daaruit — en hierin onderscheidt, opdat wij dit reeds dadelijk opmerken, het *mĕngiring-djudjur* zich wezenlijk van het straks te vermelden *ambil-anak*, waarmede het uiterlijk zooveel overeenkomst heeft [65] — dat, zoodra de djudjurschuld voldaan is, al de reeds verwekte kinderen zonder meer den vader volgen, en verder uit het feit, dat — gelijk wij dit bij de Lampongers gezien hebben — eene der dochters wel eens aan den schoonvader in betaling gegeven wordt voor die schuld. Zoo is het niet minder een bewijs dat de kinderen van den vader zijn, dat zij na diens dood aansprakelijk zijn voor de onbetaald gebleven djudjur, en daarvoor *mĕngiring* moeten, gelijk zij dit voor elke andere der nagelaten schulden zouden moeten doen [66]. — Bij echtscheiding blijven, zooals zooeven reeds opgemerkt werd, de kinderen altijd bij den vader. Hoe eene enkele maal aan de moeder resp. aan hare familie eene kleine vergoeding voor elk kind gegeven wordt, hebben wij eveneens gezien. Op eene bijzonderheid moet echter hier ter plaatse nog de aandacht gevestigd worden. Daar bij de agnatische verwantschap niet het feit wie of het kind geteeld heeft, doch het gezag over de moeder over het vaderschap beslist, is het duidelijk dat ook niet de tijd van de conceptie, doch die van de geboorte het criterium is, waar het geldt de vraag te beantwoorden van wien het kroost is. Zoo behoorde dan ook het kind, gelijk dit de regel was bij de Indiërs en bij de oude Arabieren, waarvan de vrouw zwanger was bij de sluiting van het huwelijk, aan den man. Dat het

[65] Zie blz. 183—184 hierbeneden.

[66] Ook bij de Bataks zijn de kinderen, die geboren worden tijdens het *mandingding* (zie noot 31 hierboven), van den vader. Zij nemen (de Bataks zijn exogamen) zelfs reeds dadelijk den stamnaam van den vader aan (Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Aardr. Gen., 2e serie, dl. III, blz. 473). — Op den regel dat al de kinderen aansprakelijk zijn voor den onbetaald gebleven bruidschat van de moeder en daarvoor pandeling kunnen worden, vinden wij eene merkwaardige uitzondering op de Philippijnen bij de Tagala's. Oorspronkelijk schijnt de geheele familieinrichting bij hen op de kinderverdeeling gebaseerd te zijn geweest, zoodanig dat, gelijk dit nu nog bij de Makassaren en Boegineezen het geval is, als de bruidschat betaald was, de onevengeboren kinderen van de moeder, de evengeboren van den vader waren. Bleef nu de man den bruidsprijs schuldig, dan kwam hij daarvoor in pandelingschap bij zijnen schoonvader, terwijl natuurlijk alleen de kinderen, die aan hem behoorden, de evengeborenen, mede aansprakelijk waren voor dien prijs en dus daarvoor dienstbaar konden worden. Zoo deed zich het vreemde verschijnsel voor, dat de man, na den dood van zijnen schoonvader, pandeling werd bij een deel van zijne eigen kinderen, de onevengeborenen, bij wie ook de evengeboren broeders en zusters in denzelfden toestand kwamen (Zie: Blumentritt, Die Staaten der philippinischen Eingebornen in den Zeiten der Conquista, blz. 6).

door hem verwekt moest zijn, was geen vereischte [67]. Omgekeerd kan natuurlijk de echtgenoot ook geene aanspraken maken op de vrucht, die de vrouw bij de scheiding in haren schoot draagt. Werkelijk vinden wij eene bepaling van dien aard in de undang-undang van het stroomgebied der Lematang. „Indien", zoo heet het, „de vrouw, tijdens de echtscheiding plaats heeft, zwanger is, heeft haar gewezen man geen recht meer op dat kind" [68]. Of een soortgelijk voorschrift ook in de overige streken van Zuid-Sumatra voorkomt, is ons niet gebleken, doch is zeker een punt, dat wel nader onderzocht verdient te worden. — Over de uitgestrektheid van de vaderlijke macht, is het hier niet de plaats uitvoerige mededeelingen te doen. Zeer zeker is zij in zekeren zin onbeperkt. Onbeperkt toch beschikt de vader over zijne dochters, die hij immers feitelijk bij het huwelijk verkoopt, zij het ook, dat — gelijk wij dit elders hebben aangetoond — de wil van het meisje, bij het tot stand komen van eene echtverbintenis, zeer in aanmerking wordt genomen [69]. Doch meer nog blijkt de omvang van de patria protestas uit het recht, dat de vader heeft, om zijne kinderen in slavernij te verkoopen, gelijk dit ons van de bewoners van de Lampongsche Districten medegedeeld wordt. Slavernij ontstond voorheen in dit gebied ook „door verkoop van kinderen door hunne ouders". Voornamelijk had dit plaats in tijden van gebrek aan voedingsmiddelen. Kinderen,

---

[67] De Indische juristen zeggen dat de *sahodha*, gelijk zulk een kind heet, daarom van den echtgenoot is, dewijl deze, met de vrouw, vanzelf ook de vrucht in haren schoot, het embryo, verworven heeft. Zie onze verhandelingen: Ueber das Verbot der Wiederverheirathung der Wittwe während der Trauerzeit und die confusio sanguinis, Revue coloniale internationale, jaarg. 1886, dl. II, blz. 270 vv., en Oostersche en Westersche rechtsbegrippen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 130 vv.

[68] Gersen, Undang-undang in de Lematang- Oeloe en Ilir en in de Pasĕmahlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 120, art. 32, alinea 3. — Waar een dergelijk beginsel nog gehuldigd wordt, is een verbod voor de weduwe, om, binnen een zekeren termijn na de ontbinding van een voorgaand huwelijk, te hertrouwen, ter voorkoming van de confusio sanguinis, natuurlijk geheel overbodig. Men weet dat dit de strekking is van de *idda*. Zoo weinig wordt deze instelling echter begrepen, dat zij in hetzelfde artikel van de undang-undang is opgenomen. „De vrouw", heet het, „mag binnen de drie maanden en tien dagen na de echtscheiding geen nieuw huwelijk aangaan". Het blijkt dus, dat, ook wat den duur der *idda* betreft (bij eene echtscheiding: drie *qoru's* of maandelijksche reinigingen, bij een overlijden vier maanden en tien dagen), men in het gebied van de Lematang niet op de hoogte is van de bepalingen van den Islâm. Kennelijk heeft men de twee termijnen met elkaar verward.

[69] Zie onze verhandeling: Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 16 vv.

vooral meisjes, werden dan voor betrekkelijk geringe hoeveelheden rijst door de ouders verkocht en daardoor tot slavernij gedoemd [70]. In het wezen der zaak maken de kinderen, vooral de dochters, een deel uit van het vermogen van den huisvader.

Tegenover het huwelijk met den bruidschat, cum manu, staat dat zonder bruidschat, sine manu. Bij dit huwelijk blijft de vrouw in het huis harer ouders, waar de man zijnen intrek neemt, terwijl de kinderen tot het geslacht der moeder behooren. Onder het matriarchaat konden, gelijk vanzelf spreekt, alleen huwelijken van deze soort gesloten worden. Bij den overgang tot het patriarchaat bleven zij aanvankelijk bestaan, had men dus eenen toestand waarbij echtverbintenissen sine manu naast die cum manu gelijkelijk voorkwamen. Bij enkele volken is deze toestand behouden gebleven. Zoo ook op Zuid-Sumatra bij de Pasĕmahers in engeren zin, die het plateau van Pasĕmah-Lebar bewonen. Onjuist zou het zijn te zeggen, dat bij hen het agnatische verwantschapsstelsel bestaat. Meer toch dan huwelijken cum manu, worden hier echtverbintenissen sine manu aangegaan. De meest voorkomende huwelijken, zegt de Kontroleur Engelhard, zijn die waarbij de man zijne sumbai, zijnen stam, verlaat — men herinnert zich dat hier de exogamie nog bestaat — en bij zijne vrouw komt inwonen, als kind wordt opgenomen, niet zoozeer door hare ouders, als wel door hare sumbai. De huwelijksplechtigheid geschiedt dan ook op de tĕngah-lamang, het plein, van de dusun der bruid, gelijk die bij het huwelijk met den bruidschat omgekeerd op de tĕngah-lamang, het plein, der dusun van den bruidegom plaats heeft. Na den dood zijner vrouw, mag de man desverkiezende terugkeeren naar zijne sumbai en de kinderen, zoo deze nog klein zijn, medenemen, hetgeen niet verhinderd mag worden. Wanneer zij echter later de vaderlijke zorgen niet meer behoeven, kan de sumbai der moeder hen opeischen. Het is ook toegestaan dat de man hertrouwt met de zuster zijner vrouw, *ditongkat* gelijk dit heet, en dan in hare sumbai blijft. Omgekeerd mag de vrouw, als de man sterft, door een van diens broeders worden onderhouden en daartoe zelfs in de sumbai van dezen overgaan. Hare kinderen behoort zij echter in hare eigene sumbai achter te laten.

Aanvankelijk dus, bij den overgang van het matriarchaat tot het

[70] Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de residentie Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 455—456.

patriarchaat, kwamen huwelijken cum manu en sine manu gelijkelijk naast elkander voor, bestond de voorstelling dat het geslacht evengoed in de mannelijke als in de vrouwelijke lijn kon worden voortgezet. Langzamerhand veranderde dit echter, zien wij de huwelijken cum manu en daarmede het patriarchale stelsel algemeener worden, de meening meer en meer post vatten, dat het geslacht in de eerste plaats door de zonen behoorde te worden voortgezet, en, alleen bij ontstentenis van zonen, de dochters daarvoor in aanmerking konden komen. Zoo namen de echtverbintenissen sine manu vanzelf gaandeweg af, om ten slotte geheel uitzondering te worden, zich alleen voor te doen, wanneer eene dochter op die wijze tot de instandhouding van den stam geroepen werd. Dit is de regel, dien wij bij vele volken terugvinden, welke de agnatische verwantschap hebben, en zoo ook bij de meeste stammen van Zuid-Sumatra. Gaan wij dit meer in bijzonderheden na.

In de eerste plaats willen wij de aandacht vestigen op de interessante mededeelingen van den Kontroleur Van der Meulen betreffende de landschappen Ogan-Oeloe en Komering-Oeloe. Om het begrip van stamverwantschap uit te drukken, bezigt men, zegt hij, hier de uitdrukking *tunggal-pojang*, dat is: één van *pojang*. Het woord *pojang* beteekent, gelijk bekend is, voorvader, doch bepaaldelijk een voorvader die vereerd wordt. Van de *dewa's* nu, de goden, stammen in mannelijke lijn de *pojang's* af, en van deze, op dezelfde wijze, de *nenek's* en het tegenwoordige geslacht. De agnaten zijn dus de verwanten bij uitnemendheid. Op eene eigenaardige wijze komt dit uit in de verhouding van de broerskinderen tot de zusterskinderen. Deze noemen gene *anak-lebu* of *lebu-puhun*, terwijl zij-zelve omgekeerd met *anak-benulung* of *anak-belai* betiteld worden. De anak-lebu nu zijn de meerderen van de anak-belai. Zoo zal bij voorbeeld een anak-lebu niet in eenen vruchtboom van eenen anak-belai klimmen, om er de vruchten uit te halen, maar zal de anak-belai zich uit eerbied daartoe aanbieden, want deed hij dat niet, dan zou de boom sterven. Bij feesten moeten, eveneens uit eerbied, de geschenken van den anak-belai bestaan uit rijst, kippen en vruchten, waarvoor hij van den anak-lebu iegmatjes, kopjes en schotels terugkrijgt. Ook in de rechtspleging komt de superioriteit van den anak-lebu uit, daar zij den zuiveringseed aan den anak-belai mogen opleggen, terwijl het omgekeerde verboden is. — Het is duidelijk dat de voortzetting van het geslacht hier in de eerste plaats aan de zoons opgedragen is, die daarvoor een huwelijk met bruidschat,

cum manu, hebben aan te gaan. Heeft iemand echter geen zoon, dan trouwt eene van de dochters, zoo mogelijk de oudste, op de wijze *kaambil-anak-lĕpas*. Hierbij is de man verplicht bij zijne vrouw te komen inwonen. Deze is hoofd van de *djurai*, het gezin, en wordt geheel gelijkgesteld met eenen zoon. De kinderen uit het huwelijk geboren, behooren aan de familie der moeder. De zorg om zijn geslacht in stand te houden, voor uitsterving te bewaren, brengt den vader er wel eens toe, vooral wanneer hij vermogend is, eene oudere dochter een huwelijk kaambil-anak-lĕpas te doen sluiten, wanneer hij eenen zoon heeft, doch deze nog jeugdig is. Zulk eene daad wordt echter veroordeeld, omdat men meent dat ziekte en dood van dien zoon daarvan het gevolg moeten zijn, daar de vader toch toont weinig hoop op zijnen stamhouder te hebben. Meer algemeen is het, dat, in zulk een geval, eene der dochters een huwelijk sluit, waarbij zij wel bij haren vader blijft, doch geen djurai, gezin, sticht. Dit heeft eerst plaats, het voorloopige huwelijk sine manu wordt in eene definitieve verbintenis van dien aard, dat is dus in een kaambil-anak-lĕpas, veranderd, wanneer die zoon sterft alvorens gehuwd te zijn en mannelijke nakomelingen te hebben verkregen. Blijft de zoon echter in leven, zoodat de instandhouding van het geslacht door hem kan geschieden, dan is de dochter vrij haren man naar diens familie te volgen. — In Komering-Oeloe en Ogan-Oeloe wordt dus het geslacht voortgezet door de zonen en, bij ontstentenis van zonen, door de kaambil-anak-lĕpas gehuwde dochters, die met zoons gelijkgesteld worden.

In de aan Komering-Oeloe grenzende Ranau-districten, vinden wij ongeveer dezelfde toestanden. Ieder huisgezin op zichzelf, zegt de Kontroleur Schuller tot Peursum, vormt een *djurai*, aan de instandhouding waarvan de meeste zorg wordt besteed. Wanneer er zoons zijn, is de oudste daarvoor aangewezen. Hij mag daarom nooit het ouderlijk huis voorgoed verlaten, zich elders vestigen. Bij het afsterven van zijnen vader, treedt hij dadelijk als hoofd van de djurai op. Voor hem is er geen ander huwelijk mogelijk dan door betaling van de djudjur. Bij ontstentenis van mannelijke kinderen, is de oudste dochter belast met het *tĕgaq-djurai*, de instandhouding van de djurai. Het huwelijk, dat zij moet sluiten, is het zoogenaamde *sĕmĕndo-tjambur-sungkai*, waarbij er geen bruidschat betaald wordt, de man bij zijne vrouw intrekt, en de kinderen aan de moeder behooren.

Aan het *sĕmĕndo-tjambur-sungkai* bij de Ranauërs beantwoordt het huwelijk *tjambur-sumbai* of *tjambor-sumbai* bij de Lampongers en de

bewoners van Kroë in Bengkoelen. In Kroë, zegt de Kontroleur Helfrich, trouwt men gewoonlijk volgsns de adat-djudjur. Alleen bij het ten huwelijk vragen van de oudste dochter, uit een gezin zonder zonen, wordt, daar aan die dochter de voortzetting en ophouding van den stam is opgedragen, van dezen regel afgeweken en de *adat-tjambor-sumbai* toegepast, waarbij de man geen bruidschat behoeft te betalen, doch daarvoor ook bij zijne vrouw moet komen inwonen en geene aanspraken kan doen gelden op de kinderen, welke uitsluitend van de familie van de moeder zijn [71]. Hetzelfde geschiedt in de Lampongsche Districten. Hier doet de vader zelfs bij bekkenslag bekend maken, dat hij zijne dochter op die wijze wenscht uit te huwen, en roept hij dus openlijk alle candidaten naar hare hand op [72].

Behalve in Kroë, komt het huwelijk sine manu, onder de benamingen *sĕmĕndo-ambil-anak* of *sĕmĕndo-ambil-anak-lengit*, in de overige afdeelingen van Bengkoelen voor. Evenals bij het sĕmĕndo-tjambor-sumbai, wordt er hij het ambil-anak niets betaald, verlaat de man zijne familie en komt bij zijne vrouw inwonen, aan wier familie al de kinderen behooren. Gesloten wordt het ambil-anak evenzeer, om, bij ontstentenis van zonen, door eene dochter het geslacht in stand te doen houden. Voorbeelden van deze wijze van huwen, lezen wij onder anderen, „treft men genoegzaam alleen aan in zoodanige familiën, welke geene mannelijke, maar slechts vrouwelijke afstammelingen bezitten, vooral wanneer in dezelve een recht van erfopvolging in eene waardigheid berust, als wanneer dit recht, of ook dat der stamhouding, op eene dezer telgen is overgebragt, welke nu, op gezegde wijze huwende, hetzelve op hare mannelijke nakomelingschap doet afdalen, en op die wijze den tenietgang of de uitsterving van den stam harer vaderen verhoedt" [73]. Ook Francis zegt, dat titels, bij ontstentenis van een wettigen mannelijken erfgenaam, aan eene dochter opgedragen worden, die dan eenen man in het huwelijk neemt bij ambil-anak, waardoor de waardigheid in het geslacht be-

---

[71] Helfrich, Bijdrage tot de kennis van de geographie, geologie en ethnographie van de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 546, 547 en 551—552; en Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 281 en 285.

[72] Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 476 en 484—485.

[73] Lewis, Maleische wetten, gewoonten en instellingen, Het regt in Nederl. Indië, dl. I, blz. 261, noot.

houden blijft [74]. Het instandhouden op deze wijze van het geslacht door eene vrouw heet *mĕnĕgaq-tungguwan* of *mĕnĕgaq-rumah*, dat is: het huis, met andere woorden de familie, stutten of overeind houden [75].

In een drietal landschappen van Palembang, Komering-Oeloe, Ogan-Oeloe en de Ranau-districten, hebben wij reeds het huwelijk sine manu leeren kennen. Ook in de overige streken van deze residentie, met name in de Redjang-landen, Rawas, Moesi-Oeloe en Moesi-Ilir, is dit huwelijk bekend, onder denzelfden naam van *ambilanak*, als in Bengkoelen. Uit de oudere berichten, onder anderen uit hetgeen Van Rees daaromtrent van de Rĕdjangers medegedeelt [76], en uit de nota's van de heeren Roskott, Van Driest en Vonck, zien wij hoe hier zulk een huwelijk eveneens gesloten wordt, wanneer er geene zonen zijn en het geslacht door eene dochter moet worden voortgezet.

Het kan uit het medegedeelde gebleken zijn, hoe algemeen op Zuid-Sumatra, naast de huwelijken met bruidschat, cum manu, die zonder bruidschat, sine manu, voorkomen, en hoe deze gesloten worden, wanneer, bij ontstentenis van mannelijke nakomelingen, aan eene vrouw de voortzetting van den stam is opgedragen. Het gebruik om op die wijze de instandhouding van het geslacht, als er geene zonen zijn, door eene dochter te doen plaats hebben, komt — wij duidden dit hierboven reeds met een enkel woord aan — bij meer volken voor, die de patriarchale of agnatische verwantschap hebben. Alleen omtrent de rol, welke die dochter daarbij te vervullen heeft, bestaat er verschil van opvatting. Duidelijk zien wij dat bij de Indiërs. Volgens sommigen is de *putrikâputra*, de persoon die, ingevolge het wetboek van Manu en andere dharmaçâstra's, het geslacht heeft voort te zetten bij afwezigheid van mannelijk oir, in overeenstemming met de grammatische beteekenis van dat woord, de dochter-zelve als zoon beschouwd, volgens anderen echter, naar eene tweede beteekenis van hetzelfde woord, de dochterszoon [77]. In het eerste geval, heeft de dochter de rechten en verplichtingen van eenen

[74] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. II, blz. 96—97.

[75] Marsden, History of Sumatra, blz. 244 en 264—265.

[76] Van Rees, De annexatie der Redjang, blz. 92—93.

[77] Het woord *putrikâputra* kan namelijk opgevat worden als eene *tatpurusha-* of eene *karmadhâraya*-samenstelling. In het eerste geval beteekent het "dochterszoon", in het tweede "eene dochter beschouwd als zoon".

zoon, treedt zij op als stamvader en niet als moeder, als ware zij dus een man, eene fictie die men zelfs vollediger tracht te maken, door haren naam te veranderen, voor den vrouwelijken vorm daarvan, den mannelijken in de plaats te stellen, Kalyaṇadevî bij voorbeeld in Kalyâṇamalla te wijzigen [78]. In het tweede geval, is de dochter-zelve niets, en gaan de rechten en verplichtingen over haar heen rechtstreeks op hare zonen over, die zij voor haren vader, ingevolge diens opdracht, heeft voortgebracht en die dus voor dezen als eigen zonen zijn. Deze laatste opvatting, bij de Indiërs de meest algemeene, kwam onder anderen ook bij de Grieken voor: de *ϑυγατριδοῦς* toch was het, die bij hen, bij ontstentenis van mannelijke nakomelingen, als zoon, als stamhouder, optrad [79]. Anders is dit bij de volken van Zuid-Sumatra. Hier — uit de voorgaande mededeelingen kan ons dit duidelijk geworden zijn — geldt het eerstbedoelde stelsel, dat bij de Indiërs slechts uitzondering is, is het *tĕgaq-djurai*, het *mĕnĕgaq-tungguwan* of *mĕnĕgaq-rumah*, de instandhouding van het geslacht als er geene mannelijke nakomelingen zijn, aan de dochter-zelve opgedragen, die, zooals de Kontroleur Van der Meulen in zijne nota over Komering-Oeloe en Ogan-Oeloe uitdrukkelijk getuigt, met een zoon gelijkgesteld wordt en dus ook — uit de behandeling van het huwelijksgoederen- en het erfrecht zal dit later blijken — geheel de rechten heeft van een zoon. Intusschen zullen wij straks zien, hoe deze voorstelling niet de eenige is, doch nog eene andere in dit gebied wordt aangetroffen [80].

Huwelijken sine manu worden dus gesloten door dochters, die bij ontstentenis van zonen aangewezen zijn, om het geslacht voort te zetten. Een bruidschat wordt in dit geval niet gevorderd, en zou, zelfs als men dien betalen wilde, niet worden aangenomen. Niet zelden worden echter dergelijke huwelijken sine manu ook aangegaan pecuniae causa, wanneer de man namelijk niet in staat is, den bruidschat te voldoen. Ook dan trekt hij bij de vrouw in en behooren de kinderen tot hare familie.

Hetgeen het huwelijk sine manu kenmerkt, is — wij deden dit herhaaldelijk uitkomen — dat de man de vrouw volgt. Hij wordt

---

[78] Jolly, History of the Hindu law of partition, inheritance, and adoption, blz. 148.

[79] Zie, voor de Grieken: Fustel de Coulanges, La cité antique, blz. 82 en 83; voor de Indiërs: Jolly, O. c., blz. 147 vv., en Kohler, Indisches Ehe- und Familienrecht, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, dl. III, blz. 396 vlg., waar men de betrekkelijke bepalingen uit Manu en andere rechtsboeken uitvoerig aangegeven vindt.

[80] Zie blz. 185 hierbeneden.

daarbij losgemaakt van zijne familie en ingelijfd bij de familie van zijne vrouw. Ziehier hetgeen Marsden daaromtrent opmerkt: „In the mode of marriage by *ambil-anak*, the father of a virgin makes choice of some young man for her husband, generally from an inferior family, which renounces all further right to, or interest in, him, and he is taken into the house of his father-in-law, who kills a buffalo on the occasion. After this, the *buruk-baiknja*, the good and bad of him, is vested in the wife's family. If he murders or robs, they pay the *bangun* (wergeld) or the fine. If he is murdered, they receive the *bangun*. They are liable to any debts he may contract after marriage; those prior to it remaining with his parents [81]. Ook bij de andere berichtgevers vinden wij gewag gemaakt van dezen overgang van den man in de familie van zijne vrouw, zoodanig dat hij geheel van zijn eigen familieverband wordt losgemaakt. Wordt er, heet het onder anderen van het ambil-anak-lengit in Kaoer, bij de huwelijksinzegening een afscheidsfeest aan de dusun of het dorp van den man gegeven, door het slachten van eenen buffel, dan is dit een bewijs, dat de man geheel afstand doet van zijnen stam en zich voortaan beschouwt als tot den stam van zijne vrouw te behooren. Hij is dan ook voor de zijnen verloren, *lengit*, gelijk door de toevoeging van dit woord aan de benaming *ambil-anak*, wordt uitgedrukt [82]. De man — zegt, om hierop nog de aandacht te vestigen, de Kontroleur Schuller tot Peursum in zijne nota over de Ranau-districten — trekt bij het sĕmĕndo-tjambur-sungkai bij zijne vrouw in en verliest daarbij het recht, om de echtelijke woning eigendunkelijk te verlaten. Karakteristiek is de verklaring door de inlanders van de benaming *tjambur-sungkai* gegeven, die, al zou men de juistheid daarvan willen betwijfelen, toch van gewicht is, dewijl daaruit blijkt, hoezeer bij hen het begrip op den voorgrond staat, dat de man door dit huwelijk voorgoed bij de familie zijner vrouw wordt ingelijfd. „*Tjambur*”, aldus antwoordde een ontwikkelde Ranauër den Kontroleur Schuller, op diens vraag naar de beteekenis van die benaming, „*tjambur itu artinja tjampur atawa masuq atawa lekat; sungkai itu batang kaju, kajunja keras nian, kata orang tuwa-tuwa bolih djadi batu; djadinja tjambur-sungkai artinja jang lelaki lekat sama bininja seperti djadi satu batu tiada bisa lepas lagi, melainkan*

[81] Marsden, History of Sumatra, blz. 262. Zie ook: blz. 223 en 236.

[82] Wetten en instellingen in de afdeeling Kaoer, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 312; Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 98.

djikalu antjurr. — Het spreekt echter vanzelf, dat, als de man weg wil gaan, scheiden wil, hem dit niet zou kunnen worden belet: zijne vrouw en kinderen moet hij echter achterlaten; hij keert terug, zooals hij gekomen is.

Terugkeer van den man, die bij ambil-anak gehuwd is, naar zijne familie kan dus, gelijk uit het laatst medegedeelde blijkt, alleen plaats hebben met achterlating van de vrouw. Intusschen bestaan er uitzonderingen op dezen regel. Soms is het aan den man toegelaten, zijne vrouw mede te nemen, na althans den bruidschat voor haar te hebben voldaan. Het is duidelijk dat dit alleen geschieden kan, wanneer het ambil-anak niet heeft plaats gehad om den stam op te houden, doch pecuniae causa. Onvermogenden, zegt de Heer Van Hasselt, sprekende van de Rĕdjangers, trouwen dikwijls op deze wijze, met het voornemen om later, als zij in gunstiger financieele omstandigheden mochten komen, de djudjur te betalen [83]. Wij ontmoeten hier een gebruik, dat uiterlijk veel overeenkomst heeft met het *mĕngiring-djudjur*, doch daarvan wezenlijk onderscheiden is, zooals hierboven reeds met een enkel woord werd aangeduid [84]. Onjuist zou het zijn het mĕngiring-djudjur een huwelijk sine manu te noemen, daar toch rechtens de in manum conventio van de vrouw, met de erkenning van den bruidschat als schuld en met het *mĕngiring*, het zich in pandelingschap begeven, daarvoor, heeft plaats gehad. Vandaar dat de man recht heeft op al de door hem verwekte kinderen, en deze, bij de Bataks, zelfs reeds dadelijk zijn stamnaam aannemen [85]. Anders bij het ambil-anak. Ook waar dit pecuniae causa plaats heeft, wordt de djudjur niet genoemd, noch veel minder als schuld erkend, komt de man bij zijne schoonouders inwonen, omdat hij de manus niet over zijne vrouw verkregen heeft, zij in patria potestate is gebleven [86]. De kinderen, die geboren worden, kunnen dus niet aan den vader behooren. Betaalt hij later den bruidschat, dan blijven die kinderen aan het geslacht

[83] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden Sumatra, blz. 292

[84] Zie blz 173—174 hierboven.

[85] Zie noot 66 hierboven.

[86] Het is echter duidelijk, dat, wanneer een matrimonium sine manu gesloten wordt pecuniae causa en met het bepaalde, ook aan de andere partij bekende, doel het later, door betaling van den bruidsprijs, in eene verbintenis cum manu te veranderen, het begrip, dat die prijs verschuldigd is gebleven, ook meer op den voorgrond zal treden, en maken zal, dat het verblijf van den schoonzoon bij zijne schoonouders meer het karakter van eene pandelingschap zal verkrijgen. Zoo zullen in de praktijk het *ambil-anak* en het *mengiring-djudjur* wel eens in elkander vloeien.

van de moeder [87]. Wenscht hij hen mede te nemen, dan kan, althans op Zuid-Sumatra, dit wel geschieden, doch tegen voldoening van een zekeren prijs. „If the man has not daughters by the marriage", zegt Marsden van het ambil-anak in Bengkoelen, „he may redeem himself and wife, by paying her djudjur; but if there are daugthers before they become emancipated, the difficulty is enhanced, because the family are likewise entitled to their value. It is common, however, when they are upon good terms, to release him, on the payment of one djudjur, or at most with the addition of an adat of fifty dollars. With this addition, he may insist upon a release, whilst his daughters are not marriageable" [88]. In de Lampongsche Districten wordt voor elk kind, dat de vader wil medenemen, dertig realen als schadevergoeding betaald [89]. Over het algemeen schijnt het echter, dat dit gebruik, om het huwelijk sine manu, door betaling van den bruidschat, in eene verbintenis cum manu te veranderen, op Zuid-Sumatra weinig voorkomt. De meeste berichtgevers maken er althans geen gewag van.

Dat bij het huwelijk sine manu de vrouw hoofd van het gezin is en de man eene ondergeschikte positie bekleedt, is duidelijk. Francis zegt onder anderen zelfs, dat de man daarbij de slaaf van de vrouw is, gelijk bij het djudjur-huwelijk de vrouw als de slavin van den man moet worden aangemerkt [90]. Hetzelfde getuigt de Kontroleur Schuller tot Peursum, waar hij over het tjambur-sungkai bij de bewoners van de Ranau-districten spreekt. Zeker is het, dat de man volkomen afhan-

[87] De regel dat, als een huwelijk sine manu, door betaling van den bruidschat, in eene verbintenis cum manu wordt veranderd, de reeds verwekte kinderen aan de familie van de moeder blijven, vinden wij, in het Oosten van den Archipel, onder anderen bij de Alfoeren van Halmahera (Campen, De Alfoeren van Halmahera, Tijdschr. voor Nederl. Indië, jaarg. 1883, dl. I, blz. 286—287), bij eenige Alfoeren van Ceram en bij de bewoners van de Ceramlaoet-eilanden (Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 132 en 173). Waar, gelijk bij de Alfoeren van Boeroe (zie onze verhandeling: Bijdragen tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe, Verhandel. v. h. Bat. Gen. van K. en W., dl. XXXVIII, blz. 18), bij de betaling van den bruidschat, de reeds geboren kinderen zonder meer den vader volgen, daar hebben wij ook zeker geen echt matrimonium sine manu, doch eene verbintenis, waarbij de bruidschat direct of (zie de voorgaande noot) indirect als schuld is erkend. Dat overigens het trouwen op crediet in deze streken ook voorkomt, en daarbij practijken zich voordoen, gelijk wij ze op Zuid-Sumatra bij het mĕngiring-djudjur hebben leeren kennen, is in het slot van noot 31 hierboven reeds opgemerkt.

[88] Marsden, History of Sumatra, blz. 263. Zie ook blz. 236.

[89] Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 477.

[90] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. II, blz. 102.

kelijk is van zijne vrouw en van hare familie, dat hij niets bezit en geene rechten kan doen gelden op hetgeen hij-zelf gedurende het huwelijk verworven heeft, zooals straks bij de behandeling van het huwelijksgoederenrecht nader blijken zal. Intusschen wijst de benaming *ambil-anak*, dat is: kindaanneming, er op, dat men de positie van den, op die wijze gehuwden, man zich pleegt voor te stellen als die van een aangenomen zoon. Bepaaldelijk waar dit huwelijk plaats heeft tot ophouding van den stam, schijnt die voorstelling te bestaan en hier en daar zelfs in de practijk niet geheel en al zonder gevolg te zijn gebleven, in dien zin namelijk, dat, niet meer de dochter, doch de schoonzoon filii loco is, bij den vader de plaats inneemt van een eigen zoon en de rechten en verplichtingen van dezen heeft. In de Redjang-landen en in Moesi-Oeloe, zegt bij voorbeeld de Heer Roskott, is het bij het huwelijk ambil-anak de fictie, dat de vreemde jongeling als eigen kind in huis komt, terwijl de eigen dochter als aangehuwd wordt beschouwd. Het is zelfs geene zeldzaamheid dat dergelijke jongelingen, zoo zij met de dochters van pasirah's of districtshoofden trouwen, in dier plaats als zoodanig worden verkozen. Dit gebeurde onder anderen — gaat de Heer Roskott voort — eenige jaren geleden in de marga Kadjahatan-Mandi-Moesi, in Ampat-Lawang, en zal, naar alle waarschijnlijkheid, over niet langen tijd, plaats vinden in de marga Soeka-Pinda-Oeloe, in Rawas. Ook in Kroë zien wij hoe enkele waardigheden, die erfelijk zijn, van vader op zoon overgaan, bij ontstentenis van zonen, aan den echtgenoot van de dochter komt, die volgens de adat-tjambor-sumbai gehuwd is [91]. Nog meer heeft, in de Lampongsche Districten, bij het huwelijk sine manu de schoonzoon de positie van een aangenomen zoon met al de rechten van een eigen zoon, ook wat de erfopvolging in goederen betreft, gelijk wij hierbeneden gelegenheid zullen hebben nader aan te toonen [92].

Bij het huwelijk sine manu, het ambil-anak-huwelijk, behooren, gelijk uit het medegedeelde blijkt, de daaruit geboren kinderen uitsluitend aan de moeder. Intusschen doet zich dit huwelijk soms met deze wijziging voor, dat de kinderen ook gedeeltelijk van den vader

[91] Helfrich, Bijdragen tot de kennis der geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 596.

[92] Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 484—485. Zie verder blz. 219—220 hierbeneden.

zijn. Op het voorkomen van dezen vorm van het ambil-anak bij enkele stammen van Zuid-Sumatra willen wij nu de aandacht vestigen.

In de eerste plaats noemen wij de bewoners van Lematang-Oeloe en Kikim. Deze hebben, in tegenstelling van hunne stamgenooten, die het plateau van Pasĕmah-Lebar bewonen, de Pasĕmahers in engeren zin, welke zich nog in het stadium van overgang van het matriarchaat tot het patriarchaat bevinden, reeds volledig dit laatste verwantschapsstelsel. Als regel worden de huwelijken hier dus tegen betaling van de djudjur of den bruidschat gesloten Naast dit matrimonium cum manu, heeft men echter ook hier een ambil-anak-huwelijk, eene verbintenis sine manu, die hierdoor gekenmerkt is, dat de kinderen tusschen de wederzijdsche ouders gelijkelijk verdeeld worden [93]. Bij dit huwelijk, zegt de Kontroleur Raedt van Oldenbarnevelt, in zijne nota over Lematang-Oeloe, waarbij er geen bruidschat betaald wordt, trekt de man bij de ouders zijner vrouw in, terwijl de kinderen gedeeltelijk aan den vader, gedeeltelijk aan de moeder behooren. Sterft de man, dan heeft zijne familie recht op de helft van het aantal kinderen; de andere helft komt aan de vrouw. Sterft de vrouw, dan worden de kinderen gelijkelijk verdeeld tusschen hare familie en den man. Sterven man en vrouw, dan heeft de verdeeling van de kinderen tusschen beider verwanten plaats. Het eerste en derde kind worden gewoonlijk aan de moeder, het tweede en vierde aan den vader toegewezen. Is het aantal kinderen oneven, dan wordt het jongste kind, zoolang het nog de moederzorgen behoeft, bij de moeder gelaten, en kan het later, tot de jaren des onderscheids gekomen, zelf kiezen of het bij haar blijven dan wel den vader volgen wil. Eene eenige dochter blijft evenwel bij de moeder. Ook hier heeft het ambil-anak plaats bij onvermogen van den bruidegom om de djudjur te betalen, doch verder wanneer, bij ontstentenis van zonen, de oudste dochter aangewezen wordt om de familie in stand te houden, *tunggu-djurai* gelijk dit hier heet. Eene

---

[93] Zie hierover ook: Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en de Pasĕmah-landen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 111, art. 4 en 5, en blz. 123, art. 20, waar echter de wijze van verdeeling niet opgegeven wordt, en verder: Reynst, Iets over het binnenlandsch bestuur in de binnenlanden van Palembang, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1838, dl. I, blz. 264. „Bij het ambil-anak", aldus lezen wij hier, „bestaat doorgaans de voorwaarde van *bagi-anak*, waardoor het eerste kind bij de moeder blijven moet, maar het tweede een ingezeten moet worden van het dorp, waartoe deszelfs grootvader van vaderszijde behoort, en zoo vervolgens beurtelings met de volgende kinderen".

eenige dochter is natuurlijk op die wijze de stamvoortzetster. Soms gebeurt het, dat zulk eene dochter niet trouwt bij ambil-anak, doch bij djudjur uitgehuwd wordt. In dit geval, wordt een van hare oomskinderen voor haar in de plaats gesteld, en trachten de ouders op die wijze, bij gemis aan zonen, erfgenamen te verkrijgen. — Dezelfde regelen vinden wij ook in Kikim. Hier wordt, volgens den Kontroleur Van Driest, het huwelijk bij ambil-anak eene enkele maal evenzeer pecuniae causa aangegaan, doch in verreweg de meeste gevallen gesloten, wanneer in eene familie geene mannelijke nakomelingen meer zijn, en dus eene der dochters, meestal de oudste, de stamhoudster is, hetgeen ook hier *tunggu-djurai* wordt genoemd. De kinderen, in ambil-anak-huwelijk geboren, worden in Kikim eveneens verdeeld. Is het aantal oneven, dan wordt er, zegt de Heer Van Driest, omtrent het jongste kind niets beslist. Dit kind wacht totdat het tot oordeel des onderscheids gekomen is en kiest dan, of het de familie van den vader dan wel die der moeder wenscht te volgen. Mocht intusschen een van de kinderen, aan den vader of aan de moeder toegewezen, komen te sterven, dan treedt het bedoelde kind er voor in de plaats. — Het kan gebeuren dat eene vrouw, bij ambil-anak gehuwd, slechts één kind heeft. Dat kind is natuurlijk aangewezen om het geslacht der moeder in stand te houden, doch daar het ook aan den vader behoort, wordt het, zoowel in Kikim als in Lematang-Oeloe, gezegd *tunggu-djurai kaduwa pehak*. Huwt het later en krijgt het kinderen, dan worden deze tusschen de beide grootouders verdeeld, waarbij, als er een oneven aantal is, gehandeld wordt op de zooeven uiteengezette wijze. Voor het geval dat er wederom slechts één kind wordt geboren, wordt met de verdeeling op diens nakomelingen gewacht. Is — dit wordt door de berichtgevers niet gezegd, doch volgt uit het medegedeelde vanzelf — het eenige kind, dat *tunggu-djurai kaduwa pehak*, eene dochter, en trouwt deze — hetgeen natuurlijk moet — bij ambil-anak, dan zal alleen de helft van hare kinderen voor de verdeeling tusschen de grootouders in aanmerking komen, daar de andere helft van haren echtgenoot is. Dat deze regeling, die, zegt de Kontroleur Van Driest, soms zeer ver wordt doorgedreven, tot allerlei quaesties aanleiding moet geven, is duidelijk. — Ten slotte moet hier er nog op gewezen worden, hoe de zorg om zijn geslacht in stand te houden, den vader er toe brengt eenen maatregel te nemen, gelijk wij dien in Komering-Oeloe en Ogan-Oeloe hebben leeren kennen. Zijn de zoons namelijk klein, dan trouwt — dit gebeurt in Kikim zoowel als in Lematang-

Oeloe — eene der dochters op de wijze *ambil-anak-pĕrnantian*. De man neemt dan zijnen intrek in het huis der ouders van de vrouw en blijft er totdat een van de zoons getrouwd is, waarna hij zijne schoonouders verlaat en de vrouw hem naar de plaats zijner inwoning volgt. Dikwijls wordt zelfs hiermede gewacht totdat de gehuwde zoon kinderen heeft. In Kikim heeft dit ambil-anak-pĕrnantian ook plaats, als, bij ontstentenis van zoons, niet de oudste, doch de jongste dochter voor het tunggu-djurai aangewezen is, en zij nog niet den huwbaren leeftijd heeft bereikt.

Ook bij het huwelijk sine manu, het ambil-anak, met kinderverdeeling, komt de man dan bij de vrouw inwonen. Voor zoover dit uit de berichten kan worden opgemaakt, is echter zijne positie daarbij niet van zulk een ondergeschikten aard als bij het gewone ambil-anak. Zoo staan, ook wat het huwelijksgoederenrecht betreft, gelijk straks zal blijken, de echtgenooten meer op den voet van gelijkheid tegenover elkaar. Behalve hierdoor, onderscheidt het huwelijk sine manu met kinderverdeeling zich nog in een ander opzicht van het gewone. Aan de vrouw is het namelijk toegestaan den man te volgen, zoo deze naar zijne familie wenscht terug te keeren. Voldoet hij voor haar de djudjur, den bruidsprijs, dan is zij natuurlijk daartoe verplicht. Doch ook zonder dien prijs te betalen, gebeurt het dat de man zijne vrouw medeneemt, wanneer zij-zelve en hare ouders althans daarin toestemmen. Zoozeer schijnt dit in Lematang-Oeloe reeds regel te zijn, vooral wanneer de echtelingen al jaren met elkander getrowd zijn geweest, dat, vóór het aangaan van het huwelijk, wel eens de conditie gemaakt wordt, dat nooit of nimmer de vrouw het huis of de woonplaats van hare ouders mag verlaten, ten einde haren man naar elders te volgen. Overigens is het duidelijk, dat de man niet op die wijze met zijne vrouw weg kan gaan, vooral wanneer de echt plaats heeft gehad voor de voortzetting van haar geslacht, alvorens er kinderen geboren zijn. Die, welke het aandeel van de moeder zijn, blijven dan vanzelf achter [94]. Wil de vrouw den man niet volgen, wanneer deze naar zijne familie verlangt terug te keeren, dan is eene echtscheiding natuurlijk daarvan het gevolg, en worden de kinderen, op de hierboven aangegeven wijze, verdeeld, zoo althans niet vroeger daaromtrent andere voorwaarden zijn gemaakt. Niet zelden toch worden, merkt de Heer Raedt van Oldenbarnevelt

[94] Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en de Pasemah-landen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 111, art. 5.

op, bij het ambil-anak condities gesteld, zooals wij zooeven er reeds eene leerden kennen, in welk geval men van *ambil-anak dengan perdjandjian* spreekt, en zulk eene conditie kan onder anderen ook zijn, dat de man, bij scheiding zonder toestemming van de vrouw, geen recht heeft op de helft van de kinderen [95].

In Lematang-Oeloe en Kikim vinden wij dus een ambil-anak, een huwelijk sine manu, met kinderverdeeling, in plaats van het gewone ambil-anak, dat misschien vroeger wel bestaan heeft, doch door het andere verdrongen is. Anders is dit in Bengkoelen. Dat hier het gewone matrimonium sine manu voorkomt, hebben wij boven reeds gezien. Daarnaast vindt men echter een gewijzigden vorm daarvan. In Kroë kan namelijk de ophouding van den stam door eene dochter, in plaats van door het sĕmĕndo-tjambor-sumbai, geschieden door het *sĕmĕndo-mentjantjan-mulan*. Ook bij dit huwelijk wordt er geen bruidschat betaald, hoewel eene kleine som gelds, bekend onder den naam van *antaran* of *penghinar*, soms aan de ouders der bruid wordt opgebracht, hetgeen echter niet verplichtend is. De man komt bij de vrouw inwonen, doch heeft het recht dat een der door hem verwekte kinderen, een zoon zoo er meer zoons aanwezig zijn, aan zijne familie wordt afgestaan. Gewoonlijk wordt dit gedaan, wanneer de man van zijnen kant erfgoederen te wachten heeft en die niet voor zijne nakomelingen geheel verloren wil laten gaan. Het kind, dat hem wordt toegewezen, is dan toch gerechtigd in zijne plaats aanspraken te doen gelden op die erfgoederen en voor het aandeel daarin op te komen, waarop hij-zelf aanspraak zou hebben gehad, ware hij in zijne familie gebleven [96]. Door een huwelijk sine manu toch ondergaat de man, gelijk wij straks zullen zien, eene capitis deminutio. — In het overige gedeelte van Bengkoelen schijnt deze vorm van het ambil-anak nog alleen voor te komen in Kaoer en in de Ommelanden van Bengkoelen, waar hij bekend staat onder den naam van *sĕmĕndo balik-djurai* of *sĕmĕndo ambil-anak balik-djurai*. Evenals in Kroë komt

---

[95] Volgens Gersen, Undang-undang, blz. 118—119, art. 32, blijven, als de man van zijne vrouw wil scheiden, zonder dat er daarvoor wettige redenen bestaan, de kinderen altijd bij de moeder. Dit is zeker minder juist, daar zoowel door den Heer Raedt van Oldenbarnevelt als door den Heer Van Driest uitdrukkelijk gezegd wordt, dat de kinderen steeds verdeeld worden bij eene echtscheiding, tenzij bij de sluiting van het huwelijk de in den tekst bedoelde voorwaarde is gemaakt.

[96] Helfrich, Bijdrage tot de kennis van de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 546, 547, 549 en 551—552.

het betalen van eene kleine som gelds, *antaran*, daarbij voor, en wordt een der kinderen aan de familie van den vader afgestaan [97].

Twee soorten van echtverbintenissen hebben wij op Zuid-Sumatra leeren kennen, de verbintenissen cum manu en sine manu, waarbij de kinderen uitsluitend van den vader of van de moeder zijn. Zelfs wanneer, zooals bij het ambil-anak in Lematang-Oeloe en Kikim of bij het sĕmĕndo balik-djurai s. mentjantjan-mulan in Bengkoelen, beide ouders gelijke rechten op de kinderen hebben, is het dit in dien zin, dat van dezen eenigen alleen den vader, anderen alleen de moeder volgen. Intusschen hebben wij hier reeds den overgang tot den huwelijksvorm, die aan het parentale of cognatische stelsel beantwoordt, waarbij alle kinderen gelijkelijk aan beide ouders behooren. Ook in Zuid-Sumatra vindt men, gelijk wij nu zullen trachten aan te toonen, dezen huwelijksvorm, nu eens blijkbaar voortgekomen uit het huwelijk cum manu, dan weder zich aansluitende aan het huwelijk sine manu, waaruit hij zich kennelijk ontwikkeld heeft.

Het is in de eerste plaats in Palembang, dat wij den parentalen huwelijksvorm, om deze benaming kortheidshalve te bezigen, aantreffen. Zoo bij de bewoners van de Ranau-districten. Eene veelvuldig voorkomende wijze bij hen om echtverbintenissen tot stand te brengen, zegt de Kontroleur Schuller tot Peursum, is het *sĕmĕndo radjă-radjăan*. Hierbij wordt er geen bruidschat betaald en komt de man bij zijne vrouw inwonen. Het verschil met het gewone ambil-anak, het tjambur-sungkai, zou volgens den inlander door den naam aangegeven worden. „*Sĕmĕndo radjă-radjăan*", aldus luidt de verklaring, welke men den Kontroleur Schuller tot Peursum van dien naam gaf, „*ja-itu kaambil-anaq tetapi menurut sasuka-suka hati sadja; bagimana maqsudnja tiada dapat dilarang, seperti radja punja hendaq tiada dapat dilarang*". De man trekt dan ook wel bij de vrouw in, doch is daar niet verplicht te blijven. Meestal behoudt hij zich het recht voor, om als hem zulks goed dunkt, zelfs wanneer hij van een ander dorp is, met medeneming van zijne vrouw en kinderen, naar de woning zijner ouders terug te keeren. De kinderen, uit zulk een

[97] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 93; Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Ommelanden van Bengkoelen, en Wetten en instellingen in de afdeeling Kaoer, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 265 en 266—267 en 312. — Nog komt de naam *sĕmĕndo-balik-djurai* in Mana voor (zie de aangehaalde Bijdragen, blz. 305), doch schijnt er hier iets anders mede bedoeld te zijn.

huwelijk geboren, kunnen, wanneer zij tot de jaren des onderscheids zijn gekomen, zelve kiezen waar zij zich wenschen te vestigen, hetzij bij de grootouders van vaders-, hetzij bij die van moederszijde. Zij worden echter geacht aan beide ouders te behooren, zooals ten duidelijkste blijkt uit het feit, waarop wij straks terugkomen, dat zij van beiden gelijkelijk erven. Alleen bij eene echtscheiding worden zij tusschen de echtelingen verdeeld, in dier voege dat de mannelijke kinderen den vader volgen, de vrouwelijke bij de moeder blijven. Het is overigens duidelijk dat dit semendo radjå-radjåan niet kan worden aangegaan door de zonen of dochters, aan wie de instandhouding van de djurai is opgedragen, en die daarom een djudjur-huwelijk sluiten of bij tjambur-sungkai trouwen moeten.

In de Ranau-districten zien wij hoe de oude huwelijken cum manu en sine manu naast den nieuwen, den parentalen, huwelijksvorm zijn blijven voortbestaan. Anders in Rawas en Moesi-Ilir. Hier kan men zeggen — naar hetgeen moet worden opgemaakt uit de door de Kontroleurs Van Driest en Vonck ingediende nota's, in verband met de mededeelingen door den Heer Van Hasselt, in zijn werk over Midden-Sumatra gedaan [98] — is de agnatische verwantschap bijna volledig door de parentale of cognatische vervangen. De bij het eerstgenoemde stelsel behoorende strenge huwelijken cum manu en sine manu treft men toch hier zoogoed als niet meer aan, daarentegen eene andere verbintenis, welke meer aan het laatste systeem beantwoordt. Het echtpaar betrekt daarbij een eigen huis en vormt een gezin, waarvan de man het hoofd is. Een vereischte is het echter — en hier vindt men nog een duidelijk overblijfsel van het agnatische stelsel — dat een kind, een zoon, met echtgenoote en kinderen, bij de ouders blijft, om opvolger te zijn in het ouderlijke huis. Bij ontstentenis van zonen, is eene dochter verplicht daarvoor bij het huwelijk in de ouderlijke woning te blijven, waar de man dan zijnen intrek neemt. Ten aanzien van de kinderen geldt steeds de regel, dat allen gelijkelijk aan den vader en de moeder behooren en dus gelijkelijk van beiden erven. Heeft er echter eene echtscheiding plaats, dan worden zij, althans in Rawas, tusschen de ouders verdeeld, in evengroot aantal aan vader en moeder toegewezen. Schiet er een kind over, dan is dit, volgens den Heer Van Hasselt [98a], vrij, *mardika*, en blijft voorloopig bij de moeder. Door haar eene som van acht rijksdaalders, de zoogenaamde *wang-pĕsusahan* of moeitegeld, te betalen,

[98] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 250—251, 292 en 297.
[98a] Van Hasselt, O. c., blz. 298.

krijgt de vader echter het recht dat kind, zoodra het de moederlijke zorgen niet meer behoeft, in zijne familie op te nemen. Niet altijd schijnt dit echter te gebeuren. De Kontroleur Van Driest zegt althans, dat, bij een oneven aantal kinderen, men in der minne tracht uit te maken, wie der ouders het overgebleven kind krijgen zal. Komt men niet tot een vergelijk, dan blijft het kind zoolang bij de moeder, om later, als het tot de jaren des onderscheids is gekomen, zelf eene keuze te doen. Eenigszins anders is de regeling bij echtscheiding in Moesi Ilir. De kinderen, zegt de Heer Vonck, kunnen naar eigen goedvinden zich bij den vader of bij de moeder aansluiten. Gebruikelijk is het evenwel, dat men daaromtrent schikkingen maakt, meestal in dien zin, dat de zoons de moeder volgen, om haar bij het aanleggen van ladangs of rijstvelden behulpzaam te zijn, en de dochters den vader. Kinderen, die de moederlijke zorgen nog behoeven, blijven voorloopig bij de moeder, doch kunnen, als zij groot geworden zijn, aan den vader komen, die dan verplicht is aan de moeder een zeker bedrag als *wang-pesusahan* te betalen, gelijk dit in Rawas gebeurt.

Uit het medegedeelde kan het gebleken zijn, dat het niet altijd de vrouw is, die den man in het huwelijk volgt, doch dat in een gezin, waar geene zoons zijn, eene dochter in het ouderlijke huis blijft, waar de man zijnen intrek nemen moet. Dit beantwoordt geheel aan het oude ambil-anak, doch verschilt natuurlijk daarvan, doordat de vader evenveel recht heeft op de kinderen als de moeder. Het is niet alleen in het hierbedoelde geval, dat zulk eene verbintenis gesloten wordt. Volgens den Heer Roskott, gebeurt dit in Rawas vrij veelvuldig. Gedurende de jaren van mijn bestuur in deze afdeeling (namelijk Tebing-Tinggi, waarvan Rawas eene onderafdeeling is), merkt deze ambtenaar op, is het herhaaldelijk voorgekomen, dat aan niet zeer gefortuneerde meisjes uit Rawas huwelijksvoorstellen werden gedaan door jonge en welgestelde hoofden van Moesi-Oeloe, en dat, niettegenstaande de jongelieden elkander genegen en het onderling reeds eens waren, de zaak afsprong, daar de familie van het meisje streng aan den eisch bleef vasthouden, dat de man naar de dusun van zijne vrouw moest verhuizen. Ook bij dit huwelijk betrekt het echtpaar een eigen huis. Bij eenigszins welgestelde lieden is het de vrouw, die de echtelijke woning aanbrengt, welke woning haar eigendom blijft. Nominaal is de man wel hoofd van het gezin, doch feitelijk doet de vrouw zich als zoodanig gelden. Ik heb, merkt de Heer Roskott

op, herhaaldelijk gevallen gehad, dat de vrouw zoozeer overtuigd was van hoofd te zijn van het gezin, dat zij, van haren man sprekende, hem *„saja punja bini"*, dat is: „mijn vrouw", noemde. Echtscheidingen komen voor en worden niet zelden door de vrouw aangevraagd met de woorden: *„saja minta pegat sebab saja punja laki tida mau turut saja"*. — Niet minder veelvuldig worden in Moesi-Ilir deze huwelijken gesloten. De man, zegt de Kontroleur Vonck, neemt daarbij, hetzij bij mondelinge, hetzij bij schriftelijke overeenkomst, de verplichting op zich, om bij de ouders der bruid te komen inwonen, waar hij door zijne vrouw onderhouden wordt. Wenscht hij, na verloop van eenige jaren, zich in eene andere woning of op eene andere plaats te vestigen, dan is het gebruikelijk dat de vrouw en kinderen hem derwaarts volgen. Stemt de vrouw hierin niet toe en geeft deze quaestie aanleiding tot echtscheiding, dan kunnen de kinderen, die de moederlijke zorgen niet meer behoeven, naar verkiezing zich òf bij de moeder òf bij den vader aansluiten.

Wij zien hoe in Palembang, in enkele streken, een huwelijksvorm zich ontwikkeld heeft, welke aan het parentale of cognatische verwantschapsstelsel beantwoordt, in dien zin dat daarbij beide ouders gelijke rechten op al de kinderen hebben. Ook in Bengkoelen is dit het geval, waar die huwelijksvorm bekend is onder de benamingen *sĕmĕndo-mardika* of *sĕmĕndo suka-sama-suka*, ook *sĕmĕndo radja-radja* of *sĕmĕndo-beradat*. Voornamelijk is het bij de bewoners van de hoofdplaats Bengkoelen en van de hoofdplaatsen der afdeelingen, dat is dus bij de strandbevolking, dat dit huwelijk voorkomt, terwijl in de binnenlanden de echtverbintenissen cum manu en sine manu de gebruikelijke zijn [99]. Alleen in Noord-Bengkoelen, in het, door Rĕdjangers bewoonde, gebied van de Ketaoen, is het sĕmĕndo-beradat, volgens den Kontroleur Raedt van Oldenbarnevelt, de schier eenigst bekende huwelijksvorm [100]. Bij het sluiten van deze echtverbintenis, is het betalen van eene kleine huwelijksgift, bekend onder den naam van *antaran*, gebruikelijk. De hoegrootheid daarvan loopt zeer uiteen en regelt zich naar rang en stand van de ouders van het meisje. Volgens Francis, wiens opgaven misschien meer

---

[99] Zie, om slechts de twee nieuwste berichten te noemen: Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie van de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Ned. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 547, en Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 94.

[100] Raedt van Oldenbarnevelt, Tochten in het stroomgebied der Beneden-Ketaoen, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardrijksk. Genootsch., 2e serie, dl. V., blz. 429.

bepaaldelijk betrekking hebben op de Ommelanden van Bengkoelen, bedraagt de antaran 40 tot 80, soms wel 200 gulden [101]. Overigens vindt men voor de verschillende afdeelingen ook een verschillend bedrag vermeld [102]. Zoo zou, om hier alleen de twee nieuwste opgaven te noemen, de antaran in Kroë van 40 tot 100 gulden varieeren [103], terwijl in het gebied van de Ketaoen door den kleinen man eene som van 10 tot 20 gulden, door hoofden en gegoeden iets meer betaald wordt, hoewel enkelen een grooter bedrag opbrengen, dewijl zij zoogenaamd *malu* zijn, om zoo weinig te geven, en ook meenen dat eene grootere anteran den huwelijksband hechter maakt [104]. De antaran dient ter bestrijding van de huwelijkskosten, zegt Francis [105]. Dezelfde bestemming heeft zij, volgens Helfrich, ook in Kroë [106]. In het gebied van de Kataoen wordt meer speciaal van de antaran gezegd, dat daarvoor het uitzet van de bruid — een kasur, een klambu, een paar kains en zoo meer — wordt gekocht [107]. — Behalve de antaran, is bij het sĕmĕndo-mardika nog noodzakelijk een *bimbang* of huwelijksfeest, waarvan de kosten, die meer of minder belangrijk zijn naar gelang van den rang en den stand van de partijen, voor ⅔ door de vrouw, voor ⅓ door den man, moeten worden gedragen [108]. Alleen in Ketaoen komt de bimbang, in de meeste gevallen, geheel voor rekening van de bloedverwanten der jongedochter, die uit schaamtegevoel de hulp van den jonkman daarbij niet inroepen [109]. — Zagen wij hoe in Palembang de nieuwe huwelijksvorm nog eenigermate het karakter vertoont van het oude matrimonium cum manu of van dat sine manu, daarbij toch nu eens de vrouw den man, dan weder de man de vrouw te volgen heeft, in Bengkoelen is bij het sĕmĕndo-mardika daarvan weinig meer te bespeuren. Vaste regelen omtrent de samenwoning worden hier niet

[101] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar, dl. II, blz. 100.

[102] Zie bij voorbeeld: Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Ned. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 267, 298, 305 en 312.

[103] Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl IV, blz. 546.

[104] Raedt van Oldenbarnevelt, Tochten in het stroomgebied der Beneden-Ketaoen, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. V, blz. 430.

[105] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar, dl. II, blz. 100.

[106] Helfrich, O. c., blz. 546.

[107] Raedt van Oldenbarnevelt, O. c., blz. 430.

[108] Francis, O. c., dl. II, blz. 100—101.

[109] Raedt van Oldenbarnevelt, O. c., blz. 430.

aangetroffen. Het hangt, zegt de Kontroleur Helfrich, van de echtgenooten-zelve af, of zij bij de ouders van den man, of bij die van de vrouw, of op hun eigen willen wonen [110]. Het huwelijk, voltrokken zijnde, zegt een andere berichtgever, kunnen de jongelieden zich vestigen in het dorp of de dusun van den man of wel in die van de vrouw. Zij zijn niet gedwongen om op eene bepaalde plaats te blijven, doch kunnen naar verkiezing verhuizen [111]. Eene uitzondering op het voorgaande vindt men alleen in Seloema en in het gebied van de Ketaoen, waar bij het sĕmĕndo-mardika het regel is, dat de vrouw bij den man intrekt. In het laatstgenoemde landschap gaat de man echter eerst nog inwonen bij zijne schoonouders, totdat hij zichzelven een huis gebouwd heeft [112]. — De kinderen, in het huwelijk verwekt, behooren gelijkelijk aan beide ouders, zooals wij bij alle berichtgevers uitdrukkelijk vermeld vinden. Bij echtscheiding kunnen zij naar verkiezing den vader of de moeder volgen. Zijn zij nog klein, dan blijven zij voorloopig bij de moeder, totdat zij een voldoenden ouderdom hebben bereikt, om eene keuze tusschen de beide ouders te doen. Alleen in Mana worden, in een dergelijk geval, de kinderen voorloopig verdeeld, doch staat het hun later vrij te kiezen, bij wie der ouders zij zich willen aansluiten [113]. In de Ommelanden van Bengkoelen geldt de bepaling, dat de kinderen „ofschoon het recht van de moeder meer dan dat van den vader op dezelve wordt geacht, *kĕras djuwa sabĕlah induqnja*, in geval van echtscheiding, bij den vader verblijven kunnen", wanneer zij althans zelve dat verkiezen [114].

Nog een enkel woord hebben wij te zeggen over de positie, die, bij dezen huwelijksvorm in Bengkoelen en Palembang, de echtgenooten tegenover elkander innemen. Dat de vrouw daarbij ondergeschikt zou zijn aan den man, of de man aan de vrouw, op dezelfde wijze als bij het djudjur- of bij het ambil-anak-huwelijk, is natuurlijk niet te verwachten. Integendeel staan beiden op den voet van gelijkheid ten opzichte van elkander,

---

110 Helfrich, O. c., blz. 546.

111 Wetten en instellingen in de afdeeling Kaoer, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 312.

112 Wetten en instellingen in de afdeeling Seloema, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 298, en Raedt van Oldenbarnevelt, Tochten in het stroomgebied der Beneden-Kataoen, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. V, blz. 430.

113 Helfrich, O. c., blz. 549; Raedt van Oldenbarnevelt, O. c., blz. 430—431; Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 305.

114 Lewis, Maleische wetten, gewoonten en instellingen, Het regt in Nederlandsch Indië, dl. I, blz. 260, § 8.

en hebben beiden gelijke rechten. „This marriage”, zegt Marsden, „is a regular treaty between the parties, on the footing of equality”[115]. Alleen in Palembang schijnt de man, in de gevallen dat hij bij zijne vrouw komt inwonen, nog iets van de oude ondergeschikte positie te hebben behouden. De Kontroleur Vonck zegt althans, dat, in Moesi-Ilir, hij vaak een speelbal is van zijne schoonouders, aan wier luimen en grillen hij is blootgesteld, bij wie hij zich dus niet tehuis gevoelt, „*makan dan tidur lagi rasanja kurang enak*”, zooals een hoofd, met den Kontroleur Vonck sprekende, zich uitdrukte. In den regel zijn het dan ook arme jongelingen, die dat huwelijk sluiten, of zij die kans zien met eene rijke jonge dochter te worden verbonden, om op die wijze een gemakkelijk leven te kunnen leiden.

Met het voorgaande hebben wij een, zooveel mogelijk volledig, overzicht trachten te geven van het huwelijksrecht op Zuid-Sumatra. Drie huwelijksvormen hebben wij in dit gebied aangetroffen, de strenge verbintenissen cum manu en sine manu, behoorende bij de agnatische verwantschap, en het vrije huwelijk, dat aan het parentale stelsel beantwoordt. Het kan bekend zijn — doch verdient hier even in herinnering gebracht te worden — dat het Europeesche bestuur herhaaldelijk pogingen heeft aangewend, om de twee eerstgenoemde huwelijksvormen af te schaffen, daartoe geleid door de overweging, dat door het hooge bedrag van den bruidsprijs, aan den eenen kant, en, aan den anderen kant, door de verplichting, welke op den man rust, om, bij niet-betaling van dien prijs, in eene ondergeschikte positie bij zijne schoonouders te komen inwonen, het sluiten van echtverbintenissen belemmerd, en dus aan de toename der bevolking een hinderpaal in den weg gelegd, zou worden. Dat dit werkelijk het geval is, vinden wij bij verschillende berichtgevers geconstateerd. Van de bewoners der Lampongsche Districten lezen wij onder anderen: „De leeftijd, waarop de Lamponger gewoon is te huwen, is niet wel te bepalen, daar zulks veelal afhangt van de middelen van zijne ouders of nabestaanden. Indien hij geen geld heeft, om den bruidschat te betalen, dien de vader voor zijne dochter vraagt, blijft bij gewoonlijk ongetrouwd en sterft zonder kinderen na te laten. Dit is zeer dikwijls het geval onder de Lampongers, en waarschijnlijk hebben zij hieraan het onder hen bekende schertsende vloekwoord ontleend van „*mati maranai*”, dat is: sterf als

---

115 Marsden, History of Sumatra, blz. 263.

jongeling" [116]. Ook bij de Aboengers is het bekomen van eene gade, ten gevolge van de instelling van den bruidschat of de djudjur, geene gemakkelijke taak, zoodat men doorgaans hier op lateren leeftijd trouwt dan bij andere Indonesische volken [117]. Hetzelfde is het geval in Palembang. Het huwelijk bij djudjur wordt hier algemeen voorgesteld als oorzaak, "dat de jongelingen laat of niet trouwen en de jongedochters den gelukkigsten tijd zien voorbijgaan en in den ongehuwden staat hare dagen slijten" [118]. Bij de Rĕdjangers is het zelfs geen ongewoon verschijnsel, dat men meisjes van gevorderden leeftijd, ja met grijze haren ziet, die armringen dragen als teeken, dat zij nog ongehuwd zijn [119].

Reeds aan enkele Palembangsche Sultans was het verderfelijke van de instelling van de djudjur, zooals dit in de voorgaande regelen is aangetoond [119a], in het oog gevallen, doch hunne pogingen, om daarin verandering te brengen, hadden weinig of geen vrucht gedragen. Later is door het Nederlandsche bestuur de zaak opnieuw opgevat. De eerste maatregelen tot opheffing van de djudjur werden in Palembang in 1846 genomen door den Resident De Kock. Het door dezen gegeven voorbeeld werd spoedig door het bestuur in Bengkoelen gevolgd [120]. In 1862 gaf de regeering te Batavia haren

---

[116] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. I, blz. 172 en 204—205. Zie ook: Zollinger, De Lampongsche Districten, Tijdschr. v. Nederl. Indie, jaarg. 1847, dl. I, blz. 131, en verder een artikel in hetzelfde tijdschrift, jaarg. 1857, dl. I, blz. 114.

[117] Veth, Het landschap Aboeng, Tijdschr. v. h. Aardr. Gen., dl. II, blz. 47.

[118] De Sturler, Beschrijving van het gebied van Palembang, blz. 71—72.

[119] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 290; Van Rees, De annexatie der Redjang, blz. 93. Het gebruik bestaat hier, evenals in andere streken van den Archipel, dat de ongehuwde vrouwen zich van de gehuwde onderscheiden door het dragen van sieraden.

[119a] Intusschen worde hier opgemerkt, dat niet door iedereen zoo grifweg wordt toegegeven, dat de instelling van de djudjur een hindernpaal is voor het huwelijk. Marsden (History of Sumatra, blz. 256 vlg.) wijst er op, hoe onder de ambtenaren in Benkoelen, tijdens het Engelsche tusschenbestuur, er waren, die deze meening niet deelden. "The necessity of purchasing does not prove such an obstacle to matrimony, as is supposed", schreef een hunner — Zie ook noot 126 hierbeneden.

[120] Zie onder anderen. De Sturler, Beschrijving van het gebied van Palembang, blz. 72—73, en de verhandeling: Afschaffing van de djudjur in Palembang, Tijdschr. v. Nederl. Indie, jaarg. 1852, dl. I, blz. 225 vv. — Opgemerkt moet echter worden, dat in Benkoelen, reeds tijdens het Engelsche tusschenbestuur, pogingen zijn aangewend, om tot de langzame opheffing van de djudjur te geraken of om althans hare schadelijke gevolgen weg te nemen. Het trouwen bij ambil-anak werd daarbij uitdrukkelijk verboden (Marsden, O. c., blz. 225 vlg.).

wensch te kennen, dat in beide gewesten op den ingeslagen weg zou worden voortgegaan, terwijl zij ook aan den Resident der Lampongsche Districten deed weten, dat zij er prijs op stelde, dat met alle middelen, die niet tegen het aan de Lampongers gelaten bezit hunner huishoudelijke en staatkundige rechten indruischten, allengs en met bedachtzaamheid, naar eene afschaffing, zoo mogelijk, of anders naar eene wijziging, reglementeering en vermindering van de voor land en volk zoo verderfelijke adat-djudjur zou getracht worden [121]. Het gevolg van deze regeeringsbemoeiingen was, dat allerwege in Zuid-Sumatra het vorderen van de djudjur verboden, ja zelfs strafbaar gesteld, werd. Bepalingen van dien aard treffen wij dan ook aan — het werd door ons hierboven in ons inleidend woord reeds opgemerkt — in de semi-officieele undang-undang, de onder ons toezicht beschreven gewoonterechten, waarnaar bij de rapats of inlandsche rechtbanken recht gesproken wordt. Zoo heet het in het hoofdstuk „Aturan budjang-gadis dan kawin" van de Undang-undang simbur tjaja: „Degene die djudjur ontvangt, vervalt in eene boete van 12 dollars ten voordeele van de hoofden; het bedrag van de djudjur krijgt hij, die de zaak aangegeven heeft" [122]. Ook de, in de afdeeling Moko-Moko, in Bengkoelen, op verzoek van de hoofden, door tusschenkomst van het bestuur, op schrift gebrachte adat-regelen, bepaalt, dat „de djudjur-betaling afgeschaft is en gerechtelijk niet meer is in te vorderen" [123]. In plaats van de djudjur kon — zoo althans werd in Palembang vastgesteld — van den bruidegom gevraagd worden de zoogenaamde *bĕlandja-dapur*, eene vergoeding voor de kosten van het huwelijksfeest en voor den aankoop van de huishoudelijke benoodigdheden, en eene kleine som ten bedrage van 2 realen 1 suku, onder de benaming van *mas-kawin*, ten behoeve van de bruid [124].

Van 1862 dateert dus de afschaffing van de djudjur. Dat deze

---

[121] Gouvernements Besluit van den 23 December 1862, No. 7, opgenomen in het Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch Indië, No. 1328 (2e uitgave, dl. I, blz. 290—291).

[122] Undang-undang simbur tjaja, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1876, dl. I, blz. 134.

[123] Zie Hoofdstuk III, art. 59 van de „Adats in werking in de afdeeling Moko-Moko", opgenomen in de Bijlagen van het Koloniaal Verslag van 1865, blz. 27 vv.

[124] Undang-undang simbur tjaja, Tijdschr. v. Nederl. Indië; jaarg. 1876, dl. I, blz. 134. — Van Hasselt (Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 294) zegt, dat de mas-kawin, hoewel voor de bruid bestemd (het zou de huwelijksgift moeten zijn volgens de instellingen van den Islâm), ook voor het feest of voor de inrichting van het huishouden aangewend wordt.

instelling echter op Zuid-Sumatra, in vele streken, nog voorkomt, hebben wij in de voorgaande bladzijden bij herhaling kunnen zien. Ziehier overigens nog eenige oudere en nieuwere getuigenissen omtrent de werking dier verbodsbepalingen. Men ontdook ze, schreef in 1866 de Heer Pruys van der Hoeven, en bleef onder een anderen naam de oude adat aanhangen. Hierdoor werd alleen dit gewonnen, dat bij het ontstaan van geschillen over de niet-nakoming van regelen, waarvan de wettigheid officieel was ontkend, deze niet voor de rechtbank, rapat, of voor de gezagvoerende ambtenaren konden worden gebracht, maar onderhands moesten worden uitgemaakt. Soms werden echter, met voorkennis van de hoofden, de djudjur-vorderingen, onder een anderen naam, bij de rapat ingediend; dikwijls werden zij oorzaak van twisten en wraakoefeningen, gepleegd door hen, die, zich op de aloude adat beroepende, verongelijkt meenden te zijn [125]. Zoo weinig — schreef, om hier eene andere getuigenis aan te halen, de Heer Tromp, in zijne belangwekkende schets van het Lampongsche volksleven — zoo weinig werden de verbodsbepalingen nageleefd, dat, tien jaren na de uitvaardiging daarvan, er nog even weinig huwelijken gesloten werden als voorheen en de djudjur nog algemeen in zwang was. Wel werd het woord niet meer openlijk in tegenwoordigheid van de ambtenaren uitgesproken, doch de zaak was gebleven: de djudjur was herdoopt in *wang-kawin* [126]. Hetzelfde zegt de Heer Roos van de afdeeling Kaoer. „Het volk, afkeerig van alle nieuwigheden, vooral van die, welke zoo diep in het maatschappelijk leven grijpen, doch tevens bevreesd voor conflicten met het bestuur, stoorde zich slechts in zooverre aan het verbod, dat het de djudjur met een anderen naam bestempelde, maar overigens alles bij het oude liet" [127]. Ook de Heer Vonck weet te vertellen, hoe langs omwegen de djudjur evengoed als vroeger ontvangen wordt, hetzij doordat de vader aan zijne dochter de toestemming tot het huwelijk alleen verleent op voorwaarde, dat zij aan den bruidegom

---

[125] Pruijs van der Hoeven, Iets over den bruidschat bij eenige volken van den Indischen Archipel, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVI, blz. 287—288.

[126] Tromp, Uit het Lampongsche volksleven, Eigen Haard, jaarg. 1890, No. 21, blz. 328. — Volgens den Heer Tromp, is de oorzaak van de weinige huwelijken dan ook niet in de instelling van de djudjur te zoeken, doch veeleer in het, door de adat getolereerde, ja zelfs gereglementeerde vrije verkeer tusschen de jongelieden van beiderlei kunne. Men prefereert dit leven, aan de vrije liefde gewijd, boven den echtelijken staat. Vandaar dat velen zoolang ongetrouwd blijven.

[127] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 94—95.

een zeker bedrag verzoeken en hem, den vader, dat ter hand stellen moet, hetzij doordat voor bĕlandja-dapur eene grootere som wordt gevraagd dan voor de bestrijding van de kosten van het huwelijksfeest benoodigd is.

Uit het medegedeelde kan het gebleken zijn, dat de bepalingen tegen de instelling van de djudjur niet het gewenschte gevolg hebben gehad. Geheel vruchteloos zijn zij evenwel niet gebleven. Wij hebben toch gezien, hoe die instelling en, daarmede in verband, ook het ambil-anak, in enkele streken, geheel op den achtergrond getreden zijn en plaats gemaakt hebben voor den parentalen huwelijksvorm. Het valt nu wel niet te betwijfelen, dat de door ons bestuur uitgevaardigde verbodsbepalingen in vele opzichten daartoe medegewerkt hebben, hoewel aan eene opzettelijke invoering van laatstgenoemden huwelijksvorm daarbij niet mag worden gedacht, daar toch alles hieraan van eene spontane en geleidelijke ontwikkeling getuigt.

II.

Het is noodig, alvorens tot de behandeling van het erfrecht over te gaan, van het huwelijksgoederenrecht bij de verschillende soorten van echtverbintenissen op Zuid-Sumatra een overzicht te geven.

Allereerst worde er op gewezen, dat op Zuid-Sumatra, gelijk overal elders, wel onderscheid moet worden gemaakt tusschen de bezittingen, welke men door aanerving, en die, welke men door eigen vlijt verworven heeft, het erfgoed en het zelfgewonnen goed dus. Dit laatste, algemeen bekend onder de benaming *pentjarian* of *harta-pentjarian*, is, gelijk vanzelf spreekt, individueel eigendom. Hoewel meestal uit roerende goederen bestaande, kunnen ook onroerende, gronden bij voorbeeld die men zelf ontgonnen heeft, daartoe behooren. Het erfgoed, *pusaka* of *harta-pusaka*, is meestal communaal bezit eener familie. Voorheen toch, toen het familieleven nog in volle kracht was, de leden derzelfde familie vereenigd samenwoonden en dus ook alle belangen gemeen hadden, werden de nalatenschappen niet verdeeld, doch bleven in het gemeenschappelijk bezit van de erfgenamen. Vooral met gronden was dit het geval. Op de familiegoederen hebben al de leden der familie gelijke rechten. Het hoofd der familievereeniging is beheerder en bewaarder van het familiegoed, de harta-pusaka, en regelt het gebruik daarvan onder de rechthebbenden, de familieleden. Niet overal echter wordt deze toestand meer aangetroffen, doch worden de nalatenschappen

vaak reeds onder de erfgenamen verdeeld. Zoo is dit ook op Zuid-Sumatra. Toch komen pusaka-goederen, die in hun geheel als familiebezittingen geëxploiteerd worden, hier, bepaaldelijk in Rawas en in de Redjang-landen, volgens den Heer Van Hasselt, nog voor. Bij de verdeeling van de nalatenschappen worden ook altijd eenige goederen, die de vader als pusaka heeft aangenomen en die hij meestal reeds van zijne ouders erfde, onverdeeld gelaten [128]. Waar bovendien, gelijk dit in sommige streken van Zuid-Sumatra het geval is, zooals straks zal blijken, het primogenituur-stelsel bestaat, daar blijft vanzelf de boedel, vooral wat daarvan tot het voorvaderlijk erfgoed behoort, geheel of grootendeels in handen van hem, die, bij het overlijden van den vader, diens plaats inneemt.

In het algemeen kan het gezegd worden, dat bij de verbintenissen volgens het agnatische stelsel, althans bij die, welke in den regel plaats hebben, namelijk met den bruidschat, cum manu, de huwelijksgoederen allen uitsluitend het eigendom van den man zijn en de vrouw niets daarvan bezit. Het begrip, dat de vrouw gekocht is, moet vanzelf het denkbeeld uitsluiten, dat zij, zelf voorwerp van eigendom, medeeigendom kan hebben aan hetgeen de man ten huwelijk heeft aangebracht. Ook het zelfgewonnen goed, de harta-pentjarian, aan de verkrijging waarvan zij mede haren arbeid heeft ten koste gelegd, mag zij niet het hare noemen, doch behoort alles uitsluitend aan den man. Van den man is zelfs wat de vrouw, in het huwelijk tredende, aan kleederen en sieraden, als uitzet, medekrijgt. Soms is het, dewijl die zaken gewogen en getaxeerd zijn, en de waarde daarvan aan de ouders van het meisje uitbetaald is geworden. Zoo gebeurt dit, volgens de nota van den Kontroleur Engelhard, in het landschap Pasĕmah-Lebar. Dit is eveneens het geval in enkele streken van Bengkoelen. In Seloema moet, als de bruid goederen en kostbaarheden aanbrengt, de waarde hiervan door den bruidegom worden betaald [129]. In Kaoer — doch dit schijnt, zooals dadelijk zal blijken, niet de algemeene regel te zijn — bekomt de vrouw slechts twee stellen kleederen; wenscht de man hare overige goederen mede te nemen, dan is hij verplicht, daarvoor extra te betalen [130]. Eene enkele maal, in de Ommelanden van Bengkoelen namelijk, wordt de dubbele waarde van de goederen,

---

[128] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 251.

[129] Kort overzicht betreffende de wetten en instellingen in de afdeeling Seloema, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 296.

[130] Wetten en instellingen in de afdeeling Kaoer, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 311.

vooral wanneer het kostbaarheden zijn, door den man vergoed [131]. Even dikwijls is het echter, dat voor het uitzet niet afzonderlijk wordt betaald, doch een gedeelte van den bruidsprijs — wij merkten dit hierboven reeds terloops op [132] — als eene vergoeding daarvoor wordt beschouwd, in welk geval de waarde van het uitzet zich regelt naar het bedrag van dien prijs [132a]. Bij de Lampongers moet onder anderen, volgens Du Bois, hetgeen de bruid ten huwelijk aanbrengt, minstens de helft van de djudjur beloopen. Is het minder, dan spruit er een proces uit voort, en is de man niet tot betaling van den geheelen prijs gehouden, doch slechts van een evenredig gedeelte daarvan. Dit gedeelte bedraagt 225, 115, 80, 60 en 40 realen, respectievelijk van eene djudjur van 1000, 400, 310, 100 en 60 realen [133]. Ook volgens Marsden is het uitzet van de bruid in evenredigheid met de djudjur. „The value of the maiden's golden trinkets is nicely estimated, and her djudjur regulated according to that" [134]. Iets dergelijks getuigt de heer Tromp, waar hij zegt, dat „de uitrusting, die aan de dochter bij voldoening der djudjur wordt medegegeven, meestal vrij wel in overeenstemming is met deze" [135]. In Kroë worden door de bruid sieraden en goederen ten huwelijk medegebracht, die bijna gelijke waarde vertegenwoordigen als de bruidschat [136], terwijl in Kaoer de djudjur gezegd wordt uit een financiëel oogpunt niet

---

131 Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Ommelanden van Bengkoelen, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 266.

132 Zie blz. 159—160.

132a Het is hier niet de plaats om na te gaan, welke regelen daaromtrent bij de andere volken van den Indischen Archipel gelden. Alleen op de Bataks willen wij de aandacht vestigen. Wordt de bruidschat geheel betaald, dan heeft de man het recht te eischen, dat aan zijne vrouw de gebruikelijke sieraden en kleederen als uitzet worden medegegeven, welke zaken na het huwelijk zijn eigendom worden (Neumann, Het Pane- en Bila-stroomgebied, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap, 2e serie, dl. III, blz. 480—490. Zie ook blz. 245, en verder mijne verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 41).

133 Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. I, blz. 178—179.

134 Marsden, History of Sumatra, blz. 300.

135 Tromp, Uit het Lampongsche volksleven, Eigen Haard, jaarg. 1890, No. 21, blz. 328.

136 Helfrich, Bijdrage tot de kennis der geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 545. Zie ook: Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 281.

aanzienlijk te zijn, daar hetgeen een meisje van gegoede ouders aan uitzet en lijfsieraden mede ten huwelijk brengt, eene aanzienlijke waarde vertegenwoordigt, en de man van dit alles de meest onbeperkte beschikking krijgt [137]. — Doch het is niet alleen het uitzet van de bruid, dat op die wijze met haar persoon, bij en door de betaling van den bruidschat, of, om ons van eenen term van het Romeinsche recht te bedienen, door eene successio per universitatem, bij en uit kracht van de in manum conventio, het eigendom van den man wordt. Ook als de vrouw erft — hetgeen echter, zooals straks blijken zal, eene zeldzaamheid is — komt hetgeen zij op die wijze verkregen heeft, bij haar huwelijk, aan haren echtgenoot. In Kaoer is dit onder anderen het geval: de man heeft hier in het algemeen het eigendom van de goederen der vrouw en dus ook het recht ze te verkoopen [138]. — Uit al het aangevoerde blijkt, dat de vrouw in manu mariti, de vrouw die een djudjur-huwelijk heeft aangegaan, niets bezit, zoodat zij ook, als zij sterft, niets nalaat, en van haar dus niet geërfd wordt. Slechts weinige uitzonderingen schijnen zich op Zuid-Sumatra op dezen regel voor te doen. Zoo in Kroë. Hier, waar de vrouw, zij het ook in beperkten zin, in de nalatenschap deelt, behoudt zij, trouwende, hetgeen zij op die wijze verkregen heeft. Deze goederen blijven dan ook, onder de benaming van *harta-penantian*, gescheiden van de bezittingen van den man, de zaken, door hem ten huwelijk aangebracht, en die, staande huwelijk door gemeenschappelijken arbeid verkregen, de harta-pentjarian [139].

Naast de huwelijken cum manu, met den bruidschat, staan die sine manu, zonder bruidschat. De regelen betreffende het goederenrecht zijn, dit kan in het algemeen gezegd worden, bij deze laatste verbintenissen, geheel het tegenovergestelde van die bij de eerste. Bij het matrimonium sine manu is het alleen de vrouw, die vermogensrechten heeft, terwijl de man niets bezit. De dochter, die niet gedjudjurd wordt, bij haar huwelijk in patria potestate blijft, wordt, vooral als zij bij ontstentenis van zonen den stam heeft voort te zetten, geteld als een zoon en heeft ook de rechten van eenen zoon. De vrouw is het dus, die bij dit huwelijk goederen,

---

137 Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 93—94.

138 Roos, O. c., blz. 92. — Zie ook blz. 221 hierbeneden.

139 Helfrich, Bijdrage tot de kennis der geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 549 en vv. — Zie ook blz. 221—222 hierbeneden.

bepaaldelijk harta-pusaka, aanbrengt. De man daarentegen komt leeghands, daar, gelijk wij straks zullen zien, het feit, dat hij van zijn familieverband wordt losgemaakt en overgaat in de familie van de vrouw, voor hem eene capitis deminutio, een verlies van de rechten en bevoegdheden met de agnatio verbonden, in de eerste plaats van het recht om van zijne agnaten te erven, ten gevolge heeft. Brengt de man eene enkele maal goederen ten huwelijk aan, door hem-zelven vóór dien tijd verworven door eigen vlijt of op eenige andere wijze, dan behoudt hij het eigendom daarvan. Zoo is dit in Kroë het geval, waar die goederen *harta-pembudjangan* heeten [140]. — Overigens heeft men, bij het matrimonium sine manu, ook harta-pentjarian, zaken die de echtgenooten, staande huwelijk, door gemeenschappelijken arbeid verkregen hebben. Hiervan is de vrouw alleen eigenaar, terwijl de man daarop geenerlei aanspraken kan doen gelden. Eenstemmig zijn alle berichtgevers op dit punt. Bij ontbinding van een huwelijk, aangegaan onder de benaming sĕmĕndo-ambil-anak, aldus lezen wij in de door Lewis uitgegeven verzameling van de in Bengkoelen geldende Maleische wetten, „hetzij deze ontbinding plaats vindt ten gevolge van het overlijden van een der echtgenooten, of wel door echtscheiding, verblijven al de goederen, schulden en schuldvorderingen aan de ouders van de vrouw, of, bij ontstentenis van ouders, aan de zijde der vrouw. De man verlaat, bij overlijden van zijne vrouw of in geval van echtscheiding, het huis met de kleederen, welke hij aanheeft (*dengan sahali kain di pinggang sadja*), zonder meer” [141]. Hetzelfde vinden wij ook bij Marsden vermeld, waar het heet, dat de man, bij ambil-anak getrouwd, „has no property in himself: his rice plantation, the produce of his pepper garden, with every thing that he can gain or earn, belong to the family”. In geval van echtscheiding heeft hij dan ook geen aanspraak „to any effects other than simply the clothes on his back” [142]. Ook de Kontroleur Roos wijst, in zijne beschrijving van de afdeeling Kaoer, waar hij over het erfrecht spreekt, er op, dat de man, bij ambil-anak gehuwd, geen eigendom heeft, doch alles aan zijne vrouw behoort [143]. Dit is ook in Kroë het geval:

---

[140] Helfrich, O. c., blz. 549 en vv. — Zie ook blz. 221—222 hierbeneden.

[141] Lewis, Maleische wetten, gewoonten en instellingen, Het regt in Nederlandsch Indië, dl. I, blz. 261, § 5.

[142] Marsden, History of Sumatra, blz. 262 en 236.

[143] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 151.

de man heeft geen recht op de harta-pentjarian, zoodat hij, bij echtscheiding, gezegd wordt, terug te gaan, zooals hij gekomen is, dat is, zoo hij althans geen harta-pembudjangan heeft aangebracht, leeghands [144]. Behalve in Bengkoelen, gelden dezelfde regelen in Palembang. Bij het ambil-anak, zegt de Heer Van Hasselt, sprekende over dit hnwelijk in Rawas, moet de man voor zijne vrouw werken, hare akkers helpen bebouwen en hare familie bij alle werkzaamheden behulpzaam wezen [145]. Van alles wat de man dus verkrijgt, is hier de vrouw evenzeer uitsluitend eigenaar [146]. Ook in de Ranau-districten bezit — constateert de Heer Schuller tot Peursum in zijne nota — de man, die volgens de adat-tjambur-sungkai, dat is sine manu, een huwelijk heeft aangegaan, niets, zoodat hij bij echtscheiding alleen de kleederen, die hij draagt, kan medenemen, tenzij hem bij wijze van gunst nog het een en ander door zijne vrouw wordt geschonken. Eindelijk nog blijkt het, uit de mededeelingen van den Heer Cornets de Groot, dat bij de Lampongers alles, wat de man tijdens het huwelijk verwerft, van de vrouw is. Bij echtscheiding kan hij dan ook "geene rechten doen gelden op eenig gedeelte van de bezittingen, al mocht hij tot de verkrijging daarvan hebben bijgedragen" [147]. — Bij het sine manu huwelijk -- het aangevoerde toont dit duidelijk aan — bezit de man dus niets, en kan van hem ook niet bij zijn overlijden geërfd worden.

Alvorens over te gaan tot de behandeling van het goederenrecht bij het huwelijk, dat aan het parentale of cognatische stelsel beantwoordt, hebben wij de ambil-anak- of sine-manu-verbintenis in Lematang-Oeloe en Kikim te beschouwen, waarbij de kinderen gelijkelijk tusschen de beide ouders verdeeld worden. Ten aanzien van het goederenrecht is dit huwelijk daardoor gekenmerkt, dat, zooals dit in de nota's van de Heeren Van Driest en Raedt van Oldenbarnevelt uitdrukkelijk gezegd wordt, de man vermogensrechten heeft, daar van de harta-pentjarian, staande huwelijk verworven, de helft van

---

[144] Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 281, en Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie van de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 550.

[145] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 291–292.

[146] Wesly, De onderafdeeling Rawas, Tijdschrift v. h. Binnenl. Bestuur, dl. III, blz. 352—353.

[147] Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de Lamponsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 484—485.

hem is. Regel is het ook dat de man goederen ten huwelijk aanbrengt, die streng gescheiden blijven van de goederen der vrouw. Bij echtscheiding keert de man terug met dié goederen, terwijl hij zijn aandeel in de harta-pentjarian bekomt [147a]. Soms wordt echter, zegt de Kontroleur Van Driest, bij het sluiten van het huwelijk, de voorwaarde gesteld, dat de man bij scheiding, zonder toestemming van de vrouw, op niets aanspraak heeft dan op zijne kleederen en hetgeen door hem ten huwelijk is aangebracht. — Ook bij het sĕmĕndo-mentjantan-mulan in Kroë, elders in Bengkoelen sĕmĕndo-balik-djurai, het sine-manu-huwelijk waarbij een der kinderen van den vader is, geldt, gelijk uit de mededeelingen van den Kontroleur Helfrich blijken kan, de regel dat de harta-pentjarian aan de beide echtgenooten behooren, terwijl ook hier de man bezittingen ten huwelijk aanbrengt, welke, onder de benaming *harta-pembudjangan*, van het vermogen der vrouw gescheiden blijven [148].

Vinden wij bij het huwelijk sine manu met kinderverdeeling reeds ten aanzien van het goederenrecht eene gelijkheid tusschen man en vrouw, in zooverre hetgeen beide gemeenschappelijk verwerven ook beider gemeenschappelijk eigendom is, nog meer is dit het geval bij de verbintenissen, die wij onder de benamingen sĕmĕndo-mardika, sĕmĕndo suka-sama-suka en sĕmĕndo radja-radja hebben leeren kennen, welke aan het parentale of cognatische verwantschapsstelsel beantwoorden, waarbij de kinderen gelijkelijk van beide ouders zijn. "This marriage", heet het, zooals wij hierboven reeds gezien hebben, bij Marsden, "is a regular treaty between the parties on the footing of equality.... The agreement (luidt het verder) stipulates, that all effects, gains, or earnings, are to be equally the property of both" [149]. Ook Francis doet het uitkomen, dat de staande een sĕmĕndo-mardika gewonnen goederen aan man en vrouw behooren, waar hij zegt, dat die goederen bij echtscheiding in twee gelijke deelen tusschen hen verdeeld worden. Doch ook de schulden moeten gelijkelijk door beiden worden gedragen, met uitzondering van die, welke door de eene partij buiten weten van de andere gemaakt zijn,

---

147a Zie ook: Gersen, Undang-undang van de Lematang-Oeloe en Ilir en de Pasemah-landen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 120, art. 39.

148 Helfrich, Bijdrage tot de kennis der geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 549 en vv.

149 Marsden, History of Sumatra, blz. 263—264.

waarvoor deze laatste niet verantwoordelijk is [150]. Hetzelfde vinden wij ook uitdrukkelijk bepaald in de hierboven meermalen geciteerde, door Lewis uitgegeven, Maleische wetten van Bengkoelen. Bij ontbinding van een sĕmĕndo-mardika door echtscheiding, aldus lezen wij, worden de schulden en schuldvorderingen, benevens de aanwinsten en alles wat tot den gemeenschappelijken boedel behoort, in twee gelijke deelen verdeeld, om voor de eene helft door den man, voor de andere helft door de vrouw te worden gedragen of genoten [151]. Gemeenschap van goederen, gelijke rechten op de harta-pentjarian, hebben ook de echtgenooten bij het, aan het cognatische of parentale stelsel beantwoordende, sĕmĕndo radja-radja in Kroë, gelijk uit de mededeelingen van den Kontroleur Helfrich blijken kan [152], en verder in de verschillende streken van Palembang, waar dit huwelijk voorkomt, zooals in Rawas en in de Redjang-landen, in Moesi-Ilir en in de Ranau-districten. Behalve in de nota's van de heeren Van Driest, Vonck en Schuller tot Peursum, vinden wij dit beginsel, dat de echtgenooten de baten en lasten in gemeenschap hebben, geconstateerd door de heeren Van Hasselt [153] en Wesly [154], terwijl ook in Undang-undang simbur tjaja uitdrukkelijk bepaald wordt, dat het staande huwelijk verworvene, de *sa*pentjarian, in gemeenschap wordt bezeten, tenzij vooraf anders afgesproken is [155]. — Naast de pentjarian-goederen, heeft men bij deze huwelijken, die aan het cognatische stelsel beantwoorden, ook de bezittingen door man en vrouw aangebracht, die niet in de gemeenschap vallen, doch afzonderlijk eigendom van ieder blijven. „Van de gemeenschap”, luidt onder anderen de bepaling, onmiddelijk volgende op de pas geciteerde uit de door Lewis uitgegeven verzameling van Maleische wetten in Bengkoelen, „van de gemeenschap blijven evenwel afgezonderd alle goederen, die van weerszijden zijn aangebracht.... In rechten worden echter als zoo-

[150] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. II, blz. 101.

[151] Lewis, Maleische wetten, gewoonten en instellingen, Het regt in Nederlandsch Indië, dl. I, blz. 259, § 3.

[152] Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 549 en vv.

[153] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 298.

[154] Wesly, De onderafdeeling Rawas, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. III, blz. 353.

[155] Undang-undang simbur tjaja, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1876, dl. I, blz. 140.

danige goederen geene andere erkend dan die, waarvan vóór het aangaan van het huwelijk, met voorkennis van wederzijdsche aanverwanten en in het bijzijn van getuigen, behoorlijke inventarissen zijn opgemaakt" [156]. Dezelfde regeling geldt ook in Palembang. Bij de voltrekking van een huwelijk wordt, onder anderen in Rawas, aanteekening gehouden van hetgeen elk der echtgenooten inbrengt. Hiermede wordt rekening gehouden bij de ontbinding van de gemeenschap: het meerdere toch wordt beschouwd als gemeenschappelijk verworven goed, waarvan ieder van de echtgenooten de helft bezit [157]. Ook de Heer Van Hasselt doet uitkomen, hoezeer er geen gemeenschap bestaat ten aanzien van de goederen, die ten huwelijk zijn aangebracht, zoodat ieder bij eene echtscheiding het zijne of hare terugneemt [158]. Zoo blijven ook in Moesi-Ilir, volgens den Kontroleur Vonck, de bezittingen van man en vrouw, onder de benaming *hartasendiri*, van elkander gescheiden.

Gaan wij, na dus in algemeene trekken het goederenrecht te hebben nagegaan bij de verschillende huwelijksvormen, over tot de behandeling van het erfrecht.

Waar de agnatio bestaat, schept ook alleen de agnatio familierechten. Zij slechts die daartoe behooren, worden tot de nalatenschap geroepen. In den regel zien wij echter, hoe de vrouwen van de successie uitgesloten zijn. De reden daarvoor ligt voor de hand. Immers door het huwelijk wordt de vrouw voorgoed van haar agnatenverband losgemaakt. Uit hare familie dus getreden of bestemd om daaruit te treden, spreekt het vanzelf, dat de vrouw in de rechten der familie niet kan deelen, in de eerste plaats van hare ascendenten, met name van haren vader, niet kan erven. Om dezelfde reden erft zij ook niet van haren broeder, enz. Het huwelijk heeft dus voor haar een verlies van familierechten ten gevolge: zij ondergaat, om ons van eenen rechtsterm te bedienen, daarbij eene capitis deminutio. De regel is dus dat alleen de mannelijke leden der familie erfgenamen kunnen wezen. Allereerst treden de zonen als zoodanig op. Niet altijd hebben deze gelijke rechten. "Es kann", heeft Post zeer juist ergens opgemerkt, "kaum einem Zweifel unterliegen, dass überall

[156] Lewis, Maleische wetten, gewoonten en instellingen, Het regt in Nederlandsch Indië, dl. I, blz. 259, § 3.

[157] Wesly, De onderafdeeling Rawas, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. III, blz. 353.

[158] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 298.

auf primitiven Stufen die Erbfolge ursprünglich zusammenfällt mit dem Uebergange der Würde des Familienoberhaupts von einer Person auf die andere. Das Familienoberhaupt ist der natürliche Herr und Schützer aller Familiengenossen und der Vertreter und Verwalter des ganzen Familienvermögens, und der Uebergang aller der hieraus sich ergebenden Rechte und Pflichten ist der ursprüngliche Inhalt der Erbfolge" [159]. Op die wijze moet zich wel het stelsel van het eerstgeboorterecht ontwikkeld hebben. Een vader had het gezag over zijne kinderen, ook indien deze volwassen waren. Na 's vaders overlijden, bleef het uitgebreide gezin bij elkander: de oudste broeder was het aangewezen hoofd en administreerde als zoodanig het gemeenschappelijke familievermogen. Van zijne zonen was het weder de oudste, die als hoofd optrad, van de zonen van dezen wederom de oudste, enz. Deze opvolging in het familiegezag nu heeft zich allengs uitgestrekt tot de opvolging in het familiebezit, daar immers het familiehoofd niet alleen beheerder, doch ook bewaarder was van het familiegoed. De regel is blijven voortbestaan, ook na de oplossing van de familievereenigingen. Bij tal van volken is het de oudste zoon, die ipso jure de plaats van den vader inneemt, diens bestaan als het ware voortzet. Met uitsluiting van de andere zoons, is hij erfgenaam, zoo niet meer, gelijk aanvankelijk, van het geheele vermogen, dan toch van het grootste gedeelte daarvan, bepaaldelijk van de harta-pusaka.

Het stelsel van het eerstgeboorterecht vinden wij ook bij de volken van Zuid-Sumatra. Zoo bij de bewoners van de Lamponsche Districten. Allereerst worde hier opgemerkt, dat de Lamponger, die het eenigszins doen kan, meer, niet zelden vier, vrouwen trouwt, en buitendien er een aantal bijwijven op nahoudt [160]. De derde vrouw is ondergeschikt aan de eerste, de vierde aan de tweede, terwijl de bijwijven alle vier te gehoorzamen hebben. De eerste vrouw is de hoogste in rang en heeft dan ook in huis het voornaamste vertrek. De Lampongsche woningen zijn namelijk verdeeld in drie voorname

---

159 Post, Afrikanische Jurisprudenz, dl. II, blz. 1.

160 Men vindt, zegt Du Bois, Lampongers, die, behalve de vrouwen, welke zij van hunne afgestorven nabestaanden hebben geërfd, en behalve de vier vrouwen, die zij-zelve genomen hebben, buitendien er nog eenige bijwijven op na houden. Endika Tuwan, een afgeleefde grijsaard, een der hoofden van kampong Boemi-Agong in het Toelang-Bawangsche, heeft er op deze manier dertien, en Raden-Gadja, een der hoofden van kampong Boemi-Aboeng, mede in het Toelang-Bawangsche, heeft er veertien, en zoo is het met een aantal anderen het geval (Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. I, blz. 179).

afdeelingen, *prumpu, balangan* en *tenga* geheeten, terwijl er nog een middenvertrek is voor de ontvangst van gasten en vreemdelingen, enz. Heeft nu de Lamponger meer dan eene vrouw, dan woont zij, die hij het eerst gehuwd heeft, in de prumpu, de tweede in de balangan, de derde in een vertrekje, tegen de prumpu aangebouwd, en de vierde in een dergelijk vertrekje, doch aan de balangan grenzende. De bijwijven en de vrouwen, die hij door de adat-samalang verkregen heeft, die hem krachtens de instelling van het leviraat zijn toegevallen, slapen in de afdeeling tenga, waar ieder eene afzonderlijke ruimte heeft, door kadjang-matten afgesloten [161]. Van den vader nu is de oudste zoon van de oudste vrouw de *panjimbang*, de opvolger. Hij erft echter niet het geheele vermogen, doch de helft daarvan, terwijl de overige zonen de andere helft ontvangen. Is de oudste vrouw kinderloos, dan kan de man tot haren zoon verklaren en dus tot panjimbang benoemen den zoon van eene zijner andere vrouwen. Dit geschiedt door het slachten van eenen buffel en het geven van eenen maaltijd aan vrienden en nabestaanden [162]. De panjimbang neemt de plaats en den rang van den vader in, in zekeren zin reeds bij diens leven. Zoodra namelijk de panjimbang trouwt, ontruimt zijn vader de prumpu voor hem en neemt zijnen intrek in de balangan. Huwt de panjimbang eene tweede vrouw, dan wordt ook de balangan aan hem afgestaan, terwijl de vader zich behelpt in het daarop volgende vertrek, ja dikwijls in de verplichting komt, met zijne vrouw of vrouwen en nog ongetrouwde kinderen op den zolder te wonen, vlak onder het dak. De panjimbang verkrijgt dus, zoodra hij gehuwd is, in huis ipso jure de plaats van den vader [163].

Behalve in de Lampongsche Districten, vinden wij het eerstgeboorterecht in Kroë. Ook hier gaan de bezittingen alleen op de zonen over. De regel is dat de oudste zoon den vader in diens rang, adel en functie opvolgt. Aan hem vervallen ook de onroerende goederen, terwijl de roerende onder de overige zonen worden verdeeld,

---

161 Francis, O. c., dl. I, blz. 193—194.

162 Francis, O. c., dl. I, blz. 146 en 170.

163 Francis, O. c., dl. I, blz. 194—195. — Iets analoogs aan het in den tekst medegedeelde, omtrent de positie van den oudsten zoon tegenover den vader, treft men bij de Javanen aan. De beteekenis van den oudsten zoon in het gezin, zegt de Heer Poensen, is algemeen en reeds van oude dagteekening. In het geschrift "Wulang-Rèh", geldt de derde der sembah's den oudsten zóon, als dengene, die, na den dood van den vader, geheel in diens rechten en in diens gezag treedt. Doch ook tijdens het leven van den vader, heeft soms een oudste zoon heel wat

in dier voege dat het aandeel van een ouderen het dubbele bedraagt van dat van een jongeren. Vertegenwoordigen de goederen, zoowel roerende als onroerende, eene geringe waarde, dan gaan zij alle op den oudsten zoon over, die dan verplicht is, zijne broeders en zusters bij zich in huis te nemen en te onderhouden [164]. — Verder geldt het eerstgeboorterecht nog in Palembang, in de landschappen Ogan-Oeloe en Komering-Oeloe. De oudste zoon, zegt de Kontroleur Van der Meulen in zijne nota, is de erfgenaam, en van zijn willekeur hangt het af, welk aandeel de overige kinderen krijgen. Gewoonlijk evenwel wordt de erfenis, na aftrek van schulden en legaten en onder verplichting de minderjarige broeders en ongetrouwde zusters te onderhouden, gelijkelijk verdeeld onder de zoons en, zooals wij straks nader zullen zien, onder de dochters, die bij kaambil-anak-lĕpas gehuwd zijn, eene verbintenis sine manu dus hebben aangegaan. De overoude erfstukken, de pusaka's, als lansen, krissen en koperen schenkbladen, enz., blijven bij den oudsten zoon berusten, doch kunnen door de overigen geleend worden. — Zoo niet bepaaldelijk een eerstgeboorterecht, dan toch eene bevoorrechting van den oudsten zoon vindt men, volgens Marsden, in Bengkoelen, bepaaldelijk bij de Rĕdjangers in het landschap Lais. „If”, aldus lezen wij, „the father dies intestate, and without declaring his intentions, the male children inherit, share and share alike, except that the house and pusaka (heirlooms, or effects on which, from various causes, superstitious value is placed) devolve invariably to the eldest” [165]. Niet altijd is het echter de oudste zoon, welke op die wijze het

in huis te zeggen, en is hij eenige zoon, en meer nog een eenig kind, dan is hij van zijne geboorte af reeds feitelijk de meester (Poensen, Iets over het Javaansche gezin, Mededeelingen v. w. h. Nederl. Zendelinggenootschap, dl. XXXI, blz. 128—129). — Dat de vader van zijne positie afstand moet doen ten behoeve van zijn oudsten zoon, zoodra deze meerderjarig is, is bij meer volken het geval. Sir John Lubbock heeft daarvan eenige voorbeelden bijeengebracht (On the origin of civilisation and the primitive condition of man, blz. 451—452), terwijl nog kortelings door Gomme, in het tijdschrift „Folklore” (dl. I, blz. 200—201), eenige interessante mededeelingen daaromtrent zijn gedaan.

[164] Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 551. — Volgens een ander bericht (Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 285) zou in Kroë het eerstgeboorterecht zonder eenige restrictie bestaan. „De oudste zonen”, aldus lezen wij, „die verwekt zijn bij gedjudjurde vrouwen, zijn de wettige erfgenamen en stamhouders en volgen den vader op in zijnen rang, adel en functie”.

[165] Marsden, History of Sumatra, blz. 220.

grootste gedeelte van de nalatenschap bekomt. Elders, waar hij in het algemeen over het erfrecht in Bengkoelen spreekt, zegt toch Marsden: "When a man dies, his effects, in common course, descend to his male children in equal shares; but if one among them is remarkable for his abilities above the rest, though not the eldest, he usually obtains the largest proportion, and becomes the head of the *tungguwan* or house; the others voluntarily yielding him the superiority" [166].

Uit het aangevoerde blijkt dus, dat het de zoons zijn, die erven, met inachtneming, niet zelden echter in zeer verzwakten vorm, van het eerstgeboorterecht. De dochters zijn van de nalatenschap uitgesloten, dewijl zij, zooals zooeven is opgemerkt, door haar huwelijk uit de familie getreden zijn of bestemd zijn, daaruit te treden. Natuurlijk verandert dit, als zij eene echtverbintenis zonder bruidschat, sine manu, aangaan en dus in patria potestate blijven. Gelijk wij in het voorgaande hoofdstuk gezien hebben [167], wordt zulk eene echtverbintenis, behalve bij onvermogen van den bruidegom, hoofdzakelijk aangegaan, wanneer, bij ontstentenis van zonen, aan eene dochter, gewoonlijk de oudste, de voortzetting van den stam is opgedragen. Ten aanzien nu van de rol, welke die dochter daarbij te vervullen heeft, bestaan er, gelijk wij mede gezien bebben [168], twee verschillende opvattingen: in het eene geval, wordt de dochter-zelve als zoon beschouwd en heeft zij de rechten en verplichtingen van eenen zoon, in het andere, is de dochter niets en gaan de rechten en verplichtingen over haar heen rechtstreeks op hare zonen over. Op Zuid-Sumatra, waar — wij deden dit reeds uitkomen — het eerstbedoelde stelsel geldt, is dus ook, bij een huwelijk sine manu, niet de dochterszoon, doch de dochter-zelve erfgenaam. Bij afwezigheid van zonen, deelt de Kontroleur Helfrich van de bewoners van Kroë mede, krijgt de oudste dochter, die bij adat-tjambor-sumbai wordt uitgehuwelijkt om het geslacht voort te zetten, de erfgoederen [169]. Ook elders zien wij, hoe, bij een huwelijk sine manu, de

[166] Marsden, O. c., blz. 244.

[167] Zie blz. 177—180 en 181 hierboven.

[168] Zie blz. 180—181 hierboven.

[169] Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 551. — In een ander bericht (Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 285) lezen wij: "Bij gebrek aan mannelijke kinderen en bij het daarzijn van dochters, vervalt de ophouding of voortzetting van den stam

dochter met eenen zoon gelijkgesteld wordt, en dit niet alleen wanneer zulk een huwelijk gesloten wordt tot voortzetting van den stam, bij ontstentenis van zonen, doch ook als het plaats heeft bij onvermogen van den bruidegom. In dit geval deelen, waar althans het eerstgeboorterecht niet meer in alle strengheid wordt toegepast, de op die wijze gehuwde dochters met de zoons in de nalatenschap. Dit is onder anderen de regel in Komering-Oeloe en Ogan-Oeloe, gelijk uit de zooeven geciteerde mededeeling van den Kontroleur Van der Meulen blijken kan: de erfenis wordt gelijkelijk verdeeld onder de zoons en de kaambil-anak-lĕpas gehuwde dochters. Evenzoo erft in de Ranau-distrikten bij eene echtverbintenis sine manu, een tjambur-sungkai-huwelijk, de dochter-zelve. De kinderen, uit zulk een huwelijk geboren, zijn toch, de Kontroleur Schuller tot Peursum merkt dit uitdrukkelijk in zijne nota op, erfgenamen van de moeder. Dit is, gelijk uit de mededeelingen van den Kontroleur Roos blijken kan, evenzeer het geval in het landschap Kaoer [170]. Ook hier deelt dus de dochter, die zonder bruidschat, volgens de adat-ambil-anak-lengit, gehuwd is, in de nalatenschap van haren vader.

De voortzetting van het geslacht is dus, bij ontstentenis van zonen, aan eene dochter overgelaten, welke in die hoedanigheid van stamhouder ook erfgenaam is van het ouderlijk vermogen. Zijn er in het geheel geen kinderen, dan komen de bezittingen aan de naaste mannelijke agnaten, in de eerste plaats aan den oudsten broeder van den overledene, die dan ook de weduwe krachtens de instelling van het leviraat heeft te aanvaarden, hier echter niet alleen hereditatis jure, doch ook — wij merkten dit reeds hierboven met een enkel woord op [171] — met het bepaalde doel, bij eene harer voor den afgestorvene een stamhouder en erfgenaam te verwekken [171a]. Dit is de regeling in

---

aan de oudste dochter, die door middel van de adat-semendo-ambil-anak (= tjambor-sumbai) erfgenamen tracht te erlangen". De zin kan tweeledig worden opgevat, dat namelijk de dochter, door een ambil-anak-huwelijk, ergenamen voor zichzelve of erfgenamen rechtstreeks voor haren vader verwerft. De mededeelingen van den Heer Helfrich heffen allen twijfel daaromtrent op, doen zien dat het eerste bedoeld is.

170 Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschrift v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 151.

171 Zie blz. 167—168.

171a. Bij meer volken heeft het leviraatshuwelijk deze bijzondere bedoeling. Men weet dat dit onder anderen het geval was bij de oude Hebreeën, volgens de wet van Deuteronomium XXV: 5—10 (zie uitvoerig hierover: Stubbe, Die Ehe im alten Testament, blz. 60 vv.). Eenigszins anders was dit bij de Indiërs. Volgens de

de Lampongsche Districten. In geval iemand kinderloos sterft, vervalt de geheele nalatenschap aan zijnen vader, of, bij diens ontstentenis, aan zijnen in ouderdom op hem volgenden broeder. Verwekt deze bij eene der nagelaten weduwen een zoon, dan wordt die zoon als opvolger of panjimbang van den overledene beschouwd. Verwekt hij geen zoon bij eene der vrouwen van zijnen broeder, dan wordt de zoon, dien hij verwerkt heeft bij eene van zijne eigen vrouwen, de panjimbang van den overledene, wiens zaad als het ware in geen geval verloren mag gaan. Heeft nu deze vermogen genoeg, dan trouwt hij twee vrouwen van gelijken rang, en benoemt den zoon, dien hij verwekt bij de vrouw, welke hij het eerst huwde, tot opvolger van zijnen vader, bij diens overlijden, en dien, welken hij bij de vrouw,

---

instelling van het *niyoga*, had de weduwe het recht gemeenschap te hebben met den broeder van haren kinderloos overleden echtgenoot, om op die wijze voor dezen eenen stamhouder en erfgenaam voort te brengen. Het verkeer was echter niet van duurzamen, doch geheel van tijdelijken aard, zoodat het onjuist is het niyoga, zooals wel eens gedaan wordt, met het leviraatshuwelijk op eene lijn te stellen. Intusschen kan men, gelijk Jolly dit heeft trachten aan te toonen, aannemen, dat er een genetisch verband tusschen deze twee instellingen bestaat, dat, "the levirate is the principal and original form of the niyoga" (Jolly, History of the Hindu law of partition, inheritance, and adoption, blz. 153—154). — Volledigheidshalve worde er hier op gewezen, dat het niyoga niet alleen na den dood van den man, doch ook tijdens diens leven kan worden toegepast. De kinderlooze echtgenoot mocht zich bij de procreatie door zijnen broeder of een anderen persoon doen vervangen en het dus bij zijne vrouw verwekte kind als het zijne beschouwen. Van dit gebruik vindt men geene parellellen op Zuid-Sumatra of in het overige gedeelte van het eiland. Slechts één voorbeeld van dien aard is ons uit Indonesië bekend. Op het eiland Soemba namelijk gebeurt het, volgens den Heer De Roo van Alderwerelt, "dat iemand die geen kinderen bij zijne vrouw krijgt, zijnen broeder verzoekt in zijne plaats als echtgenoot op te treden" (De Roo van Alderwerelt, Eenige mededeelingen over Soemba, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXXIII, blz. 577). Bij de Indiërs gold de regel, dat het niyoga-kind volstrekt niet behoorde aan den werkelijken vader, den genitor, doch uitsluitend van den echtgenoot der moeder was en dus ook van dezen alléén erfde. Later ontstond echter daarnaast de meening, dat het kind, althans in enkele bepaalde gevallen, of wanneer men daaromtrent overeengekomen was, aan beiden moest toebehooren. Zulk een kind was dan een *dvyâmushyâyana*, een zoon van twee vaders (Zie hierover: Jolly, O. c., blz. 165 vlg., en Kohler, Indisches Ehe- und Familienrecht, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, dl. III, blz. 398 vlg. en 418 vlg.). Op Soemba nu schijnt het niyoga-kind ook een dvyâmushyâyana te zijn, daar hij ook van zijnen werkelijken vader, dengene die hem geteeld heeft, erft. Zoo is, volgens den Heer De Roo van Alderwerelt, de bekende Oemboe-Djamma, zoon van Oemboe-Diki en diens echtgenoote, doch bij deze, niet door Oemboe-Diki-zelf, maar door diens jongeren broeder, Radja-Lewa, verwekt, ook de voornaamste erfgenaam van dezen Radja-Lewa (De Roo van Alderwerelt, t. a. p).

die hij het laatst trouwde, verwekt, tot zijn eigen opvolger [172]. Eene dergelijke regeling treft men ook in Kroë aan. Komt, aldus luidt de mededeeling van den Kontroleur Helfrich, de man bij een djudjur-huwelijk te overlijden, zonder kinderen na te laten, dan wordt de weduwe bij adat-anggaw aan eenen der broeders van den overledene, meestal den oudsten, uitgehuwelijkt, en komen de nagelaten bezittingen aan den nieuwen echtgenoot. Zijn er geen broeders of wil geen hunner de weduwe nemen, hetgeen echter slechts zelden voorkomt, dan wordt zij zonder bruidschat, bij adat-tjambor-sumbai, uitgehuwelijkt: de kinderen, die zij dan krijgt, zijn de rechtmatige erfgenamen der nagelaten goederen. Worden er echter in dien echt geene kinderen geboren, dan komen de bezittingen, bij het overlijden van de vrouw, aan de verwanten van wijlen haren djudjur-echtgenoot [173].

Er is nog een ander middel waardoor men, bij ontstentenis van kinderen, kan voorzien in het gemis van eenen stamhouder en erfgenaam, namelijk de adoptie [173a]. In Kroë kan zij alleen plaats hebben, wanneer bij een djudjur-huwelijk de echt kinderloos blijft. Het adopteeren geschiedt in tegenwoordigheid van de lieden uit de marga, het district, terwijl het gewoonte is dat de adoptief-vader eene geit of eenen karbouw slacht en daarvan een feestmaal aanricht, hetwelk met dansen, menari, gepaard gaat. De dus aangenomen kinderen hebben dezelfde rechten als de kinderen, bij adat-djudjur verwekt, en erven dus de geheele nalatenschap [174]. Verder komt in de Lampongsche Districten de adoptie voor. Men kan hier ook iemand tot vader of broeder erkennen, misschien wanneer het een persoon betreft, die ouder dan

---

172 Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. I, blz 170—171.

173 Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 551.

173a. Ook elders wordt dit middel, gelijk bekend is, toegepast. Het is hier niet de plaats uitvoerig daarover te spreken, en verwijzen wij dus naar: Post, Die Grundlagen des Rechts und die Grundzüge seiner Entwickelungsgeschichte (blz. 219 vv.). Alleenlijk willen wij nog opmerken, dat bij meer volken, en zoo onder anderen bij de Indiërs, de regel geldt, die, gelijk in den tekst dadelijk zal blijken, ook op Zuid-Sumatra van kracht is, dat hij alleen adopteeren kan, die geen zoon of anderen agnatischen nakomeling heeft (Post, t. a. p., en Kohler, Indisches Ehe- und Familienrecht, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, dl. III, bl. 414).

174 Helfrich, O. c., blz. 553. Zie ook: Kort overzicht van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 285.

of van ongeveer denzelfden leeftijd als de adoptant is en dus, krachtens den regel „adoptio imitatur naturam”, niet tot zoon kan worden aangenomen. Iemand, zoo heet het, kan eenen vreemde tot zijn wettigen vader, broeder of zoon aannemen, en in zoodanige gevallen tot erfgenaam verklaren, al ware het dat hij daartoe slaven kocht. Dit geschiedt door het slachten van eenen buffel of eene geit en het geven van eenen maaltijd. Lieden van rang of rijken laten deze plechtigheid gewoonlijk van spelen en vermakelijkheden vergezeld gaan, bij voorbeeld van het toernooispel, den dans (menari), enz. [175].

Zoo wij de toestanden bij de volken van Zuid-Sumatra vergelijken met die bij de oude Romeinen, kunnen wij zeggen, dat, gelijk bij deze laatsten, zoo ook bij de eerstgenoemden, ieder, die van zijn agnatisch verband wordt losgemaakt, eene capitis deminutio, een verlies van de rechten en bevoegdheden met de agnatio verbonden, ondergaat. Wij zagen reeds hoe voor de vrouw de in manum conventio zulk een verlies van rechten, bepaaldelijk van het recht om van hare familie te erven, ten gevolge heeft. Doch ook de man kan, door verandering in den status familiae, eene capitis deminutio ondergaan. Zoo door de adoptie, althans in Kroë. Aangenomen kinderen, lezen wij, worden niet meer beschouwd als tot de familie te behooren en hebben geen recht op de nalatenschap van hunnen werkelijken vader [176]. Van meer beteekenis echter is de verandering in den status familiae ten gevolge van een huwelijk sine manu. De man, die zulk een huwelijk sluit, wordt — wij deden dit hierboven reeds uitkomen [177] — losgemaakt van zijne familie en ingelijfd bij de familie van zijne vrouw. Hij ondergaat dan ook ten gevolge daarvan eene capitis deminutio, in de eerste plaats een verlies van rechten op de nalatenschap. Marsden maakt er uitdrukkelijk gewag van. „The married man”, aldus heet het, „becomes entirely separate from his original family, and gives up his right of inheritance” [178]. Zoo zegt ook de Kontroleur Roos uitdrukkelijk, dat de man, bij

---

[175] Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. I, blz. 171.

[176] Kort overzicht van de wetten, gewoonten, en instellingen in de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 2e volgreeks, dl. IV, blz. 285. — Bij de Indiërs had de adoptie somtijds voor den geadopteerde geene verandering van den status familiae ten gevolge, zoodat die persoon aan twee vaders behoorde, een dvyâmushyâyaṇa was (Zie noot 171*a* en de daar aangehaalde werken van Jolly en Kohler).

[177] Zie blz. 181—183.

[178] Marsden, History of Sumatra, blz. 236.

ambil-anak gehuwd, van zijne eigen tumbang, familie, niet erven kan [179]. Evenzoo is dit het geval in Kroë, ja vinden wij vermeld, dat de man zelfs zijn recht verliest op de onroerende goederen, die reeds zijn eigendom zijn, en deze aan zijne ouders, of, zoo zij overleden zijn, aan zijne bloedverwanten vervallen [180].

Bij een huwelijk cum manu, is het dus de vrouw, bij een sine manu, de man, welke, uit de familie getreden, eene capitis deminutio ondergaat, de bevoegdheid verliest om van hare of zijne agnaten, in de eerste plaats de ouders, te erven. De vraag zou kunnen worden gedaan, of de vrouw, in de familie van den man, dan wel de man, in de familie van de vrouw, komende, omgekeerd het recht verwerft, daar tot de nalatenschap te worden geroepen? — Gaan wij dit eerst voor de vrouw na.

Gelijk hiervoren, bij de behandeling van het huwelijksgoederenrecht, gebleken is [181], is wat de vrouw ten huwelijk aanbrengt het eigendom van haren man; evenzoo behoort aan dezen alles toe, wat zij staande huwelijk verwerft. Vermogensrechtelijk verkeert dus de vrouw, die met den bruidschat, cum manu, getrouwd is, in staat van volkomen afhankelijkheid. Zoo was het ook bij de oude Romeinen, bij wie de uxor in manu in dit opzicht geheel filiae loco was. Dit was zij echter ook ten aanzien van het erfrecht. Eenigermate als eene kleine schadeloosstelling voor hare vermogensrechtelijke afhankelijkheid, was het toch, dat de vrouw, bij den dood van haren man, van hem erfde, als zuster harer eigen kinderen met deze tot diens sui heredes behoorde en dus een kindsdeel ontving. Deze regeling, die bij de oude Romeinen mogelijk was, bij wie de coemptio, voor zoover de in manum conventio daarbij plaats had, geen wezenlijke koop meer was, doch slechts in schijn geschiedde, is wel niet te verwachten waar, gelijk bij de natuurvolken, de vrouw nog in werkelijkheid van hare ouders gekocht wordt, eigendom dus is van den man en als zoodanig, bij diens overlijden, zelfs als een erfstuk op een der broeders overgaat. Dat de vrouw bezwaarlijk van de nalatenschap kan erven, waartoe zij-zelve behoort, is duidelijk. Zoo is het ook op Zuid-Sumatra. Slechts een paar uitzonderingen zijn er op dezen regel, welke uitzonderingen misschien verband houden met het meer

---

179 Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 93 en 151.

180 Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 550.

181 Zie blz. 201—203.

en meer in verval geraken van de instelling van het leviraat, waarop boven gewezen is [182]. In Kaoer bij voorbeeld deelt, als de man eene gedjudjurde vrouw nalaat, deze met de kinderen gelijk op in de nalatenschap [183], terwijl de Kontroleur Engelhard, na in zijne nota opgemerkt te hebben, dat, bij de eigenlijk gezegde Pasĕmahers in Pasĕmah-Lebar, de vrouw, die een djudjur-huwelijk gesloten heeft, van hare eigen ouders niet erven kan, zegt, dat zij, bij overlijden van haren echtgenoot, wel als erfgenaam kan optreden in den boedel van hare schoonouders. Overigens hebben wij hier er nog op te wijzen, dat in Kroë de weduwe wel niet erft, doch soms het vruchtgebruik heeft van de bezittingen van haren man, zoo deze namelijk kinderloos gestorven is en er geen broeders zijn. Regel is het dan, gelijk wij zooeven gezien hebben [184], dat de vrouw zonder bruidschat, bij adat-tjambor-sumbai, wordt uitgehuwelijkt, en de kinderen, die dan geboren worden, erfgenamen zijn. Gebeurt dit niet, dan heeft de weduwe het vruchtgebruik van de nalatenschap van haren overleden echtgenoot, wanneer zij de rijstvelden, sawah's en ladang's, blijft bewerken en het huis blijft bewonen, wanneer zij, gelijk men dit uitdrukt, de bezittingen blijft bewaken, *menunggukon hakmi*. Eerst na haar overlijden, komen de goederen, roerende zoowel als onroerende, aan de erfgenamen van haren echtgenoot [185].

Evenmin als de uxor in manu, immers als regel, van de familie van haren man, in de eerste plaats van haren man-zelven, erft, erft deze, als hij eene verbintenis sine manu gesloten heeft, van zijne vrouw of van hare familie. Wij zagen reeds bij de behandeling van het huwelijksgoederenrecht [186], hoezeer de man, op deze wijze getrouwd, volstrekt niets bezit, en ook niets bekomt bij echtscheiding of bij het overlijden van zijne vrouw. Blijkt uit het feit, dat, ook in het laatste geval, de man gezegd wordt weg te gaan, met niets meer dan de hoogst noodige bedekking aan het lichaam, *dengan sahali kain di pinggang sadja*, reeds vanzelf dat hij ook niet erft, uitdrukkelijk wordt dit nog door enkele berichtgevers geconstateerd.

---

[182] Zie blz. 168—170.

[183] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 151.

[184] Zie blz. 215 hierboven.

[185] Helfrich, Bijdrage tot de kennis van de geographie, geologie en ethnographie van de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks. dl. IV, blz. 551.

[186] Zie blz. 203—205 hierboven.

De man, bij ambil-anak gehuwd, kan, lezen wij in de beschrijving van de afdeeling Kaoer door den Kontroleur Roos, noch van zijne eigen tumbang, familie, noch van zijne vrouw en kinderen of dier tumbang erven. Met toestemming van de erfgenamen, kan hij alleen door schenking iets verkrijgen [187]. Ook uit de mededeelingen van den Kontroleur Schuller tot Peursum blijkt, dat, in de Ranau-districten, bij het semendo-tjambur-sungkai, het huwelijk zonder bruidschat, de man van zijne vrouw niet erft, daar hare kinderen, of, bij ontstentenis van kinderen, hare naaste familieleden erfgenamen zijn. In Kroë erft, bij het huwelijk tjambor-sumbai, de man evenmin van zijne vrouw, doch wordt de geheele nalatenschap aan de kinderen toegewezen. Alleen als er geen kinderen zijn, heeft de man recht op de erfgoederen, indien hij bij zijne schoonouders blijft inwonen. Sterft hij of sluit hij een nieuw huwelijk, dan gaan die goederen op de naaste bloedverwanten van de overledene [188]. Het is duidelijk dat dit recht van den man op de goederen van zijne vrouw slechts een recht van vruchtgebruik is, op dezelfde wijze als de vrouw bij het djudjur-huwelijk, gelijk wij pas gezien hebben, ook het recht van vruchtgebruik heeft van de bezittingen van haren man, als deze kinderloos gestorven is en geene broeders heeft. Gelijk de vrouw in dit laatste geval, is de man in het eerste, zoo een erfgenaam, dan slechts een heres fiduciarius.

In het algemeen zien wij dus dat de man, die sine manu, zonder bruidschat, gehuwd is, in de familie van de vrouw geen erfrecht heeft. Eene uitzondering op dezen regel vinden wij in de Lampongsche Districten. Boven zagen wij [189], hoe, hier en daar op Zuid-Sumatra, bij zulk eene verbintenis sine manu de schoonzoon reeds de positie heeft verkregen van een eigen zoon. In de Lampongsche Districten nu is dit al in die mate het geval, dat bij het tjambur-sumbai, het huwelijk zonder bruidschat, minder de dochterzelve, dan wel haar echtgenoot van haren vader erft. Ook bij vooroverlijden van zijne vrouw, erft de schoonzoon op die wijze van zijnen schoonvader. Een vereischte is het echter, dat hij de familie niet verlaat, waartoe dan ook door zijnen schoonvader eene andere vrouw

---

187 Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. van het Binnenlandsch Bestuur, dl. IV, blz. 151—152.

188 Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 552—553.

189 Zie blz. 185.

voor hem gezocht wordt, die de plaats van de gestorvene inneemt [190].

Behalve in de bepaalde hierboven omschreven gevallen, als zij namelijk eene verbintenis zonder bruidschat, sine manu, aangaan en daardoor in patria potestate blijven, zijn de dochters van de nalatenschap uitgesloten. Gelijk men weet, is dit eene regeling, die bij meer volken wordt aangetroffen, en zoo ook bij vele stammen in den Indischen Archipel, welke de agnatische familieinrichting hebben [191]. Intusschen — en dit is een punt, dat wij hier nog wenschen te bespreken — zien wij hoe in enkele gevallen de dochters reeds zonder onderscheid tot de nalatenschap geroepen worden. Veelal is dit echter slechts in zeer beperkten zin. Zoo is het dikwijls alleen van de roerende goederen, dat zij kunnen erven, of alleen van het vermogen, dat de vader tijdens zijn leven heeft bijeengebracht, terwijl zij van de opvolging in het voorouderlijk erfgoed zijn uitgesloten [191a]. Bovendien heeft de successie niet zelden slechts het karakter eener fiducia, daardoor dat, na den dood der vrouw, het door haar geërfde goed niet op hare kinderen overgaat, doch tot hare agnaten moet terugkeeren. Een voorbeeld daarvan, wat den Indischen Archipel betreft, vindt men op het Westelijk van Sumatra gelegen eiland Si-Maloer. Ook hier is de verwantschap eene agnatische, wordt de vrouw bij het huwelijk gekocht. "Bij overlijden van den man", aldus lezen wij, "worden eigendommen en bezittingen gelijkelijk onder de kinderen, zonen en dochters, verdeeld. Als de moeder sterft, moeten de goederen, die zij mede ten huwelijk gebracht heeft, aan hare familie teruggegeven worden,

---

190 Cornets de Groot, Nota over de slavernij en het pandelingschap in de Lamponsche Districten, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 484—485.

191 Zie hierover onder anderen onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 31 vv., waarmede ook te vergelijken is: Het erfrecht op Nias, Indische Gids, jaarg. 1883, dl. I, blz. 912 vlg.

191a. In Europa was dit onder anderen het geval in den tijd der volksrechten. Men denke slechts aan de zoo vaak besproken bepaling uit de Lex Salica: "De terra vero Salica in muliere nulla pertinet portio", waarin, volgens Wiarda en anderen, *terra salica* door *terra aviatica* is te verklaren. In de Ribuarische volksrechten heet het: "femina in hereditate aviatica non succedat", althans zoolang er nog mannelijke verwanten waren. Tegenover dit voorouderlijke erfgoed, stond de overige nalatenschap, "unter welcher sich neben Mobilien auch Grundeigenthum befinden konnte, das durch Kauf oder Neurodung erworben war". Op deze goederen hadden de dochters gelijke rechten met de zonen (Opet, Die erbrechtliche Stellung der Weiber in der Zeit der Volksrechte, blz. 31 vv. De lezing van dit geschrift is bijzonder aan te bevelen). Zie ook noot 197*a*.

en kunnen hare kinderen daarop geene rechten doen gelden" [192]. Niet overal echter geldt deze regeling, doch gaan, waar de dochter erft, de dus door haar verworven bezittingen op hare kinderen over, hetzij indirect, als haar vermogen, bij en uit kracht van de in manum conventio, door eene successio per universitatem, aan den man komt en deze het aan de kinderen nalaat, hetzij direct, als de vrouw dat vermogen behoudt en de kinderen het bij haren dood van haar krijgen. Wat Zuid-Sumatra betreft, vinden wij de eerstbedoelde regeling in het landschap Kaoer. De bezittingen van den vader worden gelijkelijk onder de weduwe en de kinderen van beiderlei kunne verdeeld, voor zooverre deze laatsten namelijk, bij het openvallen der erfenis, niet door huwelijk in eene andere familie zijn overgegaan, in welk geval het deel van de nog aanwezige erfgenamen door recht van aanwas toeneemt. Het blijkt dus dat de ongehuwde dochter medeërft. Het goed nu, hetwelk zij dus verwerft, wordt met haar uitzet — wij zagen dit reeds bij de behandeling van het huwelijksgoederenrecht [193] — als zij met de djudjur trouwt, het eigendom van haren man. Van de gedjudjurde vrouw, wier man nog leeft, wordt dan ook niet geërfd [194]. Anders in Kroë, waar wij de regeling aantreffen, in de tweede plaats door ons genoemd. Ook hier erft, zij het, zooals dadelijk zal blijken, in zeer beperkten zin, de dochter. Zij brengt dan ook — bij de bespreking van het huwelijksgoederenrecht werd dit reeds opgemerkt [195] — goederen ten huwelijk mede, die, onder de benaming *harta-penantian* haar eigendom blijven. Van deze harta-penantian nu zijn de dochters de erfgenamen, terwijl de zoons de bezittingen van den vader krijgen. Omgekeerd is het bij een huwelijk sine manu. Wordt er in den regel bij zulk een huwelijk door den man geene goederen aangebracht, in Kroë gebeurt, gelijk wij boven gezien hebben [196], dat wel. Van den vader wordt dus ook geërfd, en nu zijn het juist de dochters, welke het door hem nagelaten goed, de *harta-pembudjangan*, ontvangen, terwijl daarentegen de zoons de door de moeder nagelaten bezittingen bekomen. Overigens geldt, bij de verdeeling van de nalatenschap, ten aanzien

---

[192] Van Langen, Het eiland Si-Maloer, Tijdschrift van het Indisch Aardrijkskundig Genootschap, 1e jaargang, afl. 3.

[193] Zie blz. 202—203 hierboven.

[194] Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenl. Bestuur, dl. IV, blz. 151. — Is de man overleden, dan kan, van de gedjudjurde vrouw, daar zij in zijne nalatenschap gedeeld heeft, natuurlijk geërfd worden.

[195] Zie blz. 203 hierboven.

[196] Zie blz. 204.

van de dochters, dezelfde regel als ten aanzien van de zoons, dat namelijk een oudere van jaren tweemaal zooveel ontvangt als een jongere. Verder moet nog opgemerkt worden, dat, zoo bij het overlijden van de vrouw de man nog leeft, de harta-penantian aan hem komt en eerst bij zijnen dood op de dochters overgaat [197]. Het blijkt dus, dat, in Kroë, bij een huwelijk cum manu, de dochters, bij eene verbintenis sine manu, de zoons de hereditas materna krijgen. De reden hiervan ligt voor de hand. In het laatste geval toch, bij een matrimonium sine manu, vooral waar dit gesloten is tot de instandhouding van het geslacht, bij ontstentenis van een mannelijk oir, bestaat die materna hereditas uit het familiegoed, de harta-pusaka, waarvan het bezit in de eerste plaats door de zoons behoort te worden voortgezet; bij het huwelijk cum manu daarentegen, zal de hereditas materna door goederen worden gevormd, die niet van de pusaka zijn. Evenzoo is het natuurlijk dat de hereditas paterna, bij eene sine-manu-verbintenis, aan de dochters vervalt, daar daaronder geen harta-pusaka, zelfs (zie blz. 217 hierboven) in het geheel geen onroerende goederen, zich zullen bevinden, terwijl, bij een huwelijk cum manu, zij juist uit dergelijke goederen moet bestaan en dus uitsluitend op de zonen mag overgaan [197a]. — In hoeverre ook elders op Zuid-Sumatra de dochters, onder het stelsel van de agnatische verwantschap, reeds tot de nalatenschap geroepen worden, blijkt niet uit de bestaande berichten. Alleenlijk in het stroomgebied van de Lematang schijnt dit, volgens de door den Heer Gersen uitgegeven undang-undang, het geval te zijn. In den regel, aldus lezen wij, erven de mannelijke nakomelingen het dubbele van hetgeen aan de vrouwelijke wordt toegekend, terwijl de oudste mannelijke, of, bij ontstentenis van mannelijke nakomelingen, de oudste vrouwelijke erfgenaam weder een grooter aandeel bekomt dan de overige deelgerechtigden. Hetgeen de dochter dus erft en ten huwelijk brengt, schijnt haar eigendom te blijven. De kinderen erven dan ook niet alleen de goederen door hunnen vader, doch ook die door hunne moeder

---

[197] Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie van de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 551, 552 en 553.

[197a]. Wij vinden de eerste helft van de bepaling, betrekking hebbende op de verbintenissen cum manu, onder anderen terug in het volgende voorschrift uit de Frankisch-Chamavische volksrechten: "Si quis Francus homo habuerit filios, hereditatem suam de sylva et de terra eis demittat et de mancipiis et de peculio. De materna hereditate similiter in filiam veniat". Volgens Opet (O. c., blz. 42) is de meening van Gaupp, "der die hereditas materna mit *Gerade* übersetzt wissen wollte", het waarschijnlijkste.

nagelaten. Sterft echter de vrouw, als de man nog leeft, dan is deze haar erfgenaam [198], zoodat eerst na zijnen dood de moederlijke nalatenschap aan de kinderen komt.

Tot dusverre beschouwden wij de bepalingen van het erfrecht bij de huwelijken cum manu en sine manu. Wij leerden echter nog eene soort van sine-manu-verbintenissen kennen, waarbij niet, zooals bij de gewone, al de kinderen van de moeder zijn, doch zij ook ten deele aan den vader behooren. Ten aanzien van het huwelijksgoederenrecht zijn, gelijk hierboven reeds is opgemerkt [199], deze laatste verbintenissen daardoor gekenmerkt, dat de man vermogensrechten heeft, daar van hetgeen staande huwelijk verworven wordt, van de harta-pentjarian, de helft van hem is. Regel is het verder dat de man ook goederen ten huwelijk aanbrengt, die streng gescheiden blijven van de bezittingen der vrouw. Welke bepalingen er bij deze soort van verbintenissen ten aanzien van het erfrecht bestaan, hebben wij nu te onderzoeken.

Allereerst hebben wij het sĕmĕndo-mentjantjan-mulan in Kroë te behandelen, welke huwelijksvorm ook elders in Bengkoelen onder den naam van sĕmĕndo-balik-djurai voorkomt. Bij dit huwelijk heeft de man of zijne familie aanspraak op een van de kinderen. Gelijk wij gezien hebben [200], wordt zulk eene verbintenis gesloten, wanneer de man van zijnen kant nog erfgoederen te wachten heeft en die niet voor zijne nakomelingen verloren wil doen gaan. Het kind, dat hem wordt toegewezen, is dan bevoegd in zijne plaats rechten te doen gelden op die erfgoederen en voor het aandeel daarin op te komen, waarop hij-zelf aanspraak zou hebben gehad, ware hij in zijne familie gebleven. Het blijkt dus, dat ook bij dit sine-manu-huwelijk de man eene capitis deminutio ondergaat, want hij-zelf is het niet die erft, doch zijn zoon. Daar die zoon tot de familie behoort, waaruit zijn vader getreden is, kan hij ook van dezen niet erven, evenmin van zijne moeder. Het zijn de overige kinderen, die van de moeder zijn, welke ook van de moeder erven, gelijk zij eveneens de nalatenschap van den vader bekomen, diens ten huwelijk aangebrachte goederen, de harta-pembudjangan, en diens aandeel in de harta-pentjarian, het tijdens het huwelijk door de beide echtelingen verworven vermogen. Bij ontstentenis van kinderen,

---

198 Gersen, Undang-undang in de Lematang-Oeloe en Ilir en de Pasĕmahlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 145—146, art. 1 en 3.

199 Zie blz. 205—206.

200 Zie blz. 189 hierboven.

behoudt, als een der echtgenooren te sterven komt, de overlevende de geheele harta-pentjarian, met de verplichting echter de begrafeniskosten te dragen en de nagelaten schulden te voldoen. Overigens erft, in een dergelijk geval, de man niet de door de vrouw ten huwelijk aangebrachte goederen, evenmin als de vrouw de harta-pembudjangan van den man bekomt. Het zijn de naaste bloedverwanten van de overleden vrouw of die van den overleden man, welke deze nalatenschap aanvaarden [201].

Behalve in Bengkoelen, komt het gewijzigd sine manu huwelijk in Lematang-Oeloe en Kikim voor. Hier worden de kinderen tusschen de beide ouders verdeeld. Hoedanig echter de regeling van het erfrecht daarbij is, blijkt niet uit de nota's van de Kontroleurs Van Driest en Raedt van Oldenbarnevelt, terwijl de door den Heer Gersen uitgegeven undang-undang van deze landstreken ook weinig licht verschaffen. Alleenlijk vinden wij hier de bepaling opgenomen, dat, bij ontstentenis van kinderen, de goederen van de vrouw aan hare naaste bloedverwanten komen en niet het erfdeel zijn van den man [202]. Hoewel dit niet gezegd wordt, mogen wij zeker wel aannemen, dat ook omgekeerd de vrouw niet het goed, door den man ten huwelijk aangebracht, erft, doch diens naaste bloedverwanten dat krijgen. Ten aanzien van de harta-pentjarian, die ook hier van de beide echtgenooten zijn, deelt de Heer Van Driest nog mede, dat de man het vruchtgebruik daarvan heeft, als zijne vrouw gestorven is, zoolang hij in haar huis blijft wonen. In hoeverre er zulk eene communio bonorum prorogata plaats heeft, bij het overlijden van den man, blijkt niet. Onzeker is het overigens of het erfrecht hier analoog is aan dat bij het semendo-mentjantjan-mulan in Kroë, dan wel of het van dien aard is, dat de kinderen, die het aandeel van den vader zijn, ook de nalatenschap van den vader bekomen, terwijl de kinderen, die aan de moeder behooren, ook de goederen van de moeder krijgen [202a].

Het kenmerkende van het erfrecht bij de agnatische verwantschap is dus, dat de nalatenschap in de mannelijke lijn voortgezet wordt,

---

[201] Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie van de afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl IV, blz. 546 en 552.

[202] Gersen, Undang-undang van de Lematang- Oeloe en Ilir en de Pasemahlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XX, blz. 145, art. 2.

[202a]. Zooals bekend, is dit de regel bij de Makassaren en Boegineezen, die de kinderverdeeling hebben, welke bij hen den grondslag vormt van de geheele

door de zoons en de bij haar huwelijk in patria potestate gebleven dochters, die als zoons geteld worden. Uitzonderingen op dezen regel doen zich echter voor, waar de dochter in manu mariti medeërft, en hetgeen zij dus verkrijgt op hare kinderen overbrengt, zij het ook dat, waar dit gebeurt, de eigenlijk gezegde familiegoederen, de harta-pusaka, van deze vrouwelijke successie uitgesloten zijn, gelijk onder anderen in Kroë, zooals wij zooeven hebben doen uitkomen [203]. Intusschen hebben wij hier reeds den overgang tot het erfrecht bij het cognatische of parentale stelsel. Waar dit verwantschapsstelsel reeds volledig gevestigd is, erven zonen en dochteren gelijkelijk van beide ouders, en is het dus in de mannelijke zoowel als in de vrouwelijke lijn dat het bezit ook van het familiegoed wordt voortgezet. Dit is op Zuid-Sumatra evenzeer het geval, gelijk wij nu zullen aantoonen.

Zooals wij in het voorgaande hoofdstuk gezien hebben, komen echtverbintenissen, die aan het parentale of cognatische stelsel beantwoorden, waarbij dus alle kinderen gelijkelijk aan beide ouders behooren, in Palembang en Bengkoelen voor. Terwijl echter, in het eerstgenoemde gewest, die echtverbintenissen nog meer of minder duidelijk het karakter vertoonen van het oude matrimonium cum manu of van dat sine manu, daarbij toch nu eens de vrouw den man, dan weder de man de vrouw te volgen heeft, is in Bengkoelen daarvan weinig meer te bespeuren. Vollediger dan ginds, wordt dan ook hier het cognatische of parentale erfrecht aangetroffen. Allereerst worde hier in herinnering gebracht, dat de bezittingen, door de beide echtgenooten staande huwelijk verworven, goederen dus die *sa*pentjarian zijn, ook beschouwd worden als gemeenschappelijk eigendom, en dat verder de bezittingen, door den man ten huwelijk aangebracht, streng gescheiden blijven van die, welke van de vrouw zijn [204]. Bij overlijden nu vervallen laatstgenoemde goederen aan de kinderen, zonen en dochteren. Bij ontstentenis van kinderen, geldt de regel, dat het goed terugkeert naar de zijde, waar het van gekomen is, paterna paternis materna maternis. Wat

familieinrichting. Echter geldt die regel alleen ten aanzien van de *barang-barang sisila*, de goederen door man en vrouw ten huwelijk aangebracht. Van de *barang-barang tjakkara* toch, de goederen staande huwelijk door gemeenschappelijken arbeid verworven en aan de beide echtelingen gelijkelijk toebehoorende, zijn alle kinderen erfgenamen van den vader en van de moeder (Zie onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 73 vv.).

[203] Zie blz. 222.

[204] Zie blz. 206—208 hierboven.

de sapentjarian betreft, deze worden, als er kinderen zijn, bij het overlijden van den vader, in twee gelijke helften verdeeld, waarvan de eene helft aan de weduwe verblijft, de andere aan de kinderen, als erfgenamen van hunnen vader, vervalt. Dezelfde verdeeling heeft plaats als de vrouw sterft, wier aandeel dan aan de kinderen komt, terwijl de overlevende echtgenoot de andere helft behoudt. Regel is het dat het huis en erf, welke den echtgenooten tot gemeenschappelijk verblijf hebben verstrekt, het eigendom van de vrouw blijven [205]. Soms schijnt er eene communio bonorum prorogata plaats te hebben. Dit zal althans wel de bedoeling van Marsden wezen, waar hij zegt: „If a man, married by sĕmĕndo, dies, leaving children, the effects remain to the wife and children. If the woman dies, the effects remain to the husband and children" [206]. Zijn er geen kinderen, dan heeft de boedelscheiding dadelijk plaats, en komt het aandeel van den overleden man of van de overleden vrouw aan zijne of hare familie. „If either dies, leaving no children, the family of the deceased is entitled to half the effects" [207]. Dit vinden wij ook bepaald in de door Lewis uitgegeven verzameling van Maleische wetten. „Bij ontbinding van den echt", lezen wij, „door het overlijden van een der echtgenooten, wordt het, na aftrek van de schulden en begrafeniskosten, zuiver bedrag van den gemeenschappelijken boedel in twee gelijke deelen verdeeld, waarvan het eene aan den langstlevenden echtgenoot of de langstlevende echtgenoote, het andere aan de gezamenlijke kinderen, en aan elk hunner in gelijke deelen, wordt uitgekeerd. Als er geene kinderen zijn nagelaten, erven de bloedverwanten van den overleden man of van de overleden vrouw het aan de kinderen toegekend aandeel" [208]. Dezelfde bepaling vinden wij ook opgenomen in de undang-undang van Moko-Moko [209]. Anders echter is de regeling in de afdeeling Kroë. Bij den, aan het cognatische verwantschapsstelsel beantwoordenden, huwelijksvorm sĕmĕndo-radja-radja geldt, ten aanzien van de harta-pentjarian, als de echt kinderloos gebleven is, dezelfde regeling als bij het sĕmĕndo-mentjantjan-mulan, gelijk wij die

---

[205] Zie voor het voorgaande: Lewis, Maleische wetten, gewoonten en instellingen, Het regt in Nederl. Indië, dl. I, blz. 259, § 3, en Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar, dl. II, blz. 101.

[206] Marsden, History of Sumatra, blz. 220.

[207] Marsden, t. a. p.

[208] Lewis, Maleische wetten, gewoonten en instellingen, Het regt in Nederlandsch Indië, dl. I, blz. 267—268, § 14.

[209] Adats in werking in de afdeeling Moko-Moko, Koloniaal verslag van 1865, Bijlage B, blz. 37—38, art. 71.

hierboven hebben leeren kennen [210], blijft namelijk alles aan den overlevenden man of de overlevende vrouw, mits deze het op zich neemt, de begrafeniskosten te dragen en de nagelaten schulden te voldoen [211]. — Alvorens tot de verdeeling van de nalatenschap wordt overgegaan — het zooeven aangehaald artikel uit de door Lewis bijeengebrachte verzameling van Maleische gewoonterechten toont dit aan — moeten daaruit de begrafeniskosten en de gemeenschappelijke schulden worden voldaan [212]. Overigens wordt bij die verdeeling — men vindt dit in hetzelfde artikel uitdrukkelijk bepaald — aan elk der kinderen een gelijk aandeel toegekend. Alleen in Kroë wordt daarbij anders gehandeld, en de gewoonte gevolgd, die ook bij de overige huwelijksvormen in acht wordt genomen, dat een ouder kind het dubbele bekomt van een jonger [213].

In hoofdzaken vinden wij dezelfde bepalingen ook in Palembang bij de huwelijken, welke aan het cognatische verwantschapsstelsel beantwoorden. Ook hier geldt de regel dat de goederen, door man en vrouw ten huwelijk aangebracht, *harta-sendiri* zooals zij, volgens den Heer Vonck, in Moesi-Ilir heeten, streng van elkander gescheiden blijven en bij overlijden overgaan op de kinderen, terwijl, als deze er niet zijn, het „paterna paternis materna maternis" van kracht is. Daarentegen is het gedurende het huwelijk gewonnen goed gemeenschappelijk eigendom van beide echtgenooten. Bij overlijden van een hunner, krijgt de overlevende, weduwe of weduwnaar, de eene helft, terwijl de andere helft wordt geërfd door de kinderen, bij ontstentenis van dezen, door de bloedverwanten van den overleden man of de overleden vrouw [214]. Deze regeling schijnt echter niet altijd en overal te worden gevolgd. Zoo vermeldt de Kontroleur Van Driest, in zijne nota over de onderafdeeling Rawas, dat, zooals dit in Kroë, gelijk wij zooeven gezien hebben, gebeurt, bij overlijden van een der echtgenooten, als het huwelijk kinderloos is gebleven, de

---

[210] Zie blz. 223—224.

[211] Helfrich, Bijdrage tot de geographie, geologie en ethnographie der afdeeling Kroë, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 552.

[212] Zoo bepaalt ook de undang-undang van Moko-Moko, in het, in noot 209 hierboven, geciteerde artikel, dat, vóór de boedelscheiding, „de schulden en inschulden moeten worden vereffend".

[213] Helfrich, O. c., blz. 552.

[214] Undang-undang simbur tjaja, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1876, dl. I, blz. 140. Zie ook: Wesly, De onderafdeeling Rawas, Tijdschr. v. h. Binnenlandsch Bestuur, dl. III, blz. 358.

overblijvende de geheele harta-pentjarian behoudt, in welk geval de man dus van de vrouw resp. de vrouw van den man erft, hetgeen echter niet plaats heeft, als er kinderen zijn, daar deze dan de helft van den boedel erlangen, derhalve erfgenamen zijn. Volgens den Heer Van Hasselt zou echter juist in het laatstbedoelde geval de echtgenooten van elkander erven: met de moeder, zegt hij, zijn de kinderen erfgenamen van den vader, en met den vader erfgenamen van de moeder [215]. Dit getuigt ook de Heer Vonck in zijne nota over Moesi-Ilir. De vraag zou echter kunnen worden gedaan, in hoeverre wij hier niet met eene minder juiste waarneming te doen hebben, en de zaak hierop neerkomt, dat bij overlijden van een der echtgenooten eene communio bonorum prorogata plaats heeft, de overlevende dus den geheelen boedel behoudt in gemeenschap met de kinderen, die er voor de helft aanspraak op hebben [215a]. Intusschen willen wij dadelijk toegeven, dat de mogelijkheid dat man en vrouw, bij aanwezigheid van kinderen, van elkander erven, volstrekt niet buitengesloten is, en dit onder den invloed van den Islâm hier en daar plaats heeft, te meer daar de Heer Vonck getuigt, dat, in Moesi-Ilir, bij de verdeeling van de nalatenschap, de hoegrootheid van de aandeelen voor ieder geval, volgens het Mohammedaansche erfrecht, door de geestelijken bepaald wordt, die tevens nagaan, wie als erfgenamen behooren op te treden.

Meer dan dit in Bengkoelen het geval is — wij brachten dit zooeven nog in herinering — vertoonen in Palembang de huwelijken, welke aan het cognatische of parentale stelsel beantwoorden, het karakter van de oude verbintenissen sine manu en cum manu, daarin dat nu eens de man de vrouw, dan weder de vrouw den man te volgen heeft. Bovendien openbaart zich een overblijfsel van het oude agnatische stelsel in de bepaling [216], dat er steeds een kind, een zoon, of, bij ontstentenis van zoons, eene dochter, met echtgenoot en kinderen, bij de ouders blijft, om opvolger te zijn in het ouderlijke huis. Dat in verband met dit alles, het erfrecht bij den parentalen huwelijksvorm wel eens bepalingen bevat, die aan de oude verwantschap herinneren, is te verwachten. Dit betreft echter alleen de successie in de pusaka-goederen. Met de successie in de harta-pentjarian is dit niet het geval, zelfs daar waar het parentale huwelijk

[215] Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 251.

[215a]. Op dezelfde wijze als bij de Alfoeren van de Minahasa en de Dajaks. (Zie mijne verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 90—91 en 92).

[216] Zie blz 191 hierboven.

in eene geheel agnatische omgeving zich voordoet, de oude huwelijksvormen nog niet heeft verdrongen, doch zich daarnaast pas eene plaats veroverd heeft. Duidelijk zien wij dit in de Ranau-districten. Behalve de verbintenissen cum manu en sine manu, het djudjur-huwelijk en het sĕmĕndo-tjambur-sungkai, komt hier het sĕmĕndo-radjå-radjåan voor, waarbij de man bij de vrouw intrekt, zonder echter verplicht te zijn, daar voorgoed te blijven, en de kinderen aan beide ouders gelijkelijk behooren [217]. Die kinderen erven dan ook, zooals uit de nota van den Kontroleur Schuller tot Peursum blijkt, gelijkelijk van den vader en van de moeder, wat de harta-sapentjarian betreft, de goederen staande huwelijk verworven en die geacht worden voor de eene helft van den man en voor de andere helft van de vrouw te zijn. Bij overlijden van een der echtgenooten, lezen wij in de nota, treden de kinderen als erfgenamen op van het geheel, dat de afgestorvene heeft nagelaten, dat is dus de helft van de sapentjarian, tenzij, bij het sluiten van het huwelijk, door den man bedongen is, dat, bij zijn sterven, een gedeelte van zijn aandeel aan zijne familieleden zal worden afgestaan, hetgeen ipso jure met het geheele aandeel gebeurt, als de echt kinderloos blijft, gelijk de familieleden van de vrouw in dat geval ook erfgenamen zijn van de haar toekomende helft. Geheel anders is het echter met de harta-pusaka, de familiegoederen. Het schijnt, dat ten aanzien van deze goederen, bij het sĕmĕndo-radjå-radjåan, de oude regel nog geldt, dat de nalatenschap alleen kan overgaan op de kinderen, zoons en dochters, die bij hun huwelijk in patria potestate, dat is dus bij hunne ouders, gebleven zijn. Uit de mededeelingen van den Kontroleur Schuller tot Peursum blijkt toch, dat de man bij het sĕmĕndo-radjå-radjåan geen goederen, en dus ook geen pusaka-goederen, aanbrengt, en dit alleen door de vrouw wordt gedaan. Deze bezittingen van de vrouw blijven haar wettig eigendom en gaan bij haar overlijden dadelijk op de kinderen over, terwijl zij, bij ontstentenis van kinderen, tot de familie terugkeeren. — Behalve in de Ranau-districten, komt in de overige streken van Palembang, gelijk wij gezien hebben [218], dit parentale huwelijk voor, met het karakteristieke van het oude matrimonium sine manu, dat de man de vrouw heeft te volgen. Zoo in Moesi-Ilir. Ook in dat landschap nu is het, gelijk uit de nota van den Heer Vonck blijkt, alleen de vrouw, die pusaka-goederen aanbrengt, welke goederen bij haar overlijden rechtstreeks aan hare kinderen komen, en, bij ont-

[217] Zie blz. 190—191 hierboven.
[218] Zie blz. 192—198 hierboven.

stentenis van kinderen, onder hare familieleden worden verdeeld. Intusschen moet hierbij opgemerkt worden, dat, in zeer vele gevallen, de man zeker daarom niets aanbrengt, dewijl hij niets bezit, daar immers, volgens de hierboven geciteerde mededeeling van den Heer Vonck, het meestal arme jongelieden zijn, die zulk een huwelijk aangaan.

Doch het is niet alleen bij de parentale huwelijken, die zich bij het matrimonium sine manu aansluiten of daaruit voortgekomen zijn, dat de regelen van het erfrecht, bepaaldelijk die, welke de successie in de pusaka-goederen betreffen, agnatisch gekleurd zijn. Ook waar de vrouw den man volgt, is dat soms het geval. Een voorbeeld daarvan vinden wij in Rawas. Hier zijn, zegt de Kontroleur Van Driest, het alleen de zoons, welke de pusaka van den vader erven. Bij afwezigheid van zoons, keeren die goederen terug naar de familie van den overledene, en wel naar zijne naaste agnaten, in de eerste plaats de broeders of hunne zoons, enz., bij gebreke van dezen, de vadersbroeders en hunne zoons, enz. Zijn deze er ook niet, dan komen de harta-pusaka aan de weduwe, die ze bewaart en bij haar overlijden nalaat aan de oudste dochter. Volgens deze regeling, brengt dus eene vrouw geene pusaka-goederen ten huwelijk aan dan in het zeldzame geval, dat er geen mannelijke agnaten meer zijn. Sterft die vrouw, dan gaan, zoo zij zusters in leven heeft, die goederen op de volgende jongere zuster over, daarna op de daarop volgende, enz. Zijn er geen zusters meer, dan zijn de kinderen, zoons zoowel als dochters, van al die zusters erfgenamen van de harta-pusaka, welke dan gelijkelijk onder de rechthebbenden verdeeld worden, zoodanig echter dat een jongen tweemaal zooveel erlangt als een meisje. Het is dus het streven de harta-pusaka zooveel mogelijk in de mannelijke lijn te behouden.

III.

Op den algemeenen regel, dat, behalve in de streken waar de cognatische verwantschap begonnen is zich te ontwikkelen, op Zuid-Sumatra de agnatio de heerschende vorm van de familieinrichting is, het geslacht dus in de eerste plaats door de zonen behoort te worden voortgezet en alleen bij ontstentenis van zonen de dochters daarvoor in aanmerking komen, die, daarvoor een huwelijk sine manu sluitende, als zonen geteld worden, maken, gelijk wij boven

gezien hebben [219], de eigenlijk gezegde Pasĕmahers, de bewoners van het plateau van Pasĕmah-Lebar, eene uitzondering. Onjuist, merkten wij op, zou het zijn, te zeggen, dat bij hen het agnatische verwantschapsstelsel bestaat. Meer toch dan huwelijken cum manu, worden hier echtverbintenissen sine manu, bij ambil-anak, aangegaan, waarbij de man zijne sumbai, zijnen stam, verlaat en opgenomen wordt in de sumbai van zijne vrouw, zoodat het geslacht evengoed in de mannelijke als in de vrouwelijke lijn wordt voortgezet. Bevinden deze Pasĕmahers zich dus nog in de phase van overgang van het matriarchaat tot het patriarchaat, anders hunne naaste verwanten in Lematang-Oeloe en Kikim, die — uit het hierboven medegedeelde kan het eveneens gebleken zijn [220] — reeds volledig dit laatste verwantschapsstelsel hebben, en bij wie dus huwelijken met den bruidschat regel, bij ambil-anak uitzondering zijn. Geheel het tegenovergestelde vindt men echter bij de Sĕmĕndoërs. Ook deze behooren tot de Pasĕmahers. Hunne voorouders moeten eertijds in het landschap Pasĕmah-Lebar hebben gewoond, en wel in de dusun Perdipo, van waar zij, ten gevolge van gebrek aan geschikte bouwgronden en ook om de gedurige twisten en veeten met hunne naburen te ontgaan, naar hunne tegenwoordige woonplaatsen verhuisd zijn. Deze Sĕmĕndoërs nu, die dus vroeger, wat de familieinrichting betreft, zich in denzelfden toestand van overgang van het matriarchaat tot het patriarchaat moeten hebben bevonden, als waarin de bewoners van het plateau nu nog verkeeren, zijn in dit opzicht, niet als hunne naburen in Lematang-Oeloe en Kikim, verder gegaan, doch integendeel teruggekeerd tot het oude verwantschapsstelsel. Te midden van eene omgeving, waar de afstamming in de mannelijke lijn met het daarmede samenhangende huwelijks- en erfrecht gehuldigd wordt, ontmoeten wij hier dus een volk, dat in de hoofdzaak het matriarchaat beoefent. Met eenige mededeelingen daaromtrent, ontleend, behalve aan de opstellen van de Heeren Gramberg, Pauw ten Cate en Roos [221], aan de door de Kontroleurs De Heer en Engelhard opgestelde nota's, wenschen wij dit opstel te besluiten.

[219] Zie blz. 176 hierboven.

[220] Zie blz. 186 hierboven.

[221] Gramberg, Schets der Kisam, Sĕmĕndo, Makakau en Blalau, Tijdschr. v. Ind T. L. en Vk., dl. XV, blz. 459; Pauw ten Cate, Rapport van de Marga Semendo-Darat, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVII, blz. 535 en 545—547; Roos, Aanteekeningen over de afdeeling Kaoer, Tijdschr. v. h. Binnenlandsch Bestuur, dl. IV, blz. 100 en 152. — Zie ook Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1857, dl. I, blz. 33—34 en 39—40.

Het gebied, door de Sĕmĕndoërs bewoond, is in de eerste plaats het landschap Sĕmĕndo in engeren zin, ook wel Sĕmĕndo-Darat geheeten, de vallei van de boven-Enim, een rechtertak van de Lematang. Hier was het dat de eerste emigranten uit Perdipo zich vestigden. De nieuwe volkplanting, zegt de Heer Gramberg [222], breidde zich zoo snel uit en nam zoo spoedig in zielental toe, dat zich weldra twee nieuwe koloniën in den boezem der Sĕmĕndoërs vormden, welke andere woonplaatsen opzochten en zich daarna als afzonderlijke stammen beschouwden, ofschoon in belangrijke quaesties nog immer den raad van den pasirah van Sĕmĕndo werd ingewonnen. Deze dochterkoloniën zijn Sĕmĕndo-Oeloe-Loewas, tot Kaoer in Bengkoelen behoorende, en Makakau. De bewoners van deze twee landschappen zijn dezelfde instellingen blijven behouden als hunne stamgenooten in Sĕmĕndo-Darat [223].

Gelijk de Pasĕmahers, die zich in Lematang-Oeloe hebben gevestigd, hebben ook de Sĕmĕndoërs de exogamie prijsgegeven. Toch is de kring van verwanten, binnen welken huwelijken niet toegelaten zijn, vrij uitgestrekt, en omvat die, gelijk wij dat hierboven zagen [224], de afstammelingen van dezelfde overgrootouders. — Huwelijken worden zonder bruidschat of djudjur gesloten: het aannemen van de djudjur is bepaald verboden, zegt de Kontroleur De Heer, en hij, die dit verbod overtreedt, wordt door den vloek der voorouders getroffen, *kena sumpah pojang*. Het is echter niet noodzakelijk, dat de man bij de vrouw komt inwonen, hoewel dit in den regel geschiedt. Wanneer de man reeds een huis bezit of genegen is er een te bouwen, gebeurt het wel eens, dat de vrouw den man volgt. Anders is dit echter, wanneer de oudste dochter trouwt. Deze toch is de stamhoudster. Zij blijft dan ook bij haar huwelijk in het huis harer ouders, terwijl de man bij haar *moet* komen inwonen. Zijn er geene dochters, dan is de oudste zoon het hoofd der familie. Sterft hij, dan treedt zijne weduwe als zoodanig in zijne plaats op. Door de dochters wordt dus het geslacht voortgezet, en het is alleen bij ontstentenis van dochters, dat de zoons daarvoor in aanmerking komen. De dochter vervult dus hier de rol, die, bij de omwonende stammen, aan den zoon toekomt, terwijl de zoon als dochter fun-

---

[222] Gramberg, O. o., blz. 456.

[223] Dat de Makakauërs in zeden, en ook in taal, geheel met de Semendoërs overeenkomen, getuigt de Heer Schuller tot Peursum evenzeer in zijne nota over de Ranau-districten. Zie ook noot 1 hierboven.

[224] Zie blz. 157.

geert. Volkomen in overeenstemming hiermede is het dan ook, dat, in den huwelijksstaat, de vrouw in Sĕmĕndo *„aku bĕrbini"*, dat is: ik heb eene vrouw, de man omgekeerd *„aku bĕrlaki"*, dat is: ik heb een man, zegt. — Hoewel beide ouders gelijke rechten op de kinderen hebben, worden deze toch geacht meer tot de moeder te behooren, en blijven zij dan ook, in geval van echtscheiding, bij haar. Zoo althans in Sĕmĕndo-Darat. In Sĕmĕndo-Oeloe-Loewas blijven zij alleen, zoolang zij nog klein zijn, bij de moeder, doch kunnen later zelve tusschen de beide ouders kiezen. — Wat het erfrecht betreft, vindt men ook hier eene soort van eerstgeboorterecht, hetwelk echter, zooals vanzelf spreekt, niet aan den oudsten zoon, doch aan de oudste dochter toekomt. Deze is, volgens den Heer Pauw ten Cate, uitsluitende erfgename van de vaste goederen, de woning en de rijstvelden, terwijl alleen de roerende have onder de overige kinderen, zoons en dochters, gelijkelijk verdeeld wordt. Dit eerstgeboorterecht komt ook in Sĕmĕndo-Oeloe-Loewas voor: de oudste dochter krijgt hier, boven en behalve haar deel in de erfenis, het huis en de sawah. Intusschen blijkt uit de nota van den Kontroleur De Heer, dat, althans in Sĕmĕndo-Darat, de oudste dochter minder het eigendom heeft van die vaste goederen, dan wel met het beheer daarvan belast is. Als toch de sawah's, die haar zijn toegewezen, moeten worden verkocht, is daartoe de bijstand van hare broeders noodig, terwijl het geld, dat er van verkregen wordt, onder de broeders en zusters gelijkelijk wordt verdeeld. Bovendien hebben de broeders en zusters, als er maar één sawah is, het recht, die te bewerken en zoo in hun onderhoud te voorzien. Minder individueele, dan wel familiegoederen zijn dus, volgens deze voorstelling, de immobilia, waarvan het bezit door de oudste dochter wordt voortgezet. — Een bijzonder gebruik, waarop nog de aandacht moet worden gevestigd, is dat, volgens den Kontroleur De Heer, „het de rigueur is, dat de vrouw, wier man komt te sterven, trouwt met eenen broeder van den overledene". Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat dit gebruik niets gemeen heeft met het leviraatshuwelijk bij de instelling van de djudjur of den bruidschat. Zoo wij hier bepaaldelijk met eene verplichting van de weduwe te doen hebben, zal het wel eene zijn, die door haar eigen belang gedicteerd wordt [225].

---

[225] Zie, voor een voorbeeld van dien aard bij de Dajaks van het stroomgebied der boven-Barito, die de cognatische verwantschap hebben, onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 96—97.

De vraag blijft ons nu nog ter beantwoording over, hoe het te verklaren is, dat de Sĕmĕndoërs, die zich reeds eenmaal in de phase van overgang van het matriarchaat tot het patriarchaat bevonden hebben, in de richting van het laatstgenoemde stelsel zich niet verder hebben ontwikkeld, doch integendeel tot het eerste teruggekeerd zijn? — Hetgeen de inlandsche overleveringen mededeelen, geeft ons wel geen voldoend antwoord op deze vraag, doch bevat althans iets, dat eenigermate tot verklaring kan dienen van het verschijnsel. Volgens de nota van den Kontroleur De Heer, zou vroeger te Perdipo uitsluitend de instelling van de djudjur bestaan hebben, en deze afgeschaft zijn geworden door zekeren Radja Njawa en eenige helpers. „Gevraagd", lezen wij verder, „naar de bedoeling van dezen maatregel, werd mij geantwoord, dat gezegde Radja Njawa een bijzonder goedhartig man was, die zich ontfermde over de verkocht wordende jongedochters". „Zeer plausibel", gaat de berichtgever voort, „is deze verklaring niet, omdat, vooreerst: het tot stand brengen van zulk eene sociale omwenteling, alleen uit een humaniteitsbeginsel, niet erg Maleisch is, en, vervolgens: omdat zulk eene algeheele wijziging van zeden en gebruiken . . . moeielijk het gevolg kan zijn van het initiatief van enkele lieden". Eenigszins anders luidt de overlevering, door den Kontroleur Engelhard medegedeeld. Ook daarin wordt gezegd, dat vroeger in Pasĕmah-Lebar, en dus ook in Perdipo, alleen djudjur-huwelijken gesloten werden. Het huwelijk bij ambil-anak zou eerst later, tijdens Radja Njawa, nu ongeveer zes geslachten geleden, zijn ingevoerd door iemand, die over zee gekomen (men weet niet vanwaar) zich te Perdipo vestigde, waar hij den Islâm verkondigde. „Het huwelijk volgens ambil-anak", aldus nu gaat de Heer Engelhard voort, „was dus een vorm door de Mohammedanen ingesteld, blijkbaar met geen ander doel, dan om propaganda te maken. Immers hunne dochters, streng opgevoed in de Mohammedaansche leer, moesten zijn en blijven hoofd van het gezin, wilde men niet dat zij, trouwende met de ongeloovige zonen van het Pasĕmah-land, afvallig zouden worden". Deze verklaring klinkt niet onwaarschijnlijk. Alleenlijk zou onzes inziens niet mogen worden aangenomen, dat de eerste ijveraars voor het nieuwe geloof het ambil-anak-huwelijk als iets nieuws hebben ingevoerd. Waarschijnlijker is het, dat zij dezen huwelijksvorm naast de instelling van de djudjur hebben aangetroffen, en dien hebben geprefereerd en begunstigd als het meest bevorderlijk, in den door den Heer Engelhard aangegeven zin, voor de propaganda. Zoo opgevat, zou

er een genetisch verband bestaan tusschen het ambil-anak-huwelijk in Pasĕmah-Lebar en het huwelijk in Sĕmĕndo, dit laatste slechts eene variëteit van het eerste zijn. Daarvoor is het zooeven besproken gebruik, dat de weduwe hier met den broeder van haren overleden echtgenoot pleegt te trouwen, een nader bewijs, daar hetzelfde, gelijk wij boven (blz. 176) gezien hebben, ook in Pasĕmah-Lebar bij het ambil-anak gebeurt.

Het is dus door den Islâm, dat het volk van Sĕmĕndo tot de oude matriarchale inrichting der familie is teruggekeerd. Die godsdienst is dan ook hier de heerschende, ja hebben de Sĕmĕndoërs den naam van goede Mohammedanen te zijn. Het huwelijk wordt voltrokken geheel volgens den Mohammedaanschen ritus: *kawin turut hukum agama*, zegt men dan ook, *tĕtapi bĕhagi waris mĕnurut adat pojang*. Dat dit huwelijk ook in Pasĕmah-Lebar te Perdipo voorkomt, kan na het voorgaande duidelijk zijn. Doch ook elders in dit landschap wordt het door de Mohammedanen wel eens gesloten, die dan echter daarvoor een geestelijke uit Perdipo behooren te ontbieden, daar, behalve hier en op de pasars Bandar en Pagar-Alam, waar zich sedert de invoering van het Europeesche bestuur Palembangers hebben nedergezet, nergens anders Mohammedaansche geestelijken worden aangetroffen.

HOLLANDSCH-SOENDASCHE SPREEKWIJZEN, BRIEVEN EN KORTE OPSTELLEN

DOOR

M. VAN DER ENT,
Controleur der 2e klasse op Java.

VOORREDE.

Deze bijdragen maakten oorspronkelijk deel uit van een, aanvankelijk voor eigen oefening, met behulp van een kundig inlandsch ambtenaar samengesteld werkje, waarin ook samenspraken en grammaticale aanteekeningen voorkwamen.

Tegen een volledige uitgave werden echter door het Bestuur van het Instituut bezwaren geopperd, daar er reeds Soendaasch-Hollandsche samenspraken bestaan; eveneens werden ook de aanteekeningen niet voor plaatsing in aanmerking gebracht.

Wellicht echter ben ik later in de gelegenheid mijn werkje volledig uit te geven. Moge deze arbeid, zooals hij nu gegeven wordt, een steentje bijdragen tot uitbreiding en vergemakkelijking van de studie dezer zoo bij uitstek naïve en zangerige taal, die een ieder liefkrijgt, die er zich meer dan oppervlakkig mede bezig houdt en die in zoo menig opzicht een treffend beeld geeft van het innerlijke leven van den desaman in al zijn kinderlijken eenvoud en ongekunsteldheid.

Vermits ik niet verwacht dat mijn werk geheel zonder misstellingen zal zijn, houd ik mij voor een welwillende critiek ten zeerste aanbevolen.

Ten slotte betuig ik nogmaals mijn welgemeenden dank aan den Heer Holle voor de mij indertijd gegeven nuttige wenken en aanwijzigingen.

Wageningen, Maart 1891.

STAMWOORDEN, STAMWOORDELIJKE WERKWOORDEN (ZEGWOORDEN), WERKWOORDEN MET DEN NEUSKLANK, ENZ.

Ik ben vermoeid.	Koela tjape.
Die man is rijk.	Djalma eta beunghar.
Dat is een rijk man.	Eta djalma beunghar.
Een groote man.	Djalma djangkoeng (gĕde).
Een groot koning.	Radja gĕde (moelia).
Een lange zware man.	Lalaki djangkoeng gĕde.
Een lange tengere vrouw.	Awewe djangkoeng leutik.
Een groot bosch.	Leuweung lĕga.
Deze ring is van goud.	Ali ijeu ĕmas.
Dit is een gouden ring.	IJeu ali ĕmas.
Koperen en ijzeren kettingen.	Rante-rante tambaga (koeningan) djeung beusi.
Aarden vaten.	Wawadahan bangsa taneuh.
Een groote zilveren lepel.	Sendok perak gĕde.
Wijde kokers.	Roewas galĕde.
Hij zat onder den waringinboom.	Manehna keur dijoek handapeun tjaringin.
Morgen ochtend om vijf uur vertrek ik; ik moet dus om vier uur opstaan.	Isoek-isoek poekoel lima koela erek indit, djadi poekoel opat koedoe hoedang.
Maak toch niet zulk een leven.	Oelah tjektjok teuing.
Toen hij van zijn stoel opstond, viel hij en brak zijn arm.	Barang hoedang tina korsi, manehna laboeh toeloej leungeunna potong.
Gaat gij uit of blijft gij thuis?	Koemaha maneh, rek leumpang atawa rek tjitjing bae?
Ga in den wagen zitten.	Pek dijoek kana kareta.
Ik ga straks naar F., doch onderweg blijf ik eten bij mijnheer K.	Mangke koela rek leumpang ka F, tapi di djalan moro dahar ka toewan K.
Drie jaren lang woonde hij in dat verborgen uithoekje.	Tiloe tahoen djĕpoet manehna tjitjing dina eta tĕmpat soeni.
Groote kiezelsteenen (grof grint).	Keusik badag.

Kleine kiezelsteentjes.	Keusik lĕmboet.
De geringen.	Noe leutik (tjatjah).
Een kleine jongen.	Boedak leutik.
Een kleine (korte) man.	Djalma pĕndek.
Oogsten.	Diboewat.
Werken.	Digawe.
Vechten.	Diadoe (gĕloet).
Zich het hoofd reinigen.	Diangir.
Zich de tanden zwart maken.	Dimasi.
Leeren, zich oefenen in iets.	Diadjar.
Geluid geven.	Disada.
De smid heeft het breekijzer nog steeds niet gemaakt.	Paudai tatjan keneh bae migawe linggisteh.
Vele lieden gaan verkeerd te werk.	Loba djalma salah migawena.
Daarom is het billijk die rijkdommen van vader te eerbiedigen.	Koe sabab eta patoet dipikanjaäh kana kabeungharan ama sakitoe.
Men gaat niet visschen waar het ondiep is.	Hĕuteu ara ngala laoek di noe deët.
Hij koopt altijd duur.	Salawasna meulina mahal.
De zieke sprak heel zacht.	Ngomongna noe gĕring lalaoenan pisan.
Toen mijn broeder bij mij logeerde, babbelden wij den ganschen dag.	Basa koela dipondokan koe doeloer, oerang ngaromong sapopowe.
Hij overnachtte in den waroeng.	Manehna ngandjrĕk (ngendong, meuting) di waroeng.
Gij moet niet altijd zooals een gek staan te kijken.	Oelah sok neuleu (nendjo, njeueung) kawas noe edan bae.
Hoe staart ge mij zoo aan?	Naha sampejan bĕt mĕlong (molotot) bae ka koela.
Als die hond mij bijt, sla ik hem zeker dood.	Lamoen eta andjing ngegel ka koela, tangtoe andjingna dipaehan.
Kom, laten we naar de wajang-vertooning gaan kijken.	Hajoe, oerang laladjo wajang.
Hij gluurde door het venster.	Manehna nĕmpo (noöng) tina djandela.
Ik bespiedde mijn vrouw door een gat in den wand.	Pamadjikan koe koela diintip tina lowong bilik.
Ga eens kijken wie daar voor is.	Geura ilikan saha noe di hareup.
Kijk eens op den weg wie er aankomt.	Awaskeun di djalan saha noe keur kadijeukeun.

Toe, laten we eens naar den man gaan kijken, die uit een klapperboom gevallen is.	Hajoe, oerang ngalongok, noe ragrag tina kalapa tea.
Bedrieg mij niet.	Koela oelah rek dibobodo.
Waarom doet ge uw vrouw toch zoo dikwijls leed aan?	Naha maneh sok nganjĕnjĕri teuing ka pamadjikan?
Een visch kan niet loopen.	Laoek tea teu bisa leumpang.
Gaboeshout kan niet vlammen; het smeult slechts.	Kai gaboes tara hoeroeng; ngan moelĕk bae.
Die knaap kan zoover niet gaan.	Eta boedak mowal kadoegaeun leumpang sakitoe djaoehna.
Ik kan het niet uithouden den ganschen dag berispt te worden.	Koelamah teu kadoega ditjarekan sapopowe.
Kan het werk heden afkomen?	Pagaweanteh na bisa anggeus powe ijeu?
Ik kan niet op het hoofd dragen.	Koelamah teu koewat noehoen.
Deze tafel kan niet blinken.	IJeu medja teu daekeun herang.
Ik kon van nacht niet slapen van 't rumoer.	Tadi peuting koela teu daek heës bawaning koe gandeng.
Voor hoeveel kan dit hier verkocht worden?	IJeuteh pajoe (lakoe) sabaraha di dijeu?
Zoo kan uwe rijst niet voorspoedig groeien.	Ari kitoemah pare maneh mowal daekeun djadi aloes.
Op dit papier kan niet geschreven worden; het vloeit te erg.	Kĕrtas ijeu mowal beunang dipake noelis, da katjida teuing tĕmboesna (soeoebna).
Zulk een verhaal kan niet geloofd worden.	Tjarita kitoemah teu beunang di pĕrtjaja (lain andĕleun).
Ik kan het niet zien.	Teu kadeuleu (kadjeueung, katendjo)
Van hier is het niet te zien.	Ti dijeumah teu katembong.
Ik kan het hier niet hooren.	Teu kadenge ti dijeumah.
Ik kan het onderscheid niet voelen.	Teu karasa bedana.
Zij zullen dat eten met hun vieren niet op kunnen.	Eta kahakanan mowal kahakan (beak) koe opatan.
Die zware kist kan één man niet dragen.	Pĕti noe sakitoe beuratna teu kabawa koe saoerang.
Ik kan dat kind niet zoo hooren schreien.	Koela teu koewat ngadenge tjeurikna eta boedak.
Hoe kunt ge dat beest zoo plagen.	Koemaha maneh bĕt rĕsĕp bae ngaheureujan eta sato?

Ik kan de hitte niet uithouden.	Koela teu koewat koe panas.
Ik kan zijn verwaandheid niet verdragen.	Koela teu tahan koe agoelna (boemisana, bibisaänana).
Mits gij 't kunt uithouden, heb ik er vrede mede.	Darapon (dapon, asal) maneh kadoega, oerang narima bae.
Deze koppige jongen wil niet loopen.	Boedak wangkĕlang (bantahan, bĕdĕgong) ijeu teu daekeun leumpang.
Hij wil zijn schuld niet betalen.	Manehna teu daek naoer hoetangna.
Hij wil wel, maar hij kan niet.	Ari daekna mah daek (lain teu daekeun), ngan teu bisaeun.
Zij willen niet doen zooals ik zeg.	Teu daraekeun noeroet sakoemaha papatah (omongan) koela.
Die boonen willen niet gaar worden.	Eta katjang teu daekeun asak.
Mijn kind wil niet eten.	Anak koela teu daekeun baranghakan.
Ik heb het hem voorgesteld, doch hij wil niet.	Koe koela geus diàdjak, tapi wĕlch teu daekeun.
Het is van koppigheid, dat hij niet eten wil.	Koe bantahanana bae, mana teu daekeun barangtĕda.
Ik wil gaan slapen.	Koela dek heës.
Wat wilt gij toch?	Hajang (dek) naon atoeh?
Ik wil dat gij allen zwijgt.	Kahajang koela maneh rarepeh kabeh.
Toen ik wilde uitgaan, begon het hard te regenen.	Basa koela rek indit tea, tjoer bae hoedjan gĕde.
Ik wil voortaan vroeg opstaan.	Ti watĕs ajeuna koela rek hoedang isoek-isoek.
Ik wilde wel, dat het loon uitbetaald werd.	Hajangteh boeroehanana geura pek dibajar.
Hij wilde hier komen, maar kon niet.	Karĕpna rek kadijeu, tapi teu bisaeun.
Ik moet even rusten.	Hajang eureun sakeudeung.
Ik moet wateren.	Hajang kiïh.
Ik wil slapen (heb slaap).	Koela hajang heës (toendoeh).
Deze grond moet beplant worden en gindsche gebraakt.	Lahan ijeu koedoe dipĕlakan, noe eta dibĕrakeun bae.
Gij moet goed luisteren naar het onderricht.	Maneh sing bĕnĕr ngadengekeun kana piwoelangna (piwoeroek, papatah).

Er moet nu eenmaal betaald worden.	Teu meunang hĕnteu koedoe majar bae.
De goederen moeten volstrekt gelost worden.	Barangteh teu meunang hĕnteu koedoe dioendjalan (dihandjatkeun) bae.
Ik moet ze (wil ze volstrekt) nu ontvangen.	Koedoe katampa ajeuna koe koela.
Ik moet ze dadelijk gebruiken.	Pĕrloe dipake ajeuna pisan.
Wie moet er water halen? (wiens werk is het?)	Saha noe poerah ngala tjai?
Wie moet van daag thuis blijven?	Giliran saha tjitjing di imah powe ijeu?
Gij moet bij mijnheer komen (wordt geroepen).	Maneh disaoer koe toewan.
Gij moet die boomen gelijk snijden.	Eta tangkal koedoe dipangkas koe maneh.
Wij moeten elkander helpen.	Bĕnĕrna koedoe silih-toeloengan.
Volgens de laatste tijdingen moet hem toch wel een ongeluk overkomen zijn.	Tjĕk bedja noe pandeurina sidik manehna tjilaka.
Er moet in het gebergte veel regen gevallen zijn, want alle rivieren loopen over.	Geus tangtoe loba hoedjan di pagoenoengan, da waloengan-waloengan tjaraäh (bareunghak) kabeh.
Die in het water valt moet wel nat van kleederen zijn.	Noe tikoentjloeng geus tangtoe tjiproek (djibrĕg).
Bij deze langdurige droogte moeten de meeste wellen uitgedroogd zijn.	Pedah (doemeh) sakitoe lilana halodo soemoer noe rea mowal teu saraät.
Dat moet niet meer gebeuren.	Eta oelah kadjadian deui.
Ge moet niet schrikken.	Oelah reuwas.
Het moet niet waar zijn (het schijnt niet waar te zijn,	Sĕmoena hĕuteu bĕnĕr.
Mag hier tabak gerookt worden?	Koemaha, meunang oedoed di dijen?
In dit bosch mag niet gejaagd worden.	Dina leuweung ijeu teu meunang aja noe moro.
Ik mag toch eindelijk eens uitgaan; reeds zoolang heb in er om verzocht	Toengtoengna koela kawidian njaba; geus sakitoe lilana koela nja njoekoenkeun.
Men ging de vlek uitwisschen, maar ze verdween niet.	Tjerongna dikoembah, tapi teu beunang.

Ik trok aan de stop maar kon ze er niet uitkrijgen.	Tjotjokna koe koela ditjaboet, teu beunang.
De mensch kan spreken.	Manoesa bisa ngomong.
Spreek, wat wilt gij?	Geura pok, rek naon maneh?
Zeg eens, wat deedt gij daar?	Pok ngomong, keur naon maneh di ditoeteh?
Zeg hem duidelijk hoe ik het bedoel.	Bedjakeun sing tĕrang sakoemaha pikarĕpeun koela.
Den geheelen dag spreekt hij niet.	Sapopowe manehna teu ngoetjap naon-naon.
Wat spreekt hij gebrekkig Soendaasch.	Ngomongna soendateh bĕt pego tĕmĕn.
Zijn spraak is zoo gebrekkig.	Omongna pego pisan.
Wat spreekt hij vlot Javaansch.	Ngomongna djawa wĕt bentĕs pisan.
Hoe kakelt (snapt) ge toch zoo?	Naha maneh bĕt ngotjomang bae.
Praat toch geen onzin.	Oelah ngatjo.
Ge moet niet kwaadspreken.	Oelah ngoepat.
Wij spreken over den tijger, die gevangen is.	Oerang keur ngomongkeun maoeng beunang ngala tea.
Wij hebben een zeer genoegelijk gebrek gehad.	Oerang geus goenĕman ngareunah pisan.
Zij beraadslaagden over 't uitzenden van een schip.	Maranehna badami (barĕmpoeg) hal ngirimkeun hapal.
Kom zeide hij, laat ons gaan.	Hajoe tjĕna, oerang indit.
Ik zeg immers van neen (ik wil niet).	Ĕmboeng tjĕking oge.
Zeer lang spraken we over en weder, maar konden 't niet eens worden.	Lila pisan oerang nja rĕrĕmpoegan, tapi teu koengsi roedjoek.
Zij twistten een uur lang.	Manehna pasea (tjogregan) nĕpi ka sadjam.
Redetwist niet.	Oelah madoean.
Men zegt, dat de muitelingen geslagen zijn.	Bedjana brandal tea eleh pĕrangna.
Ik zal hem geld zenden.	Manehna koe koela bakal dikiriman doewit.
Wanneer de resident thuis komt, zal ik het reeds gezonden hebben.	Lamoen Toewan Rĕsiden soemping, tangtoe koe koela geus dikirimkeun.
Wie zoekt zal vinden.	Saha noe neangan nja eta bakal manggihkeun.
Hij zal wel sterven.	Sĕmoena bakal paeh (hilang) bae.

Dat werk zal nu wel af zijn.	Eta pagaweau taksiran anggeus ajeuna.
Mijnheer zal er niet over tevreden zijn.	Mowal kamanah koe toewan.
Zulk katoen zal toch zoo duur niet zijn.	Boweh (lawon) tjara ijeumah mowal ĕnja sakitoe mahalna.
Hier zal het wel niet zijn.	Di dijeumah mowal aja meureun.
Hij zal nog wel niet gekomen zijn.	Manehna mowal atjan datang.
Als ik rijk ware, zou ik land koopen.	Lamoen koela beungharmah, tangtoe meuli tanah.
Al ware ik rijk, zou ik niet willen.	Masih (sanadjan) beunghar oge, koelamah mowal daek bae.
Als het touw breekt, zullen ze stellig verdrinken.	Lamoen tambangna pĕgat, maranehna mowal teu titeuleum.
Als het niet gestortregend had, zou de geheele kampong afgebrand zijn.	Lamoen teu noedjoe hoedjan gĕde, sakampoeng mowal teu kahoeroe kabeh.
Had ik het gevonden, ik zou het u geven.	Oepama kapanggihmah koe koela, tangtoe dibikeun ka maneh.
Doe het paard het bit aan.	Koeda kadalian.
Waarom doet gij het bit zoo aan?	Naha bĕt kitoe nĕi apkeun kadaliteh?
De school is aan.	Iskola geus pek.
De soep is aangebrand.	Sopteh hanoes.
Tegen het aanbreken van den dag.	Waktoe braj beurang.
Wees aandachtig.	Sing sarĕgĕp.
Er zijn planken aangedreven.	Aja papan-papan pating solojong.
Zij drongen tegen elkaar aan.	Manehna pasĕdĕksĕdĕk (pasĕsĕdek, pagĕlĕk-gĕlĕk).
Ik drong er op aan (op mijn verzoek).	Koela keukeuh bae.
Hij bond de stukken aan elkaar.	Popotonganana dikantelkeun (ditoemboekeun.
Karbouwen aanfokken.	Ngadjĕngkarkeun moending.
Dit gaat mij niet aan.	Koela teu miloe-miloe (padoeli teuing).
Geef mij dat glas eens aan.	Eta gĕlas geura sodorkeun.
De regen houdt steeds aan.	Hoedjanteh ngĕtjrĕk bae.
Houdt uwe kleederen maar aan.	Papakean maneh montong ditjoetjoelan.
Het komt er niet op aan.	Ten djadi naon-naon (kadjeun teuing).

Hij legt vuur aan.	Manehna keur miroen seuneu.
Zij werd als kind aangenomen.	Manehna dipianak (dipoeloeng anak, dikoekoet).
Wij liepen tegen den heg aan.	Oerang ngaroempak pagĕr.
Het varken werd aangeschoten.	Bagongteh dibajangankeun.
De aarde werd met de voeten aangestampt.	Taneuhna diloeloeh.
Steek de lamp aan.	Geura seungeut lampoe.
Steek eens een lucifer aan.	Pĕk ngĕrekkeun kĕrekan (kajoe api).
Pas op, dat gij het huis niet aan (in brand) steekt.	Mangkahade djeung (bisi) njoendoet (ngahoeroe) imah.
Bij mijn komst trof ik hem ziek aan.	Sadatang koela manehna kasampak gĕring.
Hij trekt zich den dood van zijn zoon zeer aan.	Manehna kalĕlĕban koe anak lalaki noe paeh.
Ik denk aan mijn overleden vader.	Koela ingĕt ka bapa noe maot (hilang).

WERKWOORDEN MET HET ACHTERVOEGSEL **an.**

De zon verlicht de aarde.	Panon powe njaängan boemi.
Geef de honden te eten.	Andjing paraban.
Men heeft Wangsa vermoord.	Si Wangsa dipaehan (aja noe maehan).
Zij maken den put nog dieper.	Soemoerna didjĕroan deui.
Doe het niet weten aan uw broeder.	Doeloer maneh oelah dibedjaän.
Het geld is reeds in zakken gedaan.	Doewitna geus dikantongan.
Schuif iets onder den poot van den tafel.	Geura gandjĕlan medja.
De paarden zijn al gebaad.	Koeda geus dimandian.
Hebt gij de pennen al vermaakt?	Kalamna koe maneh geus di omean deui?
Schenk die glazen nog eens vol.	Eta gĕlas-gĕlas geura tjitjian deui.
De hoofden zijn aangeschreven, de bevelen van den kontroleur stipt op te volgen.	Menak-menak geus disoeratan, koedoe noeroetkeun pisan sakoemaka dawoehan Toewan Kontroleur.
Zijn rijkdom stond bijna gelijk met die van vorsten.	Ari kabeungharanana meh mapakan radja-radja.

Blusch het vuur.	Pareuman seuneu.
Wien wenscht de bevolking dezer desa tot desahoofd?	Oerang desa ijeu hajangeun diloerahan koe saha?
Mijn zoon is voor geen rede vatbaar.	Anak koela teu beunang dipapatahan.
Wat deze Abdoerahman en Abdoerahim betreft, zij moeten goed verzorgd worden; zoolang ze hier zijn moeten ze in het huis van den patih verblijf houden.	Ari ijeu Abdoerahman djeung Abdoerahim koedoe dirawatan; sabotna aja didijeu koedoe tjitjing di imah ki patih.
Als het eten gereed is, kunt gij opdoen.	Oepama kadaharan geus sadija, hade diangkatan bae.
Die man waar gij overnacht hebt, heet Abdoelkarim; hij heeft al dikwerf zoo gehandeld; ook ik zelf ben al eens door hem opgelicht.	Eta djalma noe dipondokan koe andikateh ngaranna Abdoelkarim; geus rĕmĕn kitoena, malah kaoela pribadi ĕnggeus dipatjikeuh koe eta.
Breng deze borden en schotels weg.	Geura bawaän ijeu piring-piring djeung basi-basi.
Hebt ge al strootjes gemaakt?	Maneh geus njieunan roko?
Steek de lampen aan.	Seungeutan lampoe.
Hij houdt er zeer van zijn broeder bang te maken.	Karĕsĕpnamah njingsijeunan doeloerna bae.
Zij beweende den ganschen dag haar afgestorven man.	Sapopowe gawena ngan njeungtjeurikan salakina noe paeh bae.
Toen ik (vader) geeindigd had met vertellen, vielen die matrozen mij weenend om den hals.	Sanggeus tamat ama tjatjarita, gabroeg ditjeungtjeurikan koe matrosteh.

WERKWOORDEN MET HET ACHTERVOEGSEL **keun**.

Ik heb de kweekplantjes al verplant.	Pĕtetan koe koela geus dipindahkeun.
Geeft de padi aan de paarden te vreten.	Pare geura parabkeun ka koeda.
Daarop sprak ik er met hem over, dat ik mijn schip door hem wilde laten besturen.	Toeloej koe ama dipasinian hajang dipangistrimankeun kapal ama.

Hier verhuurt men rijtuigen.	Didijeu sok njewakeun kareta.
Hij wierp de steenen terug.	Batoena dibalikkeun deui.
Ik geef hem altijd genoeg.	Manehna salawasna ditjoekoepkeun koe koela.
Vervolgens kwam Abdoerahman naderbij om het geneesmiddel aandachtig te bekijken.	Tidinja ki Abdoerahman ngadĕkĕtan nĕgĕskeun djampena.
Schenk die wijn over in het glas.	Eta anggoer geura tjitjikeun kana gĕlas.
Waarom wordt hij altijd zoo uitgelachen?	Koe naon manchna sok diseungseurikeun bae.
Deze boonen moeten in den mand worden gedaan.	Yeu katjang koedoe dieurihkeun kana boloko.
Van die zaken behoeft gij geen kennis te nemen.	Pĕrkara eta maneh montong nganjahokeun.
Het geld is al geborgen.	Doewitna geus diampihkeun.
Men zegt, dat de rivier verlegd zal worden.	Bedjana waloengan dek dipindahkeun.
Daar hij wist, dat ik komen zou, ging hij mij tegemoet.	Pedah njahoeun, jen koela rek datang, manehna mapagkeun.
De loerah ging den mantri tegemoet om hem te zeggen, dat het districts hoofd hem niet wilde ontvangen.	Mantri koe loerah dipĕgat pikeun ngabedjakeun, jen wadana teu kĕrsaeun manggihan.
Laat mij door een rijtuig tegemoet komen.	Oerang koedoe dipapagkeun koe kareta.
Hij staat niet toe, dat men zijn paarden laat galoppeeren.	Ditjarek koedana ditjongklangkeun.
Gij doet het bit verkeerd aan.	Tibalik nĕrapkeun kadaliteh.
De mandoer heeft uw bevel volbracht.	Mandor geus ngalampahkeun parentah adjĕngan.
Toen heb ik de zaak bij den landraad aanhangig gemaakt.	Harita prakarateh koe koela dioendjoekkeun ka landrad.
Als gij een boompje verplant, moet ge niet vergeten het te begieten.	Lamoen maneh mindahkeun pĕtetan oelah poho koedoe disiram (ditjebor).
Als ik spreek moet gij luisteren.	Lamoen oerang keur ngomong, maneh koedoe ngadengekeun.
Hij wordt door iedereen besproken.	Manehna diomongkeun koe sarerea.
Als gij deze zaak niet begrijpt, zal ik ze u wel uitleggen.	Maneh lamoen ten ngarti eta pĕrkara, koe koela dek di tĕrangkeun bae.

Ik heb mijn vader gevraagd mij een nieuwe hoofddoek te koopen.	Koela geus menta ka bapa mangmeulikeun totopong (ikĕt) weuteuh.
Daarop ging ik schreiende heen en wisselde zelfs geen groet met hem, omdat ik uit radeloosheid niet wist, tot wien mij te wenden of te voegen, om hulp te vragen ten einde dat geld voor mij te verkrijgen.	Toeloej ama indit bari tjeurik hĕnteu sasalaman-salaman atjan, tina kabingoengan, ka saha nja ngoengsi atawa nja randoe, nĕda toeloeng dipangmeunangkeun eta oewang.
Toe, maak even wat strootjes voor mij.	Tjik pangnjieunkeun roko saeutik.
Terstond daarop gaf ik hem de manden met kleederen en het geld, de opbrengst van de rijst, over, en verzocht hem ze voor mij te bewaren.	Toeloej bae kĕpek papakean rawoeh oewangna, ladang beas tea, koe abdi diserenkeun nĕda dipangampihkeun.
Ik maak voor Karja een nieuwe zweep.	Karja koe koela dipangnjieunkeun pĕtjoet weuteuh.
Bewaar wat eten voor mij.	Koela pangagehankeun kahakanan saeutik.
Schenk den gasten thee in.	Semah-semah geura pangnjitjiankeun teh.

ANDERE WERKWOORDSVORMEN.

Mijn huis staat met het front naar het westen.	Imah koela njanghareup ka koelon.
Lag hij op zijde of op zijn rug?	Koemaha ngĕdĕngna njanggigir atawa nangkarak?
Wanneer ik koop durf ik niet afdingen.	Koela oepama barangbeuli teu wani nawar.
Ik heb honger (verlang te eten).	Koela hajang baranghakan.
Hij verliet zijn kampong om levensonderhoud te gaan zoeken.	Lĕmboerna ditinggalkeun keur barangsijar.

In waarheid hebben wij geen gebrek en behoeft men ons niet te gelasten op levensonderhoud uit te gaan.	Bĕnĕrnamah oerang taja kakoerang, montong dititah balangsijar deui.
Ik geloof dat het zal gaan regenen.	Taksiran koela pihoedjaneun.
Zeg hem duidelijk hoe gij het bedoelt.	Bedjakeun sing tĕrang sakoemaha pikarĕpeun maneh.
Wanneer zal dit werk gereed zijn?	Iraha pianggeuseun ijeu pagawean?
Het zal wel genoeg zijn.	Kira-kirana pimahieun bae.
Wanneer komt de resident?	Iraha pisoempingeun kangdjĕng Rĕsiden?
Ga nu terstond mijn kamer opredderen.	Ajeuna pisan geura beberes di kamar oerang.
Gij moet ons gesprek niet aan uw makkers vertellen.	Omongan oerang oelah rek dibebedja ka batoer
Ga nu de vaat wasschen.	Ajeuna geura koekoembah.
Djapar leerde waarzeggerij en de kunst om in slaap te maken, Sech Noersidin leerde de tooverspreuk voor onkwetsbaarheid en Sech Abdoelkarim leerde de kunst om liefde en wederliefde op te wekken.	Ari ki Djapar goegoeroe patangan djeung elmoe sirĕp, Sech Noersidin goegoeroe djampe oelah teurak koe pakarang, Sech Abdoelkarim goegoeroe asihan djeung kinasihan.
Waarom loopen die jongens zoo hard heen en weer over het grasveld?	Keur naon eta baroedak loeloempatan bae di aloen-aloen?
Ten eerste, opdat het een voorbeeld zij van door hechte vriendschap verbondenen; deze moeten handelen als Abdoerahman en Abdoerahim.	Sapĕrkara soepaja djadi tjonto rakĕting djalma sosobatan; koedoe tjara Abdoerahman djeung Abdoerahim.
Toe, laten we gezamenlijk naar de markt gaan.	Hajoe, oerang reureudjeungan ka palasar.
Zij ruilden hunne paarden met elkander.	Manehna toetoekeuran koedana.
Toen ik in de boot zoude gaan, omhelsden mijn meester en ik elkaar eerst.	Barang rek tjlak toempak sampan, rarangkoelan heula djeung doenoengan.
De hoofden spraken toen zeer zachtjes met elkaar.	Harita menak-menak keur sasaoeran lalaoenan pisan.

Daarop vertrok ik met grooten spoed en liet den ouden prediker tien rijksdaalders achter.	Tidinja ama toeloej moelang gagantjangan ninggalan ka kĕtib sĕpoeh sapoeloeh pasmat.
Gij moet niet altijd zoo zweren en om vergiffenis vragen, anders gelooft men u ten laatste niet meer.	Maneh oelah sok soesoempahan djeung totobatan teuing, bisi toengtoengna tara diandĕl deui.
En de zee is zoo uitgestrekt, opdat de menschen gemakkelijk verre afstanden kunnen bereizen, heen en terug, en elkander levensmiddelen zenden.	Djeung laoet sakitoe lĕgana, soepaja manoesa gampang leuleumpangan ti noe djaoeh ka noe djaoeh, poelang anting silihkirim rĕdjĕki.
Ga uw gezicht en handen wasschen.	Geura sibeungeut djeung sibanjoe.
Toen zij thuis kwamen, waren ze door nat en gingen ze zich bij het vuur drogen.	Basa balik tea, manehna djibrĕg pisan sarta toeloej sidoeroe.
Die kleederen moeten zorgvuldig opgeborgen worden, anders geraken ze door elkaar.	Eta papakean koedoe diëntepkeun sing apik, bisina pahili.
Hij woont onder de Chineezen.	Manehna tjitjing pabaoer djeung tjina.
Daarop gingen ik, Abdoerahim en de stuurman elk zijns weegs.	Sanggeus kitoe bral patoekangtoekang ama djeung Abdoerahim rawoeh istriman.
Ik zat toen tegenover mijn vader.	Harita koela keur dijoek pahareup-hareup djeung bapa.
Daarop dronk ik koffie en daarna nam ik afscheid, terwijl ik om het in bewaring gegevene vroeg.	Toeloej abdi ngopi, sanggeus ngopi pamitan bari nĕda titipan tea.
Toe, laten we eens om het hardst naar dien paal loopen.	Hajoe, oerang laloempatan paheula-heula kana tihang eta.
Seh Djapar werd kwaad en sprak: Samoesi als gij zoo doet, en het niet met ons eens zijt, is het het best dat we maar scheiden.	Seh Djapar ngambĕk pokna; Sanoesi maneh ari kitoemah, hĕnteu soeroep djeung kami; leuwih hade papisah bae.
Deze boomen zijn aaneengegroeid.	Yeu tangkal padempet.
Onderweg scheidde ik van mijn jongste broeder, genaamd Oemar Sanoesi, omdat we met elkaar van gevoelen verschilden.	Ari di djalan koering papisah djeung hidji doeloer boengsoena ngaran Oemar Sanoesi tina pasalya pikir.

Toen ik hem in zijn huis opzocht, had hij twist met zijn vrouw.	Basa koela neang (manggihan) ka imahna, manehna kasampak keur pasea djeung pamadjikan-ana.
Zij scholden elkaar uit en sloegen elkaar.	Keur silih-tjarekan sarta silih-teunggeulan.
Zij bedriegen elkaar gedurig.	Manehna salawasna silih-bobodo.
Wij hielden elkaar onze fouten voor.	Oerang silih-papatahan.
Het is de plicht van broeders om elkaar te helpen.	Wadjibna doeloer-doeloer koedoe silih-toeloengan.
Toen mijn oudere broeder gisteren aan het visschen was, gleed hij uit en zonk weg in den vijver.	Kamari basa keur mantjing, akang tisoledat, toeloej titeuleum kana balong.
Zet dien stoel, die omgevallen is, weer recht.	Geura tangtoengkeun deui eta korsi noe tibalikteh.
Hij heeft zijn baadje aan een spijker gescheurd.	Badjoewa soweh tikait kana pakoe.
De man, die beweerde zich bezwaard te gevoelen, is reeds bij het districtshoofd verschenen.	Djalma noe madjar boga panasaran tea geus doemeeuheus ka djoe-ragan wadana.
De kinderen waren allen tot schrei-ens toe geroerd toen ze hun vader hoorden vertellen.	Para poetra kabeh pada tjoema-limbam ngoepingkeun ramana tjatjarita.
De reden, dat ik mij verstout voor u te verschijnen is, dat ik u iets heb mede te deelen.	Noe mawi abdi koemawantoen marĕk ka gamparan abdi gadoeh kapioendjoek saeutik.
Ik zal mijn belofte niet verbreken en zonder mankeeren terugkomen, want ik ben mij van schuld bewust en ik zou uw dood niet kunnen verduren als gij stierft, omdat gij voor mijn dood waart borg gebleven.	Kakang mowal tjidra tan wande moelang deui, da kakang geus roemasa dosa; kakang hĕnteu tega ka pati adi, oepama maot lantaran tina nandonan pati kakang.
Na de vergadering gingen de hoofden allen heen.	Sanggeusna koempoelan menak-menak maloendoer kabeh.
Als de lucht erg bewolkt was of wel als er een hevige wind woei, ontstelde en ontroerde ik uit vrees dat wij weer tegen de rotsen zouden stooten.	Ari manggih tĕdoeh-tĕdoehteh atawa angin gĕde, loemĕnjap soemĕblak bae syeun neunggar deui karang.

Abdoelkarim luisterde toe met ontroerd gemoed en dacht, dat zijn liefde beantwoord werd.	Ki Abdoelkarim ngadengekeun bari soemĕdot pikirna, rasa maneh kalajanan.
Wat zijn ijver betreft, was hij zorgzaam en nauwlettend voor de leerlingen.	Dĕmi karadjinanana gĕten toelaten ka moerid.
De schoonvader bezocht en roemde zijn schoonzoon dikwijls; de schoonzoon deed eveneens en bewees veel eer aan zijne schoonvader, omdat hij erkende dat hij door diens hulp zoo rijk was geworden.	Mitohana rĕmĕn ngandjang sarta moedji ka minantoena nja kitoe deui bangĕt ngahormatna ka mitohana tina toemarima pangbeungharna sakitoe tina toeloegan mitoha.
Uw gift wordt met dankbaarheid aangenomen en God er voor geloofd, doch ik wensch te vragen waar u mijn vader ontmoet en geld van hem geleend hebt.	Paparin sampejan kasoehoen pisan sarta poedji Alhamdoelilah, nanging sĕdja toemaros di mana adjĕngan papangih sarĕng ngandjoek ka poen bapa.
Hij doet zich voor als een heel groot heér.	Manehna djalma goemĕde pisan.
De resident is met den regent samen op tournee.	Kangdjĕng Rĕsiden keur ngaronda sinarĕngan djeung. Kangdjĕng Boepati.
Tot den dood toe blijf ik aan u verbonden.	Nepi ka maot koela roemakĕt ka sampejan.
De regenten zijn te zamen vertrokken.	Dalĕm-dalĕm geus djalĕngkar sinarĕngan.
De districtschrijver van P. is de schoonzoon van den Assistentwedana van L.	Djoeroetoelis distrik P. djadi minantoena tjamat L.
De koning van Syrië wilde de geschenken wel aannemen en stond toe en gelastte den patih om zijn plaatsvervanger te zijn en naar het verblijf van den Egyptischen handelaar te gaan.	Radja Sam soeka njandak pangabakti, ngidinan sarta miwarang papatih minangka djadi wakil radja tjalik ka pasangrahan soedagar Mĕsir.

HET PASSIEF MET HET VOORVOEGSEL **di.**

Wat is er in dit glas?	IJeu gĕlas dieusi naon?
Wien hebben ze vermoord?	Saha noe dipaehanteh?
Het zijn zes paarden, die gestolen zijn.	Koeda noe dipalingteh gĕnĕp.
Ik laat Nata den brief maar schrijven.	Nata bae koe koela dititah noelis soeratteh.
Ik heb het hem ter hand gesteld.	Koe koela geus diselehkeun (diserenkeun) ka manehna.
De loerah van de desa Tjawi is vermoord; men heeft hem den hals afgesneden en daarna in de rivier geworpen.	Loerah desa Tjawi dipaehan; di potong beuheungna, toeloej dipitjeun ka tjai (waloengan).
Men heeft hem lang gezocht eer men hem vond.	Diteanganana lila samemehna kapanggih.
Het lijk werd met een doek bedekt.	Majitna (bangkena, babatangna) diroengkoepan koe lamak.
Hij heeft de geheele opbrengst van zijn land verkocht.	Hasil tina tanahna didjoewal kabeh.
De dief is veroordeeld tot geeseling.	Noe maling (bangsat) tea ditĕrapan hoekoeman rangket.
Wat moet ik afschrijven?	Naon noe koedoe disalinteh?
Den arbeider is zijn loon uitbetaald.	Noe koeli (noe boeboeroeh) geus dibajar boeroehanana.
De zieke is door den geneesheer behandeld.	Noe gĕring tea geus dioebaran koe doktor.
Ik heb mijn kind door den geneesheer laten behandelen.	Anak koela disina dioebaran koe doktor.
Ik houd niet van koffie zonder suiker.	Koelamah teu beuki tjikopi teu digoelaän.
Ik heb een teeken aan den doek gemaakt.	Lamakna geus ditjirian koe koela.
Hij heeft een huis gekocht, doch slechts een gedeelte betaald.	Manehna meuli imah, tapi kakara dipandjĕr bae.
Hij heette het mij liegen.	Koela dipadjarkeun bohong.
Er wordt verhaald, dat die leeraar de vaste gewoonte had zijn zit-	Katjarita eta goeroe geus maranti pandijoekanana dina langgar di-

plaats in de school met een schapenvacht te bedekken.
amparan koe koelit domba.

Wij zijn allen op het feest gevraagd.
Oerang kabeh diondang kana sidĕkah.

Mijn dochter is ten huwelijk gevraagd.
Anak koela ditanjaän (dilamar).

Zijn staljongen wordt van den diefstal beticht.
Toekang koedana noe didoedoeh malingteh.

Ik ben door mijn vader berispt, omdat ik met mijn broeder gevochten heb.
Koela ditjarekan koe bapa, pedah gĕloet djeung doeloer.

Daarop sprak de gastheer: als mijnheer misschien vermoeid is, ga dan slapen, maar ik moet u aanraden (eigenl. mededeelen), daar er hier in dezen tijd zeer vele dieven zijn, indien u goederen van waarde heeft, ze mij te geven; dan zal ik ze in mijn huis bewaren.
Geus kitoe priboemi ngomong pokna: Toewan bisi geus palai geura koelĕm, nanging awon hĕnteu katjarioskeun sarehna mangsa ajeuna didijeu rea pisan paling, oepama njandak noe sae-sae, lelerkeun sĕdja diampihan koe djasadkaoela bae di imah.

Van dergelijke zaken moet gij zorgen op de hoogte te zijn.
Pĕrkara kitoe koedoe dikanjahokeun koe maneh.

Mijnheer wordt verzocht een oogenblik in de regentswoning te komen.
Gamparan dihatoeranan tjalik ka lĕbĕt sakĕdap.

Mijn man heeft mij een gouden ring gekocht.
Koela dipangmeulikeun ali ĕmas koe salaki.

Het doet mij veel genoegen, dat u mij de les gelezen hebt.
Soekoer pisan abdi geus dipiwoeroek koe gamparan.

Ik (jongere broeder) wil niet zoo door jou (oudere broeder) behandeld worden.
Adimah ĕmboeng dikitoekeun teuing koe akang.

Dit geneesmiddel moet in één gift ingenomen worden.
Neureujna ijeu oebarteh koedoe disakalikeun.

Die zuigeling heeft zijn moeder al verloren.
Eta orok geus ditinggalkeun koe indoengna.

Hij durft 's avonds zijn weg niet door het bosch te nemen, daar hij bang is door een tijger te worden opgegeten.
Manehna teu loedeungeun tipeuting make djalan toeroet leuweung, da sijeuneun dihakan maoeng.

Ik geloof dat het lijk van mijn kind daarop door een krokodil is opgegeten en dat zeker de mededeeling van den armen man juist is.	Pangintĕn koering bangke poen anak toeloej ditĕda boehaja, tangtoe lĕrĕs pioendjoekna poen miskin.

HET PASSIEF MET HET VOORVOEGSEL **ka**.

Het geld is mij reeds ter hand gesteld.	Doewitna geus kaserenkeun ka koela.
De brief is reeds in ontvangst genomen.	Soeratna geus katampa.
Ik heb zelf gezien, dat gij het genomen hebt.	Koe koela kadeuleu (kadjeueung, katendjo) sorangan, jen maneh anoe njokotteh.
Geesten kunnen niet gezien worden.	Bangsa djin teu katembong.
Mijnheer zal niet over uw werk tevreden zijn.	Pagawean maneh mowal kamanah koe toewan.
De reden, dat ik zoo laat kom, is. dat ik verdwaald ben geweest.	Noe matak koela ĕlat kadijen, pedah kapaïder djalan.
Ik verlangde zeer dien vriend van mij Abdoerahim te ontmoeten; het was of ik hem al zag en dikwijls droomde ik van hem, omdat ik zoo naar hem verlangde.	Soemĕblak bae hajang papanggih djeung sobat tea nja eta ki Abdoerahim; geus kadeuleu bae sarta rĕmĕn kaimpikeun tina koe bawaning sono.
Als er maar genoeg is, krijgt gij ook.	Dapon mahi bae, maneh oge kabagian.
Van nacht stond de rivier zoo hoog dat de dijk overliep.	Tadi peuting waloengan keur tjaäh gĕde, datang ka tambakan kalimpasan.
Pas op, dat de zuigeling niet wakker wordt.	Mangkahade bisi orokna kahoedangkeun.
Het leed is geleden.	Kasoekĕran (kasoesahan) geus kaliwat (lastari).
Het is bewezen, dat het Wira is. die gestolen heeft.	Geus kaboektian, (sidik, njata) jen Wira noe malingteh.
De hoed lag achter een scherm verborgen.	Topiteh kapindingan koe kĕlir.

Daarop vroegen ik en Abdoerahim verlof om te vertrekken aan den vorst, den patih en den rechter; zulks werd door hen toegestaan en allen gaven wat mee voor de reis.	Tidinja ama djeung Seh Abdoerahim oendjoekan ka Radja, ka patih djeung ka hakim amit moendoer; kaidinan koe radja rawoeh koe patih, koe hakim sartà pada maparin piběkěleun.
Hebt gij de bevelen van mijnheer begrepen?	Na kaharti koe maneh sakoemaha dawoehan djoeragan?
Drie dagen nadat het gestolen was, bemerkte de leeraar, dat het geld uit de lessenaar zoek was.	Heuleut tiloe powe tina dipaling katangen koe ki goeroe, jen oewangna tina lesnar leungit.
Hebt gij dan den jongen niet hooren schreeuwen?	Naha boedakna hěnteu kadenge tjeurik koe maneh?
De hond werd door mij nagezet, maar ik kon hem niet inhalen.	Andjingna koe koela dioedag, wěleh teu kasoesoel.
Deze koffer kan niet door één man gedragen worden; het moet door twee man geschieden.	IJeu kopor mowal kabawa koe saoerang; koedoe koe doewaän bae.
Ik hoor (het bericht is), dat uw vader ziek is; wat scheelt hem?	Bedjana bapa maneh kataradjang gěring; naon kasakitna?
Toen ik midden in zee kwam, werd ik overvallen door zeer hevige storm en regen.	Děmi datang ka těngah laoet, kataradjang riboet hoedjan angin gěde teu kintěn.
Ik heb een half uur gezocht naar de schoenen, die zoek zijn, doch te vergeefs; ik heb ze niet kunnen vinden.	Sapatoe noe leungit tea koe koela di teangan wani(mani)satěngah djam, tapi wěleh, teu kapanggih bae.
Men zegt, dat Ali bij ongeluk door een schot getroffen is, toen men in het bosch Tji Sitoe op de hertenjacht was.	Bedjana, ki Ali kaběddil, basa aja noe keur moro oentjal di leuweung Tji Sitoe.
Waarom hebt gij niet bedacht, dat op die wijze de zaak onmogelijk te winnen zou zijn.	Koe naon teu kapikir koe maneh jen kitoe pětana teu aja taksiran meunang prakarateh.
Die vruchten zien er begeerlijk lekker uit.	Eta boewah-boewah matak kabita.
Uw gedrag gaat alle perken te buiten.	Kalakoean (lalampahan) maneh kaliwat watěs.
Toe, maak die manggistans nu maar op; het is de moeite niet, er zijn er nog maar drie over.	Tjik, beakkeun bae eta manggoeteh, da kapalang ngan kari tiloe.

Van hier kan men den missigit niet zien, omdat hij achter gindschen berg ligt.	Ti dijeumah massigit teu katembong, pedah kahalangan koe goenoeng itoe.
Deze spijzen zullen we met ons vieren niet op kunnen eten.	IJeu kahahanan mowal kahahan koe oerang opatan.
Hoe komt het, dat gij door uw jongeren broeder voorbij gestreefd zijt?	Koe naon sababna maneh kapiheulaän koe adi?
Ik wist toen niet, dat die brug stuk was.	Harita teu kanjahoan, jen eta sasak roeksak.
Ik moet een kleine, groote boodschap doen.	Hajang kahampangan, kabeuratan.
Daarop vluchtte Djapar en wilde niet meer naar zijn meester terugkeeren.	Tidinja ki Djapar toeloej kaboer bae, hĕnteu daekeun moelang ka doenoenganana deui.
Er wordt verhaald, dat koning Alexander de Groote een zeer dapper vorst was.	Katjaritakeun, jen Radja Iskander dzoelkarnain djadi radja gagah pisan.
Toen de prinses die taal van Abdoelkarim hoorde, gaf zij een gil en riep de wakers.	Kadangoe koe poetri omong ki Abdoelkarim kitoe, poetri ngadĕngek bari njaoer noe karĕmit.

HET MEERVOUD EN DE UITDRUKKING VAN DEN TIJD BIJ WERKWOORDEN.

Wij worden geroepen door mijnheer.	Oerang disalaoer koe djoeragan.
Zijn de aardappelen al gaar?	Koemeliteh geus arasak?
Goed, ga nu allen maar weg.	Heug, maloendoer bae kabeh.
Over den geheelen weg hielden ze niet op over hun vader kwaad te spreken; alleen Oemar Sanoesi sprak niet mee, maar hoorde slechts toe, dat zijn oudere broeders hun vader belasterden.	Sapandjang djalan hĕnteu eureun malisaoer ramana; ngan Oemar Sanoesi anoe hĕnteu miloe sasaoeran, ngan ngadangoekeun bae lantjeuk-lantjeukna ngaroepat ramana.
Waarom zijn de bewakers van het wachthuis er geen van allen?	Koe naon sababna noe ngadjaga gardoe bĕt areuweuh kabeh?

Men zegt, dat zij die den tijger moeten opjagen, erg bang zijn.	Bedjana, noe koedoe ngoedag maoeng tea, sararieun katjida.
Al de kinderen zijn hees.	Baroedak kabeh pada papeura (pareujeuh).
Oemar Sanoesi had al vernomen, dat zijn broeders allen bij hem ter schole waren geweest en dat ze elk vijftig rijksdaalders hadden gegeven.	Ki Oemar Sanoesi geus meunang bedja jen doeloer-doeloerna pada goegoeroe sarta pada mere doewit lima poeloeh pasmat sewang.
Al de menschen zaten met op de borst gekruiste armen.	Djalma kabeh keur saridakĕp.
Uw gebak is geheel aan stukken.	Koeweh maneh baroeboek pisan.
Wat die drie broeders betreft, allen belasterden vader en spraken kwaad van hem.	Ari eta doeloer noe tiloe pada ngaroepat migoreng ka ama.
De werklieden loopen maar heen en weer te slenteren.	Noe koeli ngan tinglalantoeng bae.
Overal lagen daar hoopen steenen.	Palĕbah ditoe tingdaroengkoek batoe-batoe.
Zij zijn in vriendschap met elkander.	Manehna pada sosobatan.
Ik heb mijn neef al ontmoet.	Koela geus papanggih djeung alo.
Hij heeft al zijn paarden verkocht.	Koedana geus didjoewal kabeh.
In een uur loopens waren we thuis.	Ngan leumpang radjam 'ge geus tĕpi ka imah.
Hij slachtte den gestolen buffel op een eenzame plaats.	Manehna meuntjit moending, beunang maling tea, di noe singkoer.
Dit paard heb ik voor honderd gulden gekocht.	Koeda ijeu beunang koela meuli saratoes roepiah.
Wie heeft die stoel gerepareerd?	Eta korsi beunang saha ngomean?
Waar gaat gij heen?	Dek kamana maneh?
Wat komt ge hier doen?	Rek naon kadijeu?

DE VOLUNTATIEF.

Breng den nieuwen wagen in de wagenkamer.	Aboeskeun kareta anjar kana kamar kareta.
Doe die sigaren in mijn koker.	Eta soeroetoe geura asoepkeun kana dompet.

Doe het garen in de kom (weverskom).	Kanteh geura soeroepkeun kana soeri.
Berg mijn jas in de kast.	Djas oerang teundeun kana lamari.
Droog deze kleederen in zon.	Papakean ijeu geura powekeun.
Droog mijn broek bij het vuur.	Tjalana oerang dejangkeun.
Hang mijne kleederen te drogen.	Papakean oerang geura hejarkeun (toeoeskeun, isiskeun).
Bewaar een weinig koekjes voor mij.	Koela pangagehankeun koeweh saeutik.
Schrijf eenige van deze brieven af.	Geura salin soerat ijeu sawareh.
Toe, ga met mij mede.	Tjik, miloe ka koela.
Ga hier zitten.	Gek dijoek di dijeu.
Schrijf nu den brief aan uw vader.	Soerat keur ka bapa maneh ajeuna geura pek bae toelis.
Schrijf al die woorden op.	Eta kĕtjap-kĕtjap toeliskeun kabeh.
Wat u aangaat, teeken al mijn lessen op.	Pikeun maneh koedoe tjatĕtkeun papatah oerang kabeh.
Schrijf mij dat getal van zooeven op.	Oerang pangnoeliskeun bilangan noe tjikeneh tea.
Ga even heen.	Geura indit sakeudeung.
Zwijg nu toch.	Repeh atoeh.
Word dan toch wakker.	Atoeh geura njaring.
Help, er is een tijger.	Toeloeng, aja maoeng.
Toe breng dit kind eens thuis.	Tjik anteurkeun balik ijeu boedakteh.
Loop snel naar 't huis van mijn neef.	Sing gantjang ka imahna alo oerang.
Maak den koffer wat groot.	Sing rada gĕde njijeun koporteh.
Laat die jongen zich stilhouden.	Eta boedak sina repeh.
Laat hem maar praten.	Antĕp bae sina ngomong.
Laat de werklieden een aanvang nemen.	Noe koeli sina prak. (mimiti)
Doe de paarden snel loopen.	Loempatkeun koedateh.
Draai het rad snel rond.	Rodana poentirkeun (gowengkeun) sing kĕntjĕng.
Houd spoedig op.	Geuwat eureun.
Schuil dan gauw hier weg.	Atoeh geuwat njoempoet di dijeu.
Bezie deze plaat goed.	Gambar ijeu ilikan sing awas.
Laat uw vlieger hoog opgaan.	Langlajangan maneh sina moeloek.
Bind het pak goed vast.	Boentĕlan talian sing pageuh.
Ga gij er maar heen.	Maneh bae ka ditoe.
Rijd op, koetsier.	Sor, madjoe koesir.

Vertrek.	Los, bral, djig.
Draai de lamp hooger.	Geura asoerkeun lampoe.
Span gezwind den wagen in.	Geuwat geura dangdanan kareta.
Ge moet naar het districtshoofd gaan om de brieven te vragen.	Maneh koedoe kadjoeragan wadana njoehoenkeun soerat-soerat.
Ge moet gauw de paarden roskammen.	Maneh geuwat koedoe ngĕrok koeda.
Pas toch vooral op.	Poma-poma koedoe ati-ati.
Vaarwel en wees gelukkig.	Sing salamĕt sarta sing daradjat.
Laat Ali hier komen.	Ali sina kadijeu.
Pas op, anders breekt het.	Mangkahade bisi peupeus.
Gedraag u goed.	Masing hade lalampahan maneh.
Niet lang daarna kwam zijn vrouw met een deken en reukolie, zeggende: hier mijnheer is een deken en olie, slaap lekker.	Teu lila djĕboel poen bodjona mawa simboet sarĕng minjak wangi, pokna: ijeu toewan kampoeh sarĕng minjak, masing ngeunah nja sare.
Laat maar, stoor hem niet.	Ingkeun, oelah diopenan.
Laat die tafel daar maar staan.	Eta medja ingkeun bae di ditoe.
Laat hem maar uitrazen.	Antĕp bae sina ngambĕk.
Laat mij maar naar de hoofdplaats gaan.	Kadjeun koering bae ka dajeuh.
Laat die hond maar, hij zal wel niet bijten.	Ingkeun bae eta andjing, da mowal daekeun ngegel.
Als de jongen huilt, moet ge hem maar laten begaan.	Lamoen boedakna tjeurik, koedoe diantĕp bae.
Kom laten we in den vijver gaan zwemmen.	Hajoe oerang ngodjai ka balong.
Toe, laat het mij eens zien (toe laat mij eens kijken).	Tjik, tembongkeun (tjing, nendjo).
Toe, vertel wat ge er van weet.	Pok, tjaritakeun sakanjaho maneh.
Kom, laten we naar de wajang gaan kijken.	Hajoe oerang laladjo wajang.
Degene die mij ondervroeg sprak: goed, laten we naar den wal gaan.	Ari tjarek noe mariksa: rampas, oerang kadarat bae.
Kom toch hier.	Kadijeu atoeh.
Moge mijnheer niet boos zijn.	Gamparan moegi-moegi oelah bĕndoe (poendoeng).
Wil eerst gaan zitten.	Tjalik heula noen.
Drink wat koffie.	Mangga ngarot tjikopi.
Bemoei jij je er niet mee.	Silaing oelah pipiloeëun.

Spreek niet te hard.	Oelah ngomong bĕdas teuing.
Mijnheer behoeft niet af te stijgen.	Gamparan montong loengsoer.
Ga maar niet naar de markt, want er is toch geen visch.	Montong teuing ka pasar, da euweuh laoekna ge.
Ge moet vooral geen opium schuiven.	Poma-poma oelah rek njĕret.
Verlaat mij toch niet.	Peupeudjeuh koering oelah (rek) ditinggalkeun.
Ge behoeft niet over die zaak bedroefd te zijn.	Eta pĕrkara ontong dipake nalangsa.
Laat u toch niet bedriegen.	Maneh oelah beunang dibobodo.
Laat u raden.	Oelah rek teu rĕmpoeg.
Laat het nog niet los.	Oelah waka dilesotkeun (dilepotkeun)
Maak de deur nog niet open.	Oelah waka moekakeun panto.
Wees toch vooral niet achteloos.	Peupeudjeuh oelah lalawora.
Vertrek niet te gauw.	Oelah roesoeh teuing indit.
Zeg het aan niemand.	Patjoewan djeung rek diomongkeun.
Laat den knaap niet weggaan.	Boedakna oelah sina indit.
Loop niet te langzaam.	Oelah lalaoenan teuing leumpangteh.
Ge moogt volstrekt niet uitgaan.	Peupeudjeuh oelah rek njaba.
Stoot niet aan de tafel.	Oelah ngagĕdagan medja.

HET SUBSTANTIEF.

Wacht aan de helling.	Dagoan dina tandjakan.
Daarop vertelde ik (alles) van het begin tot het einde en ze gaven mij een stel kleederen en lieten mij eten.	Toeloej ama tjatjarita ti poerwa datang ka wĕkasan, sok dipaparin papakean sapangadĕg sarta dipiwarang baranghakan.
Vervolgens ging het schip onder zeil en ik behoefde geen passagegeld aan den gezagvoerder te betalen, omdat deze deernis met mij had.	Toeloej kapal lajar sarta koering hĕnteu majar oembalan ka nangkoda tina kawĕlasanana ka diri koering.
Buiten het slaapvertrek lagen groote kussens, zooals het gebruik bij de Arabieren is; het vloerkleed was een groot tapijt.	Di loewar pangkeng aja bantal galĕde tjara adat oerang Arab; amparanana pramĕdani roebak.

Wat scheelt u? (wat is uw ziekte?)	Naon kasakit maneh?
Ik hoop, dat we vóór acht uur aankomen.	Kahajang koela oerang tĕpi memeh poekoel dalapan.
Zijn grootste pret is leeg te zitten.	Ngan ngadjĕdog bae karĕsĕpnateh.
Waarom houdt ge niet van uw kind?	Koe naon anak maneh hĕnteu dipake kanjaäh?
Mijn bede is, dat het hem goed moge gaan.	Panĕda koela moega-moega manehna sing salamĕt.
Daarop nam ik het aan uit de handen van den onderkoning van Egypte en was hem ten zeerste dankbaar voor zijn hulp.	Ama toeloej nampi ti panangan Radja Mĕsir anom sarta pirang-pirang noehoen ka pitoeloengna.
Wat wil (is de eisch van) mijnheer den Patih?	Naon pamoendoetna djoeragan Patih?
Ik houd er zeer veel van, drukte te zien.	Koela rĕsĕp pisan nendjo karamean.
Daar ik er in 't geheel geen bekenden had, ging ik maar de missigit binnen, waar ik werd aangetroffen door een oude prediker met grijzen baard en een vriendelijk voorkomen.	Tina taja pisan kawawoehan, toeloej ama asoep ka masdjid bae, kapanggih koe hidji kĕtib geus sĕpoeh, djanggotna geus bodas, pasĕmonna hade akoewan.
Heden namiddag is er vergadering in de woning van het districtshoofd.	Mangke sore rek aja koempoelan di kawadanan.
Waarom koopt gij geen eten in waroeng.	Koe naon maneh lain meuli kakakanan ka waroeng?
Zijt gij al getrouwd? (Hebt gij al een vrouw?)	Maneh geus boga pamadjikan?
Den eersten der volgende maand moet ge bij mij in dienst treden.	Pananggalan maneh koedoe asoep boeboedjang ka oerang.
De Resident van Kĕdoe houdt zijn verblijf te Magĕlang.	Toewan Rĕsiden Kĕdoe palinggihanana di Magĕlang.
De zoons van Abdoerahman waren allen verheugd, dat Abdoelkarim geketend was en prezen de slimheid van den onderkoning, die zoo spoedig een list vond tot ontdekking van het geheim van een schurk.	Para poetra Abdoerahman pada poewas rehna Abdoelkarim geus dirante sarta moedji kapinteran ana Radja anom, gantjang mĕndak akal pamoeka rasiah bangsat.

De eigenaar van dat schip was een Hollander, een volgeling van Christus, reden waarom hij zoo braaf was.	Ari eta noe kagoengan kapalteh oerang walanda, panoetan Isa, noe matak sakitoe bageurna.
Te Soerabaja is een rijksscheepstimmerwerf.	Di Soerabaja aja pagalangan kapal goepĕrmen.
Mijnheers les (onderricht) is geheel juist.	Lĕrĕs pisan sakoemaha piwoeroek gamparan.
Die Oemar Sanoesi gedroeg zich geheel naar de wijze lessen van den leeraar, zoodat hij door dezen zeer werd op prijs gesteld.	Ari eta Oemar Sanoesi noeroetkeun pisan ka piwoeroek goeroe sabĕnĕrna, djadi kagaleuh katjida koe goeroena.
Ik verzoek mijnheer om ontferming.	Abdi njoehoenkeun piwĕlas djoeragan.
Al de kampongwegen moeten van onkruid gezuiverd worden.	Djalan-djalan di pilĕmboeran kabeh koedoe dikored.
Van daag is er niet heel veel naaiwerk.	Powe ijeumah teu pati rea kapoeteun.
Dit huis is te koop.	Imah ijeu djoewaleun.
Al het waschgoed moet naar den waschman gebracht worden.	Seuseuheun kabeh koedoe dibawa ka minatoe.
Dat paard is veel te klein; het is niet te berijden.	Eta koeda lĕmboet teuing; lain toempakaneun.
Daarop sprak de vorst tot den rechter: waar is de persoon, die gehangen moet worden?	Tidinja radja ngalahir ka hakim: mana gantoengeunteh?
Ik verzoek geld om goed voor een baadje te koopen.	Abdi njoekoenkeun artos keur meser pibadjoeëun.
Bedenk eens hoe ik te moede moest zijn en hoe verheugd van harte, na zooveel zorg en kommer uitgestaan te hebben, lieden te ontmoeten, die mij verlosten uit de ellende, mij redden uit mijn kommer.	Geura pikir bae koe maraneh koemaha pirasaeunana, pisoekaeun ana hate ama tina oeroet sakitoe soesahna, kasangsarana, toeloej manggih anoe ngahandjat tina masakat, noe njait tina prihatin.
Wat zal het einde zijn, als gij uw (slecht) gedrag voorzet?	Naon pitoengtoengeunana, lamoen maneh rek noeloejkeun lampah maneh?
Hoeveel is de huur van den dogkar?	Sabaraha pisewaeunana dongkarteh?
Mijn aanstaande vrouw is ziek.	Pipamadjikaneun (papatjangan, bebene) koela gĕring.

Mijn (jongere) broeder is gisteren naar Bandong vertrokken om een vrouw te zoeken.	Adi koela kamari indit ka Bandong neangan pipamadjikaneun.
Wat neemt ge veel geschenken mee!	Naha bĕt mawa kikirim rea-rae teuing!
De voorgezette spijzen zullen wel niet toereikend zijn.	Soesoegoehteh mowal pitjĕkapeun.
Daarop kroop ik over het zand voort en vond kruiden, die ik opat.	Toeloej ama ngarandang dina kikisik, manggih dangdaoenan dikakan.
Een spaarpot heb ik wel, doch er is geen geld in.	Ari tjengtjelenganmah boga, tapi euweuh doewitan.
Na twee maanden verloor de andere buurman een kistje met diamanten.	Heuleut doewa boelan tatanggana sedjen leungiteun pĕpĕten dieusi sosotja intĕn.
Hoeveel soorten van boomen zijn er in dat bosch?	Dina leuweung eta aja sabaraha roepa tatangkalan?
Als ik niet eerst naar Bagdad kan terugkeeren, zullen mijn bezittingen stellig in het honderd loopen.	Oepama kakang hĕnteu bisa moelang heula ka Bagdad, tanwande koesoet katjida babandaän.
Wat zijn dat voor aanplantingen?	Pĕpĕlakan naon eta?
De aarde is zoo groot ten nutte van van het menschdom, de planten zijn voor hun kleederen; er zijn in ruime mate vele boomsoorten, vruchtboomen en bloemen aanwezig, die, nuttig aangewend, eten en kleederen worden.	Sakitoe lĕgana boemi keur manoesa, pĕpĕlakan keur hakaneun keur pakeëun; tjoekoel pirang-pirang tatangkalan, boeboewahan, kĕkĕmbangan ana dipĕtakeun nja djadi hakan nja djadi pake.
Mijn zoon wil een nagemaakt paard hebben.	Anak koela hajangeun boga koekoedaän.
Ik geloof, dat het mis is.	Pangrasa koelamah loepoet.
Wel broeders, de reden dat we van huis gegaan zijn, is om kennis op te doen.	Hé adi-adi, oerang pangindit ti imah oge, nja rek neangan elmoe.
Hij komt hier (de reden van zijn komen is) om u te ontmoeten.	Pangdatangna kadijeu, hajangeun papanggih djeung maneh.
De reden, dat het geweer daar lag, is dat het gebruikt is op de jacht.	Pangajana bĕdil diditoe, oeroet dipake moro.

Hoeveel suikerfabrieken zijn er in de residentie P.?	Di karĕsidenan P. aja sabaraka panggilingan tiwoe?
Toen men mij naar de galg wilde sleuren, schreeuwde er iemand uit de verte, zich snel een weg banende door de menigte.	Barang ama rek ditarik kana panggantoengan, aja noe gĕgĕroan ti kadjaoehan loempat mijakkeun ka djalma rea.
Hoeveel jaar is die schavuit op een verbanningsoord geweest.	Eta bangsat meunang sabaraha tahoen di pangboewanganteh.
Toen wij op de strafplaats kwamen, vonden wij den rechter reeds op zijn zetel gezeten.	Barang nĕpi ka pangngĕtokan geus njampak hakim tjalik dina korsi.
Ik houd het er voor, dat er geen hoop meer is op zijn herstel.	Pangrasa koela geus enweuh pangharĕpan manehna tjageur deui.
Ik vraag vergiffenis.	Njoehoenkeun pĕrtobat.
Kom toch vooral uw belofte na.	Poma-poma toeroet pĕrdjandjian maneh.
Die zaak baart geen ongerustheid.	Pĕrkara etamah mowal matak salĕmpang.
Hoeveel is het loon van de politiesoldaten?	Sabaraha gadjihna pradjoerit?
De gastheer en al zijn gasten waren dronken.	Priboemi satamoena (semahna) wareureuh kabeh.
De wedana zelf wenscht die zaak te regelen.	Djoeragan wadana pribadi karsa ngoeroeskeun eta prakara.
Seh Abdoerahman was zeer bekommerd zijn kinderen zoo verminkt te zien.	Seh Abdoerahman katjida prihatinna ningali poetra-poetrana sakitoe roeksakna.
Hij liep zeer hard.	Leumpangna gantjang katjida.
Het kind slaap niet rustig.	Boedak heësna teu daek tribra.
Dit is duur gekocht.	Yeumah mahal dibeulina.
Waar zijt gij geboren?	Di mana maneh didjoeroekeunana?
Hij koopt altijd duur.	Salawasna meulina mahal.
Zij werkten vlug.	Digarawena kĕntjĕng.
De zieke sprak heel zacht.	Ngomongna noe gĕringteh lalaoean pisan.
Alleen deze woorden sprak hij luid.	Ngan omongan ijeu bae njĕboetna sing bĕdas.
Hij ging als een broeder met ons om.	Goelĕtna djeung oerang tjara doeloer bae.

Hij vergelijkt en onderscheidt naar behooren.	Njaroewakeunana djeung ngabedakeunana saběněrna bae.
Hij betaalt contant.	Majarna kontan.
Kinderen, maak geen leven.	Baroedak, oelah tjarektjok.
De regenten waren bijeengeroepen.	Para boepati dikoempoelkeun.
Al de kooplieden, die bij Seh Abdoerahman verschenen waren, ondervroegen hem, zeggende: hoe komt het dat gij drie zoons hebt, allen overeenkomstig misvormd?	Para soedagar anoe ngadeuheus ka Seh Abdoerahman, pada naros pokna: koemaka pětana adjěngan mana kagoengan poetra tiloe sapatoet pada tampadaksa.
Al de ambtenaren waren ter hoofdplaats vergaderd.	Sakabehna menak karoempoel di dajeuh.
Hij heeft vier koebeesten; drie koeien en een stier.	Sapina opat; bikang tiloe. djaloe hidji.

DE TELWOORDEN.

Een haan met vijf kippen.	Hajam djago kagěněp bikangna.
Dit geneesmiddel is voor zes giften.	Oebar ijeu gěněp kalieun dahar.
Zijn beide huizen zijn omgewaaid.	Imahna doewanana roeboeh koe angin.
De twee zakden geld zijn beiden weg.	Kantong doewit noe doewa tea leungit kabeh (doewanana).
Deze twee wegen komen samen te Tji K.	Djalan noe doewa ijeu těpoeng di Tji K.
Omstreeks zes uur ontwaakte ik.	Antara poekoel (djam) gěněp koela njaring.
De derde van de volgende maand vertrek ik naar Bandong.	Tanggal tiloe boelan hareup koela rek leumpang ka Bandoeng.
Ten eerste moogt gij in huis niet rooken; ten tweede moet niet op straat slenteren.	Sapěrkara oelah oedoed di djěro imah; kadoewa pěrkara oelah loeas-leos.
Zijn tweede zoon is pas gestorven.	Anakna noe kadoewa kakara maot.

Het geld zal niet genoeg zijn voor hun drieën.	Doewitna mowal mahi dipake koe tiloean.
Alle vier zijn ze opgepakt.	Opatanana ditangkĕp.
Beide zijn doodgeschoten.	Kabeh (doewanana) dibĕdel.
Op het meer Tjitjaloeng zijn honderden talingen.	Di sitoe Tjitjaloeng aja ratoesan waliwis.
Die man is schatrijk; hij bezit duizenden.	Eta djalma beunghar pisan; doewitna maugreboereboe.
Wanneer heeft het lijkfeest van den derden, zevenden, veertigsten, hondersten dag plaats.	Iraha sidĕkah tiloena, toedjoehna, matang poeloeh, natoes?
Deel die koek in tweeën.	Geura doewakeun eta koeweh.
Dat werk moogt ge niet bij beetjes afdoen; ge moet het in eens afmaken.	Eta pagawean teu meunang ditoengtoetkeun; koedoe dianggeuskeun sama sakali.
Dit is al de derde maal, dat gij zoo zorgeloos zijt.	Geus katiloe kali ijeu (ajeuna) maneh sakitoe lalaworana.
Deze hoeveelheid bamboe zal niet voldoende zijn; ga nog maar tien stuks halen?	Awi sakijeumah mowal pimahieun; pek ala deui bae sapoeloeh leundjeurmah.
Wat kosten de kokosnooten per stuk.	Sabaraha rĕgana kalapa sahoeloena?
Er waren slechts drie menschen.	Ngan aja djalma tiloe siki.

DE VOORNAAMWOORDEN.

Jongens! morgen ga ik op reis; pas vooral goed op gedurende den tijd dat ik weg ben.	Baroedak! isoekan aing dek leumpang; poma-poma sija sing hade lampah sabot aing keur euweuh.
Hei, tjamat! overmorgen ga ik op de hertenjacht in het bosch P; ge moet alles gereedmaken zooals gewoonlijk.	Wah, tjamat! pageto aing dek moro oentjal ka leuweung P; silaing koedoe sadijakeun sakoemaha biasa bae.
Ik verkies niet zoo door jou geslagen te worden.	Aingmah sangeuk diteunggeulan koe sija.

Gij zijt voor geen rede vatbaar; hoe dikwijls reeds heb ik je beknord!	Sijamah teu beunang dipapatahan; geus sabaraha kali sija ditjarekan koe aing!
Toen zeide ik: als ge aldus handelt, help ik je niet meer.	Tidinja tjĕking: maneh lamoen kitoe pĕtana, mowal ditoeloeng deui.
Daarop sprak hij: dat kan me niets schelen.	Toeloej tjĕna; padoeli teuing.
Ik ga morgen niet naar school, want ik ga met vader uit visschen.	Isoekan dewek mowal ka iskola, da rek miloe ngalintar djeung bapa.
Ik zal je den koran leeren lezen.	Silaing dek diadjar ngadji koe kami.
Wadana! donderdag ga ik op tournee naar Goenoeng Poetri om de koffietuinen te inspecteeren.	Wadana! powa kĕmis oerang dek ngaronda ka Goenoeng Poetri ngaloris kebon kopi.
Ik ben drie dagen te Batavia geweest.	Kaoela meunang tiloe powe di Batawi.
Ik wensch hier grond te ontginnen, doch alleen als de grond goed is.	Djasadkaoela dek moeka (ngabĕdah) tanah di dijeu; kitoe soteh tamoen tanahna hade.
Daarop antwoordde ik: waarom doet gij aldus? Het is immers geheel waar, dat ik u goudgeld heb toevertrouwd ten bedrage van tienduizend rijksdaalders?	Tidinja ama ngawangsoel: naha sampejan mana kitoe? Apan poegoeh pisan djasadkaoela titip ka sampejan oewang ĕmas reana itoeng pasmat salaksa pasmat.
Den geheelen nacht heb ik niet kunnen slapen.	Sapeuting djepoet koela teu daek heës.
Wel mijn zoon, het is alsof gij een groot verdriet met u ronddraagt, toe, zeg het mij ronduit, misschien kan ik helpen.	Hé anak, andika kawas noe ngandoeng kasoesah gĕde, tjik, waktjakeun ka koela, soegan kaoela bisa noeloeng.
De onderkoning sprak: bij God, dat is geen geringe zaak; het is toevallig dat ik juist hierheen gekomen ben, misschien kan ik hem wel vangen.	Timbalan Radja anom: masa Allah etamah lain prakara leuleutikan; kabeneran oge aja kaoela datang kadijeu soegan bae bisa meunangkeun inja.
Ik vraag vergunning een oogenblik uit te gaan.	Koering menta idin njaba sakeudeung.
Ik verzoek het geld voor het in orde maken van den wagen.	Djisimkoering njoehoenkeun artos ngadangdosan kareta tea.
Ik vraag een oogenblik verlof om mijn vader te ontmoeten.	Abdi permijos sakĕdap, hajang mĕndakan saréng poen bapa.

De reden, dat ik voor U verschijn, is dat ik kinine wilde vragen.	Noe mawi djisimabdi ngadeuheus ka gamparan, bade njoehoenkeun landong kina.
Kom, laat ons vliegers op gaan laten.	Hajoe, oerang ngapoengkeun langlajangan.
Wij gaan naar de hoofdplaats om werk te zoeken.	Abdi sadaja bade ka dajeuh neangan padamĕlan.
Zijt gij niet de man dezer vrouw?	Maneh lain salakina awewe ijeu?
Wien hebt gij tot man?	Ka saha manehna boga salaki?
Zult gij mij mijn misslag niet vergeven?	Koemaha, kasalahan koela mowal dihampoera koe sampejan?
Daarop sprak Djapar op weemoedigen toon: ach mijnheer, moge gij naar mijn verhaal willen luisteren.	Geus kitoe ki Djapar hatoeran bari mĕlas-mĕlis pokna: la toewan, moegi-moegi adjĕngan kĕrsa ngadangoekeun tjarijos koering.
Heeft hij het kopje gebroken (Is hij het die het kopje gebroken heeft?)	Na manehna noe meupeuskeun tjatjangkirteh?
Zijt gij geen familie van hem?	Maneh lain baraja kadinja?
Ik wil met u (vader) meegaan.	Hajang miloe djeung bapa.
Daarop zeilde ik weg uit de Chineesche haven.	Toeloej ana lajar ti palaboewan nagara tjina.
Moge gij (oudere zuster) niet boos op mij (jongere zuster) zijn.	Moega-moega atjeuk oelah ambĕk ka adi.
Hoe oud zijt gij? (tot het kind van een regent).	Oemoer aoem (agan) geus sabaraha tahoen?
Als gij gehoorzaam zijt, krijgt ge straks koekjes.	Lamoen neng toemoeroetmah, ĕngke dibere koeweh.
Ik heb gehoord dat bapa Wadjĕm zich opgehangen heeft.	Koela manggih bedja jen bapa Wadjĕm ngagantoeng maneh.
Op die wijze doet gij u zelf maar moeite aan.	Kitoe pĕtana maneh ngan njoesahkeun diri bae.
Waarom werkt mijnheer toch zelf met den patjoel?	Naha gamparan bĕt matjoelan koe andjeun?
Is hij zelf naar Batavia of heeft hij iemand gezonden.	Manehna pribadi ka Batawiteh, atawa ngoetoes bae?
Hij vertelt het zelf.	Manehna njaritakeun sorangan.
Ik was uitermate ongelukkig, maar ik dacht bijna niet aan mij zelven.	Ari ama liwat saking nja masakat, tatapi meh hĕnteu ingĕt ka diri sorangan.

Met uw verlof, ik erken ten volle schuld en stel mijn persoon ter uwer beschikking.	Soemoehoen timbalan abdi roemaos pisan lĕpat, sarĕng njanggakeun diri bae.
Als gij niet naar rede wilt luisteren, maakt ge voorzeker u zelven ongelukkig.	Lamoen ĕmboeng dipapatahan tangtoe maneh njilakakeun sorangan.
Ik durf 's avonds niet alleen uit te gaan.	Koelamah teu loedeung leumpang sorangan ti peuting.
De vrouw van het districtshoofd is alleen naar de markt gegaan.	Djoeragan wadana istri njalira bae angkat ka pasar.
Dit is mijn eigen huis.	IJeumah imah koela sorangan.
Hij vreest voor zijn eigen schaduw.	Manehna sijeuneun koe kalangkangna sorangan.
Hij is getrouwd met de (volle) nicht van den dorpspriester.	Manehna boga ewe (pamadjikan) ka sabrajna misan lĕbe.
De neef (kind van een jongeren broeder of zuster) van den waschman is verwer.	Soewanna minantoe djadi toekang tjet.
Zij is getrouwd met den neef (kind van een ouderen broeder of zuster) van den timmerman.	Manehna boga salaki ka alona toekang kai.
Zijn oudste zoon is al desaschrijver; zijn jongste gaat nog op school.	Tjikalna geus djadi djoeroeloelis desa; boengsoena iskola keneh.
Ik geloof niet wat ge daar zegt.	Kami hĕnteu pĕrtjaja kana omongan silaingteh.
Mijn huis lekt; het dak moet hersteld worden.	Imah koela iris; hateupna koedoe diajoeman.
Zullen wezenlijk uw (mijnheers) paarden verkocht worden?	Na jaktos, koeda kagoengan djoeragan bade didjoewal?
Hij heeft een spitsen neus, blauwe oogen en blond haar.	Iroengna seukeut; panonna biroe sarta boeoekna bodas.
Wat het huis betreft, dat is zeer klein.	Ari imahnamah leutik pisan.
Hij stond (zijn staan was) slechts een klein oogenblikje.	Nangtoengnamah ngan sakeudeung pisan.
Hoeveel slagen doet dit rad in de minuut.	Sabaraha gowengan (poentiran) roda ijeu sadjĕroning samĕnit.
Alleen uit bangheid liep hij zoo hard.	Bawaning koe sijeun soteh leumpangna sakitoe bĕdas.
Dit baadje is van mij.	Badjoe ijeu anoe koela.

Die schoenen zijn van mijnheer.	Sapatoe eta anoe toewan.
Deze kippen zijn van mijnheer het districtshoofd.	Hajam ijeu kagoengan djoeragan wadana.
Is dit huis van hem of niet?	Imah ijeu anoena ta lain?
Ik verzoek geneesmiddel tegen de koorts voor mijn vrouw.	Njoehoenkeun tamba njĕnjĕpan keur poen bodjo.
Eerbiedige groeten van mij uw schrijver.	Sĕmbah abdi poen djoeroetoelis.
Hoe oud is uw zoon?	Sabaraha oemoerna toewang poetra?
Hier zijn honderd rijksdaalders, waarmede ik mijn schuld aan uw vader wil betalen; als gij ze u toeëigent, zult gij zeker allen blind worden en verminkt.	Yeu oewang saratoes pasmat sĕdja majar hoetang ka toewang rama, lamoen digasab tangtoe andika kabeh lolong sarta mĕrĕm pengkor.
Hoe ziet ge toch zoo bleek?	Naha maneh bĕt pias pisan?
Zijt gij loerah geworden?	Na silaing anoe didjijeun loerahteh?
Het is te erg, gij maakt altijd fouten als ge werkt.	Is, lain naha bĕt, silaingmah sok salah bae ari digaweteh.
Wat heeft mijnheer je gegeven?	Maneh dipasihan naon koe toewan?
Wat komt die man hier doen?	Eta djalma dek naon kadijeu?
Waarom wilt gij niet meegaan naar de markt?	Koe naon maneh teu daek miloe ka pasar?
Wat zou ik op de markt moeten doen?	Dek nanahaon ka pasarteh?
Waarvoor dient zwavel?	Ari walirang naon pigaweëunana (goenana).
Waarom wilt gij mij ontslaan?	Koe naon margina abdi bade dilĕpas koe djoeragan?
Hoe is het, is mijnheer welvarend?	Koemaha, djoeragan damang?
Hoe komt het, dat het onderdistrictshoofd van M. niet op de vergadering geweest is?	Koemaha noe matak tjamat M. teu miloe kana koempoelan?
Hoe is het, regent het in het gebergte elken dag?	Koemaha, oengal powe hoedjan di pagoenoengan?
Hoe kunt ge dat beest zoo plagen?	Koemaha maneh bĕt rĕsĕp bae ngaheureujan eta sato?
Hoe bouwt men een boogbrug?	Koemaha pĕtana ari njijeun sasak noe mĕlĕngkoeng?
Hoe vangt men tijgers?	Koemaha pĕtana ari ngala maoeng?

Hoe is uw naam?	Saha ngaran maneh?
Wie klopt daar aan de deur?	Saha noe ngĕtrok kana panto?
Wie is daar?	Saha eta?
Van wien hebt ge die schoenen gekocht?	Beunang meuli ti saha sapatoeteh?
Hoe laat zijt gij gekomen?	Datangteh wajah koemaha?
Van hier naar P. zal zoo erg ver niet zijn.	Ti dijeu ka P. mah mowal sakoemaha djaoehna.
Hoeveel kost de bamboe tali per stuk?	Sabaraha hargana (rĕgana) awi tali saleundjeurna?
Dat zal zoo duur niet zijn.	Mowal sabaraha.
Welke maand gaat mijnheer naar Holland terug?	Boelan mana gamparan bade moelih ka nagri walanda?
Wat doet ge liever, thuis blijven of uitgaan?	Mĕnding mana tjitjing djeung leumpang?
Welk is uw huis, dat bezuiden of dat benoorden den weg?	Noe mana imah maneh, noe kidoeleun atawa noe kalereun djalan?
Van waar zijt gij?	Oerang mana silaing?
Waar gaat mijnheer heen?	Gamparan angkat ka mana?
Waar woont gij? (waar is je kampong?)	Di mana lĕmboer maneh?
Als mijnheer thnis gekomen is, zal hij mij geld geven.	Di mana geus moelih djoeragan, koela bade dipaparin doewit (oewang).
Wanneer gaat gij (de juffrouw) trouwen?	Iraha njai rek kawin?
Wanneer komt de Resident hier?	Ariraha toewan Rĕsiden bade soemping kadijeu?
Zijt gij dan iemand van den overwal?	Koetan maneh oerang sabrang?
Zijn dan aldus zijne gedragingen?	Koetanteh kitoe lakoe-lampahna?
Ieder, die de bevelen van den wadana niet opvolgt, zal gewis gestraft worden.	Saha-saha noe hĕnteu noeroet kana parentah djoeragan wadana, tangtoe keuna hoekoeman.
Daarop gingen allen heen, ieder gewapend met een kapmes.	Toeloej pada arindit masing-masing njaroren bĕdog.
Een ieder, die tegen de wet handelt, wordt gestraft.	Masing-masing anoe salaja djeung larangan keuna hoekoeman.
Die koopman verkoopt allerlei soorten van goederen.	Eta soedagar ngadagangkeun barang roepa-roepa.

Ali, breng dezen brief naar de post.	Ali, geura bawa ijeu soerat ka kantor pos.
Laat maar. al is het gevallen, het zal toch niet breken.	Keun bae ragrag oge, da mowal peupeus ijeu.
Pradja, waar zit gij toch?	Pradja, di mana maneh atoeh?
Hier ben ik.	Soemoehoen ijeu.
Wat is dat?	Naon etateh?
Kent gij dien man?	Maneh wawoeh djeung djalma eta?
Dat is het, wat gezocht wordt.	Nja eta anoe di teanganteh.
Hij is het, die gestolen heeft.	Nja eta noe maling.
Vader, zie daar eens.	Ama, itoe tingali.
Haal een glas schoon koud water.	Geura tjokot tji atah noe bĕrĕsih sagĕlas.
Loop niet in de zon.	Oelah leumpang di noe panas.
Een ieder die ijverig is, verkrijgt voorzeker een belooning.	Saha-saha noe gĕtol tangtoe meunang gandjaran.
De grassnijders zijn nog al niet gekomen.	Noe ngarit teu atjan daratang keneh bae.
De eene draagt een wit baadje; de andere draagt in het geheel geen baadje.	Noe saoerang make badjoe bodas, noe saoerang deui teu pisan dibadjoe.
Een verdronk er; de anderen (de velen) kwamen aan land.	Noe saoerang titeuleum; noe loba harandjat kabeh.
Wiens hoed is daar achtergebleven?	Topi saha noe tinggaleun di ditoe?
Er is mij een brief gezonden.	Koela aja noe ngirim soerat.
Hij is het, dien men van den diefstal verdenkt.	Manehna anoe ditĕrka malingteh.
Hoelang woont mijnheer N. N. hier al.	Toewan anoe geus sabaraha lilana tjitjing di dijeu?

DE BIJWOORDEN.

Ik heb de klok op de kast gezet.	Lotjengna koe koela diteundeun kana loehoer lamari.
Hang die schilderij boven de schrijftafel.	Geura gantoengkeun eta gambar loehoereun medja toelis.
Wie is er voor? (in de voorgallerij).	Saha di hareup?
Wie rijdt daar voor ons uit?	Saha noe toempak koeda ti heula?

Ga achter den boel opredderen.	Geura beberes di toekang.
Ik zal wel achteraan komen.	Koela rek djalan pandeuri bae.
Het kreupele paard komt achteraan.	Koeda noe pintjang (tjingkoed, dĕngkoet) tea ti pandeuri.
Als ge van hier rechtuit loopt, vindt ge aan uw linkerzijde het huis van het districtshoofd en aan uw rechterzijde dat van den fiscaal.	Lamoen ti dijeu djalan tĕroes, ti kentja manggih boemina wadana sarta ti katoehoe boemina djaksa.
Overmorgen ga ik naar Garoet.	Pageto koela rek leumpang ka Garoet.
Alvorens te gaan slapen moet ge eerst uw werk opbergen.	Samemeh sare koedoe ngentepkeun pagawean maneh heula.
Tegenwoordig is het zeer moeielijk een hert te krijgen, want het is niet in den jachttijd.	Dangĕt ajeunamah roegĕl pisan kenging oentjal, da sanes oesoemna.
Wordt gij dan inderdaad nog al eens door uw man berispt?	Na ĕnja manehna sok diseuseul koe salaki?
Nog al dikwijls.	Sok mindĕng oge.
Zoolang ik (oudere broeder) in huis ben, moet gij (jongere broeder) u niet verstouten te spelen (een of ander kansspel).	Sabot aja akang di imah, adi oelah rek wani ngadoe.
Het werk is reeds geheel af.	Pagawean geus anggeus kabeh.
Ge moet hard loopen, want het wordt al donker.	Sing gantjang leumpangteh, da geus rek boerit.
Maandag avond is er feest in de regentswoning.	Malĕm salasa rek aja ramean di lĕbĕt.
Morgen wil ik tegen den ochtendstond opstaan.	Isoekan koela rek hoedang brajbeurang.
Destijds was hier nog in het geheel geen spoor.	Waktoe haritamah teu atjan aja kareta api kadijeu.
Waar kwaamt gij zooeven vandaan?	Tjikeneh maneh entas ti mana?
Maak de voorgallerij, die juist door mij geveegd is, niet weer vuil.	Tĕpas hareup beunang koela njapoean tjikeneh, oelah dibalaän deui.
Dit is dezelfde weg, dien ik u daareven aanwees.	IJeu djalan nja eta, anoe tjikeneh koe koela ditoedoehkeun ka sampejan.
Op dat tijdstip was de vesting reeds ingenomen.	Pada harita bentengna geus dibĕdah
In de toekomst zal ik u wel eens weerzien	Djaga oge meureun kapanggih deui djeng maneh.

Later moogt ge eens uitgaan.	Isoekan deni maneh meunang njaba.
Gij zeide, dat Wira ziek was, doch ik heb hem zooeven nog op de markt ontmoet.	Madjar maneh si Wira gĕring; geuning bijeu koe koela kapanggih di pasar.
Op dezen tijd van den dag moogt ge niet slapen.	Silaing teu meunang heës wajah kiwari.
Toe, roep hem eens heel hard; misschien hoort hij het.	Tjing, gĕroan sing tarik katjida; soegan kadengeëun.
Ik heb vreeselijk het hartzeer.	Koela njĕri hate kabina-bina.
Dit is een zeer mooi paard.	Aloes tĕmĕn ijeu koedateh.
Het heeft van nacht zeer hevig gestormd.	Toenggara ti peutingteh lain di kijeuna.
Wangsa is een zeer luie kerel.	Si Wangsa djalma ngĕdoel nakĕr.
Is Krama inderdaad dood?	Poegoeh, si Krama maot?
Hij zeide, ge moet op dien dag op reis gaan, dan blijft ge stellig vrij van rampen.	Tjatoerna koedoe powe eta nja leumpang, tauwande manggih rahajoe.
Het is niet denkbaar dat men u oppasser zal maken.	Boloampar teuing (sageuj, moestahil) maneh rek didjijeun oepas.
Al de menschen zijn weggeloopen.	Djalmana maringgat (kalaboer) kabeh.
Ze werden allen gespijzigd.	Kabeh dibere dahar.
Ik leen nooit geld uit.	Koelamah tara ngindjeumkeun doewit.
Hij rijdt nooit te paard.	Manehna hĕnteu ara toempak koeda.
Vervolgens huurde ik een klein huisje, omdat ik te verlegen was voor mijn meester.	Toeloej ama njewa imah leutik, tamparaos teuing koe doenoengan.
Mogelijk is hij al dood.	Biheung teuing geus hilang.
Neem voor alle zekerheid een hakmes mee.	Geura mawa bĕdog bisi koemaonam.
Wat Wangsa betreft, die heeft er slechts vijf.	Si Wangsi onaman ngan bogaeun lima.
Wellicht hebt gij geldgebrek.	Palangsijang maneh kakoerangan doewit.
Daarop werden Abdoerahman en ik meegesleurd en naar den rechter gebracht, wien medegedeeld werd, dat wij iemand onschuldig gedood hadden.	Toeloej ki Abdoerahman djeung rama disered dibawa kahakim, dioeningakeun jen maehan djalma tanpadosa.

Loerah, laat spoedig den weg in orde maken, voor het geval dat mijnheer de kontroleur spoedig hierheen op tournee komt.	Loerah, geuwat sina ngomean djalan. bisi toewan Kontroleur sĕdĕk ngaronda kadijeu.
Wees voorzichtig met het opbergen van de glazen, dat er geen breke.	Oelah gagabah ngentepkeun gĕlasteh, bisi aja noe peupeus.
Arga is zeker den zuidelijken weg gegaan, dat we hem niet ontmoet hebben.	Boa si Arga make djalan kidoel, noe matak hĕnteu kapanggih.
Oemar Sanoesi was verbaasd menschen te zien, die zich zoo gedroegen en die alle drie gelijkelijk misvormd waren.	Oemar Sanoesi hoökeun ningal djalma kitoe tatana sarta tiloe sapatoet pada tampadaksa.
Straks zullen we hem zeker wel ontmoeten.	Ĕngke oge kapanggih meureun.
Het is te begrijpen, dat Ali er zoo netjes uitziet, want hij gaat naar de missigit om te trouwen.	Meureun bae si Ali sakitoe gindingna, da rek kawin ka masigit.
Hier zal het wel niet zijn.	Mowal aja di dijeumah meureun.
Toe, ga eens op de markt kijken of er visch te koop is.	Pek ilikan ka pasar soegan aja laoek tjai djoewaleun.
Het schijnt, dat we regen krijgen.	Kawas rek hoedjan.
De jongens die voldoende bekwaam zijn, zullen voorzeker spoedig een landsbetrekking krijgen.	Baroedak anoe geus tjoekoep pangadjaranana tangtoe tereh djĕnĕng.
Hij heeft een gezicht als een tijger.	Beungeutna djiga (siga) maoeng.
Hij heeft een kop als een buffel.	Hoeloena tjara moending.
Hij zal wel sterven.	Sĕmoena (tajohna) bakal hilang bae.
Hij loopt snel als een hert.	Loempatna gantjang tjara oentjal.
Hij is zoo zwart als een uil.	Roepana hideung tjara mangsi.
Het is alsof hier een dief geweest is.	Sigana (kawasna) aja bangsat kadijeu.
Hij doet alsof hij de heer ware.	Tingkahna djiga manehna anoe djadi djoeraganteh.
Voor dergelijke ongelukken kan men zich niet wachten.	Tjilaka tjara kitoemah teu beunang disingkiran (disingkahan).
Hij ziet er uit alsof hij bedroefd is.	Sĕmoena djiga soesaheun ati (ngenes).
Zijn leven lang is hij nog nooit ziek geweest.	Saoemoerna hiroep teu atjan pisan gĕring.

Ik zal mij nooit meer dronken drinken.	Koela mowal pisan rek nginoem deui nĕpi ka mabok (weureu).
Hij heeft het nooit meer gedaan.	Salawasna hĕnteu pisan ngalampahkeun deui.
Vergeet het nimmer weer.	Salawasna oelah rek poho deui.
Gisteren avond bij achten is mij bijna een ongeluk overkomen.	Kamari meh poekoel dalapan peuting koela bis bae tjilaka.
Deze ladder heeft bijna geen sporten.	IJeu taradje meh euweuh hambalanana.
Op het oogenblik dat de oppasser kwam, ging Pradja op de vlucht.	Barang datang oepas toeloej si Pradja minggat.
Toen ik in de slaapkamer van den onderkoning kwam, trof ik hem zittende aan; hij was pas opgestaan; toen hij mij zag, stond hij op en wenkte mij, zeggende, het lijkt Abdoerahman wel, die zooveel wederwaardigheden gehad heeft.	Barang datang ka pakoelĕman Radja anom, kasampak keur tjalik, kakara goegah koelĕm; barang ret oge ningali ka ama, ngadĕg bae bari ngagoepajan ka ama, lahirna: siga Abdoerahman, noe pandjang lalakon tea.
Op het oogenblik van den terugtocht der soldaten was de luitenant reeds gesneuveld.	Basa moendoer sĕrdadoe tea litnanna geus hilang kabĕdil.
Tegen zonsondergang had ik het werk reeds geeindigd.	Basa rek soeroep panon powe (sareupna) koela geus nganggeuskeun pagawean.
Ga op de markt voor een dubbeltje tabak koopen en tegelijk naar den vleeschhouwer voor een kwartje vleesch.	Maneh geura ka pasar meuli bako sakĕtib, bari sakalian ka djagal meuli laoek tiloe baroe.
Daarop verschenen ze allen voor hun vader, hem met een bekommerd gelaat de noodige beleefdheid bewijzende.	Tidinja bral kabeh marĕk ka ramana sarta tatakrama bari oelat soesah.
De optocht ging voort onder 't luiden der klokken.	Madjoena iring-iringanteh bari nabeuhan lotjeng.
Wacht even, ga nog niet heen.	Mangke heulaänan oelah waka indit.
Is het waar, dat ge nu voor het eerst een wajang-vertooning ziet?	Ĕnja, kakara ajeuna laladjo wajangteh?
Zijn kapitaal was slechts vijfhonderd rijksdaalders.	Modalna nijan lima ratoes ringgit.

Zooveel slechts vraag ik van u.	Ngan sakitoe bae koela menta ti sampejan.
Het is hetzelfde of gij het zus of zoo schikt.	Dioeroeskeunana kijeu atawa kitoe saroewa bae.
Al zijn boeken hebben dezelfde banden.	Sakabeh djilid boekoena saroewa.
Zij gaan beiden denzelfden weg.	Doewanana make djalan eta keneh.
Het zijn alweder dezelfde kuren van vroeger.	Tingkahna (adatna) tjara noe heubeul keneh bae.
Hij heeft hetzelfde gelaat als zijn vader.	Beungeutna tjeplĕs sapĕrti bapana.
Het is onmogelijk, dat hij nu reeds hersteld is.	Mowal ĕnja manehna ajeuna geus tjageur.
Het is tegen mijn zin, dat gij het paard verkocht hebt.	Maneh ngadjoewal koedateh teu kalawan karĕp oerang.
Regel het zoo, dat ze tegelijk aankomen.	Geura oeroeskeun soepaja barĕng datangna.
Den naam van dien koffiedief ben ik weer vergeten.	Poho deui ngaranna noe maling kopi tea.
Gij wordt hoe langer hoe luier.	Silaing beuki lila beuki ngĕdoel bae.
Zijn ziekte wordt hoe langer hoe erger.	Kasakitna beuki lila beuki angot.
Is er nog veel visch in den vijver?	Rea keneh laoek di balong?
Al hieldt gij er vier vrouwen op na, zou ik toch niet jaloersch zijn.	Maneh masing boga opat pamadjikan oge, mowal matak timboeroean.
Zelfs dit (weinige) heb ik met moeite gekregen.	Kitoe'ge seuseut beunang.
Het paard was zeer wild; nochtans ging hij er op.	Koedateh gagah katjida; kitoe'ge koengsi ditoempakan.
Het is te begrijpen, dat die knaap zoo mager is, want hij wil niet eten.	Paingan bae boedakteh bĕgang pisan, da teu daekeun njatoe geuning.
Het is te begrijpen, dat hij bedroefd is, want gisteren heeft hij zijn vrouw verloren.	Paingan manehna ngĕnĕs, (nalangsa) da kamari ditinggalkeun koe pamadjikanana.
De koopman sprak: hoe komt het Djapar, dat gij niet eens een dissel kunt hanteeren; wat kunt gij dan wel?	Tjĕk ki soedagar: naha maneh Djapar hĕnteu bisa ngoelang-ngoelangkeun rimbas-rimbas atjan; naon nja kabisa?
Gij zijt het immers, die het huis moest bewaken.	Kapan maneh noe koedoe ngadjaga imah.

Gij zijt immers op de markt; koop nu ook wat.	Maneh ongkoh keur di pasar, atoeh geura barangbeuli.
Gij immers hebt den prijs gekregen?	Ongkoh silaing anoe meunang gandjaranteh.
Bovendien wensch ik een kind te hebben.	Koela hajang boga anak ongkoh.
Gij zult niet zoowel vleeschhouwer als oppasser mogen zijn.	Mowal meunang maneh djadi djagal ongkoh, oepas ongkoh.
Abdoelkarim antwoordde: ja ik heb het zeer goed gehoord, maar te minder is mij goudgeld toevertrouwd, daar ik hem nu in uw tegenwoordigheid zelfs voor het eerst ontmoet.	Walon Abdoelkarim: soemoehoen kakoeping pisan, nanging djisimabdi soemawonna katitipan oewang ĕmas, papanggih oge kakara ajeuna pajoenan gamparan.
Vooral ook werken, dat met beleid moet geschieden, kan hij des te minder.	Soemawonna digawe, noe koedoe make atoeran komo hĕnteu bisa.
Opstaan kan hij niet eens, hoe zou hij dan kunnen loopen?	Hoedang oge teu bisaeun, komo ari leumpangmah.
Een zuigeling kan zij niet dragen, hoeveel te minder een jongen van vijf jaar.	Orok oge teu koewateun ngais, komo boedak noe geus oemoer lima tahoenmah.
Daarop zeide hij hetzelfde nog eens.	Toeloej manehna malikan deui omongan.
Is hij toen nog naar Batavia gegaan, of niet?	Harita manehna toeloes ka Batawi atawa hĕnteu?
Is Sidin nog gestorven?	Si Sidin koengsi moat?
Neen, mijnheer.	Soemoehoen teu koengsi.
Laat ik je niet meer behoeven te berispen, want ik ben het moede den ganschen dag te knorren.	Silaing oelah koengsi ditjarekan deui, da oerang geus bosĕn njarekan sapopowe.
Nochtans is het misschien net zoo als u zegt.	Parandene kitoe soegan ĕnja bae satjatoer andika.
Blijf hier wachten tot hij wakker wordt.	Dagoan di dijeu nĕpi ka hoedangna.
Gij zult uw schuld betalen tot den laatsten penning.	Maneh koedoe bae naoeran hoetang nĕpi ka poenah (loenas).
Ik heb het hem niet gezegd, om hem niet te doen schrikken.	Noe matak koela hĕnteu ngabedjakeun, soepaja oelah datang ka reuwaseun bae.

Tot dusverre heb ik nog geen straf gehad.	Nĕpi ka ajeuna koela tatjan meunang hoekoeman.
Hij heeft zich buiten adem geloopen.	Leumpangna nĕpi ka beak ambĕkan.
Met inlandsch nieuwjaar zal ik je nienwe kleeren geven, tenminste als gij ijverig zijt.	Djaga ari lĕbaran silaing rek dibere papakean weuteuh; kitoe soteh ari gĕtolmah.
Hij is wel rijk, maar hij heeft zijn geld gestolen.	Beunghar soteh, beunang maling doewitna.
Dat ik werk is, omdat ik niets te eten heb.	Digawe soteh, euweuh keur baranghakan.
Alleen dan zult gij tot desahoofd verkozen worden, als gij al de wenschen van de desabewoners inwilligt.	Maneh rek dipilih djadi loerah soteh, lamoen noeroet sakahajangna eusi desa
Waarom rijdt ge nooit paard?	Kae naon maneh tara toempak koeda?
Hoe! bezit ik dan een paard? (Eerst maar een paard hebben).	Manasinamah boga koeda.

DE VOORZETSELS.

Wie is er in huis?	Aja saha di imah?
Het mes, dat zoek was, heb ik op de tafel in de kamer aan den oostkant gevonden.	Peso noe leungit tea, kapanggih koe koela dina medja di kamar wetan.
Dat is de reden, dat ik, mijn vermoeienis vergetende, zoo hard ik kon liep om dien man te bereiken.	Koe prakawis eta noe matak koering poho di katjapean loempat sakoewat-koewat moro eta djalma.
Ik kan het hier niet hooren.	Teu kadenge di dijeumah.
Waarom hebt ge geen baadje aan?	Koe naon maneh teu dibadjoe?
Toen de leeraar afwezig was, ontstal men hem zijn baadje en verborg het op een verborgen plaats.	Ari keur bongoh ki goeroe, toeloej dipaling badjoena, disoempoetkeun di noe boeni.
In het vervolg moet gij met een broek aan de tafel bedienen; niet met een sarong.	Sĕmĕt ajeunamah maneh koedoe ditjalana ari ngadjaga medjateh; oelah disamping.

Vele volkstammen in Nederlandsch-Indië loopen met het bovenlijf naakt; ook zijn er die bijna geheel naakt loopen en alleen een lap om hun middel dragen.

Rea bangsa-bangsa di Hindia-Nederlan sok ngaboeligir bae; malah aja oge noe meh ditarandjang pisan, ngan ditjawĕt (ditjangtjoet) bae.

Loop niet in den maneschijn zonder hoed.

Oelah leuleumpangan di noe tjaäng boelan hĕnteu ditopi.

Het kind liep in den tuin zonder zijn verzorgster.

Boedakna leuleumpangan dina kĕbon hĕnteu djeung pangasoehna.

De gezagvoerder antwoordde: wel zeker heb ik koopwaar (bij mij) er zijn tweehonderd vaatjes boter; zoo u wilt, neem ze dan alle; ik zal ze u goedkoop geven, vier rijksdaalders per vaatje, maar dan moet ge ze alle koopen.

Ki nangkoda ngawangsoel: mawa pisan dagangan, mantega aja doewa ratoes pipah; lamoen sampejan karsa, rampes tjandak kabeh; kadjeun dihatoerkeun moerah bae, dina sapipahna opat ringgit, tapi koedoe digaleuh kabeh.

Op zekeren dag werd ik bij den patih geroepen.

Noedjoe dina hidji powe koela disaoer koe djoeragan Patih.

Weet gij het telegraafkantoor?

Maneh njaho di kantor kawat?

Kunt gij lezen? (Kent gij de letters?)

Koemaha maneh njaho di aksara?

Wie gaat daar de kamer binnen?

Saha noe asoep ka kamarteh.

Berg deze ring weer in het doosje.

IJeu ali geura teundeun deui kana wadahna.

Daarop nam ik die goederen, wikkelde ze in mijn buikband en wond deze om de lendenen.

Eta barang noe sakitoe toeloej koe ama ditjokot, diboengkoes dina saboek, dibĕbĕrkeun kana tjangkeng.

Waar moet ik den stoel heenbrengen?

Kamanakeun korsiteh?

Breng het paard weer naar den stal.

Koeda geura kaistalkeun deui.

Doe de kastanjes in deze mand.

Sanintĕn geura eurihkeun kana karandjang ijeu.

Wat hebt gij voor den gulden gekocht?

Doewit noe saperakteh dibeulikeun kana naon?

Anders placht hij ter vergadering te komen.

Saarinanamah sok miloe kana koempoelan.

Hij heeft zijn samping (beenbekleeding) aan een spijker gescheurd.

Sampingna soweh tikait kana pakoe.

Geloof toch niet aan spoken.

Oelah rek pĕrtjaja kana djoerig.

Het geld werd in den brief gedaan.	Doewitna diasoepkeun kana soerat.
Daarop ging hij het huis binnen.	Toeloej manehna asoep kadjĕro imah.
Ga bij den Chinees Loh naalden en spelden koopen.	Geura meuli djaroem djeung panitih ka babah Loh.
Doe dit gebak in den stopflesch.	IJeu koeweh geura teundeun kana kelĕr.
Zet dit mandje onder 't bed.	Karandjang ijeu soesoepkeun kana kolong pangsarean.
Oesters lust hij ook niet.	Kana tirĕm oge teu beukiëun.
Wat die zaak betreft, daar heb ik geen deel aan.	Kana eta prakara koelamah teu miloe-miloe.
Waarom durft hij toch het erf van zijn broeder niet te passeeren?	Koe naon manehna bĕt teu wanieun ngaliwat ka boeroean doeloerna?
Mijn jongere zuster is getrouwd met (heeft tot man) den districtsschrijver.	Adi koela boga salaki ka djoeroetoelis distrik.
De kokosboom bereikt een hoogte van tien tot twintig meters.	Loehoerna kalapa ti sapoeloeh nĕpi ka doewa poeloeh elo.
Daarop werd Abdoelkarim door een menigte lieden omsingeld; hij liep zoo hard als hij kon en kwam terecht in een sloot en brak zijn been; hij viel voorover en zijn oog werd dermate gestoken, dat hij aan het eene oog blind werd.	Tidinja ki Abdoelkarim dikĕpoeng koe djalma rea, loempat sakoewat-koewat, naradjang kakalen, potong soekoena, laboeh nangkoeban, katjolok matana datang ka petjak.
Hoeveel paal is de afstand van Bandong naar Tjitjalengka.	Sabaraha pal djaoehna ti Bandoeng ka Tjitjalengka?
Uit welke opbrengsten is men hier gewoon de belasting te betalen?	Biasana oerang dijeu majar padjĕg tina ladang naon?
Daarop ging ik er heen; door den honger gedreven had ik er reeds geen afkeer meer van.	Tidinja disampeurkeun koe ama; tina koe bawaning langlajeuseun geus poho di kageuleuhan.
Wat maakt men van ijzer?	Barang naon anoe didjijeun tina beusi?
Waarvan wordt glas gemaakt?	Ari gĕlas didjijeun tina naon?
Van hier is mijn huis niet te zien.	Tidijeumah imah koela teu katembong.
Op uw woorden vertrouwende zal ik het doen.	Tina pĕrtjapa ka omongan maneh koela rek ngalampahkeun bae.
Sedert zijn jeugd draagt hij dien talisman.	Makena djimat eta ti ngongora keneh.

Sinds eergisteren heb ik zelfs niet eens gegeten.	Ti mangkoehna (heuleut powe kamari) koela teu dahar-dahar atjan.
Reeds sinds vier dagen regent het over dag.	Geus ka opat powe ijeu sok hoedjan bae ti beurang.
Zij ontvingen een aandeel in de winsten, ieder naar zijn inleg.	Maranehna narima bagian tina bati noeroet sakoemaha modalna.
Voor hoeveel verhuurt ge uw karretje van hier naar T. en terug?	Sabaraha sewaänana per maneh ti dijeu ka T. poelang anting?
Vijf dagen nadat het gestolen werd, bemerkte mijnheer dat zijn beurs leeg was.	Heuleut lima powe tina dipaling, katangen koe toewan jen radjoetna leungit.
Toen ik ze weer ontmoette, waren ze reeds zoo, aan het eene oog blind en kreupel, als hebbende zich bezondigd jegens vader en jegens God, omdat ze een dwaalleer geleerd hadden.	Ari papanggih deui, manehna geus kitoe paretjak darejog, doraka ti bapa djeung ti pangeran, sabab ngadji elmoe njasab.
Heeft de staljongen het paard al geroskamd?	Koeda geus dikĕrok koe gamĕlna?
Alleen maar uit vreeze wil hij niet vertrekken.	Ngan bawaning koe sijeun bae mana teu daekeun leumpang.
He! wat is dat een mooi paard.	Euleuh! koe aloes koedateh.
He! wat zijt ge toch schoon.	Euleuh! koe geulis maneh.
Ik kan de hitte niet uithouden.	Koela teu koewat koe panas.
Ik ben bang voor dien hond.	Koelamah sijeun koe anding eta.
Schrijf dit met inkt, niet met potlood.	IJeu toelis koe mangsi, oelah koe patlot.
Zijn hand zat vol met bloed.	Leungeunna mani pinoeh koe gĕtih (lokot, boborot, lamborok koe gĕtih).
Snij dat touw met een hakmes door.	Eta tambang geura keureut koe bĕdog.
Hoe komt het, dat de suiker zoo vol mieren zit?	Naha goelateh mana pinoeh teuing koe sireum?
Wijn doet men in flesschen.	Anggoer kalampahna diwadahan koe (dina) gĕndoel.
Uit eigen beweging kwam hij hier.	Datangna kadijeu koe karĕpna sorangan.
Hoe komt het, dat dat boek zoo uit elkaar is?	Koe naon eta boekoe oedoelan nakĕr geuning?

Ik kan het niet uithouden van de muskieten.	Koela teu kawawa (koewat) koe reungit.
Slechts ter wille van God (om niet) leert die bedevaartganger zijn leerlingen den koran lezen.	Karana Allah bae eta hadji ngagoeroe ngadji ka moeridna.
Waar staat die djĕroekboom?	Lĕbah mana tangkal djĕroekteh?
Aan geene zijde van de markt.	Beh ditoeëun pasar.
Achter het huis staan drie kokosboomen.	Toekangeun imah aja kalapa tiloe.
Is hij door 't bosch gegaan of heeft hij een anderen weg genomen?	Koemaha manehna djalan toeroet leuweung atawa make lain djalan?
Destijds was de vrede tusschen de vorsten reeds verbroken.	Harita roedjoekna antara radja-radja geus pĕgat.
Hij is oud genoeg om zelf te kunnen antwoorden.	Oemoerna geus meudjeuhna pikeun ngawalon sorangan.
Hij is te zwak om te zitten.	Manehna lĕsoe teuing pikeun njitjingan.
Wat doet de tuinbaas.	Toekang kĕbon keur digawe naon?
Mijn oom was toen niet thuis.	Harita paman koela keur euweuh di imah.
Waar is Wangsa?	Di mana ki Wangsa?
Hij is bezig water te koken.	Eukeur naheur tjai.
Toen ik in de stad kwam, was er oproer in de kampong.	Basa koela datang kadajeuh (nagara), eukeur gehger (roesoeh) di kampong-kampong.
Nu is het heel wat anders geregeld, vergeleken met ten tijde mijnheer nog hier was.	Ajeunamah sanes pisan atoeranana tinimbang djeung djaman keur aja keneh gamparan.
Waarom loopt gij zoo vreeselijk hard?	Keur naon maneh leumpang gantjang gantjang teuing.
Voor wie zijn die muiltjes?	Keur saha sĕlopteh?
Men leeft niet alleen om te eten.	Djalma hiroep lain pikeun njatoe woengkoel.
Ik stel pisang boven ananas.	Pikeun koela danas eleh (katjek) koe tjaoe.
Waar moet deze brief heen gebracht worden?	IJeu soerat keur ka mana?
Dit eten is niet genoeg voor zes man.	Kadaharan sakijeumah mowal mahi baris djalma gĕnĕpan.

Den volgenden morgen werd hij door het bestuur gevonden en in verpleging opgenomen in het ziekenhuis.

Ari isoek kapanggih koe parentah, dirawatan dibawa ka imah pa-ra .ti noe gĕring.

Al die moeite, die hij doet, is slechts voor zijn vermaak.

Sakabeh kasoesahan anoe dilakonan ngan pikeun kasoekaänana bae.

Op aarde zijn zeer vele dieren, die allen den mensch tot nut zijn: er zijn er die tot voedsel dienen, lastdieren, trekdieren en huisdieren, die men om hun schoonheid houdt.

Sadjĕroning boemi aja pirang-pirang sato, kabeh djadi mangpaät ka manoesa; aja noe baris hakaneun, aja noe baris gaweкeuneun, aja noe baris toempakaneun, aja noe baris ingoeweun diarah aloesna.

Bij de komst van den Gouverneur werd het geschut tot vereering afgeschoten.

Sasoempingna Toewan Goepĕrnoer, toeloej marijĕm diseungeut pikeun ngahormat.

DE VOEGWOORDEN.

Breng pen en inkt.

Bawa mangsi djeung kalam (pena).

Ik blijf nog liever thuis dan naar den berg te gaan.

Djeung ka goenoeng mĕnding keneh tjitjing di imah.

Wat is beter, te leven of te sterven?

Mĕnding mana hiroep djeung paeh?

Bovendien moet ge binnen niet rooken.

Djeungna deui oelah rek oedoed di djĕro.

Er werd niet afgedongen en alle rijst gekocht; die twee honderd kojans brachten gezamenlijk achtduizend rijksdaalders op en ik ontving het geld contant in goudgeld uitbetaald en de geldzakken, zijden geldbundels, kreeg ik er op toe.

Hĕnteu ditawar deui, dibeuli bae kabeh beasteh; djoemlah dina doewa ratoes kojan pajoe dalapan reboe ringgit, sarta katampa kontan doewitna, roepa oewang ĕmas bae, katoet kandjoetna, kantong soetra, dibikeun.

Met wien sprak mijnheer zooeven?

Gamparan tjikeneh saoer sarĕng saha?

Ik klemde mij met zes makkers aan de plank vast, die met de golven meedreef.	Ama rawoeh batoer-batoer noe toedjoehan pada nangkod dina papan noeroetkeun aloen.
Hij wist, dat ik komen zou en ging mij te gemoet.	Manehna njahoeun jen koela rek datang sarta mapagkeun.
Het is nu al zeer lang geleden, dat we onze ouders verlieten en toch hebben wij nog niets verkregen, en al zijn we nu al beschaamd voor vader, wat is er aan te doen; kom laten we maar huiswaarts gaan.	Ajeuna oerang geus lawas katjida nja ninggalkeun indoeng bapa, toer oerang taja boeboewatan, ngan kijeu bae, ari ajeuna eraera ge koe bapa, dikoemakakeun, hajoe oerang balik bae.
De kinderen weenden toen ze hoorden en beseften de kommer van hun vader, die (zulk) een groot gevaar voor oogen had.	Para poetra tjeurik ngoepingkeun sarta ngaraskeun kasoesah rama tina majoenan balahi gĕde.
Zooeven heeft (mijnheer) het districtshoofd dien man, die uit een kokosboom gevallen is, bezocht; zelfs heeft hij gezegd, dat hij geneesmiddelen zou zenden.	Tjikeneh djoeragan wadana ĕntas ngalajad (ngalongok) noe ragrag tina kalapa tea, malah saoerna bade ngintoenkeun tamba.
Gij zegt de waarheid, want gewoonlijk wordt de godsdienst slechts als een dekmantel gebruikt en toch, volgens den godsdienst moeten waarlijk de braven zijn evenals die Hollander was.	Bĕnĕr eta omong maneh, sabab loembrahna agamateh dipake pipinding bae, toer dina agamamah nja koedoe kitoe noe hadeteh tjara eta walanda tea.
Toen het avondgebed afgeloopen was, verscheen er rijst met vele toespijzen.	Ari bada magrib bol sangoe djeung rea lalawoehna.
Wat mij betreft, ik geef er den brui van zonder betaling te werken.	Ari koelamah sangeuk digawe hĕnteu make bajaran.
Vele hoofden bemoeien zich zeer zelden met de aangelegenheden van den kleinen man en dat is toch zeer noodig.	Rea menak-menak tjarang katjida tjampoer kana pĕrkarana noe leutik; toer etateh pĕrloe pisan.
De gastheer antwoordde mij: och, hoe kunt ge toch zoo zijn, misschien droomt ge hardop of zijt	Priboemi ngawangsoel ka ama: ih! naha sampejan mana kitoe, soegan goendam atawa owah akal,

ge krankzinnig, dat ge zoo spreekt; niet alleen heb ik dat geld niet ontvangen, ik heb het zelfs niet niet gezien.	mana ngalahir kitoe; ari sadkaoela oelahmoen tampa oewang sakitoe, neuleu oge hĕnteu?
Als het aldus gesteld is, behoef ik niet bang te zijn.	Ari kitoemah mowal matak sijeun.
En hoe is het toen afgeloopen; is het feest nog doorgegaan of niet?	Koemaha ari geus kitoe; toeloes sidĕkahteh atawa hĕnteu?
Wat is badori?	Naon ari badori?
Morgen heb ik geen tijd.	Isoekmah koela teu ari.
Vergeet niet als ge naar de markt gaat visch koopen.	Maneh ari ka pasar oelah poho meuli laoek tjai.
Toen ik op de reede kwam, ging ik terstond naar de markt.	Dĕmi datang ka palaboewan, ama toeloej kapasar.
Ge moogt naar de waroeng gaan, maar blijf niet te lang onderweg.	Hade maneh ka waroeng, tapi oelah lila teuing di djalana.
Ik heb het hem voorgesteld, maar hij wil toch niet.	Koe koela geus diadjak, tapi teu daekeun bae.
Daarop werd de amokmaker neergeschoten.	Toeloej noe ngamoekteh dibĕdil.
Bovendien wil ik niet eens gaan kijken (naar het schouwspel).	Barina oge koela teu hajang laladjo.
De reden, dat ik u hier bijeenvergaderd heb, is, dat er te beraadslagen valt.	Noe matak maraneh dikoempoelkeun kadijeu sabab aja pibadamieun.
Wat staat ons te doen, daar we zoo door vader behandeld worden?	Koemaha pĕtana oerang mana disakijeukeun teuing koe rama?
Het is van koppigheid dat hij niet wil slapen.	Koe bantahanana bae mana teu daekeun sare.
Ge moet hem niet slaan, want hij is nog maar een kind.	Manehna oelah rek dipeupeuh wantoe boedak keneh.
De kinderen antwoordden allen hun vader: met uw verlof, de reden dat wij allen voor u verschijnen is, dat we u bedrijfskapitaal willen verzoeken.	Poetra-poetra ngawalon kabeh ka rama: soemoehoen pariksa, poerwa djisimkoering sadaja doemeuheus ka rama soemĕdja njoehoenkeun dipaparin modal.
Opdat ge ijverig zijt in uw werk, zal ik u tien gulden 's maands tractement geven.	Soepaja gĕtol dina pagawean, maneh rek digadjih sapoeloeh roepiah saboelan.

Als ik oud ben, zal ik rusten.	Koela oepama geus kolot, rek tjitjing bae.
Als hij goed werkt, zal hij 't hier goed hebben.	Oepama hade pagaweanana tangtoe bakal sĕnang didijeu.
Ik zal blijde zijn als 't goed afloopt.	Lamoen lastari tangtoe koela atoh.
Wanneer ik koop, betaal ik altijd te duur.	Koela lamoen barangbeuli, salawasna majar mahal teuing.
Ik (jongere broeder) wist niet, dat gij (oudere broeder) op reis gingt naar Garoet.	Adimah teu njaho jen akang rek leumpang ka Garoetteh.
Hij was verstoord, omdat hij uit zijn slaap gewekt was geworden.	Manehna moerang-mareng bae, pedah dihoedangkeun.
Ik heb de goederen nog niet gezonden, omdat ze nog niet allen afgeladen zijn.	Barang-barang koe koela teu atjan dikirimkeun, pedah teu atjan dihandjatkeun kabeh.
Als gij het kunt onthouden, heb ik er vrede mee.	Darapon (dapon, asal) sampejan kadoega, koela narima bae.
Al hebt gij gezondigd, zal ik u toch niet verstooten.	Sanadjan maneh boga dosa oge, mowal rek ditalak koe kami.
Ik hoop, dat hij van zijn dwaling terugkome.	Panghar̆ep koela soepaja manehna djadi hade deui tina kasasarna.
Regel het zoo, dat ze tegelijk aankomen.	Geura oeroeskeun soepaja barĕng datangna.
Wees voorzichtig, dat gij niet valt.	Mangka ati-ati soepaja oelah datang ka laboeh.
Berg die goederen weg, dat ze niet zoek raken.	Geura ampihkeun eta barang ambrih oelah koengsi leungit.
Vraag hem of hij werkelijk ziek is.	Tanjakeun naha ĕnja gĕring.
Nu weet ik niet of hij leeft of dood is, ik heb hem niet meer ontmoet, en zelfs geen bericht van hem vernomen.	Ajeuna doeka hiroep doeka maot; teu papanggih deui sarĕng teu meunang bedja-bedja atjan.
Ik weet niet of het regent of niet.	Doeka hoedjan doeka hĕnteu.
Onderzoek of hij schuld heeft of niet.	Geura ngadongdon manehna naha salah atawa hĕnteu.
Kijk eens of de man al gekomen is of niet.	Geura ilikan geus datang hĕnteuna djalmateh.
Toen wist ik nog niet, dat uw vader al dood was.	Haritamah koela teu atjan njaho, jen bapa maneh geus hilang.

DE INTERJECTIES.

Hei! wie is daar!	Wah! (jah) saha di dinja?
Zeg! waar gaat ge heen?	Dek ka mana, euj?
Och! ik zal maar alleen gaan.	Koela rek indit sorangan bae, ah!
Ach! wat heb ik een pijn.	Adoeh! njĕri-njĕri teuing.
Kijk! daar loopt de schurk.	Toeh! kaditoe leumpangna bangsatteh.
Heb ik van mijn leven! wat ziet gij er netjes uit.	Bo edan! naka maneh wĕt ginding-ginding teuing.
Hoe kunt gij toch zoo ondeugend zijn.	Naha sija bĕt bangor teuing.
Toe nu mijnheer! geef mij (eigenl. ik verzoek) een dubbeltje.	Abong deui djoeragan! njoehoenkeun artos sakĕtib.
Toe! laat mij eens kijken.	Tjing, nendjo.
Kom dan toch hier.	Kadijeu atoeh!
Toen ik tot mij zelven kwam, was ik op een schip, waar men mij op een tapijt gelegd had en er weende iemand, terwijl hij mij kuste; toen ik hem aandachtig aanzag, was het zoo waarlijk die vriend van mij, genaamd Abdoerahman van Bagdad.	Ari ingĕt geus aja di kapal, dikĕdĕngkeun dina alkĕtip sarta aja noe kenr tjeurik, bari njijoeman ka ama; ari ditĕgĕskeun, mana horeng sobat ama tea, ngaran Abdoerahman ti Bagdad.
Dan zijt gij het ook niet, die 't geld moet ontvangen.	Atoeh lain maneh noe koedoe nampa doewitteh.
Kijk! daar heb ik den ring, die weg was, gevonden.	IJeu geuning! kapanggih ali noe leungitteh.
Toen het mij duidelijk was, dat het Abdoerahim was, die mij omhelsde, verloor ik uit smart mijn bewustzijn.	Ari ama barang geus tetela Abdoerahim ge noe ngarontokteh, lĕs bae teu ingĕt tina koe bawaning kadoehoeng.
Kom hier!	Hijap kadijeu!
Goed, ga nu maar heen.	Heug! balik bae ajeunamah.
Vervolgens liet men mij zitten en reikte men mij dat groote kussen toe.	Tidinja ama gek didijoekkeun sarta disodoran anggĕl gĕde tea.
Vooruit, pak je weg!	Djor, mantog!
He! wat is dat water heet.	Tep! koe panas tjaiteh.

Daarop scheen de onderkoning verschrikt en hij vroeg: wat is er, vertel eens op.	Tidinja Radja anom sĕmoe kaget, toeloej mariksa: aja naon, geura pok tjarita.
Ga heen.	Djig, (los, bral) geura indit.
Toe! ga eens kijken of de paarden gras genoeg (eigenl. veel gras) hebben.	Pek lilikan koedateh loba djoekoetna.
Aan een pleisterplaats gekomen, ontmoette ik iemand aan den zoom van de kampong.	Dopi dalang ka hidji pamondokan, prok papanggih djeung hidji djalma di sisi lĕmboer.
Toe! spreek dan toch.	Pok! ngomong atoeh.
Bij hem tehuis (eigenl. op zijn erf) gekomen, vond ik daar alles zeer goed gereed en onthaalde hij mij uitermate goed.	Dopi dongkap ka lĕmboerna, langkoeng-langkoeng sadija, sor soesoegoehna ka abdi langkoeng-langkoeng saena.
Laat de leidsel maar los.	Sot bae kadaliteh.
Na het eten kwam er koffie en tabakspijpen.	Sanggeus dahar bol tjikopi sarĕng hoga.
Zet die schaal maar op de tafel.	Eta basi sok bae kana medja.
Daarop vertelde ik van dat ik hem onderweg ontmoette, tot dat ik vertrok en het in bewaring gegevene geloochend werd.	Toeloej ana tjarita ti barang gok papanggih, di djalan nĕpi ka indit sarta diangles titipan.
Hier heb je geld.	Kop! ijeu mere doewit.
Abdoerahman sprak: hetzij nu aldus mijn zoons; hier hebt ge ieder honderd rijksdaalders, ga nu op reis naar Egypte om kennis op te doen, die u tot nut strekt, hierbeneden en hiernamaals.	Njaoer Abdoerahman: kijeu ajeuna baroedak; top! ijeu doewit saratoes pasmat sewang, los! njaraba ka Mĕsir ngadji elmoe noe mangpaät ka awak doenja aherat.
Laat de koe maar sterven, zij wordt toch niet meer beter.	Sina hos bae sapiteh, da mowal daekeun tjageur deui.
Één bediende was nog niet ingeslapen, hij was pas gaan leggen nadat hij geschreven had en had een schrijflessenaar naast zich.	Ngan aja hidji boedjang tatjan tibra, kakara doeg ngĕdĕng beuteung noelis, ngagigirkeun lesnar panoelisan.
Vooruit, koetsier.	Sor! madjoe koesir.
Kom, talm niet.	Seug-seug, oelah disĕlang.

Toen hij de lessenaar greep, werd zijn oog met een lange arenpen doorstoken.

Barang kek ditjĕkĕl lesnarteh, matana ditjotjog koe kalam haroepat pandjang.

Toen Abdoelkarim de prinses, de dochter van den patih zag, werd hij uitermate verliefd op haar.

Ari eta ki Abdoelkarim barang ret neuleu ka poetri, poetra papatihteh, liwat langkoeng kaedananana.

Daarop vluchtte Oemar Sanoesi met zijn kameraad, genaamd Basid, honderd vijftig rijksdaalders meenemende.

Tidinja ki Oemar Sanoesi djeung batoerna, ngaran ki Basid, bol minggat, bari mawa doewit saratoes lima poeloeh pasmat.

Terwijl ze koffie zaten te drinken, kwamen er drie menschen, kreupel en met één oog, die dadelijk zonder complimenten mee koffie dronken.

Sabot keur ngopi djĕboel tiloe djalma dejog bari petjak oedjoeg-oedjoeg kop bae miloe ngopi hĕnteu tata pasini deui.

Met het ondergaan van de zon werden er vele duizende lichten ontstoken.

Barang reup sareupna dipasang damar pirang-pirang reboe reana.

NADRUKSWIJZERS.

Wat is het lastig, dat hier geen badplaats is; waar moet ik nu gaan baden?

Hese teuing euweuh tampian di dijeu; di mana nja mandi ajeuna?

Daarop sprak hun vader: kinderen, ik wil u nu mijn levensgeschiedenis vertellen; luister toe, hoe ik zoo rijk ben geworden.

Tidinja ramana njaoer: hé, baroedak! ama ajeuna rek njaritakeun lalampahan ama, dengekeun koe maraneh noe matak ama sakijeu nja kabeungharan.

Wanneer toch zal ik mijnheer wederzien?

Iraha nja pitĕpangeun deui sarĕng gamparan?

Dat juist is de reden dat ik boos ben.

Nja eta noe matak koela ambĕk.

Wie zoekt zal vinden.

Saha noe neangan nja eta bakal manggihkeun.

Het is nog gelukkig, dat hij niet al zijn geld verloren heeft.

Nja oentoeng keneh doewitna teu leungit kabeh.

De kinderen spraken tot hun vader: vreeselijk zijn uwe folteringen geweest; gelukkig dat God u behouden heeft.	Para poetra hatoeran ka ramana: nja langkoeng-langkoeng amateh nja kasangsara, soekoer koe Goesti Allah disalamatkeun.
Zoo is het ook juist gebeurd	Nja kitoe pisan kadjadianana.
Wanneer zullen we naar de warme bron gaan?	Iraha oerang ka tjipanasteh?
Ben ik dan een lichtmis dat gij (oudere broeder) mij zoo behandelt?	Na dajang koeringteh mana di kitoekeun teuing koe akang?
Daar weet ik volstrekt niets van.	Etamah teu njahoteh teuing.
Oemar Sanoesi glimlachte en sprak: gij hecht zeer erg aan tooverspreuken; hoe bewezen het ook is, dat ze niet helpen, houdt gij dit toch staande.	Oemar Sanoesi goemoedjĕng, lakirna: pageuh katjida kana djampeteh; sakitoe geus boekti teu matih, diëstoekeun bae.
Zou die hond niet bijten?	Mowal ngegel eta andjingteh?
De reden, dat ik voor u verschijn, is, om dat geneesmiddel te verzoeken.	Noe mawi abdi marĕk ka gamparna, bade njoehoenkeun landong tea.
Daarop ging hij met de drie bedelaars gezamenlijk eten; ze werden door slaven bediend, die netjes gekleed waren, beter dan de gasten, die bediend werden.	Toeloej dahar ngarijoeng djeung tiloe kekere; dilalajanan koe djalma beunang meuli bae sarta harade pakena ngoengkoelan semah anoe dilalajanan tea.
De dief is al opgepakt.	Noe maling tea geus ditangkĕp.
Op het stuk katoen, dat ik verpandde, kreeg ik maar één rijksdaalder.	Beunang koela ngagadekeun lawon sakajoeh (sagĕbloq) tea, ngan meunang bati saringgit.
Wat mij betreft, ik heb geen schuld.	Ari koelamah teu boga dosa.
Als het aldus is, ben ik niet ongerust.	Lamoen kitoemah mowal salĕmpang
De twee jongere broeders antwoordden: ja, zoo is het, wij treffen het niet dat wij zulk een vader hebben.	Wangsoel adina noe doewa: ĕnja kitoe pisan, oerangmah boga bapateh hĕnteu kabĕnĕran.
Het is nu geen tijd om naar de markt te gaan; het is beter morgen.	Ajeunamah kapalang ka pasarteh; mĕnding isoek bae.

Dat doet er niets toe.	Etamah mowal djadi naon-naon.
Vleesch is hier duur.	Ari laoekmah mahal didijeu.
Laat maar, als hij niet wil.	Keun bae, ari teu daekeunmah.
Eigenlijk moest gij hem niet antwoorden.	Bĕnĕrnamah oelah ditembalan.
De rechter antwoordde: ik berust in uw toorn; eigenlijk is de moordenaar niet deze, die heet Abdoerahim.	Hakimteh ngawalon pokna: soemoehoen bĕbĕndoe; ari tĕgĕs noe maehan tamah lain ijeu, ngaranna Abdoerahim tea.
De drie bedelaars antwoordden: wat dat gebed betreft, dat heeft wel geholpen, want als we geen gebed gehad hadden, waren we allen zeker reeds van honger omgekomen.	Kekere tiloe ngawalon: ari doa temah nja matih oge, sabab lamoen hĕnteu garadoeh doa, meureun geus pada paeh lang leujeuseun.

DE SAMENGESTELDE WOORDEN.

Is waarlijk uw schoonbroeder gestorven?	Ĕnja, adi-beuteung maneh hilang?
Het bevalt mij hier goed, want ik krijg hier genoeg te eten en te drinken.	Koela mah bĕtah didijeu, da sok seubeuh njatoe-nginoem.
Die knaap heeft geen ouders meer.	Eta boedak geus teu boga indoeng-bapa.
Uw gedragingen zijn zeer slecht.	Lakoe-lampah maneh goreng katjida.
Jij bent zeer ondeugend.	Sija bangkawarah tĕmĕn.
Al de huisgenooten zijn ziek.	Kabeh eusi-imah gĕring.
Waarom draagt deze brief geen handteekening?	Koe naon ijeu soerat teu make tanda-tangan?
Het verwonderd mij zeer, dat gij niet van klapperwater houdt.	Heran katjida maneh teu beuki tji-pati.
Begrijp toch niet altijd verkeerd.	Oelah sok salah-tampa.

Dat doosje is gestolen door een lange slanke vrouw.	Eta pĕpĕtenteh dipaling koe awewe djangkoeng-leutik.
Breng de luierstoel naar voren.	Geura bawa korsi-malĕs ka hareup.
Vul de hanglampen.	Lampoe-gantoeng geura minjakan.
Die menschen van hier zijn allen landbouwers.	Oerang dijeu kabeh djadi ahli-tani.
Slacht die kip met een peso raoet.	Eta hajam geura peuntjit koe peso-raoet.
De weg moet rondgemaakt worden.	Djalan koedoe ditonggong-koejakeun (dipĕlĕngkoengkeun).

DE WOORDHERHALING.

Breng de paarden naar het grasveld.	Koeda geura kaäloen-aloenkeun.
Die poort is erg vermolmd; het wordt tijd dat hij vervangen wordt.	Eta katja-katja geus bobo katjida; meudjeuhna diganti.
Zeven nachten lang verbleven wij op de reede van Caïro; dag en nacht maakten wij pret en smulden wij.	Meunang toedjoeh peuting nja ngĕndĕk di palawoen Mĕsir, saban powe saban peuting soekan-soekan bae dahar leueut.
Al wie soldaat wil worden; moet daarvan mededeeling doen aan het desahoofd.	Saha-saha noe hajangeun djadi sĕrdadoe, koedoe mere njaho ka loerah.
Van de reede ging ik naar de stad; in de stad dwaalde ik rond, en bekeek de merkwaardigheden, daar het een groote en drukke stad was.	Ti palaboewan toeloej leumpang ka nagarana; di nagara oedar-idĕr njaba, ngilikan noe langka-langka, wantoe-wantoe nagara gĕde sarta rame.
Herstel het dak zoo vaak als het lekt.	Hateupna geuwat ajoeman tijap-tijap iris.
Vervolgens liep ik doelloos voort, zonder te weten waarheen en zonder dat ik mij bewust was, wat ik eigenlijk wilde.	Tidinja ama leumpang sakaleumpang-leumpang tamboeh-tamboeh noe didjoegdoeg, samar-samar noe disĕdja.

Moge mijnheer niet boos zijn.	Moegi-moegi gamparan oelah poendoeng (bèndoe).
Hij doet altijd maar of hij boos is.	Manehna ari ambĕk sok poera-poera bae.
Binnen tien dagen gingen zij weer bedelen en liepen ze alle erven af; hun lichaam werd steeds zwakker en ze waren verbruind (van de zon) en mager en hun kleeren waren aan flarden.	Sadjĕro sapoeloeh powe geus menta-menta deui, oedar-idĕr ka oenggal pakoewon; beuki roeksak bae awakna, nja hideung nja koeroe, papakeanana roebat-robet.
Ik ben vreeselijk bedroefd.	Koeringteh nalangsa kabina-bina.
Waarom spreekt gij (oudere broeder) mij zelfs niet eens aan, als ge mij onderweg op straat ontmoet?	Koe naon ari amprok di djalan koering hĕnteu ditanja-tanja atjan koe akang?
Die vogel zal wel spoedig sterven, want hij wil niet eens eten.	Eta manoek mowal teu tereh paeh, da teu daekeun njatoe-njatoe atjan.
Ik heb in het geheel niet zulke gedachten (plannen).	Abdimah teu pisan-pisan gadoeh emoetan kitoe.
Daarop werd ik door den rechter en zijn acessoren ondervraagd.	Tidinja ama toeloej dipariksa koe hakim djeung reng-renganana.
Waarom zijt gij den ganschen dag toch zoo nurks?	Koe naon maneh bĕt baeud (djamĕdoed) bae sapopowe?
Nergens om.	Teu koe naon-naon.
Langzamerhand zal hij wel weer beter worden.	Laoen-laoen ge tangtoe djadi tjageur deui.
Het is niet aan te nemen, dat iemand, wien het hier zoo goed bevalt, spoedig naar huis terug wil.	Mowal ĕnja djalma keur ngeunah-ngeunah di dijeu, hajangeun tereh balik.
Voor zoover ik weet, is hij het niet die gestolen heeft.	Sanjako-njaho koelamah lain manehna anoe maling.
Maak die eetwaren niet allen op.	Eta kahananan oelah rek dibeakbeakkeun.
Ik ben op zee wezen visschen, doch ik heb geen enkele visch gevangen.	Koela ĕntas ngoeseup ka laoet, tapi teu beunang laoek hidjihidji atjan.
Daarop legde ik mij ter ruste, maar ik sliep niet dadelijk in, ik lag met open oogen onophoudelijk na te denken over de goedheid van dien gastheer.	Toeloej ama ngĕdĕng, tapi hĕnteu oedjoeg-oedjoeg heës; njilĕk bae, hĕnteu eureun-eureun mikiran kabageuranana eta priboemi.

Overmorgen ga ik zeer vroeg in den ochtend op reis.	Pageto koela rek leumpang isoek-isoek pisan.
Ik heb in het geheel niets gekregen.	Koelamah hěnteu dibere saeutik-eutik atjan.
Die slingerplant schiet zeer spoedig ranken.	Eta mangandeuh tereh pisan areuj-areujan.
Als gij zoo ongeregeld naar school gaat, krijgt gij later zeker geen landsbetrekking.	Lamoen silaing ngan heuleut-heuleutan bae ka iskola, tangtoe di ahirnamah mowal bisa djěněng.
Vervolgens dacht ik: het is beter vooreerst in Bagdad te toeven, om dat ik toch geen haast heb naar Syrië terug te keeren.	Tidinja dipikir koe ama: leuwih hade moekim heula di nagara Bagdad, sabab balik oge ka Sam taja boroboroëun.
Waarom loopt die oppasser van het onderdistrictshoofd zoo in alle kampongs rond?	Koe naon eta oepas tjamat sok iděr-iděran bae ka oenggal lěmboer?
Op school moogt ge niet zitten rond te kijken.	Di iskola teu meunang loeak-lijeuk.
Op zijn best genomen is hij een lafaard.	Hade-hadena manehna djalma djě-djěrih.
Hoe lang hebben ze al een eigen woning.	Geus sabaraha lilana maranehna imah-imah?
Toen ik gebaad had, ging ik weer zitten praten met dien gastheer.	Ari ěuggeus mandi, gek ama dijoek deui omong-omongan djeung pamadjikanteh.
Ik kan je niet verstaan, als ge zoo zit te fluisteren.	Teu kadenge, ari haroewas-harewoemah.
De dief keek al vluchtende telkens om.	Noe maling oelak-ilikan bae bari loempat.
Iedere keer als ge wilt innemen, moet ge slechts zeer weinig nemen.	Tijap-tijap rek něda oebar, koedoe njokot ngan saoetak-saeutik bae.
Wie is die man, die zoo heen en weer op den weg loopt?	Saha eta djalma noe wara-wiri bae di djalan?
Den geheelen weg over deed hij niets dan omkijken.	Sapandjangna djalan gawena ngan loeak-lijeuk bae.
Die politiesoldaten loopen reeds drie uur in de stad rond.	Eta pradjoerit geus tiloe djam oedar-ider bae di kota.
Ik geef er den brui van den ganschen dag zoo toegesnauwd te worden.	Koelamah sangeuk disěntak-sentoek bae sapopowe.

Hoe komt het, dat uw kleeren zoo aan flarden zijn?	Koe naon papakean maneh bĕt roewak-rawek pisan?

HET VOORVOEGSEL **SA.**

Van hier naar Bandong loopt men in één dag (eigenlijk is men slechts één dag onderweg).	Ti dijeu ka Bandoeng ngan sapowe di djalan.
Het kost slechts één gulden.	Rĕgana ngan saroepiah.
Mijn baadje kost een gulden en een dubbeltje.	Rĕgana badjoe koela saroepiah poendjoel sakĕtib.
Haal even een vel papier.	Tjik, tjokot kĕrtas salambar.
Kom eens even hier.	Ka dijeu sakeudeung.
Pradja gelijkt sprekend op zijn vader.	Ki Pradja sanjĕples djeung bapana.
Ik had twee koelies bij mij, die mijn kleederen en leeftocht droegen; over den geheelen weg was ik slechts vervuld van den smart gescheiden te zijn van Abdoerahim.	Ama mawa doewa boeroeh noe mawa papakean reudjeung bĕbĕkĕlan; saparat djalan taja noe dipikir ngan kangĕnĕsan pisah djeung Abdoerahim.
Men zegt, dat de loerah van Tji Sitoe één konkelpartij vormt met dien karbouwendief.	Bedjana loerah Tji Sitoe djadi sakait djeung noe maling moending tea.
Ik wil in één bed slapen met u (oudere broeder).	Hajang sare saĕnggon djeung akang.
Waarom schreit die knaap zoo den ganschen dag?	Koe naon eta boedak bĕt tjeurik bae sapopowe?
Hij woont met zijn broeder in één huis.	Manehna tjitjing saimah djeung doeloerna.
Ik verzoek wat koud water.	Menta tjiatah saeutik.
Op zijn minst bedraagt zijn schuld honderd rijksdaalders.	Hoetangna sakoerang-koerangna saratoes ringgit.
Geef hem zijn zin of jaag hem weg.	Geura toeroet sakarĕpna atawa geura toendoeng bae.

He vriend! de reden, dat ik 's avonds op den grooten weg rondkuier is, dat er mogelijk vrienden en betrekkingen zijn, verhinderd hun tocht verder voort te zetten en ik hen nachtverblijf wil aanbieden; zooveel mogelijk is alles gereedgemaakt en ik doe het pro deo.

He kisanak! kaoela noe matak ngalantoeng sore-rore di djalan gĕdeteh, nja eta, bisi aja sanak baraja noe katanggoengan lakoe, kapalang lampah, sĕdja njarekeun, geus sadija pisan sakintĕn-kintĕnna, sarta sĕdja kĕrna Allah.

Zoolang als ik leef hoor ik nu voor het eerst een stem als van een spook.

Saoemoer hiroep kakara ajeuna ngadenge sora djiga djoerig.

In dezen brief bied ik u mijne gelukwenschen aan met het nieuwe jaar.

Salĕbĕting sĕrat ijeu djisimabdi njanggakeun di kawiloedjĕngan wireh tahoen baroe.

Hoe diep is deze put?

Sakoemaka djĕrona ijeu soemoerteh?

Zij willen niet doen zooals ik zeg.

Teu daraekeun bae noeroet sakoemaha papatah (omongan) koela.

's Namiddags, terstond na het middaggebed, gingen ik en mijnheer de oude prediker onze opwachting maken, en die onderkoning van Egypte kende mij reeds.

Ari sore sabada salat asar, toeloej ama djeung toewan kĕtib sĕpoeh ngadeuheus sarta eta Radja anom Mĕsir geus oeningaeun ka ama.

Toen het dorpshoofd thuis kwam, werd hij plotseling ziek.

Sadatangna loerah ka imahna, broek bae gĕring.

Een kind kan zoo ver niet loopen.

Boedak leutik mowal bisaeun leumpang sakitoe djaoehna.

Vervolgens nam ik het geld aan, maar het schip met al zijn toebehooren gaf ik aan dien Hollander.

Toeloej koe abdi eta oewang ditampa, tapi ari kapalmah djeung saparabotna kabeh dibikeun ka eta walanda.

Al het land binnen dezen greppel is het mijne.

Sakoer tanah noe kakoeroeng koe parigi ijeu noe koela.

Van al deze kokosnoten wordt olie gemaakt, behalve gindsche stapel.

Sakoer kalapa ijeu dikĕlĕtik (dikĕlĕndah) kabeh, kadjaba goendoekan eta.

Hij riep allen te zamen, die onder hem staan.

Sakoer djalma noe di bawah parentahna dikoempoelkeun.

Al de meubels in dit huis zijn de mijne.

Sakoer parabot noe aja di djĕro imah ijeu noe koela.

Al de vijf lampen zijn uitgegaan	Sakabehna lampoe noe lima parareum
Al de leerlingen kregen een prijs.	Sakabehna moerid-moerid meunang gandjaran.
Doorgaans gaf mijnheer een fooi, waarom nu toch niet?	Sasarinamah toewan sok barang-paparin; koe naon margina ari ajeuna hĕuteu?
Ik heb den ganschen nacht niet kunnen slapen.	Koelamah sapeuting djĕpoet teu daek heës.
Haal een kopje en schoteltje.	Geura tjokot tjatjangkir satangkĕp.
Vergeet het nimmer weer.	Salawasna oelah rek poho deui.
Houdt altijd mijne lessen voor oogen.	Salawasna mangka ingĕt kana papatah oerang.
Dat kind slaapt maar door al dat geweld heen.	Sanadjan sakitoe ramena, boedakteh heës bae.
Onder de verscheurende dieren is de leeuw de sterkste.	Sadjĕro sato galak singa noe pangrosana.
Binnen zeven jaar was hij al zeer rijk, zelfs was zijn schoonvader verre beneden hem (in rijkdom).	Sadjĕro toedjoeh tahoen geus beunghar katjida, malah mitohana geus kahadapan pisan.
In honderd jaren gebeurt dit niet meer.	Sadjĕro saratoes tahoen tangtoe mowal kadjadian deui.
Hij beloofde binnen drie dagen te zullen betalen.	Djangdjina rek majar sadjĕro tiloe powe.
Als de regen ophoudt ga ik weer verder.	Saraätna hoedjan koela rek toeloej.
Op de aarde vindt men land en zee, bergen en dalen, rotsgrond en kiezelsteenen enz.; met dat alles heeft God den menschen begiftigd.	Sadjĕroning boemi aja daratan, aja laoetan, aja goenoeng, aja lĕbak, aja tjadas, aja keusik; djeung sadjaba tidinja; eta kabeh pangbahan Goesti Allah ka manoesa.
Toen de gevangene een dag lang water geput had, vluchtte hij.	Sanggeusna beunang nimba sapowe djĕpoet, toeloej sakitanteh minggat.
Maar al deed ik mij zelf geweld aan om het te kunnen (n.l. het schip besturen), ik kon het immers toch niet; ik wist de ligging niet der verschillende plaatsen, zoodat wij maar op goed geluk af zeilden.	Tatapi sanadjan maksakeun maneh bisa oge, da poegoeh hĕnteu bisa, hĕnteu njaho lĕbah-lĕbahna nagara hidji-hidjina, djadi lajar sakaparan-paran bae.
Bij mijn komst trof ik zijn vrouw ziek aan.	Sadatang koela pamadjikanana kasampak gĕring.

Het geheele dorp is afgebrand.	Sadesa (antero desa) kahoeroean.
En nu laat ik het geheel aan u over en verzoek ik recht van u.	Děmi ajeuna sakabeh-kabeh djisimkoering njoehoenkeun kaädilan gamparan.
In waarheid ben ik het, die de kokosnoten gestolen heeft.	Saběnernamah koela, noe maling kalapateh.
En de leeraar scheen zeer verblijd omdat hij zooveel geld ontving; in één oogenblik ontving hij honderd vijftig rijksdaalders.	Sarta ki goeroe sěmoe atoheun pisan sabab tampa doewit rea; sadjongdjongan tampa saratoes lima poeloeh pasmat.
Na het uitgaan van de school ging de onderwijzer naar het districtshoofd.	Saboebarna iskola ki mantri goeroe ladjěng ka wadana.
Hoeveel boomen zijn er in dezen tuin?	Di kěbon ijeu aja sabaraha tatangkalan?
Toen hun werk afgeloopen was, begaven de dagloners zich ieder naar hun eigen huis.	Barang anggeus pagawean, toeloej noe koeli (boeboeroeh) moeroe saěnggon-ěnggonna.
Men zegt dat mijnheer het onderdistrictshoofd een hert geschoten heeft zoo groot als een kalf.	Bedjana djoeragan tjamat ngaběďil oentjal sagěde anak sapi.

HET AANHECHTSEL **an**.

Draagt die pisangboom al vruchten?	Eta tangkal tjaoe geus boewahan?
De kip, die ik gisteren gekocht heb, heeft nu al een ei gelegd.	Hajam beunang meuli kamari tea, ajeuna geus ěndogan.
Hoe komt het, dat die sleutel zoo geroest is?	Koe naon eta koentji bět taihijangan teuing?
Hoe komt het, dat dat paard zoo zweet?	Koe naon eta koeda bět kesangan nakěr?
De nieuwe baboe is zeer gewillig.	Baboe noe anjar daekan pisan.
Hoe komt het, dat uw hand bebloed is?	Koemaha noe matak leungeun maneh gětihan?
Hoeveel gangen heeft die lastdrager gemaakt?	Koeli ijeu meunang sabaraha balikan?

Dat verhaal is roerend.	Eta tjaritaän matak waäs (kĕtir).
Zijn er dan veel herten in dit bosch?	Na leuweung ijeu loba oentjalan?
Zijn er dan vele visschen in dezen vijver?	Na rea laoekan ijeu balongteh?
Ga naar de markt om een bankbillet van tien gulden te wisselen en loop meteen even bij den kleermaker aan, om te vragen of mijn jas al klaar is.	Geura kapasar noekeuran oewang kĕrtas sapoeloeh roepiah, bari sakalian njimpang ka toekang kapoet tanjakeun djas oerang geus anggeus hĕnteuna.
Daarop ging ik handel drijven en gebeurde het, dat ik gemakkelijk winst behaalde.	Toeloej ama dagang; doemadakan gampang bae njijar batiteh.

HET AANHECHTSEL eun.

Mijn hoofddoek is aan de rivier achtergebleven.	Totopong koela tinggaleun di tjai.
Durft hij 's avonds alleen uit te gaan?	Loedeungeun bidjil sorangan ti peuting?
Zooeven heeft mijnheer Ali last gegeven het paard te gaan baden, doch hij wil het niet doen.	Tjikeneh si Ali koe djoeragan ditimbalan ngamandian koeda, tapi teu daekeun bae.
Ik verkwistte mijn geld niet en kocht nooit goederen waar geen winst op te behalen was.	Hĕnteu tamplok-batjoteun reudjeung tara meuli barang-barang noe hĕnteu hasil.
En het zou niet goed zijn als ik overdadig mild was, dat is, maar in het blinde weggaf en mijn geld verkwistte, omdat het met zooveel moeite verdiend is.	Sarta ama hĕnteu pantĕs lamoen sapeh, tĕgĕsna bereau hĕnteu oeroes tamplok-batokeun tina sakitoe beunang hesena.
Hij wil wel helpen, doch hij kan niet en bovendien is hij bang door mijnheer bestraft te worden.	Daeknamah daek noeloeng, tapi teu bisaeun; kitoe deui sijeuneun diseuseul koe djoeragan.
Hij was zeer verbaasd toen hij dat bericht vernam.	Basa manggih bedja eta hoökeun pisan.

De gastheer stond verbaasd te kijken; hij scheen verschrikt en sprak: wellicht droomt gij hardop of zijt gij krankzinnig, dat gij spreekt van het toevertrouwen van tienduizend rijksdaalders.	Priboemiteh hoökeun sĕmoe kaget, pokna: boa sampejan goendam atawa owah akal njaoerkeun titip oewang ĕmas salaksa pasmat.
Hij kon zich aan de beschouwing daarvan niet verzadigen.	Teu daekeun wĕleh nendjo eta.
Bemoei u toch vooral niet met die zaak.	Peupeudjeuh oelah rek pipiloeëun pĕrkara eta.
Aldus bad ik tot God en op het hooren van dat gebed werd de vorst al meer en meer verwonderd.	Kitoe doa ama ka Goesti Allah, sarta kadangoe koe Radja doa kitoeteh, Radja beuki heraneun bae.
Daarop gaf ik het schip aan dien stuurman, omdat ik hem zoo dankbaar was en als belooning voor zijn rechtschapenheid, maar die stuurman wilde er niets van weten en gaf slechts toe, toen ik er erg op aandrong (eigenl. toen ik hem er toe dwong).	Ari kapal koe ama toeloej dibikeun bae ka eta istrimanteh, tina bangĕt nja tarima sarta asoep kana gandjaran katĕmĕnanana, tapi eta istriman wĕleh teu daekeun, dipaksa bae koe ama daekeun soteh.
De samenvloeiing van die twee rivieren is beneden het dorp T.	Patĕpoenganana eta doewa waloengan hilireun desa T.
Leg steenen neuten onder deze stijlen.	Teundeunan tatapakan batoe handapeun ijeu tihang.
Mijn huis staat achter de markt.	Imah koela toekangeun pasar.
Leg een mat onder deze goederen.	Amparan samak handapeun ijeu barang.
Zet die schoenen onder de kast.	Eta sapatoe geura teundeun handapeun lamari.
Dit geneesmiddel is voor zes giften.	Oebar ijeu gĕnĕp kalieun dahar.
De reden, dat ik niet mee naar de bergen ben gegaan, is, dat ik reeds vijf dagen keelontsteking heb.	Noe matak koela teu miloe ka goenoeng, pedah keur oeoeseupeun geus kalima powe ijeu.
Zoo even sliep mijn been, zoo zelfs dat ik niet loopen kon.	Tjikeneh soekoe koela keur singsireumeun, mani datang ka teu bisa leumpang bae.
Eet niet te veel djengkol, anders wordt ge er ziek van.	Oelah nĕda rea teuing djengkol, bisi matak djengkoleun.

Eergisteren heb ik voor vijf gulden padi gekocht van de aanstaande oogst.	Mangkoekna koela geus nimpah pare lima roepiaheun.
Dit eten is slechts voor drie dagen	IJeu baranghakan ngan keur tiloe poweëun.
Het eiland Sumatra zal wel ongeveer vier maal zoo groot zijn als het eiland Java.	Gĕdena poelo Sumatra kira-kirana aja bae opat poelo-djawaeunmah.
Hij spreekt wel Soendaasch, doch slechts een heel klein beetje.	Bisaeun ngomong soenda soteh, ngan saeutik-eutikeun bae.

DE TRAPPEN VAN VERGELIJKING, DE EXCESSIEF, ENZ.

Hij is even groot als zijn broeder.	Manehna saroewa gĕdena djeung doeloerna.
Dit goed is even lang als breed.	Bowe ijeu pandjangna djeung roebakna saroewa (pasagi).
Die stoel is even hoog als de tafel.	Eta korsi saroewa (papak) loehoerna djeung medja.
Mijn zoon is al bijna even knap als ik.	Anak koela pintĕrna geus meh saroewa (papak) djeung koela.
Deze koopman is rijker dan zijn broeder.	IJeu soedagar (toekang dagang) leuwih beunghar batan doeloerna.
Een kokosboom is hooger dan een huis.	Djeung imah loehoer tangkal kalapa.
Wel Abdoerahman! hoe zijt ge toch zoo dwaas, zulk een groot vertrouwen te schenken; zijt ge dan niet bekend met de menschelijke natuur? het is natuurlijk dat men om zijn eigen leven meer geeft dan om dat van een ander.	Hé, Abdoerahman! naha maneh mana boeroeng teuing pĕrtjaja teu kira-kira; naha hĕnteu njaho watĕk djalma? loembrah jeu ka njawa maneh njaäh manan ka njawa batoer.
Gij zijt sterker dan ik.	Sampejan leuwih bĕdas batan koela. (djeung koela bĕdas sampejan).
Hij is iets beter.	Kasakitna aja mĕndingan (leuheungan) meueusan.

Maak de eene iets grooter dan de andere.	Noe hidji rada gĕdean batan noe hidji deui.
Mijn wandelstok is langer dan de uwe.	Djeung iteuk sampejan pandjangan iteuk koela.
Ten tweede is het beter, dat die man, die door Abdoerahim gedood is, dood zij dan levend.	Kadoewa eta djalma, noe di paehan koe Abdoerahim, leuwih hade paeh manan hiroep.
Het is beter, dat ik (jongere broeder) smart lijd, dan dat gij (oudere broeder) ongelukkig wordt.	Leuwih hade adi kasangsara, manan akang tjilaka.
Geen ander dan Soeta heeft het gemaakt.	Hĕnteu sedjen djaba Soeta noe migawe.
Die zaak heeft zich anders toegedragen dan gewoonlijk.	Kadjadianana eta pĕrkara lain tjara biasana.
Begeer niet het goed van anderen.	Oelah hajang ka milikna noe sedjen.
Mijn vrouw wordt hoe langer hoe dommer.	Pamadjikan koela beuki lila beuki bodo bae.
Hoe ouder zijn zuster wordt, hoe leelijker.	Doeloerna beuki kolot beuki goreng bae.
Ik ga maar liever naar huis.	Koelamah mĕnding (anggoer) balik bae.
Ik heb er niet meer voor over dan twee gulden.	Kola teu wani meuli leuwih ti doewa roepiah.
De oudsten van het dorp zijn naar de hoofdplaats opgeroepen.	Kokolotna di desa ditarik ka dajeuh.
Gij zijt de sterkste.	Maneh noe pangbĕdasna (pangrosana).
Het grootste landdier is de olifant.	Sato darat noe panggĕdena nja eta gadjah.
Het best is al de wenschen van uw meester maar op te volgen.	Leuwih hade noeroetkeun bae sakahajangna doenoengan.
De rechter sprak: zijt gij dan niet wijs, dat ge niet bedacht hebt, dat iedereen aan zijn leven gehecht is en zelfs al betreft het ons meest geliefd kind, vergeleken met onzen eigen dood, houden we stellig meer van ons zelven.	Ari hakimteh ngalahir: nja boeroeng manehteh, hĕnteu dipikir sagala djalma ge njaäh ka pati sorangan; sanadjan djeung anak oge noe pangkanjaähna, ari di timbang djeung pati soranganmah, tangtoe njaäh ka maneh bae.
Het liefst zou ik over zee gaan.	Pangrĕsĕpnamah koela leumpang di laoet (mĕnding loemampah di laoet).

Het beste is hem in 't geheel niet hier te ontvangen.	Panghadenamah oelah pisan rek ditampa di dijeu.
Op zijn meest (hoogst) zijn er twaalf span.	Panglobana aja doewa wĕlas rakit. (pasang).
Noeroedin werd gelast zeildoek te naaien voor een tent voor reizende Egyptenaren; de mantri had het gemakkelijkste werk uitgekozen; niettegenstaande dat kon Noeroedin het nog niet.	Ki Noeroedin dipiwarang ngapoet mota keur baris kimah paranti oerang Mĕsir leuleumpangan; beunang mantri milih pagawean panggampangna; parandene kitoe ki Noeroedin hĕnteu bisa keneh bae.
Een olifant is een zeer sterk dier.	Dĕmi gadjah sato anoe rosa katjida.
De huid van een rinoceros is zeer hard en dik.	Koelitna badak teuas (heuras) djeung kandĕl pisan.
Gij (oudere broeder) schijnt een beetje boos te zijn.	Sĕmoena akang rada ambĕk.
Maak de schoenen een beetje klein.	Sing rada leutik njijeun sapatoeteh.
Hij moet wat hard loopen.	Leumpangna koedoe rada gantjang meueusan.
Op 't oogenblik is de rijst niet erg duur.	Ajeunamah beas teu pati mahal.
Zijn ziekte is niet zoo erg.	Teu pati katjida gĕringna.
Deze tocht is te ver voor één dag.	Lalampahan ijeu djaoeh teuing lamoen disapowekeun.
Ga niet te spoedig heen.	Oelah roesoeh teuing indit.
Praat niet te hard, anders hoort men het binnen.	Oelah ngomong bĕdas teuing, bisi kadenge di djĕro.
Ik bedank er hartelijk voor om iederen dag tien uren te werken.	Narah teuing digawe sapopowe sapoeloeh djam.
Dat behaagt mij volstrekt niet.	Etamah teu soeka teuing.
Gij behoeft niet naar de hoofdplaats te gaan, want daar is geen noodzaak meer voor.	Maneh montong teuing ka dajeuh, da geus taja pĕrloena.

BRIEVEN.

Brief aan mijn vader Mas P. Assistent-wadana te T.

Middels dezen brief deel ik u mede, dat ik gezond ben en dat er door den zegenenden invloed en de heilbeden van vader en moeder nacht en dag niets aan ontbreekt.

Ten tweede deel ik u mede, dat, daar ik benevens alle schoolmakkers de volgende maand het examen moet ondergaan, mijn hoop slechts gericht is op de heilbede van vader en moeder, opdat ik in een hoogere klas zal kunnen overgaan en een prijs moge verwerven.

Eerbiedige groeten en betuigingen van hoogachting van uw zoon ter hoofdplaats.

P.

M. 14 April 1886.

Sĕrat moegi kasanggakeun ka karsa kang rama Mas P. Assistent-wadana di T.

Kaoelanoen sarĕng ijeu sĕrat djisim kang poetra ngoeningakeun di kawiloedjĕngan, bĕrkah pandoenga kang rama miwah kang iboe sijang wĕngi teu kirang sawijos-wijos.

Kadoewa pĕrkawisna djisim kang poetra hatoer oeninga, sareh sasih pajoen kang poetra sarĕng sadaja kantja-kantja bade diëxamen, koe prakawis eta taja sanes noe diadjĕng-adjĕng kadjawi pidoenga kang rama sarĕng kang iboe, moegi-moegi tiasa naek kĕlas sarĕng kenging gandjaran kaoelanoen.

Sĕmbah talim kang poetra di dajeuh.

poen P.

M. ping 14 April 1886.

Eerbiedig aangeboden aan den Regent van S. gezeteld te M.

Vermits ik vernomen heb, dat u morgen Zondag van zins zijt te gaan jagen in het bosch Tji K,

Kasĕmbahkeun kapajoenan Kang-djĕng Dalĕm Boepati S. apinarĕk hing panĕgari M.

Sareh abdi dalĕm ngoeping wartos, dintĕn endjing ahad gamparan dalĕm bade ngarsakeun boeboedjĕng

zoo deel ik u beleefd mede, dat ik, indien u het toestaat, u gaarne zou willen vergezellen.

Eerbiedige groeten en betuigingen van hoogachting van mij Patih van T.

N.

T. 12 Maart 1886.

ka leuweung Tji K, koe pĕrkawis eta, manawi ditjandak, abdi dalĕm njoehoenkeun païdin bade ngiring kaoelanoen.

Sĕmbah pangabaktos abdi dalĕm poen Patih T.

N.

T. tanggal 12 Maart 1886.

Aan mijn zoon Raden B. districtsschrijver te W.

Ik heb uw brief reeds ontvangen en den inhoud er van geheel begrepen. Wat aangaat uwe mededeeling, dat ge zoo gelukkig zijt geweest met de betrekking van districtsschrijver van W. begiftigd te worden, hiervoor breng ik mijn innigen dank aan den Almachtige en ik hoop dat Zijn zegen er voortdurend op moge rusten.

Behalve dat ben ik het niet moede, omdat gij mijn eenigst kind en daarbij ver van uwe ouders verwijderd zijt, u met aandrang in herinnering te brengen de vijf lessen van uw vader betreffende het gebruik van de zaken, waarmede God u begiftigd heeft, n.l.:

1e Gebruik uw oogen om naar nuttige zaken te kijken en niet naar slechte dingen.

2e Luister niet naar dingen, die niet voor uwe ooren bestemd zijn.

Doematĕng kang poetra Raden B. djoeroetoelis kawadanan distrik W.

Ama geus tampa soerat hidĕp sarĕng koe ama geus kaharti kabeh. Pĕrkara hidĕp mere njaho ka ama, jen geus meunang kanoegrahan dipasihan pagawean djadi djoeroetoelis kawadanan di distrik W., koe prakara eta ama pirang-pirang poedji soekoer pisan, moega-moega goesti Allah masihan salamĕt sapandjangna.

Kadjaba ti dinja ama teu wĕlehwĕleh mere ingĕt, kawantoe ama teu boga deui anak kadjaba hidĕp sorangan, katoeroeg-toeroeg padjaoeh djeung kolot, peupeudjeuh anaking mangka ingĕt papatah ama noe lima pĕrkara pikeun mĕtakeun pakakas paparin Goesti Allah tea, nja eta:

1e Panon tendjokeun kana tetendjoeun anoe hade, tapi oelah ditendjokeun ka noe goreng.

2e Tjeuli oelah sadengedengena ari lain dengekeunana.

3° Spreek niet als het je niet past te spreken.

4° Gebruik uw handen tot hetgeen voor u zelf nuttig is, doch gebruik ze niet te onpas.

5° Betreed geen wegen, die u geen heil kunnen aanbrengen.

Bezig toch deze zaken niet met lichtzinnigheid, doch wees bedachtzaam met ze te gebruiken en wijd u voorts met hart en ziel aan de belangen uwer meesters.

Zoo zijn mijne lessen.

Vernietig dezen brief niet, doch bewaar hem ter herinnering aan mijne raadgevingen.

Mijn voortdurende zegenbeden.

K. K.

B. 12 Mei 1886.

3° Soengoet oelah dipake ngomong ari lain omongkeuneunana.

4° Leungeun koedoe pětakeun kana djalan anoe mangpaät kana diri, tapi oelah dipake njabak noe lain tjabakeuneunana.

5° Soekoe oelah rek dipake leumpang kana djalan noe teu mangpaät ka diri.

Eta parabot anoe sakitoe peupeudjeuh anaking oelah dipake lalawora, mangka ati-ati nja mětakeunana, kitoe deui sing sarěgěp geusan koemawoelateh ka noe djadi doenoengan.

Sakitoe papatah ama.

IJeu soerat oelah dipitjeun, hade teundeun soepaja djadi ingět papatah ama.

Pandoega ama noe taja pěgatna.

K. K.

B. tanggal 12 Mei 1886.

Aan Raden D. Patih van M.

Hierbij deel ik u mede, dat ik, indien er geen dringende zaken tusschenbeide komen, aanstaanden zondag den 5den Mei te M. kom om te gaan visschen in het meer Tji P.; ook zegt de kontroleur, dat hij mee komt, als hij niet verhinderd is.

Daarom kome dit ter uwe kennis en ook verzoek ik, dat het noodige in gereedheid gebracht worde voor

Datěng kang raji Raden D. Papatih di nagara M.

Barěng ijeu kang raka mere njaho, oepama taja halangan noe pěrloe, mangke dina minggoe hareup tanggal 5 Mei kang raka tangtoe datang ka M.; ari noe dimaksoed koe koe kang raka, bade-moepoeh di sitoe Tji P., sarta aja talatahna toewan kontroleur, oepama taja wagělan, tangtoe marěngan oge.

Tina sakitoe soepaja kang raji djadi těrang, sarta paněda kang raka soepaja disadijakeun oge bisina eta

het geval dat de kontroleur mee komt.

Heilgroet en zegenbede van mij, Regent van S.

W.

M. 1 Mei 1886.

toewan kontroleur toeloes marĕngan.

Salam doenga kang raka, Boepati S.

W.

M. 1 Mei 1886.

Aan den wadana van P. te M.

Vermits heden de vasten beeindigd zijn, smeek ik aan God en zijn Gezant hierboven en aan u hierbeneden om mij al mijne feilen wel te willen vergeven.

Eerbiedige groeten van mij Assistent-wadana van T.

N.

P. 5 Augustus 1886.

Kasanggakeun ka djoeragan wadana P. lĕnggah di kota M.

Sareh ajeuna ba'da boboran sijam, abdi njanggakeun pĕrtobat batin ka Allah ka Rasoeloelah, lahirna ka salira gamparan, abdi njoehoenkeun dihapoentĕn sadaja kalĕpatan abdi kaoelanoen.
Sĕmbah bakti abdi poen tjamat T.

N.

P. tanggal 1 Sawal 1886.

Aan den Assistent-wadana van P.

Hierna heb ik u slechts mede te deelen, dat ik bericht ontvangen heb van den Patih en van den wadana, dat de Regent aanstaanden zondag den 5den Mei van plan is te gaan visschen in het meer Tji P.

Nu gelast de wadana, dat ik mij met u moet verstaan om het noodige bij het meer in gereedheid te brengen, opdat onze meerderen

Kahatoer kapalĕnggah kang raka Raden tjamat P.

Sapoengkoering sĕrat ijeu kang raji taja sanes kadjawi sĕdja gadoeh pihatoer, sareh raji parantos nampi dawoehan djoeragan Patih sarta djoeragan wadana oge, jen· dintĕn ahad ijeu pajoen tanggal 5 Mei aja karsana Kangdjĕng Boepati bade ngarsakeun moepoeh di sitoe Tji P.

Doepi timbalan djoeragan wadana kang raji kĕdah badami sarĕng kang raka nja eta pikeun mĕtakeun panjajagianana di sitoe, soepaja oelah

zich ten deze niet behoeven te schamen.

Daarom verzoek ik u, morgen vroeg wel naar het meer te willen vertrekken en zal ik u daar opwachten.

Betuigingen van hoogachting van mij Assistent-wadana van P.

S.

K. 3 Mei 1886.

ngalingsĕmkeun ka noe ti pajoen.

Mĕnggah prakawis ijeu panoehoen kang raji, isoekan isoek-isoek kang raka moegi angkat ka sitoe; koe kang raji diantos di ditoe bae noen.

Talim kang raji tjamat P.

S.

K. tanggal 3 Mei 1886.

Aan Raden N. Assistent-wadana van T. te P.

Wat aangaat uw verzoek om vergeving van al uwe misslagen jegens mij, die wil ik zoo God geve zeer gaarne door de vingers zien.

Van mijn kant verzoek ik ook u om vergeving van mijne menigvuldige en harde vermanigen en aanmerkingen.

Ontvang de groeten van mij wadana van P.

A.

M. 6 Augustus 1886.

Kang raka Raden N. tjamat T. di P.

Pĕrkawis kang raka moendoet pangampoera tina sagala kalĕpatan kang raka ka diri kang raji, insa Allah eta maloem pisan.

Sawangsoelna kang raji nja kitoe deui, doemeh oeroet langgoek saoer bahe tjarek, koe kang raka moega dihampoera.

Salam kang raji wadana P.

A.

M. tanggal 2 Sawal 1886.

Aan Raden D. wadana van het district M.

Bij het begin dezer deel ik u mede, dat ik bericht van den Regent ontvangen heb, dat deze op

Ingkang sĕrat moegi kahatoerkeun ka pajoenan kang raka Raden D. saha wadana ing distrik M.

Wijosing sĕrat kang raji hatoer oeninga, sareh kang raji parantos nampi dawoehan Kangdjĕng Dalĕm,

nieuwjaarsdag den 1en Januari 1887 ter eere van de Hollanders een feest wil geven.

Daarom gelast de Regent mij, van nu af de toebereidselen voor het feest te maken en mij daaromtrent met u te verstaan.

Ook ben ik van meening, dat, indien, zooals de Regent wenscht, ik alles met u regel, wij het ongetwijfeld eens zullen worden.

Voorts heb ik met zekerheid vernomen, dat er in uw district iemand is, die tijgers kan vangen; indien gij zoo goed wilt zijn, verzoek ik deze persoon naar mij te zenden, ten einde met hem te kunnen overleggen.

Betuigingen van hoogachting van mij wadana ter hoofdplaats G.

P.

G. 15 December 1886.

mangke kaping 1 Januari 1887 waktoe tahoen baroe aja karsana Kangdjĕng Dalĕm palaj njoekakeun rame-rame ka sadaja para toewan-toewan.

Tina sakitoe dawoeh Kangdjĕng Dalĕm, kang raji kĕdah ti ajeuna ngatoer baris ngadamĕl karameanana sarta pĕrloe kang raji mirĕmpag ka kang raka.

Kitoe deui timbangan kang raji oge, oepami diatoer sarĕng raka, sakoemaha pikarsaeun Kangdjĕng Dalĕm, tanwande roedjoek.

Sarĕng kang raji ngoeping wartos tĕrang, jen di tjĕpĕngan kang raka aja abdi anoe tiasa ngala maoeng; oepami kalĕrĕsan koe panggalih kang raka, eta abdi disoehoenkeun dongkapna ka pondok kang raji, bade dibadamian koe kang raji noen.

Pangabĕktos kang raji wadana kota G.

P.

G. tanggal 15 December 1886.

Brief aan Raden Rangga D. wadana van het district S.

Met dezen brief deel ik u mede, dat op Zondag den 25sten dezer ongeveer ten twee ure 's middags ten mijnen huize te T. een feestmaal zal gegeven worden, zijnde die dag de veertigste na den sterfdag van mijn vader den gepensioneerden wadawa Raden S.

Sĕrat kahatoerkeun ka kang raka Raden Rangga D. wadana distrik S.

Sarĕng ijeu sĕrat kang raji hatoer oeninga, dina dintĕn ahad tanggal 25 sasih ijeu kintĕn djam doewa sijang bade aja hadjat di rorompok kang raji di T, matang poeloeh rama Raden S. wadana pansioen.

Daarom noodig ik u uit, daarbij tegenwoordig te zijn en reken ik er op, dat ik u niet nader zal behoeven te nooden.

Koe prakawis eta, panoehoen kang raji, moegi kang raka karsa linggih ka rorompok kang raji sarĕng panoehoen oelah kantos kang raji ngahatoeranan deui noen.

Eerbiedige groeten en betuigingen van hoogachting van mij wadana.

Sĕmbah pangabaktos kang raji wadana.

N.

B. 12 October 1886.

N.

B. ping 12 October 1886.

Brief aan Raden B. wadana van het district K.

Sĕrat kahatoerkeun ka Raden B. wadana ing distrik K.

Met dezen brief deel ik u mede, dat ik aan de regeering vergunning wil verzoeken om de woeste grond in de desa Tji B. te mogen ontginnen; zelf heb ik ze reeds opgemeten, de uitgestrektheid bedraagt juist vijfhonderd bouws.

Sinarĕngan sĕrat ijeu djasadkaoela hatoer oeninga ka Raden wadana, oepami kawidian koe nagara, djasadkaoela bade njoehoenkeun pĕrmisi moeka tanah lapang noe aja di desa Tji B. sarta geus dioekoer oge koe djasadkaoela pribadi, lĕgana lima ratoes baoe djĕdjĕg.

Mijn doel is er thee op te planten.

Ari pimaksoedeun djasadkaoela bade didamĕl kebon teh,

Daarom verzoek ik u, mij wel te willen berichten of er volgens uwe meening tegen de uitgifte geen bezwaren bestaan.

Tina sakitoe panĕda djasadkaoela, moega Raden wadana karsa maparin tĕrang moenggoeh timbangan Raden wadana mowal aja pambĕngan eta tanah pikeun kapasihkeun ka djasadkaoela.

Eerbiedige heilgroet van mij op de onderneming A.

Salam talim djasadkaoela di kontrakan A.

M.

A. 2 April 1886.

M.

A. tanggal 2 April 1886.

Moge deze brief overhandigd worden aan (jongeren broeder) den Regent van G.

Alamat sĕrat moegi kasanggakeun ka palĕnggah raji dalĕm Kangdjĕng Boepati kang amĕngkoning panĕgari G.

Na dit geschrevene heb ik u slechts mede te deelen, dat ik bericht ontvangen heb van mijn zoon den Patih van T., dat op den 15den en 16den September van dit jaar 1886 te T. race zal gehouden worden.

Palastraning (satoeoesaning) sĕrat ijeu teu aja sanes kadjawi raka dalĕm hatoer oeninga, sareliing aja pioendjoekna poen anak Patih T., reh dina ping 15 sarĕng 16 sasih September ijeu 1886 di T. bade ngabĕn koeda.

Daarom zal ik nacht en dag afwachten of het u moge behagen, met vrouw en kinderen te T. te komen, want mijn zoon heeft mij medegedeeld, dat hij er ten zeerste naar verlangt, door u met een bezoek vereerd te worden.

Tevens moge u ook uw paard si Denok medebrengen.

Met betuiging van hoogachting van mij Regent

W.

M. 15 Mei 1886.

Mĕnggah prakawis ijeu raka dalĕm ngantos-ngantos sijang wĕngi moegimoegi raji dalĕm miwah poetra garwa lĕnggah ka T., sareh aja pioendjoekna poen anak sangĕtsangĕt hojong dilĕnggahan koe pangarsa raji dalĕm.

Sinarĕngan malih koeda kagoengan raji dalĕm poen Denok moegi ditjandak oegi noen.

Kairing koe pangabaktos pĕrtawis raka dalĕm.

W.

M. 15 Mei 1886.

Brief aan den WelEd. Heer M. op de onderneming A.

Sĕrat kahatoer ka pajoenan toewan M. linggih ing kontrakan A.

Na dit geschrevene deel ik u mede, dat ik uw brief ddo. 2 dezer ontvangen en den inhoud er van geheel begrepen heb.

Saprantosna sĕrat ijeu, djasadkaoela geus nampi sĕrat adjĕngan anoe katitimangsa ping 2 sasih ijeu April 1886 sarta saoengĕlna sĕrat adjĕngan koe djasadkaoela kahartos sadajana.

Aangaande uw plan om vergun-

Mĕnggah pĕrkawis adjĕngan bade

ning te verzoeken tot ontginning van de woeste grond onder de desa Tj. B. ter grootte van 500 bouws, deel ik u mede, dat ik uw plan ten zeerste toejuich; wellicht strekke het tot uw welzijn, in mijn district te wonen.

Wat betreft uw verzoek om te mogen weten of er naar mijn meening bezwaren bestaan tegen de uitgifte van dien grond aan UEd., zoo geloof ik, dat het Gouvernement ongetwijfeld in uw verzoek zal treden, omdat er volgens mijn meening geen bezwaren hoegenaamd bestaan.

De groeten van mij wadana K. P.

K. 10 April 1886.

njoehoenkeun pĕrmisi moeka tanah lapang noe aja di bagian desa Tji B. lĕgana 500 baoe, pihatoer djasadkoeala langkoeng-langkoeng ngiring kana pangarsa adjĕngan sakitoe; malahmandar djadi kasĕnangan, adjĕngan tjalik dina wĕwĕngkon distrik tjĕkĕlan djasadkaoela.

Doepi prakawis adjĕngan moendoet pitĕrang moenggoeh timbangan djasadkaoela naha piajaeun pambĕngan, oepami eta tanah dipaparinkeun ka adjĕngan, pangraos djasadkaoela, nagara mowal teu masihkeun bae sakoemaha panoehoen, margi timbangan djasadkaoela teu aja pambĕngan kitoe kijeu noen.

Salam djasadkaoela wadana K. P.

K. ping 10 April 1886.

OPSTELLEN.

IETS OVER DE RIJSTCULTUUR.

In het begin van den westmoeson, als er reeds voldoende water is, beginnen de landbouwers de waterleidingen in orde te brengen en de sawahs te bevloeien.

Eerst daarna begint men met de bewerking n. l. de eerste keer ploegen of wel patjoelen.

Als dat afgeloopen is, houdt men zich bezig met den aanleg van kweekbedden en ontdoet men de uit te zaaien padi van de aren (door er op te trappen).

Voordat de zaden uitgezaaid worden, laat men ze eerst gedurende twee dagen en nachten weeken in stroomend water, opdat de zaden zwaar worden en bij het uitzaaien in den modder wegzakken.

De kweekbedden moeten met veel zorg bewerkt worden; ze worden in vakken verdeeld, gewoonlijk ter breedte van vier voet.

Er moet ijl uitgezaaid worden; op een □ R. R. moet men één kati droog zaad gebruiken.

Het onderhoud der kweekbedden vereischt niet veel zorg; alleen moet men 's nachts het water laten wegloopen en de bedden over dag besproeien.

Als de zaailingen door de „hama

Dina mimiti oesoem ngidjih, dimana tjaina geus gĕde, toekang tani pada ngaromean solokan sarta njaian sawahna.

Tidinja kakara dibaladah, diwoeloekoe atawa dipatjoel bae.

Oepama geus anggeus ngabaladahna, toeloej ngagarap baris pabinihan djeung ngirik pare pibiniheun.

Eta bangsal samemeh disĕbarkeun, dikeueum heula dina tjai palid lilana doewa powe doewa peuting; noe dipambrih (diarah) soepaja bangsalna djadi beurat, disĕbarkeunana kalĕm dina leutak.

Ari kotakan baris pabinihan koedoe aloes pisan ngagarapna sarta diheuleurankeun, roebakna loemrahna opat kaki.

Dĕmi njĕbarkeunana koedoe tjarang, dina sabata bangsalna koedoe sakati noe toehoer.

Pabinihan miarana hĕnteu hese, soepaja ti peuting disaätan, ti beurang ditjaian.

Oepama eta binihteh kataradjang

lolodok" (een soort van rups) worden aangetast, moet men ze iederen ochtend met asch bestrooien.

Onderwijl men afwacht tot de zaailingen oud genoeg zijn, wordt de reeds bewerkte grond geëgd, voor de tweede maal beploegd (of wel bepatjoeld), worden de galĕngans in orde gemaakt en wordt daarna voor de tweede maal geëgd.

Wat den duur dezer bewerkingen betreft, moet men zorg dragen, dat ze beëindigd zijn, als de zaailingen oud genoeg zijn.

De zaailingen moeten, gerekend van het uitzaaien tot het uittrekken om over te planten, niet jonger dan veertig en niet ouder dan vijftig dagen zijn.

Als men de zaailingen wil uittrekken, moet men de bedden eerst besproeien, opdat ze gemakkelijk uit te trekken zijn; voorts worden ze na iedere handvol in padistroo gewikkeld.

Daarna worden de uiteinden er af gesneden en worden ze op het bewerkte veld neergelegd en den volgenden morgen uitgeplant.

Het uitplanten geschiedt door vrouwen en wordt betaald met vijf cent de persoon; men werkt van 's morgens vroeg tot 's middags twaalf uur.

Daarom wordt dit werk "ngabĕdoegkeun" genoemd.

Men moed zorgen. dat het beplante veld, als het goede sawah is, nog al dikwijls droog gelegd

hama lolodok, saban isoek koedoe diawoeran lĕboe.

Sabot ngadagoan binih kolot, beunang ngabaladah tea ditoeloejkeun digaroekambang, dipindoan, ditampingan galĕnganana sarta toeloej diangler.

Ari lilana migawe, eta koedoe didjaga, soepaja, dimana binihna kolot, eta pagawean anggeus.

Dĕmi oemoerna binih tina disĕbar nĕpi ka dibaboetan oelah koerang ti opat poeloeh djeung oelah leuwih ti lima poeloeh powe.

Lamoen eta binih rek dibaboetan, pabinihanana koedoe ditjaian heula, soepaja babari dibaboetanana sarta disĕsĕr bae, saban-saban sakeupeul dibeungkeut koe sapoe.

Tidinja toeloej diteukteukan toengtoengna, diteundeun dina beunang ngangler tea, djeung isoekna ditandoerkeun.

Ari noe tandoer kalampahna awewe sarta make diboeroehan saoerang lima sen; lilana ti isoekisoek nĕpi ka bĕdoeg tĕngah powe.

Koe sabab eta disĕboetna eta pagawean ngabĕdoegkeun.

Eta beunang tandoer koedoe didjaga, soepaja lamoen sawahna lendo, koedoe rada mindĕng nja-

wordt, maar is het slechte sawah, dan niet te dikwijls.

Een maand na het uitplanten moet men wieden; dit geschiedt evenals overplanten tot 's middags twaalf uur.

Na het wieden wordt het veld veelal gedurende twee dagen of langer, naar gelang van de soort der sawahs, drooggelegd.

Na verloop van twee maanden moet men voor de tweede maal wieden, doch alleen als er veel onkruid is.

Daarna wordt de padi allengs grooter en gaat ze stoelen; na drie maanden begint ze te ontluiken en na vier maanden of langer is ze rijp, waarna de verschillende plechtigheden plaats vinden.

Hierbij verrichten de landbouwers nog zeer vele bijgeloovige handelingen.

Men begint eerst met het offerhuisje voor de plechtigheden op te richten op de plaats waar het water uit de leiding op de sawahs stroomt.

Men maakt dat offerhuisje van patjing- en soelangkarhout, voorts plaatst men er een op bamboestijl een vierkante platte bamboeschotel in.

De schotel wordt met allerhande spijzen en dranken gevuld en van boven met een gebatikte katoenen lap bedekt, het beste is "boweh rarang" (iemands eerste weefsel); van onderen maakt men dikke rookwolken door benzoinehars of wierook te branden.

Ongeveer vier of vijf padiplanten,

ätanana, lamoen sawahna angar oelah minděng teuing.

Oepama beunang tandoer geus oemoer saboelan, eta koedoe dirambet; migawena sapěrti tandoer bae dibědoegkeun.

Kalampahna beunang ngarambet sok disaätan lilana doewa powe atawa leuwih, koemaha sawahna bae.

Dina oemoer doewa boelan koedoe dirambet deui kadoewa kalina, kitoe soteh lamoen katjida balana.

Tidinja eta pare beuki gěde bae sarta njeuweu; datang ka oemoer tiloe boelan beukah sarta oemoer opat boelan atawa leuwih asak toeloej disalin.

Dina hal njalin toekang tani loba keneh pisan bid'ahna (pamohalanana).

Manehna njijeun heula poepoehoenan dina soengapan.

Eta poepoehoenan didjadikeunana koe tangkal patjing djeung tangkal soelangkar sarta diteundeunan antjak dina loehoer awi.

Ari antjakteh dieusi roepa-roepa kadaharan djeung roeroedjakan, ti loehoerna ditoeroeban koe tjinde (atawa tambaja), tapi panghadena boweh rarang; ti handapna make koekoes mělědoeg koe měnjan atawa doepa.

Kira-kira opat atawa lima tangkal

die het dichtst bij het offerhuisje staan, worden niet gesneden, maar daaraan vastgebonden; ze worden opgesneden als straks de padi opgeborgen wordt; men noemt ze „pare panganten.”

Daarna gaat hij, die de plechtigheid verricht, padi snijden.

Heeft hij ongeveer vijf of zeven bossen gesneden, dan houdt hij op en legt de padi kringsgewijs in het offerhuisje; daarna gaat hij naar huis en worden de kleederen, die (voor de plechtigheid) op het offerhuisje gelegd waren, medegenomen.

Hij, die de plechtigheid verricht, is iemand, die het meeste verstand van de padicultuur heeft.

De spijzen en dranken worden geacht door Nji Sri of Njimas Poehatji, de godin (eigenl. de vrouw), die in padi veranderd is, genuttigd te worden.

Op den dag der plechtigheden maken de landbouwers pret en houden gezamenlijke maaltijden, waarbij dikwijls zelfs allerlei vermakelijkheden te pas komen.

Eerst den dag daarop wordt de padi gesneden.

Het snijloon is onbepaald en regelt zich naar de plaatselijke gewoonte; soms wordt op elke twee sangga een halve „gedeng” gegeven; soms op elke „sangga” een „gedeng”, zelfs zegt men dat te Bandoeng de helft der opbrengst aan snijloon besteed wordt.

Als de oogsttijd daar is, maken

pare, noe pangdeukeutna kana eta poepoehoenan, hěnteu dipiboewatan, ditalikeun bae kadinja; dipiboewatanana ĕngke ari moepoel; disĕboetna pare panganten.

Tidinja noe njalin pek diboewat.

Kira-kira geus meunang lima atawa toedjoeh eundan, eureun diboewatna, pare beunangna diboewat tea dirijoengkeun dina poepoehoenan; toeloej balik ka imah sarta papakean anoe diteundeun dina loehoer poepoehoenan tea, dibawaän.

Ari djalma noe njalin, nja eta noe pangahlina hal tani.

Ari eta kadaharan djeung roeroedjakan, diantjokeunana ditoewang dileueut koe Nji Sri atawa Njimas Poehatji, nja eta istri noe djadi pare.

Kalampahna dina powean njalin toekang tani soeka-soeka rijoengan dahar, malah sok radjeun oge aja noe tatanggapan.

Isoekna kakara eta para digatjongkeun.

Ari boeroehna hěnteu tangtoe, noeroetkeun koemaha galibna bae; aja noe doewa sangga sapotjong, aja noe sasangga sapotjong; malah di Bandoengmah bedjana něpi ka ditĕngahkeun.

Ari dina waktoe diboewat, noe

de landbouwers op de sawah een goed ingericht bamboehuisje op den grond of op palen; sommigen verhuizen zelfs veelal van hun kampong naar de sawah en nemen al hun vee, als karbouwen, paarden en kippen mede.

tani kalampahna di sawah njijeun saoeng atawa ranggon dihade-hade; malah sawarehmah sok pindah bae ti lĕmboer ka sawah sarta sagala ingon-ingonna, kajaning moending, koeda, hajam, sok dibawaän.

De gesneden padi bossen worden eerst met de aren naar boven in de zon gedroogd; als ze droog zijn keert men ze om.

Ari eta potjongan pare beunang diboewat tea mimitina dipowekeunana dipĕlĕntoengkeun; sanggeus toehoer toeloej dibalikkeun.

Als men ze gaat opstapelen, wordt de padi, die bij de plechtigheid gebruikt is, weggehaald en opgestapeld, terwijl men wierook brandt; men noemt dit "moepoel" (de padi verzamelen in de saoeng).

Barĕng mimiti rek noempoek, pare panjalinan tea ditjokot ditoempoek, bari dikoekoesan, disĕboetna moepoel.

Ook de padi in het offerhuisje, die nog niet gesneden is, wordt nu geoogst en daarmede vermengd.

Kitoe deui pare dina poepoehoenan, noe tatjan dipiboewatan tea (pare panganten), ajeuna dipiboewatan, dibaoerkeun ka dinja.

Des anderen daags wordt de padi, als ze nog nat is, van de stapels genomen en weer gedroogd; 's avonds wordt ze weer opgestapeld; hiermee gaat men voort totdat ze goed droog is.

Isoekna lamoen eta pare baseuh keneh, diboeka dipowekeun deui sarta sorena ditoempoek deui; kitoe bae satoeloejna nĕpi ka parena toehoer.

Als ze droog is wordt ze tot "eundans" en daarna tot "gedengs" samengebonden.

Ĕngkena dimana geus toehoer toeloej dipangkek sarta tĕroes digeugeus.

De bij de plechtigheid gebruikte padi wordt met andere vermengd, terwijl men er een groote bos van drie tot tien "eundans" van maakt; men noemt die "iboe pare".

Ari pare pangnjalinan tea ditambahan koe pare sedjen, didijeun geugeus gĕde tina tiloe eundan nĕpi ka sapoeloeh eundan, disĕboetna "iboe pare".

Nu is de oogst afgeloopen en rest alleen het vervoeren daarvan.

Ajeuna parena geus anggeus dipiboewatanana, ngan tinggal ngakoet bae.

Op den dag van het vervoeren

Dina powean ngakoet kalam-

maken de landbouwers weer pret en houden gemeenschappelijke maaltijden evenals bij het "njalin".

pahna noe tani soeka-soeka deui make rijoengan dahar sapĕrti dina njalin.

Sommigen brengen er zelfs allerlei vermakelijkheden bij te pas, als de "angkloeng", "rengkong" en "rejog".

Malah sawarehmah sok make tatanggapan, sapĕrti angkloeng, rengkong djeung rejog.

Dan wordt de "iboe pare" aangekleed en evenals zij, voor wie een feest gegeven wordt, in optocht in een draagstoel van de sawah naar de rijstschuur gedragen.

Eta pare iboena tea dirarangkenan, ditanggoeng dina djampana toeloej diarak, sapĕrti noe dikarijakeun, ti sawah nĕpi ka leuit.

Die "iboe pare" wordt niet gestampt, zoolang de andere padi nog niet verbruikt is.

Ari eta iboena tara ditoetoe, lamoen pare noe sedjen tatjan beakmah.

Het padi planten op de tĕgalvelden verschilt zeer van dat op sawahs.

Ari mĕlak pare di hoema loba bedana ti batan di sawah.

De losgetrapte padi wordt niet eerst uitgezaaid, maar ze wordt terstond in den vooraf bewerkten grond gepoot, evenals men turksche weit plant.

Pare beunang ngirikteh hĕnteu disĕrbarkeun heula, tĕroes bae diaseukkeun dina taneuh beunang ngagarap, sapĕrti mĕlak djagong bae.

De duur van het planten tot het oogsten is van vier tot vijf maanden, al naar gelang de hoogte van den grond.

Ari lilana ti barĕng diaseuk nĕpi ka dipiboewatan ti opat nĕpi ka lima boelan, koemaha loehoerna taneuh bae.

Bovendien wordt op tĕgalvelden niet alleen padi geplant, doch men plant er ook gewoonlijk andere gewassen, als turksche weit, "katjang", aardvruchten enz. tusschen in.

Kitoe deui dina hoema noe dipĕlak hĕnteu woengkoel pare, tapi sasarina sok ditjampoeran oge roepa-roepa pĕpĕlakan, saperti djagong, katjang, hoewi djeung djaba eta.

DE KOKOSPALM.

De kokospalm is, evenals alle andere boomen, rond van vorm en hij is over zijn geheele lengte geringd, zijnde dit een overblijfsel van vroegere bladstengels.

Er zijn zes soorten van kokospalmen, nl. de „kalapa hedjo”, de „kalapa beureum”, de „kalapa sikat”, de „kalapa poewan”, de „kalapa gading” en de „kalapa poejoeh.”

De eerste vier soorten bereiken een ouderdom van twintig tot vijftig jaar en een hoogte van twintig tot dertig meter, bij een dikte dooreengenomen van dertig centimeter; op hun vijfde à zevende jaar dragen ze vrucht.

Wat de twee andere soorten betreft, deze worden slechts tien tot vijf en twintig jaar oud en bereiken dus ongeveer de helft van den ouderdom van de eerstgenoemde soorten; hun hoogte verschilt van tien tot twintig meter, bij een dikte dooreengenomen van twintig centimeter; op hun vierde of vijfde jaar dragen ze vrucht.

De kokospalm draagt altijd door vruchten, die aan trossen groeien; het aantal noten aan één tros bedraagt naar gelang van de soort van grond tot twintig stuks.

Ari bangoenna tangkal kalapa boeleud, tjara tatangkalan anoe sedjen bae, sarta sapandjangna gĕgĕrĕtan, nja eta oeroet napĕlna palapah.

Dĕmi bangsana kalapa aja gĕnĕp, nja eta kalapa hedjo, beureum, sikat, poewan, gading djeung poejoeh.

Ari bangsa noe opat, noe pangheulana disĕboet, oemoerna saroewa bae tina doewa poeloeh nĕpi ka lima poeloeh tahoen, ari loehoerna doewa poeloeh nĕpi ka tiloe poeloeh elo, gĕdena meh rata tiloe poeloeh dim: oemoerna ti barĕng tjĕp di pĕlak nĕpi ka boewahan, tina lima nĕpi ka toedjoeh tahoen.

Dĕmi bangsana noe doewa deui; oemoerna saroewa bae tina sapoeloeh nĕpi ka doewa poeloeh lima tahoen, djadi kira-kira satĕngahna oemoer bangsa noe disĕboet di loehoer; loehoerna ti sapoeloeh nĕpi ka doewa poeloeh elo, gĕdena meh rata doewa poeloeh dim; ari oemoerna ti barĕng tjĕb dipĕlak nĕpi ka boewahan tina opat nĕpi ka lima tahoen.

Kalapa tea bangsa kai anoe boewahan taja kĕndĕkna djeung manggaran; rejana dina hidji manggar nĕpi ka doewa poeloeh siki (hoeloe) boewahna, koemaha hadena tĕmpat bae.

De kokosnoot is langwerpig rond, ongeveer als een eendenei, en heeft een buiten en een binnenschil (klapperdop).

De buitenschil wordt „tapas" genoemd.

De kokospalm is een boomsoort, waarvan de bladstengels direct aan den stam zitten; de stengels met bladeren noemt men barangbang.

De lengte van zoo'n stengel is dooreen vijf meter.

De bladeren zijn smal van vorm maar lang, nl. ongeveer een meter bij een breedte van ongeveer vijf centimeter.

In het midden van de bladeren bevinden zich de nerven, die geel van kleur zijn en spits toeloopen; één „barangbang" bevat ongeveer twee honderd bladeren.

Als de vruchten voor het eerst geplukt worden, wordt de bast gewoonlijk eerst met een kapmes om de halve meter ingekerfd, hetgeen geschiedt om de voeten steun te geven bij het klimmen; dit wordt voortgezet tot de boom geen bladeren en vruchten meer draagt.

De kokospalm is van alle boomen het meest van nut voor den inlander, omdat er niets van ongebruikt gelaten wordt.

Het hout gebruikt men als materiaal voor het maken van bruggen, huizen, enz.

De vruchten, die twee à drie cent per stuk kosten, worden vooreerst gebruikt om klapperolie te maken; van zeven of acht stuks verkrijgt

Ari bangoenna boewah kapala lonjod, meh tjara ĕndog mĕri sarta tjangkangan djeung batokan.

Ari tjangkangna nja eta tapas.

Dĕmi kalapa bangsa kai malapah; palapah djeung daoenna disĕboetna barangbang.

Ari pandjangna palapah tea itoeng rata lima elo.

Dĕmi bangoenna daoen hareureut tapi parandjang, nja-eta kira-kira saelo, roebakna kira-kira lima dim.

Dina tĕngah-tĕngahna daoen aja njerean, roepana koneng, bangoenna mĕtjoet; dina hidji barangbang kira-kira aja doewa ratoes daoen.

Ari kakara diala boewahna, loembrahna tangkalna disengkedan koe bĕdog heuleut satĕngah elo, nja eta baris nete; kitoe bae satoeloejna nĕpi ka tangkalna geus poegoer.

Dĕmi kalapa tea bangsa tangkal anoe panggĕde-gĕdena gawena ka oerang djawa; sabab taja pisan kapitjeunna.

Roejoengna dipake dangdanan sasak, imah, djeung djaba ti eta.

Ari boewahna pajoe doewa atawa tiloe sen, sapĕrkara dipake njijeun minjak; tina toedjoeh atawa dalapan hoeloe meunang sabotol sarta

men een flesch olie, welke olie gretig gekocht wordt; één flesch kan van vijf en twintig tot veertig cent opbrengen.

minjakna lakoe pisan, dina sabotol pajoe doewa poeloeh lima nĕpi ka opat poeloeh sen.

Bovendien worden de vruchten gebruikt bij de bereiding van allerlei spijzen.

Kitoe deui boewahna dipake njampoeran saniskara kadaharan.

De schilvezels gebruikt men vooreerst voor rijtuigkussens.

Dĕmi tapasna sapĕrkara dipake bantal kareta.

Ook maakt men er een soort van kam van bij het spinnen van garen in gebruik.

Kitoe deui dipake njijeun roepa sikat paragi njikat kanteh.

Buitendien maakt men er touw van en gebruikt men ze ook wel als teerkwast.

Djaba ti eta didjijeun tambang sarta sok radjeun oge dipake sapoe-sapoe paragi ngĕter.

Ook van den klapperdop trekt men zeer veel nut; zij wordt als "wadah" voor allerlei soort van dingen gebruikt; dikwijls ook als drinkschaal, voornamelijk voor koffie.

Dĕmi batokna oge loba katjida gawena; nja eta dipake wawadahan roepa-roepa; radjeun oge dipake tjatjangkir, babakoena tjatjangkir kopi.

Bovendien gebruikt men hem als rijstmaat en worden er trechters en inlandsche trekpotten van gemaakt.

Djaba ti eta dipake takĕran beas sarta paranti njijeun tjorong djeung tikoek.

De stengels met de bladeren worden gebruikt voor (het maken van) pagĕrs en als brandhout; die nog niet verdroogd zijn, dienen wel als voedsel voor de buffels.

Barangbangna dipake pagĕr djeung soeloeh; ari noe baseuh radjeun oge dipake parab moending.

Van de nerven maakt men bezems.

Njerena didjijeun sapoe.

De groene bladeren gebruikt men om "koepat" (rijst gekookt in een zakje veelal van kokosblad) in te wikkelen.

Ari daoenna noe baseuh dipake boengkoes koepat.

Voort gebruikt men de bladeren somtijds als dakbedekking.

Kitoe deui daoenna kadangkala dipake hateup.

Van het kroonhart bereidt men een zeer smakelijke groente of wel toespijs.

Hoemboetna (borosna) ngeunah pisan diangeun atawa ditjobek.

Het hulsel der stengels wordt tot het maken van geldzakken voor kopergeld gebezigd.

Saloempirna didjijeun karoeng doewit tambaga.

Van het hulsel van de vruchtsteelen en de jonge vruchten maakt men lont, terwijl het ook wel dienst doet als brandhout.

Ari sintoengna didjijeun ěmpos djeung radjeun oge dipake soeloeh.

Uit de uiteinden van den vruchtsteel verkrijgt men door aftapping het palmsap, waarvan de javaansche suiker gemaakt wordt; maar men snijdt niet zooals bij de arenpalm met de vruchten af, doch alleen de uiteinden, zoodat de vruchten ongemoeid blijven, terwijl ook het aftappen de vruchten geen kwaad doet.

Ari langgari disadap, diala lahangna, didjijeun goela djawa, tatapi lain tjara dina kawoeng leungeuuna djeung boewahna anoe dipotongteh, ngan ramona langgari bae, djadi boewahna hěnteu dikijeukijeu sarta njadapteh teu matak goreng boewahna.

Aftapping van kokospalmen heeft echter op verre na niet zoo algemeen plaats als aftapping van den arenpalm.

Tatapi ari njadap kalapa tea lain pisan oemoemna tjara njadap kawoeng.

DE BUFFEL.

De buffel is een viervoetig zoogdier met gespleten hoeven.

Moending tea bangsa sato njoesoean, soekoe opat sarta tjekeran.

Al de dieren met gespleten hoeven zijn herkauwers; men noemt ze aldus, omdat ze het voedsel voorloopig slechts onvermalen inslikken.

Sakabeh sato noe tjekeran ditangtoekeun ngagajěm: noe matak dingaranan kitoe, sabab ana njatoean mimitina djoekoetteh diteureujan bae hěnteu ditjapek.

Heeft de buffel zijn bekomst gevreten, dan legt hij zich op een schaduwrijke plaats neer; het onvermalen ingeslikte gras wordt dan weer in den mond gebracht en wordt daarna fijngekauwd.

Oepama moending tea geus seubeuheun, toeloej ngaoeb děpa di noe ijoeh; djoekoet beunang neureuj boeleud tea dibalikkeun deui kana soengoetna, toeloej digajěm nepi ka lěmboet.

Daarna wentelen zij zich ook in den modder

Kitoe deui moending rěsěpeun pisan goejang dina leutak.

De buffel komt in gedaante vrij wel overeen met het rund; het voornaamste verschil bestaat in den hals en in de horens.

De horens van het rund steken recht naar voren uit en zijn klein, terwijl de buffelhorens gewoonlijk rechtop staan en grooter zijn dan runderhorens.

Bovendien vindt men aan den hals der buffels geen huidkwallen zooals bij het rund.

De kleur der buffels is tweeledig, n.l. roodachtig wit of zwartgrijs; er zijn ook wel grijze buffels doch dit is zeldzaam.

Een goed onderhouden en voorspoedig opgegroeide buffel is op zijn zesde of zevende jaar reeds volwassen.

Hij bereikt denzelfden ouderdom als het paard n.l ongeveer twintig jaar.

In drie jaar krijgen ze twee jongen.

Het onderhoud is gemakkelijker dan dat van het paard.

Overdag laat men ze weiden en 's avonds sluit men ze op in de kraal.

Aan die kraal behoeft niet veel moeite besteed te worden, als er maar schaduw en een sluiting is.

De meeste landbouwers zorgen zelfs niet eens voor schaduw, doch maken slechts een omheining van waroehout.

Indien er gebrek aan gras bestaat en de buffels (op het veld) moeten werken laat men veelal gras voor hen snijden.

Ari bangoenna moending tea teu padjaoeh djeung sapi; babakoena bedana dina beuheung djeung dina tandoek.

Tandoekna sapi kalampahna tjokrom ka hareup sarta leutik; ari tandoek moendingmah loembrahna rantjoeng sarta gĕde batan tandoek sapi.

Kitoe deui beuheungna moendingmah hĕnteu gagablehan tjara beuheung sapi.

Dĕmi roepana ngan aja doewa, nja eta boele djeung hideung; aja oge noe katila tapi tjarang.

Moending noe aloes piarana sarta moeloes dina oemoer gĕnĕp atawa toedjoeh tahoen oge geus baleg.

Ari oemoerma teu beda djeung koeda nja eta koerang leuwih doewa poeloeh tahoen.

Anakanana kalampahna dina tiloe tahoen doewa.

Ari miarana leuwih enteng batan koeda.

Tibeurang diangon, sore dipeutingkeun kana pakandangan.

Dĕmi pakandangan teu pĕrloe dialoes-aloes, soepaja ijoeh djeung make palang bae.

Malah toekang tani noe lobamah moendingna hĕnteu diijoeh-ijoehan atjan, ngan oekoer dipagĕr bae sisina koe tangkal waroe.

Oepama keur oesoem koerang djoekoet sarta moendingna dipagawekeun, kalampahna sok dipangaritkeun.

's Morgens en in den namiddag moet de buffelhouder ze in het water leiden en schoonwrijven met gras.

Isoek-isoek djeung sore-sore koedoe dimandian koe noe ngangon, dikosokan koe djoekoet.

Zeer vette volwassen mannetjes buffels krijgen dikwijls vleeschknobbels aan de verbinding van nek en rug; zulke buffels noemt men „moending pĕlen”.

Moending djaloe noe geus sampe oemoer sarta katjida lintoehna sok poepoendakan; moending noe kitoe disĕboetna moending pĕlen.

Deze soort buffels zijn veelal woest en wild en kunnen niet door één buffelhouder in bedwang gehouden worden; zij zwerven dikwijls van de eene desa naar de andere rond, om een portuur te zoeken.

Moending pĕlen tea sok bĕbĕntjah tara katanagaän koe noe ngangon saoerang, sok ngalalana tina hidji desa ka desa sedjen neangan moesoeh (lawan).

Indien hij een portuur gevonden heeft, gaan ze vechten, vallen met de horens op elkaar aan, sleuren elkander over den grond en trachten elkaar met de horens te doorbooren.

Oepama papanggih djeung moesoeh, gĕr diadoe, silih-teunggar silih-sered djeung silih-gadil.

Daarna legt de een het af en wordt door den ander vervolgd; dikwijls vallen dezulken levenloos neer, of worden ingehaald en met de pooten vertrapt.

Tidinga noe hidji eleh, toeloej dioedag; mindĕng aja noe tiwas tigoeroebag, atawa kasoesoel, toeloej digalej.

Indien men dit wild worden wil voorkomen, dan lubt men den buffel als hij reeds volwassen is.

Oepama hajang oelah djadi pĕlen, moending noe geus sampe oemoer tea dikabiri.

De buffel is voor den inlander het onmisbaarste dier, dat hij er op nahoudt, omdat hij zeer nuttig is en er veel profijt van hem getrokken wordt.

Moending tea sato ingoe noe panggoenana ka oerang djawa, sabab loba pisan gawena sarta hasilna.

Hij wordt gebruikt bij de sawahbewerking, als trekdier voor karren en ook om rijtuigen steile hellingen op te trekken.

Eta moending dipake njamboet, dipake ngaroda (madati) djeung dina tandjakan noe neukteuk katjida dipake narik kareta.

Wat het profijt betreft, dat men van hem trekt, zoo gebruikt men

Ari hasilna, nja eta taina dipake ngagĕmoek sawah atawa tĕgalan;

zijn afval als mest op natte en droge velden; bovendien verschilt zijn melk niet in smaak met koemelk.

Het is zeer jammer dat de buffels hier niet gemolken worden.

Als hij geslacht wordt, dan trekt men, behalve van zijn vleesch, dat door iedereen dagelijks gegeten wordt, ook nut van zijn huid; deze wordt nl. gelooid, waarna men er buikriemen, paardentuigen, hoofdstellen, zadels, tasschen als anderszins van maakt.

Van zijn beenderen maakt men knoopen, boterscheppers en hechten voor messen.

Maar het meeste nut trekt men van de horens; zoo maakt men daarvan kammen, banden (om verschillende voorwerpen), handvatsels voor kapmessen, knoopen als anderzins.

De buffels hebben tot hun vierde jaar gladde horens; daarna krijgen deze inkervingen.

Naar die inkervingen beoordeelt men den ouderdom van den buffel; op zijn vijfde jaar heeft hij één inkerving, op zijn zevende jaar twee en zoo voort; hij krijgt dus na zijn vijfde jaar om de twee jaar één inkerving.

De voornaamste soorten van horens, die men bij den buffel aantreft, zijn:

1. zijdelings opstaande horens met gebogen punten.

kitoe deui tjisoesoena hĕnteu beda djeung sapi rasana.

Handjakal katjida oerang dijeu hĕnteu daek mĕrĕs moending.

Oepama dipeuntjit, kadjaba dagingna noe didahar sapopowe koe sarerea, koelitna oge aja gawena, nja eta diasakan toeloej didjijeun saboek, pakean kareta, sasaroeng, sela, kantong djeung sadjaba ti dinja.

Ari toelangna didjijeun kantjing, tjotjolek mantega djeung gagang peso.

Tatapi noe pangreana gawena tandoekna, sapĕrti didjijeun sisir, simpaj, perah bĕdog, kantjing djeung kadjaba ti dinja.

Ari moendingteh nĕpi ka oemoer opat tahoen tandoekna polos; tidinja djadi regean.

Noeroet kana eta rege ditimbang oemoerna moending; dimana geus oemoer lima tahoen regena hidji, dina oemoer toedjoeh tahoen regena doewa, kitoe bae satoeloejna; djadi sanggeusna oemoer lima tahoen tambah rege hidji oenggal heuleut doewa tahoen.

Ari roepana tandoek anoe pangloembrahna dina moending nja eta:

1. tandoek tjaplang.

2. gebogen en eenigszins naar achteren staande horens.

3. horens ongeveer als boven doch langer en meer achterwaarts gericht.

4. recht opstaande horens met de punten naar elkaar toe.

5. horens als boven, doch de punten naar voren staande.

6. rechtopstaande horens.

7. lange wijd uit elkaar staande horens.

8. naar beneden, naar den kop toegegroeide horens.

9. horens als boven, doch korter en dikker.

10. de eene horen staat recht op naar boven, de andere is krom naar beneden gegroeid.

11. korte rechtopstaande horens zonder eenige buiging.

12. zeer korte horens slechts ter lengte van eenige duimen.

13. zeer korte horens in den vorm van knobbels.

Heeft een buffel van jongs af geen horens, dan noemt men dat »dogol«, terwijl men om aan te duiden, dat een buffel wel horens gehad, doch deze op een of andere wijze verloren heeft, »poegĕr« zegt.

Bovengenoemde namen zijn op verschillende plaatsen niet hetzelfde, zoodat ze wel eens met elkaar verward worden.

2. tandoek sanggadoelang.

3. tandoek peles.

4. tandoek lĕkĕr.

5. tandoek bradjatangi.

6. tandoek rantjoeng.

7. tandoek solor.

8. tandoek donkol.

9. tandoek potokol.

10. tandoek djaringanti (solewang).

11. tandoek tandjeur.

12. tandoek pereket.

13. tandoek poegĕl (gĕloeng).

Oepama moending ti leutik keneh teu aja tandoekna, eta disĕboetna dogol, sarta pakeun nĕrangkeun, jen hidji moending asalna boge tandoek, tapi leungit lantaranana tina naon-naon bae, disĕboetna poegĕr.

Ari ngarannamah, noe diseboetkeun di loehoer, hĕnteu saroewa di sedjen-sedjen tĕmpat, djadi radjeun oge pahili.

DE MARKT.

Men noemt "pasar" een verzameling op een bepaalde plaats van mannen, vrouwen en kinderen, die allen er op uit zijn handel te drijven. in allerhande goederen en eetwaren.

De mate van vertier is niet overal hetzelfde; er zijn druk bezochte en minder drukke markten, al naar gelang van de plaats waar zij gehouden worden; zoo heerscht op de markten van hoofdplaatsen veel vertier, terwijl de districts- en onderdistrictsmarkten minder druk bezocht zijn, doordat ze in vele opzichten verschillen van markten op de hoofdplaatsen.

Zoo worden n. l. op de hoofdplaatsen veel meer menschen aangetroffen, dan in de districten en bovendien houden er zich bij voorkeur vele personen van anderen landaard op, zooals Hollanders, Chineezen, Arabieren en anderen, die zeer veel bijdragen tot het vertier van een markt; b. v. indien Hollanders daar een toko gaan oprichten, slaan zij allerlei soorten van moeielijk te verkrijgen artikelen in, door dat ze in de gelegenheid zijn deze uit verre streken te ontbieden.

Indien dus iemand het een of ander, wat dan ook, verlangt, dan is het stellig aanwezig en komt het er maar op aan het noodige geld te bezitten.

Ari noe disĕboet pasar tea, nja eta hidji tĕmpat pakoempoelan djalma awewe, lalaki djeung boedak, anoe pada soeka djoewal beuli saniskara barang-barang sarta kadaharan.

Dĕmi karameanana pasar panta-panta; ajar pasar rame, aja oge noe teu rame, noeroetkeun kana karameanana tĕmpat bae, sapĕrti pasar anoe aja di tĕmpat nagara nja rame, tatapi pasar anoe aja di distrik atawa dikatjamatanmah ngan saoekoer rame meueusan bae, koe sabab rea bedana djeung pasar noe aja di nagara.

Dĕmi bedana, nja eta ari di nagaramah rea djalma-djalma ti batan di distrik djengna deui rea bangsa-bangsa sedjen pada saroeka tjitjing di nagara, sapĕrti bangsa Walanda, Tjina, Arab djeung kadjaba ti eta, sarta eta bangsa-bangsa sedjen pirang-pirang ngahardjakeunana kana pasar; sapĕrti lamoen aja oerang Walanda, anoe karsa moeka toko, di dinja koempoelna saroepaning barang-barang noe langka, koe sabab manehna bisa ngadatangkeun ti ĕnggon noe djaoeh.

Djadi oepama aja noe hajang barang naon bae, mowal ngidjir teu aja, soepaja manehna boga keur meuli bae.

Ook de Chineezen en Arabieren waarvan de meesten handel drijven, openen dikwijls tokos evenals de Hollanders.

Kitoe deui oerang Tjina djeung oerang Arab, noe pangrea-reana ngalampahkeunana kana balantik, sok radjeun oge moeka toko tjara oerang Walanda.

Bovendien wordt op hoofdplaatsen langer markt gehouden dan in de districten en duurt ze daar van 's morgens zes uur tot 's middags twee of drie uur.

Kitoe deui waktoena pasar di nagara leuwih lila ti batan pasar-pasar distrik, nja eta mimitina pek pasar djam gĕnĕp isoek nĕpi ka djam doewa atawa tiloe sore.

Op druk bevolkte hoofdplaatsen wordt zelfs den geheelen dag door markt gehouden, nl. van 's morgens zes tot 's avonds zes uur, terwijl in de groote steden als Batavia, Samarang, Soerabaja, enz. zelfs avondmarkten gehouden worden, nl. van 's avonds zeven uur tot elf of twaalf uur 's nachts.

Malah pasar di nagara noe rara-memah sapowe djĕpoet, nja eta ti djam gĕnĕp isoek nĕpi ka djam gĕnĕp sore kakara boebaran, malah di nagara galĕdemah sapĕrti di Batawi, Samarang, Soerabaja djeung kadjaba ti dinja kalampahna make pasar peuting, nja eta ti djam toedjoeh sore nĕpi ka djam sawĕlas atawa doewa wĕlas peuting.

In de districten echter is dit niet het geval en begint daar de markt 's morgens om zeven uur en eindigt reeds om tien of elf uur.

Tatapi ari di distrikmah lain kitoe kalampahna, nja eta mimitina pasar djam toedjoeh isoek nĕpi ka djam sapoeloeh atawa sawĕlas oge geus boebar.

Wat den marktdag op de verschillende plaatsen betreft, deze wordt door het bestuur vastgesteld en ook de plaats daarvoor wordt door het bestuur, dat een geschikte plek daartoe uitzoekt, eens voor al aangewezen.

Dĕmi waktoena pasar dina hidji-hidji tĕmpat noeroet sakoemaha noe geus ditangtoekeun koe nagara sarta tĕmpatna oge nja kitoe di-oeroes koe nagara, milih tĕmpat hade, noe kira pirameëun sarta malĕk teu pipindahan.

Alles wordt met veel zorg geregeld; er worden tentjes opgericht en op bepaalde dagen wordt de markt schoongemaakt, hetgeen geschiedt, opdat men gaarne ter markt zal gaan.

Kabeh dioeroes hade-hade pisan; pasarna disaoengan sarta dina powena noe geus ditangtoekeun dibĕrsihan, nja eta dipambrih, soepaja djalma-djalma pada rĕsĕp kapalasar.

Ook de plaats, waar de verschillende waren verkocht worden, wordt

Kitoe deui tĕmpatna hidji-hidji roepa dagangan oge ditangtoekeun

door het bestuur aangewezen; zoo mag de plek bestemd voor den verkoop van kleedingstukken alleen door handelaars daarin, de plaats voor het verkoopen van vleesch alleen door slagers, die voor den verkoop van tabak alleen door tabakshandelaars gebezigd worden.

Zoo heeft iedere handelaar zijn vaste standplaats en is het voor de koopers niet lastig zoeken, daar ze slechts de aangewezen plaats hebben op te sporen.

De markten zijn voor zeer velen een bron van inkomsten en hierdoor vermeerdert ook hun ijver; zoo maken de kampongbewoners verschillende soorten van zaken, die kans hebben op de markt van de hand gezet te worden, zooals b.v. meubels, n.l. kasten, tafels, banken, schutsels, stoelen, enz.

Bijna alle inlanders, mannen, vrouwen en kinderen gaan gaarne ter markt; ook de kampongbewoners, die op een afstand van zes of meer palen wonen, maken er allen een hoofdzaak van de markt te bezoeken.

De kampongbewoner pleegt zelfs aldus tot zijn kinderen te spreken:

Jongens! laat ons morgen naar de markt gaan en waroebladeren verkoopen, alleen maar om een halve cent te verdienen om zout te koopen, want op de markt is het goedkoop en krijgt men voor een halve cent zout genoeg voor vier of vijf dagen, terwijl we het

koe nagara, nja eta sapĕrti noe geus ditĕtĕpkeun tĕmpat barang, koedoe ditjitjingan koe noe ngadjoewal barang woengkoel, tĕmpat djagal koe noe ngadjagal, tĕmpat bako ditjitjingan koe noe ngadjoewal bako woengkoel.

Djadi hidji-hidji toekang dagang aja tĕmpatna noe malĕk sarta djalma-djalma noe rek barangbeuli hĕnteu hese neangan, ngan kari neangan tĕmpat noe geus ditangtoekeun bae.

Dĕmi pasar-pasar tea djadi kaoentoengan ka djalma rea pisan sarta tambah karadjinan oge, nja eta sapĕrti oerang kampoeng njararijeunan roepa-roepa barang, anoe dikira pajoe didjoewal ka pasar, sapĕrti parabot imah, kajaning lamari, medja, bangkoe, kĕlir, korsi djeung kadjaba ti dinja.

Meh kabeh oerang djawa, lalaki, awewe djeung boedak pada soeka datang ka pasar; oerang pilĕmboeran oge noe djaoehna gĕnĕp pal atawa leuwih pada mĕrloekeun moeroe-moeroe pasar.

Malah djadi kaomongan oerang lĕmboer ka anakna kijeu pokna:

Baroedak! isoekan oewang (oerang) kapalasar, oewang ngadjaroewal daoen waroe loemajan, ngarah sapeser-pesereun keur meuli oejah, koe sabab ari di pasarmah moerah, beulian sapeser mahi opat lima poweëun, geuning oerang ari meuli didijeumah mahal pisan, oejah sa-

hier zeer duur moeten betalen en we voor een halve cent een hoeveelheid krijgen nauwelijks genoeg voor twee dagen; tevens kunnen we dan eens rondzien op de markt wat tegenwoordig goedkoop en wat duur is.

pesereun doewa powe oge geus beak; bari itoeng-itoeng laladjo bae di pasar naon anoe keur moerah djeung naon anoe keur mahal waktoe ijeu.

Het Gouvernement heeft er ook voordeel bij als de markten druk bezocht worden, want vooreerst is dit een bewijs van welvaart voor een streek en kost het de bewoners geen moeite in hun levensonderhoud te voorzien en ten andere kan er dan meer bedrijfsbelasting van de verkoopers gevorderd worden.

Kangdjĕng Goepĕrmen aja oge kaoentoenganana lamoen pasar-pasar raramemah, sabab sapĕrkara eta tanda kasalamĕtanana nagri, djadi djalma-djalmana hĕnteu soesaheun njijarna kipajah, kadoewa pĕrkara di noe kitoemah padjĕg kasab anoe ditarik ti noe dagang beunang ditambahan.

IETS OVER DE VISCHVANGST.

Op verschillende wijzen vangt men visch, b.v. door middel van een groot net, met een werpnet, met een ophaalnet, met een vischlijn, door middel van opdamming eener rivier, met een soort zeef, met fuiken van rasterwerk en door middel van „toewa”.

Ari ngala laoek tea roepa-roepa, sapĕrti ngadjaring, lintar, njirib, ngoeseup, marak, njair, seroan djeung noewa.

Het visschen door middel van een (groot) net geschiedt op zee en men vangt op deze wijze meer visch dan met eenig ander toestel.

Ari ngadjaring kalampahna ngala laoek di laoet sarta beubeunangananana leuwih rea ti batan ngala laoek make parabot sedjen.

Men bindt de beide uiteinden van het net aan prauwen vast en sleept het daarna naar het strand; indien alles meeloopt, vangt men

Ari pĕtana eta djaring toengtoeng pada toengtoeng ditalikeun kana prahoe toeloej disĕdĕkkeun ka sisi; oepama kabĕnĕran, dina sakali

met eens ophalen duizende visschen groot en klein.

Het visschen met een werpnet noemt men „lintar”, het geschiedt op zee en in rivieren.

Het werpnet wordt gemaakt van rametouw of van garen, dat tot een net geknoopt wordt; aan de uiteinden wordt lood aangebracht, op deze wijze vangt men meer visch dan met een vischlijn.

Gewoonlijk vischt men in de rivieren 's nachts met het werpnet als het water laag is.

Ook het visschen met de lijn geschiedt evenals met het werpnet op zee of in de rivieren.

Het vischtuig wordt van ijzer- of koperdraad gemaakt, waaraan men een eind draad van arenvezels of wel een eind paardehaar bevestigt, voorts doet men er lood aan voor de zwaarte; daarna bindt men het aan een veerkrachtige bamboestaak.

Als aas gebruikt men wormen of turksche weit.

Indien nu de visch aan het aas bijt, blijft hij bij het ophalen er van hangen.

Zeer velen zijn aan het hengelen verslaafd, omdat ze zich steeds het oogenblik van aanbijten voor den geest halen.

Het visschen met een schepnet geschiedt gewoonlijk in een meer.

Bij het „marak” wordt de rivier opgedamd en het water naar een andere rivier geleid of wel men maakt een goot tot afwatering.

njait meunang laoek reboean gĕde leutik.

Ngala laoek make heurap ngaranna lintar, dilampahanana di laoet antawa dina tjai waloengan.

Ari noe didjijeun heurap, rara haramaj atawa kanteh didjeudjeut, ti sisina make timah, beubeunanganana rada teu woedoe lamoen ditimbang djeung oeseupmah.

Loembrahna noe lintar dina waloengan ti peuting, lamoen tjai keur orot.

Ari ngoeseup oge kalampahna tjara lintar di laoet atawa dina waloengan.

Dĕmi noe didjijeun oeseup, kawat beusi atawa koeningan, ditalian koe pakang atawa koe boentoet koeda djeung make dibeungbeuratan koe timah; tidinja didjeudjeuran koe awi leuleus.

Ari eupanna koe tjatjing atawa koe djagong.

Ĕngkena, oepama disanggoet eupanna, ari didjaitkeun laoekna kabawa ngagiriwil.

Rea pisan noe katagihan (deudeuieun) ngoeseup, sabab sok rarasaeun waktoe disanggoet.

Ari njirib kalampahna dina sitoe.

Ari marak waloenganteh dipĕndĕt, tjaina dikotjorkeun kana waloengan sedjen atawa make palajangan.

Van dit »marak« maakt niemand een beroep, omdat er geen winst mee beoogd wordt, doch men het slechts voor zijn genoegen doet.

Hal marak tea hĕnteu aja djalma noe ngabakoe, sabab lain ngarah kaoentoengan, ngan dipake pĕlĕsiran bae.

Bij hoog water in den westmoesson en bij laag water in den oostmoesson, vangen zij, die aan den waterkant wonen, dikwijls visch door middel van een zeef; men maakt er dan gebruik van dat de visch naar den kant komt (om eieren te leggen); men gebruikt daartoe een zeef van bamboe of touwwerk.

Lamoen tjai keur tjaäh dina oesoem ngidjih atawa keur orot dina oesoem katiga, djalma-djalma noe tjaritjing sisi tjai sok njalair ngarah laoek midjah ka sisi; ari parabotna ajakan atawa sair.

Het visschen door middel van rasterwerk geschiedt gewoonlijk aan de mondingen der rivieren.

Ari ngala laoek koe seroan loembrahna kalampahna dina moewara waloengan.

Men gebruikt daartoe twee soorten van rasterwerk, beiden van bamboe gemaakt, n. l. de »wide seroan« en de »wide pegatan«.

Dĕmi parabotna doewa roepa, doewanana didjijeun koe awi, nja eta wide seroan djeung wide pĕgatan.

De »wide seroan« wordt van den wal tot aan het midden der rivier aangebracht in een stroomafwaartsche richting; ze is blijvend en wordt niet weggehaald zoolang ze niet onbruikbaar geworden is.

Ari masangkeunana wide seroan dikĕbatkeun ti sisi waloengan nĕpi ka tĕngah tjai sarta rada diserongkeun kahilir djeung pikeun salawasna; ari teu roeksakmah tara dilaänan.

Het gedeelte der wide in het midden van den stroom wordt cirkelvormig gemaakt en van een van boven gesloten vlechtwerk met een trechtervormige opening voorzien; het gebogen gedeelte wordt »balean« genoemd.

Ari toengtoengna wide di tĕngahtĕngah tjai diringkĕlkeun sarta kana toengtoengna dipĕtakeun kombongan, nja eta wide boeleud, djeung ditoeroeban ti loehoer sarta lawangan, ari lawangna make seuweu; dĕmi sapandjangna eta boeleud disĕboetna balean.

De visschen nu worden bij vloed stroomopwaarts gedreven en als daarna de eb invalt weer stroomafwaarts naar het rasterwerk, welks richting zij volgen en op deze wijze in den trechter belanden.

Oepama keur pasang laoek tea kasĕdĕkkeun ka girang koe lambak, toeloej mangkena ari soeroed dibalikkeun deui kana seroan, tidinja noeroetkeun ngoedjoerna sarta kitoe pĕtana asoep kana kombongan.

Men begeeft er zich bij het einde van de eb heen en vangt de visschen door middel van schepnetten, terwijl, als er groote onder zijn, deze met kleine lansen of speeren, van ijzeren punten voorzien, gedood worden.

Ari di teangna saban keur soeroed tandĕs sarta ngalana laoek disijoekan koe lambit atawa, oepama aja laoek gĕde, dipaehan koe toembak atawa koeli, toengtoengna make beusi.

Bij het vangen van visch met de „wide pagetan", wordt stroomop- en stroomafwaarts in de rivier rasterwerk aangebracht van den eenen wal naar den andere, dus loodrecht op den stroom; dit geschiedt alleen om de aanwezige visschen den uitweg te versperren; men vangt ze door middel van allerlei schepnetten.

Ari ngala laoek koe wide pĕgatan, ti girangna djeung ti hilirna waloengan ditĕrapan wide ti sisi kentja ka sisi katoekoe, djadi motong oempal; anoe dipambrihteh ngan soepaja laoekna noe aja di dinja dihalangan bidjil; ari ngalana koe lambit, sirib atawa sedjen roepa.

Ofschoon het bijna overal verboden is, omdat hierdoor de visschen licht zouden uitsterven, wordt ook door middel van „toeba" veel visch gevangen.

Nadjan meh dimanamana ditjaram, koe sabab sok matak toempoer laoekna, sok kalampahkeun oge ngala laoek koe toewa.

Stroomopwaarts worden de toebawortels in het water geworpen, terwijl men stroomafwaarts zich gereed houdt om de bedwelmde visschen te vangen door middel van schepnetten of wel door ze op te vangen op in schuine richting in het water aangebrachte staketsels „saäpan" of „badodon" genoemd.

Ti girangna ditoewa, ti hilirna ditandeau, ngala laoek noe weureu koe lambit, atawa make roepa wide noe ditandekeun dina tjai, nja eta ngaranna saäpan atawa badodon.

Men gebruikt hiertoe niet alleen de toeba doch ook dikwijls „kamalakian" „apoe gamping" (rotskalk) „djoekoet tjarang" en vele andere middelen.

Ari noe dipake noewa lain toewa woengkoel, tapi kalampahna oge make kamalakian, apoe gamping, djoekoet tjarang djeung rea-rea deui.

IETS OVER DEN ARENPALM, DE BAMBOE EN DE ROTTAN.

De arenpalm is even als de kokospalm van zeer veel nut voor den inlander, want ook van dezen boom wordt niets ongebruikt gelaten.

Ari kawoeng tea bangsa tangkal noe tjara kalapa gĕde katjida gawena ka oerang djawa, sabab tina kawoeng oge teu aja pisan kapitjeunna.

Men plant ze voort door de vruchtpitten, die „tjanghaleng” genoemd worden; twintig a vijf en twintig jaren na de uitplanting draagt de boom vruchten.

Ari noe dipĕlak sikina, ngaranna tjangkaleng; dĕmi lilana ti barĕng tjĕb dipĕlak nĕpi ka boewahan ti doewa poeloeh nĕpi ka doewa poeloeh lima tahoen.

Zij tiert het best in de bosschen op het gebergte; in de vlakte slaagt zij minder goed en krijgt een armoedig aanzien.

Ari panghadena ngan dina leuweung pagoenoengan bae; di lĕbakmah koerang hade djadina sarta patoetna goreng.

De wortels dienen tot brandhout, terwijl het wortelsap als geneesmiddel voor vrouwen na bevallingen gebruikt wordt, het wordt nl. in de oogen gedruppeld ten einde het stijgen van het bloed tegen te gaan, waardoor men volgens zeggen licht blind kan worden.

Dĕmi akarna dipake soeloeh sarta tjaina dipake oebar noe ngadjoeroe, nja eta dipake peureuh tamba naek gĕtih, anoe bedjana sok matak lolong.

Het zwam der palm gebruikt men bij vuurslag en voorts om kussens, zadels en matrassen te vullen.

Ari loengloemna dipake neker sarta njotjok anggĕl, sela djeung kasoer.

De karige vezels (rond den stam) worden gebruikt als dakbedekking en er wordt ook touw van gemaakt; van de stelen (in die vezels) maakt men pennen.

Indjoekna sok dipake hateup djeung dipake njijeun tambang; haroepatna sok didjijeun kalam.

Van het palmhout maakt men trommels bij de inlandsche kluchtspelers in gebruik, als ook regels voor rijstschuren, houten goten, „barera” (bij het weven in gebruik) enz.; bovendien dient het als materiaal voor den huizenbouw.

Roejoengna dipake njijeun kĕndang atawa dogdog, noe sok dipake koe rejog tea, sarta iga-iga leuit, koeloewoeng, barera djeung kadjaba ti dinja; kitoe deui dipaka dangdanan imah.

Van het merg maakt men meel, waarvan allerhande spijzen bereid worden.

Ari sagoena diatji, didjijeun roepa-roepa kadaharan.

De bladstengels worden gebruikt als brandhout, voor het maken van „pagĕrs" en als draagstokken, terwijl van de bladeren strootjes en van de bladnerven bezems en „rigen" (een soort van bakjes) gemaakt worden.

Palapahna dipake soeloeh, pagĕr djeung rantjatan sarta daoenna dipake njijeun roko, njerena didjijeun sapoe djeung rigen.

De vruchten heeten „tjaroeloek"; van de pitten der jonge vruchten maakt men confituren.

Ari boewahna ngaranna tjaroeloek; noe ngora kenehmah sikina (tjangkaleng) didjijeun manisan.

Aan de inplanting van iederen bladstengel vormt zich een bloemstengel, waaruit de vruchten voortkomen: de uiteinden dezer vruchtsteelen worden, na zeven a negen dagen uitgeklopt te zijn, afgesneden en met indjoek omwonden; eerst na vijf a zeven dagen snijdt men ze gelijk af, waarna het sap „lahang" genoemd te voorschijn komt, dat afgetapt wordt en waarvan door koking de javaansche suiker wordt verkregen.

Tina lĕbah oenggal palapah bidjil leungeun (langgari), nja eta tempat djadina boewah; toengtoengna langgariteh sanggeusna ditinggoer toedjoeh atawa salapan powe, seg dipagas toeloej diboentĕl koe indjoek; sanggeus meunang moentĕl lima atawa toedjoeh powe, kakara dipapas, geus kitoe bidjil tjai ngaranna lahang, ana disadap toeloej ditaheur djadi goela djawa.

De bamboe is een materiaal, dat van onberekenbaar nut is voor de voor den inlander en er zijn verschillende soorten zooals „awitali" „awi tĕmĕn", „awi woeloeng" awi soerat" of „gombong", „bitoeng"," „haoer", „tamiang" en andere.

Ari awi tea bangsa bahan noe gawena (goenana) keur oerang djawa hĕnteu kaitoeng deui sarta rea roepana. sapĕrti awi tali, awi tĕmĕn, awi woeloeng, awi soerat atawa gombong, bitoeng, haoer, tamiang djeung sadjaba ti dinja.

Het planten van bamboe behoeft niet met zorg te geschieden; men plant de van wortels voorziene stompen; drie jaren na de uitplanting begint men er voordeel van te trekken.

Ari mĕlakna teu koedoe dihadehade; ari noe dipĕlak toenggoelna noe akaran; lilana ti barĕng tjĕb dipĕlak nĕpi ka beunang hasilna tiloe tahoen.

Men gebruikt de bamboe voor alle soorten van inlandsche gebouwen, als woonhuizen, keukens, rijstschuren, stallen enz., alsook voor het maken van bruggen.

Buitendien is de bamboe het materiaal voor allerlei soort van huisraad, mand- en vaatwerk, als banken, "tjarangka" (ruw saamgevlochten mandje b. v. voor het vervoer van grint), "said" (groote mand van boven rond, van onderen vierkant) "boboko" (rijstmandje) "soemboel" (idem met deksel) "korang" (vischkorf) "kĕpek" (mand voor verpakking van goederen) "ĕlàng" (voor hetzelfde doel) "tolok" (mand tot berging van eetwaren als rijst, aardappelen, enz.) "tetenong" (idem voor berging van bereide spijzen), "krĕmbĕng" (zonder bodem en deksel, voor het bewaren van grint) "tingkĕm" (ruw gevlochten mandje met kleppen tot sluiting), wannen, zeeven, enz.

De bamboe bestaat uit geledingen en is van binnen hol; de onderste geledingen staan dicht op elkaar, doch naar boven toe gaandeweg wijder uiteen; aan iedere geleding vormen zich takken en bladeren.

Zij bereikt een hoogte van veertig tot vijftig voet; de prijs is naar gelang van de soort van één tot vijftig cent.

Van de looten "iwoeng" genoemd, wordt een lekkere toespijs bij de rijst gemaakt.

Dĕmi gawena dipake kana sagala adĕgan djawa, kajaning imah, dapoer, leuit, istal djeung salijanna, kitoe deui paragi njijeun sasak.

Kadjaba tidinja awi tea bahanna paranti saniskara parabot-parabot imah, karandjang-karandjang djeung wawadahan, kajaning bangkoe, tjarangka, said, boboko, korang, kĕpek, ĕlang, tolok, tetenong, krĕmbĕng, tingkĕm njiroe, ajakan djeung rea-rea deui:

Ari awi tea boekoean sarta kosong di djĕrona; ari boekoeteh ti handapna kĕrĕp, beuki loehoer beuki tjarang; tina oenggal-oengal boekoe bidjil senggeh djeng daoenna.

Dĕmi loehoerna opat poeloeh nĕpi ka lima poeloeh kaki; rĕgana tina sasen nĕpi ka lima poeloeh sen koemaha bangsana bae.

Ari anaka (siroengna), ngaranna iwoeng, ngeunah didjijeun deungeun kedjo.

De rotan is een plant, die in de bosschen groeit; gewoonlijk klimt zij tegen groote boomen op of wel verspreidt zich langs den grond.

Ari howe tea pĕpĕlakan, anoe djadi di leuweung; ari biasana koedoe ngareuj (ngarambat) kana kakaian noe galĕde atawa ngagoler dina taneuh bae.

De omhulsels der takken zijn van stekels voorzien „oeneuk" geheeten.

Ari kolopokna dahanna tjoetjoekan ngaranna oeneuk.

De rotan bestaat evenals de bamboe uit geledingen, welke echter gevuld zijn; zij bereikt een lengte van tien tot veertig voet.

Dĕmi howe tea boekoean tjara awi, tapi boeta bae; ari pandjangna tina sapoeloeh nĕpi ka opat poeloeh kaki.

Er zijn verschillende soorten van rotan, als „howe walat", „seël", „korod", „boeboewaj", „sege", „malam", „moeka", „tjatjing", „pĕrlas", „pait", „wĕrgoe" en andere; de beste soorten voor het gebruik zijn „walat" en „seël."

Ari bangsana roepa-roepa, sapĕrti howe walat, seël, korod, boeboewaj, sege, malam, moeka, tjatjing, pĕrlas, pait, wĕrgoe djeung salijanna; panghadena pikeun dangdanan, nja eta walat djeung seël.

Men maakt er verschillende voorwerpen van, als stoelen, vlechtwerk (voor stoelen), matten, een soort van touw, rijstmandjes, sirihdoozen, manden tot berging van eetwaren, wandelstokken, sigarenstandaards, flesschen en vruchtenbakjes en vele andere.

Ari gawena didjijeun roepa-roepa parabot, kajaning korsi, anjaman, lampit, tali, boboko, salipi (epok), tetenong, iteuk, wadah roko, wadah botol, wadah boewah-boewah djeung rea-rea deui.

BIBLIOGRAPHISCHE BIJDRAGEN

DOOR

G. K. NIEMANN.

In de vorige aflevering van dit tijdschrift deelde ik een en ander mede om de verhouding van de taal der Tjams tot de talen van Indonesie eenigszins te doen kennen. In dat opstel heb ik ter loops de geschriften van Dourisboure [1] en Anderson aangehaald en stel mij voor omtrent beide thans in het kort iets naders te zeggen. Op bl. V—VIII geeft D. eenige korte mededeelingen omtrent de uitspraak der taal, waarvoor ons letterschrift gebezigd is, daar de Bahnars geen eigen letterschrift bezitten. Bl. VIII—XL handelen over „Notions de grammaire”; bl. XL tot XLV bevatten een „Appendice, poids, mesures, monnaies” Bl. 1—363 vormen het Woordenboek. In het klankstelsel en de grammaticale vormen vertoont het Bahnar veel overeenkomst met het Tjam. De praefixen pŏ, kŏ, en tŏ en het infix on herinneren aan po, ka, ta en an in laatstgenoemde taal [2]. De beteekenis dezer affixen is echter vrij onbepaald, zoodat bv. pŏ en kŏ wel eens met elkander worden verwisseld. Op bl. XIX leest men: „à propement parler, le verbe en bahnar n'a pas de forme passive”, doch op bl. XXXVIII staat dat het praefix kŏ somtijds eene passive beteekenis aan werkwoorden geeft; het luidt daar: „elle (la syllabe kŏ) se joint parfois à un mot-racine, verbe ou adjectif; et alors elle donne au verbe une

[1] Dictionnaire Bahnar-Français par P. H. Dourisboure, de la société des missions étrangères, ancien missionnaire des Bahnars. Hongkong. Imprimerie de la Société des missions étrangères. 1889. De Bahnar's (Garnier en Bastian schrijven steeds Banar) wonen op eene hoogvlakte, eenige dagreizen ten N. van de thans door de Tjams bewoonde landstreek Binh-Thuân. Meer bijzonderheden omtrent hunne woonplaats en den toegang tot hun land vindt men bij Bastian, Geogr. u. Ethnol. Bilder bl. 113, volgens mededeelingen van een onder hen gevestigd Fransch zendeling, wiens naam Bastian echter niet noemt.

[2] Men kan hier ook het Atjeesche infix ĕn en het infix n van het Khmer vergelijken.

signification passive, p.e. "dâp couvrir;ködâp être couvert, masqué", vgl. ook het woordenboek s.v. kömāp en pömāp. Dit praefix kŏ wordt ook vaak tot vorming van Adverbia gebruikt, b. v. "kŏmang, de nuit"; "kŏnar, de jour."

Er is ook een praefix bo, waarvan men (bl. XXXIX) niets meer leest dan: "cette syllabe est parfois le préfixe pŏ adouci par euphonie. On peut même quelquefois employer l'un ou l'autre indifféremment, bodŏ ou podŏ etc."

Onder de verschillende beteekenissen van het praefix pŏ wordt ook eene causative vermeld, b. v.: "et boire, poet offrir à boire", "gleh fatigué, pŏgleh lasser." Ik behoef hier nauwelijks bij te voegen dat deze beteekenis aan die van het praefix pa in het Tjam en sommige Indonesische talen herinnert [1]. Andere analogien met die talen heb ik in de beteekenissen der praefixen van het Bahnar niet gevonden. Ook het praefix to heeft somtijds eene causative beteekenis, b.v. "mut, entrer, tomut faire entrer, introduire." Meer andere praefixen vindt men op bl. XXXIX vermeld. In de constructie van het Bahnar is ook in menig opzicht eene onmiskenbare overeenkomst met die van het Khmer, het Tjam en eenige Indonesische talen.

Uit den woordenschat van het Bahnar, voor zoover wij dien uit dit woordenboek kunnen leeren kennen, blijkt wel dat vele woorden overeenkomen met woorden van het Tjam en dat een vrij groot aantal ook analogien vertoont met Indonesische. Daartoe behooren o. a. eenige woorden, die voor zoover mij bekend is, alleen in de taal van Atjeh voorkomen; het woord ada of ara (eend) heb ik reeds in mijn vorig opstel (bl. 36 van dit deel van het tijdschrift) ter loops genoemd. Andere zijn: "dom, combien, hoh, vide, ik ou ich excréments, kāug, menton, rong, dos, hogau (ou xogau) ours, khan, dire, nommer, krong, rivière, etc." De telwoorden van het Bahnar verschillen geheel van die der Indonesische talen, met uitzondering alleen van robau duizend, waarmede het Mal. ribu enz. te vergelijken is. Menig woord komt niet alleen overeen met een dergelijk woord in het Tjam, maar ook met woorden in de talen of dialecten van eenige van ouds in het binnenland gevestigde stammen, zooals de Stieng, Chréai (of Scharai, zooals de Duitschers schrijven), Rodé, enz. Enkele, b. v. ad'a, eend, krong, rivier,

[1] In enkele talen van Celebes, zooals het Boegineesch, Bol. Mongondousch en Holontalosch vindt men mede een praefix po, dat somtijds ook eene causative beteekenis aan verba geeft.

chim of xim, vogel, glay, bosch, worden ook in het Mon (de taal van Pegu) aangetroffen; zij zijn dus in een betrekkelijk groot gedeelte van Achterindie verbreid. Daar wij echter slechts kleine woordenlijsten van die dialecten bezitten en er verder zoo goed als niets van bekend is, kan deze mededeeling slechts dienen om er voorloopig de aandacht op te vestigen [1]. Uit eene nadere kennismaking met de talen van Achterindie in het algemeen zou waarschijnlijk veel te leeren zijn met betrekking tot de Indonesische. Alles tesamengenomen, zoowel de overeenkomst van menig woord als die van enkele punten der Grammatica met die van Indonesische talen, leeren wij, naar het mij voorkomt, uit dit geschrift van Dourisboure, dat de overeenkomst grooter is dan men tot nog toe meende en zoo mogen wij het Bahnar althans wel beschouwen als eene taal, die een overgang vormt van de talen van Achterindie tot die van Indonesie in nog hoogere mate dan dit op het Khmer door Aymonier en anderen toepasselijk wordt geacht.

Ten slotte merk ik nog op dat hier en daar in dit Woordenboek verscheidene, ten deele niet onbelangrijke, ethnographische bijzonderheden worden medegedeeld. Als eene beleefdheid bij maaltijden wordt (s. v. klâp) vermeld dat een gastheer, wanneer zijne gasten reeds verzadigd zijn, nog eene handvol rijst neemt en hun die als het ware met geweld in den mond steekt. Munten zijn bij de Bahnar's niet in gebruik; alle handel is ruilhandel; men rekent naar de waarde van stukken lijnwaad, bladen tin, kommen, kookpotten enz.; een zeer groote pot heeft de waarde van verscheidene buffels; vier, vijf of zes groote kookpotten vertegenwoordigen den prijs van een slaaf. Men onderscheidt mannelijke en vrouwelijke kookpotten en die onderscheiding van geslacht is mede in gebruik met betrekking tot sommige andere levenlooze voorwerpen "suivant qu'ils sont beaux ou médiocres dans leur espèce" (vgl. bl. X en s. v. tonō) Het is bekend dat ook in meer andere talen het begrip van mannelijk of mannetje wordt toegepast op voorwerpen, die zich in hunne soort door grootte of omvang enz. kenmerken (zie o. a. v. d. Tuuk, Bataksch Woordenb. s.v. tunggal). Ook het woord yang, in den zin van geest of godheid, komt niet alleen voor in het Bahnar en Tjam,

[1] Slechts van de taal der Stieng bestaat nog een woordenboek, door Azémar uitgegeven, dat ik echter niet heb kunnen raadplegen. Uit de mededeelingen van Kuhn en den aanstonds nader te vermelden schrijver Himly is mij echter gebleken dat deze taal meer afwijkt van de Indonesische dan het Bahnar en de andere hierboven genoemde talen van het binnenland.

maar eveneens in verscheidene andere talen van het binnenland van Achterindie. Als voorbeelden van het gebruik worden in het woordenboek van D. opgegeven: „iăng kông, iăng dăk, les esprits des eaux, des montagnes etc., iăng xori, la divinité ou l'esprit des moissons, la Cérès des Bahnars.” Hiermede is ongetwijfeld de ook in N. I. welbekende Hindoesche godheid Çrî of Dewi Çrî bedoeld, die bij de rijstcultuur der Javanen als beschermgeest op den voorgrond treedt. Reeds Dr. Bastian heeft deze bijzonderheid in zijne „Geogr. und Ethnol. Bilder vermeld en de waarheid van zijn bericht wordt hier door D. bevestigd [1].

Kort nadat mijne „Bijdragen tot de kennis der verhouding van het Tjam tot de talen van Indonesië” afgedrukt waren, verscheen eene verhandeling van K. Himly [2] onder den titel „Sprachvergleichende Untersuchung des Wörterschatzes der Tschamsprache.” H. vergelijkt hierin het Tjam met verschillende talen van Achterindie, wat klankstelsel, woordvorming en woordafleiding betreft, en met Indonesische woorden. Daar de talen van de stammen in het binnenland, zooals boven reeds gezegd is, nog slechts onvolledig bekend zijn en H. niet genoeg op de hoogte is van de Mal. Polynesische talen, ontbreekt het hier vaak niet aan misslagen. In het algemeen moet men echter deze verhandeling zeer op prijs stellen, omdat H. met groote vlijt getracht heeft vele bouwstoffen bijeen te brengen en hij hier en daar de aandacht vestigt op een en ander, dat bij vergelijking der talen wel in aanmerking mag komen, zoodat zijn arbeid uitlokt tot nader onderzoek. Zijn oordeel over de taal komt daarop neder: „dass die Mehrzahl des Mischvolkes der Tjam nicht Malayisch war und in ihrer angestammten Sprache der eigentliche Kern der Tschamsprache sowohl als der Sprachen der obengenannten verwandten Stämme (hij bedoelt stammen zooals de Rodé, Scharai enz.) zu suchen ist. Von den Sprachen der letzteren kennen wir indess bis jetzt nur kurze Wörtersammlungen und so müssen einstweilen die nicht unbedeutenden Anklänge, die das Stieng, das Khmèr und das Mon bieten, um so mehr Werth für uns haben, wenn wir der Sprache und dem Volke der Tjam die ihnen gebührende Stelle anweisen wollen.” De voornaamste gronden voor dit

[1] Volgens Moura Le Cambodge I bl. 430 vereeren de Chréai of Scharai als fetisen zekore steenen, die van bijzondere teekens voorzien zijn en yan of yang genoemd worden.

[2] In de Sitzungsberichte der philos. philol. und histor. Classe der Kön. bayerischen Akademie der Wissenschaften 1890, bl. 322.

gevoelen zijn: het voorkomen in het Tjam van vele woorden met Aspirata en vele monosyllaba, die niet van Maleischen oorsprong zijn [1]. In het Atjeesch echter vindt men een groot aantal woorden met Aspirata en evenzoo eene menigte van monosyllaba; deze taal heeft H. echter niet vergeleken en ieder zal haar toch wel tot de Mal. Polynesische talen rekenen. Bovendien zijn er nog genoeg monosyllaba in andere talen van N. I. te vinden, waaruit dikwijls later meer lettergrepige woorden zijn ontstaan. Het zou ons al te ver leiden zoo wij hierover thans in bijzonderheden wilden treden. Maar vooral vergete men niet dat onze kennis van de Indonesische talen, hoewel in hooge mate vooruitgegaan, toch nog altijd zeer onvolledig is gebleven.

Wij gaan thans over tot de beschouwing van het werkje van Anderson, dat ook reeds even aangehaald is in de bovengenoemde Bijdrage tot de kennis der verhouding van het Tjam enz. [2] De Mergui-eilanden, ten W. van Tenasserim gelegen, waren tot nog toe voornamelijk bekend door het bezoek van kapitein Forrest [3]. Hij bepaalt zich echter tot eene geographische schets van dezen Archipel, voor zoover hij dien leerde kennen, maar over de bevolking deelt hij niets mede. Omtrent deze kregen wij pas in de eerste helft dezer eeuw nu en dan eenige berichten van reizigers, die met haar in aanraking kwamen. A. vermeldt in het begin van zijn geschrift eenige bijzonderheden aangaande die bezoeken. Hij zelf bezocht sommige eilanden in het laatst van 1881 en in het begin van 1882 en geeft een beknopt verslag van den toestand der bewoners; hoofdzakelijk betreft dit hunne levenswijze, middelen van bestaan en enkele maatschappelijke gebruiken, gevolgd door eene schets van hunne type, de resultaten van het onderzoek van twee schedels door Prof. Sir William Turner en eene woordenlijst van hunne taal (bl. 39—47). In die verzameling heeft hij ook de woorden opgenomen van vroeger uitgegevene woordenlijsten, die opgemaakt zijn door O'Riley en door Brayton [4], die een tijdlang als zendeling van een

[1] Op eene andere plaats van zijne verhandeling (bl. 386) wil H. ook het gemis van suffixen in het Tjam, het Khmer en andere talen van Achterindie als een kenmerk beschouwen, waardoor zij streng van de Mal. Polynesische gescheiden zijn. Volgens Aymonier (in de korte schets der Gramm. vóór zijn Dict-Khmèr-Français bls. XIV) komen zij echter in het Khmer wel voor. Ook in het Tjam vindt men enkele woorden met suffixen. De vraag is echter of die woorden niet uit eene Indonesische taal zijn overgenomen.

[2] John Anderson. The Selungs of the Mergui Archipelago. London 1890.

[3] Voyage from Calcutta to the Mergui Archipelago. 4°. London 1792.

[4] Zij zijn gepubliceerd in het Journal of the Indian Archipelago Vol. IV, 1850 bls. 411 en in de Gazetteer of British Burma Vol. I 1880 bl. 189.

Amerikaansch genootschap op een dezer eilanden gevestigd is geweest. Enkele phrasen en de namen van eenige mannen en vrouwen zijn daaraan toegevoegd. Door een viertal photographische afbeeldingen, waarvan twee ieder eene groep van Mergui-eilanders voorstellen, eene derde hunne prauwen en nog eene andere enkele van hunne bij vischvangst gebezigde werktuigen, wapens en voorwerpen van huiselijk gebruik voorstelt, heeft A. zijne mededeelingen nader opgehelderd. Uit de afbeelding van eene soort van blaasbalg (op plaat IV fig. 2) blijkt, dat het hun niet aan kunstzin ontbreekt. A. zegt daarvan (bl. 28): »besides their simple attempts to impart some decoration to their mats, they occasionally try higher flights at art and execute rather pretty carvings on the bamboos they use for blowing their fires- their primitive bellows« etc.

Het geschrift van A. geeft, zooals hij-zelf ook zegt, een résumé van alles wat tot dus verre omtrent de Selung of Silongs bekend is; in zijne berichten omtrent hetgeen hij-zelf van hen gezien heeft, komen eenige nieuwe, somtijds werkelijk belangrijke bijzonderheden voor. Wij zijn hem dank verschuldigd voor de moeite, die hij genomen heeft om in een kort bestek zooveel wetenswaardigs omtrent de ter nauwernood bekende bevolking van dezen Archipel mede te deelen, als een prikkel tot verder onderzoek.

In de Woordenlijst heeft A. een aantal woorden uit Mal. Polynesische talen, doorgaans Maleische, met woorden uit de taal der Silong's vergeleken; hij had er nog vele andere ter vergelijking kunnen bijvoegen. Wij stippen hier slechts aan dat de hoofdgetallen, met uitzondering van de woorden voor 1000 en 10,000 [1], eene zeer duidelijke verwantschap vertoonen met Mal. Polynesische, vooral met de Maleische; geheel anders dus dan in de taal der Bahnars [2]. Wegens de overeenstemming van zoovele woorden met die van verschillende talen van den Indischen archipel zou men wel geneigd worden ook de taal der Silongs als eene Mal. Polynesische te beschouwen; het is mogelijk dat latere onderzoekingen hieromtrent geen twijfel meer laten. Daar wij echter thans slechts eene lijst van nog geene vierhonderd woorden van het Silongsch kunnen raadplegen, terwijl de uitspraak hier en daar door gebrekkige transcriptie

---

[1] Omtrent het woord »ohowai« = negen, ben ik echter niet geheel zeker of ik dit ook niet zou moeten uitzonderen.

[2] Nog eene enkele bijzonderheid zij hier vermeld; s. v. »hill« en »mountain« wordt hier opgegeven »dalai« en »dlai«, dat blijkbaar verwant is met het Atjeesche gló, dat hetzelfde beteekent en het Tjam glai, reeds in mijn vorig opstel genoemd.

niet duidelijk is en verder niets van het karakter der taal, van de grammatica enz. wordt medegedeeld (de enkele op bl. 46 en 47 voorkomende phrasen kunnen ons dienaangaande al te weinig leeren), schorten wij ons oordeel voorloopig op. Wij worden hierin nog versterkt door het verschil van dialect op deze eilanden, waaromtrent wij op bl. 8 vernemen: "it is a curious fact they keep so much by themselves that a Selung from Sullivanisland has great difficulty in understanding the speech of one of his race from Elphinstone island, the two islands being only about eighty miles apart." Voor het tegenwoordige vereenig ik mij dus liever met de woorden van Anderson (bl. 38): "if any one conclusion more than another can be drawn from them (the foregoing pages), it is this, that the true relations of the Selungs to the Malay and other surrounding races have yet to be determined."

Het is algemeen bekend dat onze kennis van Celebes in alle opzichten nog zeer veel te wenschen laat en dat niemand meer dan Dr. Matthes heeft bijgedragen om ons de Zuidwestelijke landtong van dat eiland, wat de ethnographie en vooral de linguistiek betreft, nader te doen kennen. Wij vestigen hier in het kort de aandacht op het laatstverschenen geschrift van linguistischen aard van zijne hand afkomstig, namelijk op het door hem voor rekening van ons Gouvernement in 1889 uitgegeven Supplement op het Boegineesch-Hollandsch Woordenboek Wij ontvangen hier niet alleen een aantal woorden, die in het Woordenboek ontbreken, waaronder eene menigte van Arabische, die bij de Boegineezen in gebruik en naar hun taaleigen gewijzigd zijn, maar ook aanvullingen van de beteekenis van daar reeds vermelde; nu en dan wordt tevens aangegeven in welke beteekenis het een of ander woord in de basa to-Bakkă genoemde geheimzinnige taal in gebruik is [1]. Ook vele, nog niet lang geleden ten behoeve van het onderwijs, voornamelijk in de gymnastiek, ingevoerde termen heeft M. hier opgenomen. Aan voorbeelden tot opheldering laat hij het niet ontbreken, waardoor tegelijk menige plaats uit zijne Boegineesche Chrestomathie wordt verklaard. Voorts zijn hier en daar, waar het te pas kwam, woorden uit verwante talen vergeleken. Somtijds worden, evenals in het Woordenboek,

[1] Deze Boegineesche uitdrukking beteekent: de taal van den man van Bakkă, eene plaats in het rijk Soppeng. Hij verwierf zich oudtijds, vooral door zijne scherpzinnigheid, een grooten roem. De van hem afkomstige beeldspraak wordt in een aantal gedichten gebezigd; zij bestaat echter meestal in vergezochte woordspelingen.

ook bijzonderheden medegedeeld, die voor de kennis van land en volk niet onbelangrijk zijn. Zoo bv. verneemt men, met betrekking tot de kamalo of taï kamalo (gomlak), eenige bijzonderheden omtrent den oorsprong van dit product en het gebruik dat daarvan gemaakt wordt door goudsmeden, tot vervaardiging van slijpsteenen en tot andere doeleinden. Uit de aanteekening omtrent de memu leert men dat dit dier de Phalangista ursina (of Cuscus ursinus) der zoölogen is en dat het door de bevolking wel gegeten wordt, maar geene stof oplevert, die bij de bereiding der Makassar-olie gebezigd wordt. Ook op enkele aanteekeningen omtrent sommige gewassen mag hier nog gewezen worden, bv. die aangaande het gebruik van de vruchten en den bast van de badjá (Morinda citrifolia) en van het hout van de anni, waaruit wij tevens leeren dat dit woord de Boegineesche benaming is van den nibungpalm, hetgeen in het Woordenboek niet is vermeld. De hier ter sprake gebrachte bijzonderheden zijn wel is waar meerendeels reeds in de tweede uitgave van het Makassaarsch woordenboek medegedeeld, doch wegens het verschil der meeste Boegineesche benamingen was herhaling hier noodig, veelal gepaard met eenige wijziging of verbetering.

Wij hebben thans lang genoeg stilgestaan bij deze lijst van verbeteringen en aanvullingen van het Boegineesch woordenboek om te doen uitkomen dat Dr. Matthes hier weder een bij uitstek nuttig werk heeft verricht, waardoor hij de beoefenaars der Boegineesche taal- en letterkunde op nieuw aan zich heeft verplicht.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

VIJFDE VOLGREEKS. — ZESDE DEEL.

(DEEL XL DER GEHEELE REEKS.)

DERDE AFLEVERING.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1891.

met den toenmaligen Assistent-Resident van Tjaringin [1], den heer A. E. van der Meulen, die de volkstaal kent als een geboren Soendanees, en met mij.

Het begin van het onderhoud kenmerkte zich door betrekkelijk veel lĕmĕswoorden. Gaandeweg werden zij schaarscher en wanneer het gesprek ten einde liep, bepaalden zij zich tot de voornaamwoorden. Het sierlijke gamparan maakte dan zelfs plaats voor het meer alledaagsche adjĕngan.. Zoo hooren wij hem nampi, doengkap, boemi, ladjĕng gebruiken, terwijl wij aan het slot van zijn verhaal slechts aan het woord koering merken, dat zijn toehoorder zijn meerdere en niet zijn mindere was. Toch zou hij niet vergeten om naar landsgebruik af en toe een sĕmbah te maken.

Evenals Ki-Asdoera spreken de meeste djaro's; alleen leveren de voornaamwoorden van den eersten persoon verschil op. Zelden bedienen zij zich van koering, wanneer zij reeds eenigen tijd in functie zijn. Al spoedig worden zij gewaar, hoe aangenamer djisim koering, abdi, djisimabdi in de ooren der superieuren klinken. Pas verkozen desahoofden begaan te dien opzichte wel eens vergissingen.

Wil men weten, hoe desalieden onder elkander spreken, men vervange eenvoudig alle lĕmĕswoorden door woorden uit de bassa kasar, uitgezonderd die, welke uitsluitend op hooggeplaatste personen betrekking hebben, zooals piwarangan, soemping, pangsarean, doewoehan.

De inlandsche ambtenaren stellen zich niet tevreden met de lĕmĕswoorden van Preangerschen oorsprong. Onderscheidene krama

---

[1] Deze naam wordt gewoonlijk — o.a. ook in het standaardwerk van Prof. P. J. Veth: Java, Geographisch, Ethnologisch, Historisch, Dl. III. Derde Hoofdstuk, — verbasterd tot Tji ringin en beschouwd als samengesteld uit de woorden tji en ringin, op dezelfde wijze als zijn ontstaan de namen Tji-Manoek, Tji-Taroem, Tji-Pamali. Te vergeefs heb ik in die streken gezocht naar de beteekenis van het woord ringin; niemand kende het. In Coolsma's Soendaneesch Nederlandsch woordenboek komt het ook niet voor. De bevolking spreekt dien naam altijd uit als Tjaringin, en ik geloof, dat de eenige verklaring deze is, dat de door de vloedgolf verwoeste hoofdplaats dezer afdeeling genoemd is naar den ons bekenden boom, die in het Soendaneesch tjaringin, in het Javaansch ꦮꦫꦶꦔꦶꦤ꧀ heet, — de Urostigma benjaminum. Nat. familie der Artocarpeae. Tal van plaatsen in dat gedeelte van Bantĕn danken haren naam aan den een of anderen boom: Kopo, Kadoe Djangkoeng, Kalapa Satangkal, Djatake. In den regeeringsalmanak voor 1891 vinden wij de spelling Tjaringin.

woorden zijn door Noord-Bantĕnsche hoofden in Zuid-Bantĕn ingevoerd. Zoo is het lĕmes woord voor djaro: djantĕn, voor sore: sontĕn, voor isoek: endjing, enz. [1]

Ik heb gemeend, dat het verhaal van Ki-Asdoera een goed voorbeeld van de spreektaal in Zuid-Bantĕn oplevert.

Zonder onnoodige borduursels vertelt hij daarin zijne wederwaardigheden zoo natuurlijk mogelijk. Hem werd geen verhoor afgenomen; men beschouwe het daarom niet als het schriftelijk relaas van een gerechtelijk onderzoek.

Verdient het om die reden reeds aanbeveling, mij herinnert het bovendien aan eene der aangenaamste episoden uit mijn diensttijd in de residentie Bantĕn.

De aanteekeningen behelzen eenige bijzonderheden en opmerkingen van ethnographischen aard aangaande het Zuider- en Wester-Regentschap.

Misschien kunnen jongere ambtgenooten, die later in die streken geplaatst mochten worden, of andere personen, die er zich gaan vestigen, daarmede hun voordeel doen. Voor velen is dat deel van het gewest nog eene terra incognita.

Bussum, Augustus 1890.

---

[1] Volgens den heer Coolsma hoort men ook in de Preanger-Regentschappen sontĕn en endjing als lĕmĕswoorden van sore en isoek.

TJARITA KI-ASDOERA (1)

Mimitina koering nampi piwarangan djoeragan astiten wadana Moendjoel, jen koering koedoe leumpang ka Panimbang: harita mĕnĕran poë salasa, teu ingĕt boelanna djeung tanggalna. Barang isoekna poë rĕbo bral koering leumpang ka Panimbang sĕrta mawa djĕlĕma rejana gĕnĕp poeloeh djeung djaro ngaran Asdoera, nja eta anak koering.

Barang koering doengkap (2) ka Panimbang geus njampak djoeragan patih Tjaringin di boemina djoeragan wadana. Tidinja koering ladjĕng ngadeuheus ka djoeragan wadana djeung ka djoeragan patih; dĕmi timbalanana djoeragan patih: „Ajeuna maneh Bapa Asdoera hade njijar pamondokan (3) bae."

Nja koering meuting di masigit; doepi isoekna poë kĕmis koering diadjak leumpang ka Tjitĕngah ngiring djoeragan patih djeung djoeragan wadana. Ari djĕlĕma noe gĕnĕp poeloeh teja hĕnteu dibawa, ditinggalkeun di Panimbang pikeun ngadjaga di kawadanan (4).

Noe ngiring djoeragan patih mah ngan baris (5) oepas oepas bae.

HET VERHAAL VAN KI-ASDOERA

Het begin was, dat ik van den assistentwadana van **Moendjoel** den last ontving om mij naar **Panimbang** te begeven; het was juist op een dinsdag, de maand en den dag herinner ik mij niet. Den volgenden morgen — woensdag — begaf ik mij naar **Panimbang** en nam met mij mede zestig personen, benevens het desahoofd **Asdoera**, mijn zoon.

Toen ik te **Panimbang** aankwam, ontmoette ik daar den patih van **Tjaringin** in de districtshoofdswoning. Ik maakte vervolgens mijne opwachting bij den wadana en bij den patih; de patih zeide tot mij: „**Bapa Asdoera**, gij moest nu maar een nachtverblijf zoeken."

Ik overnachtte in de moskee; den volgenden morgen — donderdag — werd ik uitgenoodigd naar **Tjitĕngah** te gaan om den patih en den wadana te vergezellen. De zestig personen werden niet medegenomen; zij werden te **Panimbang** achtergelaten om de districtshoofdswoning te bewaken.

Het waren slechts oppassers, die den patih vergezelden.

Poë harita keneh ngan tĕpi ka lĕmboer (6) Djadjawaj, pĕrnahna sakalereun Tjitĕngah. Toeloej meuting sapeuting.

Didinja geus njampak astitenwadana Katoembiri djeung astitenwadana Tjiseureuheun sĕrta njarandak pirang pirang djĕlĕma pada sadija pakarang, kajaning bĕdil, golok, toembak, bĕdog, balijoeng, patjoel djeung lijan lijanna pakarang. Isoèkna poë djamahat antero (7) djĕlĕma djĕlĕma laleumpang ka pamatang Hoeloe Gawan (8), sakalereun Tjitĕngah keneh. Barang geus koempoel kabeh di pamatang Hoeloe Gawan toeloej djoeragan patih miwarang ka hidji hadji, ngaran hadji Baris, meuleum mĕnjan tina sabab dek njatjar di pamatang Hoeloe Gawan (9) pikeun njijeun goeboeg pasagi. Saĕnggeusna eta hadji ngoekoes toeloej sakabeh djĕlĕma djĕlĕma ngalatjar, lĕgana kira kira toedjoeh poeloeh toembak pasagi.

Barang anggeus njatjar pigoeboegeun, djoeragan patih nimbalan ka djoeragan wadana, jen eta djĕlĕma djĕlĕma koedoe dibagibagi, pikeun ngala hoë opat poeloeh lima djĕlĕma, ngala awi salapan poeloeh lima, ngala hateup opat poeloeh lima, ngala tjaï lima, sasesana ngarala kajoe (10) geusan piadjireun.

Ari noe ngala tjaï dikapalaän koe hidji hadji, ngaran hadji Tarminah, (11) djeung pangoeloe (12) Bodjong Koneng; eta doewa djĕlĕma beunang milih.

Dien dag kwamen wij slechts tot aan het gehucht Djadjawaj, gelegen ten noorden van Tjitĕngah. Wij bleven een nacht over. Daar ontmoetten wij de assistent wadana's van Katoembiri en Tjiseureuheun, die bij zich hadden tal van lieden voorzien van wapens, zooals geweren, kapmessen, pieken, hakmessen, bijlen, patjoels en andere.

Den volgenden dag — vrijdag — begaven allen zich naar den heuvelrug Hoeloe Gawan ten noorden van Tjitĕngah.

Toen zij reeds verzameld waren op den heuvelrug Hoeloe Gawan, gaf de patih last aan een hadji, hadji Baris genaamd, om wierook te branden, omdat men een stuk van het bosch op den heuvelrug Hoeloe Gawan wilde wegkappen om een vierkant wachthuis te bouwen. Nadat die hadji wierook gebrand had, begonnen allen het bosch weg te kappen, over eene uitgestrektheid van ongeveer 70 vierkante roeden. Nadat men het terrein voor het wachthuis had opengekapt, gaf de patih aan den wadana last om die lieden te verdeelen: vijf en veertig moesten rotting, vijf en negentig bamboe, vijf en veertig atĕp, vijf water halen; de rest moest hout voor de staketsels halen.

Zij, die water haalden, werden aangevoerd door een hadji, genaamd hadji Tarminah, en door den pangoeloe van Bodjong Koneng. Deze twee lieden waren uitgezocht.

Tapi eta noe ngala tjaï wĕleh teu meunang tjaï koe sabab disingsijeunan maoeng di djalan waktoe dek ngala tjaï di antara Tjitĕngah djeung goeboeg (13) Gawan. Toeloej baralik deui bae sĕrta oendjoekan ka djoeragan patih djeung ka djoeragan wadana jen maranehanana disingsijeunan maoeng.

Lahiran djoeragan patih: "Ajeuna "oelah ngala tjaï kadinja, kadijeu "bae ka kalereun goeboeg Gawan "mapaj djalan gĕde."

Toeloej ngarala tjaï kadinja bae.

Barang djĕlĕma noe ngarala hateup daratang, tjarita deui bae jen maranehanana dipĕgatan maoeng; malah meh teu meunang hateup.

Dĕmi hoë, awi, hateup djeung kajoe geus daratang, toeloej njijeun goeboeg.

Kira kira wantji ngarangsang eta djĕlĕma noe keur njarijeun goeboeg disĕntakan maoeng bari gĕgĕroengan. Ger bae djĕlĕma sakitoe lobana laloempatan, teu ngoeroes djoeragan wadana atawa djoeragan patih (14). Ngan koering sorangan noe masih aja di dinja.

Tidinja djoeragan patih miwarang ngadjaga ka koering ti sabeulah timoerna (15) goeboeg; kakara djĕlĕma djĕlĕma waraniëun deui digarawe.

Kira kira wantji tangange (16) koering dipiwarang ngoekoes deui koe djoeragan patih.

Ladjoe (17) koering ngoekoes

Maar zij, die water zouden halen, deden een vergeefschen tocht; zij kregen geen water, want zij waren onderweg, toen zij tusschen Tjitĕngah en het wachthuis Gawan water wilden halen, door een tijger bang gemaakt. De patih zeide: "Gaat niet daarheen water halen, gaat maar noordwaarts van het wachthuis Gawan en volgt den grooten weg." Daarop gingen zij daarheen water halen.

Toen de lieden, die atĕp haalden, terugkwamen, vertelden zij ook, dat zij door een tijger belet waren voort te gaan. Zelfs hadden zij bijna geen atĕp gekregen.

Nadat de rotting, bamboe, atĕp en het hout gekomen waren, ging men tot den bouw van het wachthuis over. Ongeveer tegen den middag werden de lieden, die het wachthuis bouwden, door een gebrul op de aanwezigheid van een tijger opmerkzaam gemaakt. Allen gingen op den loop en zagen in het geheel niet om naar den patih of den wadana. Ik alleen was nog daar. Daarop gelastte de patih mij om ten oosten van het wachthuis de wacht te houden; toen eerst durfden de lieden weder aan den arbeid gaan.

Ongeveer tegen twaalf uur gelastte de patih mij om weder wierook te branden.

Toen ging ik wierook branden

barateun (18) djalan, ngahareup (19) ka barat (20).

Ti barang koering geus ngoekoes, bĕrkah (21) salamĕt, teu aja kitoe kijeu deui datang ka boerit, sĕrta noe digarawe pada djongdjon datang ka anggeus eta goeboeg.

Sarengsena (22) goeboeg sakabeh djĕlĕma djĕlĕma ngiring parajaï (23) balik moro meuting ka Djadjawaj deui. Ari koering leumpangna mapaj sisi djalan bae tina ngadjaga djoeragan patih djeung djoeragan wadana.

Barang datang ka sisi lĕmboer Djadjawaj djaro desa (24) Tjigabig ngaran Saneh leumpangna pangheulana; didinja gĕr deui dipĕgatan maoeng; tapi teu aja noe kitoe kijeu, djĕlĕma djĕlĕma madjoe bae moro pamondokan ka Djadjawaj.

Dikira poekoel satĕngah doewa bĕlas peuting malĕm saptoe koedana djoeragan patih djeung koeda djoeragan wadana di kolong ngamoek (25) teu kira kira; djĕlĕma sakitoe lobana wĕleh teu aja noe wani toeroen.

Nja koering maksa maneh toeroen ngawaskeun eta koeda, koe naon sababna noe matak ngamoek, tapi teu kapanggih naon naon.

Barang isoekna poë saptoe isoek isoek diilikan oeroetna, aja tapak maoeng noöng koeda. Geus kitoe toeloej sakabeh djĕlĕma djĕlĕma ngiring djoeragan patih pindah ka goeboeg Gawan bari marawa hateup pikeun ngahateupan goeboeg Tjitĕngah.

ten westen van den weg, met mijn aangezicht naar het westen gekeerd. Nadat ik wierook gebrand had, werd het rustig; er gebeurde niets tot den avond; zij, die arbeidden, konden ongestoord het wachthuis voltooien. Na de voltooiing van het wachthuis vergezelden de lieden de ambtenaren om weder te Djadjawaj te overnachten. Ik liep steeds aan den kant van den grooten weg, omdat ik op den patih en den wadana paste. Bij het gehucht Djadjawaj gekomen liep de djaro van Tjigabig, Saneh genaamd, vooraan. Hij werd in het voortgaan belet door een tijger, maar er gebeurde niets; de lieden vervolgden hun weg naar Djadjawaj om een nachtverblijf te zoeken. Ongeveer om half twaalf van vrijdagnacht werden de paarden van den patih en den wadana onder het huis in hevige mate onrustig. Onder zooveel personen was er geen enkele, die naar beneden durfde gaan. Ik sprak mijzelven moed in om naar beneden te gaan ten einde die paarden goed op te nemen, wat de reden was, dat zij zoo onrustig waren; maar ik merkte niets op. Toen men zaterdag morgen naar de plek ging kijken, waren er sporen van een tijger, die op de paarden geloerd had. Vervolgens verhuisden allen met den patih naar het wachthuis Gawan en namen atĕp mede om daarmede het wachthuis te Tjitĕngah te bedekken. Toen wij aan het

Barang doengkap ka goeboeg Tjitĕngah, gĕr njatjar deui sĕrta patĕpoengan djeung djoeragan wadana Tjibalijoeng.

Djoeragan patih ngabagikeun pagawean ka doewa wadana. Ari wadana Tjibalijoeng dibagian njijeun doewa bĕlas kamar pikeun pangsarean (26) toewan toewan; ari wadana Panimbang dibagian ngadamĕl tĕmpat poetri djeung toewan pangeran, dapoer, kakoes djeung istal. Sapoë saptoe eta dangdanan anggeus.

Teu lila deui ti saänggeusna pagawean, djĕboel soemping kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang diiring koe djĕlĕma djĕlĕma; sĕrta toeloej papariksa (27) ka djoeragan patih djeung ka djoeragan wadana, koemaha pĕtana hal ngala maoeng.

Doepi pioendjoekna djoeragan patih: „Didijeu, kandjĕng toewan, teu aja noe bisa ngala maoeng ngan Ki Asdoera.„

Toeloej koering disaoer koe kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang. Saoerna: „Koemaha akalna ngala maoeng?„

Pioendjoek koering: „Oepami aja maoeng ngahakan kĕbo atawa koeda sok di wĕlĕngan (28). Tidinja kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang ngatoer ngadamĕl ranggon (29) doewabĕlas, antjak (30) doewa ratoes.

Barang geus anggeus eta ranggon djeung antjak, djĕboel soemping toewan poetri, toewan pangeran, (31) kandjĕng toewan re-

wachthuis van Tjitĕngah aankwamen, gingen wij weder het bosch wegkappen en vereenigden ons met den wadana van Tjibalijoeng. De patih verdeelde de werkzaamheden onder de twee wadana's. De wadana van Tjibalijoeng werd belast met de inrichting van twaalf kamers voor slaapvertrekken van de heeren; de wadana van Panimbang kreeg als zijn deel den bouw van het logies voor de Prinses en den Prins, van de keuken, het privaat en de stallen. Dien zaterdag werd dat alles voltooid. Niet lang na den afloop der werkzaamheden kwam de resident van Rĕmbang aan, vergezeld van tal van menschen. Deze deed onderzoek bij den patih en den wadana hoe men het aanlegde om tijgers te vangen. Het antwoord van den patih luidde: „Hier, hoog edelgestrenge heer, is er niemand, die tijgers vangen kan, behalve Ki Asdoera.„ Vervolgens werd ik door den resident van Rĕmbang ontboden. Hij zeide: „Op welke wijze vangt men tijgers?„ Ik antwoordde: „Wanneer een tijger een buffel of paard heeft opgevreten, wordt hij wel eens met een wĕlĕng gevangen.„ Daarop liet de resident van Rĕmbang twaalf ranggon's en twee honderd antjaks vervaardigen. Toen die ranggon's en antjak's klaar waren, kwamen aan: de Prinses, de Prins, de resident van Bantĕn, de regent en andere heeren, gevolgd

siden Bantĕn, kandjĕng dalĕm (32) djeung lijanna toewan toewan diiring koe parajai, djarodjaro djeung pirang djĕlĕma.

Barang reup sore malĕm ahad ladjoe masangkeun ĕmbe mapaj djalan, kalereun goeboeg opat, kidoeleun goeboeg lima.

Eta ĕmbe meunang sapeuting ditjangtjangna (33).

Barang isoekna poë ahad eta ĕmbe salapan aja keneh kabeh.

Barang sorena deui malĕm sĕnen eta ĕmbe ditjangtjangkeun sabeulah kidoelna Tjitĕngah sakalereun Tjisoewakan sĕrta ditoenggoe koe toewan poetri, ngahidji djeung toewan rĕsiden Rĕmbang.

Sakalereunana toewan pangeran djeung toewan toewan noe sedjen.

Djeung aja deui doewa toewan noe noenggoe di kidoeleun Tjisoewakan di sasak Tjirambĕtoek.

Ari kandjĕng dalĕm noenggoena sabeulah kaler goeboeg Gawan.

Harita eta ĕmbe beunang koe maoeng hidji noe pangkalerna.

Ari koering noenggoe di Tjisoewakan djeung djoeragan wadana Tjibalijoeng.

Teu lila bĕlĕdoeg sora bĕdil, kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang ngadjak moelih ka Tjitĕngah.

Tidinja koempoel di Tjitĕngah; ngan toewan noe aja di Tjirambĕtoek tinggal didinja.

Ari djĕlĕma djĕlĕma noe loba meutingna masing masing bae: aja

door inlandsche ambtenaren en tal van menschen. Toen de avond gevallen was, werden langs den weg geiten als lokaas gereed gezet, ten noorden van het wachthuis vier en vijf bezuiden het wachthuis. Die geiten bleven den geheelen nacht vastgebonden. Den volgenden morgen — zondag — waren zij er alle nog.

Zondag middag werden er weder gereed gezet ten zuiden van Tjitĕngah en ten noorden van Tjisoewakan. De Prinses bleef met den resident van Rĕmbang daar bij waken.

Ten noorden (van Tjitĕngah) bevonden zich de Prins en de andere heeren. Bovendien waren er nog twee heeren, die ten zuiden van Tjisoewakan bij de brug Tjirambĕtoek de wacht hielden.

De regent was geposteerd ten noorden van het wachthuis Gawan. Dien nacht werd een der geiten, de meest noordelijk geplaatste, door een tijger weggevoerd. Ik was geposteerd te Tjisoewakan met den wadana van Tjibalijoeng. Niet lang daarna knalde een geweerschot; de resident van Rĕmbang noodigde allen uit om naar Tjitĕngah terug te keeren. Daarop verzamelden allen zich te Tjitĕngah; slechts de heeren, die te Tjirambĕtoek waren, bleven achter.

De menigte overnachtte naar verkiezing; er waren er, die in het

noe dina goeboeg, aja noe di leuit, tina sabab teu tjoekoep ĕnggon.

Barang kira kira tĕngah peuting malĕm sĕnen aja sora maoeng djeung sora djĕlĕma gagawokan.

Ari gĕr diboro koe djĕlĕma loba, njata jen aja djĕlĕma koe maoeng (34) ti leuit ngaran Saiman. (35)

Peuting harita keneh ladjoe disoesoel, dikira meunang gĕnĕp atawa dalapan toembak djaoehna teu kapanggih.

Tina sabab geus teu kapanggih bae, kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang mariksa ka koering: »Koemaha ijeu djĕlĕma geus djaoeh kira kira dibawana?»

Pioendjoek koering kantĕnan geus djaoeh.

Ladjĕng kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang ngĕrsa moelih bae.

Tidinja bral sakabeh ka pamondokan. Harita di dinja tĕritoeng (36) roesoeh. (37)

Geus kitoe aja timbalan kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang, jen eta doewa toewan noe aja di Tjirambĕtoek koedoe ditejang.

Tidinja kandjĕng dalĕm miwarang ka djoeragan patih djeung ka djoeragan wadana sĕrta ka baris astiten, nja eta astiten Katoembiri, astiten Moendjoel djeung astiten Tjiseureuheun, sĕrta mantri oeloe oeloe; tapi teu pati aja noe wani.

Nja eta baris astiten njaoer koering soepaja nejang eta doewa toewan ka Tjirambĕtoek.

wachthuis overnachtten; er logeerden ook lieden in de schuren, omdat er geen plaats genoeg was. 's Nachts ongeveer ten half twaalf ure hoorde men het geluid van een tijger en tegelijkertijd een mensch schreeuwen.

Toen men zich daarheen begaf, kreeg men zekerheid, dat een man, Saiman genaamd, door een tijger uit eene schuur was weggehaald.

Men ging hem achterna dien nacht nog tot op een afstand van zes of acht roeden, maar vond hem niet. Daar men hem niet gevonden had, vroeg de resident van Rĕmbang mij: »Hoe is het, zou die man al ver weggevoerd zijn?»

Ik antwoordde, dat hij zeker al ver weggevoerd moest zijn.

Daarop wilde de resident van Rĕmbang terugkeeren.

Allen begaven zich naar hun nachtverblijf. Verder bleef het onrustig.

De resident van Rĕmbang gaf last, dat de heeren, die te Tjirambĕtoek waren, afgehaald moesten worden.

De regent trachtte het te laten doen door den patih, de wadana's en assistent wadana's, namelijk de assistent wadana van Katoembiri, Moendjoel, Tjiseureuheun, en den mantri oeloe oeloe, maar zij durfden geen van allen.

De assistent wadana's riepen mij, opdat ik die twee heeren te Tjirambĕtoek zou gaan halen.

Toeloej koe koering ditejang djeung baris astiten sĕrta mawa djĕlĕma noe mawa obor djeung pada sadija pakarang bĕdil, toembak djeung golok.

Ladjoe eta toewan balik ka Tjitĕngah kaboeroe beurang poë sĕnen.

Sadatangna koering ti Tjirambĕtoek sakabeh djĕlĕma djĕlĕma djeung toewan toewan geus njaroesoel noe koe maoeng ka leuweung.

Teu lila tamoe bangkena; ari noe geus dihakan biritna, pingpingna djeung raranganana.

Toeloej eta bangke diingkeun bae harita mah, sabab djĕlĕma djĕlĕma masing masing pada njatjar geusan noenggoe maoeng, sĕrta eta ranggon ditjarahtjalkeun ngaler ngidoel. Tidinja kakara (38) digiring make antjak, hidji antjak dibawa koe dalapan djĕlĕma. Noe ngatoer ngatoer ngagiring kandjĕng toewan koentoelijoer Goenoeng Kantjana, djeung kandjĕng toewan koentoelijoer Mĕnes, djoeragan patih, djoeragan wadana Tjibalijoeng, Panimbang djeung baris astiten astiten sĕrta pada sadija bĕdil, golok, toembak (39).

Tapi maoengna teu kapanggih.

Demi eta bangke ditjangtjang kana toenggoel ditalian leungeunna.

Ari reup sore malem salasa ditoenggoe koe doewa toewan

Kira sareureuh eta maoeng datang

Daarop ging ik hen halen met de assistent wadana's en met lieden, die flambouwen droegen en voorzien waren van wapens, als geweren, lansen en kapmessen.

Maandag morgen met het aanbreken van den dag keerden die heeren naar Tjitĕngah terug.

Bij mijne terugkomst van Tjirambĕtoek hadden de lieden den man, die door een tijger was weggevoerd, reeds in het bosch nagevolgd.

Het lijk was reeds gevonden; verteerd waren de billen, de dijen en het schaamdeel.

Men liet het lijk dien dag aan zijn lot over, omdat de lieden het bosch moesten wegkappen om op den tijger te kunnen jagen. De ranggons werden in eene noordelijke en zuidelijke richting opgesteld. Vervolgens werd met de antjaks opgedreven. Elke antjak werd gedragen door acht personen. Die het opdrijven regelden, waren de kontrôleurs van Goenoeng Kantjana en Mĕnes, de patih, de wadana's van Tjibalijoeng en Panimbang en de assistent wadana's, zij waren voorzien van geweren, kapmessen, pieken.

Maar de tijger werd niet gevonden.

Het lijk werd met zijne hand aan een boomstronk vastgebonden.

Maandagavond bleven twee heeren daarbij waken.

Omstreeks tegen acht uur kwam

sĕrta dibĕdil tapi teu tĕnggĕl (40).

Toeloej kandjĕng toewan rĕsiden njaoer ka koering ngadjak nejang kana eta bĕdil, gantjangna ditejang ka dinja. Barang geus tetela jen teu tĕnggĕl, toeloej moelih deui bae.

Kira kira wantji soeboeh koering ngiring kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang nejang eta toewan noe noenggoe teja dina ranggon, ladjoe balik ka pondok.

Dina beurangna kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang ngĕrsakeun ningkĕran (41) maoeng pikeun giringeun, nja manggih oeroetna, malah kadenge sorana.

Ladjoe digiring deui sakoemaha tadi, tapi maoeng mah teu kapanggih deui bae. Tidinja gĕr ngagiring deui, tapi loepoet teu manggih deui bae.

Gantjangna ari reup peuting deui malĕm rĕbo eta bangke ditoenggoe deui, malah ditambah ĕmbe dalapan, tapi eta peuting harita maoengna teu datang.

Ari isoekna toeloej dangdan sadija moelih; dikira poekoel dalapan isoek bral angkat moelih ka Panimbang ladjĕng ka Mĕnes sĕrta diiring koe baris menak menak (42) djeung djaro sĕkalian djĕlĕma djĕlĕma.

Antara dalapan poë ti harita koering meunang parentah ti nagara koedoe ngala maoeng di Tjitĕngah djeung koering dipaparin doewit

de tijger; er werd op hem geschoten, maar de kogel miste.

De resident (van Bantĕn) riep mij en noodigde mij uit om naar het effect van dat schot te zien; ik ging daarop daarheen. Toen ik mij verzekerd had, dat het een misschot geweest was, ging ik weder terug. Ongeveer ten vijf ure 's morgens vergezelde ik den resident van Rĕmbang, om de twee heeren, die in de ranggon (bij het lijk) waakten, te halen; daarop keerden allen naar het nachtverblijf terug. Toen het licht was geworden, verlangde de resident van Rĕmbang om het spoor van den tijger te volgen, ten einde eene drijfjacht te kunnen houden. Wij vonden het spoor en hoorden zelfs het geluid. Daarop hield men weder eene drijfjacht, maar de tijger werd niet gevonden. Nogmaals werd er gedreven, doch te vergeefs, wij vonden niets. Dinsdagavond werd weder bij het lijk gewaakt; bovendien werden er acht geiten bijgevoegd; dien avond kwam de tijger evenwel niet.

Den volgenden morgen rustte men zich toe tot den terugtocht; ongeveer acht ure keerde men terug naar Panimbang en vervolgens naar Mĕnes, vergezeld van menak's, djaro's en lieden uit het volk.

Ongeveer acht dagen later ontving ik last uit de hoofdplaats om te Tjitĕngah tijgers te vangen en ik kreeg acht gulden om geiten

dalapan roepijah geusan meuli ĕmbe djeung obat satjarak. Nja koering leumpang mawa djĕlĕma salawe, ĕmbe opat djeung bĕbĕkĕlan kajaning bejas, minjak, oejah, bako, seupaheun djeung lijanna.

Barang koering datang ka Tjitĕngah ladjoe bae dangdanan wĕlĕng, tapi ngan kaboeroe njijeun hidji di oeroet djĕlĕma noe koe maoeng teja.

Ari ĕmbe noe taloe (43) deui diteundeun di goeboeg Gawan; ari koering moro mondok mah ka lĕmboer Djadjawaj.

Ari isoekna eta wĕlĕng ditejang, barang geus tetela jen eta bĕdil beukas, koering geus atiati bae, bĕt teu kanjahoan deui eta maoeng sĕgoer (44) bae, mogok (45) bari njĕntakan.

Tidinja djĕdor dibĕdilan kira gĕnĕp kali, teu lila eta maoeng paeh, ladjoe dirasah', koelitna djeung hoeloena dibawa ka Mĕnes poë harita keneh sĕrta disanggakeun ka kandjĕng dalĕm.

Doewoehan (46) kandjĕng dalĕm „Ijeu maoeng dek dirĕpotkeun ka kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang.”

Nja koering njoehoenkeun widi moelang bae ka Panjatjaran.

Barang koering datang ka imah, ladjoe ngala maoeng di Tjikeusik. Sabot koering di Tjikeusik datang

te koopen en een blik kruit. Ik begaf mij op weg vergezeld van vijf en twintig man en medenemende vier geiten benevens leeftocht, zooals rijst, olie, zout, tabak, ingredienten voor het betelkauwen en wat dies meer zij.

Te Tjitĕngah aangekomen, stelden wij wĕlĕngs op; maar wij konden er maar één klaar krijgen, op de plaats waar de man vroeger door den tijger naar toe gesleept was. De drie nog overblijvende geiten werden gestald in het wachthuis Gawan; wat mij betrof, ik overnachtte in het gehucht Djadjawaj.

Den volgenden morgen ging ik naar den wĕlĕng kijken; toen ik mij verzekerd had, dat het schot was afgegaan, nam ik de meeste voorzichtigheid in acht; zie, zonder dat wij hem gewaar werden, hield de tijger blazend stand en brulde ons aan.

Toen ongeveer een keer of zes op hem gevuurd was, gaf hij weldra den geest; daarop werd hij gevild; de huid en de kop werden nog dienzelfden dag naar Mĕnes gebracht en aan den regent ter hand gesteld. De regent zeide: „Over dezen tijger zal ik rapport uitbrengen aan den resident van Rĕmbang.”

Ik vroeg verlof om naar Panjatjaran terug te mogen keeren.

Thuis gekomen, ging ik vervolgens naar Tjikeusik om daar tijgers te vangen. Terwijl ik mij te

soerat ti Mĕnes, jen koering koedoe ka Mĕnes ngala pĕrsen maoeng. Sabalikna ti Mĕnes gantjang koering ngala maoeng di Tjikeusik deui. (47)

Barang dipasangan sakali, ĕmbe beunang koe maoeng, bĕdil beutoe, tapi maoengna mah teu beunang. Toeloej dipasangan deui, diberean loemat (48) kosong. Kira poekoel salapan sore bĕdil beutoe (49) sĕrta sora maoeng gĕroeng gĕroeng. Tapi teu aja noe wani noeroenan.

Barang isoekna koe koering ditejang, eta maoeng geus teu bisaeun leumpang, sabab potong balikatna, (50) tapi tatjan paeh.

Toeloej ditejang koe roerah (51) Minggoe, dibĕdil ti loehoer leuit tapi wĕleh teu daek paeh.

Tidinja koe koering dibĕdil tjangkengna, datang ka paeh.

Tjikeusik bevond kwam er een brief van Mĕnes, dat ik mij daarheen moest begeven om de tijgerpremie te halen. Van Mĕnes teruggekomen, ging ik weder naar Tjikeusik om tijgers te vangen.

Toen de val voor de eerste maal opgesteld werd, nam de tijger de geit weg, het schot ging af, maar de tijger werd niet getroffen. Daarop werd de val nogmaals geplaatst zonder lokaas. Ongeveer tegen acht uur 's avonds ging het geweer af en de tijger brulde aanhoudend. Maar niemand durfde daarheen gaan. Toen ik den volgenden morgen ging kijken, kon de tijger reeds niet meer loopen, omdat zijn schouderblad gebroken was, maar hij was nog niet dood. Vervolgens ging roerah Minggoe naar hem kijken, hij schoot er op uit de schuur, maar te vergeefs, de tijger kon niet aan zijn eind komen. Toen schoot ik hem in de lendenen dood.

Ter vergelijking der spreektaal in Zuid-Bantĕn met het dialect der Preanger-Regentschappen heb ik het verhaal van Ki-Asdoera in de Preangertaal overgezet.

Aan den Heer S. Coolsma, die den Bijbel in het Soendaneesch vertaalde en vele jaren in dat gewest vertoefde, zij vooraf mijn oprechte dank gebracht voor de hulp mij bij de overzetting in het Preangersch geboden.

Ik heb zooveel mogelijk den gedachtengang en ook den zinbouw van den oorspronkelijken verhaler behouden; vandaar dat de stijl dikwijls stijf is.

Een Preanger Soendanees — en vooral een eigenaardig man als Ki-Asdoera — vertelt immers aanschouwelijk met eene menigte werkwoordelijke en gewone tusschenwerpsels en aardige zinswendingen.

Om een goeden Preangerschen tekst te hebben, zou men eigenlijk hetzelfde verhaal moeten laten doen door een paninggaran uit die residentie.

Ik hoop evenwel, dat men mijne proeve voor lief zal willen nemen en dat ik daarmede — al zij het ook in geringe mate — mijn doel moge bereiken, namelijk om hier te lande de belangstelling op te wekken voor het ongelukkige Bantĕn, dat in de laatste jaren zoo'n treurige vermaardheid heeft gekregen.

Asalna koering nampi timbalan djoeragan tjamat Moendjoel, jen koering kĕdah leumpang ka Panimbang; harita mĕnĕran dintĕn salasa, geus hilap boelanna sarĕng tanggalna.

Isoekna dintĕn rĕbo bral koering leumpang ka Panimbang, ngabantoen djalma rejana gĕnĕp poeloeh, sarĕng hidji loerah, wasta poen Asdoera, nja eta anak koering.

Barang koering dongkap ka Panimbang, njampak djoeragan patih Tjaringin di boemi djoeragan wadana. (52)

Ladjĕng koering ngadeuheus ka djoeragan wadana sarĕng ka djoeragan patih.

Doepi timbalan djoeragan patih: „Ajeuna maneh, Bapa Asdoera, hade njijar baris mondok bae.”

Seg koering mondok di masigit. Doepi isoekna dintĕn kĕmis koering diadjak leumpang ka Tjitĕngah, ngiring djoeragan patih sarĕng djoeragan wadana. Ari djalma noe gĕnĕp poeloeh teja mah hĕnteu dibantoen, ditilarkeun di Panimbang bade ngadjaga di pakĕmitan.

Noe ngiring djoeragan patih mah ngan oepas-oepas bae.

Dintĕn harita ngan dongkap ka lĕmboer Djadjawaj, pĕrnahna sakalereun Tjitĕngah. Ladjĕng ngarĕrĕb sawĕngi.

Di dinja njampak djoeragan tjamat Katoembiri sarĕng djoeragan tjamat Tjiseureuheun, njarandak pirang-pirang djalma, sami sajagi pakarang, sapĕrtos bĕdil, golok, toembak, bĕdog, balijoeng, patjoel sarĕng pakarang salijan ti dinja.

Isoekna dintĕn djamahat sadajana djalma arangkat ka pasir Hoeloe Gawan, sakalereun Tjitĕngah. Barang parantos koempoel sadajana di pasir Hoeloe Gawan, ladjĕng djoeragan patih miwarang meuleum mĕnjan ka hidji hadji wasta poen hadji Baris, tina pĕrkawis rek njatjar di pasir Hoeloe Gawan bade ngadamĕl saoeng pasagi.

Saparantos eta hadji ngoekoes, ladjĕng sadajana djalma-djalma njalatjar lĕgana kintĕn toedjoeh poeloeh toembak pasagi.

Barang parantos njatjar pisaoengeun, djoeragan patih nimbalan ka djoeragan wadana, jen eta djalma-djalma kĕdah dibagi-bagi: bade ngala hoë opat poeloeh lima, ngala awi salapan poeloeh lima, ngala hateup opat poeloeh lima, ngala tjaï lima; sasesana ngarala kai bade piadjireun.

Ari noe ngala tjaï dimandoran koe hidji hadji, wasta poen hadji Tarminah sarĕng koe lĕbe Bodjong Koneng.

Eta doewa djalma kenging milih.

Doepi noe ngala tjaï teja wĕleh, teu kenging tjaï, tina pĕrkawis disingsijeunan maoeng di djalan waktoe rek ngala tjaï di antara Tjitĕngah sarĕng saoeng Gawan; ladjĕng maroelang deui bae, oendjoekan ka djoeragan patih sarĕng ka djoeragan wadana, jen maranehanana disingsijeunan maoeng.

Lahiran djoeragan patih: »Ajeuna montong ngala tjaï ka dinja; ka dijeu bae, ka kalereun saoeng Gawan mapaj djalan gĕde.»

Ladjĕng ngarala tjaï ka dinja.

Barang djalma noe ngarala hateup geus dongkap, ngoeninga deui, jen maranehanana dipĕgatan maoeng; malah meh teu kenging hateup.

Doepi hoë, awi, hateup sarĕng kai parantos sadija, ladjĕng ngadamĕl saoeng.

Kintĕn wantji ngarangsang eta djalma noe keur ngadaramĕl saoeng disĕntakan maoeng bari gĕgĕroengan.

Gĕr bae djalma sakitoe lobana laloempatan, teu ngoeroes djoeragan wadana sarĕng djoeragan patih.

Anging koering pribadi noe masih aja di dinja.

Ladjĕng djoeragan patih miwarang koering ngadjaga ti wetaneun saoeng. Kakarek djalma-djalma waraniëun deui didaramĕl.

Kintĕn wantji tĕngari koering dipiwarang ngoekoes deui koe djoeragan patih; pek koering ngoekoes koeloneun djalan njanghareup ngoelon. Saparantos koering ngoekoes, bĕrkah, wiloedjĕng, teu aja kitoe-kijeu deui dongkap ka boerit. Noe didaramĕl sami djongdjon dongkap ka parantos eta saoeng.

Saparantos sadija eta saoeng, djoeng sadajana djalma-djalma arindit ngiring antĕnar-antĕnar moelih, sĕdja koelĕm deui di Djadjawaj.

Ari koering leumpang toeroet sisi djalan bae, ngadjaga djoeragan patih sarĕng djoeragan wadana.

Barang dongkap ka sisi lĕmboer Djadjawaj, loerah Tjigabig, wasta poen Saneh, leumpangna pangpajoenna.

Di dinja seg deui dipĕgatan maoeng, tanapi teu aja kitoe-kijeu; djalma-djalma kĕbat bae ngaboedjĕng pamondokan ka Djadjawaj.

Kintĕn wantji djam kadoewa wĕlas, tĕngah wĕngi, malĕm saptoe, koeda djoeragan patih sarĕng koeda djoeragan wadana di kolong ngamoek teu kintĕn-kintĕn. Djalma sakitoe lobana taja hidji-hidji atjan noe waniĕun toeroen.

Tidinja koering maksa maneh toeroen ngawaskeun eta koeda, koe naon sababna noe mawi ngamoek; nanging teu mĕndak naon-naon.

Barang isoekna, dintĕn saptoe, isoek-isoek diilikan oeroetna, wĕt aja tapak maoeng ngintip koeda.

Parantos kitoe ladjĕng sadajana djalma-djalma ngiring djoeragan patih ngalih ka saoeng Gawan, bari ngabarantoen hateup bade ngahateupan saoeng Tjitĕngah.

Barang dongkap ka saoeng Tjitĕngah, pek njatjar deui sarĕng patĕpoeng sarĕng djoeragan wadana Tjibalijoeng.

Djoeragan patih ngabagikeun padamĕlan ka doewa wadana. Ari wadana Tjibalijoeng dibagian ngadamĕl doewa wĕlas kamar bade pangkoelĕman toewan-toewan, ari wadana Panimbang dibagian ngadamĕl bade pangkoelĕman poetri sarĕng kangdjĕng pangeran, dapoer, djamban sarĕng istal.

• Dintĕn saptoe eta dangdosan parantos.

Teu lami deui ti saparantosna padamĕlan, soemping kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang, diiring koe djalma pirang-pirang. Ladjĕng paparijos ka djoeragan patih sarĕng ka djoeragan wadana, koemaha pĕtana hal ngala maoeng.

Doepi pioendjoek djoeragan patih: „Di dijeu, kangdjĕng toewan, teu aja noe jasa ngala maoeng, djabi ti Ki Asdoera.”

Ladjĕng koering disaoer koe kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang. Saoerna: „Koemaha akalna ngala maoeng?” Pioendjoek koering: „Oepami aja maoeng ngahakan moending atanapi koeda, sok sĕring diwĕlĕngan.”

Tidinja kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang ngatoer ngadamĕl ranggon doewa bĕlas, antjak doewa ratoes.

Barang parantos eta ranggon sarĕng antjak, soemping poetri, kangdjĕng pangeran, kangdjĕng toewan rĕsiden Bantĕn, kangdjĕng dalĕm, sarĕng toewan toewan noe sanes, diiring koe antĕnar-antĕnar, loerah-loerah sarĕng pirang-pirang djalma.

Reup sore malĕm ahad ladjĕng masangkeun ĕmbe sapandjang djalan, kalereun saoeng opat siki, kidoeleun saoeng lima siki.

Eta ĕmbe sawĕngi djĕpoet ditjangtjanganana.

Isoekna, dintĕn ahad, eta ĕmbe noe salapan aja kench sadajana.

Malĕm sĕnen eta ĕmbe ditjangtjangkeun kidoeleun Tjitĕngah

sakalereun Tjisoewakan. Didjaga koe poetri sasarĕngan sarĕng kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang.

Sakalereunana kangdjĕng pangeran sarĕng toewan-toewan noe sanes.

Aja deui doewa toewan noe ngadjaga di kidoeleun Tjisoewakan, di sasak Tjirambĕtoek.

Ari kangdjĕng dalĕm ngadjaga kalereun saoeng Gawan.

Harita eta ĕmbe noe hidji, nja eta noe pangkalerna, kenging koe maoeng.

Ari koering ngadjaga di Tjisoewakan sarĕng djoeragan wadana Tjibalijoeng.

Teu lami bĕlĕdoeg sora bĕdil; kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang ngaloeloengsoer moelih ka Tjitĕngah.

Tidinja koempoel di Tjitĕngah, ngan toewan noe aja di Tjirambĕtoek tilar di dinja.

Ari djalma-djalma noe loba meutingna masing-masing bae: aja noe dina saoeng, aja noe di leuit, tina sabab teu tjĕkap ĕnggonna.

Kintĕn-kintĕn tĕngah wĕngi malĕm sĕnen aja sora maoeng sarĕng sora djalma gagawokan.

Ana seg diboedjĕng koe djalma loba, njata jen aja hidji djalma, wasta poen Saiman, dibawa ti leuit koe maoeng.

Wĕngi harita keneh ladjĕng disoesoel, kintĕn gĕnĕp atawa dalapan toembak djaoehna teu kapĕndak.

Tina pĕrkawis teu kapĕndak, kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang marijos ka koering: „Koemaha pikir, eta djalma geus djaoeh dibawana?"

Pioendjoek koering kantĕnan djaoeh.

Ladjĕng kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang moelih bae.

Tidinja bral sadajana ka pamondokan.

Harita di dinja teu kintĕn roesoehna.

Parantos kitoe aja timbalan kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang, jen eta doewa toewan noe aja di Tjirambĕtoek kĕdah ditejang. Kangdjĕng dalĕm miwarang ka djoeragan patih sarĕng ka djoeragan wadana sarĕng ka tjamat-tjamat, nja eta tjamat Katoembiri, tjamat Moendjoel sarĕng tjamat Tjiseureuheun, sarĕng mantri oeloe-oeloe, nanging teu aja noe wani.

Tidinja eta tjamat-tjamat njaoer koering, dipiwarang nejang eta doewa toewan ka Tjirambĕtoek. Ladjĕng koe koering ditejang sarĕng tjamat-tjamat, sarĕng ngabantoen djalma noe mawa obor, pada sadija pakarang, bĕdil, toembak sarĕng golok. Ladjĕng eta toewan-toewan moelih ka Tjitĕngah kaboedjĕng sijang dintĕn sĕnen.

Barang dongkap ti Tjirambĕtoek, sadajana djalma-djalma sarĕng

toewan-toewan parantos njaroesoel djalma noe dibawa maoeng ka leuweung teja. Teu lami kapĕndak bangkena; ari noe parantos dihakan biritna, pingpingna sarĕng laranganana. Eta bangke diantĕp bae harita mah, tina pĕrkawis djalma-djalma pada njatjar ngadjaga maoeng. Eta ranggon disajagikeun ngaler-ngidoel. Ladjĕng kakarek digiring nganggo antjak; hidji antjak dibantoen koe dalapan djalma.

Noe ngatoer ngagiring kangdjĕng toewan koentroelijoer Goenoeng Kantjana, kangdjĕng toewan koentroelijoer Mĕnes, djoeragan patih, djoeragan wadana Tjibalijoeng, djoeragan wadana Panimbang sarĕng tjamat-tjamat.

Sami sajagi bĕdil, golok, toembak.

Nanging maoengna teu kapĕndak.

Doepi eta bangke ditjangtjang kana toenggoel, ditalian leungeunna.

Ari reup sore malĕm salasa didjaga koe doewa toewan.

Kintĕn wantji sareureuh eta maoeng datang, dibĕdil, nanging teu teurak. Ladjĕng kangdjĕng toewan rĕsiden njaoer koering, dipiwarang nejang kana eta sora bĕdil. Enggalna ditejang ka dinja. Barang parantos tetela jen teu teurak, koering balik deui bae.

Kintĕn-kintĕn wantji soeboeh koering ngiring kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang nejang eta toewan noe ngadjaga teja dina ranggon, ladjĕng moelih ka pondok.

Wantji beurang kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang ngĕrsakeun ningkĕran maoeng bade giringeun. Kapĕndak oeroetna, malah karoengoe sorana. Ladjĕng digiring deui sakoemaha tadi, nanging maoengna mah teu kapĕndak. Tidinja digiring sakali deui, lĕpat deui.

Ari reup wĕngi malĕm rĕbo eta bangke ditoenggoe deui, ditambahan ĕmbe dalapan siki. Nanging wĕngi harita hĕnteu aja noe datang.

Isoekna dangdos sajagi moelih; kintĕn poekoel dalapan bral angkat, moelih ka Panimbang, ladjĕng ka Mĕnes, diiring koe menak-menak, loerah-loerah sarĕng djalma-djalma.

Antawis dalapan dintĕn ti mangsa harita koering kenging parentah ti dajeuh, kĕdah ngala maoeng ka Tjitĕngah, dipaparin artos dalapan roepijah bade ngagaleuh ĕmbe sarĕng obat satjarak. Bral koering leumpang ngabantoen djalma salawe, ĕmbe opat siki sarĕng pisangoeëun, sapĕrtos bejas, minjak, oejah, bako, lĕmareun sarĕng salijan ti dinja.

Barang dongkap di Tjitĕngah, ladjĕng ngadangdanan wĕlĕng, nanging ngan kaboedjĕng ngadamĕl hidji di oeroet djalma noe dibawa koe maoeng teja.

Ari ĕmbe noe tiloe deui diteundeun di saoeng Gawan, ari koering ngaboedjĕng mondok ka lĕmboer Djadjawaj.

Ari isoekna eta wĕlĕng ditejang. Barang parantos tetela, jen eta bĕdil beukas, koering ati-ati. Bĕt teu kanjahoan deui, eta maoeng sĕgor bae, mogok bari njĕntakan. Tidinja djĕdor dibĕdilan kintĕn gĕnĕp kali; teu lami eta maoeng paeh. Ladjĕng dirasah; koelitna sarĕng hoeloena dibantoen ka Mĕnes dintĕn harita keneh sarĕng disanggakeun ka kangdjĕng dalĕm.

Dawoehan pangawoelaän: „Ijeu maoeng dek disanggakeun ka kangdjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang."

Tidinja koering njoehoenkeun widi moelang ka Panjatjaran.

Saparantos dongkap di rorompok, ladjĕng leumpang ngala maoeng ka Tjikeusik. Sabot koering di Tjikeusik, datang sĕrat ti Mĕnes, jen koering kĕdah ka dajeuh, nampi pĕrsen maoeng.

Sadongkapna ti Mĕnes enggal koering balik deui ka Tjikeusik. Barang dipasangan wĕlĕng sakali, ĕmbe kenging koe maoeng, bĕdil bitoe, nanging maoengna teu kenging.

Ladjĕng dipasangan deui, diëupanan eupan kosong.

Kintĕn poekoel salapan sore bĕdil bitoe. Kadenge sora maoeng gĕrang-gĕroeng. Nanging teu aja noe wani nejang. Isoekna ditejang koe koering; eta maoeng geus teu kadoegaeun leumpang, wireh potong walikatna, nanging tatjan paeh.

Ladjĕng ditejang koe loerah Minggoe, dibĕdil ti loehoer leuit, wĕleh teu daekeun paeh. Tidinja koe koering dibĕdil tjangkengna, hos paeh.

AANTEEKENINGEN.

(1) Vroeger vond het praedicaat ki eene ruimere toepassing dan tegenwoordig. De kleine man sprak steeds van ki-patih, ki-wadana, ki-mantri.

Thans, nu men zooveel mogelijk de Preangersche adat tracht na te volgen, is het door djoeragan of soms voor de lagere ambtenaren door madjikan vervangen en zegt men djoeragan patih, djoeragan wadana, djoeragan mantri of madjikan mantri, madjikan djoeroetoelis.

Ki wordt slechts gebruikt ten opzichte van bejaarden en van geestelijken: ki-Asdoera, ki-Entjim, ki-hadji Doelgani, ki-pangoeloe Padarame (de desa-geestelijke van Padarame), ki-pangoeloe landĕrat (de pangoeloe bij den landraad).

(2) In het Preanger-dialect dongkap.

(3) De toenmalige patih van Tjaringin is onder-collecteur te Rangkas-bitoeng geweest en heeft zich steeds beijverd om het beschaafder dialect der Preanger Regentschappen aan te leeren en te spreken.

Het woord pamondokan heb ik nooit in den mond van het volk gehoord. Gewoonlijk bezigt de kleine man de uitdrukking tĕmpat meuting of pasanggrahan.

Mondok wordt in den regel slechts gebruikt in den zin van ergens of bij iemand tijdelijk inwonen, speciaal om de lessen aan eene pasantren of bij een vermaarden goeroe te volgen.

Vraagt men in de desa naar iemand en bekomt men bijv. tot antwoord: „keur mondok di Koempaj" — dan wil het niet zeggen, dat de persoon in kwestie te Koempaj bij den een of anderen voor zijn genoegen uit logeeren is, maar dat hij daar godsdienstonderwijs erlangt.

(4) In het Preanger-dialect pakĕmitan.

(5) Het woord baris, dat oorspronkelijk beteekent: lijn, streep, rij, gelid, slagorde, krijgsvolk, legerschaar, leger, op eene rij staan, bv. knoopen; in orde geschaard staan, opgesteld zijn, van militairen, (zie Soendaneesch-Hollandsch woordenboek door S. Coolsma) wordt

in Zuid-Bantĕn bovendien gebruikt als een hulpwoord om een zeker aantal personen van dezelfde categorie aan te duiden. Zoo zegt men, behalve baris oepas — de oppassers —, nog baris djaro —, een onbepaald aantal desahoofden —, baris parajai — de inlandsche ambtenaren, baris kolot — de oudsten in de desa, die bij gewichtige gelegenheden geraadpleegd worden, enz. (*)

Het doet in die gevallen denzelfden dienst als para.

Zie de Inleiding van boven genoemd woordenboek § 69.

(6) Onder lĕmboer verstaat men eene verzameling huizen, die bij elkander hooren en als het ware een geheel vormen. Het kan eene op zich zelf staande gemeente zijn, dan wel een deel daarvan uitmaken.

Eene desa is daarentegen de jurisdictie eener gemeente, hetzelfde als kadjaroan, het gebied waarover een djaro gezag voert.

Bijna alle desa's van Zuid-Bantĕn bestaan uit twee en meer gehuchten — lĕmboer of ampijan — die soms ettelijke palen van elkander liggen, waardoor het rechtsgebied eene groote oppervlakte beslaat.

Zoo heeft de Tjilangkahansche desa Tjibareno bijna dezelfde uitgestrektheid als het geheele district Tanara, een onderdeel van het Noorder-Regentschap.

(7) Antero is een verbastering van het Bataviaasch-maleische انتيرو ĕntero (van het portugeesche inteiro) gansch, geheel het gansche enz. In het Preanger dialect: sakabeh k en sadaja l.

Dat in het Zuid-Bantĕnsch tal van Bataviaasch-maleische woorden burgerrecht hebben gekregen, moet ons niet verwonderen. Na afloop van den padioogst trekken jaarlijks honderden Zuid-Bantĕners naar Batavia om er zich als koelie te verhuren.

(8) Pamatang Hoeloe Gawan. Deze heuvelrug is genoemd naar den oorsprong — hoeloe — van het stroompje — tjileungtjang — Gawan. Later zullen wij zien, dat de verhaler van het daar gebouwd wachthuis sprekende, telkens zegt: goeboeg Gawan.

(9) Toelooj djoeragan patih miwarang ka hidji

(*) In de «Badoejsche pantoenverhalen», opgenomen in eene vorige aflevering van dit tijdschrift komen deze voorbeelden voor van het gebruik van baris: in de lalakon Raden Tĕgal: «papatihna Praboe Koeda Kantjana, linggihna di babaloan, lengrong baris ponggawa di babaleun» en: «katjaritakeun baris pawistri tjalik di padalĕman.» (pag. 59.)

Baris heeft ook de beteekenis van: tot, dienen tot; geheel gelijk aan poerah. Zoo o. a. in den Preangerschen tekst: «Ajeuna, maneh Bapa Asdoera, hade njijar baris mondok bae.»

hadji, ngaran hadji Baris, meuleum měnjan tina sabab dek njatjar di pamatang Hoeloe Gawan — de patih gaf last aan een hadji, hadji Baris genaamd om wierook te branden, omdat men een stuk van het bosch op den heuvelrug Hoeloe Gawan wilde wegkappen.

In het Zuider-Regentschap — en misschien elders ook — bestaat de gewoonte, dat men wierook of eene andere reukstof — kajoe hagaroe, akar djamaka, geutah rasamala, — brandt onder het uitspreken van een djadjawokan of djampe, alvorens een begin te maken met het wegkappen van het geboomte.

Die formaliteit, welke verricht wordt door een persoon, bekend met het bezweringsformulier, heeft plaats bij het aanleggen van een hoema, een weg, het openkappen van het terrein voor eene nieuwe lĕmboer.

(10) In het Preanger-dialect kai.

(11) Hadji Tarminah. Tarminah is een vrouwennaam en het zal daarom menigeen verwonderen, dat die gedragen wordt door een man.

Wij weten, dat op Java de gewoonte bestaat om iemand, die kinderen heeft, naar den oudsten zijner nakomelingen te noemen met bijvoeging van bapa of pa — bij de Badoejs ajah — voor den vader en ma, bok of ĕmbok, amboe, iboe voor de moeder — [illegible] der Javanen.

Tjitrå zal bijv. na de geboorte van zijn Gĕnṭo door zijne desagenooten pak Gĕnṭo genoemd worden.

In Zuid-Bantĕn daarentegen verdwijnt de oorspronkelijke naam geheel en krijgen de ouders dien van hun eersteling in de plaats, zelfs al is deze in zijne eerste levensjaren overleden.

Dit gebruik verklaart, waarom men in de desa tal van mannen aantreft, die een vrouwen naam dragen. Zoo herinner ik mij, dat de djaro der desa Badoer — bekend uit Multatuli's Max Havelaar als de woonplaats van Saidjah en Adinda — volgens zijne acte van aanstelling Sarilah heette. Zijne ambtgenooten van — Rahong en Sawarna stonden in de officieele registers bekend als Minah en Djaï.

Het gebeurt ook, dat dezelfde persoon in twee desa's verschillende namen draagt. Mijn staljongen werd in de desa, waar hij na zijn huwelijk gewoond had, naar zijn eerste kind Taïrin genoemd; in de desa Padarame, waaronder de standplaats van den in de afdeeling Goenoeng Kantjana bescheiden kontrôleur sorteerde,

kende men hem alleen onder den naam Tarisah, naar zijn op het erf der kontrôleurswoning geboren dochtertje.

In Bantĕn volgt men de school (madshab) van asj-Sjâfe'î en de Bantĕnsche pelgrims krijgen dan ook, nadat zij de formaliteiten der bedevaart hebben in acht genomen, van den imam der Sjâfe'ieten — imam sapingi — een naam.

Men zou van de als streng in de leer bekend staande Bantĕners verwachten, dat zij veel waarde hechtten aan dat Mekkaansch geschenk en na hunne terugkomst in hunne desa's zich bij voorkeur bij dien pelgrimsnaam lieten noemen. Dit is echter niet het geval.

Een gewezen djaro van Tjiboengoer (district Lĕbak) ontving van den imam der Sjâfe'ieten den naam van Moehammad'Alî.

Eens informeerde ik in die desa naar hadji Moehammad'Alî; niemand wist mij een antwoord te geven. Eerst toen ik als toelichting er bij verteld had, dat hij desahoofd geweest was, zeide men, dat ik dan zeker hadji Padja bedoelde.

De meeste hadji's waren hunnen pelgrimsnaam vergeten. Wanneer men de nominatieve staten voor het hoofdgeld in het archief te Goenoeng Kantjana naslaat, zal men onder de getulbande aangeslagenen vinden: hadji Baragadjoel, hadji Saripah, hadji Peutjang, hadji Komboj, — voorwaar geene gewijde namen.

Ter voorkoming van verwarring en ontduiking van belastingen en heerendiensten hebben de regent van het Zuider-Regentschap en ik getracht eene verandering teweeg te brengen in die adat.

Onze pogingen werden evenwel met geenen gunstigen uitslag bekroond.

(12) Pangoeloe is in Bantĕn in de eerste plaats hetzelfde als in de Preanger Regentschappen panghoeloe.

In de tweede plaats is het de titel van den desa-geestelijke, lid van het desabestuur, die ook wel amil (van het arabisch عامل verrichter, bestuurder, rentmeester, ontvanger,) genoemd wordt.

Zie aangaande zijnen werkkring: „Resumé van het bij Gouvernements besluit van 10 Julij 1867 N° 2 bevolen onderzoek naar de regten van den Inlander op den grond in de residentie Bantam, zamengesteld door den Chef der afdeeling Statistiek ter Algemeene Secretarie" pag. 8 en volg. (*)

(*) In de Preanger Regentschappen voert hij met uitzondering van het regentschap Tjiandjoer, waar hij ook amil genoemd wordt, den titel van lĕbe. Zie Coolsma sub voce.

In de districten Boemiajoe en Salĕm van het Regentschap Brĕbĕs (residentie

(13) Goeboeg. In Midden Java [illegible]. Hetzelfde als saoeng in het Preanger dialect.

(14) Gĕr bae djĕlĕma sakitoe lobana laloempatan, teu ngoeroes ngoeroes djoeragan wadana atawa djoeragan patih. Allen gingen op den loop en zagen in het geheel niet om naar den patih of den wadana.

Deze onverschilligheid lijkt wel vreemd; niet licht toch zullen de inlanders, vooral wanneer zij zoo sterk in getal zijn, hunne hoofden aan hun lot overlaten.

Ik wil geenszins beweren, dat de Zuid-Bantĕners laf van natuur zijn uitgevallen, maar de tijgervrees is bij hen al bijzonder sterk ontwikkeld.

Et pour cause.

In den laatsten tijd hadden de zuidelijke districten van het Wester-Regentschap (de afdeeling Tjaringin) veel van deze roofdieren te lijden. Jaarlijks werden van vijftig tot zestig personen door hen gedood.

Geheele desa's liepen leeg en de inwoners zochten in de meer veilige noordelijke districten of in het aangrenzende Zuider-Regentschap een goed heenkomen.

De premie op het vangen van koningstijgers werd van *f* 30 eerst tot *f* 100 en later tot *f* 200 verhoogd. Het bestuur hoopte op die wijze onversaagde jagers van elders naar het zuidelijk deel van Tjaringin te lokken om de bevolking van die plaag te verlossen. Door die verhuizingen en masse raakten het district Tjibalijoeng en het zuidelijk deel van Panimbang geheel ontvolkt.

De kleine man zelf gaf zich weinig moeite om het roofgedierte uit te roeien. Dit was een gevolg van het bijgeloof. Men meende namelijk, dat het geene gewone tijgers waren, maar maoeng kadjaden, eene metempsychosis der voorouders — (loeloehoer Bantĕn).

De bewoners der geteisterde streken trachtten door offeranden en bezweringen de verbolgen geesten weder gunstig te stemmen. Eerst

---

Tĕgal) heeten zij [illegible] [illegible] of [illegible] van نَايِب plaatsvervangen; plaatsvervanger; vicaris; vice.

Zoo heeten ook de tot het sluiten van huwelijken bevoegde vervangers van den [illegible] op de hoofdplaatsen van districten en onderdistricten.

In Kĕndal is de gewone titel [illegible] van مادّن, de persoon die belast is met het afroepen van den aanvang der tijden voor de verschillende gebeden (اذان)

wanneer een tijger een mensch, paard of karbouw had aangevallen, besloot men een val — wĕlĕng, pigasol, pigĕboeg, biraloek, boerang, tjara, pitangkĕb, — te plaatsen om hem te vangen.

(15) In het Preanger-dialect wetanna.

(16) Het Javaansche [illegible] samengesteld uit [illegible] en [illegible] het midden van den dag, wanneer de zon juist in het zenith staat dus vóór [illegible] of [illegible].

In de Preanger-Regentschappen gebruikt men daarvoor de uitdrukking tĕngah poë of het Bataviaasch-maleische tĕngari — verbastering van het maleische تڠه هار tĕngngah hari.

(17) In het Javaansch het ngoko woord van [illegible]. In het Preanger dialect, toeloej k en ladjĕng l.

(18) In het Preanger-dialect koeloneun.

(19) In het Preanger-dialect njanghareup.

(20) Kira kira wantji tangange koering dipiwarang ngoekoes deui koe djoeragan patih. Ladjoe koering ngoekoes barateun djalan, ngahareup ka barat. Ongeveer tegen twaalf uur gelastte de patih mij om weder wierook te branden. Toen ging ik wierook branden, ten westen van den weg met mijn aangezicht naar het westen gekeerd.

De Bantĕners, hoewel behoorende tot het meest mohammedaansch gedeelte der bewoners van Java, zijn in hooge mate bijgeloovig en dientengevolge bezitten zij een schat van djampe's of djadjawokan's.

Dat Ki-Asdoera die opdracht van den patih kreeg, is begrijpelijk. Hij toch stond bekend als de moedigste tijgerjager in Zuid-Bantĕn, die gedurende zijn leven meer tijgers gedood en gevangen heeft dan er aanwezig zijn in de verschillende diergaarden van Nederland te zamen.

Zijn voortdurend succes heeft dan ook gemaakt, dat men hem het bezit van geheime en wonderkrachten toeschreef, die hem telkens in zijn strijd tegen tijgers de overwinning deden behalen.

Niettemin wilde hij nooit voor doekoen maoeng (tijgerbezweerder) fungeeren en beweerde steeds, dat de beste toembal (bezweringsmiddel tot afwending of tot bevrijding van geesten, plagen enz.) een puntkogel — pelor djantoeng — was.

Dat belette echter niet, dat hij even als alle andere Zuid-Bantĕnsche paninggaran's van djampe's gebruik maakte.

Als merkwaardigheid laat ik hier een paar der in die streken meest bekende jagerstooverspreuken, die hij mij geleerd heeft, volgen:

„Bismillâh ar-rahmân ar-rahîm (uitgesproken als: bismillah kĕrakman kĕrakmin) sang oegĕran djati ngaranning bĕdil. Sang prĕngok djati ngaranning obat. Sang koelintir poetih ngaranning pelor. Soet soet parasoet papagĕna goestinira Djanoerwenda. Ija ikoe papangannira boeloe, koelit lan daging. Inoem-inoemannira gĕtih. Dadalannira oerat. Kasograännira soengsoem lan baloeng. Sĕwarganira ing djadjantoeng. Ija ikoe papangannira oentjal.”

Een tweede luidt: „Poen, poen, poen, moel koekoes aïng tendjo maja, leko maja; aïng ngatoeran sangoe koekoes sapoeloekan ka danjang di dijeu; ka noe badaǵ, ka noe aloes; aïng menta maoeng.”

Een derde: „Agaloenda agalindoe, hoeloe batoe koe simpaj, simpaj batoe koe hoeloe, tjahlaj tjahlaj tjahlaj.”

(21) Het woord bĕrkah van het arabisch بركة zegen, geluk, voorspoed, is als het ware bestorven in den mond van een Zuid-Bantĕner. Elk bevestigend antwoord begint er meê. Het staat dus in ’t gebruik gelijk met ons „dank U” en het Duitsche „Bitte”.

Vraagt men aan een djaro of hij zijne landrente aangezuiverd heeft — „bĕrkah, ĕnggeus loentak” — ja, zij is afbetaald — zal hij zeggen.

Komt men in een gehucht en informeert men naar den gezondheidstoestand der inwoners: „koemaha didijeu, euj, tjalalagĕr kabeh?” — zeg, hoe is het, zijn allen hier gezond? — uit één mond klinkt het: „bĕrkah, ĕnja tjagĕr” — ja, gezond.

Een desahoofd laat zich aandienen, na zijn arrest op de pantjaniti (*) te hebben ondergaan. „Koemaha, djaro, sorangan geus ngadjalankeun hoekoeman?” — hoe is het, djaro, hebt ge uwe straf reeds ondergaan? — wordt hem gevraagd. „Bĕrkah, anggeus” — ja, bereids — zal hij antwoorden.

Soms wordt het uitgebreid tot „bĕrkah doa gamparan” of „bĕrkah doa adjĕngan” — tengevolge van uwe heilbede — evenals in Midden-Java de uitdrukking [Javaansch schrift] of [Javaansch schrift].

Zelfs de inlandsche ambtenaren bedienen zich van dat woord,

(*) Onder pantjaniti verstaat men hetzelfde als babantjong in de Preanger Regentschappen en [Javaansch schrift] Ng [Javaansch schrift] Kr in Midden-Java.

waar het te pas komt, wanneer zij met hunne europeesche superieuren maleisch spreken.

(22) Rengse: af, afgedaan, gereed, afgemaakt. Javaansch [illegible]. In het dialect van het district-Salĕm, dat veel overeenkomst heeft met het Tjirĕbonsch, zegt men daarvoor parele.

(23) Parajai of Prijaji beteekent tegenwoordig hetzelfde als het woord [illegible] in het gouvernementsgebied van Midden-Java: ambtenaar, beambte.

De beteekenis door Coolsma opgegeven: persoon of personen met het overbrengen of bezorgen van brieven belast, brievenbesteller — is in Zuid-Bantĕn niet bekend.

Zoo'n persoon heet daar pasoeratan.[1]

Ouden van dagen konden zich nog herinneren, dat tijdens het bestuur van Raden Adipati Karta Nata Nagara, een der dramatis personae uit Multatuli's Max Havelaar, zóó genoemd werden de dienaren van den regent, die in de Preanger-Regentschappen den titel voerden van goelang goelang. Zie Coolsma sub voce.

(24) Zie de aanteekening bij lĕmboer.

(25) Ngamoek zegt men ook van dieren, die groote onrust aan den dag leggen, zonder dol te zijn, zooals paarden en rundvee, wanneer een tijger zich in hunne nabijheid bevindt.

Dan past men het woord nog toe op personen, die ijlen.

(26) In het Preanger-dialect pasarean.

(27) Papariksa, van het grondwoord pariksa, beteekent hetzelfde als het Javaansch [illegible]: een onderzoek doen.

(28) Ngawĕlĕngan: een dier, bijv. een tijger door middel van een wĕlĕng vangen.

Op welke wijze dit geschiedt, vindt men beschreven in mijne: „Bijdrage tot de kennis van het Bantĕnsch dialect der Soendaneesche taal" en in het Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur van 1888, Dl. II, afl. 3 pag. 186 en volg.

(29) Deze ranggon's die eerder den naam van panggoeng verdienden, waren verplaatsbaar en dienden tot schuilplaats aan de schutters.

(30) Deze antjaks waren ramen van gespleten bamboe, twaalf voet lang en zes voet breed.

Hoe men ze bij de jacht gebruikte, zal straks beschreven worden.

(31) De hier bedoelde Prins en Prinses waren Hunne Koninklijke

[1] In het district Salĕm [illegible] tjingkrik.

Hoogheden Henri, Charles, Louis, George, Abraham, Paul, Marie de Bourbon, Infant van Spanje, Prins van Parma, Plaisance en Guastalla, Graaf van Bardi, jongste zoon van wijlen Karel III, laatsten Hertog van Parma, en zijne gemalin Adelgonde de Jésus Marie de Bragance, Infante van Portugal, dochter van wijlen don Miguel, Koning van Portugal.

Zij waren vergezeld van de Graven Henri Lucchesi Palli en Alessandro Zileri dal Verme en Baron Detlev von Heijdebrandt.

De Nederlandsch-Indische regeering had dezen hoogen bezoekers als cicerone toegevoegd den houtvester der 1e klasse bij het boschwezen J. G. Baron von Hertling.

Het jachtgezelschap bestond verder uit de heeren E. A. Engelbrecht, resident van Bantĕn, H. L. Ch. Te Mechelen, resident ter zee, den op Java algemeen bekenden tijgerjager, door Ki-Asdoera aangeduid als kandjĕng toewan rĕsiden Rĕmbang, omdat Rĕmbang zijne standplaats was, Raden Toemĕnggoeng Koesoemaningrat, regent van het Wester-Regentschap, R. J. Maas, kontrôleur van Tjaringin, H. de Chauvigny de Blot, kontrôleur van Serang en schrijver dezes, toenmaals kontrôleur van Goenoeng Kantjana.

(32) Van den regent sprekende zegt de kleine man meestal kandjĕng dalĕm (dalĕm = daleum in het Preanger dialect) of adjĕngan dalĕm.

Hier en daar hoort men ook pangawoelaän — zie bij Coolsma onder kawoela — een gevolg van Preangerschen invloed.

(33) Dit is de meest eenvoudige manier om op tijgers te jagen.

Men bindt eene geit aan eenen stevigen paal, zoodanig dat het dier niet gemakkelijk door een tijger weggevoerd kan worden, en blijft den nacht in een nabijzijnden boom doorbrengen.

Ontdekt de tijger de geit, dan wil hij zich van haar meester maken en stelt den jager in de gelegenheid om op hem te schieten.

Het geduld en de wilskracht van hem, die deze methode van jagen in toepassing wil brengen, worden wel op eene zware proef gesteld. Men moet dagen achtereen den geheelen nacht wakker blijven — en gewoonlijk zonder resultaat.

Tijdens mijn verblijf te Goenoeng Kantjana heb ik menigmaal mijne nachtrust opgeofferd; toch is het mij nooit mogen gelukken op die wijze eenen tijger te dooden.

(34) Njata jen aja djĕlĕma koe maoeng: kreeg men zekerheid, dat een man door een tijger was weggehaald. Het weglaten van het werkwoord dibawa is hier geene schrijffout. Wij zien dat de spreker het consequent doet. Iets verder lezen wij „njaroesoel noe koe maoeng ka leuweung" en „di oeroet djĕlĕma noe koe maoeng."

In identieke gevallen verzwijgt men meestal het werkwoord. Ik herinner mij nog de volgende voorbeelden:

manoek djapati noe koe heulang, de duif, die door een kiekendief aangevallen is geweest;

bapana noe koe boehaja, de vader van hem, die door een krokodil gedood is;

tangkal kalapa noe koe gĕlap, de klapperboom, die door den bliksem getroffen is;

aja taloe djĕlĕma koe oraj, er zijn drie menschen door eene slang gebeten.

(35) Dikwijls is beweerd, dat een tijger, die eenmaal menschenvleesch heeft geproefd, in den vervolge daaraan de voorkeur geeft boven alle andere voedsel. Vandaar dat hij bijzonder kwaadaardig schijnt en zich altijd laat zien dáár, waar hij menschen op zijn weg kan ontmoeten.

Een Engelsch tijgerjager, die in Noord Borneo deze roofdieren heeft bestudeerd, noemt zoo'n tijger een maneater.

Het gebeurde op kerstavond van het jaar 1887 levert weder een bewijs voor dat beweren.

De bewuste tijger heeft den weg gevolgd, waar langs de geiten als lokaas gereed gezet waren.

Hij liet echter allen ongemoeid, drong het gehucht Tjitĕngah, waar ongeveer vier honderd koelies gehuisvest waren, binnen en voerde een van hen, die met nog twee anderen in eene ledige schuur een onderkomen had gevonden, weg.

(36) Tĕritoeng is het maleische ترهيتوڠ tĕrhitoeng. Het Soendaneesch daarvan luidt kaïtoeng of diïtoeng.

(37) Roesoeh heeft hier ongeveer dezelfde beteekenis als haliwoe en gandeng. Verder beteekent het nog: opstand, ongeregeldheden in een land.

Zoo zegt het volk steeds roesoeh Tjilĕgon, wanneer het van de gebeurtenissen op den 9n Juli 1888 in de afdeeling Anjar spreekt.

(38) In het Preanger-dialect kakarek. In de taal der Badoejsche pantoens kakarak. Zoo o. a. in de lalakon Ranggah Sena:

„Pawarangna tatjan deuk loba, kakarak boga dalapan, ngamitkeun toewang kakasih pawarangna.

(39) Een tijger, die zich van een mensch of dier heeft meester gemaakt, zal een gedeelte daarvan verslinden en het overschot bewaren voor den volgenden avond. Des daags zoekt hij zich eene schuilplaats in de onmiddellijke nabijheid van zijne prooi.

Deze gewoonte der tijgers wees ons den weg, hoe wij de drijfjacht houden moesten.

Daar het dien nacht (kerstnacht van 1887) zwaar geregend had, konden wij gemakkelijk het spoor van het roofdier volgen en ten naastenbij bepalen, in welk gedeelte van het bosch het een leger had gevonden.

Daar kapten de koelies eene strook van ongeveer 25 meters breedte en een half kilometer lengte open, waar de verplaatsbare ranggon's of panggoeng's op ongeveer vijftig meter afstands van elkaar opgesteld werden.

Deze ranggon's, circa 10 meter hoog, boden eene veilige schuilplaats aan de schutters, die bovendien een goed gezicht hadden op het opengekapt terrein, waarheen de tijger opgedreven zoude worden.

Hierboven zeide ik, dat de tijgervrees (kasima) (*) bij de Zuid-Bantĕners bijzonder ontwikkeld was. Voor geen geld zouden zij daarom als drijver dienst willen doen.

Zij, die eene tijgerjacht hebben bijgewoond, zullen wel weten, dat men deze dieren bijna op hun staart moet trappen, alvorens zij over dag hun leger verlaten, — vandaar dat het opdrijven steeds met groot gevaar gepaard gaat.

Ik zelf heb dit ondervonden.

(*) In Zuid-Bantĕn wordt het woord kasima bijna uitsluitend toegepast op menschen en dieren, aan wie door een tijger vrees is aangejaagd. Ik geloof echter niet, dat men het grondwoord daarvan in verband moet brengen met ꦱꦶꦩ het krâmâ-woord voor ꦩꦕꦤ꧀ tijger.

Volgens den heer Coolsma beteekent sima in het Soendaneesch: »dat wat aan een mensch of dier te vreezen is of vrees aanjaagt aan een ander;» njima beteekent vrees aanjagen; eerste passive vorm disima, tweede passive vorm kasima: door vrees bevangen.

Bij gelegenheid van een onderzoek in eene desa der afdeeling Goenoeng Kantjana trachtte ik te vergeefs een der aanwezige desalieden aan het praten te krijgen. Op mijne vraag aan den betrokken djaro wat hem scheelde, ontving ik het antwoord: „Kasima koe adjĕngan.» Na afloop der vergadering ontving deze van den wadana eene ernstige vermaning, omdat die uitdrukking ten opzichte van den kontrôleur geheel misplaatst was.

In Juni 1888 werd mij gerapporteerd, dat een bijzonder groote koningstijger in de nabijheid der onderdistrictshoofdplaats Goenoeng Kĕndĕng (district Tjilangkahan) een paard van een aldaar wonenden hadji had aangevallen en dat hij voortdurend in den omtrek bleef.

Een poging om hem met een wĕlĕng te vangen mislukte.

Vergezeld van de wadana's van Paroeng Koedjang en Tjilangkahan, benevens van een vijftiental der moedigste inwoners van Goenoeng Kĕndĕng en aangrenzende ampijan's, besloot ik jacht op hem te maken.

Een regenachtige nacht stelde ons in de gelegenheid om den daarop volgenden morgen het spoor te volgen.

Twee Zuid-Bantĕners moesten telkens het kreupelhout wegkappen om een weg voor ons te banen.

Niets verried hun de nabijheid van den tijger, toen deze onverwachts met een gebrul opvloog en hen onder het uitroepen der gebruikelijke spreuk: „a' oeds Billâh min asj Sjaitân ar radjîm" — ik neem mijn toevlucht tot Allâh tegen Satan den gesteenigde — meer dood dan levend achteruit deed stuiven.

Langzaam kromde hij zijnen rug om den sprong naar mij te doen; veel tijd had ik niet meer om mij te bedenken, de afstand, die hem van mij scheidde, bedroeg nog geen tien passen. Schielijk legde ik mijn mousqueton-Mylonas aan en joeg hem een kogel in den kop, tusschen de beide oogen, — misschien wel de meest kwetsbare plek van zijn lichaam.

Doch om weder op de jacht te Tjitĕngah terug te komen.

De antjak's werden naar de plek, waar men meende dat de tijger zich ophield, gedragen.

De drijvers stonden op eene rij en op een gegeven teeken lieten zij ze voorover vallen, gingen er op staan, namen ze weder op en herhaalden — al voortgaande — deze handeling, totdat zij aangekomen waren aan den rand der opengekapte strook.

Op die wijze moesten alle wilde dieren — groot en klein — die zich in dat deel van het bosch bevonden, opgejaagd worden, terwijl in geval een tijger zich op de drijvers werpen wilde, hunne met geweren gewapende aanvoerders hem zouden neerschieten.

(40) Dit is door Ki-Asdoera onjuist verteld.

Zij, die in streken hebben gewoond, welke van tijgers wemelen — zooals Zuid-Lĕbak, Zuid-Tjaringin, Poerwâdadi (residentie Samarang) zijn ongetwijfeld bekend met eene eigen-

aardige gewoonte dier roofdieren, waardoor men in staat wordt gesteld, om hen op eene vrij gemakkelijke wijze te vangen, zoodra zij ergens een karbouw of paard hebben weggehaald.

Zij zullen namelijk ten allen tijde bij hunne prooi terugkomen, waar zij die gelaten hebben.

Op deze gewoonte berust het plaatsen van vallen of het werken met bedwelmende en vergiftige bestanddeelen, waaronder de wali-kambing (Sarcolobus Spanogheï Miq. Nat. fam. der Asclepiadeae) vooral vermelding verdient.

Het lijk van Saiman werd op de plek, waar men het den volgenden morgen vond, begraven. Op het graf bond men eene der medegebrachte geiten en richtte daarbij een ranggon op, waarin de heeren Alessandro Zileri dal Verme en Detlev von Heydebrandt plaats namen.

De tijger stelde de algemeene verwachting niet te leur. Omstreeks zeven uur kwam hij bij de bewuste plek en gaf zijn aanwezen door een lang gegrom te kennen. Ongelukkig raakte de electrische lamp, eigendom van den heer Te Mechelen, waarmede de jagers het terrein op het oogenblik dat zij schieten zouden, verlichten moesten, onklaar. Twee schoten knalden in de duisternis, doch de expansive kogels misten hun doel.

Hoewel hij dien nacht herhaalde malen terugkeerde, vertoonde hij zich niet op het opengekapt gedeelte en bleef dus buiten schot.

Ik herinner mij op dit oogenblik niet meer, hoeveel koningstijgers de bevolking der kontrôleafdeeling Goenoeng Kantjana tijdens mijn vierjarig verblijf gevangen heeft door gebruik te maken van die gewoonte.

Dit durf ik hier constateeren, dat zoodra men hunne prooi op de plaats zelve als lokaas (loemat of eupan) gebruikt, men zeker kan zijn van het resultaat.

(41) Oosting geeft voor ningkĕr op: een mensch of dier, een aantal menschen of dieren omsingelen, insluiten.

In die beteekenis ken ik het niet, wel als jagersterm.

Ik heb het ook alleen uit den mond van paninggaran's gehoord. Voor omsingelen of insluiten gebruikte men ngĕpoeng.

Onder ningkĕr verstaat de Zuid-Bantĕnsche jager het volgende.

De bosschen van dit deel der residentie zijn zeer uitgestrekt en bijzonder wildrijk. Herten (mandjangan) reebokken (mĕntjĕk) rhinocerossen (badak), wilde varkens (gahil), tijgers (maoeng,

lakbok, kĕroed, gohgor (*), dwergherten (peutjang) vi[illegible] men er in overvloed. Van de jacht, voornamelijk op herten [illegible] rhinocerossen, maakt men dan ook een bepaald bedrijf, dat ge[illegible] geringe voordeelen oplevert.

Ik herinner mij, dat indertijd in de aan de Preanger Rege[illegible] schappen grenzende desa's van Tjilangkahan de badakjag[illegible] aangeslagen werden voor ƒ 8 in de bedrijfsbelasting — dus op ee[illegible] jaarlijksche verdienste van ƒ 400.

Een enkele badak brengt ƒ 150 en meer op (†)

Om zijne uitgestrektheid is het niet mogelijk door de drijvers he[illegible] geheele bosch te laten afloopen. Men moet de drijfjachten telkens i[illegible] dat gedeelte daarvan houden, waar men denkt dat het wild zich ophoudt.

De herten en rhinocerossen doen zich des avonds te goed aan den aanplant der bevolking of aan het jonge gras op de djami's en reuma's.

Even voor zonsopgang, tusschen vier en vijf uur, begeeft zich een der jagers naar den boschrand. Dat is de tijd, dat die dieren weder boschwaarts keeren om te slapen. Hij onthoudt de plek waar bijv. het hert het bosch is binnengegaan, wacht een uurtje en volgt dan voorzichtig het spoor.

(*) Maoeng noemt men den gewonen koningstijger (Felis tigris). Is hij van meer dan gewone grootte, zoo heet hij lakbok. De kĕroed is de gevlekte tijger (Felis pardus); evenzoo —maar van eene kleinere soort — de gohgor.

(†) In de allereerste plaats heeft eene groote waarde de hoorn — tjoela — van den rhinoceros. Ik mag wel als bekend veronderstellen, dat hij eene belangrijke plaats inneemt in de inlandsche en chineesche pharmacopea. Borstkwalen, slangenbeten, kneuzingen — in- zoowel als uitwendige — vergiftigingen worden volgens beworen van den inlandschen en chineeschen medicus daarmede genezen.

Dan volgen de hoektanden — mĕnoer —, die in ringen gevat worden. En eindelijk het vel, dat men gebruikt als een middel tegen de hama koengkang (Stenocoris varicornis, behoorende tot de groep der lygaeïdae, meer bekend onder den Javaanschen naam ꦮꦭꦁꦱꦔꦶꦠ꧀ of den Bataviaasch-maleischen بالڠ ساڠت bălang săngit.

Dit insect, dat zich in zwermen vertoont, wanneer de aren uit de padihalmen juist te voorschijn zijn gekomen en in één enkelen nacht een geheelen aanplant vernielen kan, wordt — alhoewel zelf een ondragelijken stank verspreidend — door onaangename geuren verdreven.

Men snijdt het vel van den rhinoceros aan repen, droogt het en verbrandt het op de sawah, zoodra men de komst dier insecten vreest.

Ook voert men de gedroogde vellen naar Batavia uit, waar chineezen ze opkoopen om er eene soort kĕroepoek (gebak van deeg uit fijn gemaakt vleesch, van gekookten visch en wat sagomeel; gedroogde repen van gekookte buffel of koehuid, die, wanneer men ze wil gebruiken, in olie gebakken worden) van te bereiden.

Een ervaren jager zal dadelijk ten naastenbij kunnen nagaan, in welke doengoes of roejoek (*) het dier eene schuilplaats heeft gezocht.

Om zich daarvan te overtuigen loopt hij er om heen. Gaat het spoor door, zoo is dat een bewijs, dat hij zich vergist heeft. Op dezelfde wijze zet hij zijn onderzoek voort. Loopt het dood, dan houdt het wild zich daar werkelijk op.

Indien men eene drijfjacht houden wil, keert hij naar de lĕmboer terug, waarschuwt zijne gezellen (batoer), die zich met hunne jachthonden naar de plek begeven om het dier op te drijven.

Gaat hij echter er alleen op uit, dan klimt hij in de nabijheid in een hoogen boom, van waar hij het omliggend terrein kan overzien.

Tegen tien à elf uur verlaten de herten hunne legers om voedsel te zoeken.

Uit zijn hoog standpunt kan hij het exemplaar, dat zich in het boschje bevindt, gemakkelijk neerschieten.

Op de hierboven omschreven wijze onderzoeken, waar een wild dier een leger heeft, noemt men ningkĕr.

Ningkĕran: op eene omzichtige wijze de schuilplaats van een wild dier opsporen.

Men zou het woord het best teruggeven met: isoleeren, in afsluiting brengen.

(42) Onder de menak menak verstaat men in dat deel van Bantĕn, waar de bevolking Soendaneesch spreekt, gewoonlijk het gild der inlandsche ambtenaren, onafhankelijk van hunne afkomst.

Terwijl overal elders slechts bij uitzondering iemand uit de volksklasse het in de ambtelijke wereld tot eene aanzienlijke hoogte brengt, is het in deze residentie van het eiland Java herhaaldelijk voorgevallen. Een der regenten van het Wester Regentschap — bekend als Dalĕm Bontjel — is toekang djoekoet (grassnijder) geweest.

De vorige regent van het Zuider-Regentschap, Raden Toemĕnggoeng Soeta angoen angoen, was de zoon van Dĕmang Sahab, in den sultanstijd eenvoudig ngabeui (desahoofd) van Tjikareo.

Patih Dĕroes, grootvader van den tegenwoordigen regent van het Noorder Regentschap, Raden Adipati Soetadiningrat, een eerbiedwaardig hoofd, versierd met de gouden medaille voor burgerlijke verdiensten, stamde volgens de overlevering van de Badoejs af en begon zijne loopbaan als ngabeui van Lĕbak Parahijang.

(§) Boschje, groot genoeg om bijv. er zich in te verbergen.

[illegible]

[illegible] tennen [illegible]

[illegible] — [illegible] leeft van

den gepensionneerden regent last gekregen om in het bosch van Mangpeng er op uit te gaan en herten te vangen.

(48) Loemat beteekent hetzelfde als eupan: lokaas.

Loemat kosong wil zeggen, dat men geen werkelijk lokaas gebruikt, maar bijv. een stuk hout in plaats van een achterbout van een karbouw in den wĕlĕng of in den val hangt.

Ik zal hier in het kort de verschillende systemen van tijgervallen, die men in Zuid Bantĕn toepast — met uitzondering van de wĕlĕng, beschrijven.

De tjara is een hok, dat aan den grond bevestigd wordt, vervaardigd is van zwaar hout, den vorm heeft van een driezijdig prisma en met eene valdeur gesloten wordt. Gebruikt men een levend dier als lokaas, dan wordt het zóó geplaatst, dat de tijger er niet bij komen kan.

De pigasol berust op hetzelfde beginsel, met uitzondering dat de vorm die is van een parallelepipedum en men voor materiaal neemt het harde gedeelte van den stam (roejoeng) eens kawoeng palms (Arenga sacharifera, natuurlijke familie der Palmeae.)

In Midden-Java noemt men deze soort val [illegible].

Somtijds is de pigasol vervoerbaar en rust dan op vier houten wielen (gĕlĕbĕg).

De pigĕboeg bestaat uit een drietal zware boomstammen — gewoonlijk stammen van den ki-sĕmpoer (Dillenia aurea, natuurlijke familie der Dilleniaceae) die op den tijger neervallen, zoodra hij aan de loemat trekt, en hem door hun gewicht schier te pletter drukken.

Omtrent de biraloek zie men mijne „Bijdrage tot de kennis van het Bantĕnsch dialect der Soendaneesche taal.”

(49) In het Preanger-dialect bitoe.

(50) In het Preanger-dialect walikat.

(51) Vóór de indienststelling der assistent wadana's was het voor een districtshoofd zeer moeielijk om de bevelen van het europeesch bestuur bij elken djaro afzonderlijk door zijn hulppersoneel over te laten brengen.

Buiten bemoeienis van het europeesch bestuur ontstonden de loerah-schappen.

Een zeker aantal desa's — drie, vier, vijf werden tot een geheel vereenigd onder een loerah, die voor de bekendmaking dier bevelen binnen zijn ressort zorgde.

Overigens verschilde zijn werkkring niet van dien zijner andere collega's.

De groepeering van desa's is — voor zoover ik weet — nooit en nergens officieel erkend.

In het Kĕndalsche heette het desahoofd, dat in zoo'n vereeniging den voorrang bekleedde, [illegible] in Bagĕlen [illegible], in Banjoemas [illegible].

Tegenwoordig hebben de loerahschappen geen raison d'être. Toch blijven zij in de herinnering van het volk voortleven. De kleine man zal bijv. het hoofd der desa Saireun in Paroeng Koedjang, Rahong in Tjilangkahan steeds den titel van loerah of roerah geven. Andere djaro's worden met djoeragan aangesproken.

(52) Di boemi djoeragan wadana — in de woning van den wadana. In den Zuid-Bantĕnschen tekst lezen wij: "di boemina djoeragan wadana." In de Preangersche overzetting is het achtervoegsel na, hetwelk het bezittelijk voornaamwoord van den derden persoon aanduidt, weggelaten, omdat in dit dialect de regel geldt, dat als de bezitter genoemd wordt, men achter de bezitting het bezitttelijk achtervoegsel niet mag bezigen.

Of het verschil, dat het Zuid-Bantĕnsch te dien opzichte daarmede oplevert, een gevolg is van Javaanschen invloed uit het Noorder Regentschap en van Maleischen invloed uit de residentie Batavia — dan wel van ouds zoo is, is moeielijk uit te maken.

In de pantoenverhalen der Badoejs (*) wier taal weinig vreemden invloed heeft ondervonden (†), vinden wij het achtervoegsel nu eens wel dan eens niet gebruikt, bijv. in het patoenverhaal Raden Tĕgal: "Ajeuna njaritakeun ramana Raden Tĕgal", "Tidinja pawarangna ki Mananggong njiram".

In dezelfde lalakon lezen wij daarentegen: Papanggih djeung pawarang Praboe Rangga Kantjana", in Panambang Sari: "Kĕlĕkap sare poetra dalĕm dina pangkonan Ratoe Manik", in Ranggah Sena: "Geus njampak papanggoengan kagoengan Praboe Moending Wangi.

NB. De letters k en l beteekenen respectievelijk kasar en lĕmĕs.

(*) Verg. mijne collectie in de Januari-aflevering van dit jaar der Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

(†) Verg. het door mij bewerkte tweede gedeelte van het werk «De Badoejs», uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

SUMATRA'S WESTKUST VAN 1841—1849.

DOOR

E. B. KIELSTRA.

(Vervolg van blz. 147.)

DERDE HOOFDSTUK.

De ontruiming van Sumatra's Oostkust. — Aanschrijvingen van Baud. — Wijziging onzer staatkunde op de Westkust. — 's Konings beslissing van September 1841. — Opmerkingen omtrent de redenen, tot die beslissing leidende. — Van de bezetting van Siak wordt afgezien. — De "standaardbrief" van Michiels.

Wij stellen ons voor, thans mede te deelen wat ons bekend is geworden omtrent de in 1841 besloten, in 1843 ten uitvoer gelegde inkrimping onzer stelling op het eiland Sumatra. Lange (II, bl. 439 en vlg.) heeft daaromtrent het een en ander medegedeeld, maar kende blijkbaar niet de gansche correspondentie; zijn oordeel is daardoor eenzijdig geweest.

Onze lezers zullen zich herinneren, dat de Minister Van den Bosch bij zijne missive van 29 December 1838, La R 10, aan den Gouverneur-Generaal o. a. geschreven had: "Eene vestiging aan de rivier van Siak en verder noordwaarts op zal almede met veel voorzichtigheid dienen te worden voorbereid. Hier inzonderheid zal men de tegenwerking van Engeland ontmoeten, dat nu vooreerst, en totdat wij overal elders wel gevestigd zullen zijn, moet worden ontzien."

Naar aanleiding van deze zinsnede vroeg Merkus, bij brief van 3 Juni 1840 geh. La B no. 294/36, nadere bevelen omtrent de ter Oostkust van Sumatra te volgen gedragslijn. De Minister Baud antwoordde daarop, bij particulieren brief van 26 November 1840, aan Merkus (die inmiddels tot Vice-president van den Raad van Indië en waarnemend Gouverneur-Generaal benoemd was):

"Gelijk de door U aangehaalde zinsnede bewijst, was de Graaf

Van den Bosch van gevoelen dat in de verdere uitbreiding van ons gezag langs de Oostkust van Sumatra met de meeste voorzichtigheid moest worden tewerk gegaan, inzonderheid omdat men daar de tegenwerking van Engeland zou ontmoeten; en de ondervinding van lateren tijd heeft dat gevoelen volkomen gestaafd, vermits sedert het Britsche Gouvernement van het onze explicatiën heeft gevraagd omtrent onze veroveringen op Sumatra, en het bij die gelegenheid gebleken is dat het zich niet ongaarne met de aangelegenheden van dat eiland zou willen inlaten, bijaldien de weg daartoe bij het Londensche tractaat van 1824 niet was afgesneden geworden; ja zelfs dat, in strijd met dat verdrag, een handelstractaat tusschen den vorst van Siak en de Engelsche O. I. Compagnie, in vroegere tijden (1818) aangegaan, alsnog in stand was gehouden.

„Dit een en ander, gevoegd bij de hatelijke artikelen die met betrekking tot onze veroveringen op Sumatra bij voortduring in de Engelsche dagbladen gevonden worden, zou het mij raadzaam doen voorkomen om met de inbezitneming van de oostelijke kusten van Sumatra zoolang mogelijk te temporiseeren; en ik moet U dus verzoeken, Uwe instructiën omtrent deze aangelegenheid in dien geest te willen inrichten."

Dit verzoek werd, tengevolge der sedert met Engeland gevoerde correspondentie, met machtiging des Konings „op meer stellige wijze" herhaald bij 's ministers brief van 6 Mei 1841 n°. 184/M geheim, waarbij, ter toelichting, verwezen werd naar den brief dd. 6 April t. v. n°. 142, door den Minister Baud geschreven aan zijnen ambtgenoot van Buitenlandsche zaken. In dien brief komt omtrent de uitbreiding van ons gezag op Sumatra het volgende voor:

„Onze veroveringen op Sumatra steunen op den regel van het zelfbehoud. Is dit waar met opzicht tot het binnenland, niet minder waar is het met betrekking tot de oostelijke havens.

„De verraderlijke opstanden en handelingen der Sultans van Palembang in 1821 en later hebben ons geplaatst tusschen het alternatief, om die bezetting te verlaten of om haar geheel aan ons gezag te onderwerpen. Het spreekt wel van zelf, dat het laatste moest worden gekozen.

„De gewapende aanvallen, in 1833, van den Vorst van Djambi, die sedert onze duurzame vestiging te Palembang onze nabuur geworden was, hebben ons gedwongen om ook daar het Nederlandsch gezag te doen erkennen.

„In Indragiri, het aan Djambi grenzende kleine rijkje op de Oostkust van Sumatra, heeft onze vestiging op soortgelijke beginselen gesteund. Het was n. l. gebleken dat Lingga de hoofdzetel der zeerooverijen in den Indischen Archipel was, en, vermits de Sultan van Lingga souvereiniteitsrechten op Indragiri bezat welke hij ter bevordering van het bedrijf der zeeroovers deed strekken, werd het, tot eene krachtdadige beteugeling van dat kwaad, noodzakelijk geoordeeld, ons oppergezag aldaar te doen erkennen.

„Of hetzelfde met Siak zal moeten plaats hebben, laat zich niet vooraf bepalen; maar het is zeker dat er krachtens de van hier, op de voordracht van mijnen ambtsvoorganger, gegeven bevelen, eene neiging in Indië bestaat om zich van de eerste aanleiding te bedienen om ook te Siak te doen wat reeds te Djambi en te Indragiri is verricht, staande dit in verband met het op de voordracht van Graaf Van den Bosch aangenomen beginsel om gansch Sumatra, met uitzondering van Atjeh, langzamerhand aan ons gezag te onderwerpen.

„Hoezeer ik tegen dat beginsel niets heb in te brengen, spreekt het vanzelf dat zijne toepassing ondergeschikt behoort te blijven aan hoogere belangen en dat wij ons o. a. moeten wachten om door overijling en doordrijverij voedsel te geven aan de zoo blijkbare neiging van Engeland om de verwezenlijking onzer ontwerpen te belemmeren.

„Het behoort dan in de eerste plaats te worden onderzocht, of onze vestiging aan de rivier van Siak zoo dringend gevorderd wordt voor de voortzetting onzer ontwerpen op Sumatra, dat wij daaraan eenen onaangenamen pennestrijd met Engeland behooren te wagen.

„Ik ben genegen deze vraag ontkennend te beantwoorden; en toen mij dan ook, uit rechtstreeksche berichten van Padang, in Oct. jl. hier ontvangen, was gebleken dat er een ambtenaar naar Siak zou worden gezonden om, in verband tot de vroeger bestaan hebbende betrekkingen met de Hollandsche O. I. Compagnie, die te Siak eene loge bezat, den weg te banen tot de herstelling van ons gezag aldaar, heb ik bij mijn particulier schrijven van 26 November jl. aan den waarnemend Gouverneur-Generaal te kennen gegeven, dat het mij raadzaam scheen om met de verdere in bezitneming van de Oostelijke kusten van Sumatra zoolang mogelijk te temporiseeren . . .

„Ik zal nu nader aantoonen, waarom ik het uitstellen onzer vestiging op Siak raadzaam acht.

„Zoodra die vestiging tot stand mocht komen op gelijke wijze als reeds te Djambi en Indragiri heeft plaats gehad, wordt het al of niet voortdurend toelaten van Engelsche schepen te Siak afhankelijk van de vraag, of die haven al dan niet voor den grooten handel zal worden opengesteld.

„In het laatste geval zal de handel tusschen Siak en de Engelsche bezittingen wel is waar op den tegenwoordigen voet, d. i. *met Boegineesche, Maleische en andere inlandsche kustvaartuigen* kunnen worden voortgezet (want het is van algemeene bekendheid dat Engelsche schepen zelden of nimmer de kleine havens, waarvan hier rede is, bezoeken); maar er zullen, hoewel de Engelsche handel *daardoor* in het minst niet lijden zal, desniettemin luide klachten opgaan over de uitsluiting zijner schepen uit de havens die, zoolang de geheele onafhankelijkheid der betrokken vorsten bestond, voor hen openstonden. Zonder eenig wezenlijk nadeel door de uitsluiting te lijden, zal de gewone geest van overdrijving en laatdunkendheid niet falen om ons het slaan van doodelijke — maar geheel denkbeeldige — wonden aan den Engelschen handel ten laste te leggen.

Het zou derhalve, zoo wij ons te Siak vestigden, raadzaam zijn de bedoelde uitsluiting niet uit te spreken, en ons c. q. te bepalen tot het in werking brengen aldaar van een met het tractaat van 1824 overeenkomend tarief. Maar ook dit zou tot klachten kunnen leiden.

„In art. 3 van dat tractaat komt de verbintenis voor, om geen verdrag met eenen staat in de Oostersche zeeën te sluiten, eenig artikel behelzende, strekkende hetzij rechtstreeks, hetzij door oplegging van ongelijke rechten, om den koophandel der andere partij van de havens van zoodanigen inlandschen staat uit te sluiten.

„Nu komt het mij voor, dat men in het gegeven geval niet in gebreke zou blijven om van de Engelsche zijde te beweren dat, hoezeer wij volgens het bewuste tractaat volkomen bevoegd zijn om in onze oude bezittingen de Engelsche fabricksgoederen met het dubbele der Nederlandsche te belasten, deze ongelijke belasting in eene nieuwe bezitting, waarvan wij ons door verdrag meester maken, niet mag worden ingevoerd.

„Ik weet wel, dat hiertegen onzerzijds bondige redeneeringen in te brengen zijn, o. a. dat het bewuste art. 3 slechts ziet op inlandsche staten *die onafhankelijk blijven*, en niet op die *welke met ons grondgebied worden ingelijfd*; maar het komt mij toch voor, dat wij ons zonder een dringend belang niet in eenen pennestrijd daarover moeten begeven.

„Dat belang bestaat mijns erachtens niet. De zeer schaars bevolkte Oostkust van Sumatra heeft voor ons geen onmiddellijk *territoriaal* belang. De bezitneming van die kust, tot aan de grenzen van Atjeh, is voor ons slechts zijdelings en uit een louter *commercieel* oogpunt belangrijk, om nl. den invoer van Nederlandsche fabrieksgoederen op Sumatra al meer en meer te bevorderen en om de producten van dat eiland al meer en meer in onze handen te doen vallen.

„Dit belang nu kan door een ander, minder aanstootgevend middel worden bereikt, gelijk het trouwens grootendeels reeds door dat middel bereikt is. Ik bedoel hier onze veroveringen in het binnenland.

„Die veroveringen hebben ons reeds in het bezit gesteld der landen alwaar de meeste koffie wordt geteeld en waar het grootste vertier van lijnwaden bestaat. Als een gevolg van den alzoo verkregen staatkundige invloed heeft de handel van het binnenland eene geheel Westelijke richting genomen. Van Padang en andere Westelijke havens ontvangt dat binnenland thans eene steeds toenemende hoeveelheid Nederlandsche lijnwaden. Naar Padang, Tapanoeli enz. vloeit bijna alle koffie om tot betaling dier lijnwaden te strekken. Daaraan is het bv. toe te schrijven dat Kampar op de Oostkust, hetwelk weleer jaarlijks duizenden pikols koffie naar Singapore zond, thans slechts onbeduidende verzendingen van dat product derwaarts doet en, in dezelfde evenredigheid, minder Engelsche fabriekswaren van Singapore ontbiedt.

„Wij zijn thans reeds binnenslands zoo na aan de grenzen van Siak gekomen, wij hebben. de marktplaatsen, die hare producten voorheen uitsluitend naar Siak zonden en zich van daar van Europeesche noodwendigheden voorzagen, zoo geheel onder bedwang, dat de Engelsche handel op Siak reeds van zelf en zonder eene vestiging aan de rivier van dien naam eene groote vermindering zal ondergaan, zoodat die vestiging mij voorkomt, veilig tot gelegener tijd te kunnen worden verschoven.

„Het is waar, dat deze binnenlandsche veroveringen in hare gevolgen evenzeer tot klachten van den kant der te Singapore, Poeloe Pinang en Malakka gevestigde Engelschen kunnen aanleiding geven, maar zij kunnen die klachten dan niet bouwen op het tractaat van 1824, hetwelk ons, behoudens de rechten van den Sultan van Atjeh, volkomen bevoegdheid geeft om onze macht op Sumatra te bevestigen en uit te breiden.”

Den 12n Augustus kwamen de eerste officieele rapporten van den

opstand van Batipoe te 's Gravenhage aan. Tengevolge van den inhoud dier rapporten bracht Koning Willem II in eene conferentie met den Minister Baud "de beginselen ter sprake volgens welke op Sumatra werd te werk gegaan," en kwam Z. M. tot het besluit "dat het in vele opzichten wenschelijk was die beginselen in zooverre te wijzigen, dat de onderwerping van dat land tot aan de grenzen van Atjeh wel als einddoel aangewezen zou blijven, maar niet langer zou beschouwd worden als een oogmerk welks bereiking met alle inspanning moet worden nagejaagd."

Tengevolge dezer bespreking werd een schrijven aan den waarnemend Gouverneur-Generaal opgesteld dat, na door den Koning "volkomen" goedgekeurd te zijn (missive van den directeur van het Kabinet des Konings dd. 31 Augustus zeer geheim La E 24), dd. 1 September 1841 zeer geheim no 363/W verzonden werd.

Van dezen brief zijn fragmenten openbaar gemaakt door Lange (II, bl. 439—443) en in het Tijdschrift van Nederlandsch-Indie van 1853 (II, bl. 209—212), doch uit die fragmenten is zijne geheele strekking o. i. niet voldoende te kennen. Wij geven daarom hier eene plaats aan den brief in zijn geheel, wat hij wel verdient omdat daarmede onze op Sumatra gevolgde staatkunde eene zeer belangrijke wijziging onderging. Hij luidt aldus:

"Zoo de onophoudelijke klachten der Engelschen over de uitbreiding van ons gebied op de Oostkust van Sumatra sedert eenigen tijd de aandacht des Konings meer bijzonder op dat eiland hebben gevestigd, het bericht van den aldaar onlangs uitgebroken doch nu weder gedempten opstand in de Padangsche Bovenlanden heeft aanleiding gegeven tot eene meer opzettelijke overweging der beginselen, volgens welke aldaar wordt te werk gegaan.

"Nadat in het algemeen als doel was gesteld *om het geheele eiland in onderwerping te brengen tot aan de grenzen van Atjeh,* en nadat bij Besluit van den Commissaris-Generaal Van den Bosch van den 11n October 1833 no 310 was voorgeschreven hoedanig het bestuur in de overwonnen gedeelten zou worden ingericht, zijn, ter gelegenheid van Uwe benoeming tot Commissaris op Sumatra, nadere en bepaalde voorschriften ontworpen, welke zijn goedgekeurd geworden door den Koning, blijkens de missive van den Heer Secretaris van Staat van den 24n December 1838 La Q 54 geheim.

"De mededeeling dier voorschriften aan den Gouverneur-Generaal De Eerens heeft plaats gehad bij dezerzijdschen brief van 29 December 1838 La R 10, zeer geheim, kabinet.

„Hoezeer ook nu nog worden beaamd de beginselen van bestuur, bij die gelegenheid op den voorgrond geplaatst, zoodat men veilig zeggen kan dat, zoo er thans rede ware van het bepalen hoedanig eenig reeds onderworpen gedeelte van Sumatra zou moeten worden bestuurd, men zich aan die voorschriften zou kunnen gedragen, zoo is het echter voorgekomen, dat daarbij te zeer op den voorgrond is geplaatst de wensch, om de onderwerping van geheel Sumatra met spoed voltooid te zien.

„Men vindt wel in meer dan een gedeelte des briefs aan den Gouverneur-Generaal De Eerens van 29 December 1838 vermaningen tegen een stelsel, dat eene aanzienlijke krijgsmacht en ook eene versnippering die krijgsmacht vorderen zou, — maar treft daarentegen ook vele zinsneden aan, die doelen op eene gestadige aanwending onzer wapenen om geheel Sumatra, Atjeh uitgezonderd, ten onder te brengen. De inkomsten van het eiland zelf worden slechts als grenzen dier pogingen aangewezen, en het geheel laat den indruk na *dat Sumatra moet worden veroverd met al den spoed, dien de eigen geldmiddelen van Sumatra gedoogen.*

„Ware het mogelijk, zich aan dat beginsel strengelijk te houden, dan zou, afgescheiden van alle Europeesch-staatkundige beschouwingen, de zaak aan haren loop kunnen worden overgelaten, vermits alsdan ten minste de zekerheid zoude bestaan, dat de veroveringsontwerpen op Sumatra niet tengevolge zouden hebben eene verzwakking van onze macht op Java.

„Maar dit is geenszins de stand der zaak.

„De militaire macht, welke uit de geldmiddelen van Sumatra kon worden onderhouden, en die dan ook, blijkens dezerzijdsche missive van 25 Juli 1840 L_a I 11 N° 22 Kabinet, door den Koning is bepaald als de vaste bezetting van dat eiland, is 83 officieren en 3494 manschappen. Men heeft echter voor Sumatra noodig geacht eene macht van 191 officieren en 6378 man, tengevolge waarvan is bepaald dat 108 officieren en 2884 man, uitmakende 4 bataljons, van Java op Sumatra gedetacheerd zullen worden, uitgaande van den regel, dat het wel hetzelfde is of die troepen op Sumatra of op Java gestationneerd zijn, en dat de meerdere kosten die dit na zich sleept, zich bepalen tot het verstrekken der campagne-rations.

„Dit kan echter noch *geldelijk*, noch *staatkundig* worden toegegeven. Geldelijk niet, omdat de gestadige wegsmelting dier troepen gestadige aanvoeren van nieuwe manschappen vordert, met al de daaraan verbonden kosten; staatkundig niet omdat, wanneer men de zaken op

Sumatra eenmaal zoodanig ingericht had dat die suppletoire macht niet vandaar kon worden genomen zonder al onze reeds gemaakte veroveringen in de waagschaal te stellen, het bij een onverhoopt gevaar op Java weinig baten zou dat wij dan vier bataljons op Sumatra hadden. Wij zouden ze alsdan niet vandaar kunnen terugontbieden zonder aanleiding te geven tot gebeurtenissen, die onze zwakheid in een helder daglicht zouden plaatsen.

„Daarbij moet nog het volgende worden in acht genomen.

„De 4 bataljons, thans als auxiliair op Sumatra gedetacheerd, maken de expeditionnaire macht uit die op Java beschikbaar moet zijn om tijdelijk naar de Buitenbezittingen te worden gezonden tot het dempen van onlusten. Geeft men aan die bataljons eene bestendige bestemming op Sumatra (en dit is blijkbaar de strekking van de tegenwoordige orde van zaken) dan kan geene afzending van troepen plaats naar de overige buitenbezittingen plaats hebben anders dan ten kosten van de vaste bezetting van Java.

„Het is van overwegend belang dat het geval om Java op eene gevaarlijke wijze te ontblooten zich nooit voordoe. In 1825 heeft men daarvan de ongelukkige gevolgen gezien: het grootste gedeelte der troepen was op Celebes, toen de opstand van Dipo Negoro uitbarstte.

„De ondervinding heeft geleerd, dat de krijgsmacht gestadig eene zoo snelle wegsmelting op Sumatra ondergaat, dat het hoogst moeielijk is om haar voltallig te houden, uithoofde van de onvoldoende resultaten der inlandsche werving, welke men toeschrijft aan het ongenoegzame der soldij van den inlandschen soldaat, in verhouding tot den algemeenen stand der dagloonen, die bij den klimmenden voorspoed van Java zeer hoog zijn.

„Vandaar dat, toen op den 26n Februari jl. de opstand van Batipoe uitbarstte, de kolonel Michiels zich beklaagde dat hij van elk der twee in de Bovenlanden gestationeerde bataljons *niet meer dan* 200 *man kon mobiliseeren*. Vandaar dat er op dit oogenblik, blijkens Uw besluit van den 12den Maart 1841 nº 1, niet minder dan 886 man aan de formatie der infanterie op Sumatra ontbraken.

„Wanneer voorts wordt gelet op het voorkomende in Uwe missive van 28 Maart jl. No 85 kabinet: dat de Gouverneur ter Westkust van Sumatra eene expeditie ondernomen had naar de Noordelijke Battalanden, voor de uitbreiding van ons gezag tusschen Pitjir Kolling en Tapanoeli, *in de vaste overtuiging dat de volkrijke binnenlanden, na jaren van oorlog, zoozeer naar vrede haakten dat geene*

rustverstoring te vreezen was, en dat weinig tijds daarna die overtuiging door het uitbarsten van den opstand van Batipoe geheel werd beschaamd, — dan vraagt men zich onwillekeurig af wat de gevolgen zouden geweest zijn zoo de Gouverneur, in die overtuiging, het meer uitgestrekte veroveringsplan van het land tusschen den berg Talang en de grenzen van Palembang had aangevangen, hetwelk geschetst is in den brief van mijne ambtsvoorganger van den 29 December 1838 La Q 10 kabinet?

»De zaak komt hierop neder:

»Wij kunnen op Sumatra geene vaste bezetting van 83 officieren en 3494 manschappen, en eene auxiliaire bezetting van 108 officieren en 2884 manschappen op den duur, zonder groote aanstrenging, voltallig houden. Die bezetting is intusschen niet slechts noodig om de gevormde ontwerpen van verovering te voltooien; maar in den loop dier veroveringen kunnen, gemerkt de vijandige gezindheid des volks, elk oogenblik gebeurtenissen ontstaan, die eene nog grootere afzondering van troepen kunnen vorderen dan die, welke reeds is bepaald, bestaande (zooals hierboven gezegd is) uit de helft der acht bataljons infanterie, die gewoonlijk hun verblijf moeten houden op Java.

»Zoo het reeds bedenkelijk is die afzondering langer te laten voortduren, de uitbreiding van dat beginsel moet geheel buiten aanmerking blijven, want dit zou werkelijk met het zoo kostbare Java grof spel gespeeld zijn. Men moet dus terugkomen op de gegeven voorschriften. Zij moeten zoodanig worden gewijzigd, dat men op Sumatra geene suppletie van Java behoeve, en zich redden kunne met de toegestane bezetting van 83 officieren en 3494 man, welke echter, naargelang de plaatselijke inkomsten verbeteren, zoude kunnen worden uitgebreid.

»Is dit bevel omdat men reeds te ver is gegaan, thans in zijn geheel niet uitvoerbaar, dan moet de suppletie worden verminderd op twee bataljons in stede van vier, maar dit moet dan ook het maximum zijn, vermits zijne Majesteit volstrekt begeert, dat op Java steeds zes [1] bataljons infanterie disponibel zullen zijn. Het teruggeven der volle acht bataljons aan Java zal echter bijzonder

[1] Aanteekening van den Minister Baud in margine «Van achteren is gebleken, hetwelk bij de eerste lezing niet in het oog is gevallen, dat de steller van dezen brief zich overal met 4 bataljons vergist heeft». — Er waren destijds, in totaal, 12 bataljons. De fout werd officieel hersteld bij missive van 11 Januari 1843, no. 21 B geheim.

wenschelijk zijn, indien men zich althans op Sumatra zonder suppletie kan behelpen.

„Het denkbeeld, om van lieverlede geheel Sumatra tot aan de grenzen van Atjeh aan ons gezag te onderwerpen, behoeft daarom niet opgegeven te worden. Die verovering kan integendeel alleszins het einddoel onzer pogingen blijven, maar men zal er eene eeuw aan moeten besteden in stede van 25 jaren, zooals de voormalige Minister meende. Men zal niet moeten veroveren dan door de omstandigheden gedwongen, en wanneer het reeds veroverde zich geheel heeft geconsolideerd.

„Welke de veranderingen zijn, die tengevolge van dit beginsel moeten worden daargesteld, kan van hier niet worden bepaald, maar in het algemeen schijnt de volgende gedragslijn te kunnen worden voorgeschreven, te weten:

„a. Intrekking van alle civiele en militaire posten op de Oostkust, als ook van de binnenlandsche posten welke met de inbezitneming der Oostkust in onmiddellijk verband staan.

„In dien last moeten Djambi, Bila en andere intermediaire punten begrepen worden; doch men moet zorgen, bij de verlating te verkrijgen eene volledige erkenning van onze souvereiniteit en van onze bevoegdheid om forten te bouwen, de inkomende en uitgaande rechten tegen schadeloosstelling onder beheer te nemen, enz. Het regelmatig zenden van gezantschappen door de vorsten zal een geschikt middel zijn om de betrekkingen met hen levendig te houden, terwijl hun de verzekering zoude kunnen worden gegeven dat, zoolang zij zich vriendschappelijk gedragen en de oogmerken van het Gouvernement bevorderen, geen gebruik zal worden gemaakt van onze souvereiniteitsrechten.

„b. Wijziging der binnenlandsche militaire posten, in verband tot de verminderde sterkte der krijgsmacht en de veranderde ontwerpen.

„Bij deze wijziging moet in het oog worden gehouden het belang, om ons vooreerst te bepalen tot de werkdadige bezetting der streken, die voor ons het belangrijkst zijn als *strategische* en als *financieele* punten. De volkrijkste districten komen hier het eerst in aanmerking, in verband zoowel tot het noodzakelijk beginsel van aaneenschakeling (contiguïteit), als van den regel dat wij de producten des lands zooveel doenlijk naar de Westkust moeten doen vloeien.

„c. Verdere uitbreiding van den regel van niet-bemoeiing met het inlandsch bestuur.

„Deze regel zal met ernst moeten worden volgehouden totdat het *democratisch* beginsel, hetwelk wij bijna overal in de Padangsche Bovenlanden als het heerschende gevonden hebben, door het *aristo-*

cratische zal zijn vervangen. Dit kan slechts het werk van den tijd zijn, en alle onoordeelkundige pogingen om deze maatschappelijke hervorming te verhaasten moeten noodwendig nadeel doen.

„In de streken, waar de rust eenmaal duurzaam gevestigd zal blijven en waar men aan onze tegenwoordigheid en onzen invloed gewoon zal zijn geworden, schijnt de natuurlijke helling der zaken deze te zijn, dat de aristocratie na eenige jaren zal bestaan uit de personen, die door ons worden bezoldigd en die ons vertrouwen bezitten. Wellicht is dit niet overeen te brengen met het op Sumatra bestaande bestuur der soekoe's, en zal het noodig zijn de uitdeeling onzer gunsten meer met die zonderlinge en elders onbekende instelling in verband te brengen. Daartoe is het noodig, dat bekwame ambtenaren tot de grondige en volkomen kennis van die instelling doordringen, opdat men alzoo onzen invloed bouwe op hechte grondslagen.

„Zeer waarschijnlijk komt het voor, dat eene aanmerkelijke vermindering van Europeesche ambtenaren het noodzakelijk gevolg zal moeten zijn van het stelsel, hierboven aangeprezen. Het vervangen der talrijke en meestal zeer jonge en onbedreven *contrôleurs* door een paar *inspecteurs* van meerdere jaren, ondervinding en kennis, schijnt alleszins aanmerking te verdienen.

„UHoogEdel Gestrenge is, ten gevolge van verkregen plaatselijke kennis en ondervinding der aangelegenheden van Sumatra, te goed met den staat van zaken aldaar en met onze belangen bekend, dan dat het noodig zoude wezen U meer bepaalde voorschriften te geven ten aanzien van de wijze, waarop de hierboven beschreven inzichten van den Koning zullen behooren te worden verwezenlijkt. Het zal dus voldoende zijn hier te herhalen dat Zijne Majesteit uitdrukkelijk verlangt dat de sterkte der krijgsmacht op Sumatra worde gereduceerd zooals hierboven is opgegeven, en dat voorts de drie hierboven vermelde punten van instructie als verbindende worden beschouwd; kunnende hetgeen daaromtrent verder in den loop dezes is gezegd, als bespiegelend en ophelderend worden aangemerkt, zonder verplichting op UHoogEdel Gestrenge om zich daaraan in de uitvoering van Zijner Majesteits bevelen te houden.

„Aangenaam zal het mij zijn, van Uwe verrichtingen ten deze te zijner tijd mededeeling te ontvangen; blijvende het voorts aan U overgelaten, behoudens de aanvankelijke uitvoering van de bevolen maatregelen, daaromtrent zoodanige voorstellen te doen als U dienstig zal oordeelen om den nieuwen staat van zaken op Sumatra te bevestigen."

Er is beweerd, dat de boven medegedeelde beslissingen, in het bijzonder de last tot ontruiming van alle posten ter Oostkust van Sumatra, was gegeven omdat Baud voor den aandrang van Engeland zwichtte. Die bewering schijnt ons onjuist: Engeland had, in 1841, bezwaren tegen de door ons voorgenomen annexatie van Siak, maar hieromtrent had de Koning reeds vroeger beslist (zie boven); Engeland had vooral bezwaren tegen verdere annexatiën op de Oostkust *omdat wij daar dan, ten nadeele van den Britschen handel, differentieële rechten · invoerden;* Engeland had bezwaar tegen het in 1833 met Djambi (en in 1838 met Indragiri) gesloten contract. waarbij differentiëele rechten werden bepaald, — maar Engeland had nimmer de ontruiming der reeds bezette posten op Sumatra's Oostkust verlangd. Indien wij slechts onze handelspolitiek wilden wijzigen, was den Engelschen alle reden van beklag ontnomen geworden; het bewijs hiervoor is geleverd door het feit dat de post te Moeara Kompeh steeds is blijven bestaan, waartegen de Engelschen niet geprotesteerd hebben toen daar geene differentieele rechten meer geheven werden.

Veeleer gelooven wij, dat Baud aan het dadelijk bezit van Sumatra's Oostkust weinig waarde hechtte. Hij schreef den 26n October 1841 geheim n_o. 459 aan den Minister van Buitenlandsche zaken o. a.:

„De wensch, om een einde te maken aan den sedert 25 jaren in het binnenland van Sumatra gevoerden krijg, moge vroeger de bezetting der Oostkust, vanwaar die krijg, voor een gedeelte zelfs openlijk, gevoed werd, hebben aangeprezen; maar nu dit doel als bereikt kan worden beschouwd bestaat er noch oogmerk, noch belang meer van de Nederlandsche zijde, om op de Oostkust de vroegere vertooning van macht te doen voortduren."

En ook in een zeer geheim rapport aan den Koning dd. 17 September 1841 n°. 396 zeide hij:

„De kusten van Sumatra zijn over het geheel genomen niet volkrijk; de Oostkust bestaat bijna geheel uit onbewoonde bosschen en moerassen. Naar den regel, dat men zich dáár vestigen moet waar eene talrijke bevolking de hoofdstoffen van voorspoed en rijkdom aanbiedt . . . wordt op Sumatra eene voorafgaande vestiging in het binnenland vereischt.

„Al was het derhalve niet dat de aan Uwe Majesteit bekende staatkundige redenen onze vestiging *nu reeds* op de Oostkust van Sumatra ontraadden, dan nog zou ik van meening verschillen" . . . . met

hen die in de eerste plaats het bezetten van alle havens en kusten wenschen. [1]

Wij meenen, dat de boven medegedeelde brief van 1 September *niet* een gevolg is van Engelschen invloed; maar wel van dien van den generaal De Stuers, die, na de eerste berichten in de dagbladen over den opstand van Batipoe, den 23n Juli 1841 een brief met eene nota (deze onder het motto: *parcourir un pays n'est pas le conquérir*) aan Baud zond ter waarschuwing tegen onze »overhaaste uitbreiding op Sumatra, waardoor niet-alleen onze financiën zwaar werden gedrukt, maar ook het Indische leger steeds uitgeput en Java-zelf in gevaar gebracht werd.» De beschouwingen van den generaal De Stuers, later grootendeels in diens bekend werk opgenomen, komen beneden nader ter sprake.

Naar aanleiding van de bovenvermelde ministeriëele aanschrijvingen — en ook omdat uit de inmiddels ingekomen rapporten gebleken was dat de Sultan van Siak nog weinig genegen was om tot nauwere verbintenissen de hand te leenen, en dat het wantrouwen bij de Rijksgrooten eer toe- dan afgenomen was — werd bij geheim Indisch besluit van 15 November 1841 Ia H 2 besloten:

1o. »Aan den resident van Riouw te kennen te geven dat het voornemen, om Siak met gewapende macht te bezetten, vooreerst nog uitgesteld zou blijven, zullende hij zich kunnen bepalen tot het aanknoopen en onderhouden van vriendschapsbetrekkingen met dat rijkje en om langzamerhand te trachten hiermede een tractaat aan te gaan;

2o »Aan den Gouverneur van Sumatra's Westkust te kennen te geven dat vooreerst van de Oostkust tegen Siak niets zal worden ondernomen en dat, afgezien wordende van het voornemen eener vestiging te dier plaatse, zijn bestuur zich steeds ten doel zal moeten stellen om den handel en afvoer van producten uit de binnenlanden van Sumatra naar de Westkust te leiden.»

Wellicht eenigszins in verband hiermede was, bij besluit van 14 November 1841 no. 1, bepaald dat, met ingang van 1 Januari 1842, de havens van Singkel en Baros, onder dezelfde verordeningen als die van Tapanoeli, voor den grooten en transitohandel werden open-

[1] Deze laatste regel geeft juist Bauds bedoeling terug. Letterlijke overneming van het door Baud geschrevene laten wij achterwege, omdat wij dan tot juist begrip veel meer uit bedoelden brief zouden moeten aanhalen dan voor ons onderwerp noodig is.

gesteld; dat voor dien handel daarentegen waren gesloten de tusschen Singkel en Tapanoeli gelegen plaatsen, wier havens alleen toegankelijk waren voor inlandsche vaartuigen, ter Sumatra's Westkust behoorende en op jaarpassen varende. Het uitgaand recht op benzoë werd bepaald op *f* 8, *f* 6 en *f* 4 per pikol voor de 1e, 2e en 3e soort; als tijdelijke maatregel werd de invoer van Javaansch en vreemd zout te Tapanoeli en de meer noordelijke havens toegestaan; het Javaansche zout vrij van rechten, het vreemde tegen betaling van *f* 1.— inkomend recht per pikol.

Wat overigens de voor Sumatra's Westkust te volgen bestuursbeginselen betreft, — eerst bij kabinetsmissive van 10 Juni 1842 no. 121, zeer geheim, werd de kolonel Michiels aangeschreven, omtrent de door de Hooge Regeering in Nederland verlangde wijzigingen zijne inzichten te doen kennen.

Michiels voldeed aan die opdracht bij zijne missive van 3 October 1842 La Q zeer geheim. Die „standaardbrief", gelijk de oud-minister De Waal hem noemt, is „met af te keuren wijzigingen" [1] verkort opgenomen in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 1853 II bl. 425; doch wij meenen hem hier in zijn geheel te moeten teruggeven, omdat bedoeld tijdschrift waarschijnlijk voor vele onzer lezers niet beschikbaar is, en de lezing van het geheele stuk wel onmisbaar mag heeten om de bekwaamheid van den schrijver *als staatsman* te kunnen waardeeren.

De brief, zonder „af te keuren wijzigingen" luidt als volgt.

„Het behaagde Uwe Excellentie, bij kabinetsmissive van 10 Juni jl. no. 121, zeer geheim, in mijne handen te stellen eene ministerieele depêche van 1 September 1841 no. 363/w zeer geheim, aan het Indisch Bestuur de gedragslijn voorschrijvende, ten opzichte van Sumatra in acht te nemen, met uitnoodiging om van mijne zijde te dienen van consideratiën en advies over de wijze van uitvoering der door den Minister van Koloniën gegeven bevelen, en mij wijders ter inzage toevoegende de missives van het Militair Departement van 17 September 1840 no. 1, van 15 Maart 1842 no. 1 en van 30 Mei 1842 no. 1, alle zeer geheim.

„Zoo ik mij vereerd moet achten door het blijk van vertrouwen, in dezen last en in die mededeelingen gelegen; niet minder diep besef ik de belangrijkheid van het onderwerp, en bijgevolg ook het gewicht der van mij gevorderde taak.

[1] E. De Waal, Onze Indische Financiën, VI bl. 66.

"Na de meest aandachtige lezing der vóór mij liggende stukken vermeen ik op den voorgrond te mogen stellen dat, afgescheiden van alle Europeesche staatkundige beschouwingen, de regelingen, door Zijne Excellentie, den Minister van Koloniën, geschetst en voorgeschreven, zich gronden: eerstelijk op de ondoelmatigheid en het gevaar om, ten gunste van veroverings-ontwerpen op Sumatra, de militaire macht van Java te verzwakken; en, ten andere, op politieke en huishoudelijke beschouwingen, afhankelijk van het standpunt, hetwelk de vestiging van het Nederlandsch gezag kan geacht worden thans op Sumatra te hebben bereikt.

"Het eerste punt — ik bedoel het op den voorgrond stellen der belangen van Java — is, door de consideratiën en het advies, reeds uitgebracht door den generaal-majoor, commandant van het leger, zoodanig toegelicht, dat het mij veroorloofd zal wezen, het voor het oogenblik ter zijde te stellen; terwijl integendeel de wijze van uitvoering der door den Minister van Koloniën gegeven bevelen, zich — zooals ook door Uwe Excellentie wordt voorgeschreven — moetende regelen naar plaatselijke omstandigheden, eene juiste beoordeeling vordert van onze tegenwoordige politieke verhouding tot de reeds in onderwerping gebrachte en de nog onafhankelijke gewesten op Sumatra.

"Bij de menigvuldige beschouwingen en overwegingen, waartoe de gebeurtenissen van de laatste jaren hebben aanleiding gegeven, heb ik vermeend, reeds menigwerf het overheerschend gevoelen te zien doorstralen dat de voorspoed onzer wapenen in deze gewesten slechts aan meer of min gelukkige oorlogskansen te danken was, en dat de daaruit geboren stand van zaken vastheid en bestendigheid miste; ja zelfs, dat, door dien voorspoed verblind, men bij het nastreven der voorschriften, om te trachten geheel Sumatra tot aan de grenzen van Atjeh aan ons gezag te onderwerpen, het ware tijdstip is vooruitgeloopen.

"Het zij mij daarom veroorloofd, een blik terug te slaan op de gebeurtenissen der laatste jaren.

"Het oog vestigende op de kaart van dit gedeelte van Sumatra, zal het wel geen breedvoerig betoog vorderen dat, bij den nieuwen stand van zaken, door den gelukkigen uitslag der crisis van 1837 teweeg gebracht, het ook tijd was, onze verhouding tot de XIII Kota's te verzekeren, en het geen oogenblik langer geduld kon worden dat, terwijl het Nederlandsche gezag zich over zooveel verder gelegen landschappen uitstrekte, de hoofdplaats Padang zelve

nog bedreigd kon worden door een volk, waarvan het grondgebied op niet meer dan 9 Engelsche mijlen afstand begon, en hetwelk zich ook een soort van leenrecht over Padang toekende.

"Roof van kinderen, tot het Europeesch geslacht behoorende; het gedurig herbergen van alle soort van booswichten, voortvluchtige slaven en soldaten; het ophouden van dieven en gestolen goederen; het op alle oogenblikken, zonder andere aanleiding dan hunne eigen wispelturigheid en woelziekte, sluiten der handelscommunicatie, waren zoovele grieven, die reeds in vroeger zoowel als later tijden de wenschelijkheid en doelmatigheid hadden doen gevoelen om den euvelmoed der bevolking van de XIII Kota's te tuchtigen; doch de uitvoering van dikwijls daartoe gemaakte ontwerpen was steeds verhinderd geworden door andere politieke verwikkelingen en consideratiën, meestal haren oorsprong hebbende in het gebrek aan genoegzame macht, en in de daaruit ontstaande vrees voor mislukking.

"Geheel anders was het in den aanvang van 1838, toen de beëindiging van den worstelstrijd met de Padrische overheersching een zooveel gunstiger, ook moreelen indruk had teweeggebracht naardat de strijd langduriger en hardnekkiger was geweest, en toen ook overvloedige middelen beschikbaar werden, zoowel tot het bemachtigen als het in bezit houden van een land, zoodanig binnen de andere gouvernementsbezittingen besloten, dat zijne occupatie een beter strategisch verband daarstelde, zonder over 't geheel meer personeel van militaire macht te vorderen.

"De bewegingen, tot uitbreiding van ons gebied ten Noorden en Noordoosten gedaan, zijn niet minder door den drang der omstandigheden bevolen geworden, en werden ook niet minder door tijd en gelegenheid begunstigd.

"Het rijk van Tamboesei was door de Padri's van Bondjol gesticht, en werd volgens dezelfde wetten en in denzelfden geest bestierd; natuurlijk dan ook, dat de getrouwste en hardnekkigste aanklevers van het Padrische geloof, na den val van hun voornaamste bolwerk, het oog derwaarts wendden, niet slechts als naar een schuiloord, maar ook als naar den laatsten steun en hoop hunner zoozeer gefnuikte heerschzuchtige plannen.

"Maar zoo het belang, om den nog weifelachtigen geest der volkeren van Sumatra in 't algemeen geen nadeelige wending laten nemen en om de laatste vonk uit te dooven van de dweepzuchtige woelingen, van welker energie wij zulk eene dure ondervinding hadden, niet genoeg pleitte voor eene voortvarende en krachtdadige

handelwijze, kwam de agressieve houding, door den Toewankoe van Tamboesei aangenomen, en zijne aanrandingen van het gebied van Angkola en Mandaïling het ons tot eene wet maken, althans die getrouwe en zooveel belovende landen te beschermen. Die bescherming te bepalen tot eene bloote grensverdediging zou, zonder duurzaam de rust dier oorden te verzekeren, twijfelmoedigheid hebben verraden; voeg daarbij dat, onder het krijgskundig oogpunt alleen beschouwd, eene defensieve stelling in oorlogen met inlandsche volkeren steeds nadeelig is en in dit geval èn moreel, èn materieel een nieuwen steun zou hebben verleend aan den, door het vruchtelooze zijner ingespannen pogingen en de zegepraal onzer wapenen, bijna geheel verbroken geest van tegenstand der Maleische bevolking.

„Het voortzetten der operatiën aan die zijde was dus evenzeer in het belang der bevestiging van ons gezag en van onzen invloed in de reeds vroeger onderworpen landen, als dat het ons nader bracht tot de grensbereiking van het voorgestelde doel van uitbreiding in het algemeen.

„De bedenkingen, bij de Hooge Regeering op Java tegen die ondernemingen destijds gerezen, hadden geene betrekking tot de meer of mindere wenschelijkheid der zaak op zich zelve, maar kwamen voort uit den twijfel of de middelen, waarover beschikt kon worden, toereikende waren om het dubbel doel van verovering en behoud te bereiken zonder de reeds verkregen voordeelen, door eene te groote versnippering onzer strijdkrachten, in de waagschaal te stellen of zonder eene suppletie van macht te vorderen welke Java niet zoude kunnen fourneeren.

„De ondervinding heeft dit vraagstuk opgelost. Zoo min de onderwerping der XIII Kota's en de toetreding der daarmede in verband staande zuidelijke districten, als de veroveringen ten Noorden hebben toevoer van middelen uit Java, en beide hebben ook hier geen noemenswaardige inspanning gekost: een paar marschdagen en lichte schermutselingen volbrachten het eerste werk, en het doordringen tot de hoofdplaats van het Rijk van Tamboesei was ook niet veel meer dan eene militaire vertooning, meerendeels door de verre afstanden en het terrein bemoeielijkt.

„De berenning van Daloedaloe, de sterkste inlandsche vesting die mogelijk nog op Sumatra bestaan heeft, na een beleg van slechts tien dagen, liet ons zonder verdere openbare vijanden in de binnenlanden en bracht ons in één adem tot aan het Oosterstrand, zonder dat de rust in de overige gedeelten in 't minst gestoord werd; ter-

wijl integendeel de indruk dier zoo snel behaalde overwinning ter bevestiging van onzen moreelen invloed moest werken en gewerkt heeft.

„Evenmin heeft het permanent in bezit houden van die zoo uitgestrekte wingewesten eene speciale afzondering van macht gevorderd, althans van geen grootere macht dan na eventueele ontruiming dierzelfde landen vereischt zal worden om de kwetsbare punten te dekken eener nieuwe strategische stelling op de grenzen van Angkola, Mandaïling en Rau, of van elke andere stelling waartoe nog mocht worden besloten; terwijl de meerdere concentratie onzer militaire macht nimmer zal opwegen tegen het direct nadeel om van vroegere onderdanen zooveel nieuwe grensvijanden te maken of althans zeker lastige naburen.

„Ik verzoek de vrijheid te mogen nemen, mij betrekkelijk dat punt te gedragen aan de beschouwingen, Uwe Excellentie reeds vroeger aangeboden, behoudens de wijzigingen welke de dagelijks toenemende stabiliteit van ons gezag en van onzen invloed zal te weeg brengen, en op welke ik ter plaatse zal terugkomen.

„De uitbreiding van ons gebied in de binnenlanden van Sumatra heeft zich tot heden bepaald tot de resultaten der expeditiën tot onderwerping der XIII Kota's en tot het verdrijven van den Toewankoe Tamboesei ondernomen; expeditiën, waarvan ik zooeven de noodzakelijkheid en de toedracht heb trachten te schetsen, terwijl ik hoop dat daaruit tevens zal blijken dat zij aangevangen en gedirigeerd zijn, geheel in den geest, zoo niet naar de letter, van het door den Minister van Koloniën aangenomen beginsel om niet tot veroveringen over te gaan dan door de omstandigheden gedwongen, en wanneer zich het reeds veroverde geheel heeft geconsolideerd.

„Reeds in December 1838 hadden de bedoelde ondernemingen haar volle beslag gekregen, en zoo de huivering, om in nieuwe, hachelijke omstandigheden te worden gewikkeld, van de zijde van Java te voren aanleiding had gegeven tot bedenkingen en zelfs berispingen, zoo kan de vereerende aanschrijving van den Gouverneur-Generaal van den 27n Maart 1839 no. 66 Kabinet tot getuigenis strekken dat de uitslag der krijgsoperatiën hem tot het gevoelen had teruggebracht, dat die verrichtingen in het waar belang van 's lands dienst ondernomen en bestierd waren geworden.

„Alles was gedaan met de militaire middelen, voor Sumatra's vaste bezettingen geraamd bij het organiek besluit van 29 November 1837 no. 8, waarbij geenszins op zoodanige uitbreiding van gebied gerekend

was, nog later werd daaruit gevonden de bezetting van Boors, en eindelijk de macht samengetrokken die ook Singkel aan 's Gouvernements gezag moest onderwerpen; waardoor, althans voor zoover de stranden betreft, de uiterste grenzen werden bereikt van het bestek van uitbreiding, aangewezen bij de instructiën van den Commissaris-Generaal, te weten: de grenzen van Atjeh. Deze derde en laatste uitbreiding was echter ook niet anders dan het gevolg van een veldtocht, door de provocatiën der Atjehers en hunne aanvallen tegen onze eigen posten onvermijdelijk geworden, en geschiedde dan ook op specialen last van 's Gouvernements Commissaris voor Sumatra. Ik mag het daarom gerust herhalen: alle oorlogen, alhier na den val van Bondjol gevoerd, en waarvan het doel of de uitslag is geweest uitbreiding van gebied, zijn steeds door den drang en den loop der omstandigheden geboden geworden.

„Een oog geslagen op het cijfer der sterktestaten van de militaire macht op Sumatra:

a. zooals die bestond op het oogenblik van den val van Bondjol;

b. zooals die werd vastgesteld bij de organieke formatie (Besluit van 29 November 1837 n°. 8);

c. zooals de formatie tengevolge van het besluit van 17 Juni 1839 n°. 5 medebrengt, de vier veldbataljons daaronder gerekend, —

„deze inzage, zeg ik, toont nog nader aan dat de operatiën begonnen zijn met dezelfde middelen als bij den val van Bondjol voorhanden waren, vervolgd en volbracht met minder; terwijl de finale organisatie van het reeds aangehaald besluit een totaal infanterie aanwijst van 5203, dus slechts 478 meer dan bij de formatie van 1837; waarbij ik nog moet opmerken dat de korpsen nimmer tot de bepaalde effectieve sterkte zijn aangevuld geworden, maar dat integendeel daaraan gemiddeld meer dan 500 manschappen ontbroken hebben; en zoo dit ook niet ware, dan staat zeker het meerdere van 478 boven de formatie van 1837 in geene evenredigheid hoegenaamd tot de na dat tijdstip verkregen uitbreiding van gebied.

„Zou het hier niet veroorloofd zijn aan te merken, dat de vier veldbataljons niet effectief afgegaan zijn van de macht van Java, maar wellicht eer zouden kunnen beschouwd worden van de macht, op Sumatra aanwezig en voor Sumatra's vaste bezettingen noodig geoordeeld, calculatief te zijn afgezonderd: een maatregel, welken ik vermoed van bloot financieelen aard te zijn.

„Zou ik het in allen gevalle niet uit het vorige voldoende bewezen mogen achten dat de uitbreiding, zooals die verkregen is en nog

bestaat, geene buitengewone inspanning, evenmin als buitengewone middelen gevorderd heeft?

„Uitbreiding in het algemeen het doel zijnde hetwelk men zich voorstelt, is dan ook, op zich zelf beschouwd, elke aanwinst van terrein een materieel voordeel, waartegen, moreel beschouwd, geen andere bedenkingen kunnen geopperd worden dan die welke kunnen ontstaan uit wantrouwen op de toekomst, en uit de vrees dat het *status quo* niet zal kunnen worden behouden dat ten koste van nieuwe en mogelijk overgroote opofferingen.

„Ik moet bekennen dat de lessen der ondervinding hier zoo min voor de bestendigheid van het tegenwoordige, als voor de vooruitzichten pleiten, en integendeel de huiveringen schijnen te rechtvaardigen om aan vleiende bespiegelingen het oor te leenen. Evenwel zij het mij veroorloofd, in de eerste plaats de vraag te opperen of de geleden verliezen en de zoo herhaaldelijk ondervonden teleurstellingen wel zoo zeer geweten moeten worden aan de kracht van tegenstand, door den Maleier ontwikkeld, dan aan de al te groote onevenredigheid der daartegen gestelde dwangmiddelen; aan het gebrek aan vastberadenheid en volharding bij de uitvoering van de gemaakte ontwerpen, — in een woord aan besluiteloosheid en daaruit voortvloeiende halve maatregelen, omdat men de dracht dier ontwerpen zelve nimmer, althans in de eerste jaren, had afgemeten. Elke bladzijde van de geschiedenis van Sumatra schijnt dien twijfel ook te billijken.

„De schatten gelds, zoowel als het bloed, aan de vestiging van ons gezag besteed, kunnen, globaal genomen, verbazend schijnen; maar die zijn niet aan de bevordering van de zaak besteed; zij zijn daaraan door eene — als ik mij zoo mag uitdrukken — versnipperde aanwending verspild. Zoo men onbevooroordeeld de zwaarste macht, welke immer op één tijd hier geweest is stelt tegenover eene bevolking welke, alleen maar genomen de onmiddellijke Padangsche Bovenlanden, geschat kan worden op 500.000 zielen; tegenover eene bevolking, door langdurige onderlinge oorlogen geoefend in het gebruik der wapenen; moet men dan niet de nietigheid van deze onze macht erkennen en, in stede van door het verledene afgeschrikt te worden, de overtuiging verkrijgen dat alleen de gunstigste samenloop van omstandigheden ons op de tegenwoordige hoogte heeft kunnen brengen?

„Maar, omdat de fortuin tot den uitslag heeft bijgedragen, moet niet hieruit het denkbeeld afgeleid worden dat ook de toekomst geheel van de luimen der fortuin afhangt.

„De zedelijke, zoo min als de materieele kracht van tegenstand, welke door de bevolking van Sumatra in de weegschaal kon worden gelegd, was niet onoverkomelijk, mits eene geëvenredigde zwaarte daartegenover gesteld werd; dit moest ook niet geschieden door het bij afwisseling op de schaal brengen van partieele gewichten, hetgeen nimmer den evenaar kon herstellen, maar door het daarop in eens of wel successievelijk aangebrachte gelijktijdig te laten drukken.

„Meermalen mocht ik mij deswege verklaren. De wederzijdsche inspanning, waarvan het beleg van Bondjol het strijdperk was, heeft den maatstaf gegeven van de wederzijdsche krachten; en de overwinning, wanneer daarvan een geschikt gebruik werd gemaakt, moest ook, en beslissend, het overwicht aan onze zijde brengen. Vandaar, dat de latere vorderingen zoo snel en gemakkelijk zijn gegaan; vandaar, dat alle plaats gehad hebbende of nog te verwachten schokken niets aanduiden dan de vruchtelooze stuiptrekkingen van een overwonnen en verbroken geest van tegenstand.

„Op onderscheiden tijdstippen, en nog kortelings, mocht ik trachten te schetsen het waar politiek standpunt hetwelk het Nederlandsch gezag op Sumatra bereikt heeft, en de daaruit voortvloeiende verhouding, ook tot de inlandsche huishouding. Ik moet daarom verschooning verzoeken zoo ik bij de tegenwoordige beschouwingen in herhalingen verval. Het onderwerp is echter van een te groot belang dan dat ik niet op alle wijzen zou pogen eene beoordeeling van zaken toe te lichten, welke op den verderen loop dier zaken zelve een zoo directen invloed moet uitoefenen; want van deze beoordeeling hangt wellicht af het behouden of moedwillig vernielen van een gebouw, aan welks stichting zoovele jaren gearbeid, zoovele schatten, zooveel bloed besteed zijn; vernielen, op het oogenblik dat men tot het toppunt gevorderd is en men de vruchten van die inspanning genieten zal.

„Neen, het is niet bloot aan het wisselvallig geluk van wapenen, dat de tegenwoordige stand van zaken te danken is; het is nog minder op eene permanente aanwending van materieele dwangmiddelen, dat het behoud daarvan en de verwachtingen in de toekomst afhankelijk zijn; er is geen voorbarigheid, geen onvoorzichtigheid in gelegen, aan de impulsie te gehoorzamen, welke een gelukkige samenloop van omstandigheden aan het rad der fortuin gegeven heeft. Ik ga verder: geen eeuw, ook geen vijf en twintig jaren behoeven aan de onderwerping van Sumatra besteed te worden; een jaar,

de wil alleen is voldoende om aan het ontwerp in den ruimsten zin ook zijn volle beslag te geven. Ik weet, ik gevoel welk een uitroep dit woord tegen mij kan doen rijzen, maar ik kan, ik mag mijne innerlijke overtuiging niet omsluieren en zal ook het door mij beweerde, hoe zonderling het moge klinken, door tastbare bewijzen pogen te staven.

„Het is toch niet te betwisten, dat de natuurlijke voortbrengselen van het eiland, en van welk eiland ook, uit den aard der zaak cijnsbaar zijn aan de belangen van dengene, die maar de stranden alleen in bezit heeft.

„Aan het beheer van de daartusschen besloten landen is minder gelegen, tenzij, hetgeen voor Sumatra het geval niet is, men op landelijke inkomsten rekent, of hetgeen meer hier het doel is, de wil en de mogelijkheid bestaan om door de werking van een beter bestuur dat gedeelte van 'slands productief vermogen, hetwelk altoos door den handel aan de stranden cijnsbaar blijft, te doen vermeerderen.

„Waar dit laatste van toepassing kan zijn, moet voor Sumatra gezocht worden in de valleien, besloten tusschen de dubbele keten bergen, die de waterscheiding bepalen en die zich in de lengte van het eiland, meer of min nabij het Westerstrand uitstrekken.

„Ten zuiden van den berg Talang, althans tot aan het land van Korintji, vindt men echter ook niets dan uitgestrekte en onbevolkte wildernissen; en zoo Korintji zelf ook al een weinig meer productief vermogen bezat, is dit reeds voor 's Gouvernements belangen cijnsbaar door het occupeeren van de correspondeerende stranden Oost en West.

„Echter zijn de ware bron van Sumatra's tegenwoordige rijkdom en de vooruitzichten op toenemende welvaart besloten in het bestek der bovenbedoelde binnenlandsche valleien, van de Talang af tot Angkola, of van één graad Z. B. tot 2 graden N. B. De oostelijk afdalende geheele strook land, die zich aan de bedoelde valleien van de XIII Kota's, VII Kota's, Boca, Lintou, L Kota's, Boudjol, Loeboeq Sikaping, Loender, Rau, Mandaïling en Angkola aansluit, bezit geen andere productief vermogen dan eenige natuurlijke voortbrengselen, zooals een weinig was, damar, rotan, drakenbloed enz., door eene schamele bevolking uit de bosschen ingezameld.

„Aan aanmoediging van landbouw, voor den teelt van producten voor de Europeesche markt, is daar weinig of niet te denken.

„In het bezetten van dat gedeelte, of het uitoefenen aldaar van

een direct gezag, is dus ook geen direct belang gelegen, dan mogelijk met het oogmerk om communicatie met het oosterstrand te onderhouden, en de meerdere waarborg van rust en veiligheid in de aan te houden meer rijke landstreken; wij zijn gevolgelijk in het daadzakelijk bezit van al dat gedeelte van Sumatra, tot aan de grenzen van Atjeh, waar, met betrekking tot bevordering van cultuur, onze invloed van werking kan zijn.

„Het bezetten of sluiten van de zeehavens van het Oosterstrand, voor zoover dit nog niet is geschied — hetwelk zich bepalen zoude tot de riviermonden Kampar, Siak en Rokan of Tanah Poetih, zoude met Bila het cordon aan de Oostzijde voltrekken, en ons door het middel van in- en uitgaande rechten verzekeren van de eenigste schatting die uit het natuurproduct der onafhankelijk blijvende gewesten voor 's lands inkomsten kan verwacht worden; terwijl het tevens onmogelijk zoude maken, dat eenig gedeelte van het product onzer eigene, meer rijke landstreken een weg konde nemen die het de bovenbedoelde schatting zoude doen ontduiken. Laat mij hier de waarschijnlijk overtollige opmerking bijvoegen, dat de alluviale moerassige aard van het terrein aan de Oostkust, een terrein, hetwelk tot op grooten afstand van zee met den voet niet betreden kan worden, het hoog-op binnen varen der gemelde eenigste riviermonden onvermijdelijk maakt, hetgeen de bewaking tegen sluikhandel vergemakkelijkt; en daar nu het met dat bloote oogmerk bezetten van die enkele punten zeker, afgescheiden van Europeesche staatkundige, mij onbekende bedenkingen, niet geacht kan worden langdurige of groote inspanning te zullen kosten, zal ook mijne stelling, dat de voorschriften of oogmerken, de uitbreiding van het Nederlandsche gebied op Sumatra betreffende, reeds vervuld zijn of met den blooten wil vervuld kunnen worden, niet zoo bevreemdend meer voorkomen, bijzonder wanneer ik er bijvoeg dat de militaire macht, zooals die thans op Sumatra is samengesteld, ter volvoering van het geheele oogmerk toereikende zoude zijn; hetgeen ik mij voorbehoud hierna specifiek aan te toonen.

„Vooraf moet ik echter verwijlen bij de aandachtige beschouwing van het politiek standpunt waarop wij ons voor het oogenblik bevinden, omdat vertrouwen op het tegenwoordige ook den maatstaf geeft van de verwachtingen in de toekomst en van de maatregelen welke die toekomst moeten voorbereiden.

„Herhaaldelijk mocht ik reeds trachten te ontvouwen door welken, uit den aard zelve der woelingen die deze gewesten zoolang hebben

geteisterd, ontsproten samenloop van omstandigheden het voor den Sumatraan, van welke partij ook, eene noodzakelijkheid was geworden, zich aan het Europeesch gezag in bestuur, als eenigste redmiddel, vast te grijpen. De verhouding, daaruit geboren, met betrekking ook tot het huishoudelijke, heeft mij in de gelegenheid gesteld, o. a. bij de beschouwing, Uwe Excellentie aangeboden bij mijne missive van 23 Maart jl. no. 538, meer speciaal aan te toonen welken nauwen vereenigingsband wederkeerig belang daarstelde, en welke waarborg daarin gevonden kan worden voor de bestendigheid van vrede en rust. Ook hierin heeft de ondervinding van vijf achtervolgende jaren mijne voorspellingen en beschouwingen gerechtvaardigd, al mocht dit gezegde schijnbaar worden tegengesproken door de gebeurtenissen van 1841, of den opstand van Batipoe.

„Veel is er daarom aan gelegen, den oorsprong en de toedracht dier gebeurtenissen in hun waar daglicht te stellen.

„Batipoe had zich onder alle omstandigheden van de zoo langdurige oorlogen, ten koste van alle andere landstreken der Padangsche Bovenlanden weten te verrijken, en naarmate van den voorspoed onzer wapenen klom ook het aanzien en de macht van dien bondgenoot; terwijl die doebalang zich boven de andere Maleiers verheven achtte, matigden zich de Regent en de zijnen een meer of min direct gezag aan over naburige, overwonnen landstreken. Echter, toen het beëindigen van den oorlog met de Padri's tot algemeenen vrede leidde, en naargelang, onder de bescherming van een geregeld bestuur, alle meer of min geteisterde gewesten begonnen te verademen en den weldadigen invloed van rust te bevroeden en te genieten, moest integendeel Batipoe de bron van zijne welvaart zien opdrogen. Met den vrede hield de gelegenheid tot plunderen op; met het herstel van orde moest ook aan aanmatigingen van gezag of suprematie over vreemde landen perk gesteld worden.

„De bescherming, door het Gouvernement aan voorvaderlijke instellingen beloofd, herstelde elk gewest meer of min in het bezit zijner natuurlijke rechten, en verdrong den werkdadigen invloed van Batipoe binnen zijne landpalen.

„De Regent zelf, zijn rang alleen verschuldigd zijnde aan omstanstandigheden van den oorlog, zag zich ook tehuis in het verkregen gezag gefnuikt, terwijl hij zich integendeel gevleid had dat, na het eindigen van den oorlog tegen de Padri's, hij eene algemeene opperheerschappij zoude hebben verkregen, waarin natuurlijk de zijnen meer of min zouden deelen. Deze huishoudelijke verwikkeling en die

soort van misnoegdheid, uit de botsing van belangen ontstaan, waren geenszins de aandacht van het bestuur dezer kust ontgaan, maar de uitbarsting der mogelijke gevolgen werd niet verwacht vóór het overlijden van meermelden Regent. Aan het door hem smeden van een opstand tegen het gouvernementsgezag kon ook redelijkerwijze niet worden gedacht, omdat men hem voor te schrander hield om niet te gevoelen dat zijn eigen bestaan, dat zijne eigene grootheid steeds van het bestaan van het Gouvernement afhankelijk bleef.

„Toen hij en de zijnen niettemin aan de inblazingen van gekwetsten hoogmoed gehoor gaven, moesten zij ook spoedig de roekeloosheid van de daad ondervinden; roekeloosheid, bewezen zoowel door hunne eigene totale onmacht om zich een oogenblik tegen onze wapenen staande te houden, als door den luttelen bijval, dien zij van de zijde der andere volkeren ondervonden, niettegenstaande het aanvankelijk geluk, in het bemeesteren van Goegoeq Malintang en van Fort Van der Capellen gelegen; een geluk, dat zij nog maar verschuldigd zijn geweest, het eerste aan verraderlijke overrompeling, het tweede aan het lafhartig gedrag van den commandeerenden officier.

„Bij dien weinig beduidenden en kortstondigen voorspoed, en bij het vermoorden van alleenloopende weerlooze personen bleef het. Den 24en Februari was de opstand uitgebroken, den 2en Maart maakten de mobiele troepen, respectievelijk uit de L Kota's en Padang uitgetrokken, hunne vereeniging op de vlakte van Padang Pandjang, en reeds dienzelfden en daarop volgenden dag waren de Batipoe-ers binnen hun eigen beperkt gebied teruggetreden en ontving ik de verzekering van de trouw, of de onderwerping van alle overige landschappen.

„Vijf dagen dus na de eerste uitbarsting, of in zoo korten tijd als met mogelijkheid de mobiele korpsen hunne bestemming konden bereiken, was de zaak totaal beslist, en weinige dagen daarna gingen de voornaamste aanleggers van deze strubbeling hunne vermetelheid in ballingschap boeten.

„Bij de aandachtige beschouwing der oorzaken, die daartoe aanleiding hadden gegeven, zal gemakkelijk verstaan worden dat de gebeurtenissen van 1841, wel verre van een bewijs op te leveren van voortdurende vijandelijke en onrustige gezindheid van den Sumatraan in het algemeen, haren grondslag hadden in den wrevel, welken de bevestiging van de rust en ons gezag aan eenige woelgeesten gaf, en in een samenloop van drogredenen, uitsluitend voor

Batipoe van werking. De uitslag heeft daarom het zegel op ons zedelijk, zoowel als materieel overwicht gedrukt.

„Zal het mij veroorloofd zijn, te dezer plaatse de woorden te herhalen, welke ik reeds in 1839 tot 's Gouvernements Commissaris voor Sumatra mocht richten:

„„Het is niet alleen in dienstverrichting, onder den directen „invloed van dwang, dat er een in het oogloopend verschil is „tusschen den Maleier van 1837 en dien van den tegenwoordigen „tijd, maar zelfs in zijne uiterlijke houding en gebaren. Met de „bewustheid, die hem thans in het algemeen bezielt, der vruchte-„loosheid en schadelijkheid voor hem zelven van alle pogingen tot „openbaren opstand, of van het op den duur voeren van oorlog tegen „ons, heeft hij, zonder tot laagheid te vervallen, zijn vorigen trots „gebogen tot eene eerbiedige en lijdzame gehoorzaamheid ten aanzien „van den Europeaan in het algemeen, en in het bijzonder van die „gebieders, welke met hem weten om te gaan en die hij als braaf „en eerlijk heeft leeren kennen. Het gematigd gebruik, van de over-„winning gemaakt, eene matiging, aan zijne eigene geaardheid en „gebruiken geheel vreemd, heeft hem achting voor, vertrouwen in „ons bestuur doen opvatten.„

„Toen ik op dat tijdstip en nog zooveel later mijn vertrouwen uitdrukte op den beter gevestigden stand van zaken, kon ik zeker niet vermoeden dat mijne bespiegelingen zoo spoedig den toets der ondervinding zouden moeten doorstaan op eene wijze, die alle omstandigheden in zich vereenigde om het geval indrukwekkend en, althans oppervlakkig beschouwd, gevaarlijk te doen voorkomen.

„De sedert negentien jaren getrouwde bondgenoot van het Gouvernement in alle gevoerde oorlogen, wiens eigen belangen zoo nauw aan die van het Gouvernement verbonden waren; het onder onze bescherming rijk en machtig geworden volk, welks middelen men gewoon was geworden te beschouwen als een vast deel onzer eigene macht, gaat in eens over tot het smeden van een ontwerp, dat op niets minder doelde dan de verdelging van het aanwezig personeel en het geheel verwerpen van ons gezag; een ontwerp, zoo geheim gesmeed, dat het niet dan door zijne directe uitwerkselen, moord en brandstichting, bekend werd. Dit was zeker een verrassend schouwspel, hetwelk vrees voor dadelijke noodlottige gevolgen kon rechtvaardigen, zoowel als het geschikt was om bij den oppervlakkigen aanschouwer het denkbeeld te versterken van de hardnekkige vijandelijke gezindheid der volkeren van Sumatra in het algemeen, en

dus ook wantrouwen in de toekomst te doen geboren worden. Echter, terwijl de toedracht der zaak en de wijze waarop deze beslecht werd, het gevoel van een dreigend groot gevaar verzwakken, ligt in de aandachtige beschouwing der drijfveeren een in alle opzichten bevredigend bewijs opgesloten van onzen toenemenden zedelijken invloed en van de goede, geregelde werking van ons bestuur.

"De muiterij van Batipoe, anders kan ik haar niet noemen, ontdaan van de schrikbeelden der verrassing, blijft dan een dier voorbijgaande opschuddingen, welke in wingewesten steeds verwacht kunnen worden, maar die nimmer van een aard zijn om de grondvesten van ons politiek bestaan in het minst te doen wankelen, wanneer het kwaad met eenige veerkracht wordt tegengehouden.

"Meer bedoelde ik, meer kon ik niet bedoelen bij de verzekeringen, door mij vóór den opstand van Batipoe herhaaldelijk gegeven van den gunstigen stand van zaken. Eenige dagen vóór het geval, en wel bij mijn schrijven aan 's Gouvernements-Commissaris voor Sumatra, van 17 Februari 1841, mocht ik mij in de volgende bewoordingen uitdrukken:

""Nu het oog wendende op de aangelegenheden der overige ge-"deelten van dit gouvernement, en speciaal op de Noordelijke binnen-"landen, geloof ik even gerustelijk op den voorgrond te mogen stellen, "dat de vrede en de rust zelve niet ernstig noch langdurig meer "gestoord kan worden, evenmin door inwendige beroerten als door "aanrandingen van buiten; en dat het nog minder te voorzien is "dat door het een of ander voorval de soliditeit van ons politiek "bestaan in het algemeen in eenig gevaar zou kunnen worden ge-"bracht, of dat wij zelfs in moeielijkheden gewikkeld zouden kunnen "worden die *niet met zekerheid en zonder buitengewone inspanning* te "overwinnen waren.

""Dit grondbeginsel, steunende op de aandachtige beschouwing "van den politieken loop van zaken in de laatste jaren en van het "groot overwicht, door de gebeurtenissen aan het Nederlandsch gezag "op Sumatra verzekerd; een beginsel, waaraan ik eerbiedig verzoek "dat mijne handelingen en voorstellingen in het algemeen steeds "mogen worden getoetst, acht ik van toepassing zoowel op de onder-"nemingen naar buiten, waartoe zou kunnen worden besloten, als "op de inwendige gesteldheid der reeds meer of min direct aan "'s Gouvernements gezag onderworpen landen; edoch blijf ik ook van "gevoelen, dat zoowel in het oogmerk van uitbreiding van gebied, "als om aan het reeds verkregene die inwendige rust en regeling

»te verzekeren, zoo noodig om van dat bezit ooit eenige vruchten »te oogsten, het gouvernement steeds eene ontzagwekkende houding moet bewaren en bij allen de overtuiging levendig houden dat het, »hoe gaarne ook bij voorkeur den weg van overreding willende »inslaan, *de macht bezit om kwaadwilligen te straffen, desnoods met »geweld van wapenen.*»

»Ik durf met gerustheid zeggen dat de ondervinding mijne woorden in den volsten zin gestaafd heeft: waar treft men in de gebeurtenissen of krijgsoperatiën na 1837 dat karakter van hardnekkigheid aan, hetwelk de geschiedenis van vroegere tijdvakken kenmerkt? Waar is een oogenblik de uitslag twijfelachtig geweest?

»Neen, de tijd van algemeene crisis was voorbij, en met den gelukkigen afloop daarvan heeft ook Nederland's politieke verhouding op Sumatra eene geheel andere gedaante verkregen. De kracht van het zwaard heeft wel mede op de schaal gedrukt om die naar onze zijde te doen overhellen; maar nog meer dan het geluk van wapenen had de gesteldheid der Maleische huishouding zelve het resultaat voorbereid, en in die organische redenen is nu ook hoofdzakelijk de waarborg van bestendigheid gelegen.

»In de depêche des Ministers van Koloniën wordt speciaal gedrukt op de omstandigheid dat door mij eene expeditie ondernomen was naar de Noordelijke Battalanden, voor de uitbreiding van ons gezag tusschen Pitjir Koling en Tapanoeli, »in de vaste overtuiging »dat de volkrijke binnenlanden, na jaren van oorlog, zoozeer naar »vrede haakten dat geene rustverstoring te vreezen was, en dat weinig »tijd daarna die overtuiging door de uitbarsting van den opstand »van Batipoe geheel werd beschaamd gemaakt», enz.

»In de eerste plaats zal het Uwe Excellentie wel bekend zijn dat de zeetocht, door mij in December 1840 naar het Noorden ondernomen, het direct doel van verovering niet had, maar dat ik derwaarts werd geroepen door herhaalde berichten van vijandige aanstalten der Atjehers tegen onze posten te Singkel en elders, en om te zelfder tijd te zien, een einde te maken aan de wederspannige houding van een kleinen Battastam, grenzende aan de baai van Tapanoeli, welke zich onwillig had getoond, zijn aandeel te bewerken van den weg uit Siboga naar Tapolan; eene zaak, primitief meer van politioneelen dan van politieken aard, maar die, door de langdurige straffeloosheid, slecht voorbeeld gaf en ongerustheid begon te baren voor de handelsgemeenschap van andere binnenlandsche volksstammen naar dat gedeelte der kust.

„Ik was dan ook, nadat alle middelen van overreding vruchteloos bevonden waren, tot het beslechten van dat geval door krachtdadiger middelen, uitgenoodigd geworden door 's Gouvernements Commissaris voor Sumatra, bij besluit van 27 Augustus 1840 n°. 268/277.

„De geruchten wegens een, althans instantelijk, gewaar voor aanval tegen Singkel werden overdreven bevonden.

„Nu bleef de zaak van Toeka en van het district Anaq Sitopol, welk eenen marsch van twee dagen binnen'slands vorderde; en de gevoelige tuchtiging, gevolg van het berennen en vernielen van de kampong Saidnihoeta, was voldoende, niet alleen om de afgevallen districten tot hun plicht terug te brengen, maar om de geregelde onderwerping te bewerken van alle Battasche landen aan de Westzijde de waterscheiding, welke met de baai van Tapanoeli, Baros, Tapoes enz. in aanraking komen.

„Ik bezocht daarna het eiland Nias en was den 7n Februari te Padang terug, na eene afwezigheid van 47 dagen in 't geheel.

„Omtrent de omstandigheden van een tocht, die, hoe kort ook, zooveel bijdroeg tot bevestiging van het gezag en van den moreelen invloed van het Gouvernement in het Noorden, zal ik de vrijheid nemen mij te refereeren aan het verslag van 's Gouvernements-Commissaris voor Sumatra dd. 7 Februari 1841 n°. 163*a*.

„Het gebeurde werd echter niet als een oorlog aangemerkt; en zoo ook de opstand van Batipoe op dat tijdstip was uitgebroken, ware de omstandigheid van mijne persoonlijke afwezigheid van niet meer gewicht geweest dan wanneer die door eene gewone inspectiereis ware veroorzaakt geweest, zijnde van de macht in het Zuiden slechts ééne compagnie voor dien tocht afgezonderd, en dat nog wel alleen uithoofden van de buitengewone verzwakking door epidemische ziekten, onder het garnizoen van Singkel gebracht.

„Mag ik daarentegen doen opmerken dat zoo — vallende in de veronderstelling des Ministers van Koloniën — ik op het tijdstip van den opstand geëngageerd ware geweest in eenige onderneming van uitbreiding, Oost, Zuid of Zuidoost van den berg Talang, mijn werkkring gebleven ware in het strategisch rayon der militaire macht. welke tot het bezetten der Padangsche bovenlanden dient, en dat gevolgelijk de middelen, welke tot de veronderstelde onderneming moesten strekken, niet hadden kunnen gerekend worden van die macht afgezonderd te zijn, gelijk het geval steeds is wanneer troepen zich over zee moeten bewegen; ik zelf ware beter in het bereik

gebleven der middelen om in elk voorval in de Padangsche Bovenlanden te voorzien, dan wanneer ik mij, voor hoe kort ook, en met welk oogmerk te Ajerbangis, Natal, Tapanoeli of elk ander gedetacheerd punt bevonden had.

„Daarbij zij nog aangemerkt, dat bij het voeren van oorlogen of het doen van expeditiën, waarvan de Padangsche Bovenlanden het punt van vertrek zijn, onze verhouding tot de volkeren aldaar en de gewoonte medebrengen dat van elk landschap hulptroepen geleverd worden onder geleide van een gedeelte der hoofden; dat dit in het bijzonder eene verplichting ware geweest van den regent en het volk van Batipoe, waaraan zij zich te minder ook zouden hebben willen onttrekken, daar het eene nieuwe gelegenheid ware geweest, hun aanzien te vermeerderen en hunne plunderzucht te bevredigen; terwijl het wijders in het algemeen wel bekend is dat zoodanige hulpbenden van veel minder directen dienst of nut zijn in de krijgsoperatiën, dan dat zij gerekend kunnen worden een soort van gijzelaars te zijn voor de trouw der respectieve landschappen waartoe zij behooren.

„De woelgeest vindt buitendien eene afleiding in zoodanige buitenlandsche tochten.

„Het bijna geheel ontbloot blijven der Padangsche Bovenlanden, terwijl gedurende twee jaren onze geheele macht voor Bondjol in échee werd gehouden, heeft het sprekendst bewijs opgeleverd van het hiervoren beweerde

„Alhoewel ik vermeen, reeds genoegzaam te hebben aangetoond dat de graad van gevaar, aan den opstand van Batipoe verbonden, van eenen afzonderlijken, nimmer zoo extensieven aard is geweest om daaruit kwade gevolgtrekkingen te halen voor de stabiliteit van Nederland's politiek bestaan op Sumatra, en dat mijne beschouwingen dienaangaande door het gebeurde veeleer bevestigd dan beschaamd zijn geworden, moet ik niettemin de vrijheid nemen nogmaals aan te teekenen dat ik mij wel gebrekkig mag hebben uitgedrukt, maar dat het nimmer mijne bedoeling kan zijn geweest, de onmogelijkheid te beweren van eene tijdelijke, geïsoleerde rustverstoring, terwijl op hetzelfde oogenblik, en bij dezelfde geschriften, door mij werd aangedrongen op de aanvulling van het ontbrekende personeel der militaire macht, hetgeen geheel in strijd ware geweest met een zoo blind en onvoorvaardelijk vertrouwen.

„Maar ik heb wel gemeend, en herhaal hier met volle gerustheid, evenals met volle overtuiging, dat Neerland's souvereiniteit

over deze gewesten een zoo beslissend, zedelijk en materieel overwicht gekregen heeft, dat noch inwendige schokken, noch aanrandingen van naburige onafhankelijke landen ons staatkundig bestaan een oogenblik aan het wankelen kunnen brengen.

„Ik zoude ook minder hechten aan de rechtvaardiging mijner vorige politieke denkwijze, hetgeen te veel zweemt naar wraak van gekwetste eigenliefde en gehechtheid aan eigen begrippen, zoo die rechtvaardiging hier niet in zoo een nauw verband stond met de hooge belangen die het onderwerp dezer beschouwingen uitmaken.

„In de jaren 1831 en 1832 met het bevel eener expeditie naar Sumatra's Westkust, en tevens met eene commissie belast van meer direct politieken-aard, had ik het geluk, te kunnen bijdragen tot herstel van 's Gouvernements invloed en gezag aan de stranden door het nemen van Naras en Katiagan en het in onderwerping brengen der VII Kota's. Ik bezocht destijds de Bovenlanden, maar niettegenstaande den algemeenen goeden indruk, door de laatste wapenfeiten nagelaten, mocht ik mij verklaren tegen verdere poging tot uitbreiding van grondgebied aan de zijde; niet, omdat ik aan de mogelijkheid van het bevechten der zege wanhoopte, maar omdat de middelen die daartoe vereischt konden worden nog onberekenbaar waren, en ik daarom twijfelen mocht of de beste uitslag der speculatiën op de toekomst de dadelijke opofferingen wel immer zoude kunnen vergoeden.

„Toen ik in den jare 1833 naar Palembang en Djambi werd gezonden was ik bekleed met eene discrétionnaire macht, mijne tegenwoordige bevoegdheid ver te bovengaande. Ik was belast met ontwerpen van uitbreiding, die destijds reeds op niets minder doelden dan op eene vereeniging der Bovenlanden van Djambi met die van Padang, in verband met de destijds aldaar gedane operatiën; ik aarzelde echter geen oogenblik om de vooruitzichten op militairen of anderen roem, waartoe mij eene zoo ruime baan was geopend, te onderwerpen aan de overtuiging dat in het belang, althans van het Gouvernement, het oogenblik nog niet gekomen was om aan zulke uitgebreide plannen de hand te leggen; en ik moest mij vergenoegen met het minder schitterend en betrekkelijk voordeel om een vredestractaat met den vorst van Djambi te sluiten.

„De bloedige worstelingen, waarvan de Padangsche Bovenlanden in 1833 en volgende jaren het tooneel werden, rechtvaardigen maar al te wel mijne twijfelingen en voorzichtigheid.

„Zonder daarom de verwaandheid te hebben om aanspraak te willen

maken op een onfeilbaar oordeel, durf ik mij evenwel vleien dat deze antecedenten zullen kunnen dienen om mij vrij te pleiten van verblindheid, uit zucht voor eigen roem geboren.

„Toen ik in 1837 nogmaals naar deze kust teruggezonden werd, kwam ik voor Bondjol aan; wel niet wanhopende aan het nemen van die plaats, maar met beschouwingen omtrent de toekomst, niet vleiender dan door mij in vroegere jaren gekoesterd.

„Al spoedig echter overtuigde mij een blik, geworpen op de algemeene gedaante van zaken, van het aanwezen eener crisis, die wel, bij kwaden afloop, ons totaal verlies zou kunnen tengevolge hebben, maar ook, en nog zekerder, bij gelukkigen uitslag eene geheele politieke hervorming voor Sumatra moest teweeg brengen. De sleepende wijze, waarop van onze zijde het beleg werd voortgezet; de geheel verweerende en flauwe tegenstand der belegerden; nog meer de zoo onverschillige houding, door alle binnenlandsche volkeren aangenomen en de in het oogloopende omstandigheid dat al onze strijdkrachten gedurende twee jaren op één punt waren bezig gehouden, zonder dat, niettegenstaande den zoo noodlottigen afloop der bestorming van 4 December 1836, de minste diversie werd beproefd, in de ontbloote flanken zoomin als in den rug onzer legermacht, — dit alles waren zoovele materieele bewijzen van wederzijdsche zedelijke, zoowel als lichamelijke afmatting. Terwijl wij slechts naar het eindigen van het beleg haakten om ons uit den neteligen toestand gered te zien, waren de volkeren van Sumatra er van lieverlede toe gekomen, om aan de vruchteloosheid van den tegenstand tegenover onze volharding te twijfelen, en om althans met lijdzaamheid de beslissing af te wachten van het soort van kampgevecht, in het beknopt bestek der vallei van Alahan Pandjang besloten.

„Bondjol werd genomen, en van dat oogenblik af begon voor Sumatra een nieuwe tijdkring. Men meene echter niet dat, weder bekomen van den schrik voor onze wapenen en van zijne afmatting hersteld, de Sumatraan opnieuw zou kunnen botvieren aan de woelziekte, die voorheen bij hem eene eigenaardige karaktertrek scheen te vormen, maar waarvan mogelijk ook wel een deel mag worden toegeschreven aan de omstandigheid van eenen langdurigen burgeroorlog.

„Bij mijn aan den Minister van Koloniën gericht verslag van 11 Juni jl. n°. 1153 mocht ik aantoonen, hoedanig dezelfde materiëele redenen, die den voortgang onzer wapenen zoo traag maakten, eens uit den weg geruimd zijnde zooals thans het geval is, de bevestiging van ons gezag in de hand werkten.

„Borstweringen en auer-auer waren niet alleen het ostensibele schild waarmede woelziekte zich dekte; daarachter was het ook dat zij steeds nieuwe broedsels kon voeden. Onderling, zoowel als tegen ons, is de wijze van oorlogen van den Maleier steeds defensief geweest en, met uitzondering van het Padrische tijdvak, is het bij hem nimmer te pas gekomen om verre veroveringsontwerpen te vormen of zich daartegen te moeten verzetten; zelfs zijn zoo geducht, maar lang en zwaar geweer maakt hem de steun van vaste punten onontbeerlijk, en nu onze strategische stelling ook het oprichten van nieuwe bolwerken onmogelijk maakt, zal ik vragen of het dan ook niet waarschijnlijk, ja zelfs zeker is dat, bij de onmogelijkheid om terug te keeren tot den vroegeren *materieelen* stand van zaken, ook de daarmede in zoo nauw verband staande volksgeest geen nieuwe wending moet nemen?

„De Padangsche Bovenlanden hadden, na den val van Bondjol, maar weinige dagen vrede genoten en reeds, dat is eene bekende zaak, stonden de wapenfabrieken stil; en bij de schermutselingen gedurende den opstand van Batipoe was het gering getal, althans van vuurwapenen, hoogst opmerkelijk. Na den afloop zijn alle bekende fabrieken verboden geworden en hebben zij opgehouden te bestaan, zoodat men rekenen kan dat de bevolking der binnenlanden van lieverlede daadzakelijk ontwapend zal zijn.

„Mijne beschouwingen omtrent de toekomst berusten dus niet op bloote bespiegeling, maar op tastbare materieele gronden, reeds uit hun aard voldoende om met vertrouwen op eene zedelijke hervorming te doen uitzien.

„En welk gunstiger tijdstip kon er buitendien daartoe gekozen worden! Het is immers eene erkende waarheid dat een volk, hoe gebrekkig zijne maatschappelijke inrichtingen ook wezen mogen, uit eene soort van trage onverschilligheid of loomheid zich aan het oude blijft hechten, totdat de eene of andere schok de roest der gewoonte afscheidt, marr hoe hevig de schok dan ook is, zoo sterker de strekking naar hervorming en verandering, en zoo gemakkelijker het, na het bedaren der woelingen van partijen, voor eene bekwame hand is, aan de herschepping van het staatsgebouw eene gewenschte richting te geven. Men behoeft niet lang de Maleische huishouding op Sumatra te hebben gadegeslagen om op te merken dat het goede, in hunne maatschappelijke instellingen gelegen, reeds sedert lang moet hebben mank gegaan aan ingeslopen misbruiken; zedeloosheid en regeeringloosheid hadden de bovenhand gekregen.

"Eene secte van puristen deed zich op, mogelijk in den oorsprong met weldadige inzichten.

"Gelijk de arts, die eene verouderde kwaal moet aantasten, gevoelde zij dat het mes met vaste hand en zonder mededoogen aan de wond moest gelegd worden: overdreven strengheid verving het vorige, ontzenuwde stelsel van bestuur.

"Maar, gelijk in vele omwentelingen, werden dweepzucht en opgewonden geestvervoering het werktuig van eigenbelangzuchtige oogmerken, en ontaardde het Padrische beheer al spoedig in bloeddorstige, hebzuchtige en vernielende dwingelandij.

"Onze gewapende tusschenkomst was in dien tijd reeds op zichzelve een weldaad, al werd die wel eens verdonkerd door ondoelmatige toepassing en de wanorde, van eenen langdurigen oorlog onafscheidelijk. Het was, in den oorsprong, geene tusschenkomst in oorlog van volk tot volk; die werd het pas schijnbaar, toen bij geheele volkeren het Padrische stelsel, dat uit zijn aard geene mededinging duldt, alleenheerschend geworden was; het is ook niet te denken, dat zelfs dáár de massa vrijwillig strenge begrippen omhelsde, zoo strijdig met hare gewone losbandige instellingen, maar diezelfde losbandigheid, uit regeeringloosheid voortspruitende, maakte haar onbestand tegen de aanklevers van eene nieuwe leer, die geestdrift en eenheid stelden tegenover eene verouderde maatschappelijke orde van zaken welke juist die vereischten miste.

"Dit gevoelden de Maleischgezinden, waar het Padrische geloof nog niet de bovenhand had verkregen, en zij moesten daarom onzen bijstand inroepen; minder nog tegen openbare aanrandingen van buiten, dan tegen de woelingen waarvan de kern in den eigen boezem hunner huishouding gelegen was.

"Maar nu de bevordering eener dweepzuchtige en gewelddadige hervorming gestuit is geworden door de kracht onzer wapenen en de Maleier, zooals het heet, in zijne voorouderlijke rechten hersteld is, is hij daarom niet beter in staat geworden, zich-zelven te beschermen; zijne organieke huishoudelijke en politieke instellingen zijn niet verbeterd, maar hebben in den worstelstrijd nog veel meer geleden en de behoefte aan eene hervorming — behoefte, die tot de Padrische leer aanleiding gaf en hare vorderingen in de hand werkte — laat zich thans nog dringender gevoelen; het eenige onderscheid is, dat de Padri's met ruwe hand de slooping van het oude, vermolmde staatsgebouw hebben aangevangen en het aan ons nu overgelaten is om op eene gematigde, meer algemeen welge-

vallige wijze, met oordeel en beleid, de overgeblevene maar verstrooide bouwstoffen weder ineen te passen en tot eene orde van zaken te geraken, naar de behoefte van den tijd gewijzigd.

„En laat ik het hier herhalen: welk tijdstip kan immer gunstiger geacht worden tot het vestigen van heerschappij over een wingewest, dan dat, waarop de innerlijke belangen van den onderdaan en van den overheerscher, door toedoen van omstandigheden, zoo onafscheidbaar ineen gesmolten zijn? Mogelijk zal het de plaats zijn nogmaals te zeggen gelijk ik de eer had te doen bij mijn schrijven van 4 September 1839 aan 's Gouvernements Commissaris voor Sumatra:

„„Evenals, na een geweldigen storm, de voortbrengselen van het „plantenrijk met een bloeiender aanzien prijken en met meer groei„kracht schijnen te zijn bezield, zoo bevredigend vertoonen zich „ook, na de doorgestane politieke stormen, de thans voor deze ge„westen ontluikende vooruitzichten.""

„Bij hare missive van 4 Juli jl. n°. 149, kabinet, merkt Uwe Excellentie aan dat men, dieper doordringende in de huishouding des Maleiers, spoedig bespeurt „dat de afdoening van zaken en „misdaden door middel van geld, de gebruiken opzichtelijk het „versterfrecht, welke van eenen verouderden oorsprong getuigen, „bijna overal nog in volle kracht zijn gebleven", en dat derhalve „de vraag rijst of een volk, dat deze hoofdbestanddeelen van hare „rechtspleging en wetten zoó standvastig heeft bewaard, wel kan „worden gezegd veel van hare eigendommelijke, of beter gezegd oor„spronkelijke, maatschappelijke instellingen te hebben verloren."

„Het zij mij vergund, daartegen eerbiedig in aanmerking te brengen dat de versterfsopvolging eene instelling is van geheel huiselijken aard, en die, algemeen werkende, ook weinig private belangen kwetst; zoodat, hoe zonderling het gebruik hier ter kuste daarin moge wezen, het tusschen politieke schokken van welken aard ook is staande gebleven.

„Het is buitendien nimmer mijne bedoeling geweest, te beweren dat niet veel der Maleische instellingen in wezen zouden zijn gebleven of, liever, dat die door anderen zouden zijn vervangen.

„Maar de waarheid is, dat de werking dier instellingen en wetten verbroken en hare toepassing meest illusoir is, omdat, zoo ook de rechters zelf tot een besluit kunnen komen, de uitvoerende macht hare besluiten niet kan doen eerbiedigen.

„Ik zal nemen een geval van moord, roof of elke andere, publieke

misdaad, en stellen zelfs dat aanklager en aangeklaagde tot één land, ja tot ééne kampong behooren. Zoo zij maar van twee verschillende soekoe's zijn, zal de zaak zelden of nooit uitgewezen worden.

„En hoe dan wanneer — hetgeen met de groote verbrokkeling van grondgebied dagelijks gebeurt — twee afzonderlijke landschappen in eene zaak betrokken zijn! De kleinste omstandigheid wordt een twistappel, die nimmer uit den weg wordt geruimd; zoo is wel beboeting voor de meeste misdaden gebruikelijk, maar het bedrag daarvan is in vele landen verschillend, nimmer wordt dan van eene of andere zijde toegegeven, en de solidariteit, die anders voor de publieke veiligheid zoo voortreffelijke instelling, wordt in de toepassing krachteloos gemaakt. De partij, welke zich beleedigd acht, wreekt zich door wederkeerige roof en moord, de handelscommunicatiën worden gestremd of onveilig gemaakt, en eindelijk, zoo wij niet tusschenbeiden komen, moeten de wapenen opgevat worden.

„Alzoo openlijk als scheidsman staande, volgt daaruit vanzelf dat de geringste onverevenbare quaestiën ter onzer bemiddeling gebracht worden, en de bemoeienis van den civielen gezaghebber is dan die, welke hem is voorgeschreven bij art. 6 der instructiën, door den Commissaris voor Sumatra gearresteerd bij Besluit van 3 September 1840 n°. 289/612.

„De zaak wordt alsdan openbaar behandeld in de periodieke vergaderingen, gehouden in den geest van art. 8 derzelfde instructie.

„Partijen bepleiten hunne zaak, getuigen worden gehoord gelijk voor een landraad op Java, rechters beraadslagen en beslissen, maar het is de Europeesche autoriteit welke alleen aan die beraadslagingen een lichaam kan geven, en die alleen ook eene bepaalde uitspraak kan provoceeren aan welke de partijen zich gereedelijk onderwerpen.

„Hunne jaloezie en trots zouden zich altijd tegen eene uitspraak hunner eigen landslieden alleen verzetten; dit ligt ook in den aard hunner huishoudelijke instellingen, waar het publiek gezag bij den eersten schakel gebleven is, dat is de panghoeloe-soekoe, of het stamhoofd, mogelijk wel een overblijfsel of nabootsing van aartsvaderlijke gebruiken, maar hetwelk niet meer in overeenstemming is met de eischen van den tegenwoordigen stand der maatschappij.

„Elk dorp heeft nog wel een soort van centralisatie in den panghoeloe kapala, half oorspronkelijk Maleische instelling, maar daarbij blijft het ook geheel. Van dorp tot dorp bestaat in de Maleische huishouding geen verband meer, en de zwakheid van zoodanig beheer laat zich gemakkelijk begrijpen. Ik weet het niet beter voor

te stellen dan als een korps soldaten waarvan de samenstelling bij de kleinste onderdeelen gebleven is, maar dat alle andere schakels der trapsgewijze ondergeschiktheid van rang mist.

„De al nauwer wordende verhouding tot het Nederlandsche bestuur heeft aanleiding gegeven tot de creatie van laras- of districtshoofden, die dan beschouwd kunnen worden als de gevolmachtigden van een zeker aantal panghoeloes. Van deze larashoofden tot de adsistent-residenten of gezaghebbers over eene groote afdeeling bestaat in het inlandsch bestuur geen graduatie meer, zoomin als tusschen de afdeelingen en den resident.

„Gouvernementsambtenaren vervullen alzoo inderdaad de betrekking, op Java door demangs en hoofdregenten bekleed. In het Nederlandsch beheer centraliseert zich, meer direct nog dan op Java, de ware souvereiniteit en uitvoerende macht; en zulks met te minder botsing, daar het geene verdringing, geene verkrachting gevorderd heeft van individuëele noch volksrechten, maar dat wij ons eenvoudig en uit den aard der zaak bevonden hebben, de gapingen te moeten vervullen welke steeds in het inlandsch stelsel van bestuur bestaan hebben; gapingen, die den staat van regeeringloosheid daarstelden, waaraan van oudsher deze schoone gewesten kwijnden en die elken voortgang van algemeene welvaart belemmerden.

„Hierin te voorzien door het stellen van meer inlandsche ambtenaren of hoofden ware immers ook een innovatie, waartegen zich buitendien de jaloezie en trots van den Maleier zouden verzetten; hij wil geregeerd worden door diegeen, welke daartoe daadzakelijk de macht bezit, en de middelen om hem te beschermen, en zulks met de minstmogelijke tusschenstelling van den gemeenen man tot het oppergezag.

„Deze strekking en neiging van de meest talrijke en vermogende volkeren van Sumatra, om in directe aanraking te komen met het Europeesch bestuur, doet zich algemeen opmerken, en dagelijks met sterkeren aandrang. Zoodanig, dat het zelfs tot moeielijkheden en verwikkeling aanleiding geeft, wanneer die aandrang, door de eene of andere plaatselijke omstandigheid, botsing ontmoet. Dit is bv. het geval in de VIII Kota's, Soengei Poear, waar Toewankoe Nan Tinggi in het bezit gebleven is van een gedeelte der macht, welke hij zich in den oorlog had weten te verwerven, en waarvan het bezit hem door ons stilzwijgend is gewaarborgd geworden omdat wij hem in het bezit bevonden hebben, gelijk Hataban en andere; want het is niet aan ons rechtstreeksch toedoen, dat Nan Tinggi zijn rang

verschuldigd is, maar aan het gebruik dat hij zelf heeft weten te maken, om onzen invloed indirect te doen medewerken tot zijne verheffing. Het was omtrent hetzelfde geval als met den regent van Batipoe, en gelijk deze verliest Nan Tinggi met den vrede en het herstel der orde een gedeelte van het gezag, uit de woelingen van den oorlog ontstaan; terwijl de soekoehoofden en de bevolking der VIII Kota's, getuigen van den geregelden loop van zaken en betere bedeeling van recht daar waar de oorspronkelijke Maleische huishouding in meer directe aanraking komt met het Nederlandsche gezag, naar eene gelijke inrichting wenschen, omdat — ik heb het reeds gezegd — die inrichting geene individueele noch publieke rechten schendt, maar slechts voorziet in het ontbrekende der Maleische huishonding zelve, eenheid daarstelt in de werking van het bestuur, en aan personen en eigendommen eene bescherming verleent welke te voren elke kampong, elk huisgezin, om zoo te zeggen alleen achter grachten en borstweringen kon zoeken.

„Ziedaar — als ik mij niet vergis — het ware geheim van onze kracht en van onze zedelijke meerderheid, waarvan de bestendigheid niet afhankelijk is van het tijdelijk geluk der wapenen, maar vermaagschapt aan de grondslagen van de oorspronkelijke Maleische inrichting.

„Ik zal, hoop ik ook, hiermede voldoende hebben mogen bewijzen dat het mijne bedoeling nimmer geweest is, dat aan den Maleier onze maatschappelijke verordeningen zouden worden opgedrongen; de bemoeienis, door mij bedoeld, blijft steeds die eener vriendelijke bemiddeling, welke uit den aard der zaak hier op Sumatra daadzakelijker gevorderd wordt dan immer in eenig land de tusschenkomst van vreemden is kunnen worden; de omstandigheden, geen tijdelijke maar ingeschapen omstandigheden, nemen hier den ongunstigen indruk bijna geheel weg, die elke overheersching — ik beken het — bij den overheerschte moet achterlaten.

„Behoefte aan eene bescherming, die hij gevoelt zich zelven niet meer te kunnen verleenen, — ziedaar de band die den overheerschte aan den overheerscher verbindt; de band van algemeen belang, waartegen zich slechts eenige woelzieke geesten kunnen wenschen te verzetten.

„Ons streven moet dan ook zijn: niet om onze wetten aan den Maleier te geven, maar zijne eigene, op zich zelf voor land en volk meestal zeer doelmatige wetten en gebruiken eene geregelde werking te verzekeren.

„Met recht merkt de Minister van Koloniën aan dat de natuurlijke helling der zaken schijnt te zijn, dat de aristocratie na eenige jaren zal bestaan uit de personen die door ons worden bezoldigd en ons vertrouwen bezitten. De juistheid van dit beginsel is, voor zoover betreft den invloed, door ons uitgeoefend op de verheffing en het aanzien van inlandsche hoofden, reeds lang door de ondervinding gebleken, maar in een veel uitgestrekter zin dan oppervlakkig beschouwd zou geoordeeld worden.

„De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de inlandsche huishouding zelve, en hare samenstelling uit een aantal kleine hoofden die, volgens de adat, dezelfde rechten, dezelfde uitvoerende macht bezitten; zoo vindt men soekoe-panghoeloe's, die soms minder dan tien ondergeschikten hebben, en evenwel geene andere overheid erkennen. Wij verschijnen, en hetzij wij als vrienden, hetzij wij als vijanden worden beschouwd, is het even onmogelijk dat die massa kleine gemeentebesten ieder afzonderlijk met ons in onderhandeling komen, als dat zij afzonderlijk aan tegenstand zouden kunnen denken; zij moeten dan, in beide gevallen, uit velen een persoon kiezen als aanvoerder in den krijg, dan wel als bemiddelaar in vriendelijker aanraking met ons; meestal is het in beide qualiteiten, en zet zich dan de een of ander zelf vooruit, en bedriegt gewoonlijk beide partijen.

„Eens bij ons als ostensibel hoofd aangenomen en als zoodanig behandeld, tracht hij zich zooveel mogelijk aan beide zijden onmisbaar te doen voorkomen. Bij de zijnen verzuimt hij niet, hoog op te geven van den invloed, dien hij bij het Gouvernement heeft en als geheel personeel doet voorkomen; gelijk hij zich bij ons voordoet, niet als gezant of tijdelijk gevolmachtigde, maar als oorspronkelijk wettig hoofd; en van dat oogenblik worden wij het spook of de roede, waarmede hij steeds zijne committenten bedreigt. Vandaar de opkomst van alle fortuinzoekers; en wij vinden dat de eerste inbreuk op de zoo algemeene gelijkheid van rangen het onvermijdelijk resultaat is van onze aanwezigheid.

Panghoeloe's kapala en larashoofden zijn reeds twee aan de oorspronkelijke Maleische huishouding vreemde creatiën, welke deze onze aanwezigheid in vredestijd nog meer dan in oorlog noodig maakt: al worden die hoofden door de bevolking zelve gekozen, zoo zal hunne autoriteit door den ijverzuchtigen Maleier niet worden erkend dan als het werktuig van het gouvernement, dus daarvan afdalende, en zullen hunne bevelen gevolgelijk meer of min geeer-

biedigd worden naargelang het gezag van het Gouvernement zelf gevestigd is.

„Het zijn, voor het oog der bevolking, niet anders dan de overbrengers van de *rodi kompani*, en zij zelven zorgen dit steeds zoo te doen voorkomen.

„Nemen wij echter, dat die eerste schakel tot eene trapsgewijze centralisatie van bestuur gemist konde worden, en het mogelijk ware dat wij ons in aanraking stelden, individueel, met elk panghoeloe-soekoe, waarvan zich soms tot acht in eene kampong bevinden, dan laat zich, nog ter zijde gesteld de gebrekkige werking van zoodanig verbrokkeld gezag, licht gevoelen hoe gering het individueel aandeel invloed of de macht van elk der hoofden is; die macht, welke steeds uit den aard der zaak zeer bekrompen is geweest, zal door den losbandigen Maleier nog minder erkend worden nu een hoogere rechtbank, een hooger beroep, daadzakelijk door de Europeesche ambtenaren wordt vertegenwoordigd; wij vinden dus, bij den eersten schakel van bestuur, de macht der hoofden op ons steunen. Maar zoo de bevolking de bron daarvan in ons ziet, en moet zien, worden wij door haar natuurlijk aansprakelijk gehouden voor de handelingen, daaruit voortvloeiende; dit is het juist geweest wat, zoolang wij nog vreemd. waren, zooveel nadeel gedaan heeft aan het in een gunstig daglicht vestigen van onzen zedelijken invloed, omdat die hoofden hunne knevelarijen en andere wanbedrijven op onze rekening konden schuiven; omdat zij, zooals ik reeds gezegd heb, van ons de roede maakten waarmede zij de bevolking teisterden.

„De eenvoudigste politieke consideratiën maken het dus hier reeds tot eene wet, nauw te moeten toezien in de Maleische huishouding; een toezicht, dat overigens in de hand wordt gewerkt door de dagelijksche toenadering van alle klassen der bevolking tot het Nederlandsch gezag, en het toenemende vertrouwen dat zij leert stellen, zoowel in de weldadige inzichten, als, in 't bijzonder, in de onpartijdigheid van het Gouvernement; dit gaat zoover, dat wij ons niet meer kunnen onttrekken aan de kennisneming der geringste huishoudelijke zaken, en, zoo nog een enkel feit verholen blijft, is het zeker zoodanig een dat het licht niet verdragen kan.

„De eenvoudige verbalen van hetgeen in de wekelijksche *bitjara's* verhandeld wordt kunnen een nog duidelijker denkbeeld geven van de innerlijke verbintenis, tusschen onze heerschappij op Sumatra en de kern van het inlandsch huishoudelijk bestaan tot stand gebracht; maar welke totstandbrenging niet kon geacht worden bevestigd te

zijn voordat de openbare tegenstand, door den worstelstrijd van partijen opgewekt, ten eenenmale verbroken en eene regelmatige werking van bestuur mogelijk geworden was.

„Het is het bereiken van deze hoogte, dat ik als daadzakelijk voldongen durf verklaren, dat het groot verschil, het materieel en zedelijk verschil, uitmaakt tusschen dit en alle vroegere tijdperken van onze vestiging op Sumatra; een doel, tot welks bereiking geweld van wapenen wel het blind bijwerktuig is geweest, maar dat, eens bereikt zijnde, in zich zelf een beteren waarborg dan geweld voor stabiliteit bevat.

„Onze souvereiniteit wordt meer openbaar erkend, berust ook op solieder grondvesten dan zelfs op Java, omdat aldaar het inlandsch bestuur een afzonderlijk geheel uitmaakt waaraan het denkbeeld van zelfstandigheid zoude kunnen worden gehecht, maar wij hier, zooals ik vermeen voldoende te hebben bewezen, een integreerend deel uitmåken van het staatslichaam zelf; een deel, dat niet gemist kan worden zonder alles te doen terugvallen tot een nog verderfelijker staat van regeeringloosheid dan voorheen ooit bestaan heeft.

„Ik moet Uwe Excellentie verschooning verzoeken indien ik, weggesleept door het belang van het onderwerp, mij verdiept heb in omstandigheden die mogelijk langdradig en overtollig zullen voorkomen; ik moest echter alles trachten aan te stippen wat maar eenigszins kon dienen om licht te verspreiden over eene zaak, die reeds tot zoovele tegenstrijdige beschouwingen heeft aanleiding gegeven; ik moest juist in datzelfde belang aantoonen dat, evenmin als immer, eerzucht of begoocheling mijne handelingen bestuurd hebben; dat mijne tegenwoordige bespiegelingen niet ontleend zijn aan de uiterlijke gedaante waaronder zich de zaken voor het oogenblik vertoonen, maar, wat Sumatra betreft, berusten op eene aandachtige nasporing en overweging van de grondstoffen der Maleische maatschappelijke inrichting; en zoo dan eene tienjarige plaatselijke ondervinding in betrekkingen, en onder de voor waarneming gunstigste omstandigheden mij op het geringste vertrouwen aanspraak kunnen geven, zal het mij hoop ik, gelukken den stand van zaken op Sumatra te ontdoen van den sluier die hem schijnt te verdonkeren in het oog van verre en zelfs van plaatselijke aanschouwers, die niet in de gelegenheid zijn geweest, de uitwerkselen aan hare ware oorzaken te toetsen.

„Mocht ik echter hierin te kort schieten, dan zal ik moeten betreuren dat eene zaak, roekeloos aangevangen, weifelend en bij

schokken voortgezet ten koste van zooveel schatten en bloed, opgegeven zoude worden op het oogenblik dat wij slechts de hand hebben uit te strekken naar den duurgekochten prijs, ja, dat wij dien reeds in handen hebben; want, ik durf het hier plechtig bezweren, wij zijn, zooals ik al in den aanhef van dit verslag mocht zeggen, thans reeds in het bezit van alle landen, in het bestek van het ontwerp van uitbreiding begrepen, waarvan dit bezit kan geacht worden met eenige financieele voordeelen of vooruitzichten in verband te staan.

„Het tusschen ons gebied en het Oosterstrand nog begrepen terrein, daaronder ook Padang Lawas enz. genomen, is politiek en financieel slechts van een accessoir, gering belang, zonder eigen, noemenswaard productief vermogen, met eene geringe bevolking welke, zoo zij hier en daar in kampongs samengetrokken bevonden wordt, hare voornaamste, zoo niet eenigste nering vindt in den transitohandel uit onze rijkere districten naar het Oosterstrand.

„In dit laatste opzicht dan kunnen zij voor ons winstderving bewerken, zoolang de kust, of liever de mondingen der rivieren aan die zijde, niet in ons bezit zijn.

„De uitdrukkelijke wil nu zijnde dat deze inbezitneming der Oostkust onbepaald worde verschoven en dat evenmin vooreerst, van binnen'slands, verder in die richting gegaan worde, ja zelfs dat de correspondeerende punten, reeds door ons bezet, zullen verlaten worden; zoo blijft alleen de vraag, welk status quo zal worden aangenomen, en hoedanig het ten uitvoerleggen der ministerieele voorschriften naar plaatselijke en politieke omstandigheden zal gewijzigd worden.

„Door den Minister van Koloniën worden als hoofdtrekken in deze te volgen gedragslijn aangenomen:

„*a*. intrekking van alle civiele en militaire posten op de Oostkust, alsook van de binnenlandsche posten, welke met de inbezitneming der Oostkust in onmiddelijk verband staan;

„*b*. wijziging der binnenlandsche militaire posten, in verband tot de verminderde sterkte der krijgsmacht en de veranderde ontwerpen;

„*c*. verdere uitbreiding van den regel van niet-bemoeiing met het inlandsch bestuur.

„Vooreerst vermeen ik, dat hier wel onderscheiden moet worden wat onder Oostkust verstaan zal worden, hetgeen ik geloof te moeten doelen op de lagere landen beoosten de kapitale gebergten; dewijl, wanneer de waterscheiding als basis werd genomen, onze voornaamste en rijkste bezittingen in de Padangsche Bovenlanden tot de Oostkust

zouden behooren, zooals de XIII Kota's, XX Kota's, Batipoe, het voornaamste gedeelte van Agam, geheel Tanah-Datar, de L Kota's, Boea, Lintou, de valleien Loeboeq Sikaping en Rau, welke landen doorstroomd worden door rivieren, welke zich alle aan de Oostkust ontlasten door de mondingen van de Indragiri, Kampar, Siak en Tanah Poetih of Rokan.

„Ik durf daarom aannemen dat de wijziging of het bevel tot ontruiming der oostelijke landen aangeduid wordt bij de toelichting des Ministers op art. *b* van diens voorschriften, d. i. dat wij in het bezit blijven houden die streken „die voor ons het belangrijkste zijn als strategische en financieele punten.” Aan deze vereischten beantwoorden volkomen in het aspect van volkrijkheid of „in verband tot het noodzakelijk beginsel van aaneenschakeling (contiguïteit)” de hiervoor genoemde landen, behalve nog de buitendien tot de Westkust behoorende landstreken van Bondjol, Ophirdistricten, Mandaïling en Angkola; wij zullen dus alleen hebben te verlaten de militaire posten van Bila en Padang Lawas.

„Ik moet echter om verschooning verzoeken, zoo ik mij niet vereenigen kan met het denkbeeld van den generaal-majoor, commandant van het leger, alsof de uit die wingewesten terug te trekken troepen zouden kunnen komen in mindering van het personeel der vaste bezetting van Sumatra; het grootste gedeelte, zoo niet het geheel, zal moeten strekken om de nieuw aangenomen grenzen te dekken, en wel bepaaldelijk in Angkola om of nabij Pitjir Koling, dat thans de uiterste noordelijke punt wordt en een uitstekenden hoek vormt van de nieuw aan te nemen strategische stellingen, zoowel in het opzicht van aaneenschakeling van het Zuiden naar het Noorden, tusschen de dubbele bergketen, als dat het den kruisweg dekt naar het Oosten, naar Mandaïling en naar Tapanoeli.

„Wordt dan ook Angkola verlaten, dan zou behalve het breken der contiguïteitslijn, de noodzakelijkheid slechts dringender worden om Mandaïling en onze strandposten van Tapanoeli of Siboga en Baros door eene afzonderlijke macht te dekken, tot welke beide doeleinden anders een gering mobiel korps, mits in Angkola gestationneerd, volstaan kon. In allen gevalle bedraagt het personeel, dat uit de ontruimde wingewesten zal komen, niet meer dan 8 officieren en 378 manschappen.

„In het algemeen brengen de veranderde ontwerpen, nederkomende op het niet-bezetten der Oostkust, voor de overblijvende bezittingen niets mede dan de noodzakelijkheid van eene meer zelfstandige

inrichting, zoowel in het strategisch als financieel en politiek opzicht: ik bedoel de noodzakelijkheid, primo, om te voorkomen dat de connexiteit met onafhankelijke aangrenzende landen niet tot nadeelige samenscholingen geboorte geve (eene consideratie, waarvan overigens het gewicht verminderd wordt doordien, zooals ik reeds gezegd heb, de mindere volkrijkheid der lagere Oostelijke landen deze ten opzichte van onze districten geen zedelijken invloed doet uitoefenen, evenmin als dat van die zijde directe aanrandingen van ons gebied zouden te vreezen zijn); secundo, om te voorkomen dat de productie onzer rijkere bezittingen niet ten directen nadeele van 's lands financiën naar de Oostkust vloeie, waarheen, niettegenstaande den verderen afstand, de natuurlijke helling van het handelsverkeer aangeduid wordt door de configuratie of gedaante van het land, of liever door de bevaarbaarheid der rivieren op korten afstand van onze grenzen, welk voordeel van transport aan de Westzijde geheel gemist wordt; de moeielijkheid van het weder opvaren is hierin van weinig of geen beteekenis, omdat de retourvrachten in licht vervoerbare waren bestaan, behalve alleen het artikel zout, maar hetwelk dan ook, vrij van rechten en van het monopoliestelsel, winsten aanbiedt die ruim tegen de moeielijkheden opwegen.

„Om deze zoo nadeelige strekking te voorkomen, die bijna de opofferingen, voor het bezit der binnenlanden gedaan, geheel illusoir zouden maken, blijft dan geen ander middel over dan een rechtstreeksch prohibeerend stelsel, en dat dit niet kan gehandhaafd worden buiten eene werkdadige inbezithouding en buiten grooten klem van gezag, zal wel geen breedvoerig betoog vorderen.

„Omtrent het te verlaten Tamboesei en Padang Lawas zal ik echter te dien opzichte aanteekenen, dat die landen nog het minst bekomen zijn van de verwoestingen des oorlogs, eene meest in kleine gehuchten verstrooide bevolking en een nog veel verbrokkelder en gebrekkiger inlandsch bestuur hebben dan de eigenlijke Maleische landen; dat deze staat van regeeringloosheid van zelf de onmogelijkheid aanwijst om, na de ontruiming, met die landen bij wijze van gezantschap politieke betrekkingen te blijven onderhouden, maar dat daarentegen die ontruiming een zoodanigen staat van verwarring en losbandigheid zal tengevolge hebben en de communicatie in het algemeen zoo onveilig zal maken dat wij, hoe anti-philantropisch het denkbeeld moge zijn, daardoor minder nog behoeven te vreezen voor het nadeel, dat het handelsverkeer met de correspondeerende Oosterstranden voor onze eigene bezittingen zou kunnen na zich sleepen.

"Met de gewesten, die Oostelijk aan onze voornaamste districten der Padangsche Bovenlanden grenzen, is het eenigszins anders gelegen, omdat van ouds aldaar een niet onaanzienlijke transitohandel gevestigd is; de officieele correspondentie, betrekkelijk het in onderwerping aannemen van Pangkalan Kota Baroe, zal mogelijk kunnen strekken om beter onze verhouding te doen verstaan tot de nog onafhankelijke volkeren der Oostkust naar de zijde van Kampar en Siak.

"De natuurlijke gevolgtrekking van dit alles is dat, van welke zijde ook beschouwd, het niet voltooien van het ontwerp van uitbreiding verre is van op zich zelf eene vermindering van krijgsmacht of andere middelen van bestuur in het aan te houden gebied mogelijker te maken; immers, zou daartoe moeten verondersteld worden dat werkelijk op Sumatra, buiten de vaste bezetting, eene expeditionnaire macht aanwezig ware, waarvan thans de bestemming vervallen zoude, doch, laat ik het hier herhalen, de formatie van 1837 wijst aan, voor de vaste bezetting van Sumatra, een totaal infanterie van 138 officieren en 4587 man; die van 1839, de vier bataljons daaronder begrepen, van 157 officieren en 5046 man, dus meer 19 officieren en 459 man. Dit meerdere, ongerekend steeds meer aan de sterkte heeft ontbroken, wordt bijna geabsorbeerd door de bezettingen van Singkel, Baros en Nias: 150, 75 en 50, samen 275 man. En daar het toch wel niet de bedoeling zal wezen, ook van die Westelijke kustbezittingen af te zien, en buitendien over niets van de 4 bataljons of van de sterkte in het algemeen van 1838 af tot heden beschikt is tot verovering of het bezit van landen die ontruimd zouden kunnen worden, is het blijkbaar dat de 4 bataljons, welke de formatie van 1839 medebrengt, alleen figuratief van Java zijn genomen, hetgeen ik niet wel anders dan als een financieelen maatregel kan beschouwen daar, zoo thans nog de commandant van het leger zich huiverig betoont om voor eene vermindering hoegenaamd van de krijgsmacht op Sumatra te adviseeren, zeker in 1839 niemand het denkbeeld had kunnen opvatten om van die macht in eens 4 bataljons of 108 officieren en 2884 man af te trekken; hetgeen destijds ook niet had kunnen geschieden zonder eene reactie teweeg te brengen, die ons in nog veel hachelijker toestand zou geplaatst hebben dan die, waaruit wij zoo gelukkig door den uitslag van den Bondjolschen oorlog waren gered geworden.

"Het is hier de plaats, aan te merken dat van de 83 officieren en 3494 man, die verondersteld worden de vaste bezetting van

Sumatra te moeten uitmaken, slechts 49 officieren en 2162 man eigenlijk tot dit commando behooren; zoodat de vermeerdering van 108 officieren en 2884 man zoude komen op 157 officieren en 5046 man, en niet op 186 officieren en 6378 man, uitmakende de vaste bezetting van het geheele eiland Sumatra, en dus geheel drukken op de plaats waar onbetwistbaar de militaire arm het minst kan worden gemist.

"Neen, het is niet in de omgrenzing van het werkdadig te bezetten terrein; het is niet in de onthouding van verdere uitbreiding, dat de mogelijkheid gelegen kan zijn om zonder gevaar de bevelen des Ministers van Koloniën ten uitvoer te kunnen leggen, — maar wel in den zoo gunstig veranderden politieken stand van zaken op Sumatra, in den voortgang, waarvan ik getracht heb, de openlijke zoowel als de geheime drijfveeren hiervóór uiteen te zetten; wel in het gevoel van en in het vertrouwen op het verkregen beslissend zedelijk zoowel als materieel overwicht, waarop de zaak van Batipoe het zegel heeft gedrukt. Ik aarzel dan ook niet, te zeggen dat vooreerst 2 van de 4 veldbataljons gerustelijk van Sumatra kunnen worden teruggetrokken en nog meer andere bezuinigingen op het krijgswezen zullen kunnen worden gevonden, in voege als specifiek hierna zal worden aangetoond.

"Dit zal dan ook, hoop ik, doen blijken dat de beschouwingen, waarin ik mij veroorloofd heb te treden, de strekking niet hadden om de uitvoerbaarheid der voormelde ministeriëele voorschriften te bestrijden, maar wel om te voorkomen dat bij die uitvoering van een valsch beginsel zou worden uitgegaan, hetwelk ik veeleer nog, dan welke verandering ook van krijgsmacht, verderfelijk zou beschouwen voor eene zaak, voor welker opofferingen thans, eindelijk, de vergoeding zoo nabij is.

"Alleen de niet-bemoeienis met het inlandsch bestuur moet ik rondborstig verklaren mij geheel onmogelijk voor te komen, omdat buiten die bemoeienis geen inlandsch bestuur bestaat; omdat eene wijze bemiddeling en leiding om zoo te zeggen de volstrekte voorwaarde is van ons politiek bestaan, zooals ze ons ook alleen de voordeelen kan waarborgen die uit het bezit der binnenlanden kunnen verwacht worden. Zeker brengt dit de noodzakelijkheid mede van eenig meer personeel en van eene goede keuze van ambtenaren, maar dit bezwaar is niet zoo groot als bij den eersten aanblik zou schijnen. Ook hierin hebben tijd en omstandigheden eene bemiddelende werking gehad; de inlander ziet niet meer, zooals voorheen, in elken kleinen

post-commandant den vertegenwoordiger der Compagnie, en de misslagen, welke door den eenen of anderen ambtenaar mochten begaan worden, weet hij zeer wel af te scheiden van 's Gouvernements ware bedoelingen; elkeen weet dan den weg te vinden tot hooger beroep.

„Het is dit met rassche schreden toegenomen vertrouwen, deze strekking van den inboorling naar eene centralisatie van bestuur, waartoe de panghoeloe kapala en het larashoofd eerste trappen zijn geweest, die het thans ook mogelijk maken, bijna alle militaire tusschenposten en kleine versterkingen te laten vervallen, en niet meer figuratief, maar inderdaad, eenheid van gezag te doen werken over grootere landsverdeelingen dan waaraan vroeger de Sumatraan gewoon is geweest, of dan zijne eigene maatschappelijke inrichtingen gedoogden.

„Het zoo berucht of liever verward soekoebestuur dat, aan zich zelf overgelaten, politieke en andere gemeenschap zoozeer moest bemoeielijken, heeft van lieverlede zijne vaste plaats ingenomen in den meer ordelijken schakel van bestuur, zonder dat dit de minste botsing heeft gegeven; er is dan ook inderdaad niets veranderd, en behoeft niets veranderd te worden aan de inlandsche huishouding. Alleen zijn wij, en dit eens verkregen maakt, zoo als ik reeds mocht doen opmerken, het ware geheim van onze kracht uit, de vereenigings-, de onmisbare vereenigingsband geworden die de verstrooide elementen der huishouding tot een geheel maakt.

„Maar, zoo deze grondvesten van onzen zedelijken invloed de stabiliteit van het Nederlandsche gezag over deze gewesten waarborgen, mogen wij daarom niet verzuimen steeds eene ontzagwekkende houding te bewaren, omdat juist de individueele weerloosheid, in den aard der maatschappelijke instellingen gelegen, het onze taak maakt, onruststokers dadelijk te bedwingen en aan de lijdelijke massa der bevolking bescherming te verzekeren.

„Mij bezielt de innerlijke overtuiging dat zelfs dan, wanneer de krijgsmacht nog meer dan met 2 bataljons verminderd wordt, elke opstand zal kunnen bedwongen worden, en er nimmer eene algemeene of langdurige spanning meer kan bestaan. Doch bloot standhouden is het doel niet van onze vestiging in de binnenlanden; het bestuur moet met klem en waardigheid kunnen werken, willen wij van dat bezit vruchten oogsten door de aanmoediging van landbouw en speciaal door den toeleg op teelt van producten voor de Europeesche markt.

„Niet alleen openbare vrede, maar inwendige rust is noodig; dat is, er moet zoo min mogelijk ingang worden toegelaten aan onrustige

denkbeelden. Het is voor den bestuurder en voor den bestuurde van gelijke waarde, een onwankelbaar vertrouwen te kunnen stellen op 's Gouvernements kracht en macht.

„Vele, het grootste gedeelte der onheilen van vroegere tijdstippen geloof ik, te mogen toeschrijven aan het gemis van zelfvertrouwen bij de bestuurders, omdat dit gemis het denkbeeld deed geboren worden om langs slinksche wegen te zoeken wat men niet rechtstreeks dacht te kunnen bereiken.

„Vandaar onwaardige, overdreven toegevendheid of ontijdige en niet zelden onrechtvaardige strengheid; vandaar, in het algemeen, de valsche houding, de onoprechtheid in handelingen, waardoor het publiek vertrouwen wordt geschonden en alle toenadering van den inlander tegengewerkt.

„De krijgsmacht in eens, van 157 officieren en 5046 man, te reduceeren op 49 officieren en 2162 man zou, hoe groot onze vorderingen ook geweest zijn in zedelijken invloed, een al te veel in het oog loopend verschil uitmaken; het middel hiertoe te zoeken in eene verdere inkrimping van gebied acht ik even onraadzaam; buiten Tamboesei, Padang Lawas en Bila, verondersteld dat ook de daaruit te trekken troepen als ten voordeele der bezetting van overblijvende landen komende beschouwd mochten worden, weet ik verder geen enkel landschap waarvan niet de werkdadige bezetting noodzakelijk is, òf wegens eigen productieve belangrijkheid, òf als deel uitmakende van de strategische contiguïteitslijn. Zoo zouden b. v. Rau en Loeboeq Sikaping, die in het opzicht van productie het minst belangrijk kunnen geacht worden, evenwel niet kunnen worden verlaten zonder onze gemeenschap binnen'slands geheel te verbreken en Mandaïling te isoleeren; behalve de dan gevaarlijke connexiteit met de Ophirdistricten en het Bondjolsche.

„Waar de teruggang zou moeten eindigen, en welke reactie dit te weeg kon brengen, verklaar ik, mij volstrekt niet te kunnen voorstellen.

„Mocht echter mijne wijze van zien omtrent het beheer van zaken ingang vinden en de nieuwe formatie en strategische indeeling, zooals die thans door mij worden voorgedragen, aangenomen worden, dan durf ik met gerustheid de stellige verzekering geven dat eene reeds zoo aanzienlijke vermindering van krijgsmacht, als van 2 bataljons infanterie en eene compagnie artillerie, het behoud van den tegenwoordigen gunstigen stand van zaken niet het minst in gevaar zal stellen; hopende ik dat dit tevens tot verder bewijs zal

strekken van den wezenlijken vooruitgang in de laatste jaren in vele opzichten gemaakt; van den geheelen politieken keer van zaken, waarvan ik de ware kern aan de crisis van 1837 verbind, omdat daar het laatste kampgevecht op leven en dood voor de al of niet onafhankelijkheid van Sumatra gestreden is.

„Alle latere gevechten en ondernemingen beschouw ik niet anders dan als bijwerk, waarvan geen oogenblik de uitslag voor mij twijfelachtig was; en zoo ook geenzins ongevoelig voor den hierin verworven krijgsroem, die mij persoonlijk zulke schitterende belooningen mocht doen te beurt vallen, stel ik niet minder prijs op het doorzicht, dat het oogenblik gekomen was waarop alleen nog maar voortvarendheid en eenige vastberadenheid gevorderd werden om aan 's Gouvernements ontwerpen met Sumatra hun vol beslag te geven, of althans met reuzen- en niettemin vaste schreden tot de ontknooping te naderen.

„De project-veranderingen, welke thans aan de beslissing van Uwe Excellentie worden onderworpen, komen dan op het volgende neder.

Als grondslag wordt aangenomen, dat voorloopig als auxiliair ter Westkust van Sumatra zullen blijven slechts twee van de vier veldbataljons, waardoor aan het meest expresselijke bevel van den Minister van Koloniën zal zijn voldaan.

„Voor het overige zal Sumatra, insgelijks in den geest der ministerieele depêche en van vroegere bepalingen, niets behouden dan wat uit eigen geldmiddelen zal kunnen worden onderhouden.

„Wijders wordt aangenomen dat Bila, Padang Lawas en intermédiaire posten zullen worden ontruimd, en als grenslinie bepaald de kapitale gebergten beoosten Mandaïling en Angkola, welk laatste landschap nu blijft het uiterste punt dat werkdadig bezet zal wezen, onverminderd het behouden van het verkregen gezag over het reeds in onderwerping aangenomen Toba, Silindoeng en andere Battalanden ten Westen van de waterscheiding, welke als de bovenlanden van onze strandbezittingen, van Tapanoeli af tot Baros, kunnen worden beschouwd.

„Op deze gronden wordt Uwe Excellentie hierbij aangeboden een project-reorganisatie der staven en diensten van de 7e afdeeling algemeen depôt, uitmakende de vaste bezetting van deze kust, met aanduiding tevens van hare strategische indeeling over de verschillende posten, en van het personeel der artillerie en sappeurs.

„Het kostende hiervan wordt berekend als volgt:

a. voor de staven en diensten	*f*	111.070.—
b. twee bataljons, zooals zij thans hier ter kuste zijn georganiseerd	-	454.494.86
c. het algemeen depôt volgens project-formatie	-	205.747.61
d. de artillerie met al de daaraan verbonden uitgaven	-	50.285.32
e. de sappeurs id. id.	-	43.493.97
f. uitgaven voor en bij de magazijnen, de schrijfbehoeften enz.	-	29.000.—
g. de ziekengestichten met den daaraan verbonden omslag	-	57.000.—
h. de riddersoldijen	-	1.500.—
i. slijtage van kazernegoederen enz.	-	4.000.—
k. wat op Java ten laste van deze kust betaald wordt	-	9.000.—
l. reis- en verblijfkosten en andere buitengewone uitgaven	-	100.000.—
dus te zamen	*f*	1.065.591.76
hierbij voegende het kostende van de beide auxiliaire bataljons, ten bedrage van	-	454.494.86
dan komt het gezamenlijk benoodigde voor het militair departement te staan op eene som 's jaars	*f*	1.520.086.62

„Als wij nu het oog slaan op de ondervolgende aantooning van baten en lasten te dezer kust, seder onze hervestiging aldaar in Mei 1819 tot ult°. 1841:

	LASTEN.			BATEN.		
	CIVIELE.	MILITAIRE.	TOTAAL.	INKOMSTEN.	OVER.	TE KORT.
1819	*f* 37,743	*f* 54,755	*f* 92,498	*f* 55,853	*f* —	*f* 36,645
1820	82,668	70,589	153,257	208,272	55,015	
1821	111,376	114,006	225,382	242,200	16,818	
1822	110,396	165,606	276,102	338,512	62,410	
1823	99,573	282,251	381,824	341,024	—	40,800
1824	165,002	327,592	492,594	512,942	20,348	
1825	350,573	410,877	761,450	475,869	—	285,581
1826	338,851	352,480	691,331	625,680	—	65,651
1827	201,047	201,047	402,094	544,854	—	142,760
1828	196,033	196,532	392,565	393,917	1,352	
1829	189,397	200,150	389,547	426,009	36,462	
1830	196,026	262,571	458,597	339,850		118,747
1831	223,225	350,882	574,107	370,459		203,648
1832	235,319	511,761	747,080	509,862		237,218
1833	547,991	730,190	1,278,181	770,632		507,549
1834	598,625	960,115	1,558,740	1,206,928		351,812
1835	652,450	1,376,450	2,028,900	1,375,838		653,062
1836	650,055	1,983,052	2,633,107	1,651,190		981,917
1837	700,700	2,339,881	3,040,581	1,468,426		1,572,155
1838	811,734	2,237,000	3,048,734	1,501,124		1,547,610
1839	653,530	2,344,820	2,998,350	1,724,072		1,274,278
1840	750,654	2,044,881	2,795,535	2,002,921		792,614
1841	774,126	2,029,600	2,803,726	1,791,690		1,012.436

dan blijkt het, dat de lasten in 1836—1838 een bedrag van *f* 1,022,354 zwaarder zijn geweest dan die van 1839—1841.

„Deze vermindering is toe te schrijven aan den toenemenden staat van rust en de daaruit voortgevloeide besparing van oorlogs-

onkosten. Behalve die besparingen hebben daartoe ook bijgedragen de vermeerderde inkomsten, die niet door nieuwe belastingen, maar door toenemenden handel en welvaart zijn aangebracht.

„Bij de beoordeeling der lasten van 1836 en 1837 komt nog in aanmerking dat die gestrekt hebben om 's Gouvernements wankelend gezag in de Padangsche Bovenlanden staande te houden; die van de latere jaren hebben daarentegen de strekking gehad om dat gezag uit te breiden en te bevestigen tot in de Battalanden en aan het Ooster- en Westerstrand, zoover als Bila en Singkel. Wanneer wij daarbij het oog vestigen op de vermindering van lasten, gedurende de twee laatste jaren verkregen onder eene kostbaarder regeling van het civiel bestuur in 1839, en overwegen den daardoor toenemenden invloed op de ware bronnen van algemeene welvaart, den landbouw en de nijverheid, — dan moet men erkennen dat de vooruitgang geevenredigd is geweest aan de voorgestelde verwachtingen. En dat de vermindering van lasten voor nog grootere uitbreiding vatbaar is, veroorloof ik mij aan te toonen in de volgende berekening.

BATEN.		
Het gemiddeld bedrag der inkomsten gedurende de 3 laatste jaren was		*f* 1,839,561
De rechten op den in- en uitvoer te Baros en Singkel, die eerst met 1º Januari 1842 zijn ingevoerd, stellende op minstens		- 30,439
Men stelle daarbij dat op Java wordt getrokken een winst van *f* 45.— voor elke kojang zout die naar deze kust wordt vervoerd, — maakt op 1200 kojangs.		- 54,000
Voorts de uitgaven die hier voor Java betaald worden, als:		
aan pensioenen	*f* 4,843	
„ onderhoud van Javaansche staatsgevangenen . . .	- 11,016	
„ nonactiviteitstractement	- 1,530	
		- 17,389
Totaal baten . . .		*f* 1,941,389
LASTEN.		
Departement van Justitie		*f* 22,812
Beheer der Weeskamer		- 6,000
Algemeen bestuur, politie, kruisprauwen, bannelingen enz		- 412,664
Eeredienst en onderwijs		- 14,200
Civiele gebouwen: personeel	*f* 9,072	
transport-etablissement	- 36,500	
gewoon onderhoud en verbetering van civiele en militaire gebouwen	- 39,361	
		- 84,933
Beheer der geldkassen.	*f* 7,944	
Kosten op de verpachtingen	- 100	
Kosten op het zout, de inkoopsprijs van 1200 kojangs daaronder begrepen	- 126,632	
Diverse goederenrekeningen	- 18,250	
Over te brengen . .	*f* 152,926	*f* 540,609

	Overgebracht . .	*f* 152,926	*f* 540,609
Cultures in het algemeen		- 2,136	
Klein zegel		- 300	
Civiele haveninrichtingen		- 3,552	
Beheer der in- en uitgaande rechten		- 28,660	
Beheer der pakhuizen		- 4,080	
Brievenposterijen		- 13,640	
			- 205,294
Departement van Oorlog			- 1,065,592
Pensioenen			- 7,050
Hofhouding en schadeloosstelling aan:			
	inlandsche vorsten	*f* 15,002	
	staatsgevangenen	- 13,956	
	geschenken	- 1,482	
	publieke feesten	- 5,874	
	nonactiviteits-tractementen	- 1,530	
			- 37,844
Batig slot voor onvoorziene uitgaven			- 85,000
	Totaal lasten . . .		*f* 1,941,389

Ik stel daarbij nog voor de bovenvermelde 2 auxiliaire bataljons de som van *f* 454,494.86, waarvan het kostende na aftrek van het batig slot groot *f* 85000.— voorhands nog de lasten brengt op *f* 369,494.86; deze zijn nog onvermijdelijk, doch ik onderstel dat slechts weinige jaren noodig zullen zijn om ook deze uit de inkomsten te dekken, en zulks op grond dat deze bezitting juist daardoor bevestigd wordt in evenredigheid der gemaakte vorderingen, en in diezelfde evenredigheid ook zal toenemen in welvaart, die gewis eene hoogere opbrengst van inkomsten zal ten gevolge hebben en die de troostrijke verwachting niet zal teleurstellen, dat na weinige jaren al de lasten uit de baten dezer bezitting zullen gevonden worden.

Men zegge niet dat die verwachting te hoog is gespannen, maar raadplege de ondervinding van de zes laatste jaren, die aantoont:

a. dat de kosten van oorlog door elkander nagenoeg driemaal zooveel hebben bedragen als die van het civiel bestuur, en vergelijke daarmede de raming van baten en lasten voor den vervolge, die aantoont dat zij niet eens het dubbele zullen kosten en dat er dus al dadelijk meer dan een half milioen 's jaars bezuinigd zal worden;

b. dat de inkomsten gedurende 1839—41 gezamenlijk hebben bedragen eene som van . . . . *f* 5,518,683
en over 1836—38 slechts . . . . - 4,620,740
dus meer in de laatste drie jaren . . . . *f* 897,943

of gemiddeld nagenoeg drie ton 's jaars.

»Is het te veel verwacht, dat bij de steeds toenemende rust, landbouw, handel en welvaart, de bronnen van inkomsten nog milder zullen vloeien? En geven die resultaten niet het vooruitzicht om gerust de hoop te kunnen voeden dat, na verloop van nog drie jaren, het generaal bedrag der lasten uit de inkomsten zal kunnen worden bestreden?

»Doch ik meen genoeg gezegd te hebben om de overtuiging, die op dit belangrijk punt bij mij bestaat, ook aan Uwe Excellentie mede te deelen; ik ga derhalve over tot de beschouwing van de wijzigingen welke, naar aanleiding der ministerieele bevelen, in het civiel beheer dezer gewesten maar mijn inzien kunnen worden gemaakt, ook in verband met de militaire stelling. Die wijzigingen zijn:

»natuurlijk vooreerst het intrekken der civiele posten van Bila en Pertibi;

»intrekking van het commissariaat voor de Battalanden, en deze landen te voegen bij de residentie Ajerbangis, onder den laatsten naam, of aan het vereenigd gebied te geven den naam van »Residentie Battalanden";

»van de tegenwoordige residentie Ajerbangis af te nemen de landschappen Rau en Loeboeq Sikaping, en deze te voegen bij de residentie Padangsche Bovenlanden; daarentegen van deze residentie los te maken de Benedenlanden, formeerende de afdeeling Priaman, welke meer eigenaardig sorteeren onder Padang; hetzij met een adsistent-resident, rechtstreeks aan den Gouverneur der kust verantwoordelijk, hetzij, gelijk de Zuider-afdeeling, met een contrôleur onder den adsistent-resideut van Padang sorteerend;

»naar aanleiding der nieuwe territoriale indeeling, de hoofdplaats der Noordelijke residentie te stellen op Siboga, in de bocht van Tapanoelibaai;

»den zetel der residentie Padangsche Bovenlanden te Fort te Kock (Boekit tinggi); beide deze wijzigingen uithoofde der meerdere centralisatie.

»Dat wijders weinig bezuinigingen in te voeren zijn op het personeel der civiele ambtenaren, zal bij Uwe Excellentie geen betoog vorderen. Een goed bestuur is nimmermeer noodig dan op een tijdstip, dat de verwoestende geest des oorlogs begint plaats te maken voor rust en orde.

»Ik heb overigens de eer, volkomen te kunnen deelen in 's Ministers gevoelen, wegens de wenschelijkheid om alleen bekwame en bedaarde

ambtenaren in aanraking met de inlandsche bevolking te brengen. In dien geest zijn ook door Uwe Excellentie in Hare voormalige qualiteit van Gouvernements-commissaris voor Sumatra de splitsingen in groote afdeelingen gemaakt. Inferieure ambtenaren kunnen echter niet geheel gemist worden; hetzij als onmiddellijke hulp der adsistent-residenten of daarmede in betrekking gelijkstaande ambtenaren in administratieve en andere kleine plaatselijke diensten, hetzij gedetacheerd op de intermediaire posten voor het dagelijksch opzicht der wegen en der cultures, de verzorging van doortrekkende troepen, het doen verwisselen en betalen der koeli's voor den transportdienst en de posterij.

„Aan deze mindere ambtenaren — contrôleurs, opzieners, posthouders of welke titulatie hun ook gegeven worde — behoeft daarom geen rechtstreeksch gezag te worden toevertrouwd; de kennis van alle zaken komt onmiddellijk bij de residenten of adsistent-residenten; alles wordt in den raad behandeld met gemeenschappelijk overleg der hoofden. Deze verbetering is echter ook niet goed kunnen worden in werking gebracht voordat de Maleier zich in het algemeen geplooid had naar het denkbeeld van centralisatie van bestuur over een grooteren omvang dan zijne eigene kleine verdeelingen van gebied aanwijzen. Bevorens, en nu mogelijk nog wel, zou elk landje wel een afzonderlijk gezaghebber en eene versterking willen hebben. Het is een punt van jaloezie en afgunst; de Maleier zegt: mijn kommandoor, mijn benteng. Hij heeft zoodanig zijne eigen pretentie en rechten onder één begrip gebracht met de wijzigingen die onze heerschappij onvermijdelijk maakt, dat hij zich jaloersch toont over den rang dien de ambtenaren in onze hierarchie bekleeden. Zoo is het dat de Agammers, welke zich wellicht als de voornaamste laras beschouwen, nog onlangs aanzoek hebben gedaan dat aan hunnen kommandoor de rang van adsistent-resident zou worden toegekend, gelijk die van de L Kota's of van Tanah Datar.

„Ik durf gerust zeggen dat er nergens geen wingewest bestaat, bijzonder niet van Europeanen in Indische landen, waar huishoudelijke oorzaken beter dan hier de belangen van den overheerschte en den overheerscher hebben doen ineensmelten.

„De zoo aanmerkelijke bezuiniging, welke op het Militair Departement te dezer kust wordt voorgesteld, zal mogelijk aanleiding geven tot de vraag, waarom die pas beraamd wordt na de ontvangst van de ministerieele bevelen; waarop ik zal antwoorden, dat de bevestiging van de rust en van onzen zedelijken invloed niet dan

trapsgewijze kon worden waargenomen, en de proef-ondervinding van eenige jaren moest doorstaan alvorens tot voorstellen of maatregelen te kunnen overgaan die, plotseling na den val van Bondjol, roekeloos zouden zijn geweest; dat juist een schok, zooals die door den opstand van Batipoe teweeggebracht, noodig was om ons met onze eigen kracht en macht bekend te maken, en dat eindelijk het bevorderen der uitbreiding over geheel Sumatra tot aan Atjeh nog steeds als direct doel onzer pogingen werd aangewezen, en dat tot de volvoering hadden moeten dienen de bij stilstand van zaken thans als overcompleet aangewezen militaire macht, welke ik daarvoor — ik herhaal het — in den volsten zin voldoende achtte, en nog acht, ook dan wanneer, uit politieke redenen, de uitbreiding naar de zijde van Siak geheel van binnenslands en zonder ondersteuning van de zeekant zoude geschieden. Van de tusschen wonende volkeren is geen of weinig tegenweer te verwachten; integendeel toonen zij zich tot vrijwillige onderwerping genegen, hetgeen overigens hun eigenbelang vordert; een belang, dat zich sterker zal doen gevoelen naarmate de strengere handhaving van het prohibeerend stelsel hen berooven zal van hunne voornaamste bronnen van bestaan, — ik meen, den transitohandel van en naar de door ons werkdadig bezette rijkere landen. Van hetgeen zij thans nog met te veel gevaarlijke kansen kunnen in- of uitsmokkelen, betalen zij evenwel tol bij het doortrekken van Siak. Ook die sluikhandel zou geheel ophouden, zoodra wij slechts afgezakt waren op zoodanige punten der twee hoofdrivieren Kampar en Siak, waar geen vervoer van goederen anders meer dan te water mogelijk is, omdat alleen nog maar de onmiddellijke oevers hier en daar vaste plekken grond aanbieden, hetwelk op weinige marschdagen oostwaarts van onze tegenwoordige grensscheiding reeds het geval is, en dan zou de zoogenaamde vorst van Siak zeker wel zijne onderwerping moeten aanbieden.

„Hoe gering het gedeelte door ons bezet terrein ook moge schijnen, en werkelijk is, in vergelijking tot het nog Oostwaarts daar aangrenzende land, en in het bijzonder op deze breedte van het eiland Sumatra, blijft de grootere oppervlakte aan de kleinere in alle opzichte subjectief omdat, gelijk de grond dien zij beslaat niet dan door aanspoeling tot het hoogere land behoort, ook de schaarsche bevolking tot hare machtiger en rijker naburen in cijnsbare verhouding staat; en het zij mij uit dien hoofde veroorloofd, het hier ten slotte te herhalen:

"Nederland's heerschappij in reeds onwankelbaar gevestigd over het belangrijkste gedeelte van Sumatra, waarop het oorspronkelijk ontwerp van uitbreiding doelde, en om het geheel te voltrekken behoort slechts de wil".

Bij den hier *in extenso* medegedeelden brief behooren nog een aantal bijlagen; de mededeeling daarvan komt ons onnoodig voor, doch voor zoover zij thans nog van belang kunnen geacht worden maken wij daarvan gebruik. Zoo hebben wij boven (Hoofdstuk I) uit een der bijgevoegde "adstructieve nota's" de beschouwing van Michiels omtrent den opstand van Batipoe medegedeeld, en zullen wij in het volgende hoofdstuk, waarin de beslissingen worden vermeld die naar aanleiding van Michiels' voorstellen genomen werden, uit eene andere bijlage de noodige détails mededeelen omtrent de militaire organisatie.

HOOFDSTUK IV.

Reorganisatie van het bestuur en de krijgsmacht ter Westkust van Sumatra. — Verslag van Merkus omtrent den toestand, en omtrent de wijze waarop aan 's Konings bevelen is uitvoering gegeven. — Het bezet houden van Moeara Kompeh. — Wederlegging der beschouwingen van den generaal De Stuers.

De getroffen maatregelen door den Koning goedgekeurd. — Michiels benoemd tot generaal-majoor-titulair.

Tengevolge van het belangrijk advies van den kolonel Michiels, in het vorige Hoofdstuk medegedeeld, werd bij Gouvernementsbesluit van 7 December 1842 nº. 1 bepaald:

1º. dat de residentie Ajer Bangis werd gesupprimeerd;

2º. dat de afdeeling Rau gebracht werd onder het bestuur van den resident der Padangsche Bovenlanden, gevestigd te Fort de Kock;

3º. dat de afdeelingen Ajer Bangis en Priaman onmiddellijk ondergeschikt zouden zijn aan het hoofdbestuur te Padang;

4º. dat de afdeeling Mandaïling en Angkola, met alle de meer noordelijke Battalanden tot Singkel, en het eiland Nias benevens de andere eilanden, langs de kust gelegen, zouden uitmaken de residentie Tapanoeli, ten gevolge waarvan de betrekking van „hoofdgecommitteerde voor de Battalanden" verviel;

5º. dat werd ingetrokken het geheel personeel, thans bestemd voor het bestuur der districten Padang Lawas, Tamboesei, Panei en Bila;

6º. dat de resident van Tapanoeli verblijf zoude houden te Siboga (waarheen het vroeger op het eiland Klein-Pontjan, in de baai van Tapanoeli, gelegen civiel établissement zou worden overgebracht ingevolge Gouv. besluit van 8 Maart 1842 nº. 8).

De Gouverneur van Sumatra's Westkust werd gemachtigd, deze wijzigingen onmiddellijk in te voeren en daarbij nog mogelijke vereenvoudigingen toe te passen.

Bij dit besluit was de indeeling der afdeeling Natal onbeslist gelaten. Merkus schreef, den 9n November 1842 no. 230 geheim, dienaangaande o. a. het volgende, dat tevens ophelderdt waarom niet meer — als tot dusver — van de Battalanden, maar van de residentie Tapanoeli sprake is:

„dat het is voorgekomen dat de verdeeling van het gebied van Sumatra's Westkust in drie residentiën, n. l. Padang, alwaar de

Gouverneur verblijft, de Padangsche Bovenlanden en de Battalanden niet alleen gegrond is op de geographische gesteldheid, maar ook op de verschillende geaardheid der bevolkingen, daar de twee eerste geheel Maleische bevolkingen zullen bevatten, terwijl onder de laatste de meer onbeschaafde Batta's zullen zijn gebracht; — om welke reden de afdeeling Rau, thans behoorende tot de residentie Ajer Bangis en geheel door Maleiers bevolkt, tot de residentie der Padangsche Bovenlanden zal moeten worden getrokken, en die van Mandaïling tot het Battasch gebied;

„dat ten aanzien der afdeeling Ajer Bangis, mede geheel uit Maleiers bestaande en uit dien hoofde meer tot de residentiën van dien landaard behoorende, zich eenige zwarigheid opdoet, als kunnende zij niet geacht worden onder het bereik te zijn van den Resident der Padangsche Bovenlanden, en dat het als strandafdeeling evenals Priaman het geschiktst onmiddellijk onder het gezag van den Gouverneur te Padang zal kunnen worden gesteld;

„dat het district Natal, thans tot de afdeeling Ajer Bangis behoorende, uithoofde van zijne ligging wellicht beter van Tapanoeli of Siboga, waar de resident zal dienen te verblijven, zou kunnen worden bestuurd dan van Padang;

„dat bij algemeene regelingen dient te worden gelet op omstandigheden, die van gering gewicht schijnen te zijn en dus, ofschoon als zoodanig de benaming eener residentie kan worden beschouwd, deze evenwel niet als onverschillig kan worden aangemerkt;

„dat, bij den Maleier, de Batta's in minachting zijn en in die minachting zouden kunnen denken te deelen zoowel de districten welke, door geene Batta's bewoond, evenwel uithoofde van hunne ligging, evenals het evengemelde Natal, onder hetzelfde bestuur zouden moeten worden gebracht, als de zoodanige die zich reeds eenigszins boven dien ruwen staat van welken zij afkomstig zijn hebben verheven, zooals het geval is met Mandaïling; om welke reden het raadzaam voorkomt, den naam van Batta's te vermijden en aan de residentie, hunne landen bevattende, den naam te geven van Tapanoeli, en dezen aldus te ontleenen aan de alom bekende baai, waaraan de hoofdzetel zal gevestigd zijn. [1]

Deze beschouwingen werden aan Michiels medegedeeld; hij antwoorde, bij missive van 27 April 1843 nº 804 dat, aangezien de bevolking der afdeeling Natal hoofdzakelijk uit Batta's bestaat en

[1] De hier aangehaalde brief-zelf is ons niet bekend. Het citaat, boven medegedeeld, is getrokken uit het reeds vermeld besluit van 7 December 1842 nº. 1.

zelfs de voornaamste hoofden daarmede vermaagschapt zijn, er z. i. geene bedenkingen waren tegen het indeelen van Natal bij de residentie Tapanoeli, als zijnde het zelfs, wegens de nieuwe wederzijdsche handels- en andere betrekkingen, wenschelijk dat Natal en Mandaïling althans onder hetzelfde hoofdbestuur sorteeren."

Dienovereenkomstig werd besloten bij besluit van 27 Juli 1843 nº 1.

Was aldus de civiele organisatie geregeld, weldra kreeg ook de militaire haar beslag. Nadat op de dienaangaande ingediende voorstellen van kolonel Michiels' het legerbestuur was gehoord, volgde het Gouv. besluit van 1 Februari 1843 nº 3ª, omtrent welks ontstaan wij in eenige nadere bijzonderheden moeten treden, aangezien de bijlagen van Michiels' voorstel van 3 October 1842 niet zijn openbaar gemaakt en Lange (II, bl. 443—446) daaruit bijzonder weinig (en niet geheel juist) mededeelt.

Wat het hoofdwapen, de infanterie, betreft, — bij de organisatie van 1839 was gerekend op 157 officieren en 5046 minderen (1489 Europeanen, 219 Afrikanen en 3121 inlanders). Onder deze organisatie waren begrepen 4 veldbataljons (108 officieren en 2884 minderen), welke gerekend werden niet tot de vaste bezetting van Sumatra's Westkust te behooren. De overige troepen — 49 officieren en 2162 minderen — waren bestemd voor de bezetting van forten en posten, en werden samengevat onder de vreemde benaming van algemeen depôt (7ᵉ afdeeling).

Door den geheel in ons voordeel veranderden staatkundigen toestand waren al de posten niet meer noodig, die in vroegere jaren waren opgericht. De kolonel Michiels wenschte alzoo — om steeds krachtig te kunnen optreden — vier veldbataljons te behouden, maar de sterkte van het algemeen depôt met niet minder dan 27 officieren en 1342 man te verminderen.

Twee dier veldbataljons zouden ten allen tijde op Sumatra's Westkust noodig blijven en dienden dus bij de vaste bezetting van dat gewest te worden gerekend.

Die *vaste* bezetting zou dus voortaan bestaan uit:

het algemeen depôt (later garnizoensbataljon genoemd), sterk	22	officieren,	820	minderen
het 1e en 6e bataljon infanterie, sterk	54	"	1441	"
totaal . . .	76	"	2261	"
Tijdelijk zouden bovendien op de Westkust blijven het 10 en 11e bataljon, sterk	54	"	1441	"
zoodat de geheele sterkte bedragen zou	126	officieren,	3702	minderen.

Van de aldus minder in totaal benoodigde troepen zouden op Java twee nieuwe veldbataljons, ter vervanging van de blijvend voor Sumatra aangewezene (het 1e en het 6e) kunnen worden opgericht. Zoo al niet in letterlijken zin, dan toch in werkelijkheid, zou aldus aan het verlangen van het Opperbestuur — de terugkeer van twee bataljons naar Java — valdaan zijn.

De wijze, waarop Michiels de troepenmacht wenschte te verdeelen, blijkt uit de volgende opgaaf; bij vergelijking met onze vroegere mededeelingen zal de lezer kunnen nagaan welke posten nu vervielen.

Het garnizoensbataljon zou bezetten:

A. Noordelijke Afdeeling:

Singkel	met	4	off.	en	150	man.
Baros	〃	1	〃	〃	50	〃
Siboga	〃	2	〃	〃	75	〃
Nias	〃	1	〃	〃	50	〃
Tobing [1]	〃	4	〃	〃	159	〃

B. Residentie Ajer-Bangis en Rau:

Ajer-Bangis	met	2	off.	en	75	man.
Natal	〃	1	〃	〃	40	〃
Taloe	〃	2	〃	〃	75	〃

C. Padangsche Bovenlanden:

Padang Pandjang 1 off. en 75 man.

D. Padangsche Benedenlanden:

Poeloe Tjingko	1	off.	en	50	man.
Priaman	1	〃	〃	30	〃

Bij den staf van het korps behoorden verder nog twee officieren.

Door de veldbataljons zouden moeten worden bezet: Fort Elout, Rau, Fort de Kock, Paja Combo, Fort van der Capellen, Sidjoendjoeng, Solok, Kota Generaal Cochius en de hoofdplaats Padang, en wel:

door	het	1e	bataljon	Fort van der Capellen (2 comp.), Sidjoendjoeng (1 comp.) en Solok (3 comp.);
〃	〃	6e	〃	Padang;
〃	〃	10e	〃	Fort de Kock (3 comp.) en Paja Combo (3 comp.), en
〃	〃	11e	〃	Fort Elout (1 comp.) Rau (3 comp.) en Kota Generaal Cochius (2 comp.).

[1] Bij Gouv. besluit van 9 Maart 1844 nº. 5 werd bepaald dat de voor het district Angkola bestemde krijgsmacht niet te Tobing, maar te Padang Sidempoean zou gelegerd worden.

. Op elk dezer 9 plaatsen was, of moest nog opgeworpen worden, eene redoute voor 50 man, met infirmerie en magazijnen; die redoute werd in gewone tijden niet bezet, alleen bewaakt. Moest de mobiele macht uitrukken, dan liet zij de 50 het minst tegen vermoeienissen van den velddienst bestande manschappen achter tot bezetting der versterking.

Door de aanzienlijke vermindering van het aantal posten waren minder officieren zonder troepen (mil. administratie en geneeskundige dienst) en minder artillerie noodig. De totale vermindering der op Sumatra's Westkust aan te houden krijgsmacht zou alzoo, naar de voorstelling van Michiels, 38 officieren en 1528 minderen, benevens 48 paarden bedragen. Bij de behandeling dier voorstellen werden bij het legerbestuur enkele kleine wijzigingen in de cijfers gebracht; zoo werd b. v. het garnizoensbataljon vermeerderd met 11 man voor de oprichting van een subsistentenkader te Padang De vermindering werd dientengevolge 39 officieren en 1502 minderen.

Onder 's Konings nadere goedkeuring werden daarop, bij het reeds genoemd besluit van 1 Februari 1843, de gedane voorstellen bekrachtigd en aldus ook machtiging verleend tot de oprichting op Java van twee veldbataljons, ter vervanging van het 1e en 6e bataljon.

Nadat ook — in verband met de ontruiming van den post te Indragiri, en met het ter zijde stellen der vroegere plannen tot vereeniging van Palembang en Bengkoelen — nieuwe formatiën waren gearresteerd (besluit van 7 Maart 1843 nº. 7) voor Bangka, Riouw, Palembang en Bengkoelen [1], werd de gansche wijze waarop tot dusver aan de lastgevingen van het Opperbestuur was gevolg gegeven, aan de beoordeeling van den Minister van Koloniën onderworpen bij brief van 20 Maart 1843 nº. 77 La R kabinet.

Eene geheele mededeeling van dien brief zou geen nut hebben, maar wel meenen wij daarvan veel te moeten overnemen, voor

---

[1]

Voor	Banka . .	vroeger	20	offic.,	513	minderen,	nu	20	offic.,	582	minderen.
"	Riouw . .	"	6	"	201	"		6	"	201	"
"	Palembang	"	26	"	871	"		28	"	733	"
"	Bengkoelen	"	5	"	140	"		5	"	138	"
"	Indragiri	"	3	"	95	"		—	"	—	"
							te zamen	59	offic.,	1654	minderen,

(518 Europeanen en 1036 inlanders).

zoover nl. daaruit de meening van Merkus omtrent den staat van zaken op Sumatra's Westkust blijkt.

De omstandigheid, dat de opstand van Batipoe de aanleiding was geweest tot de bevelen van het Opperbestuur van 1 September 1841, deed Merkus schrijven:

„Het is waar, de opstand van Batipoe is schijnbaar in strijd met de geruststellende berichten, welke nog kort te voren omtrent den staat van zaken op Sumatra door den kolonel Michiels gegeven waren. Ik zeg schijnbaar, want in werkelijkheid is deze gebeurtenis aan bijzondere omstandigheden toe te schrijven en was zij minder gevaarlijk in hare aanleiding, wezenlijken omvang en strekking, dan men in Europa heeft gevreesd, — gelijk hieronder nog nader zal worden aangetoond.

„Zooals terecht door Uwe Excellentie wordt opgemerkt, hebben wij het democratisch beginsel bijna overal in de Padangsche Bovenlanden als het heerschende aangetroffen, en vordert onze duurzame vestiging aldaar het vervangen van dat beginsel door eene meerdere concentratie van macht en gezag in handen van eenige weinige hoofden, wier belangen meer onmiddellijk aan ons bestuur kunnen worden gehecht, dan die van eene menigte, op welke het moeielijk is dadelijken invloed te oefenen.

„Hieruit echter volgt ook van den anderen kant, dat, bij gemis van zoodanige hoofden, bij het ontstaan van oproerige bewegingen, onder volkeren, zoo verschillend van aard en belangen als op Sumatra worden aangetroffen, de eenheid ontbreekt welke aan dergelijke gebeurtenissen in landen, waar de aristocratische instellingen domineeren, zooals op Java, eene kracht bijzet, die tot hardnekkige worstelingen, tot langdurige en hoogst gevaarlijke oorlogen kan leiden.

„Vandaar, dat de secte der Padri's, welke zich aan de bevolking der Padangsche Bovenlanden had opgedrongen en de zwakke verdeelde macht, de oorspronkelijke Maleische instellingen eigen, had vervangen door de kracht van eenheid, onze overheersching zoolang het hoofd heeft kunnen bieden.

„Deze ons zoo vijandige en bij den Sumatraan gevreesde priesterheerschappij welke, bij de dikwijls met afwisselende kansen gevoerde oorlogen, ons zware opofferingen aan menschen en geld heeft opgelegd, is door den val van Bondjol in 1837 en dien van Daloe Daloe in 1838 vernietigd; zoodat na dat tijdstip het eiland Sumatra als het ware in zijn normalen staat, dat is onder de werking der democratische beginselen was teruggebracht, en de taak kon worden onder-

nomen om aan de vestiging van ons gezag aldaar de hand te slaan door eene langzaam te verkrijgen wijziging in den bovenbedoelden zin.

"In dien staat heb ik Sumatra bij mijne komst aldaar in 1839 gevonden, behoudens, dat toen reeds eenige maatregelen tot uitbreiding van ons gezag genomen waren, omtrent de bespoedigde invoering van welke ik niet ten volle met den kolonel Michiels eenstemmig heb gedacht en aan welke daarom ook geen gevolg is gegeven.

"Dit verschil van gevoelen neemt echter niet weg, dat ik het in de hoofdzaak met den kundigen hoofofficier, aan wien de leiding der zaken op Sumatra is toevertrouwd, in zoover volkomen eens ben, dat voor de stoornis der algemeene rust op Sumatra, vooral sedert de vernieling der secte van de Padri's, geene bijzondere vrees behoeft te bestaan; dat de opstand van Batipoe plaatselijk is geweest en aan bijzondere, o. a. ook familie-omstandigheden zijn ontstaan en kortstondige ontwikkeling verschuldigd is, en dat, nu eenmaal het grootste gedeelte van het eiland in de laatste jaren betrekkelijk zonder veel inspanning ons gezag heeft erkend, de gelegenheid bestaat om, door het ongemerkt vestigen van een meer zelfstandig inlandsch bestuur -- welk doel door den kolonel Michiels als genoegzaam reeds bereikt wordt voorgesteld — het middel te vinden om door onzen invloed de bevolking naar onze inzichten te leiden.

"Dat de opstand van Batipoe, welke in Nederland zoo ernstige ongerustheid heeft gebaard, slechts plaatselijk is geweest, bewijst de luttele bijval, door de naburige volkeren daaraan verleend, zoowel als de volledige demping daarvan bij de eerste krachtsontwikkeling van onze zijde, ongeacht het oproer, door gemis aan vastberadenheid en oordeel van den kant van eenige onzer officieren, in den aanvang zich onbelemmerd had verspreid.

"De redenen, welke door den kolonel Michiels als aanleiding tot den opstand worden aangewezen, zijn gegrond. Batipoe was, ten koste den bevolking, groot en machtig geworden tijdens de oorlogen welke den val van Bondjol zijn voorafgegaan. Door den veranderden staat van zaken teleurgesteld in zijne verwachting om zijn aanzien en zijne inkomsten nog vermeerderd te zien door het uitoefenen eener opperheerschappij, strijdig met de natuurlijke rechten welke, na de verdrijving der Padri's, aan de bevolking terugkwamen, heeft hij, misbruik makende van het vertrouwen, hetwelk door het Gouvernement, op grond der diensten, door hem steeds aan ons bewezen, in hem werd gesteld, en wellicht eenigszins gedwongen

door de handelingen zijner aanverwanten, eenen afval gewaagd welke hem binnen weinige dagen ten gronde heeft gericht.

„De opstand van Batipoe kan alzoo niet worden aangewerkt als een bewijs, dat de algemeene rust op Sumatra voortdurend zou zijn bedreigd en ons bestaan aldaar, door de herhaling van soortgelijke gebeurtenissen, lichtelijk zou kunnen worden in de waagschaal gesteld".

Alsnu overgaande tot de bespreking van de wijze, waarop aan de bevelen des Konings uitvoering is gegeven, — waarbij wordt opgemerkt dat onder „niet-bemoeïïng met het inlandsch bestuur" verstaan moet worden „zoo min mogelijke inmenging in zaken van huishouding, rechtspleging enz., want politiek en administratief is onze aanraking met de bevolking onvermijdelijk, willen wij ons als soliede gevestigd beschouwen en eenmaal de vruchten plukken welke dier vestiging noodwendig ten doel heeft gehad", — verwijst Merkus naar „het belangrijke stuk, onder dagteekening van 3 October 1842 La Q zeer geheim door den kolonel Michiels ter zake gediend"; daaruit zal men de gedragslijn kunnen „beoordeelen welke *in de tegenwoordige omstandigheden*, naar de hierbestaande beschouwingen, ten aanzien van Sumatra wordt voorgeschreven".

Hieromtrent schrijft de waarnemende Gouverneur-Generaal verder:

„Zonder voor uitgemaakt aan te nemen dat de nog slechts kortstondige werking der ingevoerde regelen van bestuur, dan wel het zedelijk en materieel overwicht, door ons sedert 1837 verkregen, reeds ten volle heeft doen verkrijgen hetgeen door Uwe Excellentie als het gevolg van een langjarig bezit wordt verwacht, nl. het vervangen van het democratisch door het aristocratisch beginsel in de maatschappelijke samenstelling der bevolking van Sumatra, ben ik echter met den kolonel Michiels van gevoelen dat ons gezag in die landen, welker inbezithouding wordt voorgesteld, stevig genoeg gevestigd is om geene buitengewone, d. i. de beschikbare middelen te boven gaande krachtsontwikkeling te vorderen voor de instandhouding en geregelde werking van het bestuur aldaar, mits slechts de middelen aanwezig zijn om de algemeene orde te handhaven en om, desgevorderd, den tegenstand te voorkomen of te verijdelen welke hier en daar door plaatselijke oorzaken kan ontstaan; een voorzorg, welke niet alleen voor Sumatra, maar voor alle Europeesche koloniën in de Oostersche zeeën een noodwendige vereischte blijft.

„Terecht gaat de kolonel Michiels uit van de meening, dat door

het gedeelte der Oostkust, waarvan de tot het Gouvernement der Westkust behoorende posten moeten worden ontruimd, moeten worden verstaan de lagere landen ten oosten van de kapitale bergen gelegen, waarvan de inbezithouding bij de niet-vestiging van ons gezag aan de plaatsen, gelegen aan de monding der rivieren op de Oostkust, van geen dadelijk belang voor ons is, gelet de leiding, aan het vervoer der producten naar den Westkant van het eiland gegeven....

„Eene aanmerkelijke vermindering van het personeel ter Westkust van Sumatra, zoomede wellicht, in verband hiermede, het in dienst stellen van een paar inspecteurs van jaren en ondervinding in voege als door Uwe Excellentie wordt bedoeld, zou alleen dan voor verwezenlijking vatbaar zijn, wanneer tot behoud van Java of ter voorkoming eener belangrijke uitbreiding der algemeene lasten der kolonie ten koste der voor Nederland bestemde baten, had moeten worden overgegaan tot de opoffering van schier al de voordeelen, welke wij door den loop der gebeurtenissen in de laatste jaren, onbetwistbaar op Sumatra verkregen hebben en waarvan het bezit en de belangrijkheid buiten verhouding staan tot de vermindering van uitgaven, welke uit die opoffering zou kunnen voortvloeien.

„Thans, nu de noodzakelijkheid tot die opoffering niet bestaat, maar integendeel het welbegrepen belang van het moederland vordert dat het door ons in bezit te houden gedeelte van Sumatra met krachtige hand worde dienstbaar gemaakt tot het bereiken der eindoogmerken welke onze vestiging aldaar ten doel heeft, — thans zal een oogopslag op de kaart, op de uitgestrektheid der landen, tot het gebied van de Westkust behoorende, voldoende zijn om te bewijzen dat niet met slechts enkele ambtenaren, hoe ervaren en werkzaam ook, de dienst aldaar naar behooren zou kunnen worden aan den gang gehouden.

„Mindere ambtenaren, onder welken titel dan ook, zijn onmisbaar om den administratieven schakel te vormen welke vereischt wordt om het inlandsch en Europeesch gezag in onderlinge overeenstemming, ten nutte van den dienst te doen werkzaam zijn.

„Ik erken gaarne, dat onbedreven jongelieden niet zijn aan te bevelen als middel om met den inlander in dagelijksche aanraking te komen; doch is men in den aanvang genoodzaakt geweest om over deze consideratie heen te stappen, gelet de weinige genegenheid, welke in het algemeen bij de Indische ambtenaren werd aangetroffen om op geringe bezoldigingen zich aan de gevaren

van en ontberingen aan den dienst op Sumatra verbonden, bloot te stellen, de tijd en onze meerdere vestiging aldaar hebben in deze een heilzame verandering gebracht; want eensdeels zijn de jonge ambtenaren, op Sumatra aanwezig, thans toegerust met meer ondervinding en kennis van land en volk, en anderdeels maakt de zich meer en meer vestigende staat van zaken aldaar de keus van geschikte personen voor den dienst op Sumatra dagelijks minder beperkt....

„Omtrent mijne verrichtingen tot aanvankelijke regeling van het civiel bestuur ter Westkust van Sumatra verwijs ik verder tot de memorie van den kolonel Michiels, welk stuk eene mate van zaakkennis en dienstijver aantoont welke den schrijver tot lof verstrekt."

Verder licht Merkus de vastgestelde militaire organisatie toe. Uit die toelichting vermelden wij slechts, dat de sterkte der troepen in de laatste jaren steeds vrij belangrijk beneden de formatie was gebleven. Zij bedroeg:

de 1en Januari	1839:	176 officieren,	5000	minderen.
	1840:	185 „	5081	„
	1841:	184 „	4541	„
	1842:	201 „	5160	„
	1843:	196 „	4968	„

Uit den brief van Merkus en zijne bijlagen blijkt, dat krachtens een den 13n Januari 1843 te Indragiri gesloten tractaat den 16n d. a. v. onze post te Pakan Laïs werd opgebroken. Het tractaat werd goedgekeurd bij geheim besluit van 29 Maart 1843 La X.

Tot de ontruiming van den post te Moeara Kompeh (Djambi), berichtte Merkus, was nog niet overgegaan. Zij was „in vele opzichten bedenkelijk voor de veiligheid en de belangen der residentie Palembang, welke bezitting hierdoor opnieuw zou worden blootgesteld aan de gedurige invallen van een roof- en woelziek volk; die ontruiming was vooral bedenkelijk bij de tegenwoordige gesteldheid van het rijk van Djambi, omdat de kortelings opgetreden Sultan, die onze belangen was toegedaan, te kampen heeft met eene machtige oppositie, en zich na ons vertrek uit zijn rijk moeilijk zal kunnen staande houden. Ook zouden de sluikhandel, de slavenhandel en de zeeroof opnieuw onbeteugeld gedreven worden." De resident van Palembang had bovendien in zijne missive van 18 December 1842 geheim La I er op gewezen dat „bijaldien de ontruiming van Djambi door de Nederlanders plaats vond en met den Sultan van dat rijk een nieuw

contract gesloten werd, de indruk allernadeeligst zou werken op de gezindheid, zoowel der grooten als der bevolking van Palembang, aangezien ook dezen gaarne het vertrek der Nederlanders uit hun gebied zouden zien en zij, die in hun eigenbelang het Nederlandsch Gouvernement aanhangen en getrouw zijn, zouden bevreesd worden dat, ook eenmaal Palembang ontruimd wordende, hun gezag, invloed en rijkdom verloren zou gaan wanneer zij de Nederlanders nu getrouw bleven."

Merkus meende echter, in overeenstemming met den Raad van Indië dat, met het oog op de bevelen des Konings, ondanks alle bedenkingen tot de ontruiming moest worden overgegaan "tenzij de veiligheid van den Sultan en zijne wenschen mochten vorderen die ontruiming nog eenigen tijd uit te stellen." Hij zou den resident nader bepaalde voorschriften deswege geven [1].

Het verdere gedeelte van den brief van Merkus bevat eene wederlegging van de beschouwingen van den generaal De Stuers, welke

---

[1] Het valt buiten ons bestek, hier uitvoerig de over het bezet houden van Djambi handelende correspondentie terug te geven. Slechts zij vermeld, dat de Sultan van Djambi ten sterkste aandrong op de handhaving der bestaande regelingen: «de bewilliging, om alleenheerschend vorst te zijn, kon hem alleen door de noodzakelijkheid afgedwongen worden.» De resident van Palembang schreef, dat, onmiddellijk nadat wij Djambi zouden hebben verlaten, de Sultan verdreven of vermoord zoude worden; het rijk van Djambi zou een prooi worden van partijschappen en burgeroorlog, en Palembang zou daarvan in niet geringe mate den terugslag ondervinden.

Merkus, nu overtuigd dat het verlaten van Djambi «schromelijke uitkomsten na zich sleepen zou,» vroeg (missive van 11 Februari 1844 n° 37, H kabinet) nadere bevelen. Daar de inkomsten van Djambi in totaal, met inbegrip der in- en uitgaande rechten, per jaar slechts ƒ 3400 beliepen, en eene geheele vrijstelling van den handel dus geene «noembare winstderving voor het gouvernement» zou medebrengen, achtte hij die vrijstelling wenschelijk, om den «overmachtigen en naijverigen nabuur» de overtuiging te schenken «dat onze occupatie van Djambi geenszins aan financieele oogmerken was toe te schrijven» en dien nabuur alzoo «alle verdere redenen of voorwendsels tot vertoogen te ontnemen.»

Baud deed dienovereenkomstig een voorstel aan den Koning. Ingevolge kabinetsbrief van 2 Augustus 1844 geh. la. D 32 werd de Gouverneur-Generaal alzoo gemachtigd «Djambi niet te ontruimen zoolang de rust van Palembang eene voortdurende bezetting van dat land mocht vorderen, maar, zonder eenigen ophef, aldaar in werking te brengen een van differentieele rechten ontdaan tarief.»

Ook uit dezen loop van zaken blijkt, gelijk wij reeds opmerkten, dat de bezwaren der Engelsche niet golden onze *inbezitneming*, maar alleen het door ons gevolgde stelsel van differentieele rechten, dat ontegenzeggelijk de Engelsche handelsbelangen benadeelde.

door dezen (zie boven blz. 397) in 1841 aan den Minister van Koloniën aangeboden waren en zoo over den opstand van Batipoe als, bij eene volgende gelegenheid, over het op Sumatra aangenomen stelsel van bestuur handelden. Zoowel om de belangrijkheid dier wederlegging, als omdat des generaals beschouwingen ook voorkomen in zijn later door den Hoogleeraar Veth uitgegeven werk, is het ter juiste waardeering niet overbodig hier aan de opmerkingen van Merkus eene plaats te verleenen:

„Wanneer de generaal-majoor De Stuers, wiens kennis, beradenheid en doorzicht door mij hoog worden geschat, beter bekend was geweest met den stand van zaken op het oogenblik dat hij zijne nota's schreef, zou hij buiten twijfel zelf ingezien hebben dat vele zijner aanmerkingen ongegrond zijn, als uitgaande van verkeerde voorstellingen; en dat zijne raadgevingen eensdeels haar nut hebben verloren doordien in vele opzichten (zonder dat men ze kende) dienovereenkomstig is gehandeld, anderdeels hare toepassing door veranderde omstandigheden niet geschieden kan.

„De generaal heeft getracht de aanmerking te gemoet te komen dat men, na eenige jaren verwijdering uit Indië, vreemd aan de zaken wordt, stellende dat dit waar kan zijn voor de kennis van het personeel, maar niet voor begrippen die altijd en overal waarheid uitmaken. [1] Maar daarbij is uit het oog verloren dat die begrippen, om waarheid te blijven, moeten steunen op grondige kennis van land, volk, zeden, gewoonten, rechtsbegrippen, staathuishoudelijke instellingen, politieke verhoudingen; — en dat, die kennis zich niet dan langzamerhand ontwikkelende, de wellicht te vroeg gevormde begrippen, zoo niet veranderen, althans aanmerkelijk wijzigen.

„Het spreekt daarom van zelf dat eene verwijdering uit een gewest, waarvan men zich vleien kan min of meer volledige kennis te hebben verkregen, zooals met Java het geval is, de aanspraak niet veel vermindert om over de aangelegenheden van dat gewest te blijven oordeelen; maar ditzelfde mag niet beweerd worden ten aanzien eener verwijdering van een land als Sumatra, waarvan sedert 1820 voortdurend nieuwe kennis is verkregen, zoodat, welke vorderingen daarin juist sedert het vertrek van den generaal De Stuers ook gemaakt zijn, men nauwelijks zou durven verzekeren niets of niet veel meer te hebben te leeren.

„Na deze korte uitweiding zal het Uwe Excellentie niet verwon-

[1] De Stuers, Vestiging en Uitbreiding enz. Inleiding bl. XXIV.

deren, mij te zien beweren dat de generaal is uitgegaan van verkeerde informatiën, of van voorstellingen en veronderstellingen voor welke geene, of geene genoegzame gronden hebben bestaan. Zijne beschouwingen over den opstand van Batipoe in 1841 zullen dit ook voor Uwe Excellentie ten klaarste bewijzen.

„„De beweging, zoo zegt de generaal, heeft eene groote uitbreiding gehad. Batipoe gaf het signaal van den opstand. Geheel Tanah Datar, dat ons nooit was afgevallen, waar ons Fort Van der Capellen, ons oudste etablissement, nu verlaten werd, en alle onze districten die dat landschap omgeven, hebben aan den opstand deel genomen. In een woord, die opstand schijnt algemeen te zijn geweest. De ramificatie was zoo wèl geregeld, dat in een oogenblik alle bergpassen genomen, de bruggen vernield en overal onze communicatiën afgesloten waren, terwijl meest alle onze forten en posten bereids verlaten en afgeloopen waren. Het getal slachtoffers moet aanmerkelijk zijn geweest [1] en de materieele verliezen, door de verwoesting ontstaan, onschatbaar; maar hiervan zal men niets vernemen, het is genoeg dat men nieuwe bijdragen kan leveren tot de menigvuldige blijken van onverschrokkenheid en loffelijke volharding, welke de geschiedenis onzer wapenen op Sumatra vervult en nieuwen luister bijzet!„ „ [2]

„Bijna iedere regel dezer beschouwingen bevat eene verkeerde voorstelling.

„De beweging van Batipoe heeft geene groote uitbreiding gehad. Zij heeft zich bepaald tot dat district, dat onbeduidend is, en zich eenige oogenblikken uitgestrekt tot Fort de Kock in Agam en Fort Van der Capellen in Tanah Datar, het eerste op eenen afstand van 25, het andere op een van 10 à 12 palen van Batipoe gelegen.

„Batipoe gaf, dit is waar, het signaal van den opstand, maar *niet* geheel Tanah Datar nam aan dien opstand deel. Dit bepaalde zich tot de kampongs aan Batipoe grenzende, die natuurlijk werden medegesleept. Het fort Van der Capellen werd verlaten, maar zonder nog aangevallen te zijn en zonder noodzakelijkheid, gelijk de uitkomst van het tegen den commandant gevoerd proces, dat door veroordeeling is gevolgd, heeft bewezen. Wel ver van algemeen te zijn geweest, was de opstand slechts partieel en waar de generaal gelezen heeft dat de ramificatie zoodanig geregeld was dat in een

[1] De Stuers, II blz. 155.
[2] Verg. De Stuers, Inleiding blz. XXV.

oogenblik de bergpassen ingenomen, de bruggen vernield en de communicatiën afgesneden waren, laat zich niet verklaren, want juist het tegendeel heeft plaats gehad. Inderdaad mag men zich verwonderen, dat de voorname bergpas, door welke de kolonel Michiels de Padangsche Bovenlanden is binnengerukt, nauwelijks door de muitelingen was bezet en dat de daarin bestaande, vrij aanzienlijke brug niet vernield was geworden. Zoo weinig waren de communicatiën gestremd, dat twee compagnieën zonder de minste ontmoeting van Paja Combo naar Fort de Kock zijn getrokken en de zwakke bezetting van Fort Van der Capellen, uit 40 — meest inlandsche — manschappen bestaande, met een gering verlies, door de bergpas van Tandjong Alam, de hoofdplaats Paja Combo heeft bereikt. Hoe de generaal kan beweren dat alle onze forten en posten bereids verlaten of afgeloopen waren is moeielijk te begrijpen, daar alleen het fort Goegoeq Malintang is bezweken, hetwelk zelfs niet gebeurd zou zijn bijaldien de luitenant-kolonel Neuhaus van het naburig Fort de Kock was voortgerukt. Verder is geen enkel fort, geen enkele post genaderd, veel minder berend of afgeloopen. Het getal slachtoffers is niet belangrijk geweest; het heeft zich bepaald tot 2 alleen reizende officieren en 2 geïsoleerde ambtenaren. Wel ver dat de materieele verliezen door verwoesting „onschatbaar" zouden zijn geweest, hebben deze bij eene nauwkeurige taxatie, naar welke zij door de bevolking zijn vergoed, aan Gouvernementsgoederen bedragen *f* 133,441 : 46, en aan particuliere eigenaren *f* 25,829 : 92; bedragende deze laatste som 50 à 60 pCt. van de wezenlijk door ambtenaren of officieren geleden schade.

„Hiervan, beweert de generaal, zou men niets vernemen; maar integendeel is van dit alles in de minste bijzonderheden gebleken, en het is dus niet genoeg geweest, zooals op eene bittere wijze wordt te kennen gegeven, nieuwe bijdragen te leveren tot militairen roem. De met zooveel eenvoudigheid en nederigheid gestelde rapporten van den kolonel Michiels lezende, zal niemand daarin de strekking vinden welke hier het bestuur wordt aangewreven; en het is juist daarom, mijns inziens, dat de zucht, om op de verdienstelijke militaire macht te smalen, nauwelijks verschoonbaar kan worden geacht bij hem, die eenmaal aan haar hoofd heeft gestaan.

„De generaal De Stuers vermeent verder, dat de opstand van Batipoe een tegenhanger zou zijn van dien van Bondjol [1]. Intusschen

[1] Zie De Stuers, Inleiding bl. LXXVI.

is geen der kenmerken van den laatsten te vinden in den eersten. Noch godsdienstig, noch staatkundig fanatisme zijn de drijfveeren van Batipoe's opstand geweest. Geen enkele trek van des generaals schildering van den Bondjolschen langdurigen, hardnekkigen en kostbaren oorlog kan dienen voor de Batipoesche onderneming, die zonder groote inspanning en kosten binnen weinige dagen werd onderdrukt. Geheel strijdig met het gebeurde is de voorstelling dat „„de pogingen, die de onzen hebben aangewend om het oproer te dempen, hopeloos waren; dat het overwinnen was of sterven, dat het met geringe detachementen gelukt is zich overal dag te maken en de verlaten en afgeloopen posten weder zoo goed mogelijk te bezetten.""

„Het is waar, het fort, of het reduit, van Goegoeq Malintang is zwak bezet en voorzien geweest, en daardoor bezweken. Maar mag daaruit afgeleid worden dat men nergens voor onrustige bewegingen bereid was? En hebben de bezettingen der XIII Kota's, Padang Riboe-Riboe, Fort de Kock en Paja Combo niet gediend om er zoo spoedig een einde aan te maken als zij waren ontstaan?

„Uit de rust, welke gedurende zijn bestuur in de Padangsche Bovenlanden heeft bestaan, wil de generaal De Stuers bewijzen, dat de inlander niet tegen ons zal opstaan als er orde bestaat en men zich vreedzaam jegens hem gedraagt [1]. Hiertoe ligt opgesloten dat thans, naar des Generaals meening, het tegendeel zou hebben plaats gehad. Intusschen durf ik plechtig verklaren, dat in alle de Sumatrasche binnenlanden de meest mogelijke orde heerschte; dat een geregeld, zacht en leidend bestuur het minder verdraagzaam militair gezag, hetwelk gedurende den Bondjolschen oorlog noodwendig meer moest gelden, had vervangen; dat geene voorbeelden bestonden van mishandelingen of verongelijkingen; dat geene opbrengsten hoegenaamd worden geheven en daartegen alle diensten geregeld betaald. Ofschoon dus gaarne met den generaal instemmende, dat de inachtneming van al het voorschrevene moet leiden tot stille onderwerping, zou men verkeerd doen daarop volkomen staat te maken, gelijk uit het met Batipoe gebeurde genoegzaam is gebleken. Juist dit voorbeeld is alles afdoende, omdat dit hoofd door het blind in hem gesteld vertrouwen geheel op zichzelven was gelaten, buiten bemoeienis van eenig Europeesch ambtenaar en vrijgesteld van alle diensten, zelfs tegen betaling; en desniettemin is de regent, die 's Gouvernements-

[1] Verg. De Stuers, II bl. 158.

inkomsten en gunsten genoot en door het Gouvernement niet in het minst bemoeielijkt werd, opgestaan.

„Wanneer dit alles nu naar waarheid is voorgesteld, zooals ik Uwe Excellentie plechtig durf verklaren, tengevolge niet-alleen van de geloofwaardigste rapporten, maar ook van eigen ondervinding, — dan vraag ik met wat recht een ambtenaar, hoe kundig en bekwaam ook, op 5000 mijlen verwijderd en sedert 12 jaar vreemd aan het bestuur, enkel naar eigen en ik moet zeggen verouderde voorstellingen, kan en mag verklaren dat het antwoord op de vraag, wat den regent van Batipoe tot zijnen verraderlijken stap heeft kunnen bewegen, dat dit antwoord, waarbij deze stap wordt toegeschreven aan kuiperijen, eene inwendige partij van woelgeest, roof- en plunderzucht, „„met zekeren dwang is opgesteld door iemand die de kunst verstaat de zaken te verbloemen"" ? [1]

„Buiten twijfel is het intusschen dat het verraad van den regent van Batipoe die oorzaken, en waarschijnlijk ook teleurstelling en heerschzuchtige inzichten tot grond heeft gehad. Hij-zelf heeft niet anders verklaard dan dat hij aan eene tegenover hem staande partij heeft moeten toegeven. Aan rooven en plunderen onder de bescherming van onze wapenen gewoon; genoodzaakt geweest om zich, bij de verovering der XIII Kota's, daarvan te onthouden, was het bekend dat hij daarnaar haakte en gaarne bij de gezaghebbers aandrong op uitbreiding van gezag en gebied, hetwelk naar zijne begrippen niet dan met geweld was te verkrijgen. Als 's Gouvernements bondgenoot had hij, dit mag men vermoeden, verwacht meer gezag over naburige landen te verkrijgen dan de politieke verhoudingen hebben toegelaten hem te vergunnen. Ziedaar de oorzaken, welke, hetzij gezamenlijk of ieder afzonderlijk, den regent van Batipoe hebben gedreven tot daden, waarvan hij de roekeloosheid te laat heeft ingezien.

„Het zal, zoo ik vertrouw, niet noodig zijn omtrent dit onderwerp hier meer bij te voegen, zullende het vorenstaande voldoende zijn om Uwe Excellentie te overtuigen dat de nota's van den generaal De Stuers met te veel voor- en tegeningenomenheid zijn geschreven, om den inhoud niet met de uiterste behoedzaamheid aan te nemen.

„Ook met zijne denkbeelden over de uitbreiding van 's Gouvernementsgezag over Sumatra zal dit moeten plaats hebben. Zoo wordt al bij den aanvang der nota van 11 September 1841 beweerd [2] „dat

[1] Verg. De Stuers, II blz. 157 en 158.
[2] Id. I bl. 141.

de Indische Regeering, door schitterende vertoogen en verbloemde voordrachten weggesleept, hoopte een gunstigen uitslag te zien; dat ondertusschen gestadig aan hulp van Batavia toegezonden werd, vergoed door de aankondiging van eene of andere hoog opgesmukte verovering; dat men meestal echter middelen vroeg om zich uit den nood te redden, die telkens werd voorgedragen als eene gunstige crisis, die tot een afdoend evenement leiden zou; dat men zoo is voortgerukt totdat men eindelijk eene uitgebreidheid heeft bezet welke ons eenen onoverkomelijken last op de schouders heeft geladen, en dat op lange na niet aan het plan, dat men zich gevormd had, is voldaan."

„Instede van aan de zucht tot gisping en afkeuring toe te geven had, dunkt mij, de generaal De Stuers voorzichtiger gedaan, met bedaardheid na te gaan of de uitbreidingen op Sumatra niet meer toe te schrijven zijn aan den gewonen en natuurlijken loop van zaken dan aan verkeerd gevormde ontwerpen. Het bestuur toch kon in 1830 niet wel gedoogen dat zijn grondgebied werd aangerand en door den vijand bezet! De vestiging van oproerige hoofden te Naras, in de nabijheid van Priaman, moest daarom aanleiding geven tot vijandelijkheden die, naarmate de tegenstand toenam, verder moesten leiden dan men zich had voorgesteld; en zoo volgde de eene verovering de andere op en werd men, ondanks zich-zelven, gewikkeld in al de kansen van oorlog, die daaraan verbonden zijn, totdat de Commissaris-Generaal Van den Bosch, de wending der omstandigheden volgende, een geregeld plan van uitbreiding en onderwerping voorschreef, hetwelk gezegd kan worden grootendeels tot stand te zijn gebracht.

„Bij mijne komst, als Gouvernements-commissaris, was dat plan, voor zoover uitvoerbaar te achten, voltooid, zonder dat men „zich een onoverkomelijken last op de schouders had geladen", tenzij men als zoodanig mag beschouwen eene meer talrijke en kostbare militaire bezetting en een grooter personeel voor de werking van het bestuur; waartegen dan echter in billijkheid moeten gesteld worden de meer aanzienlijke inkomsten, welke de uitgaven nagenoeg dekken en vooral de indirecte voordeelen, welke de Nederlandsche handel reeds gevonden heeft en nog vinden kan op het ruim voor hem geopend veld.

„Het geschiedkundige der uitbreidingen van gebied, in de nota van den generaal De Stuers voorkomende is, wat de feiten betreft, waar; maar daarbij is vergeten melding te maken van de oorzaken, welke tot den gedurigen voortgang hebben geleid. Waren deze aan-

geduid geworden, dan zou men kunnen zien dat de ondragelijke, met meer gruwelen dan ooit door onze macht in het krijgsgevoel zijn gepleegd, vergezelde aanmatigingen der priesterfactie en de tegenstand der aan voorvaderlijke gebruiken en instellingen hechtende bevolking, een groot gedeelte van Sumatra in eenen staat van onrust en verwoesting brachten, die min of meer invloed moest oefenen op de rechtstreeksche Gouvernements-bezittingen en, hetzij dan terecht of ten onrechte, leidden tot inmenging van zijne belangen met die der twistende partijen, welke, eenmaal plaats hebbende, bezwaarlijk hare grenzen weet te bepalen. Trouwens, die twisten en oorlogen waren van zoodanigen aard, dat aan blijvende bevrediging niet was te denken en dat hun einde niet was te voorzien zonder de volkomen onderwerping van eene der partijen. Met dat inzicht werd dan ook de oorlog tegen Bondjol ondernomen, van welks val de heerschappij der Padrische secte of die van het Gouvernement moest afhangen: en het was met hetzelfde inzicht dat de laatste overblijfselen dier secte, onder het hoofd van Tamboesei, te Daloe Daloe werden vervolgd en ten onder gebracht.

»Hiermede was de eigenlijke oorlog geëindigd, want zoowel de voor de veiligheid der hoofdplaats Padang zoo noodzakelijke onderwerping der XIII Kota's als de inbezitneming van Baros en Singkel, welke plaatsen konden beschouwd worden tot 's Gouvernements gebied te behooren, zijn gebeurtenissen die van zelf moesten volgen zoodra het hoofddoel was bereikt: en zelfs de opstand van Batipoe is enkel te beschouwen als eene dier perturbatiën, welke in alle onderworpen landen zijn te voorzien als stuiptrekkingen eener machtelooze partij.

»Uit de correspondentie, door mij als Gouvernements-commissaris op Sumatra met den Gouverneur der Westkust gevoerd, kan men zien dat reeds in 1839, ook naar mijn gevoelen evenals naar dat van den generaal De Stuers, geen belang bestond om de landen van Tamboesei en den te ver uitgebrachten post aan de Oostkust te Bila bezet te houden: maar om geheel andere redenen, hierin bestaande dat die landen, uithoofde hunner onbeduidendheid en armoede, op geenerlei wijze den omslag en de kosten van hun bestuur en beveiliging konden goedmaken. Ware het anders geweest, dan had ik er wellicht anders over gedacht. Thans is door den kolonel Michiels aan dezelfde denkbeelden gevolg gegeven door de ontruiming van Bila, Daloe-Daloe en Pertibi, waaraan in werkelijkheid niets verloren is.

»Met het gevoelen van den generaal daarentegen, dat men zich

zou moeten bepalen tot de bezetting van Rau en Natal ten Noorden, kan ik mij niet vereenigen, want dan zouden de zeer licht te bezetten en te behouden valleien van Mandaïling en Angkola, die de van de Maleische landen aanvangende valleien van Loeboe Sikaping en Rau met Tapanoeli verbinden, aan zich-zelve overgelaten worden en de samenhang verbroken zijn onzer gezamenlijke bezittingen in de binnenlanden van Sumatra. Ik houd mij verzekerd dat, had de generaal gedeeld in de kennis welke sedert zijn vertrek van die gewesten is verkregen, door hem met deze beschouwing zou zijn ingestemd.

„In al de bijzonderheden te treden waarin zich de generaal begeven heeft, zou weinig nut aanbieden en omslachtig worden; ik zal mij dus slechts met korte woorden tot eenige punten bepalen.

„Avontuurlijke expeditiën, zoo zij al ooit hebben plaats gehad, zijn in de laatste jaren zeer zeker niet ondernomen; zij behoeven dus niet „strengelijk te worden ontzegd."

„De discipline, welke de generaal zegt dat verwaarloosd wordt, te herstellen is niet noodig, aangezien de strengste krijgstucht wordt in acht genomen en de aanbeveling dus steunt op eenen erroneusen grond.

„De handelmaatschappij zal wel het best hare belangen kennen; het zou noch voorzichtig, noch verstandig zijn, leiding aan hare zaken te geven.

„De bezuinigingen op de transportmiddelen zijn reeds voorlang, speciaal door mij-zelven, ingevoerd door afschaffing van de kostbare établissementen waar zij niet volstrekt noodzakelijk zijn; niet-alleen van Padang naar de nabij gelegen posten, welke onder het bestuur van den generaal waren bezet gebleven, bestaat de meest wenschelijke veiligheid, maar ook over de geheele uitgestrektheid der bezette landen worden alle behoeften zonder moeite en *zonder escorte* vervoerd.

„Overigens geloof ik met den generaal, dat het thans raadzaam is, de weldaden van den tijd, van rust en van handel te verbeiden; maar dit is reeds gedurende drie jaren in acht genomen en vereischt dus mede geene regeling. Zoo nog aan uitbreiding kon worden gedacht, zou zij moeten plaats hebben Z. O. waarts van Padang, naar de bovenlanden van Djambi en Palembang. Die streken zijn nog weinig bekend; alleen met het landschap Korintji zijn, tijdens mijn verblijf te Padang, betrekkingen aangeknoopt welke tot vriendschappelijke overeenkomsten hebben geleid. Het uitbrengen van posten in die landen, waarvan het voorname product, goud, ge-

deeltelijk naar Padang, gedeeltelijk naar Bengkoelen, Djambi en Palembang vloeit, zou vooralsnog geen nut aanbrengen. De Zuidelijke Afdeeling van Padang, welke onder een geregeld bestuur is gebracht en waar aanzienlijke aanplantingen van peper hebben plaats gehad, zal van die vriendschappelijke verhouding voordeel kunnen trekken.

»Over het al of niet wenschelijke, om de uitmondingen der aan de Oostkust van Sumatra uitloopende rivieren te bezetten, is het overbodig geworden te handelen na den stelligen last om daaraan geen gevolg te geven en zelfs de reeds gevestigde posten in te trekken.

»Uit het bovenstaande zal Uwe Excellentie ontwaren dat, hoe gaarne ik van de voorlichting van den verdienstelijken generaal De Stuers wensch gebruik te maken, zijne aanteekeningen voor mij weinig nut hebben. In dit geval moet ik zeggen dat, na eene verwijdering van twaalf jaren, gedurende welke eene geheele omkeering van zaken werd tot stand gebracht, welke het niet mogelijk is van verre in hare bijzonderheden te volgen, de generaal niet meer kan geacht worden op de hoogte te zijn om met bevoegdheid over den stand van zaken en de regeling van het bestuur te oordeelen, vooral met de vooringenomenheid van eigen inzichten en handelingen, en tegeningenomenheid van alle andere, zooals door hem aan den dag zijn gelegd.

»In zijnen brief, ten geleide der laatst behandelde nota, wordt verondersteld dat ik in mijne commissie op Sumatra te nauw gebonden zou zijn geweest door de instructiën van den graaf Van den Bosch [1]. Ook hierin vergist zich de generaal, zooals bij eene inzage mijner instructie blijkt. Had ik het noodig geacht, dan hadden door mij wel degelijk radicale veranderingen kunnen gemaakt worden; maar geheel instemmende met den geest van regeling, van orde, van bedaarde en beredeneerde uitbreiding, minder van macht dan van invloed, was het mij niet-alleen plicht, maar zelfs genoegen naar de voorschriften dier instructie werkzaam te zijn, vooral nadat eenige ondervinding mij had bewezen dat niemand, noch bestuurder, noch schrijver, zoo helder en met zoovele grondige kennis de aangelegenheden van Sumatra en haar belang heeft ingezien als de graaf Van den Bosch, en dat bijgevolg mijns inziens niemand meer bevoegd was om, zooals het met recht genoemd mag worden, een stelsel voor dat eiland voor te schrijven.

»Wanneer nu niet te veel wordt gehecht aan het gevoelen van

---

[1] Verg. De Stuers, II bl. 149 en 150.

den generaal De Stuers, dat het gevaarlijk zou zijn het oor te leenen aan iemand, die in de laatste jaren eenig gezag op Sumatra heeft bekleed, en men niet blindelings aanneemt dat ook ik, met de bezadigdheid die de generaal mij toekent, „onfeilbaar besmet" ben geworden met den geest van uitbreiding, — dan vlei ik mij voldoende te hebben aangetoond dat zijne beschouwingen de waarde missen, die voornamelijk gegrond moet zijn op echte kennis van zaken en van haren voortgang, en op de bedaarde overweging van daadzaken en redeneeringen, die alleen tot zooveel mogelijke onfeilbare gevolgtrekkingen kunnen leiden. Ik zal dus van dit onderwerp afstappen met Uwe Excellentie de verzekering te geven dat, wel ver van te deelen in de gevoelens van den generaal De Stuers dat „het principe waarop men op Sumatra werkt niet deugt," [1] bij mij de volle overtuiging bestaat dat de aangenomen beginselen van bestuur de beste zijn tot vestiging van een onbetwist gezag, dat langzamerhand, door ontwikkeling van welvaart en rijkdom, tot directe en indirecte voordeelen leiden moet."

Bij zijnen brief van 25 Januari 1844 no. 54 geheim bood de Minister Baud de uit Indië ontvangen bescheiden den Koning aan.

Na een overzicht der in Indië getroffen maatregelen schreef Baud daarbij:

„De Gouverneur-Generaal treedt in eene wederlegging van het voorkomende in de verschillende, door den gepensioneerden generaal-majoor De Stuers indertijd ingediende stukken, houdende mededeeling van zijne beschouwingen omtrent de verkeerde richting die men aan de Sumatrasche aangelegenheden heeft gegeven en de beginselen, naar welke Sumatra behoorde te worden bestuurd.

Het zou geen nut hebben, in eene wijdloopige beoordeeling te treden van de over en weer gevoerde redeneeringen; in het algemeen mag ik echter niet nalaten op te merken dat ik in de beschouwingen, zoowel van den civielen en militairen gouverneur van Sumatra's Westkust, zooals die vervat zijn in zijn omstandig rapport van 3 October 1842 zeer geheim La. Q., als van den Gouverneur-Generaal in diens brief, veel kennis van zaken heb aangetroffen en veel dat mij toeschijnt te kunnen strekken ten betooge dat eene strenge toepassing van het beginsel van niet-bemoeiing met de huishoudelijke aangelegenheden der inlandsche bevolking niet op den

[1] Verg. De Stuers, II bl. 203.

duur is vol te houden, maar dat, integendeel, een wel eenvoudig maar veerkrachtig bestuur al meer en meer blijkt door ons wezenlijk belang te worden gevorderd, tot behoud en vermeerdering van de reeds verkregen voordeelen.

„In hoever de nieuwe organisatie van het civiel bestuur en van de militaire macht daartoe voldoende zal zijn, is moeilijk vooraf te bepalen.

. . . . „Het komt mij voor, dat de genomen maatregelen alleszins in de termen van bekrachtiging vallen, vermits daardoor, al is het dan ook op eene andere dan de van hier voorgeschrevene wijze, het tweeledig oogmerk van Uwe Majesteit is bereikt geworden, t. w. *eene vermeerdering der beschikbare militaire macht op Java, en het aannemen voor Sumatra van eene voorzichtige staatkunde, die meer waarborgen voor bestendiging oplevert dan de overhaaste uitbreidingen welke in de vroeger aangenomen beginselen lagen opgesloten.*"

De gevraagde Koninklijke goedkeuring werd bij besluit van 7 April 1844 La E. 16 verleend; bij missive van 18 Mei 1844 La C. no. 226/T geheim werd hiervan aan den Gouverneur-Generaal mededeeling gedaan, onder toezending van een afschrift van 's ministers rapport.

Inmiddels was, bij Gouvernementsbesluit van 14 September 1843 no. 2, den kolonel Michiels „krachtens speciale autorisatie, daartoe vanwege den Koning verleend, toegekend de titulaire rang van generaal-majoor, buiten bezwaar van 's lands schatkist."

Deze onderscheiding werd — volgens genoemd besluit — verleend omdat „de kolonel, gouverneur van Sumatra's Westkust A. V. Michiels, door de goede en gereede uitvoering, voor zooveel van hem heeft afgehangen, der bevelen, medegedeeld bij de ministerieele depêche van den 1n September 1841 no. 363/W, voldoende heeft doen blijken van zijne volkomen gezindheid om ook elders dan in het veld, 's Konings inzichten ten opzichte der aangelegenheden die aan hem zijn toevertrouwd te bevorderen."

(*Wordt vervolgd.*)

DE HAGEDIS

IN HET

VOLKSGELOOF DER MALAYO-POLYNESIËRS,

DOOR

Dr. G. A. WILKEN.

Met 2 platen.

Bij de beoefenaren der natuurhistorie heeft de naam van Dr. A. B. Meyer te Dresden een goeden klank. Ook in ons land is dit het geval. Wij, Hollanders, hebben bovendien alle reden om Dr. Meyer dankbaar te zijn voor hetgeen hij tot bevordering van de kennis onzer overzeesche bezittingen heeft gedaan. Verrassend en merkwaardig inderdaad zijn vele van de door hem aan het licht gebrachte bijzonderheden. Dat — om hiervan slechts een enkel voorbeeld aan te voeren — de onderscheiding van het geslacht der Eclecten of Edelpapegaaien in twee ondergeslachten, waarvan het eene de groene, het andere de roode soorten omvat, verkeerd is; dat de groene de mannetjes, de roode de wijfjes zijn van een drietal, hoogstens een viertal soorten, is eene stelling, die Dr. Meyer het eerst uitgesproken en bewezen heeft. "Dr. Meyer", kon een bevoegd beoordeelaar, wijlen de Heer Van Musschenbroek, getuigen [1], "behaalde met deze ontdekking eene schoone overwinning, en mag met zelfvoldoening terugzien op de uitkomsten, die hij door gezet onderzoek en nauwkeurige waarneming verkreeg".

Niet minder groot zijn de verdiensten van Dr. Meyer op het gebied der ethnographie. Daarvan getuigen, om van zijne andere geschriften te zwijgen, de "Publicationen aus dem Königlichen ethnographischen Museum zu Dresden", die nu reeds acht deelen

---

[1] Zie de aanteekeningen op de door hem bezorgde uitgave van het Dagboek van Dr. Bernstein, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. VII, blz. 258.

tellen [2]. Slechts één deel is er, het zesde, waaraan Dr. Meyer bij de samenstelling niet de hand heeft gehad. Van de zeven overigen, heeft hij vijf alléén, twee, het vijfde en het achtste deel, in vereeniging respectievelijk met Dr. Uhle en Dr. Schadenberg bearbeid. Ziehier een werk, dat aan alle vereischten voldoet, die men aan eene museum-uitgave stellen kan. Dit geldt zoowel van den tekst als van de platen. Deze laatsten zijn, bijna zonder uitzondering, prachtig uitgevoerd en zoo scherp en duidelijk, dat de fijnste kenmerken, de geringste bijzonderheden in het oog vallen. Ook de platen in kleuren, waarvan er eenige in het vierde deel voorkomen, wekken de bewondering op, zijn een waar kunstwerk. En aan deze platen is, in elk deel, een tekst toegevoegd, waarin al het wetenswaardige omtrent de afgebeelde voorwerpen, kort, doch duidelijk, wordt medegedeeld, en niet zelden beschouwingen ten beste gegeven en opmerkingen gemaakt worden, die, vaak scherpzinnig en juist, in de hoogste mate geschikt zijn tot verdere onderzoekingen aan te sporen. Het ligt niet in mijn plan, dit nader aan te toonen. Ten aanzien van een punt wensch ik echter iets meer te zeggen. Dr. Meyer heeft in deze uitgave zich niet alleen als een uitstekend ethnograaf doen kennen, doch ook getoond, dat hij op het gebied der oudheidkunde even goed tehuis is. Dit bewijst het vierde deel der „Publicationen", dat gewijd is aan de „Alterthümer aus dem Ostindischen Archipel und angrenzenden Gebieten". Bewonderen moet men de kennis en de scherpzinnigheid van Dr. Meyer, waar het geldt een onderzoek te doen naar de herkomst van de oude voorwerpen, die in den Indischen Archipel verstrooid voorkomen. Grooten lof moet men hebben voor het geduld en den ijver, waarmede hij die voorwerpen vaak tot de meest verwijderde schuilhoeken heeft opgezocht. Merkwaardig en leerrijk zijn, om hier slechts een voorbeeld te noemen, zijne mededeelingen omtrent de hoogst eigenaardige keteltrommen, welke vooral op de Oostelijke eilanden gevonden zijn. Kan men met zijne conclusie, dat die trommen uit het binnenland van Siam en Birma zijn ingevoerd,

---

[2] Ziehier de titels: I. Bilderschriften des Ostindischen Archipels und der Südsee, II. Jadeit- und Nephrit-Objecte (Europa und America), III. Jadeit- und Nephrit-Objecte (Asien, Oceanië̈n und Afrika), IV. Alterthümer aus dem Ostindischen Archipel und angrenzenden Gebieten, V. Seltene Waffen aus Afrika, Asien und America, VI. Holz- und Bambusgeräthe aus Nord West Neu Guinea, VII. Masken von Neu Guinea und dem Bismarck Archipel, VIII. Die Philippinen (Nord-Luzon). Allen zijn uitgegeven te Dresden bij Von Stengel & Markert.

niet dadelijk geheel instemmen [3], toegeven zal men zeker, dat, door hetgeen Dr. Meyer in het licht gesteld heeft, het vraagstuk omtrent de herkomst dier voorwerpen nader tot zijne oplossing is gebracht.

Van deze uitgaven van Dr. Meyer wensch ik eenigszins uitvoerig de twee laatstverschenen deelen, het zevende en het achtste, te bespreken, op dezelfde wijze als ik dat vroeger in dit tijdschrift van het zesde gedaan heb [4]. In de volgende bladzijden zal alleen het zevende deel ter sprake komen. Eene critiek in den gewonen zin des woords is daarvan niet te geven. Eerder wensch ik, gelijk de titel boven dit opstel geplaatst dat reeds aangeeft, een onderwerp te behandelen, waartoe de beschouwing van den arbeid van Dr. Meyer aanleiding geeft.

In het tweede deel der "Ethnographische Parallelen und Vergleiche" van den bekenden ethnoloog Dr. Richard Andree, komt eene uitstekende monographie over de maskers voor. Het spreekt vanzelf dat in deze monographie, waarin de schrijver zich in de eerste plaats ten doel stelt, de verbreiding van de maskers over de gansche aarde na te gaan, detailbeschrijvingen ontbreken moeten. Deze zijn alleen mogelijk bij de behandeling van de voorwerpen eener bepaalde streek. Nu is er waarschijnlijk geen gebied op de geheele wereld, waar de maskers zoo veelvuldig voorkomen en in zulk eene groote verscheidenheid, als Nieuw-Guinea en de daarbij gelegen Bismarck-archipel. Wat Nieuw-Guinea betreft, doen zij zich hoofdzakelijk in het Oosten van het eiland voor, hoewel zij in de Westelijke helft niet schijnen te ontbreken [5]. Het was eene gelukkige gedachte von Dr. Meyer de maskers uit dit gebied (Oostelijk Nieuw-Guinea en de Bismarck-archipel), waarvan het Dresdensch Museum een aantal schoone exemplaren bezit, in het zevende deel der "Publicationen", af te beelden en te beschrijven. "Masken von Neu Guinea und dem Bismarck Archipel" luidt dan ook de titel van

---

[3] Zie onder anderen: Groeneveldt en Brandes, Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, blz. 255.

[4] Zie mijne verhandeling: Iets over de Papoewas van de Geelvinksbaai (Opmerkingen naar aanleiding van Uhle's "Holz- und Bambusgeräthe aus Nord West Neu Guinea"), Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. II, blz. 605 vv.

[5] "Gedurende de reis van Z. M. stoomschip *Tromp* langs de Noordwest- en Noordkust van Nieuw-Guinea", schrijft de Heer Zimmerman, Luitenant t/z 2e Klasse, "zag ik bij de Papoewas (Geelvinksbaai tot Humboldtsbaai) maskers uit zacht hout gesneden, beschilderd en door lange grashalmen omgeven" (Internationales Archiv für Ethnographie, dl. II, blz. 53).

dit deel. Ook hier kan men niet anders dan lof voor de uitvoering hebben. De platen, vijftien in getal, zijn allen even fraai en duidelijk. De voorwerpen zijn, voor de opname, zoodanig geplaatst, dat men daarvan eene juiste voorstelling verkrijgt, en de meest karakteristieke bijzonderheden in het oog springen. De tekst vult, wat door de teekeningen niet kan worden uitgedrukt, verder aan. Men vindt er eene korte, doch nauwkeurige beschrijving van de voorwerpen, met opgave van hetgeen vroeger reeds daarover in afzonderlijke werken of in tijdschriftartikelen is gepubliceerd.

Van de meest uiteenloopende en fantastische vormen zijn de maskers, die wij in het werk van Dr. Meyer te zien krijgen. Het is mijn doel niet hier eene beschrijving van al die vormen te geven. Van de meesten kan men alleen, door eene beschouwing van de teekeningen, zich eene voorstelling maken. Eene afzonderlijke bespreking wensch ik echter te wijden aan de maskers, welke op Pl. VI—VIII voorkomen. Zij zijn afkomstig van de eilanden Bertrand en Guilbert of Tarawai, zooals de inlandsche naam luidt, gelegen omstreeks twee mijlen van de Noordkust van Nieuw-Guinea, op 143° O. L., dat is dus ongeveer twee graden Oostelijk van de Humboldtsbaai. De meeste van deze maskers zijn gekenmerkt door een buitengewoon verlengden neus, die meestal puntig toeloopt, als de sneb van eenen vogel, soms aan het uiteinde omgekruld is, als de slurf van eenen olifant [6]. Iets analoogs vindt men aan de Geelvinksbaai bij de figuren, waarmede de voorplechten van de vaartuigen wel eens versierd zijn. In de „Publicationen”, en wel in het zesde, door Dr. Uhle bewerkte deel „Holz- und Bambusgeräthe aus Nord West Neu Guinea” vindt men, op Pl. II, fig. 5, zulk een figuur afgebeeld: de neus is, om de woorden van Uhle te gebruiken, „lang bandartig nach unten eingerollt”, in vele opzichten dus gelijk aan eenen olifantssnuit. „In diesen bandartig verlängerten Nasen, welche die Figuren an solchen Schiffzierrathen mehrfach zeigen”, aldus gaat Uhle voort, „glaubten die Hrn. Beccari und Giglioli hinduischen Einfluss zu erkennen, da Ganesa, der indische Elephantengott, die auch auf Java seinerzeit sehr verehrt war, einen ähnlichen Rüssel hat” [7]. Ons komt deze gissing uiterst onwaarschijnlijk voor. Hoe zou, vragen wij in de eerste plaats, het voorkomen van eene aan Ganeça ontleende voor-

[6] Een van de door Dr. Meyer afgebeelde maskers is overgenomen op bijgaande Pl. II, fig. 4. Bij dit exemplaar loopt de neus puntig toe.

[7] Uhle, Holz- und Bambusgeräthe aus Nord West Neu Guinea, blz. 2.

stelling op Nieuw-Guinea te verklaren zijn, terwijl er in de geheele Molukken, ja zelfs op Celebes, niets van dien aard bestaat? En verder: om op die wijze in de ornamentiek over te gaan en daarin blijvende sporen achter te laten, moet de Ganeça-vereering in Noordwestelijk Nieuw-Guinea voorheen algemeen zijn geweest. Is dit echter aan te nemen, waar alle andere bewijzen van Hindûschen invloed, vooral in den cultus, ontbreken? Want dat, gelijk men wel eens beweerd heeft, het phallisme, hetwelk in de voorouderenvereering der Papoewas van de Dorei-baai zoo op den voorgrond treedt, een overblijfsel zou zijn van den lingga- of phallusdienst van het Çivaisme, zal heden ten dage door weinigen meer worden verdedigd [8]. Ook in de taal is niets van dien Hindûschen invloed te bespeuren. Wel vindt men daarin enkele Sanskritwoorden, doch deze zijn tegelijk met ettelijke Maleische en eenige door de Maleiers van Arabieren, Perzen en Europeanen ontvangen woorden, eerst in betrekkelijk laten tijd, ingedrongen, hetgeen daaruit blijkt, dat allen de eindklanken ongeschonden bewaard hebben, wat tegen het klankstelsel van het Papoewasch van de Geelvinksbaai, bepaaldelijk van het Noefoorsch of Mafoorsch, indruischt [9]. Er is inderdaad voor de gissing van de Heeren Beccari en Giglioli geen enkele redelijke grond aan te voeren. — Ook door Dr. Meyer wordt, gelijk dit reeds vroeger door Dr. Uhle gedaan is, de juistheid van die gissing in twijfel getrokken. Laatstgenoemde, Dr. Uhle, merkt ter verklaring van dien karakteristieken neusvorm, bij de zooeven bedoelde menschenfiguren van de Geelvink-baai, op, dat, bij de Papoewas, in de ornamentiek, „der ganze Stil zu Bandformen neigt”, zooals uit de beschouwing van de versiering bij verschillende voorwerpen blijken kan. „Der stilistische Hang”, gaat Uhle voort, „erklärt also die bandartige Verlängerung der Nase viel besser, als die immerhin nur entfernte Aehnlichkeit mit dem Elephantenrüssel. Uebrigens kommen lange Bogen bildende Nasen in natura auf Neu Guinea vor, da wo die Last des üblichen Nasenstabes das Septum der Nase nach unten zerrissen hat. Der stilistische Hang fand also auf New Guinea ausserdem eine Nasenform, an die er sich anscheinend leichter anlehnen

[8] Zie mijne verhandelingen: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 189 vv., en Iets over de beteekenis van de ithyphallische beelden bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. I, blz. 393 vv.

[9] Kern, Over de verhouding van het Mafoorsch tot de Maleisch Polynesische talen, Actes du sixième congrès international des Orientalistes, dl. IV, blz. 219.

konnte" [10]. Wat Dr. Meyer betreft, deze wijst er op, dat de maskers "in ihren vielgestaltigen Nasendarstellungen beweisen, wie der Papua der Nase jede mögliche phentastische Form zu geben trachtet, bei welchem Bestreben er leichter zur Rüsselform als zu mancher anderen der vorkommenden Formen gelangen kann und muss". "Dass gerade die Nase gewählt wird, um den künstlerischen Schaffensdrang zu bethätigen", merkt Dr. Meyer nog op, "mag einerseits an dem Umstande liegen, dass die Nase dasjenige Organ des Gesichtes ist, welches am leichtesten eine Umgestaltung zulässt, ohne desshalb aufzuhören, Nase zu sein, andererseits aber daran, dass die Nase als Einathmungsorgan für das wichtigste und vielleicht als Lebens- oder Seelenorgan angesehen wird" [11].

Voor de juistheid van hetgeen door Dr. Meyer en Dr. Uhle is aangevoerd, ter verklaring van de eigenaardig snuitvormig verlengde neuzen bij de menschen figuren en de maskers op Nieuw-Guinea, valt zeker veel te zeggen. Toch is er misschien nog een ander moment, dat hierbij in rekening moet worden gebracht. In een opstel, opgenomen in het "Internationales Archiv für Ethnographie", beschrijft Prof. Giglioli een masker, afkomstig van het eiland Roissy [11a], ongeveer één graad Oostelijk van Tarawai gelegen. "This mask", aldus lezen wij, "which is carved in a hard and heavy light colored wood, has an oval contour, and measures 0.450 M. in its longest and 0.145 in its shortest diameter; it has the queer long pointed nose, but in this case the nose is merely the tail of a large lizard whose body is carved in relief along the forehead of the mask, of which the head of the reptile forms the apex" [12]. Ook aan de, slechts weinige mijlen van Tarawai verwijderde, Dallmann-baai, op de Noordkust van Nieuw-Guinea, wordt een masker vermeld, dat met het exemplaar van Roissy-eiland een groote overeenkomst vertoont, "the curved nose being the caudal prolongation of a lizard-like figure" [13]. De vraag is nu, of bij de maskers van Tarawai de zoo eigenaardig verlangde neuzen, bepaal-

---

[10] **Uhle**, Holz- und Bambusgeräthe aus Nord West Neu Guinea, blz. 2.

[11] **Meyer**, Masken van Neu Guinea und dem Bismarck Archipel, blz. 9.

[11a] In het stuk van Prof. Giglioli staat *Boissy*. Dit zal wel eene schrijffout zijn. Dr. Meyer (O. c., blz. 7) zegt bepaaldelijk dat het eiland *Roissy* heet.

[12] Giglioli, Note on a singular mask from Boissy island, N. E. New Guinea, and queries on the lizard in the folklore of Australasia, Internationales Archiv für Ethnographie, dl. I, blz. 185. — De afbeelding van het masker is overgenomen op bijgaande Pl. II, fig. 5.

[13] Giglioli, O. c., blz. 185, noot.

delijk de spits toeloopende, niet op die wijze als vervormde staarten van hagedissen zijn op te vatten? Vergelijkt men, op bijgaande Pl. II, de afbeelding van zulk een masker van Tarawai (fig. 4) met de afbeelding van het door Prof. Giglioli beschreven voorwerp van het eiland Roissy (fig. 5), dan zal men misschien niet ongeneigd wezen, deze vraag bevestigend te beantwoorden. In flauwe lijnen, meenen wij zelfs, in de eerstbedoelde teekening, de omtrekken van het lichaam en den kop van eene hagedis te kunnen onderscheiden.

Er is naar aanleiding van het laatstmedegedeelde een punt, waarbij ik eenige oogenblikken wensch stil te staan. Prof. Giglioli vestigt er de aandacht op, dat afbeeldingen van hagedissen vaak voorkomen in het snijwerk van de bewoners van Nieuw-Guinea en van Melanesië en Polynesië, en vraagt, wat de beteekenis daarvan mag zijn. Ik stel mij niet voor, deze vraag hier volledig te beantwoorden: daarvoor toch is een gezet en stelselmatig onderzoek noodig, dat ik niet heb kunnen verrichten, dewijl de tijd mij er voor ontbroken heeft. Eenige gegevens, die ik onder mijne collectanea aangetroffen heb, zijn echter niet onbelangrijk en mogen daarom hier medegedeeld worden, daar zij eenigermate kunnen bijdragen tot de beantwoording van de door Prof. Giglioli gestelde vraag.

Allereerst wil ik er op wijzen, dat het niet alleen bij de Papoewas en de Melanesiërs en Polynesiërs is, dat afbeeldingen van hagedissen in de ornamentiek voorkomen, doch dat dit ook het geval is bij de bewoners van de Westelijk gelegen eilanden, van Indonesië. Toen ik met den Heer Pleyte, Conservator van het ethnographisch museum van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap „Natura Artis Magistra", over dit onderwerp sprak, wist hij mij dadelijk verschillende voorwerpen uit zijn museum te noemen, waarop hagedisfiguren zijn aangebracht. Enkele van de meest karakteristieke zijn op de twee, aan dit opstel toegevoegde, platen afgebeeld. Allereerst valt wel de aandacht op de stukken, afkomstig van de Bataks. „Bilder der *Bijawak* sicht man häufig von den Bataks sowohl auf profanen als religiösen Gegenständen geschnitzt", zegt Dr. Hagen [14]. De *bijawak* is de Varanus salvator, vulgo leguaan, de grootste van de in Indië levende hagedissoorten. Dat echter het afgebeelde dier niet altijd een leguaan behoeft te wezen, doch ook

[14] Hagen, Die Pflanzen- und Thierwelt von Deli auf der Ostküste Sumatras, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. VII, blz. 188.

eene andere hagedis kan zijn, is a priori wel aan te nemen. In zijne verhandeling over den godsdienst van de Bataks, speciaal van de tot de Daïriërs behoorende stammen, die de binnenlanden van Deli bewonen, spreekt Dr. Hagen onder anderen van steenen beelden, die de afgestorvenen voorstellen. Van een daarvan geeft hij eene teekening. Het beeld heeft eene hurkende houding en is op het achterhoofd voorzien van een ovaal, waarop een hagedisfiguur zich voordoet [15]. Hagedisfiguren komen verder voor — om ons vooreerst tot de religieuse voorwerpen te bepalen — op de zoo bekende tooverstaven, de *tunggal-panaluwan*, gelijk te zien is op bijgaande Pl. I, fig. 1 en 1[a], die een boven- en een benedenstuk van zulk een staf voorstellen De *tunggal-panaluwan* wordt als eene godheid, *debata* vereerd, en in de wicheltaal ook *debata*, met toevoeging van het woord *tunggal*, dat is: eenig, groot, dus *debata-tunggal*, geheeten. De stok is met wondermacht toegerust: men kan er zonneschijn en regen mede doen komen en er meer bovennatuurlijke dingen mede verrichten [16]. Een andere tooverstaf, bij de Bataks in gebruik, is de *tukkot-malehat*, waarvan het kenmerkende is een ruiterbeeld aan het boveneinde. Van zulk een beeld vindt men op Pl. I, fig. 2, eene teekening. Op den rug en het achterhoofd zijn hagedisfiguren aangebracht, gelijk uit fig. 2[a] te zien is. Zoowel in den krijg als bij het bezweren van ziekten wordt deze stok gebruikt [17]. Hagedis-

---

[15] Hagen, Breiträge zur Kenntniss der Battareligion, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVIII, blz. 511, en de daarbij behoorende Pl. III, fig. 1. — Volgens Dr. Hagen heeten deze beelden *pangulubalang*. Reeds elders (zie onze verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 172, noot) hebben wij opgemerkt, dat dit vermoedelijk eene vergissing is. De *pangulubalang* toch is een toovermiddel, waarvan het voornaamste bestanddeel is het hoofd van eenen mensch. Dit toovermiddel wordt wel eens in beelden gedaan, welke beelden ook den naam *pangulubalang* dragen. Verkeerdelijk heeft Dr. Hagen misschien deze beelden voor beelden van de afgestorvenen aangezien. Wij willen daarmede natuurlijk niet bestrijden, dat door de Bataks werkelijk steenen beelden voor de afgestorvenen worden gemaakt, en willen gaarne aannemen (de hurkende houding pleit er zeer voor) dat het in den tekst bedoelde, met de hagedisfiguur op het achterhoofd, een voorvader voorstelt. Alleen komt het ons twijfelachtig voor, dat deze beelden *pangulubalang* heeten. Een nader onderzoek hieromtrent is zeker gewenscht.

[16] Zie: Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *tunggal;* Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 36—37 en 41, en verder eene mededeeling van den Heer Kroesen, voorkomende in de: Notulen van de algemeene en bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dl. XX, blz. 102-105.

[17] Zie: Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *malehat*, en verder mijne verhandelingen: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 123, en Iets over de schedelvereering bij de volken van den Indischen Archipel, Bij-

figuren komen ook voor op de tooverhorens, *naga-marsarang*. Op Pl. II, fig. 1, is zulk een horen afgebeeld. Aan de bovenzijde van het voorwerp ziet men eene slang, die eene hagedis bij den staart pakt. Uit den naam zou men moeten opmaken, dat men met den horen voornamelijk den regen beletten kan te komen. Dit toch is de beteekenis van *sarang* [18], zoodat *naga-marsarang* te vertalen is door: de *naga*, die den regen belet, waarbij *naga*, het Sanskritsche *nâga*, evengoed op de hagedis als op de slang kan doelen. Een voorbeeld van een hagedisfiguur op een profaan voorwerp vindt men op Pl. II, waar fig. 2 de teekening is van het benedenste gedeelte van de slotplaat van een *pangomat* of gordel.

Tot dusverre noemden wij alleen de Bataks. Doch ook bij de andere volken van den Archipel ontbreekt de hagedis in de ornamentiek niet. Zoo stelt, op Plaat II, fig. 6 eene versiering van eene doodkist bij de Dajaks [19], fig. 7 den rand van een Timoreesch kleedje, en fig. 8 een ornament aangebracht op een plankje, dat bij een weeftoestel van Leti behoort. Doch opvallend vooral is het voorkomen van hagedisfiguren op schilden. In de eerste plaats trekt fig. 3 van Pl. I de aandacht. Het is de teekening van de achterzijde van een schild van de Mentawei-eilanden. Bovenaan bevinden zich twee kleine hagedissen (zie ook fig. 3ª). Op den voorkant van hetzelfde schild, is, in het midden, eveneens eene hagedis, fig. 3ᵇ, te onderscheiden. Naast dit schild, is er een afgebeeld van den stam der Tingianen op Noord-Luzon, waarop een uiterst bevallige hagedisfiguur voorkomt [20]. Een schild van Salibaboe, behoorende tot de Talaoer-eilanden, stelt Pl. II, fig. 3 voor. Ook op dit voorwerp is eene hagdis te zien [21].

Het komt ons niet twijfelachtig voor, dat, door een gezet onderzoek, meer voorbeelden kunnen worden bijeengebracht van het voorkomen van hagedisfiguren in het snijwerk van de Indonesische volken. In de eerste plaats zou dit onderzoek in de ethnographische

---

dragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IV, blz. 105, en de daar aangehaalde bronnen.

[18] Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. vv. *sarang* en *naga*.

[19] Hein, Die bildenden Künste bei den Dayaks auf Borneo, Plaat VI, fig. 18. Een ander voorbeeld van eene versiering van eene doodkist met hagedisfiguren vindt men op Plaat IX, fig. 2.

[20] Meyer und Schadenberg, Die Philippinen (Nord-Luzon), blz. 8 en Pl. V, fig. 9.

[21] Schmoltz, Schilde von den Talaut- oder Nanusa-Inseln, Internationales Archiv für Ethnographie, dl. II, blz. 163, en de daarbij behoorende Pl. XII, fig. 8.

musea moeten worden ingesteld. Toch zal er ook in de literatuur wel het een en ander daaromtrent te vinden zijn. Hier zouden wij er op kunnen wijzen, hoe de Dajaks, die, zooals zooeven gebleken is, de doodkisten versieren met hagedisfiguren, deze ook aanbrengen op de zoogenaamde *hampatong's*, eene soort van beelden, die, hoewel geene eigenlijke afgodsbeelden, met den godsdienst toch nauw in verband staan [22]. Zoo teekent Salomon Müller zulk een *hampatong* af, bestaande uit een paal van een menschenhoofd voorzien, met eene lang uit den mond hangende tong, dragende op de kruin een staand vrouwenbeeld, terwijl tegen den paal de nabootsing in hout van eenen leguaan is bevestigd [23]. Ook van Nias kunnen hier eenige voorbeelden worden aangevoerd. Bij Modigliani vindt men onder anderen de teekening van eenen koker, waarop eene hagedis is afgebeeld [24], terwijl, wat van meer beteekenis is, de steenen eerezetels der hoofden aan de achterzijde voorzien zijn van figuren, die nu eens krokodillen, dan weder hagedissen voorstellen [25].

Wij komen nu aan de vraag, wat de bedoeling is van de hagedisfiguren in het snijwerk der Maleisch-Polynesische volken? Zijn zij blootelijk een ornament of hebben zij eene religieuse beteekenis? Dit laatste mogen wij zeker aannemen, waar die figuren aan voorwerpen voorkomen, welke alleen voor religieuse doeleinden worden gebruikt, gelijk bij voorbeeld de *tunggal-panaluwan*, de *tukkot-malehat*, de *naga-marsarang* en de beelden van de afgestorvenen bij de Bataks, de *hampatong* bij de Dajaks. Doch ook waar zij elders zijn aangebracht, kunnen zij meer dan eene versiering zijn. Het gebruik bestaat immers, gelijk dit reeds door den Heer Pleyte zoo juist is opgemerkt [26], bij de Indonesische volken en zoo ook bij de meer Oostelijk wonende stammen, om wapens, schilden en zwaarden, ja zelfs voorwerpen voor huiselijk gebruik te voorzien met afbeeldingen van vereerde wezens, met menschenfiguren, die

---

[22] Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 308. — Wat een *hampatong* zooal kan zijn, kan men het beste zien bij: Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *hampatong*.

[23] Zie van de "Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen", het deel "Land- en Volkenkunde", blz. 403, en Pl. LX, fig. 11.

[24] Modigliani, Un viaggio a Nias, blz. 491.

[25] Modigliani, O. c., blz. 309 en 313.

[26] In zijne critische bespreking van de verhandeling van den Heer Schmeltz over "Indonesische Prunkwaffen", Indische Gids, jaarg. 1891, dl. II, blz. 1811 vlg.

afgestorvenen, lares privati, voorstellen, of met teekeningen van dieren, die als totems of om andere redenen in heilige vereering worden gehouden. De vraag, waarop het dus hier neerkomt, is, of de hagedis tot die dieren behoort? Uit de volgende mededeelingen zal men zien, dat dit zeer zeker het geval is.

Beginnen wij met Polynesië. Talrijk zijn de goden van de bewoners dezer eilandenwereld. Het is moeielijk, uit de in vele opzichten ingewikkelde en verwarde mythologie, het oorspronkelijk karakter dier goden te bepalen. Hoewel primitief slechts gepersonificeerde natuurverschijnselen en persoonlijk gedachte hoogere natuurvoorwerpen, zijn zij in den regel geheel geanthropomorpheerde natuurgoden geworden. Niet altijd is het echter in eene menschelijke gedaante dat zij worden voorgesteld. Soms zijn zij zoömorphisch, worden zij beschouwd zich in bepaalde dieren te incarneeren en zich zoo aan de menschen te vertoonen. Zoo is bij voorbeeld de haai veelvuldig de incarnatie van eenen god, verder de aal, de uil, de duizendpoot, enz. Ook in de hagedissen nu plegen de goden zich gaarne te belichamen. Tot die goden behoort Tangaloa, de optimus maximus van het Polynesische pantheon. Bij de bewoners van Nieuw-Zeeland was eene schoone, groene hagedis blijkbaar zijne incarnatie. Dit diertje toch werd als een *atua*, een god, vereerd: men smeekte het om wind, zonneschijn en goed weder, om geluk in den oorlog en voorspoed bij de vischvangst [27], over al welke zaken — gelijk straks zal blijken — de macht bij Tangaloa berustte en waarvan hij dus ook als de gever werd beschouwd. Op de Hervey-eilanden is het de god Tongaïti of Matarau, ook Turanga, dat is: verheven heer, geheeten, die tot incarnatie eene hagedis, en wel eene wit- en zwart-gevlekte soort, heeft [28]. — Onderzoeken wij, alvorens verder te gaan, welke deze twee goden zijn, uit een naturalistisch oogpunt, en hoe men er toe gekomen is, de hagedis als hunne incarnatie te beschouwen [29].

---

[27] Gerland, Die Völker der Südsee, blz. 237, waar geciteerd wordt: Dieffenbach, Travels in New Zealand, dl. II, blz. 116—118. Ik heb, tot mijn spijt, dit werk (volgens Hochstetter „noch immer eines der besten Werke über Neu Seeland”) niet kunnen raadplegen.

[28] Zie: Gill, Myths and songs from the South Pacific, blz. 10 vlg., en Life in the Southern Isles, blz. 96.

[29] Hoofdzakelijk zijn wij bij het volgende uitgegaan van de mythologie der Hervey-eilanders, zooals die medegedeeld wordt door Gill, Myths and songs from the South Pacific, hoofdstuk I.

De oorspronkelijke godsdienst bij de Zuidzeevolken bestond uit de vereering van den persoonlijk voorgestelden hemel, in zijne verschillende vormen en uitingen. De oudste naam waaronder de hemel, het schitterend uitspansel, aangeroepen werd, is Rangi óf Vatea, ook Avatea, de groote Vatea. Rangi of Vatea nu heeft met zijne vrouw Papa, de aarde, aan Tangaloa het aanzijn geschonken, op dezelfde wijze als Dyaus in de Hindûsche mythologie gezegd wordt Indra te hebben voortgebracht. Evenals Indra is Tangaloa een hemelgod, en gelijk Indra de vereering van Dyaus, heeft Tangaloa die van Vatea op den achtergrond gedrongen [30]. Van welken hemel Tangaloa de god is, kan duidelijker blijken, zoo wij hem in verband beschouwen met zijnen tweelingbroeder Rongo, eveneens een hemelgod. Tangaloa is de god van den schitterenden, den stralenden hemel, zooals deze zich vooral voordoet in het deel van het jaar, dat de passaat waait; Rongo daarentegen de god van den door onweerswolken bedekten en dus donkeren regenhemel, in het andere deel van het jaar, wanneer de passaat voor de Westenwinden heeft plaats gemaakt [31]. Van het Westen, het land van den nacht, waar zich ook de toegang tot *avaiki* of de onderwereld bevindt, komt dus laatstgenoemde godheid. Hij is dan ook een *atua-po*, een god van den nacht, van het land der schaduwen, en heeft als zoodanig ravenzwarte haren, terwijl Tangaloa gezegd wordt blondlokkig te zijn [32].

---

[30] Vatea, de vader der goden, "possessed no marae (heiligdom), had no wooden or stone representation, nor was any worship ever paid to him" (Gill, O. c., blz. 17, noot 1).

[31] De Westenwinden waaien van December tot Maart. "At this season the rains are heavy, and often incessant for several weeks — the streams are swollen and muddy — the low lands overflowed — fences washed away — and, unless great care is taken, many plantations destroyed". Onweders doen zich dan veelvuldig voor. "The thunder is sometimes loud and terrific, often more appalling than any I ever heard in any other parts of the world". Gedurende de overige maanden van het jaar, wanneer de passaat waait, heerscht er droogte. Regens doen zich dan wel voor, doch zijn weinig hevig en niet van langen duur (Zie: Ellis, Polynesian researches, dl. I, blz. 26—28).

[32] Ook Gerland komt, in zijn uitmuntend overzicht van de mythologie der Polynesiërs, tot de conclusie, dat Tangaloa de personificatie is "des leuchtenden Himmelsgewölbes, des strahlenden, oft stürmisch bewegten Luftkreises", terwijl Rongo als eene "Personification des Regens" moet worden beschouwd (Gerland, Die Völker der Südsee, blz. 240 vv. en 287 vv.) Dat Tangaloa en Rongo seizoengoden zijn, merkt hij echter niet op. Intusschen is dit uit hun karakter van tweelinggoden bepaaldelijk op te maken, althans volgens de mythologie der Hervey-eilanders. — Dat Rongo een regen- en storm-, dus ook een dondergod is, blijkt uit den naam, die te vertalen is door "de weergalmer", "de bulderaar".

Tangaloa is dus de god van het licht en het schoone weder. Doch niet altijd is hij even vreedzaam van karakter. Gelijk Indra toch, en op denzelfden grond als deze, is Tangaloa ook een krijgsgod. Overigens wordt hij als zeegod nog vereerd, onder anderen op Nieuw-Zeeland, en is dus met Varuṇa te vergelijken, die aanvankelijk een god des hemels, later een god der zee werd. — Wat Tongaïti betreft, ook deze is een zoon, de derde, van Avatea en Papa, en eveneens een god des hemels, doch bepaaldelijk van den nachthemel. Dit wijst zijn bijnaam Matarau, dat is: de honderdoogige, aan, ontegenzeggelijk eene zinrijke omschrijving van den met sterren bezaaiden nachthemel. Zoo heet immers ook Varuṇa, de god van den nachthemel bij de Indiërs, *sahasracakshas*, dat is: de duizendoogige [33]. Een ander bewijs dat werkelijk Tongaïti de god van den nachthemel is, vinden wij in het verhaal van het ontstaan van zon en maan. Tongaïti zou bij zijne moeder Papa een kind verwekt hebben. Het vaderschap over dit kind werd hem door Avatea betwist, aan welken twist eene einde gemaakt werd door een verdeeling. Avatea kreeg het bovenste gedeelte van het lichaam van het kind en formeerde daaruit de zon, Tongaïti bekwam de onderste ledematen, die hij tot een bal kneedde en aan den hemel bevestigde en zoo de maan deed ontstaan [34]. Dit verhaal is duidelijk genoeg. Mythologisch gesproken, hebben zon en maan, die aan den hemel verrijzen, ook den hemel tot vader, gene den dag-, deze den nachthemel. Beide verrijzen aan den horizon, ter plaatse waar hemel en aarde elkander schijnen te omhelzen, vandaar dat ook de aarde beider moeder is. Tongaïti, die gezegd wordt aan de maan het aanzijn te hebben geschonken, moet dus als eene personificatie van den nachthemel worden beschouwd.

Na dus het oorspronkelijk, naturalistisch karakter van de goden Tangaloa en Tongaïti te hebben nagegaan, blijft ons nu nog alleen over te onderzoeken, hoe men er toe gekomen is, van den eerstgenoemde, de groene, van den laatste, de wit- en zwart-gevlekte hagedis als de incarnatie te beschouwen. Op eene bijzonderheid in de levenswijze van deze beide diersoorten hebben wij daarvoor te

---

[33] Muir, Original Sanskrit texts, dl. V, blz. 60. — Soms zijn het de gezanten van Varuṇa, die „duizendoogig" geheeten worden. Zoo luidt eene plaats uit de Atharva-veda: „Hij zelfs, die zou willen vluchten ver beneden het uitspansel, zou daar aan Koning Varuṇa niet ontsnappen. Diens boden dalen van den hemel neder en doorkruisen de aarde; duizendoogig speuren zij de geheele wereld door" (Muir, O. c., blz. 63).

[34] Gill, Myths and songs from the South Pacific, blz. 44 vlg.

wijzen. Van de groene hagedis vinden wij namelijk vermeld, dat zij bij voorkeur zich in het gras en in het gebladerte in de zonnestralen plegen te koesteren, terwijl de zwarte en de gele soorten overdag zich in holen verborgen houden [35]. Nu is het geene zeldzaamheid dat dieren, die als begeleiders van bepaalde natuurverschijnselen plegen voor te komen, als incarnaties van de bewerkers dier verschijnselen worden beschouwd en vereerd. Zoo moet de groene hagedis een symbool zijn geworden van het licht en het schoone weder, de. zwart- en wit-gevlekte van de duisternis, gene werd de belichaming van Tangaloa, den god van den stralenden, den schitterenden hemel, deze die van den god van den nachthemel, Tongaïti. Ziehier eene merkwaardige analogie in het volksgeloof van Zuid-Europa. „Sofern die Eidechsen (en hier is bepaaldelijk de groene soort, de lacerta viridis, bedoeld) im Frühling erscheinen und die schöne Jahreszeit ankündigen, werden sie als der Sonne heilig, und deshalb als von guter Vorbedeutung betrachtet. Ein Bologneser Sprichwort sagt: Sant' Agnes, la luserta cor pr' al paes, um anzuzeigen, dass eine schönere Jahreszeit beginnt, sofern sich mit dem Erscheinen der Eidechsen am St. Agnestage, d.h. im Beginn des März, der Frühling bemerkbar macht" [36].

Behalve op Nieuw-Zeeland en de Hervey-eilanden, komt de vereering van de hagedis ook op Samoa voor. Hier is dit dier de belichaming van een tweetal *aitu's*, goden, ongetwijfeld ook natuurgoden, hoewel hun oorspronkelijk, naturalistisch karakter bezwaarlijk meer kan worden bepaald. Een dier goden is Le Sa. Hij wordt gezegd, drie incarnaties te hebben: de uil, de duizendpoot en de hagedis. Als uil is hij, op enkele plaatsen, een god van den landbouw, die over den regen gebiedt en een goeden oogst geeft, terwijl hij als duizendpoot, in een enkel dorp, een huisgod is. Het meest wordt Le Sa vereerd in den vorm van de hagedis. Hij is dan een krijgsgod. Alvorens ten strijde te trekken, pleegt men de bewegingen van eene hagedis in eenen bundel lansen nauwkeurig te observeeren. Het geldt als een goed voorteeken, als het dier aan den buitenkant blijft rondkruipen, in de nabijheid van de lanspunten. Tracht het echter in den bundel weg te schuilen, dan is dit een malum omen. Ook pleegt men een der dakstijlen met eene mat te omwikkelen. Daalt er eene hagedis langs dien stijl af, dan mag men op geluk rekenen. Het dier voorspelt echter tegenspoed, als

[35] Gill, O. c., blz. 229, noot.

[36] De Gubernatis, Die Thiere in der indogermanischen Mythologie, blz. 634.

het van de daksparren langs een anderen stijl naar beneden komt. Evenzoo is het een malum omen als eene hagedis dwars over het pad loopt van iemand, die ten strijde trekt [37]. De andere godheid, die onder den vorm van eene hagedis vereerd wordt, is Pili, een tweelinggod, die ook tot incarnatie een steen heeft en daarom Pili-ma-le-maà, dat is: Pili en de steen, heet. Als hagedis, wordt deze god aangeroepen in den oorlog, bij hongersnood of epidemieën. Vooral de maand Mei is voor zijne vereering aangewezen. In oorlogstijd wordt de hagedis oplettend nagegaan. De krijgsman, die zulk een dier dwars over den weg ziet kruipen, keert onmiddelijk terug. Loopt echter het dier recht voor hem uit, dan gaat hij welgemoed verder om den vijand te ontmoeten. Er is nog eene andere wijze om een omen van Pili te verkrijgen, daarin bestaande, dat men den middelsten stijl van het dorpshuis van den grond tot aan den nok met geplette bladeren van den kokospalm omwikkelt en daarbij de wacht houdt. Een gunstig voorteeken nu is het, als een hagedis langs dien stijl rechttoe rechtaan naar beneden komt. Heeft de afdaling echter zigzagsgewijze plaats, dan wordt de krijgstocht uitgesteld, daar men geen geluk te wachten heeft [38].

Eene belangrijke rol speelt ook de hagedis in den godsdienst op de Tonga-eilanden, waar zij, benevens eene soort van zeeslang en den bruinvisch, eene belichaming van de hoogste goden, de *atua's*, zijn [39], en verder op Rapanoei of het Paasch-eiland. Hier wordt onder anderen ook een god vereerd, wiens beeld eene hagedis voorstelt, waarvoor waarschijnlijk eene op het eiland levende soort tot model heeft gediend [40]. — Overigens willen wij er nog op wijzen, hoe algemeen in Polynesië een wezen vereerd of althans erkend wordt, onder den naam van Moko. Dit wezen wordt als de koning der hagedissen beschouwd [41]. Op Nieuw-Zeeland wordt het gevreesd als de godheid, die de borstkwalen veroorzaakt [42]. Vermoedelijk is Moko hier een natuurgod, oorspronkelijk dus een

---

37 Turner, Samoa, blz. 46 vlg.

38 Turner, O. c., blz. 44.

39 Mariner, Histoire des Naturels des Iles Tonga, dl. II, blz. 169 en 201.

40 Geiseler, Die Oster-Insel (Bericht des Kommandanten S. M. Kbt. „Hyäne", Kapitänlieutenant Geiseler über die ethnologische Untersuchung der Oster-Insel), blz. 32.

41 Gill, Myths and songs from the South Pacific, blz. 225; Bastian, Inselgruppen in Oceanien, blz. 229.

42 Taylor, Te ika a Maui, or New Zealand and its inhabitants, blz. 34.

gepersonificeerd natuurverschijnsel, dat — de gissing ligt eenigermate voor de hand — wanneer het zich voordoet, borstkwalen teweegbrengt.

Het zijn niet alleen de algemeene, de hoogere, mythologische of natuurgoden, welke zich in dieren belichamen, wanneer zij zich aan de menschen vertoonen. Ook met de particuliere of schutsgoden is dit het geval. Op Samoa heeft ieder zulk een schutsgod. Bij eene bevalling wordt de hulp van verschillende goden achtereenvolgens ingeroepen, en degene wiens naam genoemd wordt op het oogenblik dat het kind ter wereld komt, is de bijzondere schutsgeest van dat kind voor diens verdere leven. Ook deze particuliere schutsgoden nu, *aitu-fale* of huisgoden zooals zij heeten, plegen den vorm van dieren aan te nemen, welke dieren dan vereerd worden. Zoo zag de een zijn god in den aal, een ander in den haai, een derde in de duif, een vierde in den hond, een vijfde in den uil, enz. [43]. Dat zelfs de hoogere, algemeene goden, in eene bepaalde incarnatie, als particuliere schutsgoden kunnen optreden, hebben wij zooeven gezien van den god Le Sa. Ook de hagedis nu wordt genoemd onder de dieren, waarin de aitu-fale zich belichamen. Met name vinden wij den god Samani genoemd, die tot incarnatie, behalve de schildpad, den zeeaal en den octopus, de hagedis heeft [44]. — Elders in Polynesië zijn de schutgoden geen werkelijke goden, doch slechts de zielen der afgestorvenen, vooral van de voorlang overledenen en van de hoofden en aanzienlijken. In het algemeen is het de voorstelling, dat de ziel, die bij den dood het lichaam verlaat, als eene schim blijft rondwaren, doch ook wel eens den vorm van een dier (slang, visch, vogel, kapel, spin, sprinkhaan) aanneemt. Treedt nu zulk een dier als schutsgeest op, dan is het ook in dien vorm [45]. Behalve de zooeven genoemde dieren, is de hagedis op die wijze niet zelden een schutsgeest. „The small green lizard”, zegt Shortland, „is universally held in great awe by the New Zealanders, because their *atua* (gedeïficeerde afgestorvenen) are believed to enter very frequently into their bodies, when visiting the earth for the purpose of communicating their advice to mortals” [46]. Shortland beschrijft onder anderen eene door hem bijgewoonde geestenbezwering op Nieuw-Zeeland, waarbij de aangeroepen atua, geest van eenen afgestorvene, gezegd werd

---

[43] Turner, Samoa, blz. 17 vlg.
[44] Turner, O. c., blz. 72.
[45] Kortheidshalve worde hier verwezen naar: Gerland, Die Völker der Südsee, blz. 307 en 315—317, en de daar aangehaalde werken.
[46] Shortland, Traditions and superstitions of the New Zealanders, blz. 57, noot 3.

een hagedisvorm te hebben. Hij wilde zich echter niet vertoonen om den vreemdeling, namelijk Shortland, geen leed te doen [47].

Uit het voorgaande ziet men hoe algemeen in Polynesië de hagedis vereerd wordt. Meer dan eenig ander dier wordt zij beschouwd als eene belichaming van de goden en de schutsgeesten. Van welken aard de vereering is, blijkt uit hetgeen Turner daaromtrent mededeelt. "A man would eat freely of what was regarded as the incarnation of the god of another man, but the incarnation of his own particular god he would consider it death to injure or to eat. The god was supposed to avenge the insult by taking up his abode in that person's body, and causing to generate there the very thing, which he had eaten until it produced death" [48]. Toen de Christelijke opperhoofden op Samoa, om hun geloof te belijden, hunne geincarneerde schutsgeesten opaten, deden zij dat met sidderen en beven; doch nadat het gebleken was, dat zij van de alen en wilde eenden geen leed ondervonden, was dit niet weinig bevordelijk voor de uitbreiding van den nieuwen godsdienst [49]. Vindt iemand een dier dood op den weg en is dit dier eene incarnatie van zijn persoonlijken schutsgod of van zijn dorpsgod, dan zal hij zich neerzetten en het dier beweenen, vervolgens het omwikkelen en met zorg en eerbewijzen begraven [50].

Niet altijd is het van een goeden god of eenen schutsgeest dat de hagedis eene incarnatie is. Somtijds is zij dit van booze geesten. Groot is dan ook de vrees, die de Polynesiër voor dit dier heeft. "I have seen strong men tremble at the suden approach of one", zegt Gill [51]. De verschijning van eene hagedis of het geluid van zulk een dier is dikwijls een malum omen. Verder gelooft men dat de hagedissen ziekten teweegbrengen. Op Nieuw-Zeeland heet *kakariki* eene kleine, schitterend groene hagedis. "The natives are much alarmed at the sight of it, and especially if they should hear it laugh (so they call the noise it makes), which they say is a sure sign of death to the person who hears it. The natives imagine that all diseases are caused by this lizard crawling down their throats, when they are asleep" [52]. Is iemand zwaar ziek, dan heet

---

[47] Shortland, O. c., blz. 93.
[48] Turner, Samoa, blz. 17 vlg.
[49] Gerland, Die Völker der Südsee, blz. 317.
[50] Turner, O. c., blz. 21.
[51] Gill, Life in the Southern Isles, blz. 96, noot.
[52] Taylor, Te ika a maui, or New Zealand and its inhabitants, blz. 409.

het dat twee of meer hagedissen in zijn lichaam gekropen zijn. Ook de *guana*, eene grootere soort van hagedis, wordt geacht op dezelfde wijze ziekte te kunnen veroorzaken [53]. Natuurlijk is het hierbij de voorstelling, dat deze hagedissen slechts de belichaming zijn van booze geesten. Dit vinden wij dan ook bij een anderen berichtgever bevestigd. Boosaardig zijn de zielen van de personen, voor wie de gebruikelijke lijkplechtigheden niet hebben plaats gehad. Deze zielen belichamen zich in hagedissen, die na in iemands lichaam te zijn gekropen, door het knagen aan de ingewanden, ziekten veroorzaken [54]. Het genezen komt dus neer op het uitbannen van de geincarneerde booze geesten, hetgeen een tooverdokter doet, door het geluid van eene hagedis na te bootsen [55].

Dat de hagedis in de volksverhalen, dat is in den regel in de mythologische verhalen, eene rol moet spelen, is a priori te verwachten. Hier willen wij slechts op een paar van die verhalen de aandacht vestigen. In de cosmogonie van de Nieuw-Zeelanders wordt gezegd, dat, na de schepping van het land, eene hagedis eenen mensch bij de haren uit het water zou hebben getrokken, welke persoon de stamvader werd van de Nieuw-Zeelanders [56]. — Op de Hervey-eilanden is het in de verhalen van de heldendaden van Ngaru, den Polynesischen Hercules, dat de hagedissen vooral te pas komen. Ngaru-zelf was de kleinzoon van Moko, dien wij reeds hierboven noemden, de groote hagedis, den koning der hagedissen. Als Ngaru Miru, een vrouwelijke deamon, zou gaan bevechten, zond Moko zijne dienaren, de kleine hagedissen, naar de onderwereld, het verblijf van Miru, ten einde te onderzoeken, van welke gevaarlijke wapens zij zich bediende. „Off scampered the little lizards in all possible haste", lezen wij verder bij Gill, aan wien wij dit verhaal ontleenen, „and on arriving at Avaiki, unperceived by Miru, they noticed that the old, deformed, and inexpressibly ugly hag had a house full of kava (piper mythisticum), kept exclusively for the purpose of stupefying her intended victims, who were eventually cooked in her mighty oven, and eaten by herself, her fair children, and her servants. These little keen-sighted lizards safely returned to this upper world, and reported to their sovereign what

[53] Taylor, O. c., blz. 44—45.
[54] Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, dl. XIX, blz. 120.
[55] Taylor, O. c., blz. 45.
[56] Gerland, Die Völker der Südsee, blz. 237.

they had discovered" [57]. — Later, toen Ngaru zijne laatste heldendaad zou verrichten, stonden de hagedissen hem wederom ter zijde Het gold nu den in den hemel wonenden, menschenetenden daemon Amai-te-rangi te bevechten. Op zekeren dag werd men namelijk verrast door het gezicht van eene mand, die van den hemel was neergelaten. Eenige personen, die gaarne boven een kijkje wilden nemen, gingen er in zitten en werden door Amai-te-rangi opgetrokken Zij moesten echter hunne nieuwsgierigheid met den dood bekoopen, daar zij door den daemon gedood en opgegeten werden. Toen dit eenige malen had plaats gehad, begon men onraad te vermoeden, waarop Ngaru besloot in de mand plaats te nemen, om Amai-te-rangi te gaan bevechten. De meer bedachtzame Moko hield echter zijn kleinzoon tegen en overreedde hem te wachten, totdat hij zijne dienaren, de hagedissen zou hebben uitgezonden, om het terrein te verkennen. "The word having been given by the king of lizards", aldus luidt verder het verhaal naar de mededeeling van Gill, "a number of his sharp-eyed attendants entered the basket, which was speedily pulled up by Amai-te-rangi. On discovering that he had only caught a number of miserable little reptiles, he was greatly chagrined. Meanwhile the nimble subjects of Moko overran the place. When next the basket was let down, they were permitted to go down in it. They reported to Moko what they had seen: the gigantic size of Amai-te-rangi; beautiful women engaged in ball throwing; a huge chisel and mallet in the hands of the sky demon; and piles of human bones". Ngaru ging nu in de mand zitten, vergezeld van een aantal hagedissen. Nauwelijks in den hemel aangekomen, kropen deze trouwe wachters uit de mand, en toen Amai-te-rangi Ngaru den doodelijken slag wilde toebrengen, snelden zij dezen ter hulp, kropen tegen de beenen van den daemon op en bedekten zijn aangezicht, handen en lichaam, drongen onder zijne oksels en kittelden hem zoodanig, dat hij niet in staat was, zijn wapen behoorlijk te hanteeren. Tevergeefs trachtte Amai-te-rangi zich van zijne kleine vijanden te ontdoen, totdat hij ten laatste, uitgeput en half-razend, zijn beitel en hamer liet vallen, en door Ngaru gedood werd [58].

Verlaten wij Polynesië, om onze aandacht te bepalen tot Melanesië en Mikronesië. Ook op de eilanden, tot deze beide groepen

---

[57] Gill, Myths and songs from the South Pacific, blz. 229 vlg.
[58] Gill, O. c., blz. 234 vlg.

behoorende, komt de vereering van dieren voor, op dezelfde wijze als in Polynesië, namelijk als incarnatie van de goden en schutsgeesten, bepaaldelijk van de zielen der afgestorvenen Voor zoover Micronesië betreft, vonden wij slechts bij een enkelen berichtgever de hagedis genoemd. „Die Seelen der Verstorbenen", deelt Hernsheim mede, waar hij over de religieuse voorstellingen van de bewoners van het eiland Yap spreekt, „gehen in die Körper der grossen Eidechse und des Frischwasser Aales über, wesshalb diese Thiere tabu (unverletzlich) sind. Erstere werden in einem geheiligten Haine von besondern dazu bestellten Hütern sorgfältig gepflegt und gefüttert. Von allen Theilen der Insel schicken die Yapleute den Hütern Cocosnüsse und ausgesuchte Früchte, denn durch ihren steten Verkehr mit den heiligen Thieren ist auf sie die Wunderkraft des Blitzes und Erdbebens übergegangen und Regen wie Dürre liegt in ihrer Hand" [59]. Er is wel geen enkele grond, om de juistheid van dit bericht in twijfel te trekken. Toch is het zeker opvallend, dat, om de nieuwere berichtgevers slechts te citeeren, noch Kubary, noch Parkinson, hoewel zij eene menigte dieren opnoemen, waarin de, door de bewoners van de Palau-, de Mortlock- en de Gilbert-eilanden vereerde, wezens gezegd worden, zich te belichamen, van de hagedis gewag maakt [60]. Men mag zeker wel hieruit de gevolgtrekking maken, dat dit dier hier minder vereering geniet dan in Polynesië. Dit is ook het geval in Melanesië. Williams vermeldt de hagedis niet onder de incarnaties der goden en geesten op de Fidji-eilanden [61], evenmin Codrington, waar hij over den godsdienst van de bewoners van de Nieuw-Hebriden en de Salomons-eilanden spreekt [62]. Alleen op de Banks-eilanden, waar men, behalve de *tamate*, de zielen der afgestorvenen, ook andere geesten, *vui*, vereert, worden deze laatsten gezegd zich in alen, slangen, haaien en uilen, doch ook in hagedissen te incarneeren [63]. Verder wordt op Nieuw-Caledonië de hagedis vereerd, hier bepaaldelijk als eene

---

[59] Hernsheim, Südsee-Erinnerungen, blz. 22.

[60] Zie: Kubary, Die Bewohner der Mortlock-Inseln, Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg, jaarg. 1878—79, blz. 258 vlg., en Die Religion der Palauer, voorkomende in het werk van Bastian, Allerlei aus Volks- und Menschenkunde, dl. I, blz. 20 vlg.; Parkinson, Beiträge zur Ethnologie der Gilbertinsulaner, Internationales Archiv für Ethnographie, dl. II, blz. 100 vlg.

[61] William, Fiji and the Fijians, dl. I, blz. 219 vlg.

[62] Codrington, Religious beliefs and practices in Melanesia, Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, dl. X, blz. 289 vv. en 297 vv.

[63] Codrington, O. c., blz. 277.

belichaming van de afgestorvenen. Als een kind eene hagedis wil dooden, wordt hij gewaarschuwd zijn voorvader geen leed te doen [64].

Alvorens Melanesië te verlaten, hebben wij nog even de aandacht te vestigen op Nieuw-Guinea. De dierenvereering bij de bewoners van dit eiland, de Papoewas, schijnt een totemistisch karakter te hebben. Kenmerkend voor het totemisme, is, gelijk men weet, het geloof aan eene physische verwantschap, eene bloedgemeenschap, met het totemdier, de beschouwing dat men van het totemdier afstamt, in dien zin dat men meent rechtstreeks uit de paring van totemdieren onderling, dan wel uit de paring van zulk een dier met een mensch te zijn voortgekomen. Omgekeerd stelt men zich voor, dat uit de paring van menschen onderling ook totemdieren geboren kunnen worden [64a]. Dat de dierenvereering op Nieuw-Guinea, bepaaldelijk bij de Papoewas van de Geelvinksbaai, min of meer totemistisch is, werd reeds elders door ons aangetoond [65]. Het schijnt dat ook de hagedis een totemdier is. Wij meenen dit althans te moeten opmaken uit een bericht van den Zendelingleeraar Van Balen, te Windesi. Sprekende van een zijner leerlingen, Kepori geheeten, schrijft de Heer Van Balen: „Wonderlijk is de geslachtsboom, dien hij er op na houdt. Toen ik onlangs met hem langs een der eilanden voer, vertelde hij mij het volgende: „„Op dat eiland woont een mijner familieleden; lang geleden bracht een mijner voorouders een tweeling ter wereld, een gewoon kind en een leguaan; de moeder zoogde beiden, en toen de leguaan groot was bracht zij hem naar dit eiland; daar leeft hij nu nog altijd in een hol, en uit eerbied laat men hem leven. Tot mijn geslacht behooren ook de kroonduif en de zwarte kakketoe"". Voor deze echter toont hij minder eerbied, want, als hij kan, schiet hij ze dood en brengt ze mij, maar een ander moet ze voor hem dragen; hij eet ze niet, raakt ze zelfs niet aan" [66].

Niet minder algemeen dan bij de tot dusverre beschouwde volken, komt bij de stammen van den Indischen Archipel de vereering van dieren voor, in de meeste gevallen bepaaldelijk als totems, doch ook

---

[64] Lang, Myth, ritual and religion, dl. I, blz. 57, waar een handschrift van Atkinson geciteerd wordt.

[64a] Zie hierover mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 73 vlg., noot 3.

[65] Zie mijne verhandeling: Iets over de Papoewas van de Geelvinksbaai, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. II.

[66] Berichten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging, jaarg. 1891, blz. 20 vlg.

wel eens als verschijningsvormen van geesten. Ook de hagedis behoort tot de dus vereerde dieren. Wij laten hier de voorbeelden, welke wij daarvan gevonden hebben, volgen.

Met het Westen van den Archipel beginnende, hebben wij er op te wijzen, hoe, volgens Dr. Hagen, op Noord-Sumatra, bepaaldelijk in de rijkjes Deli, Langkat en Serdang, de *bijawak* of leguaan (Varanus salvator) eene bijgeloovige vereering geniet, zoowel van den kant der Maleiers als, en meer nog, van de zijde der Bataks. „An den Orten”, zegt hij onder anderen, „wo die Malaien gewisse Opferfeste, verbunden mit Schlachten von Hühnern und Ziegen, zu begehen pflegen, gewöhnlich auf einer vorspringenden Stelle des Flussufers, leben immer eine oder zwei dieser grossen Eidechsen, oft Exemplare von über sechs Fuss Länge, die gewissermassen halb zahm sind und herbeikommen, um das Blut der Opferthiere aufzulecken. Niemand wagt es, diesen Thieren etwas zu Leide zu thun” [67]. Verder verdient het opmerking, dat bij de Bataks een tweetal geesten of goden wordt vereerd, onder den naam van Boraspati, namelijk Boraspati-ni-bagas, dat is: Boraspati van het huis, en Boraspati-ni-tano, dat is: Boraspati van den grond. Beiden zijn beschermgeesten: de eerste waakt over het huis, de andere over den grond, van dezen smeekt men een overvloedigen oogst af, van genen bidt men om zegen, gezondheid en geluk [68]. Daar het woord *Boraspati* ook in de beteekenis van hagedis gebruikt wordt, zou men de onderstelling mogen maken, dat beide wezens zich plegen te belichamen in hagedissen, eene onderstelling die wij straks bevestigd zullen vinden.

Van de Westelijk van Sumatra gelegen eilandenreeks, vindt men de hagedisvereering op Si-Maloer en de Mentawei-eilanden. Op Si-Maloer zouden voorheen, vóór de invoering van den Islâm, vier hoofden hebben geregeerd, Labong-Lasalih, Lavoeai, Lasingga en Laboret. Labong-Lasalih schijnt eene soort van suprematie over de overige hoofden te hebben uitgeoefend. Laboret, die een dwingeland was en zijn volk op allerlei wijzen knevelde, werd om die reden door Labong-Lasalih beoorloogd. Zijn volk liep naar zijn tegenstander over en hij bleef met zijne vrouw alleen achter, die hem ten laatste ook verliet. Vertwijfeld sprong hij toen in zee, doch werd door een walvisch opge-

[67] Hagen, Die Pflanzen- und Thierwelt von Deli auf der Ostküste Sumatras, Tijdschr. v. h. Nederl. Aardr. Gen., 2e serie, dl. VII, blz. 188.

[68]Ködding, Die Batakschen Götter, Allgemeine Missions-Zeitschrift, dl. XII, blz. 407 en 477. Zie ook mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 219.

slokt, die hem als kind op de Boegineesche kust weer uitwierp [68a]. Hier werd hij weder radja, doch verdween na eene nederlaag op eene even geheimzinnige wijze, om op het eiland Nias als hagedis te voorschijn te komen. In dien vorm wordt hij thans vereerd. Zijne woning is zonder dak, waar het desniettegenstaande nimmer inregent, omdat het volksgeloof wil, dat hij de beschikking over regen en wind heeft. Hij wordt dan ook, onder den naam van Nenek-Laboret, altijd aangeroepen, indien men naar regen verlangt [69]. — Van den godsdienst van de bewoners der Mentawei-eilanden is weinig bekend. Uit de mededeelingen van den Heer Mess blijkt echter, dat zij eenen geest vereeren, onder den naam Si-Akau, dat is: de leguaan. Dat deze geest zich in een leguaan pleegt te belichamen, blijkt onder anderen uit de anthropogonie van deze eilanders. Het was, zoo wordt verhaald, nog leeg op de aarde, en menschen waren er nog niet; alleen booze en machtige geesten bewoonden de duisternis en hadden er vermaak in, elkander met sterren, die zij van den hemel plukten, te werpen. Tot die geesten behoorde ook Si-Akau. Door de anderen aangevallen en op de vlucht gedreven, wilde Si-Akau zich een wapen maken van een dikken bamboe. Daarvoor sloeg hij een steenen kapmes in den bamboestam. Toen deze neerviel, kwamen daaruit vier menschen te voorschijn, die den boozen geest ontliepen en zich in de diepe bosschen verscholen. Daar bouwden zij zich eene hut en hielden zich onledig met den landbouw. Niets wilde echter groeien, zoodat de vier menschen honger en dorst leden. Si-Akau, begaan met hun lot, beloofde hun hulp. Toen slaagde alles naar wensch, doch nu deed er zich eene nieuwe plaag voor: de veldmuizen vernielden de rijstvelden en de apen aten de vruchten op. Ook dit bezwaar beloofde Si-Akau uit den weg te ruimen: hij zou de velden bewaken. Toen nu de menschen eens op de jacht waren, veranderde Si-Akau, om de taak, die hij op zich genomen had, naar behooren te vervullen, zich in een leguaan. Spoedig kwam er een groot aantal

---

[68a] Men zou misschien meenen, dat deze Jona-episode ontleend is. Ziehier intusschen een verhaal van de bewoners van het, tot de Nieuw-Hebriden behoorende, eiland Eromanga: "One of their people, they say, fell into the sea, and was immediately swallowed by a whale. After a time the projecting pieces of wood, which he wore horizontally as earrings, pricked the inside of the whale and made it vomit him forth again. He was still alive, but as he walked up from the beach he was thin and weak" (Turner, Samoa, blz. 331). Jona-verhalen zijn dus aan de Maleisch-Polynesische volken blijkbaar niet vreemd.

[69] Van Langen, Het eiland Si-Maloer, Tijdschrift v. h. Indisch Aardrijkskundig Genootschap, jaarg. I, afl. 3, blz. 8.

apen uit het bosch te voorschijn, om vruchten te stelen. Si-Akau wilde dit verhinderen, doch eenige der apen omsingelden hem en beletten hem elke beweging, terwijl de overigen de velden en vruchtboomen vernielden. De apen verdwenen toen met den buit, en de leguaan bleef treurend en weeklagend op eenen boomstam zitten. Toen nu de menschen terugkwamen en hun velden verwoest, hunne vruchten ontvreemd zagen, dachten zij dat niemand anders de schuldige kon zijn dan de leguaan, en niet denkende dat zij met den geest Si-Akau te doen hadden, doodden twee hunner het dier en aten het vleesch er van op, doch stierven kort daarna onder hevige pijnen. De twee anderen namen verschrikt de vlucht naar andere streken, alwaar zij stamvaders werden van de Mentawei-eilanders [70].

Eene vereering of liever heilighouding dan wel eene bijgeloovige vrees voor den leguaan, als belichaming van geesten, vindt men verder in het Oosten van den Archipel. De *laba* of leguanen, zegt Dr. Riedel van de Alfoeren van Boeroe, worden niet gedood of gemolesteerd, omdat de *nitu*, de zielen der afgestorvenen, zich in deze dieren veelvuldig incarneeren, om hunne geliefkoosde plekken op aarde te bezoeken [71]. Op Watoebela nemen sommige booze geesten den vorm aan van leguanen, om aldus in het dorp en in de tuinen te verschijnen, zoodat het niet raadzaam is deze dieren te dooden [72]. Anders handelt men bij de bewoners van Centraal-Celebes. Ontmoet men onderweg een leguaan, dan moet men, wil men geen ongeluk krijgen, het dier dooden [73], dat is — dit moet wel de voorstelling wezen — den boozen geest, die zich dus belichaamd heeft, onschadelijk maken. Gevreesd is ook, bij de Maleiers van Malaka, de leguaan. Treedt zulk een dier eene woning binnen, dan bestrooit men het met asch, „to counteract its evil influence” [74].

Zagen wij hoe in Polynesië de hagedis vaak over de toekomst geraadpleegd wordt, hoe hare verschijning of haar geluid eene omi-

---

[70] Mess, De Mentawei-eilanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 76 vlg.

[71] Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, blz. 8. Zie ook mijne verhandeling: Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe, Verhandeling v. h. Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen, dl. XXXVIII.

[72] Riedel, O. c., blz. 196.

[73] Riedel, De volksstammen van Centraal-Celebes, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. I, blz. 88.

[74] Maxwell, The folklore of the Malays, Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, jaarg. 1881, blz. 27.

neuze beteekenis heeft, nu eens geluk, dan weder ongeluk spelt, ook in den Indischen Archipel is dit het geval. Vooral zijn het de *tjitjak* en de *tokei*, twee tot de ascalabotae of gekko's behoorende soorten van hagedissen, die hier in aanmerking komen. De tjitjak (hemidactylus fraenatus) is de gewone huishagedis, een lichtgeel, klein en niet onbevallig dier, dat zich overdag meestal schuil houdt, maar des avonds met verbazende vlugheid en soms onder het uiten van een scherpen, tjilpenden toon, langs de muren en over de balken loopt, om op vliegen, muggen, spinnen, enz., jacht te maken. De tokei (platydactylus guttatus) is de grootste der gekko's; hare kleur is geel met bruine vlekken. Zij houdt zich bij voorkeur onder de daksparren der woningen op en doet, bij tusschenpoozen, een luide, tjilpende kreet hooren. Door het eigenaardig maaksel der pooten, kunnen de tjitjak en de tokei niet slechts langs een verticaal vlak opklimmen, maar zich, evenals de vliegen en sommige andere insecten, ook langs de zoldering, met den rug naar beneden, bewegen. Waar er in de berichten, die wij nu zullen behandelen, zonder meer van de hagedis gesproken wordt, is zeker de tjitjak of de tokei, in de meeste gevallen wel de eerste, bedoeld. Beiden zijn orakeldieren bij uitnemendheid. Zoo lezen wij van de Timoreezen, dat zij de hagedissen beschouwen als afgezanten van de *nitus*, de zielen der afgestorvenen. Het geroep van zulk een dier kondigt onvermijdelijk den dood van een der huisgenooten aan [75]. Evenzoo is op de Philippijnen het geluid van eene hagedis een malum omen [76]. Bij de bewoners van Gorontalo, op Noord-Celebes, is het neervallen van een hagedis op iemands lichaam eene ongunstig voorteeken [77]. »Als eene gekko of hagedis voor de deur eener woning, of wel in de voorgalerij, haar geluid doet hooren, duidt zulks op eene spoedige nieuwstijding of een bezoek. Valt eene hagedis in het eten, dan is dat een voorteeken van onheil, en valt er eene op den grond, dan heeft men iets droevigs te wachten» [78]. Aldus het volksgeloof bij de Alfoeren van de Minahasa. Een dergelijk geloof bestaat op Java »Wanneer men aan het eten is en eene tjitjak van het

[75] Riedel, Die Landschaft Dawan oder West-Timor, Deutsche geographische Blatter, dl X, blz. 280.

[76] Blumentritt, Der Ahnencultus und die religiösen Anschauungen der Malaien des Philippinen-Archipels, blz. 45

[77] Riedel, De landschappen Holontalo, Limoeto, Bone, enz., Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIX.

[78] De Clercq, Iets over het bijgeloof in de Minahasa, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1870, dl. II, blz. 9 vlg.

dak tusschen de schotels valt, is dit een teeken van een op handen zijnd, groot ongeluk" [79]. De tjitjak waarschuwt, volgens den Javaan, ook voor diefstal. "Als een tjitjak des avonds binnenshuis het bekende smakkende geluid maakt, en daarbuiten door eenen kameraad beantwoord wordt, of omgekeerd, doet dat den inlander voor een voorgenomen inbraak vreezen" [80]. Wanneer twee personen met elkander aan het redeneeren zijn, waarbij de een niet wil gelooven wat de andere beweert of verhaalt, en eene hagedis op dat oogenblik hare stem doet hooren, is dit voor den ongeloovige een teeken, om niet langer aan de waarheid van het verhaalde of beweerde te twijfelen [81]. Ook van de tokei wordt gezegd, dat zij in de toekomst kan lezen, waarom men gewoon is ook het geluid van dit dier te raadplegen [82]. Niet minder is op Bali de hagedis een orakeldier. Als men een gesprek voert en het geluid van eene hagedis gehoord wordt, zegt de Balinees: "Bewaarheid het, Saraswatî!" of wel: "Zij het waar, gebiedster!" [83].

Gelijk uit het laatstmedegedeelde blijkt, wordt op Bali de hagedis met den naam Saraswatî aangeduid. Bij dit punt wensch ik eenige oogenblikken stil te staan. Saraswatî is, zooals men weet, de godin van wijsheid en kennis, van de poëzie en de redekunst. In het volksgeloof op Bali nu is Saraswatî één met de hagedis. Op Zaterdag (*saneçtjara*) van de *wuku-sinta*, viert men het feest ter eere van Saraswatî. Alsdan worden de palmbladboeken voor den dag gehaald, om door den priester gewijd te worden, want Saraswatî is de schutsgodin der letterkunde. Onder de offeranden, haar aangeboden, behoort eene uit rijstmeel vervaardigde afbeelding van de hagedis met nest en eieren [84]. — De vraag is nu, hoe men er toe gekomen

[79] Wilsen, Bijgeloovigheden der Soendaneezen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. VII, blz. 62.

[80] Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 304.

[81] Wilsen, Bijgeloovigheden der Soendaneezen, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. VII, blz. 62.

[82] Te Mechelen, Eenige dagen het desaleven meegeleefd, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXV, blz. 262.

[83] Van der Tuuk, Naar aanleiding van R. van Eck's "Eene eerste proeve van een Balineesch woordenboek", Tijdschr. v. Ind. T. L en Vk, dl. XXV, blz. 247.

[84] Van der Tuuk, O. c., blz. 247. — Oorspronkelijk was het misschien niet eene afbeelding van de hagedis, doch het dier-zelf, dat aan Saraswatî geofferd werd. Zoo werd, om hier op eene analogie te wijzen, Hecate vereerd onder de gedaante van eenen hond, en waren honden haar zoenoffer. "Here, therefore", zegt Robertson Smith, "the victim is ..... an animal kindred to the deity to which it is sacrificed". Bij meer volken komt deze soort van offers voor, gelijk genoemde geleerde met verschillende voorbeelden aantoont (Zie: Robertson Smith, Lectures on the religion of the Semites, blz. 272 vv.).

is, de godin Saraswatî te vereenzelvigen met de hagedis? Dat de Javanen dit ook voorheen gedaan hebben, blijkt daaruit, dat de oud-Javaansche naam voor hagedis eveneens Saraswatî is. Wij hebben hier met eene voorstelling te doen, die zeker niet in Indië-zelf, doch op Indonesischen bodem ontstaan is. Letten wij daarop, dat de hagedis in de toekomst weet te lezen, bekend is met het verborgene, dat zij dus geacht moet worden, de wijsheid te hebben, dan is het wel niet geheel onnatuurlijk, dat men haar, bij de overname van de vereering van Saraswatî van de Hindû's, tot symbool van deze godin heeft gemaakt. Op die wijze — om dit hier nog op te merken — is het misschien te verklaren, dat de Bataks, gelijk wij hiervoren gezien hebben, de hagedis Boraspatie noemen. Dit woord beantwoordt toch aan Bṛhaspati, de god der wijsheid, de leermeester der goden. Evengoed en om dezelfde reden als Saraswatî, moet Bṛhaspati met de hagedis vereenzelvigd zijn geworden. Dat overigens de hagedis, als orakeldier voor onheilen waarschuwende, een schutsgeest is, ligt voor de hand. Zoo wordt het ook duidelijk, dat Bṛhaspati, de god der wijsheid, bij de Bataks, immers als Boraspati-ni-bajas en Boraspati-ni-tano, schutsgeesten van het huis en van den grond is geworden [84a].

Met een enkel woord willen wij hier er nog op wijzen, hoe in een paar volksverhalen de hagedis optreedt en eene niet onbelangrijke rol vervult. Waar het totemisme, het geloof in de afstamming van en de verwantschap met dieren bestaat, merkten wij zooeven op, is het begrip niet vreemd, dat, uit de paring van menschen onderling, dieren geboren kunnen worden. In de volksverhalen nu wordt niet zelden gesproken van vrouwen, welke aan dieren het aanzijn schenken. Zoo wordt in de „Tjarita Brakaj", een Madoereesch verhaal, verteld van eene weduwe, die een leguaan baarde, terwijl, in eene Bataksche legende, sprake is van eene vrouw, die eene groene hagedis ter wereld bracht. De leguaan veranderde echter

[84a] Wel wordt in den Weda aan Bṛhaspati het karakter toegeschreven van eenen schutsgod, waar hij onder anderen genoemd wordt „de gids, beschermer en patroon van de vromen, die door hem van alle gevaren en rampen verlost en met rijkdommen en voorspoed gezegend worden" (Zie: Muir, Original Sanskrit texts, dl. V, blz. 280), doch het komt ons twijfelachtig voor, dat de Bataks, of liever de Hindû-Javanen of Hindû-Maleiers, aan wie de Bataks hunne Hindû-beschaving hebben ontleend, met dit bijzonder karakter van dien god bekend zouden zijn geweest. Dat Bṛhaspati bij de Bataks, als Boraspati-ni-bagas en Boraspati-ni-tano, schutsgeest is van het huis en van den grond, is dus een begrip, dat niet van de Hindû's is overgenomen, doch bij het volk-zelf, op de in den tekst aangegeven wijze, ontstaan is.

later in een schoonen jongeling, en de groene hagedis werd eene schoone jonkvrouw [85].

Uit het aangevoerde zien wij, dat in Indonesië de vereering van de hagedis bij verschillende volken voorkomt. Zeer zeker is echter deze vereering niet zoo algemeen als die van den krokodil. Dit dier is bij tal van volken in den Archipel het totemdier bij uitnemendheid, gelijk ik dit reeds elders uitvoerig heb trachten aan te toonen [86]. Bij een enkel volk, de Ngadjoe-Dajaks van het Zuid-Oosten van Borneo, worden de krokodillen anders vereerd, namelijk als dienaren van de *djata's*, eene categorie van goede geesten, die de onderwereld bewonen. Die dienaren, ook geesten, hebben eene menschelijke gestalte, doch nemen, zooals de Dajak het zelf uitdrukt, den krokodillenvorm als een *klambi* of kleed aan, als zij op de aarde een bezoek brengen [87]. — Ook in Melanesië, opdat wij dit hier nog opmerken, komt de vereering van den krokodil voor. Zoo op Nieuw-Guinea aan de Geelvinksbaai, waar de vereering totemistisch is, en verder op de Salomons-eilanden, de Oostelijkste grens van de geographische verbreiding van den krokodil. "They hold", zegt onder anderen Guppy van de bewoners van Roebiana (New-Georgia), "the crocodile in veneration and work without fear in the places which it frequents. They believe that only faithless wives are seized and carried off by the monster" [88]. Ook Codrington maakt van de vereering van dit dier gewag. Van de bewoners van het eiland Florida zegt hij: "Snakes that haunt a place which is sacred to some *tindalo* (ziel van een afgestorvene) are themselves sacred as being his property Alligators also are supposed in some cases to be *tindalos*; a man will fancy that one is possessed by the ghost of some friend, and will feed it, or even sacrifice to it Such an alligator will become an object of general reverence, and will even become tame" [89]. Verder wijst Codrington er op, dat ook op het eiland Isabella "sharks and alligators receive the same occasional worship as *tindalos*" [90]. Dit doet zeker al eenigermate aan het totemisme denken. In-

[85] Zie mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 73 vlg., noot.

[86] Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 68 vlg.

[87] Het animisme, blz. 215.

[88] Guppy, The Salomon islands and their natives, blz. 310.

[89] Codrington, Religious beliefs and practices in Melanesia, Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, dl. X, blz. 306.

[90] Codrington, O. c., blz. 309.

tusschen schijnt hetgeen het totemisme in de eerste plaats kenmerkt, het begrip van eene afstamming van het dier en van eene physische verwantschap met de geheele soort, te ontbreken; wij vinden er althans met geen enkel woord gewag van gemaakt.

Het is, zooals hierboven reeds met een enkel woord is gezegd, volstrekt geene zeldzaamheid, dat voorwerpen van religieusen en profanen aard met afbeeldingen van vereerde wezens worden voorzien. Nu het gebleken is, hoe algemeen de hagedis bij de Maleisch-Polynesische volken vereerd wordt, is daarmede het voorkomen van hagedisfiguren in het snijwerk dier volken in het algemeen verklaard. Welke bijzondere motieven overigens daarbij gegolden hebben, zal in de meeste gevallen moeielijk meer na te speuren zijn, zoodat men zich slechts tot gissingen moet bepalen. Wat, om hiervan een paar voorbeelden aan te voeren, de Bataks betreft, is het zeker wel aan te nemen, dat afbeeldingen van de hagedis aan de toover-of wichelstaven, de *tunggal-panaluwan* en de *tukkot-malehat,* zijn aangebracht, omdat de hagedis het orakeldier bij uitnemendheid is, geacht wordt het verborgene te kennen, in de toekomst te kunnen lezen, de wijsheid te hebben. Doch er is meer. De hagedis is bij enkele volken, onder anderen bij de Nieuw-Zeelanders en bij de bewoners van het nabijgelegen eiland Si-Maloer, eene belichaming van de godheid, die geacht wordt, de heerschappij te hebben over het weder, die de macht dus heeft regen of droogte te schenken. Van de Bataks vinden wij dit wel niet vermeld, doch zeker verdient het opmerking, dat men met den *tunggal-panaluwan* ook regen en zonneschijn kan doen komen, en verder dat de *naga-marsarang*, die aan den bovenkant ook met een hagedisfiguur prijkt, in de eerste plaats gebruikt wordt, om den regen te beletten. Een schutsgeest is verder de hagedis, die immers voor onheilen waarschuwt, en verder, bij enkele volken, een krijgsgod. Hieruit is het zeker te verklaren, dat vooral bij schilden afbeeldingen van dit dier worden aangetroffen. Naar het schijnt, is soms de vorm van het geheele schild slechts eene nabootsing van de gedaante van eene hagedis. Dit, meenen wij, is het geval met het schild van Zuid-Nias, waarvan eene teekening voorkomt op bijgaande Pl. I, fig. 5. Zoo beeldt, om hier op eene analogie te wijzen, Dr. Hickson een schild van de Sangir- en een van de Talaoer-eilanden af, die beiden duidelijk aan krokodillen doen denken [91].

---

[91] Hickson, A naturalist in North Celebes, blz. 171 en 177. Zie ook: Schmeltz,

Ook het voorkomen van hagedisfiguren aan de maskers — en hiermede komen wij tot ons uitgangspunt terug — moet zeer zeker verklaard worden uit de vereering, die de hagedis geniet, vooral indien men in het oog houdt, dat het hier voorwerpen geldt, die niet alleen voor profane, doch ook, en zelfs in de eerste plaats, voor religieuse doeleinden dienen [92]. Dat de maskers in dit gebied vaak dieren voorstellen, blijkt genoegzaam uit het werk van Dr. Meyer. Zoo ziet men op Pl. III er twee afgebeeld, uit Zuidelijk Nieuw-Guinea, die den vorm hebben van haaien. Zeer terecht wijst de schrijver hier op de vereering, die de haai geniet in het Zuidoosten van Indonesië [93]. Dat dit ook in Polynesië en Melanesië het geval is, kan, uit hetgeen hierboven is medegedeeld, genoegzaam gebleken zijn. De analogie is zeker van beteekenis. Intusschen komt het voor alles er op aan, te onderzoeken, in hoeverre in de streek, waar de hagedismaskers in gebruik zijn, ook de hagedisvereering voorkomt. Is dit zoo, dan pleit dit zeker niet weinig voor de juistheid van de hiervoren gemaakte onderstelling, dat de snuitvormig verlengde neuzen, bij zoovele van de door Dr. Meyer afgebeelde maskers, slechts de vervormde staarten van hagedissen zijn.

Ik eindig hiermede mijn overzicht. Gelijk ik begonnen ben met op te merken, is van het werk van Dr. Meyer eene critiek in den gewonen zin des woords niet te geven. Doch wat, naar ik mij vlei, uit het voorgaande duidelijk kan zijn geworden, is dat de arbeid van Dr. Meyer in de hoogste mate suggestief is, en buitengewoon geschikt, om tot verdere onderzoekingen aan te sporen. Verschillende problemen zijn er, waartoe men, zoowel door de beschouwing der platen als door de lezing van den tekst, gebracht wordt. Ziedaar de groote verdienste van de „Publicationen". Met de uitgave daarvan heeft Dr. Meyer aanspraak verworven op den dank van alle ethnologen.

Schilde von den Talaut- oder Nanusa-Inseln, Internationales Archiv für Ethnographie, dl. II, blz. 163, en de daarbij behoorende Pl. XII, fig. 7.

[92] Meyer, Masken van Neu Guinea und dem Bismarck-Archipel, blz. 14.

[93] Meyer, O. c., blz. 5.

verraadt bij den samensteller geene groote vertrouwdheid met de uitkomsten van geleerd onderzoek. Wij lezen daar o. a. dat de Alfoeren zich zelven niet aldus noemen — nog al natuurlijk — en dat de verschillende Alfoeren over den geheelen Molukken-archipel waarschijnlijk stamverwant zijn, en hun talen vermoedelijk ook. Wat verstaat de Schrijver onder „stamverwant?" Dat is niet recht duidelijk. In allen gevalle is de gissing dat er eenig nauwer verband bestaat tusschen de verschillende talen der Molukken en de Ternataansche-Tidoreesche-Halmaherasche groep in strijd met bekende feiten.

In dezelfde § komen nog veel andere zonderlingheden voor, waaronder een paar niet onaangeroerd mogen blijven. Zoo de opmerking dat het Moluksch-Maleische selwir, dienen, „zeer sterk op 't Fransch servir" gelijkt. Dat de Spanjaarden en Portugeezen sporen van hun invloed in den Archipel hebben achtergelaten, kan den Schrijver toch niet onbekend wezen. Schier onbegrijpelijk is de vraag die wij aan 't slot van § 1 aantreffen: „Zou het niet mogelijk zijn, dat de Hallifoeren in de Molukken (ten minste de sluikharigen) eertijds op Sumatra of Java woonden, maar door 't opdringen van Hindoes en Moslems Oostwaarts zijn verhuisd?" Meent de Schrijver dan dat de hedendaagsche Javanen en Maleiers niet in rechte lijn afstammen van de Javanen en Maleiers in het zoogenaamde Hindoetijdperk?

SCHRIFT EN UITSPRAAK.

Voor het Galelareesch hebben de zendelingen wijselijk het Latijnsche letterschrift gekozen. Jammer dat zij de voordeelen van dit alfabet gedeeltelijk hebben doen te loor gaan door eene te slaafsche navolging der Hollandsche spelling, die nooit voor Galelareezen bestemd is geweest en voor hen even weinig bruikbaar is als voor ons geschikt. Zoo is het een misgreep dat men ter aanduiding van den korten klank eens klinkers in eene opene lettergreep, behalve de laatste, den volgenden medeklinker verdubbelt, en dus schrijft akka, demmo, torro in stede van àka, dèmo, tòro. Ook was het geen gelukkig denkbeeld dat men den klank der Italiaansche *u* meende te moeten weergeven met oe. Waarom heeft men het goede voorbeeld der zendelingen in de Minahasa en de Sangireilanden in dezen niet gevolgd? Ook van de Ternataansche

spelling, ondanks het ondoelmatige van het Arabische schrift, had men ten minste het goede kunnen overnemen.

Uit de tamelijk slordige opgaven in § 3 der Bekn. Spr. schijnt men te mogen opmaken dat in het Galelareesch de volgende klinkers gehoord worden: *a*, *ĕ*, *é* (gespeld *e*), *è*, *i*, *o* (d. i. in de meeste gevallen, zoo niet in alle, open *ò*) *oe* en *u*.

Deze laatste klinker komt uitermate zelden voor; in het spelboekje wordt als voorbeeld pelu opgegeven. Als tweeklanken gelden ai, au, ei, oi, oei, ui en ieu. Ook oe heet t. a. p. een tweeklank, hetgeen natuurlijk onwaar is. Omtrent de uitspraak van ui en ieu verkeeren wij in 't onzekere. Uit het spelboekje blijkt dat de ui geacht wordt voor te komen in hui, uitdoen. Nu luidt hetzelfde woord in het Ternataansch hoi, هوي, zoodat wij kwalijk kunnen aannemen dat ui op de Hollandsche wijze wordt uitgesproken. Voor folui schrijft Van Dijken foloie, zoodat de uitspraak ongeveer oi, d. i. korte gesloten *o* met volgende *i*, schijnt te wezen. De ieu moet vermoedelijk íu (spr. *u* op Italiaansche wijze) of nagenoeg Nederlandsch iew verbeelden. Uit eene spelling als Galilla, magginna, o. dgl., die een achteruitgang vertoont bij Galela, magena, zooals Van Dijken verstandigerwijs schrijft, leid ik af dat van Baarda's door medeklinkerverdubbeling gevolgde *i* eene korte Fransche *é* fermé voorstelt. Van de Hollandsche *i* in dikke e. dgl. kan geen sprake zijn. In het vervolg zal ik stilzwijgend de spelling wijzigen, en bijv. wordt 't onherkenbare ngoppĕdikka schrijven ngò pĕdéka, in overeenstemming met het Tern. fohéka, فهيك

De medeklinkers die het Galelareesch bezit, zijn *b*, *d*, *f*, *g*, (media), *h*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *t*, *w*, en de door samengestelde teekens uitgedrukte klanken ng (gutturale nasaal), en de drie palatalen tj, dj, nj (d. i. ñ).

Het Gal. klankstelsel is dus vrij ontwikkeld. Even als het Tern. duldt het noch verbindingen, noch verdubbelingen van medeklinkers. In beide talen gaan alle woorden uit op een klinker, daargelaten eenige in later tijd ontleende. De uitgang ah in het Ternataansch maakt slechts eene schijnbare uitzondering, want de *h* dient in zulk een geval alleen om een bijzonderen a-klank aan te duiden. Bij 't overnemen van vreemde woorden worden òf alle medeklinkerverbindingen vereenvoudigd, òf de bestanddeelen er van door eenen klinker gescheiden. Dus wordt uit Mal. parentah Gal. parèta; uit Mal. rantei, raté; uit waktu, wàkutu; uit kasumba,

kasuba; uit pĕrtjaja, piritjaja. Evenzoo Tern. kalari uit Holl. klaar. Zoo wij in het Tern. menige uitzondering op den regel ontmoeten, dan is het alleen in woorden die niet tot het volk zijn doorgedrongen, of althans niet naar de volksuitspraak gespeld worden, zooals parèntah, prinsi (Holl. prins), pèrban (Holl. verbannen), e. dgl. Van het Gal. geldt hetzelfde, in nog hoogere mate; een wanvorm als baktara, waarmede in Bijb. Verh. bl. 11 „ark" vertaald wordt, behoort tot geen taal: het is eene verknoeiing van Mal. en Jav. (eig. Sanskrit) bahitĕra, bahitra.

Over 't algemeen beantwoorden de Galelareesche klanken aan de dezelfde in het Ternataansch. Alleen is Gal. *p* regelmatig in het Tern. vervangen door *f*. Soms is Tern. = Gal. *d*, als fohéka = pĕdéka; daarentegen ngori, ik, = Gal. ngohi. De klinkers vertoonen nu en dan eenig verschil; bijv. Tern. ngoko, weg, Gal. ngèko; ngohia, slang, Gal. ngihia; ngoni, gijlieden, = ngini; laha, goed, = lòha. De *f* komt in het Gal. enkel in ontleende woorden voor.

De klemtoon valt gewoonlijk op de voorlaatste lettergreep. „Vóór- of achtervoegsels", lezen wij in § 5, „doen den klemtoon niet verspringen, zooals in sommige Indische talen het geval is". Hiertegen is op te merken dat in geen enkele Indische taal de voorvoegsels invloed op den klemtoon uitoefenen en dat het bestaan van achtervoegsels in het Galelareesch, ten minste in den tegenwoordigen toestand der taal, aan twijfel onderhevig is. Wat de Schrijver voor achtervoegsels houdt, zijn achtergevoegde partikels, zooals wij later zien zullen

---

REDEDEELEN.

Men kan in het Gal. de volgende rededeelen duidelijk onderscheiden: substantieven; adjectieven; telwoorden; voornaamwoorden; een partikel ter aanduiding van substantieven, of soort lidwoord; werkwoorden; bijwoorden; voor- en achterzetsels; voegwoorden; tusschenwerpsels.

Volgens Bekn. Spr. § 10 zouden er geen adjectieven in het Gal. zijn, en deze vervangen worden door deelwoorden. Nu hangt het niet van den vorm, maar van de beteekenis af, of een woord deelwoord of adjectief is. Wordt eene eigenschap, door een deelwoord

uitgedrukt, op een gegeven tijdstip aan iets toegekend, dan is het een deelwoord; wordt de eigenschap echter gedacht als blijvend, dan houdt het woord op deelwoord te zijn en wordt het adjectief. Van daar dat uitnemende een deelwoord, uitnémend een adjectief is. Te willen beweren dat lamo groot, bijv. in dòku lamo, Grootdorp, een deelwoord is, al is het in verkorten vorm, en niet als adjectief is bedoeld, ware ongerijmd. De Schr. weet dit trouwens ook wel, zooals blijkt uit zijn juiste opmerking blz. 63: „De deelwoorden der toestandswoorden vormen ten gevolge van hun aard wezenlijke bijvoegelijke naamwoorden, zooals men boven ziet: zieke, groote, hongerige, zoute, lichte, gladde." Het Gal. bezit dus wezenlijke bijvoegelijke naamwoorden.

GESLACHT EN GETAL.

Het is eene merkwaardige bijzonderheid van de talen der Ternataansch-Halmaherasche groep, dat zij drie geslachten onderscheiden bij de voornaamwoorden van den 3den pers. en de persoons-exponenten der praedicaten. De onderscheiding der geslachten geschiedt nagenoeg volgens dezelfde beginselen als in 't Engelsch en de Drawidische talen. Alle dieren en zaken behooren tot het onzijdig geslacht; ook kind en mensch in het algemeen. Bij de behandeling der voornaamwoorden zullen wij hieromtrent in bijzonderheden treden.

Bij de substantieven vindt men slechts eene weinig ontwikkelde neiging tot geslachtsonderscheiding. Vrouwelijke eigennamen krijgen namelijk de partikel ngo voor zich, terwijl de mannelijke, gelijk de substantieven in 't algemeen, zich door een vooragaand *o* onderscheiden. Of in 't appellatief ngò-pĕdéka, vrouw, dat ngo dezelfde functie oorspronkelijk had, is twijfelachtig, niet alleen omdat men zegt o ngò-pĕdéka, maar ook omdat ngo een bestanddeel schijnt uit te maken van een ander woord tot denzelfden kring van begrippen behoorende, nl. ngòpa, Tern. ngofa, kind

Men onderscheidt twee getallen. Het substantief, zonder nadere aanwijzing van het getal, kan zoowel het enkel- als het meervoud bedoelen. Wil men bepaald het meervoud uitdrukken, dan laat men het substantief voorafgaan door 't woordje bi; dus o bi ngòpa, kinderen; o bi gòta, boomen; ani (uwe) bi duba, schapen. Volgt er een bepaald of onbepaald telwoord, dan blijft bi achterwege;

bijv. ani duba sinòto, uwe twee schapen. Janau, man, Tern. nonau neemt bi nooit vóór zich.

Of dit bi de verkorte vorm of de stam is van het woord dat wij ook in het Sangirsch kĕbi, alle, O. en N. Jav. kabeh, Malegas. aby, jaby, Mafoorsch kaim aantreffen, dan wel Fidji vei, durf ik niet beslissen. In het Tern. kan het mv. aangeduid worden door dòfu, veel, dat verwant schijnt met Sangirsch lawò, en het ook als meervoudaanduider gebruikte Anatomsch ilpu; bij eigennamen blijkt het mv. dikwijls uit een voorafgaand pers. vnw. in 't mv.; bijv. ana Walanda, zij, Hollanders, z. v. a. de Hollanders.

SUBSTANTIEVEN.

Hetgeen in § 11—§ 15 over de primaire, afgeleide en samengestelde substantieven gezegd wordt, is over 't algemeen voldoende. Onder afgeleide substantieven verstaat de Schr. dezulke, die van een werkwoordelijken stam gevormd zijn, en wel door verdubbeling van de eerste lettergreep, al of niet met wijziging van de beginletter des stams, en al of niet met klinkerverandering in de reduplicatie-lettergreep. Ongewijzigd blijven *l*, *m*, *n*, *r* en *s* als beginletters van een stam; daarentegen gaan alle tenues, alsook *f*, in de media over, terwijl klinkers eene *g* (met of zonder volgenden klinker) voor zich krijgen. Bijv. nàko, stam van „kennen"; nanàko, kennis; doch tàko, st. van kloppen, dadàko, klopper; tèmo, st. van zeggen, dĕdèmo, woord, verhaal; fangu, st. van betalen [1], bobangu, betaalmiddel; èto, st. van tellen, gĕgèto, getal.

Bij de behandeling van het werkwoord zal er gelegenheid wezen om op deze eigenaardige verhouding tusschen de beginletters van substantieven en bepaalde klassen van werkwoorden terug te komen. Hier zij alleen opgemerkt dat een soortgelijke regel ook in het Ternataansch bestaat. Zoo is bijv. Tern. tino (Mal. Pol. tĕnun), weven; dino, weeftoestel; pané, beklimmen (naast fané, rijzen), bobané, glooiing aan 't strand.

In de wijze waarop samengestelde benamingen gemaakt worden, heerscht geen gelijkvormigheid; soms gaat het bepalende woord vóór het bepaalde, gelijk in schier alle talen van 't oosten des Archipels

---

[1] Rechtstreeks uit het Ternataansch, middellijk uit het Maleisch overgenomen.

de regel wil; soms heeft het omgekeerde plaats. Voorbeelden van 't eerste zijn awa-hira (zoo te lezen), broeder van dezelfde moeder, bestaande uit awa, moeder, en hira (zoo te l.), broeder; awa-bira zuster van dezelfde moeder, uit awa en bira, zuster. Doch omgekeerd kapàli-uku, stoomschip, uit kapàli en uku, vuur.[1] Misschien zijn samenstellingen van deze laatste soort slaafsche navolgingen van voorbeelden uit het Maleisch, Makassaarsch enz., doch men treft ook in andere talen, bijv. Sanskrit en Finsch, zooveel voorbeelden van omzetting der bestanddeelen eener samenstelling aan, zonder dat er van vreemden invloed sprake kan wezen, dat wij vooralsnog beter zullen doen ons van stelselzucht te onthouden.

LIDWOORD.

Met dezen naam kan men het woordje *o* bestempelen, dat vóór substantieven geplaatst deze als zoodanig kenmerkt. In tal van Maleisch-Polynesische talen komen dergelijke woordjes voor, die het substantief vergezellen zonder dat men ze altijd met ons bepalend lidwoord kan vertalen, doch in tegenstelling met het Galelareesche *o* zijn dan dikwijls òf verschillende woordjes voor enkel- en meervoud in gebruik, òf wordt alleen het enkelvoud er door gekenmerkt, terwijl ook voor eigennamen en appellatieven afzonderlijke lidwoorden bestaan.

In 't Gal. vereischen alle substantieven *o* vóór zich, behalve vrouwelijke eigennamen, die ngo hebben. Eenigermate is hiermede het gebruik van ni in 't Javaansch te vergelijken. Ook vóór janau, man, blijft *o* achterwege. Enkele woorden, die eene betrekking van verwantschap of vriendschap aanduiden, nemen in stede van *o* gewoonlijk gia vóór zich; bijv. gia ròka deo gia pĕdéka, de man en de vrouw. Daar gia pĕdéka ook z. v. a. „zijn, hun vrouw" is, mag men het besluit trekken dat gia in waarde beantwoordt aan het Jav. kang, en dus ook als betrekkelijk voornaamwoord, resp. lidwoord kan beschouwd worden.

Gaat een bezittelijk voornaamwoord of het als zoodanig beschouwde ma vooraf, dan blijft *o* insgelijks achterwege; bijv. awi of wi tahu, zijn huis. De vraag is of *o* hier niet vervat is in awi, in de gewijzigde uitspraak *a*.

---

[1] Zoo ook Tern. maró-kolano, koningssteen (Naidah 384).

Het ook in het Tobelosch gebruikelijke *o* komt in het Ternataansch niet meer voor, doch in deze laatste taal doen in zekere mate de persoonlijke voornaamwoorden, als ze substantieven voorafgaan, dienst als bepaalde lidwoorden, bijv. ana Walanda, de Hollanders, eig. zij, Hollanders; ana imam si hatibi, de Imams en Chatibs. Wordt het overeenkomstige na in het Gal. gebezigd, dan geschiedt het, volgens Bekn. Spr. § 120, om „aan den naam eens persoons een meer algemeene strekking te geven, of aan te duiden, dat niet bepaald of uitsluitend de genoemde persoon bedoeld wordt.” Anders gezegd, na duidt familienamen aan en in 't algemeen wat in het Grieksch uitgedrukt wordt door *οἱ μετα*. Dus na Taba, de Tàba's, het erf der Tàba's; na Kòno wa mòte ka, hij is de Kono's (Kono en diens gezellen) gevolgd. Namen of titels van vrouwen hebben alsdan vóór na het vrouw. lidwoord ngo; dus ngo na Bòki, de Prinses en de haren.

BIJVOEGELIJKE NAAMWOORDEN.

Veel adjectieven zijn oorspronkelijke deelwoorden, en onderscheiden zich niet van deze, hetzij als attribuut of als gezegde gebezigd. Andere, niet afgeleide adjectieven, zooals lamo, groot, adil rechtvaardig, loa, oprecht, nemen als gezegde den hierbij behoorenden persoons-exponent vóór zich, doch geen voorvoegsel; bijv. awi siningi *i* adil deo *i* loa, zijn gemoed was rechtvaardig en oprecht (Bijb. Verh. § 5, 2).

Eene derde categorie van bijv. naamwoorden onderscheidt zich door het voorvoegsel da, waarbij dan de persoonsexponent achterwege blijft. Bijv. awi diha da lòha, zijn mes (is) goed; ma sòpo pa òdo da lòha, de vrucht er van te eten is goed; ai bòki da gàsi, mijne kat (is) leelijk; manga bi dòku daputuru deo i lamo, hunne steden zijn sterk en groot.

In de Bekn. Spr. worden deze adjectieven beschouwd als werkwoordelijke vormen. Wij lezen namelijk § 61 het volgende: „Het bij de eenvoudig-onovergankelijke werkwoorden gebruikte *i* = het (voor zaken) wordt bij het toestandswoord vervangen door een geheel afzonderlijk voorvoegsel da, dat bij dit werkwoord moet beteekenen het of ze. In den aanvang is men geneigd dit toestandswoord voor zaken en voorwerpen aan te zien voor het bijvoegelijk naamwoord, maar bij nadere beschouwing ziet men, dat het dezelfde veranderingen ondergaat als het werkwoord en dus daaronder moet gerangschikt worden.”

Als wij de bedoeling dezer zinsneden niet verkeerd begrijpen, wil de Schr. zeggen dat de „toestandswoorden" slechts dan, wanneer het onderwerp onzijdig is, in den 3 ps. enk. en mv. da als persoonsexponent aannemen. Toestandswoorden noemt de Sch. eene zekere klasse van werkwoorden, die aanwijzen „dat het onderwerp verkeert in den toestand of de gesteldheid, die door het grondwoord wordt aangeduid"; b. v. ziek zijn; kwaad zijn; hongeren; verheugd zijn; en dgl. (§ 59). Wanneer het lijdend onderwerp, grammatisch voorwerp, van zulk een toestandswoord een mannelijk of vrouwelijk persoon is, dan is de constructie deze, dat het grammatisch onderwerp *i*, d. i. „het" of „zij" (mv. der 3 geslachten) vooropstaat, gevolgd door den lijdenden persoon in den accusatief, waarna het werkwoord. Dus i ni made, Lat. id te pudet, (of mogelijkerwijze ii, eae, ea te pudore afficiunt), gij (enk.) hebt schaamte; ja (voor i ja) made, zij hebben schaamte. Vormelijk nu verschilt deze constructie niet van i ni kutùka, zij vervloeken u; ja kutùka, zij vervloeken het. Met deze wending wordt het passief uitgedrukt, zoodat i ni kutùka tevens is: gij wordt vervloekt; ja kutùka, het wordt vervloekt. Dezelfde constructie vereischen de als gezegde gebezigde telwoorden; dus o ngò pĕdéka ja sinòto, de vrouwen, de tweeën; de vrouwen, zij twee (zijnde).

Het is niet te ontkennen dat da gebruikt wordt bij een onzijdig-lijdend, d. i. niet-werkend, onderwerp, waar in overeenkomstige gevallen voor mannelijke of vrouwelijke personen de bovengeschetste constructie in zwang is. Zoo bijv. is i ni toòsa, gij wordt boos, of: zij maken u boos; doch o Kajin awi sininga da toòsa poli, het gemoed van Kain werd zeer boos. Uit zulk eene constructie, zonder meer gegevens, kan men niet met zekerheid opmaken of da een exponent is van den 3 ps. enk. onz., dan wel een kwalificatief en bezitaanduidend voorvoegsel op de wijze van oud-Javaansch, Bataksch, Bisayasch, Tagalogsch, Sangirsch ma en Dajaksch ba, of van zulke prefixen als tar in 't Bataksch, ta in het Dajaksch, Makassaarsch, Bugineesch, Fidji, en het gelijkwaardige ra in 't Fidji, die een intransitief-passief uitdrukken.

In het Ternataansch worden adjectieven, hetzij primaire of afgeleide, zonder persoonsexponent, met het zelfst. nmw. verbonden; bijv. bésa talalu lamo si koré talalu fòturu, een zeer groote regen en een zeer hevige wind [1].

---

[1] Zie N° 1 van de Tern. teksten in de Clercq's Bijdrage blz. 1.

Als adjectieven zijn, zoowel in het Galelareesch als in het Ternataansch, m. i. ook te beschouwen de met prefix ma afgeleide. Dit ma komt in zooverre met het Maleische bă r overeen, dat het zoowel kwalificatieve werkwoorden als adjectieven vormt; dezelfde waarde heeft ma in het Oudjav., Bataksch, Sideïsch, de Filippijnsche talen, enz. Vermoedelijk is Gal. en Tern. ma identisch met dit ma, hoewel het tevens in beteekenis aan Tag., Bis. mag, Bulush mah, Sangirsch mĕ', enz. beantwoordt; evenals het Maleische bă r. De verklaring in de Bekn. Spr. § 128, volgens welke bijv. madoròu, onbruikbaar, slecht, in o baro madoròu, onbruikbaar kleed, en o njawa madoròu, slecht mensch, eigenlijk zou beteekenen „onbruikbaarheid, slechtheid er van" is ten eenenmale onaannemelijk. Bij de behandeling der reflexieve werkwoorden komen wij op dit prefix terug.

TELWOORDEN.

De Galelareesche telwoorden komen in hoofdzaak, behoudens een paar onbeduidende uitzonderingen, overeen met de Ternataansche, en wijken aanmerkelijk af van de meest verbreide, en daarom zonder twijfel oudste Maleisch-Polynesische. Slechts weinige er onder zijn duidelijk te herkennen, zooals siu, sio, negen, ratu, honderd, tjala, duizend, hoewel deze twee laatste den indruk maken van ontleend te zijn. De stam van 4, namelijk ha, zou uit MP. ĕpat, pat kunnen ontstaan zijn, doch zoolang men niet onwederlegbaar heeft aangevoerd dat in het Tern. en Gal. *h* aan MP. *p* kan beantwoorden, heeft de vergelijking van ha met pa geen andere waarde dan die van een gissing. Of Tern. ra, zes, met MP. ĕnĕm, ănám mag vergeleken worden, is ook ietwat twijfelachtig.

Hoe duister de geschiedenis der telwoorden in de Ternataansch-Halmaherasche groep ook zij, er is reden om te veronderstellen dat om ons onbekende redenen de oude namen der getallen grootendeels door nieuwere vervangen zijn. Een voorbeeld dat zulk eene vernieuwing nog in een betrekkelijk laat tijdperk in den boezem der groep zelve heeft plaats gegrepen, levert het Galelareesche woord voor 2, sinòto, waarvoor het Ternat. modi voor personen, romdidi voor zaken en dieren, zegt. Dat nu het Gal. ook eenmaal hetzelfde woord voor 2 bezeten heeft, blijkt uit het als bijwoord bewaard gebleven kapidiri, eergisteren, want dat bevat diri = 2, en pi,

vermoedelijk = Jav., Tag. ping, gelijk kapagangi, vóóreergisteren, angi = 3, en kapiiha, vóór-vóóreergisteren, iha = 4. Zoo is ook midiri overmorgen.

Zoowel in 't Gal. als in het Tern. vereischen de meeste getalvormen zekere woordjes vóór zich; in de keuze van deze toegevoegde bestanddeelen gaan beide talen hun eigen weg. In het Tern. wordt moi, wanneer van een persoon sprake is, voorafgegaan door *a*, terwijl al de volgende getallen in 't overeenkomstige geval nga voor zich nemen. Ik veronderstel dat *a* een verouderd persoonlijk voornw. enk. is, en nga is het nog thans gebruikelijke voornw. van den 3 ps. mv. Is er sprake van zaken of dieren, dus in 't onzijdig geslacht, dan hebben de getalnamen van 7 tot 10 ingesloten in 't geheel geen begeleidend woordje; die van 2 tot 6 vertoonen een lettergreep vóór zich, bestaande uit *r* met wisselenden klinker, ri moi, ro mdidi, ra ange, enz. Vermoedelijk is ook dit oorspronkelijk een voornw. en wel van 't onzijdig geslacht, ri enk., ro, ra mv.

Het Gal. bezigt de getalnamen zonder eenig voorvoegsel, wanneer datgene waarop zij betrekking hebben onzijdig is; spreekt men echter van mannen of vrouwen, dan laat men de telwoorden voorafgaan door een persoonsexponent; dus o ngò pĕdéka ja sinòto, twee vrouwen; ngomi mi sinòto, wij tweeën. Op te merken valt dat in plaats van saängi 3 en iha 4, in zulk een geval niet gebruikt wordt ja saängi, ja iha, maar ja ruwangi en ja ruha. Dit komt treffend overeen met de overeenkomstige telwoorden voor personen in het Tern., nl. nga rukangé en nga ruha, waarin wij ook een onverklaard bestanddeel ru toegevoegd vinden. Wat de *k* in kange betreft, vergelijke men de *g* in het zooeven aangehaalde Gal. kapa-gangi, vóóreergisteren.

De ranggetallen worden gevormd door vóór den getalnaam „het zakelijk bezittelijk voornw. ma te plaatsen.” Zoo ten minste is de verklaring die de Sch. der Spr. er van geeft, en ik geloof dat zij juist is, omdat in verscheidene MP. talen het ranggetal kan uitgedrukt worden door den getalnaam met het aanhechtsel van den 3 ps. te voorzien, met welke constructie in beteekenis de Gal. met voorgevoegd ma overeenkomt. „De eerste” wordt, evenals bij ons en in de meeste talen der wereld, niet afgeleid van één, maar van een geheel anderen stam; nl. manonòma, eerste, van wo dòma, hij gaat voor.

„Alle”, ngodu, heeft in het onzijdige da ngodu, in 't mann. en vrouw. mi, wij, ni, gijlieden, ja ngodu, zij allen.

De zgn. hulptelwoorden komen ook zoowel in het Tern. als in 't Gal. voor. Zoo in eerstgenoemde taal voor huizen hutu, voor boomen hraté, voor vruchten sòfò; evenals in de tweede: o tahu o hutu motòha, vijf huizen; o ifa ma lèta sinòto, twee (splijtsels van) planken; o gunangi o làko iha, vier sagobroodjes (eig. sagobroodjes vier oogen).

VOORNAAMWOORDEN.

Persoonlijke. Er is reeds gelegenheid geweest om op te merken dat het vnw. van den 3 ps. drieërlei vorm aanneemt naar gelang van 't verschil in geslacht (behalve dat in den 3 ps. mv. mannelijk en vrouwelijk niet onderscheiden worden); de 1 en 2 ps. zijn daarentegen geslachtloos. Ter vergelijking laat ik hier de pers. voornaamwoorden in 't Galelareesch en Ternataansch volgen.

		Galelareesch.	Ternataansch.
		Enkelvoud.	
1 ps.		ngohi	ngori
2 〃		ngòna	ngana
3 〃	mann.	una	una
〃 〃	vr.	muna	mina
〃 〃	onz.	i	i
		Meervoud.	
1 ps.		ngomi	ngomi
2 〃		ngini	ngoni
3 〃	mann.	òna	ana (nga)
〃 〃	vr.	òna	ana (nga)
〃 〃	onz.	i	i

Het onzijdige *i* dient tevens als persoonsexponent bij het werkwoord; de overige exponenten zullen bij de behandeling van het werkwoord ter sprake komen. Hoewel *i* ook in 't mv. gebruikt wordt, mist het toch elk kenmerk van een mv. en moet men misschien den werkwoordsvorm die door *i* gekenmerkt wordt beschouwen als enk., evenals in eenige andere talen neutra in 't mv. een gezegde in 't enk. bij zich hebben. Daarbij blijft het echter moeielijk te verklaren waarom, zooals wij later zien zullen, *i* ook als exponent optreedt bij meervouden van 't mannelijk en vrouwelijk geslacht, en in 't Mak. en Bug. geldt *i* toch ook zoowel voor 't mann. en vr. mv., als voor 't enk.

De blijkbaar samengestelde vormen van den 1 en 2 ps., en van 't mann. en vr. van den 3 ps., alsook de omstandigheid dat deze in tegenstelling tot het korte *i* nog een bijzonderen exponent vereischen [1] om met het gezegde verbonden te worden, leidt tot het vermoeden dat gezegde voornaamwoorden eigenlijk emphatische vormen zijn, bestaande uit de verbinding van den stam met een of ander partikel vermoedelijk ing of ng, waardoor de vorm de beteekenis verkrijgt van „wat mij betreft" enz. Dergelijke emphatische vormen kunnen na verloop van tijd licht in de functie eens nominatiefs overgaan, zooals o. a. het Fransche moi, toi, lui, ons leeren kunnen. Is het geopperde vermoeden juist, dan laat zich ngori, ngohi verklaren als ontstaan uit ng-ku + een nadrukspartikel; ngona, ngana uit ng-kau of ng-ka + nadrukspartikel; men vergelijke Mal. ăngkau en Day., Tagal., Bisaya ikau, Fidji iko, Pampanga ika, die ook versterkingen van kau en ka schijnen te wezen. Dergelijke versterkte vormen komen in de verwante talen veelvuldig voor; o. a. in het Mota inau, nau, ik en iniko, gij, naast de minder emphatische ko en ka; in het Oba inaw, ik (vgl. Codrington, Melanesian Languages 422). Andere voorbeelden levert het Toumbulusch in nyaku, nisiya, nisera.

Op dezelfde wijze kan men ngomi, wij, ontleden in ng + MP. kami, en ngoni, ngini, gijlieden, in ng + koni, een vorm dien men in het Fidji koni terugvindt als verkorting van kemuni, welk laatste zich vrij nauw aansluit bij Sang. kamene, Bataksch hamuna. Merkwaardig is het dat het Dairisch-Bataksch de kortere vormen kono en kene bezit, welk laatste, ook ten opzichte der klinkers, oogenschijnlijk met Gal. ngini overeenstemt of althans er zeer dicht bijstaat.

De 3 ps. enk. mann. una en mv. ana, ȯna bevatten ook twee bestanddeelen, *u* en *a* of *ȯ* + na. *U* en *a (ȯ)* kunnen zeer wel identisch zijn met de Bulusche lidwoorden voor 't enk. en 't mv., die in stamvorm luiden ung en ang. Met het Bul. aanwijzend vnw. ana, die, gene, laten zich ana, ȯna niet gevoegelijk gelijkstellen, omdat het eerste zoowel enk. als mv. is. Het vrouwelijke muna is blijkbaar afgeleid van una, door voorvoeging van een bestanddeel, dat een vrouwelijk wezen aanduidt, doch welks oorsprong en verwantschap onbekend zijn; mina schijnt ontstaan te zijn uit hetzelfde *m* en ina, eenen bijvorm van una of eene gewijzigde uitspraak er van.

[1] Het Tern. nga vereischt dit niet.

In den accusatief gelden, waar zekere nadruk vereischt wordt, dezelfde vormen als in den nominatief; zoo ook in den datief, behalve dat deze door een toegevoegd achterzetsel (in functie gelijk ons voorzetsel) wordt aangeduid. Dus is ngohi niet alleen ik, maar ook mij; ngohi ka, aan mij, en zoo verder. Voor de enclitische vormen bestaan bijzondere korte woordjes, die vóór den werkwoordstam geplaatst een direct en indirect voorwerp aanduiden en in waarde dus geheel overeenkomen met me, te, le, la, les of leur in het Fransch. We zullen ze straks opgeven.

Als onbepaald pers. vnw. geeft de Bekn. spr. § 119 een woord ngòne op, hetwelk met ons "men", "iemand" en in platte taal "je" soms "we, de lui" kan vergeleken worden.

Wanneer ngòne het onderwerp van eenen volzin uitmaakt, bestaat het gezegde uit den werkwoordstam, voorafgegaan door po. Zoo wordt ook het overeenkomstige fò in het Ternataansch gebruikt, hetgeen aanleiding heeft gegeven tot de meening dat fò ook "wij" zou kunnen beteekenen; het heeft met dit vnw. niets gemeen dan dat in sommige gevallen met "wij" nagenoeg hetzelfde bedoeld wordt als met "men, iemand". In de verbogen naamvallen nemen wij voorzeker dikwijls de toevlucht tot "ons", dewijl "men" onverbuigbaar is. De toevoeging van het onbepaalde vnw. ngòne — in het Tern. ontbreekt het geheel — verandert de beteekenis van een volzin met po, fò in geenen deele. Daar dit woordje in de Bekn. Spr. beschouwd wordt als een middel om den infinitief te vormen en ook voor het Ternataansch door de Clercq dezelfd rol aan fò wordt toegekend, zal ik later op de eigenaardige constructie van po, fò bij het werkwoord terugkomen. Hier zij alleen nog vermeld dat de enclitische vorm van ngòne als object, accus. en datief, luidt na.

De enclitische accusatief-datief der pers. voornaamwoorden is als volgt:

Enkelvoud.

1	ps.	i [1]
2	"	ni
3	" mann.	wi
3	" vr.	mi

Meervoud.

1	ps.	mi
2	"	ni

[1] Vermoedelijk = hi, de sluitlettergreep van ngohi, ik.

In den 3 ps. enk. onz. smelt het voorwerp samen met den persoonsexponent van het gezegde, bijv. òna ja kĕlélo, zij zien het, zoodat men niet met zekerheid kan zeggen hoe de accusatief-datief op zich zelf geluid heeft. Voor den 3 ps. mv. mann. en vr. geeft de Schr. op ja, jo, doch ook deze vorm is ontstaan ten gevolge eener nauwe verbinding van den voorafgaanden persoonsexponent en den enclitischen accusatief. Uit het § 114 aangevoerde voorbeeld *o* tewo ma wuti ja sigudju òna, de draaikolk der zee verzwolg hen, mag men wel opmaken dat een onz. onderwerp en accusatief te zamen ja opleveren, wanneer het voorwerp mannelijk is, doch verder blijkt er niets met zekerheid uit.

De gedaante van den 1 en 2 ps. ondergaan eveneens in bepaalde gevallen tengevolge van samensmelting met den subjectexponent van 't gezegde kleine wijzigingen, doch de bovenstaande vormen zijn duidelijk als de ongewijzigde te onderscheiden.

Het enclitische object van ngòne, men, iemand, is na.

Tot versterking van 't pers. vnw. dient masirète, zelf. In het Tern. vind ik amoi-masirète ook in den zin van „ieder afzonderlijk" (Naidah blz. 382).

Bezittelijke voornaamwoorden. Het is eene opmerkelijke bijzonderheid van 't Gal. en Tern., dat de bezittelijke voornaamwoorden vóór hun substantief geplaatst worden. Ze luiden als volgt:

	GALELAREESCH.	TERNATAANSCH.
	Enkelvoud.	
1 ps.	ai	ri
2 „	ani, 'ni	ni
3 „	mann. awi, aw', 'wi	i
„ „	vr. ami, 'mi	mi
	Meervoud.	
1 ps.	mia	ma
2 „	nia	nia
3 „	mann. en vr. manga	nga

In deze Gal. bez. voornaamwoorden herkent men terstond dezelfde woordjes die ook dienst doen als accusatief-datief der persoonlijke, met eene deels van voren, deels van achteren toegevoegde *a*. Alleen de 3 ps. manga wijkt af, en is van denzelfden stam als het Tern. nga, dat synoniem moet wezen met Gal. ja, want terwijl de Ternataan zegt nga ruha, (zij) vier, nga rukange (zij) drie, heeft de Galelarees ja ruha, ja ruwangi [1].

[1] Het Tern. nga vind ik ook als bez. vnw. bij een 2 ps. mv.: la afa ngoni

Het bez. vnw. voor een onbepaalden persoon is nanga.

Wil men den nadruk leggen op het bez. vnw., dan gebruikt men voller vormen; nl. to ngohi ai, to ngòna ani, enz. Dus is ami tahu, haar huis, doch to muna ami tahu, háár huis. To alleen komt voor in den zin van "voor, van", bijv. to ngohi voor, van mij; to njawa masomoa, voor, van andere menschen. To is dus vermoedelijk een voorzetsel en verwant met het Tern. voorzetsel toma, bijv. toma ngarah, aan, bij de deur; toma wangé ènagé, op dien dag.

Wanneer een 1 of 2 ps. enk. voorgesteld wordt als bezitter van een vrouwelijk familielid, dan neemt het betr. vnw. het vr. lidwoord ngo vóór zich. Derhalve ngo i pĕdéka, mijne vrouw; ngo ni ngòpa o ngò pĕdéka, uwe dochter. Wellicht zijn dit oorspronkelijk beleefdheidsvormen, overeenkomende met ons "Mevrouw uw Moeder", het Duitsche "Ihre Frau Gemahlin", e. dgl.

Als bez. vnw. van een grammatisch onz. bezitter geldt ma; bijv. o bòki ma pego, de kat haar staart; o gòta ma uma, de boom zijn tak.

Het gebruik van ma nu blijft niet enkel tot het onz. bepaald, want ook zekere mann. en vr. woorden nemen het vóór zich om eene genitiefbetrekking uit te drukken, of, nog algemeener uitgedrukt, alles wat in het Oudjav. door het affix nya, Nieuwjav. ne, *e*, Mal. ña, Sund., Bat., Madureesch, Bulusch na, Tag. niya, enz. aangeduid wordt. Evenzoo bezigt het Tern. ma. Vooreerst dan wordt dit ma, zooals de Schr. § 126 zegt "ook gebruikt van personen, maar uitsluitend in het geval, dat men de familiebetrekking van den een tot den ander vermeldt"; voorbeelden zijn: ai bira ma ròka, mijn zuster haar man, de man van mijn zuster; o Jan ma awa, Jan zijne moeder, Jans moeder; o Nahor ma ngopa janau, de zoon van Nahor; awi ronga o Tsakarias deo ma pĕdéka ami ronga ngo Elisabeth, zijn naam (was) Zacharias en zijne vrouw haar naam Elisabeth. Zoo ook in het Tern. Kitjili Kodja manjoka ma ngofa Djou Kajoa, K. K. huwde met de dochter van Djou Kajoa;" alleen de woordschikking verschilt van de Galelareesche; maar Djou kolano Djainalabodin i ngofa Djou kolano Bajano i ngofa Djou kolano Hajur, de zoon van koning Dj. (was) Koning Bajano; diens zoon (was) koning

nga ngofa si fohóka i dadi dafa, en opdat niet ulieder kinderen en vrouwen slaaf worden (Bijdr. Kon. Inst. 4 Volgr., D. II, blz. 394). Doch dit zal wel eene fout wezen voor nia.

Hajur [1]". Ook het toebehoor van een persoon wordt in het Tern. door ma gekenmerkt; het voorbeeld in de Clercq's Bijdr. 197 is djou ma falah, het huis van den heer.

Verder staat in 't Gal. ma voor alle titels, als ma kolano, (eig. de koning er van, nl. van 't land); ma kimalaha, het dorpshoofd; ma imam de priester. Zelfs waar een titel bij ons het onbepaalde lidwoord heeft, vind ik ma zoo gebruikt; bijv. **Ma wàkutu o Herodes o Judea ma kolano wa parèta, de ngokahéna ma imam moi, awi ronga o Tsakarias**, te dien tijde heerschte Herodes de Koning van Judea, en aldaar was een priester, Zacharias geheeten." Hiertoe behooren ook ma bàba deo ma awa, wanneer deze te vertalen zijn met "de vader en de moeder". In een voorbeeld als: una wo tèmo ma djòu ma pědéka, hij (Jozef) zegt tot de vrouw van zijnen heer, (Bijb. Verh. § 17, 1) kan ma djòu verklaard worden als "de heer", of anders is het behandeld als de benamingen voor familiebetrekkingen. Het Tern. heeft geen ma bij titels.

Een aantal substantieven hebben in 't Gal. steeds ma vóór zich in plaats van 't lidwoord *o*, "omdat het begrip, dat zij aanduiden niet anders dan in betrekking tot eene andere zaak kan gedacht worden"; ma màko, het mannetjesvarken; ma èsa, de zeug; ma musè, de bigge; o kàso ma nau, reu; o kàso ma bědéka, teef [2]; ma solano, het begin; ma raba, het binnenste.

Aan de overeenkomst dezer constructie in karakter, niet in uiterlijken vorm, met die in 't Jav. enz. met bezittelijk aanhechtsel of met het betr. nw. behoeft nauwelijks herinnerd te worden.

Volgens § 128 der Bekn. Spr. gebruikt men ma ook om met een stubstantief aan een ander eene bepaling van hoeveelheid of hoedanigheid toe te schrijven; dus o pipi ma lamo, veel geld; o guratji ma dohutu, echt goud; o baru ma doròu, versleten kleedingstof. Eigenlijk zouden deze uitdrukkingen beteekenen: veelheid van geld; echtheid van goud; slechtheid van kleedingstof. Of deze verklaring de juiste is, zouden wij voorloopig niet durven verzekeren en volgens de Clercq is Tern. malamò, iemand van geboorte, en is ma een voorvoegsel dat in waarde met Mal. bă r (dus ook met Bat., Oudj., Tag., Bis. ma) gelijkstaat. Verder onderzoek in dezen zal niet overbodig zijn.

---

[1] Naidah, blz. 428 en 392

[2] Waarom de *p* bij diernamen overgaat in *b*, terwijl anders de *p* blijft, bijv. o Abram deo ma pědéka, Abram en zijne vrouw, is niet duidelijk.

Aanwijzende voornaamwoorden. Deze zijn manéna, néna, deze, dit; magéna, géna, die, dat; eenigszins afwijkend heeft het Tern. ènané en ènagé, hoewel de bestanddeelen na en gé aan beide talen gemeen zijn; Tern. èna is meest onzijdig en komt dan in waarde overeen met ons „het"; doch ook èna gé kan zoo voorkomen [1]. De plaats der aanw. voornaamwoorden is achter het woord dat zij nader bepalen.

Menigmaal is het aanw. vnw. in onze taal weêr te geven met het bepalend lidwoord [2], of ook wel met een bijwoord van plaats en tijd. Over 't algemeen bestaat in 't Gal. eene neiging om een overvloedig gebruik van de aanw. voornaamwoorden, zelfs na een pers. vnw., te maken. Voorbeelden van dit alles geeft de Bekn. Spr. § 105.

Als een verkorte vorm van magéna wordt opgegeven mĕna; van magéna, méga; als eene verlenging van het eerste magĕnéna; van het tweede magĕgéna. Om het Jav. mahu, wahu, en ons „gezegde, bedoelde" uit te drukken, dient magéna of maéna, die in de Bekn. Spr. § 106 ten onrechte betrekkelijke voornaamwoorden heeten.

Meer als bijwoord dan als vnw. in gebruik zijn de door voorvoeging van kò gevormde woorden kòmanéna, zulk, zoo (als dit); kòmagéna, zulk, zoo (als dat); kòmadòke, zooals gindsche; weinig hiervan verschillend zijn maro kòmanéna, zoodanig (eig. zoo als deze, dit) enz.

Tot de aanw. voornaamwoorden brengt de Sch. der Bekn. Spr. ook de volgende bijwoorden van plaats, die veel meer fijnere onderscheidingen uitdrukken dan de overige MP. of Arische talen kennen. Het zijn dòka, ginds (aan den over- of achterkant), en dòke, hetz. (doch dichter bij); dina, aan de landzijde; dine, hetz. (doch dichter bij); dai, aan de zeezijde; dade, hetz. (dichterbij); daku, boven; dake, hetz. (dichterbij); dahu, beneden; dahe, hetz. (dichterbij).

Deze plaatsaanduidende woorden kunnen voorafgegaan worden door zekere voorzetsels, die eene richting te kennen geven en bij substantieven als postposities optreden, en evenzoo bij werkwoorden, bij welke zij de richting der beweging of handeling aanduiden, volkomen als onze ten onrechte „voorzetsel" genoemde woordjes bij

[1] In het als verouderd opgegeven Tern. génaé, dat is, herkent men licht Gal. géna.

[2] In het Tern. wordt vooral gé gebruikt, waar wij het lidwoord en de Maleiers itu bezigen; bijv. toma kije Ternate gé, Mal. di gunong Ternate itu.

samengestelde werkwoorden, als ingaan, heengaan, toenaderen, enz. De plaatsing dezer woordjes is dus juist de omgekeerde van de onze; wij zeggen waarin, waartoe, waarheen, maar ingaan, toevoeren, heensnellen enz., en in de stad, naar de plaats, te land enz. Het Gal. daarentegen: no néna, hier heen; doch ma bobàpo ka, tot, naar, aan den vriend; o bòso ku, uit een pot, en ai diha no (gij) i (mij) gaho no, breng mij mijn mes aan (Duitsch bring mir her); o bi onta wa buku ku, hij deed de kameelen nederknielen; wo maruba ku awi biu ka, hij viel neder op zijn gelaat. Vgl. Bekn. Spr. § 82. In de teksten worden deze partikels niet van het werkwoord afgescheiden geschreven, in overeenstemming met het gebruik in onze taal, en niet geheel ten onrechte, want zij vormen met het werkwoord eene soort van samenstelling [1]. Daarentegen zijn het bepaalde postposities bij substantieven, en mogen zij hiermede niet bij wijze van naamvalsuitgang onafscheidelijk verbonden worden. Dit blijkt o. a. daaruit dat van twee of meer gecoördineerde naamwoorden alleen het laatste de partikel achter zich aanneemt. Terecht schrijft men in onze taal "aan geld en goed" en niet "aangeld en goed"; "aan dezen man" en niet "aandezen man"; zoo ook is in 't Gal. te schrijven o dòku magéna ka, te dezer stede (Bijb. Verh. § 7, 1). Ten aanzien van de bijwoorden van plaats kan men zich aan de Hollandsche schrijfwijze houden; dus kanéna, hier, Tern. kané; kagéna, daar, Tern. kagé.

De bedoelde voorzetsels (resp. achterzetsels) zijn in 't Gal. ka, sa, ko, ku, i (voor je) en no. Ka beantwoordt aan ons "te, toe, aan", dus in één woord aan 't Engelsche to; sa is uit of naar eene plaats landwaarts; ko, uit of naar eene plaats zeewaarts; ku, uit of naar eene plaats beneden; i (je), uit of naar eene plaats boven; no, beantwoordt aan het Hoogd. her. Eene volledige opsomming dezer partikels verbonden met plaatsbijwoorden vindt men Bekn. Spr. bl. 70, vgg. Uit het Ternataansch ken ik ka, bijv. in kagé, daar, kané, hier; het beteekent ook tot, ten behoeve van bijv. lahi manusia ka una i òti ma awu, hij vroeg menschen tot roeiers van zijn vaartuig (zie de Clercq's Woordenlijst, onder ka). Het meest gewone voorzetsel om "te, in, op" uit te drukken, is toma; bijv. toma wangé ènagé, te dien dag; tégo toma

[1] In menig geval is de verbinding zoo innig, dat men de bestanddeelen volstrekt niet zou mogen scheiden, bijv. in hino, komen, hike, geven, e. dgl.

kurusi, op eenen stoel zitten. Verder ije, doch alleen als bijwoord van plaats: ije si tarah, naar boven en beneden; eene afleiding van dit ije is kije, berg, en mije, noordwaarts, eig. opwaarts. Voorts sa in isa, Gal. hisa, landwaarts; en ko in hòkò, Gal. hòko, zeewaarts.

Het onbepaald bijw. van plaats is naga, ergens, waarvan kanaga, sanaga enz.

Door voorvoeging van ngo wordt de beteekenis der behandelde plaats en richting aanduidende woorden versterkt; dus ngokadina, ngokodàhe enz. Sch. vergelijkt ons „al" in „alhier, aldaar".

Van de bijwoorden worden adjectieven gevormd door het voorvoegsel ma: bijv. o tahu madine, het aan de landzijde gelegen huis; o igo madàke, de daar boven hangende kokosnoten.

Betrekkelijk voornaamwoord. Een eigenlijk betr. vnw. bezit het Gal. niet, doch géna, minder gewoon magéna, aan het einde van eene zinsnede geplaatst, dient om aan te duiden, dat eene zinsnede tot het hoofdwoord des volzins in zulk eene verhouding staat als in onze taal door een betrekkelijken bijzin te kennen wordt gegeven. Bijv. o nawo àsa i siguguti sa géna, de visch dien zij straks aan land hadden gebracht; o njawa masomoa ani dòku ka wo gogòge géna, de vreemdeling die in uw dorp verblijft houdt. De werkw. vormen met reduplicatie zijn die van het deelwoord, zoodat in Bekn. Spr. § 106 dan ook de meening wordt uitgesproken dat men de boven aangehaalde voorbeelden eigenlijk vertalen moest: de pas aan land gebrachte visch; de in uw dorp verblijf houdende vreemdeling. Doch bij deze vertaling wordt géna zwijgend verondersteld geheel hetzelfde te wezen als ons bepalend lidwoord, en dat is het niet.

Verkeerdelijk worden blz. 77, vg. ettelijke aanwijzende voornaamwoorden door den Schr. onder de betrekkelijke gerangschikt; in dalòha magéna, dat is goed, magéna ja mòdo, dat vreezen zij, is magéna een aanwijzend vnw. Evenzoo maéna, hetgeen wij reeds gelegenheid hadden op te merken.

Vragende voornaamwoorden. Ons „wie" is Gal. nago, Tern. nagi, dat naar gelang van omstandigheden verbonden wordt met een mann., vr. of meerv. persoonl. vnw.; nago-una, wie (mann.); nago-muna, vr.; nago òna, mv. „Wat" is òkia, Tern. kogah.

„Hoeveel" van zaken is moruwo; van personen sprekende zegt men mi-, ni- of ja moruwo, hoeveel wij, gij of zij. Mo vormt

ook een bestanddeel in de telwoorden moi, één, motòha, 5, mogiowo, 10, moruwangi 30, moruha, 40, enz.; ru duidt een veelvoud aan, blijkens ja ruwangi, zij drieën; ja ruha, zij vieren; evenzoo Tern. Wat de eigenlijke kracht van het samengestelde moru is, blijkt niet.

De vragende bijwoorden zullen wij bij de bijwoorden behandelen.

Onbepaalde voornaamwoorden. Gelijk in allerlei andere talen, verschilt het onbep. vnw. in het Gal. niet van het vragende, dan door de toevoeging van een partikel, en wel in 't Gal. van naga. Dus nago una naga, iemand (mann.); nago muna naga, iemand (vr.); nago òna naga, sommige, zekere; òkia naga, iets. Het onb. vnw. van hoeveelheid is moruwa naga, eenige, ettelijke.

Wederkeerig voornaamwoord. Als zoodanig wordt § 122 opgegeven het voorvoegsel ma. In hoeverre men gerechtigd is dit ma als een vnw. te beschouwen, zullen wij bij de behandeling van 't wederkeerig werkwoord nader onderzoeken.

Bij het reflexief wkw. gebruikt men tot versterking van het pers. vnw. liever 't uit het Mal. overgenomen diri dan 't vroeger vermelde masirète. Diri wordt verbonden met het bez. vnw., op Engelsche wijze, doch consequenter: ai diri, myself; ani diri, thyself; manga diri, hen zelven.

WERKWOORDEN.

De Gal. werkwoorden kunnen, deels naar hun aard, deels naar hun vorm, verdeeld worden in: 1. eenvoudige intransitieven; 2. d° transitieven; 3. afgeleide intransitieven; 4. d° transitieven; 5. samengestelde; 6. toestandswoorden. Tot de eerste soort behooren bijv. tàgi, gaan; supu, naar buiten gaan, buitenkomen; tot de tweede tago, grijpen; tòda, omhakken; tot de derde mabaro, een sarong dragen of aandoen; maàka, geschieden; mawusi, zich kammen; masimane, zich vertoonen; tot de vierde siguti, laten afdalen, aflaten; siudo, drenken, bezigen om er uit te drinken; siogu, gebruiken om er mede te snijden; dabàbu, vallen op; dosòne, sterven op; tot de vijfde hije, opwaarts gaan; kahino, herwaarts komen; tot de zesde i wi nali, hij is verheugd.

In de Bekn. Spr. § 48 vgg. worden de werkwoorden onderscheiden in eenvoudige en samengestelde werkwoordsvormen (waarmede bedoeld schijnt te wezen: soorten van werkwoorden.) De eenvoudige

werkwoorden worden wederom verdeeld in oorspronkelijke, afgeleide en samengestelde. Geheele onafhankelijk van deze indeeling is de onderscheiding der werkwoorden in onovergankelijke, overgankelijke en wederkeerige in § 54. Om meer dan één reden meen ik eene andere indeeling te moeten volgen, waarbij het mij minder te doen is om consequentie dan om duidelijkheid.

Personen des werkwoords. Deze worden in 't Gal. en Tern. aangeduid door bepaalde pronominale woordjes, wier stammen grootendeels overeenstemming vertoonen met de nog bestaande persoonl. voornaamwoorden. Wanneer deze persoonsexponenten niet samensmelten met een objectaanduidend woordje, luiden zij als volgt:

	GELELAREESCH.	TERNATAANSCH.
	Enkelvoud.	
1 ps.	to	tò
2 〃	no	nò
3 〃 mann.	wo	ò
〃 〃 vr.	mo	mò
〃 〃 onz.	(i)	(i)
	Meervoud.	
1 ps.	mi	mi
2 〃	ni	ni
3 〃 mann. vr. onz.	i	i

Deze persoonaanwijzers gelden in het Ternataansch voor alle werkwoorden, doch in het Gal. alleen voor de intransitieven en in bepaalde gevallen voor de zgn. causatieven, daar ook voor 't object bijzondere pronominale exponenten bestaan, welke met bovengenoemde woordjes kunnen samensmelten.

Het onderwerp van een werkw. kan natuurlijk bestaan uit een substantief of uit een pers. vnw. Dit laatste kan verzwegen worden, daar het verschil van persoon voldoende door den exponent aangeduid wordt. Intusschen is de verzwijging van het pers. vnw. betrekkelijk zeldzaam behalve in den imperatief. Bij wijze van voorbeeld volge hier de Tegenw. Tijd van supu, naar buiten gaan:

	GALELAREESCH.	TERNATAANSCH.
	Enkelvoud.	
1 ps.	ngohi to supu	ngori tò supu
2 〃	ngòna no 〃	ngana nò 〃
3 〃 mann.	una wo 〃	una ò 〃
〃 〃 vr.	muna mo 〃	mina mò 〃
〃 〃 onz.	i 〃	i 〃

Meervoud.

1 ps.	ngomi mi	〃	ngomi mi supu
2 〃	ngini ni	〃	ngoni ni 〃
3 〃	òna i		ana i 〃

Andere voorbeelden vindt men in Bekn. Spr. § 58 en § 111. De veranderingen die de persoonaanwijzers bij transitieve werkwoorden in 't Gal. kunnen ondergaan, zullen bij de behandeling dier klasse van werkwoorden ter sprake komen.

EENVOUDIGE INTRANSITIEVEN EN TRANSITIEVEN.

Als eenvoudige werkwoorden zijn te beschouwen dezulke die in werkelijkheid of oogenschijnlijk geen afleidingsbestanddeel bevatten. Zonder twijfel bestaan de meesten dezer werkwoorden uit een wortelwoord en een of ander formatief, doch in den tegenwoordigen toestand der taal laten zij zich niet met zekerheid ontleden, evenmin als bijv. in 't Javaansch stammen als tĕka, ḍatĕng, wĕruh, wĕdal, laku, enz. Zulke werkwoorden in het Gal. zijn tàgi, gaan, odo, eten, udo, drinken, liho, terugkeeren, tobo, zwemmen, èto, tellen, nano, toeschouwen, kĕlélo zien. Uiterlijk onderscheiden de transitieven zich niet van de intransitieven; alleen openbaart zich de aard der eersten terstond daardoor, dat zij voorafgegaan worden door een objectsexponent; eene eigenaardigheid van het Galelareesch, die in het Ternataansch hare wederga niet heeft.

AANDUIDING VAN HET OBJECT BIJ TRANSITIEVEN.

De voornaamwoordelijke objectsexponenten worden in de Bekn. Spr. met de noodige uitvoerigheid opgegeven § 112, vgg. Gemakshalve laat ik hier een overzicht van die woordjes in verband met de persoonsaanwijzers volgen.

ik	u	(ngohi)	to	ni
〃	hem	〃	〃	wi
〃	haar	〃	〃	mi
〃	het	〃	ta of to	
〃	ulieden	〃	ti	ni
〃	ze	〃	ta	

gij	mij	(ngòno) no i
〃	hem	〃 〃 wi
〃	haar	〃 〃 mi
〃	het	〃 na of no
〃	ons	〃 no mi
〃	ze	〃 na
hij	mij	(una) wo i
〃	u	〃 〃 ni
〃	haar	〃 〃 mi
〃	het	〃 wa of wo
〃	ons	〃 wo mi
〃	ulieden	〃 wi ni
〃	ze	〃 wa
zij	mij	(muna) mo i
〃	u	〃 〃 ni
〃	het	〃 ma of mo
〃	ons	〃 mo mi
〃	ulieden	〃 mi ni
〃	ze	〃 ma
het	mij	i (uit i i; dus ī?)
〃	u	i ni
〃	hem	i wi
〃	haar	i mi
〃	het	ja of jo
〃	ons	i mi
〃	ulieden	i ni
〃	ze	ja
wij	u	(ngomi) mi ni
〃	hem	〃 〃 wi
〃	haar	〃 〃 mi
〃	het	〃 〃 ja of jo
〃	ulieden	〃 〃 ni
〃	ze	〃 〃 ja
gijlieden	mij	(ngini) ni (voor ni i)
〃	hem	〃 ni wi
〃	haar	〃 〃 mi

gijlieden	het	(ngini)	na of no
〃	ons	〃	ni mi
〃	ze	〃	〃 ja

zij	mij	(òna)	i (voor i i)
〃	u	〃	i ni
〃	hem	〃	〃 wi
〃	haar	〃	〃 mi
〃	het	〃	ja of jo
〃	ons	〃	i mi
〃	ulieden	〃	i ni
〃	ze	〃	ja

In eenige der bovenstaande vormen heeft eene samensmelting plaats gehad van het object met den persoonsexponent; dus in i, het mij; ni, gijlieden mij; de vormen ta en to, na en no, ma en mo, ja en jo bevatten den persoonsaanwijzer en den objectsvorm van 't onzijdig pers., die volgens van Baarda ja of jo is. „Sommige werkwoorden nemen ja bij zich, anderen jo; voor dit verschillend gebruik is geen regel aan te geven, daar het zelfs voorkomt bij werkwoorden, die dezelde strekking hebben en met dezelfde letter aanvangen," wordt § 67 geleerd. Als voorbeelden worden aangehaald òdo, eten, dat ja neemt, en udo, drinken, dat jo heeft. Edoch in strijd hiermede vindt men Bijb. Verh. § 24, 2: i òdo deo o angguru ja udo, zij eten (intr.) en drinken wijn; evenzoo § 3, 2, (N. T.): una upa o angguru èke o aràki waudo, hij drinke geen wijn of sterken drank; intransitief natuurlijk i òdo deo i udo, zij eten en drinken, § 24, 1.

De oorzaak waarom sommige transitieven ja, andere jo nemen, heb ik niet kunnen opsporen. Men zal opgemerkt hebben dat er uiterlijk geen verschil te ontdekken is tusschen to, no, wo, mo waar ze enkel persoonsaanwijzers zijn en waar ze verondersteld worden den objectsexponent jo in zich te hebben opgenomen; alleen in 't mv. mi jo, ni jo, ziet men het object uitgedrukt. Mij onverklaarbaar is het gebruik van jo in voorbeelden als o njawa i jooho, een levend mensch, Bijb. Verh. § 2, 1; ni jobuwo, weest vruchtbaar § 1, 6. Hoe kunnen zulke begrippen transitief opgevat worden?

Het object door bovenvermelde woordjes uitgedrukt of daarin opgesloten, is meestal een accusatief, doch kan ook een datief wezen; bijv. to ni doòma, ik slacht voor u; No i hihike géna, (de

vrouw), die Gij mij gegeven hebt, B. V. § 3, 2. Meestal wordt het verwijderd object niet anders uitgedrukt dan door den niet-enclitischen datiefvorm des voornaamwoords; bijv. in n a h i k e n g o h i k a, gij geeft het aan mij, is n a = gij het; in n i j o s a n o m u n a k a, vraag het aan haar, is n i j o, gij het. Vgl. Spr. § 115.

A f g e l e i d e w e r k w o o r d e n. Van deze kan men verschillende soorten onderscheiden. Om 't overzicht gemakkelijk te maken, zullen wij ze verdeelen in: 1) Denominatieven; 2) werkwoorden met het prefix m a; 3) met het pref. s i; 4) met het pref. d o, d a, d i of d u.

1. De denominatieven vertoonen den stam van 't substantief waarvan zij afgeleid zijn onveranderd, of, in een bepaald geval, geredupliceerd. Er zijn denominatieven die uitdrukken een zich begeven naar eene plaats; andere die beteekenen zich van een werktuig bedienen of zeker onderdeel van een voorwerp aanbrengen; weêr andere, zeer beperkt in aantal, die zich door reduplicatie van den stam onderscheiden, beteekenen een jagen door kinderen, spelenderwijs, op dieren. Voorbeelden van de eerste soort zijn: w o t e w o, hij gaat naar de zee, van o t e w o, zee; m i d ò r o, wij gaan naar den tuin, van o d ò r o, tuin; i p o n g a, zij gaan naar 't bosch, van o p o n g a, bosch. Hetgeen deze denominatieven van soortgelijke in andere Indonesische talen onderscheidt, is de afwezigheid van elk prefix of infix, waardoor 't werkwoordelijk karakter aangeduid wordt. Men vergelijke bijv. Javaansch a n g e t a n, oostwaarts gaan, van w e t a n; Ibanag m a n a l u n, naar 't bosch gaan om er te werken, van t a l u n, bosch, wildernis; Bulusch t u m a l u n, (hij) gaat naar 't bosch, t i m a l u n, ging naar 't bosch; en dgl. Of het Galelareesch bij zulke denominatieven eenmaal ook een of ander prefix of anders een voorzetsel gebruikte, is vooralsnog niet uit te maken.

Voorbeelden van de tweede soort van denominatieven zijn: t o d j a l a, ik visch met een werpnet, van o d j a l a, werpnet; n o b à s u, gij hakt met een bijl, van o b à s u, bijl; w o d e r u, hij gaat met een vaartuig, van o d e r u, vaartuig; m i l a d e, wij likken, van o l a d e, tong; n i k à t u, gij brengt eene dakbedekking aan, van ò k à t u, dakbedekking. Ook van deze denominatieven vereischen de tegenhangers in andere Indonesische talen een verbaalprefix; dus Jav. a ñ d j a l a, met een werpnet visschen, van d j a l a; Dajaksch m a n-d j a l a, Tag. m a n d a l a, n a n d a ḍ a l a, d u n g m a d a l a, enz; Jav. m a d u n g, met een bijl hakken, van w a d u n g.

Als voorbeelden van de derde soort van denominatieven met reduplicatie geeft Bekn. Spr. blz. 26 w o n a n a m o, hij maakt spelend

jacht op vogels, van o namo, vogel; wo kĕdèdo, hij maakt jacht op hagedissen, van o kèdo, hagedis; wokokarianga, hij maakt jacht op leguanen, van o karianga, en een paar andere.

Tot de afgeleide werkwoorden brengt de schrijver der Bekn. Spr. bl. 25, vg. ook dezulke, die, naar zijne meening „oorspronkelijk zelfstandige naamwoorden, als werkwoord optredend een anderen begin medeklinker aannemen.” De onjuistheid van dat gevoelen blijkt uit de t. a. p. gegeven voorbeelden. Zoo zou wo toro, hij maakt een tuin (eig. hij bewerkt den grond) afgeleid wezen van o dòro, tuin. Natuurlijk is juist het tegendeel waar: de tuin is een gewrocht van de handeling toro, en niet omgekeerd. Evenzoo is kiolo, slapen, niet een gevolg van den toestand „slaap”, hetgeen reeds uit onze eigene taal blijkt, waar slapen een sterk werkwoord is en dus niet afgeleid van het substantief slaap. Hetzelfde geldt van poòsu, begraven, in betrekking tot o boosu, graf. Niet de bedoelde werkwoorden, die onafgeleid zijn, hebben in hun beginletter eene verandering ondergaan, maar de daarvan afgeleide substantieven; tòro is primair, o dòro secundair [1]. Volgens den Schr. zijn de beginletters der substantieven achtereenvolgens b, d, g, h en n, waar de overeenkomstige werkwoorden hebben p, t, k, ng en d of n. Als voorbeelden worden opgegeven:

o boòsu, graf; poòsu, begraven.
o bĕréki, oud mensch; i wi pĕréki, hij is oud.
o dabu, saus, doop; tabu, soppen, doopen.
o diïki, hoest; tiïki, hoesten.
o dòro, tuin; tòro, een tuin maken.
o giòlo, slaap; kiòlo, slapen.
o galàla, lawaai; kalàla, lawaai maken.
o hadji, hadji; ngadji, lezen (den Koran).
o nabo, wond; dabo, wonden.
o nagi, schuld; hagi, op den pof halen of geven.

Van deze voorbeelden is reeds aanstonds ngadji te schrappen, dewijl het echt Mal. Polyn. adji, waarvan ngadji een actieve werkwoordsvorm is, niets gemeen heeft met het Arabische dan den klank. Buitendien is ngadji — althans in deze gedaante — een overgenomen woord, hetzij rechtstreeks of middellijk, uit het Ambonsch Maleisch of het Javaansch. Aangezien de regel dat een h als beginletter van

[1] Ik houd tòro voor 't Gal. aequivalent van het Mal. Polyn. tanĕm; overgang van n in r heeft men m. i. ook in Tern. ra zes, uit ĕnam, ĕnĕm. Van tòro komt de gereduplicеerde vorm totòro, landbouwer.

een substantief staat tegenover een ng van een werkwoord uitsluitend op dit verkeerde voorbeeld berust, is zij als denkbeeldig te schrappen. Daarentegen had hier behooren vermeld te zijn dat werkwoorden met een klinker aanvangende substantieven vormen beginnende met eene *g*, bijv. àso, offeren, o gàso, offerande; ale, opwinden, o gale, ring. Inderdaad zijn deze elders opgegeven, in § 13, en wel als uitzonderingen op den regel dat de afgeleide substantieven eene reduplicatie vereischen. De zaak is dat reduplicatie zeer gewoon is, maar niet noodzakelijk.

Reeds vroeger bij de behandeling van 't zelfstandig nmw. blz. 499 is opgemerkt, dat hetzelfde verschijnsel zich ook voordoet in het Ternataansch. Ook daar vindt men bijv. tinò, weven (Mal. Pol. tĕnun), doch dinò, weeftoestel; fané, rijzen, pané, klimmen, doch bobané, glooiing, plaats waar schepen op 't droge kunnen gehaald worden. Hiertoe behooren ook ettelijke substantieven, waarvan de werkwoordelijke stam in het Tern. mij onbekend is, als dubò, kiemblaadje, van een met zekerheid te veronderstellen verbaalstam tubò, Jav. tuwuh, Mal. tumbuh, Daj. tumbo, Tag., Bis., Fidji tubu; voorts dutu, brandhout, vgl. Sang. matutung, aangebrand, Ponosakansch tutungan, in brand; Daj. totong, aansteken, aanvuren [1]. Tern. ñabu, wonde, beantwoordt aan Gal. nabo; doch voor Gal. nagi heeft Tern. hagi, schuld.

Dezelfde verandering van de beginletter des stams vertoont zich ook zoowel in 't Gal. als in het Tern. na het voorvoegsel si bij causatieven en in bepaalde gevallen na het praefix ma, zooals later blijken zal. De oorzaak van het verschil in beginletter tusschen werkwoord en substantief heb ik niet kunnen opsporen. Aanvankelijk kwam ik op het vermoeden of de substantieven van de werkwoordelijke stammen niet afgeleid zouden wezen met behulp van een nasaal voorvoegsel, dat wij kennen in den vorm van ng in Oudjav , Sund. en Minahasa ngaran, naam, Bisaya en Tagalog ngalan, Ibanag ngagan, Malegasi anarană, van aran [2]. Verwisseling van ng in *g* komt in het Tern. en Gal. meermalen voor; bijv. Tern. sigaro, gelasten, Gal. singado; Gal. -gaho, medenemen, en ngaho, bijv. Bijb. Verh. § 26, 4 wo mi ngaho ma pĕdéka, hij neemt zijne vrouw mede, en § 46, 3 ni wi ngaho-no, brengt hem herwaarts. Veronderstellen wij eens dat gale, ring,

[1] Voor andere vormen van tuwuh en tutung zie "de Fidjitaal", blz. 182 en 184.

[2] Tern. en Gal. rongo, naam, houd ik voor ontstaan door omzetting uit ngaran, gelijk namo, vogel, uit manuk.

voor ngale staat, en gĕgèto, getal, voor ngĕngèto, dan zouden ook deze en dgl. substantieven gevormd zijn met hetzelfde bestanddeel dat men ook in ngaran aantreft. Voor eene *p*, *d*, *t* en *k* zal de nasaal van zelf overgaan in *m*, *d*, *n* en *ng* achtereenvolgens; uit mp, nt, nd en ngk kan licht mb, nd, nn en ngg worden, en verder hieruit *b*, *d*, *n* en *g*. Aan analoge klankovergangen in verschillende Mal. Polyn. talen ontbreekt het niet. Dat men bij reduplicatie uitgaat van den niet geredupliceerden substantiefstam en niet van den werkwoordstam, is ook geenszins onverklaarbaar. Hoeveel onzekers en moeielijks er bij de hier geopperde gissing ook overblijve, het kan niet twijfelachtig wezen dat niet het substantief, maar de verbaalstam den oorspronkelijken beginklank vertoont en dat de Bekn. Spr. geheel ten onrechte in dit geval van afgeleide werkwoorden spreekt.

2. *Werkwoorden met het voorvoegsel* MA. Met dit prefix worden werkwoorden gevormd die uitdrukken dat de handeling tot het onderwerp beperkt blijft of in de gevolgen op hem terugwerkt. Zulke werkwoorden komen in aard en toepassing overeen met die welke men in de Sanskritspraakkunst Âtmanepadam, in de Grieksche Medium noemt. Uit den aard der zaak hebben zij dikwijls de waarde van onze reflexieven, en daaruit laat zich verklaren hoe de schrijver der Bekn. Spr. (blz. 46) er toe gekomen is ma tot een „wederkeerig” (beter: terugwerkend) vnm. te verklaren en de gansche klasse van werkwoorden met het prefix ma afgeleid de reflexieve te noemen. Doch het bestaan van een reflexief vnw. ma berust slechts op eene verkeerde gevolgtrekking, is, met andere woorden, een verzinsel. Den aard der met ma afgeleide woorden zal men 't best uit de volgende voorbeelden leeren kennen:

To mawusi, ik kam mij; i mawusi (zij) kammen zich; wo maòsi, hij baadt zich; wo makula, hij scheert zich; maòko, staan; maidu, gaan slapen; mahòho, zijn gevoeg doen; i maäkaka, het is geschied (factum est), i matolòmu. Tern. i malòmu, zij vereenigden zich, vergaderden; makiliho, terugkeeren; matjapàtu, schoenen aan hebben of aandoen; magĕlongi, enkelringen aanhebben of aandoen; mabaro, een sarong aanhebben of aandoen. Ook vóór reeds afgeleide werkwoorden kan ma gevoegd worden, bijv. vóór 't causatief simane, toonen, masimane, zich vertoonen; sigisè, luisteren naar iets, magisè, kunnen hooren [1].

[1] Volgens Bekn. Spr. § 85.

Het is niet moeielijk in deze en soortgelijke woorden dezelfde formatie te herkennen als in 't Oudjav. met prefix ma (of *a*), Iloko ag, Tag., Bis., Ibanag mag, Mal. băr, enz. Men vergelijke maòsi, wat beteekenis en formatie betreft, met Oudj. madyus, Nieuwj. adus, zich baden, en met Ibanag mabbaggau (uit mag + baggau), Iloko agbasa, wasschen; mawusi, met Iban. mattagetay, zich kammen; makula met Oudj. matjukur en makuris, Tag. magahit, zich scheren. Voorts maidu, met Oudj. maturû, slapen, gaan slapen, Ibanag makkaturug; maoko met Mal. bărdiri, opstaan, staan; magĕlongi met Oudj. magĕlĕng, enkelringen aanhebben of aandoen; mabaro met Tag. magtapis, Ibanag mattapit, een kleed of doek aandoen of aanhebben, Oudj. matapih en makĕmul. Een voorbeeld uit het Ibanag dat mag vóór reeds afgeleide werkwoorden staan kan, is mappakarakal, zich groot maken, uit mag en pakarakal, 't groot maken.

Uit de gegeven voorbeelden, die licht met eene menigte andere zouden kunnen vermeerderd worden, blijkt, dunkt mij, ten duidelijkste dat het Gal. en Tern. ma (bijv. in malòmu) een prefix is, verwant met het Filippijnsche mag, Oudj. ma, Mal. băr, enz. en dat het niet enkel reflexieven in engeren zin vormt.

Wanneer de Galelarees wil te kennen geven dat het onderwerp zekere handeling ten behoeve van zich zelf verricht, dan bezigt hij ook ma, doch de daarachter geplaatste stam vertoont dan dezelfde veranderingen in de beginletters, als bij de vorming van substantieven en causatieven. Dus zegt men (§ 86) madoòma, voor zich dooden, slachten, van toòma, dooden; mabusune, voor zich een gat maken in iets, van pusune, doorboren; nagòbu, voor zich oprapen, lezen, sprokkelen, van kòbu, inzamelen; magàka, voor zich maken, van àka, maken; mangòsu, voor zich roosteren, van òsu, roosteren.

Diezelfde veranderingen ondergaan de grondwoorden, wanneer eene handeling voorgesteld wordt als te geschieden ten behoeve van een anderen persoon dan het subject, doch in dit geval blijft het prefix ma achterwege. Dus zegt men to ni doòma, ik slacht voor u; ti ni gòbu, ik sprokkel voor ulieden (Spr. l. c.) Hoe deze eigenaardigheid van 't Gal. te verklaren? In 't Oudj. dient ma of a, Nieuwj. a, Iloko ag, Tag. en Ibanag mag, Mal. băr, enz. om aan te duiden dat de handeling tot het onderwerp beperkt blijft of reflexief is, daarentegen geeft het prefix mang (en ang) te kennen

dat de handeling aan een ander verricht wordt; dus madyus, zich wasschen, mangdyus, een ander wasschen; Iban. mabbaggau, zich wasschen, mamaggau, een ander wasschen; mappakarakal, zich groot maken, mamakarakal, een ander groot maken; Oudj. matjukur, zich scheren, mañukur, añukur, een ander scheren; enz. Nu zou men de verandering der beginletters in 't Gal. desnoods in gevallen als to ni gòbu kunnen verklaren als ontstaan door de voorvoeging van een prefix ang, ng en de daaruit voortvloeiende klankovergangen, maar een ma doòma, voor zich dooden, laat zich niet uit een mang toòma verklaren, en wel om meer dan ééne reden. Vooreerst toch is de overgang van de sluitende nasaal van het actiefprefix + de *t* als beginletter eens stams in *n* algemeen Mal. Polynesisch, dus gegrond op eene vóórhistorische klankwet, en ten tweede is de beteekenis van madoòma enz. in strijd met de functie van mang. Ik zie dus geen middel om de zwarigheid op te lossen en hoop dat anderen gelukkiger mogen wezen.

De wederkeerigheid eener handeling kan, evenals o. a. in 't Hoogduitsch, door het reflexief worden aangeduid (§ 88). Bijv. masibòso, elkander liefhebben; mangamo, met elkander twisten; matoòma, zich dooden, elkander dooden. Hetzelfde gebruik vinden wij terug in 't Ibanag, waar de wederkeerige en de reflexieve werkwoorden in vorm niet van elkaar verschillen; bijv. makkalit, elkander krissen; mabbakal, met elkaar worstelen; magataua, met elkaar trouwen. Het wederkeerige of gemeenschappelijke eener handeling wordt in het Iloko uitgedrukt ook door 't prefix ag, doch met verdubbeling van den stam; dus agtulungtulung, elkander helpen; in het Bisaya door maga, bijv. magaäsaua, met elkaar trouwen; het Tag. en Oudj. vereischen, behalve het prefix mag, ma of a nog het aanhechtsel an, waardoor wordt aangeduid dat het onderwerp uit meer dan een persoon bestaat; dus Tag. maglakasan, met elkaar in kracht wedijveren; Oudj. magunĕman, met elkander redeneeren, raadhouden; maparĕpĕkan, elkander aanklampen, bestoken.

Om de wederkeerigkeid duidelijker te doen uitkomen, bezit het Gal. nog andere middelen. Vooreerst matèke, bijv. matèketoòma, elkander dooden; verder maku, dat ook in het Tern. voorkomt, bijv. makutjako, elkaar slaan, makutikah, elkaar verlaten; Gal. makutjàka, elkaar slaan; makutahu-moi, met elkander één huis bewonen. Behalve maku worden in de Spr. blz. 51 ook opgegeven maka, mako, makĕ, en met reduplicatie der

laatste lettergreep: makoku, makoka, makoko, makokĕ. Aangezien als gelijkwaardig met masibòso wordt opgegeven matèkesikĕbòso, zou men geneigd zijn maku, enz. niet als een samengesteld prefix te beschouwen, maar kĕ, ku, ka enz. te trekken bij het (secundaire) grondwoord, en dewijl verder ka, waaruit licht ko, kĕ, ku ontstaan kan, een bekend voorvoegsel is in de Filippijnsche, Minahasische en Sangirsche dialekten om eene gelijkheid aan te duiden, evenals ons ge, in gezel, genoot e. dgl., zoo ligt het voor de hand te veronderstellen dat kĕbòso eigenlijk beteekent of eenmaal beteekend heeft „gelijk van liefde”; kangamo, kĕngamo, met wien strijd is, tegenstander, kutahumoi, met wien men één huis deelt, huisgenoot, enz. Op gelijke wijze worden in 't Ibanag van woorden, afgeleid met bedoeld voorvoegsel ka, een soort van wederkeerige werkwoorden gevormd met prefix mag; dus van kamutung, gelijk in voorkomen, van ka en mutung, gelaat, het wkw. makkamutung, elkander in voorkomen gelijken.

Als synoniem met ka, kĕ, ku wordt beschouwd ri, waarin meer inzonderheid het begrip ligt van onderling of tegen elkaar, zooals blijkt uit de causatieven siribusu, onderling tegen elkaar in doen loopen, 't eene voorwerp tegen 't ander aan 't boveneinde leggen; sirimote, onderling elkaar doen volgen, een boveneind tegen een worteleind leggen; siriukè, 't eene vlak naast het andere plaatsen; sirisima, vis-à-vis plaatsen. Door voorvoeging van ma vormt men van deze secundaire, reeds met ri afgeleide stammen, wederkeerige werkwoorden; bijv. maringamo, tegen elkander vechten; maridubu, over en weer stompen; zie Spr. § 88, vg., waar over den oorsprong van 't prefix ri niets gezegd wordt. Ik vermoed dat ri beantwoordt aan den wortel lih, dien wij o. a. in 't Javaansch terugvinden in alih, kalih, silih, en dat het tevens de stam is van het verouderde Gal. diri, twee, over in kapidiri, eergisteren (vgl. boven blz. 504) en het Tern. di (nga modi), didi (romdidi), twee. Zoo dit vermoeden juist is, dan is het telwoord in stam identisch met het Oudj. kâlih, Nieuwj. Krama kalih.

3. Werkwoorden met het voorvoegsel **si**. In 't algemeen kan men zeggen dat in het Gal. en Tern. door het voorvoegsel is, dezelfde betrekkingen worden aangeduid als in ettelijke andere Indonesische talen door het achtervoegsel hetwelk in 't Oudj. luidt akĕn, Nieuwj. akĕn, ake, Sund. kön, Mal. kan, Bataksch kĕn (naar

tegenwoordige Tobasche uitspraak hon). De beteekenissen van akăn, kan, enz. dat in sommige verwante talen nog als voorzetsel leeft, laten zich weergeven met onze voorzetsels „met, voor, naar”. Uit verbindingen als „werpen met”, zal zich vanzelf het begrip ontwikkelen van „wegwerpen"; uit „eene schenking maken met” dat van „wegschenken;” „snijden met” = gebruiken om mee te snijden; „heengaan met = „wegbrengen”; „varen met” = „vervoeren”; „vliegen met” = „in de vlucht medenemen”; „maken voor iemand” = „maken ten behoeve van iemand”; „zeggen voor iemand” = een „gezegde overbrengen”; „tot val zijn” = „doen vallen, vellen;” „hooren naar” = „luisteren”. Hoewel de plaatsing van si in het Tern. en Gal. verschilt van die van akĕn enz. in bovengenoemde talen, is de beteekenis er van eigenlijk dezelfde; in 't Tern. leeft het nog als voorzetsel in den zin van „met, aan, naar” [1].

De meest gewone, schoon niet de meest oorspronkelijke beteekenis der met si afgeleide werkwoorden, is de causatieve. Zeer gebruikelijk is ook de instrumentale, d. i. die van een voorwerp, vooral werktuig gebruiken om er iets mede te verrichten. Opmerkelijk is het dat er tusschen deze categorieën in 't Gal. een verschil in vorm bestaat, hetgeen bij de overeenkomstige werkwoorden op akĕn enz. niet het geval is. Bij de causatieven wordt si geplaatst vóór den secundairen naamwoordelijken vorm; bij de instrumentalen vóór den onveranderden werkwoordstam.

In het eerste geval gaan *k, t* en *p* over in *g, d* en *b*; *h* en *w* in *ng*; de klinkers nemen dikwijls, doch niet bij alle stammen, *g* vóór zich. Dezelfde regels gelden ook voor het Ternataansch. Voorbeelden zijn: Sigiliho, doen omkeeren, terugbrengen, van kiliho, omkeeren: Tern. sigorého van korèho. Sidàgi, gaan met iets, doen gaan, van tàgi; Tern. sidàgi van tàgi. Sidobuso, verharden, van (da) tobuso, (is) hard. Sibane, aan boord doen gaan, van pane, aan boord gaan; Tern. sibané van pané. Singòsa, in doen gaan, inbrengen, van wòsa, ingaan; Tern. singòsa van wòsa. Een voorbeeld van een stam met *h* beginnende ontbreekt in de Spr., doch uit het Tern. kan ik aanhalen singadja, bespatten met de vingers (zóó de Clercq, doch het zal wel beteekenen: doen spatten) van hadja, besproeien. Sigisè, hooren naar, luisteren van isè, hooren, Tern. sigisé of sigogisé van isé. Siguti, neerlaten, van uti, afdalen; Tern. sigutji van utji. Sigaka,

[1] In het Gal. zegt men daarvoor de, met, dat misschien hetzelfde woord is als Oudj. len, met; en.

laten maken, van aka maken. Onveranderd blijven *l, r, s*, en bij verscheidene stammen de beginklinker; bijv. siloda, wegloopen met, veroorzaken dat het wegloopt; sironga, noemen, van ronga naam; sisòso, vliegend wegdragen, van sòso vliegen; zoo ook Tern. sisòro, wegvliegen met, van soro, vliegen; siòdo, doen eten, van òdo, eten; siudo, drenken, van udo, drinken; sioho, voortbrengen, doen groeien, van oho, leven; in het Tern. blijft ook *h* meermalen ongewijzigd; dus sihàka warò, bericht doen geven, bericht geven van wege een ander, van hàka, geven; sihòtu, of masihòtu, iets gebruiken als leger, van hòtu, slapen, doch dit behoort eer bij de tweede categorie gebracht te worden. De *w* blijft in Gal. siwàko, doen draaien, van wàko draaien, terwijl Tern uni, zien, in het causatief siwuni heeft.

Als onregelmatig geeft de Spr. blz. 39 op: sigotjoho, als steun gebruiken, van tjoho, vasthouden; sigemane, laten vrijen, van mane, vrijen; sigetjade, laten stoeien, van tjàde, stoeien; sigiïja, uithuwelijken, van ija huwen. Doch juister zal het wel zijn te zeggen dat de secundaire naamwoordelijke stam dezer causatieven is gotjoho, getjade, gemane en giija, welke, al mogen ze thans niet meer afzonderlijk voorkomen, toch eenmaal moeten bestaan hebben, en wel als kotjoho, enz. als werkwoordsvorm. Ik houd ko, ke, ki (ook in kiliho e. dgl.) voor verzwakkingen van het welbekende Mal. Polyn. prefix ka, dat passieven, intransitief-passieven en abstracta vormt. Ten bewijze hiervan kan strekken dat Gal. kiliho in het Tern. luidt korého, in waarde nagenoeg Jav. kawalik, kĕwalik, kuwalik. Van zulk een vorm moet in het Tern. het substantief luiden: gorého, Gal. giliho. Dat in het Tern. en Gal. het prefix ka enz. eenmaal grammaticale waarde had, mag men, behalve uit het zooeven opgemerkte, ook opmaken uit woorden als Tern. konòrah, in 't midden gelegen, vormelijk = Bulusch kaunĕran, middelmatig [1] Vgl. hetgeen over ka, enz. in den zin van ons ge opgemerkt is blz. 525.

De medegedeelde feiten leiden tot de gevolgtrekking dat het causatief gevormd wordt door si te voegen vóór een substantief, en wel een abstract substantief. Verschilt zulk een substantief uiterlijk in geenen deele van den werkwoordstam, dan ziet men ook geen verandering in de beginletter. Zoo is bijv. wo oho, hij leeft, en o oho, het leven; derhalve »doen leven« sioho, maar

[1] Voor het Tobeloosch vind ik in een handschrift van Riedel daarvoor opgegeven kokorona.

„gehoor” moet zijn gisè, terwijl „hij hoort” is wo isè; vandaar dat het causatief luidt sigisè.

Bij de categorie der instrumentaalwerkwoorden heeft geen verandering van de beginletter plaats. Dus siïsè, hooren met, als middel hebben of gebruiken om te hooren; bijv. aingau to siisè, met mijn oor hoor ik, terwijl sigisè is „hooren naar, luisteren”. Op gelijke wijze zegt men ani baso o gòta magéna no sitòda, met uw bijl hak dat hout, terwijl sidòda zou beteekenen „doen hakken”.

Eene eigenaardigheid in de constructie der causatieven is, dat zij, wanneer het voorwerp der handeling onzijdig is, den enclitischen objectsaanwijzer missen, dus o tamo mi siguti, wij laten de rijst naar beneden, en niet mi jo of mi ja. Zoo ook o tewo ma wuti o maidjanga i sigudji, de draaikolk der zee verzwelgt het hert, en niet ja of jo. Zie Spr. § 78 en § 116. Is het voorwerp mannelijk of vrouwelijk, dan volgt het causatief de gewone constructie, dus no wi sironga una o Johannes, noem hem Johannes.

4. Werkwoorden met het voorvoegsel **do, da, di, du**. De functie van het prefix do, dat welluidendheidshalve wel eens verwisseld wordt met da, di of du, is dezelfde als die van 't suffix *i*, resp. an in het Javaansch, Bataksch, Maleisch enz., vooral waar de hiermee afgeleide werkwoorden eene locatiefbeteekenis hebben, zooals bijv. in 't Jav. nibani, vallen op; ngudani, regenen op; kodanan, door den regen overvallen, beregend; ngungsèni, toevlucht zoeken bij of tot; mĕtoni, uitgaan naar, tot of om; ngadĕgi, assisteeren bij, stichten op, staan over; kanggonan, degene bij wien of datgene waar zich bevindt; nangisi, schreien bij of over [1]. De vorm dien het grondwoord achter do aanneemt, is dezelfde als bij de causatieven. Voorbeelden (§ 79) zijn: dabàbu, vallen op, vgl. Jav. nibani; i wi domoüra, hij wordt door regen overvallen, beregend, vgl. kodanan; i wi darato, hij wordt door storm beloopen, vgl. Mal. Jav. kabaratan [2]; dobalàta, springen over, vlg. Jav. nglumpati;

---

[1] De schrijver der Bekn. Spr., misleid door de geheel onpassende benaming van „Transitieven” in de Jav. en Mal. spraakkunsten, heeft de overeenkomst niet begrepen, blijkens hetgeen hij zegt § 65.

[2] Rato, ook Ternataansch, houd ik voor eene verminkte wijziging van het Maleische barat. Een ander dergelijk voorbeeld van afkapping levert Tern. sigi, moskee, voor masigi.

dingike, voêr geven aan, van hike, geven [1], vgl. Jav. makani; dingira, ophoopen bij, van hira, op eenen hoop brengen; dongòsa, verlaten, van wòsa; domòde, instemmen, van mòde, willen, vgl. Jav. ngarĕpi, niet afwijzen; dosòne, sterven aan of op; dolòda, achterlaten, van lòda, wegloopen. Ook het Tern. bezit hetzelfde voorvoegsel; bijv. domaha, wachten op, afwachten; zullen; vgl. Jav. ngantèni, en de beide beteekenissen van Mal. nanti. Het substantief douru, volgeling, van uru (vgl. Jav. urut), laat zich vergelijken met Jav. turutan, volgzaam, gehoorzaam. Ook Gal. damaha.

Wat den oorsprong van do betreft, vermoed ik dat het identisch is met het voorzetsel dat in 't Madureesch luidt ḍa, Mafoorsch ro, te; in 't Maleisch bewaard in dahulu, voorheen, eig. in den beginne, en in het afgeleide pada, kapada, Mafoorsch faro. Het woordje is dus synoniem met het Oudj.. Makass., Dairische *i*, te.

Onmiddellijk na de werkwoorden met do behandelt de Schrijver § 80 een aantal werkwoorden met het voorvoegsel sido, dat welluidendheidshalve soms veranderd wordt in sida, side en sidĕ, en soms verlengd tot sitodo, sitoda, sitodi of sitode. De beteekenis van 't voorvoegsel is die van „tevens, tegelijkertijd"; bijv. sidaäha, tevens medenemen; sidatago, tevens vangen; sidosòne, tegelijkertijd sterven; sidĕhike, er nog bij geven. In hoeverre sida, enz., in verband staat met het boven behandelde do, enz. is niet duidelijk. Zooveel is echter zeker dat de werkwoorden met sido, enz. afgeleid, in aard geheel verschillen van de vorige; hetgeen ook daaruit blijkt dat de werkwoordelijke stamvorm bewaard blijft, zoodat men zegt sida-tago, sidotupu, niet °dago, °dupu. In het Tern. behoort hierbij misschien sidògò, dògò, bijvoegen, toevoegen.

Eindelijk vinden wij nog gewag gemaakt (§ 81) van twee werkwoorden met een voorvoegsel gi, versterkt sidogi, nl. ginano, naar alle kanten rondkijken, van nano, kijken; en sidogidòha, ergens maar rustigjes blijven, van dòha, doen blijven. Dit gi komt ook voor in het Tern., nl. in ginado, onderzoeken, ondervragen. In het Gal. heb ik verder aangetroffen da ginita, het is licht, van Tern. nitah, daglicht; en giisè, vernemen. Ook

[1] Niet van ngike, zooals de Spr. opgeeft, want ng is hier eene wijziging van h, volgens den regel bij 't causatief opgegeven. Waarom de *t* onveranderd blijft in ḍutura, doen vallen op (?), is niet duidelijk; zie Spr. blz. 43.

ginihi, vervolgen, zal wel tot dezelfde klasse behooren. De opgegeven beteekenis van „naar alle kanten" is dus wel eenigszins aan twijfel onderhevig. Met welk woordje in andere Indonesische talen dit gi te vergelijken is, heb ik niet kunnen opsporen. Het Ibanagsche voorvoegsel gi, dat in verband met het aanhechtsel an, van substantieven een meervoud vormt, bijv. gibalayan, huizen, van balay, huis [1], verschilt te veel in de toepassing dan dat men het zonder meer als verwant mag beschouwen.

(Wordt vervolgd.)

[1] De Cuevas, Arte de la lengua Ibanag, p. 21.

SUMATRA'S WESTKUST VAN 1841—1849.

DOOR

E. B. KIELSTRA.

(Vervolg van blz. 462.)

VIJFDE HOOFDSTUK.

Militaire bewegingen in Tapanoeli (1842 en 1844). — Oproer in Pau (1844). — Bedreiging onzer grenzen. — Krijgsverrichtingen oostwaarts van Sidjoendjoeng en naar de III Kota's. — Overhaaste terugkeer onzer troepen uit de III Kota's. — De meening van Michiels omtrent onze houding jegens de onafhankelijke landstreken. — Zienswijze daaromtrent van de Indische regeering en den Minister van Koloniën. — Expeditie naar Soengei Pagoe. — Soengei Pagoe voorloopig bezet. — Expeditie tegen de XII Kota's. — Verantwoording door Michiels van de verschillende krijgstochten. — In die verantwoording wordt berust, de bezetting van Soengei Pagoe goedgekeurd. — Nadere beschouwingen van Michiels omtrent den handel naar Sumatra's Oost- en Westkust, beslissing der regeering dienaangaande.

Nadat de opstand van Batipoe was gedempt, werd in de eerstvolgende jaren — tot het laatst van 1844 — de rust niet verstoord, maar integendeel meer en meer bevestigd.

Intusschen hadden er, in het begin van 1842 en 1844, in de residentie Tapanoeli eenige militaire bewegingen plaats, die hier kortelijk behooren te worden vermeld.

In het laatst van 1841 liepen er geruchten omtrent eene samenspanning der voornaamste hoofden van Mandaïling en Rau, onder de leiding van den Jang di pertoewan van Kota Siantar. De plaatselijke autoriteiten hechtten waarde aan die geruchten, wellicht — naar Michiels meende — tengevolge van een overdreven achterdocht, door den Batipoe'schen opstand opgewekt. Zij vernamen, dat de hoofden bevel hadden gegeven tot een overvloedigen aanplant van padi; dat er meer zout dan anders het geval was, naar de binnenlanden vervoerd werd; dat de voorschriften van den Islam strenger werden opgevolgd. In Padanglawas werd veel over rooverijen geklaagd;

een vroeger hoofd van Tamboesei, dat vergunning gekregen had zich daar weder te vestigen, was door opstoking van de priesters weggebleven. Hoofden, wier vijandige gezindheid jegens het hoofd van Kota Siantar sinds lang bekend was, brachten allerlei beschuldigingen tegen hem in.

Michiels hechtte weinig aan al deze omstandigheden; maar de mogelijkheid bestond dat hij zich vergiste en de plaatselijke autoriteiten den toestand beter inzagen, en hij besloot daarom tot eene militaire vertooning, die den 15n Januari 1842 een aanvang nam.

De commandant van het halve 11e bataljon, dat te Loender gelegerd was, rukte dien dag vandaar met een stuk geschut op om bij Rau, en des noods in het Mandaïlingsche post te vatten. Hij had de opdracht, zich noch aan de bewaking der achterliggende landstreek, noch zelfs aan die van zijn kampement gelegen te laten liggen, daar de bevolking van Loender verantwoordelijk was gesteld voor alle schade, welke aan 's Gouvernements eigendommen zoude worden toegebracht. Dit beginsel, dat na de gebeurtenissen van Batipoe aangenomen en overal bekend gemaakt was, maakte dat eene grootere macht gemobiliseerd kon worden, en dat men met meer recht steeds de vergoeding van alle verliezen zou kunnen opleggen.

Tegelijkertijd marcheerden 2 compagnieën van het 11e bataljon van Paja Combo naar Loender, werwaarts een paar dagen later ook nog eene compagnie van het 6e bataljon uit Matoea oprukte. Deze troepen kwamen daar den 26n en 27n Januari aan.

De te Tobing gestationneerde compagnie werd gedirigeerd naar Fort Elout, waar de colonne van Loender den 19n Januari aankwam. Geen dezer troepen-afdeelingen ontdekte op haren marsch eenig spoor van vijandelijke gezindheid.

Aldus was in weinige dagen in de landen, waar verzet gevreesd werd, eene mobiele macht van cc. 700 man vereenigd, en daarmede waren ook alle voornemens tot een opstand — indien die al bestaan hadden — verijdeld. Drie der voornaamste hoofden — waaronder de genoemde Jang di pertoewan van Kota Siantar — werden, na onderzoek, aangehouden en als „staatsgevangenen" naar Natal, en verder naar Padang vervoerd Hier werden zij nader door Michiels in verhoor genomen, met dat gevolg dat hun vergund werd naar hunne respectieve negorijen terug te keeren, nadat zij, naar Battasch gebruik, den eed van zuivering hadden afgelegd. Bij die eedsaflegging, welke met de meeste plechtigheid plaats vond, deelde Michiels „als bewijs van welwillendheid en vertrouwen" eenige geschenken aan de

hoofden uit: aan den Jang di pertoewan een pronksabel en een schrijfnécessaire, aan de beide anderen een jachtgeweer en een koppel pistolen. [1]

In het jaar 1843 werden de wegen van Angkola gedurende eenigen tijd onveilig gemaakt door omzwervende stroopers, terwijl sommige kampongs der nabij de Tapanoeli-baai wonende Batta's zich onwillig betoonden in de opvolging der door het bestuur gegeven bevelen tot instandhouding van den grooten weg en de levering van koeli's. Eene militaire vertooning, van Tobing naar den kant van Pinang Soreh en Pinang Dollok, maakte aan een en ander een einde.

En soortgelijke tocht had, den 31 Januari 1844 en volgende dagen, plaats naar de kampong Rapa, ten O. van Siboga, welks hoofd zich aan veelvuldige strooperijen schuldig maakte, met zijne naburen overhoop lag en, door den resident opgeroepen, niet verscheen. Gevechten hadden ook thans niet plaats: toen onze troepen na een allervermoeiendsten marsch genoemde kampong bereikt hadden, was zij reeds aan alle zijden in den brand gestoken door de bewoners, die de vlucht namen in de bosschen. De volgende dagen werden de nabijzijnde kampongs bezocht, tengevolge waarvan de hoofden hunne onderwerping aanboden. Van het hoofd van Rapa werd verder niets vernomen. [2]

Karakteristiek is de beoordeeling, bij zijn verslag door den resident en militairen commandant, majoor Van der Hart, uitgebracht over den kapitein (later generaal-majoor) J. A. Waleson:

„De kapitein Waleson, een officier van militaire verdiensten, bezit bovendien eene bescheidenheid en eene soliditeit, welke mij nimmer zouden doen aarzelen, aan zijne handen de gewichtigste zaken toe te vertrouwen.

„Hij representeert den Indischen officier van den waren stempel, hetgeen hij door zijn beleid bij het volvoeren der hem opgedragen taak voldingend heeft bewezen."

Van geheel anderen aard was, in het laatst van 1844, een oproer in het landschap Pau, in de nabijheid der hoofdplaats Padang,

---

[1] Rapport van den wd. Gouverneur-Generaal aan den Minister van Koloniën, van 8 Maart 1842 kab. La. A.; — Résumé der krijgsgebeurtenissen van 1842—1845, opgemaakt bij het Mil. Departement; — Indisch besluit van 30 October 1842 no. 34.

De Jang di pertoewan van Kota Siantar is later, o. a. door Godon, steeds beschouwd als een ons zeer getrouw hoofd.

[2] Nadere détails, overeenkomende met die van het in bovenstaande noot genoemd résumé, bij Lange, II bl. 447—450.

waarvan een paar ontevreden hoofden (de kapitein der Maleiers van Padang en zijn broeder) de aanstokers, en eene bende dweepzieke Mohammedanen de uitvoerders waren. De zaak liet zich aanvankelijk vrij dreigend aanzien, toen, in den nacht van 14 op 15 December, de uitgezonden politie en militaire macht nabij Loeboeq Lintah overvallen en met groot verlies teruggeslagen werd: van het militaire detachement, sterk 2 officieren en 50 man, sneuvelden de kapitein G. Beijerman, 1 Europeaan en 7 inlanders, terwijl 5 Europeanen en 7 inlanders gekwetst werden.

Bij de onzekerheid, hoever de samenzwering zich wellicht uitstrekte, nam de generaal Michiels dadelijk de krachtigste maatregelen: hij verklaarde Padang in staat van beleg, en liet den 15n, 16n en 17n December alle kampongs van het district Pau door kleine colonnes doorzoeken. Het centrum der Mohammedaansche dweepers, de *soerau* van Loeboeq Lintah en de huizen hunner aanvoerders werden in de asch gelegd; noemenswaarde tegenstand werd niet meer geboden, en weldra ware de opstandelingen heinde en ver gevlucht en kwam de bevolking alom in volkomen onderwerping. Den 24n December 1844 kon de staat van beleg opgeheven en de rust geheel hersteld geacht worden. [1]

Blijkens het Gouv. besluit van 27 September 1845 no. 15 werden 10 belhamels van het oproer bij politieken maatregel naar Banda, Riouw of Ternate gerelegeerd.

Inmiddels was, in de tweede helft van het jaar 1844, de toestand op de grenzen van het Gouvernementsgebied ongunstiger geworden. In de onafhankelijke grensgewesten, waar zich van lieverlede vele boosdoeners hadden verzameld die zich onder ons bestuur niet meer veilig achtten, en waar ook Mohammedaansche dweepers de bevolking tegen ons opzetten, ontstond meer en meer het streven, onze grenzen te verontrusten. Den 16n November 1844 bekwam men het bericht, dat de kampong Ajer angat, op ons gebied (ten O. van Sidjoendjoeng) gelegen, door den vijand bezet en versterkt was. Het was alzoo onvermijdelijk, gewapenderhand op te treden en hem te verdrijven, hetgeen weldra volkomen gelukte [2]: den 3n Januari 1845 konden onze troepen voor goed naar Sidjoendjoeng terugkeeren en kwamen zij beschikbaar voor andere operatiën, waarvan de noodzakelijkheid intusschen gebleken was.

---

[1] Nadere bijzonderheden (uit meermeld résumé) bij Lange, II bl. 450—460.
[2] Id. id. id. bl. 463—475.

Want de XIII Kota's waren ernstig bedreigd met een inval uit de (nog onafhankelijke) districten III Kota's Soengei Pagoe en Soengei Aboe, zoo zelfs dat, den 25n December 1844, de Maleische hulptroepen, die onder aanvoering van den civielen gezaghebber Taunay nabij de kampong Batoe Bedjandjang de grenzen bewaakten, door den vijand werden verdreven en op de vlucht gejaagd, en deze daarop de op ons gebied gelegen kampong Talang-berboenga bezette en versterkte.

Onder aanvoering van den luitenant-kolonel J. Van Swieten werd nu, van 7 tot 17 Januari, in de richting van deze kampong geageerd, met het gevolg dat ons grondgebied weder gezuiverd en de bevolking der III Kota's, wier versterkingen alom vernield waren, in het gebergte gevlucht was.[1]

De generaal Michiels zag in dit alles weinig waarborg voor de toekomst. De vrees voor onze wapenen had die bevolking doen vluchten, maar nergens was eenige zucht tot toenadering of onderwerping gebleken. Herhaaldelijk waren onze colonnes verontrust; bij het verlaten der kampongs was al wat vervoerbaar was medegenomen; een der schoonste kampongs, Batoe Bedjandjang, was den 14n Januari door den vijand in den brand gestoken om ons moeielijkheden in den weg te leggen. Uit alles was alzoo het onverminderd voortduren der bestaande vijandige gezindheid duidelijk.

De generaal was derhalve van meening, de III Kota's voorloopig bezet te houden, om de uitwerking der militaire operatiën te leeren kennen, de verdere bedoeling en verblijfplaats des vijands uit te vorschen, hem zoo mogelijk ook in deze aan te tasten, de eigenlijke bevolking aan te moedigen naar de kampongs terug te keeren, en eindelijk haar over te halen tot het nemen van maatregelen om haar land tegen het indringen van gewapende vreemdelingen en opstokers te beschermen.

Maar dit plan werd in duigen geworpen door het bericht van den luitenant-kolonel Van Swieten, dat hij den 17n Januari naar Solok zoude terugkeeren, daar hij de expeditie als afgeloopen beschouwde. Michiels noemde dezen „overhaasten terugmarsch onbegrijpelijk, door geene enkele gebeurtenis gewettigd en op geenerlei last gegrond", maar hij moest daarin berusten, slechts betreurende dat thans „niet die vruchten van onze operatiën zouden worden getrokken welke eene bezadigde wijze van handelen onmisbaar zoude hebben medegebracht."

---

[1] Zie uitvoeriger Lange, II bl. 475—480.

Dat Michiels niet ten onrechte Van Swieten's overijling had afgekeurd, zou weldra blijken. Maar alvorens de verdere gebeurtenissen te bespreken, wenschen wij de meening te doen kennen welke Michiels, in zijn rapport van 16 Januari 1845 nº. 93 (toen hem de uitslag der operatiën tot den 9n Januari bekend was) omtrent onze verdere gedragslijn tegenover de grensgewesten uitsprak.

Reeds bij een vorig rapport, dd. 6 Januari 1845 nº. 12, had hij aan de regeering geschreven:

„Ik geloof gerust de verzekering te kunnen geven, dat voor den goeden en de spoedige beëindiging van zaken niet de geringste twijfel bestaat. Uit het geheele beloop blijkt dat, ofschoon die zaken den schijn eener dreigende houding van verschillende zijden tegelijk aangenomen hebben, het inderdaad slechts een dier voorbijgaande, niet onvoorziene schokken is, welke niet het geringste kan doen twijfelen aan het beslissend overwicht, der Nederlandsche heerschappij over deze gewesten verzekerd; integendeel wordt nogmaals de juistheid bewezen mijner beschouwingen van October 1842.

„Met uitzondering van het oproerig voorval in Pau, hetwelk mogelijk niet dan zeer indirect met de aangelegenheden in de Bovenlanden in verband staat, is de openbare rust binnen 's Gouvernements gebied ongestoord gebleven, niettegenstaande een aanval op verschillende punten onzer grenzen, wellicht ondernomen in de hoop, aanleiding te geven tot inwendige beroeringen; niettegenstaande die anders geheel ongeprovoceerde aanranding aangehitst en geleid is door vroegere, voortvluchtige kwaaddoeners uit gouvernementslanden.

„De vijandelijkheden, door de aangrenzende volkeren van Kwantan enz. aangevangen, bevestigen ten volle hetgeen door mij gezegd is omtrent de meerdere voorzorgen en nopens grootere ontwikkeling van macht, welke de bescherming onzer grenslinie zou vorderen na het verlaten der reeds vroeger bezette punten aan het Oosterstrand. Niet alleen dat de tusschen ons gebied en de Oostkust nu, zonder toom, onafhankelijk gelaten landen eene veilige schuilplaats aanbieden aan alle boosdoeners en kwaadwilligen die daar steeds nieuwe complotten kunnen smeden, is de eigen bevolking dier landen uit den aard der locale omstandigheden in eene valsche, als 't ware gedwongen vijandige verhouding tot ons gebracht. Immers, gelijk ik vroeger aanwees, bezit dat gedeelte des lands, hoewel de grootste oppervlakte beslaande, een onvergelijkelijk minder productief vermogen dan de beknopte districten welke de residentie Padangsche Bovenlanden vormen; maar de bevaarbaarheid der rivieren aan de

Oostkust gaf aan de volkeren, langs de oevers gezeten, het voordeel van den transito-handel, ook dan wanneer door het Gouvernement aan de Oostkust dezelfde rechten geheven werden als aan de Westkust. Nu moet de in- en uitvoer tegengegaan worden door een totaal prohibeerend stelsel, binnen's lands min gemakkelijk te handhaven, voor de tusschenliggende, onafhankelijk gelaten volkeren verderfelijk, voor verscheidene van de aan ons gezag onderdanige volkeren ontrievend en hatelijk.

„Ik mag en zal mij niet veroorloven, de wijzere inzichten te beoordeelen die tot de stellige bevelen hebben aanleiding gegeven, begrepen in de ministerieële depêche van 1 Sept. 1841 n°. 363/W zeer geheim, maar het moge mij vergund worden hier te herhalen: dat wij daadzakelijk in 1842 bijna ten volle bereikt hadden het doel, bij de instructiën van Zijne Excellentie den Commissaris-Generaal Van den Bosch aan ons streven voorgesteld, en dat tot de voltrekking op eene ruime schaal niets dan de wil ontbrak; terwijl de bevolen en bewerkstelligde inkrimping voor de bevestiging van onze heerschappij op Sumatra niet dan eene nadeelige, zoowel financieële als politieke, uitwerking heeft kunnen hebben en zal blijven uitoefenen".

Op deze quaestie kwam Michiels nader terug bij zijn evenbedoeld rapport van 16 Januari 1845. Na uit hetgeen in de III Kotas gedaan was afgeleid te hebben dat „ook van die zijde eene voorspoedige beëindiging van zaken was waar te nemen", schreef hij bij die gelegenheid verder:

„Doch ik mag niet langer voor Uwe Excellentie verholen houden de opmerkingen, bij mij gerezen uit (of liever de bevestiging van gevoelens, bij mij teweeggebracht bij) eene aandachtige beschouwing van het politiek en organiek standpunt, waarop wij ons geplaatst vinden op Sumatra, ingevolge de bevelen van 1 September 1841.

„Het ontruimen der reeds vroeger bezette riviermonden aan de Oostkust en van een gedeelte der Oostelijke afgelegen landen, de verminderde organieke sterkte en strategische indeeling der krijgsmacht enz. zouden geen twijfel kunnen overlaten aan een bepaald beginsel van stagnatie met betrekking tot alle uitbreiding van gebied, ware niet daarmede in strijd de navolgende zinsnede van des ministers depêche: „Het denkbeeld, om van lieverlede geheel Sumatra tot aan de grenzen van Atjeh aan ons gezag te onderwerpen behoeft daarom niet te worden opgegeven; die verovering kan integendeel alleszins het einddoel onzer pogingen blijven, maar men zal er eene eeuw aan moeten besteden in stede van 25 jaren

zooals de voormalige minister meende; men zal niet moeten veroveren dan door de omstandigheden gedwongen, en wanneer het reeds veroverde zich geheel heeft geconsolideerd.„

„Het aangeduide tijdsbestek van eene eeuw kan men redelijkerwijze niet als de onvoorwaardelijke richtsnoer onzer handelingen beschouwen, maar wel, dat liever eene eeuw aan het bereiken van het doel zal moeten besteed worden dan dat, op losse gronden, met eene overhaasting zou worden te werk gegaan die van den lande nog grootere inspanning en opofferingen zou kunnen vorderen.

„„Men zal niet moeten veroveren dan door de omstandigheden gedwongen,„ en „wanneer het reeds veroverde zich geheel heeft geconsolideerd.„ Ziedaar de twee feitelijke voorwaarden, waaraan ik het noodig acht, de tegenwoordige omstandigheden te toetsen.

„Mijne verrichtingen bij het in werking brengen der jongste, zoo civiele als militaire organieke bepalingen; mijne correspondentie met den resident der Padangsche Bovenlanden betrekkelijk het in onderwerping aannemen van Pangkalan Kota Baroe en andere Oostelijke en Zuidelijke landschappen, die zich daartoe om zoo te zeggen hebben opgedrongen; de instructiën, laatstelijk nog als richtsnoer of maatstaf der militaire bewegingen gegeven, zullen wel de volle overtuiging hebben gegeven van mijne bereidwilligheid en nauwgezetheid in het opvolgen der beginselen van onthouding, in den geest der ministerieele bevelen opgesloten.

„Het is niettemin waar dat, zonder de minste provocatie van onze zijde, het Gouvernementsgebied door de onafhankelijk gelaten naburige volkeren op onderscheidene punten onzer Oostelijke en Zuidelijke grenslinie is bedreigd en daadzakelijk aangerand geworden; dat de vijand met geweld van wapenen is moeten worden teruggedreven; dat het verstrooien zijner vergaderde benden, het, door inboezemen van eene heilzame vrees en van ontzag, zooveel doenlijk voorkomen van nadere aanrandingen, het indringen op 's vijands eigen grond noodzakelijk heeft gemaakt, waarvan dan ook de uitslag is geweest, voor hetgeen betreft die van de zijde van Kwantan, dat, gelijk ook wel met de Zuid zal geschieden, de tegen ons samengebrachte gewapende macht geheel is uiteengedreven, en de kampongs op eenige marschdagen afstands hare onderwerping hebben aangeboden.

„Stelt dit nu daar de gedwongen verovering, bij de ministerieële depêche bedoeld? Dan brengt die ons geen stap verder tot het „van lieverlede onderwerpen van geheel Sumatra tot aan de grenzen van

Atjeh", zoo wij de veroverde landschappen weder ontruimen; en in het tegengesteld geval zou ten minste eenige verandering in het organieke gevorderd worden; maar de landschappen, waarin wij nu beoosten waren gedrongen, maken, althans feodaal, een deel uit van het Kwantansche, dat weder een soort van vasalstaat van Indragiri is. In vreedzaam bezit zouden wij daarvan niet worden gelaten, en waar zou dan van lieverlede het gedwongen standpunt zijn? Weder het Oosterstrand!

"Ik mocht speciaal bij mijne missive van 3 October 1842 L^a Q trachten te ontvouwen hoedanig, na den oorlog van Bondjol, de eene verovering de andere noodzakelijk had gemaakt, en uit welke redenen de bevolen ontruiming van een gedeelte van het verkregen gebied, instede van ons vaster in het bezit van het overige te vestigen of ook minder middelen te vorderen, de noodzakelijkheid medebracht van meer inspanning, en wellicht van het gebruik van ruimere en kostbaarder middelen tot behoud van ons dan beperkt gebied. Ik heb ook, toen en later, trachten aan te toonen in welke subjectieve verhouding de aard van het terrein en de handelsbetrekkingen de onafhankelijke volkeren van de Oostzijde tot de Gouvernements-bovenlanden stelden; eene verhouding, die hun bestaan grootendeels afhankelijk maakt van eene vereeniging: alle de naastbijgelegene hebben dan ook niet nagelaten, hunne onderwerping aan het Gouvernement op te dringen en om eene feitelijke inbezitneming te vragen; alle zouden opvolgend dit even bereidwillig doen, omdat alle, opvolgend tot aan het Oosterstrand toe, er een gelijk belang in hebben, dat van het handelsverkeer met de rijker bevolkte en meer productieve gouvernementslanden. Maar ik heb de aanbiedingen tot onderwerping moeten afwijzen of althans illusoir maken, omdat niet alleen eene, schoon maar tijdelijk noodzakelijke, militaire occupatie, maar zelfs het aanwijzen van ambtenaren met de bestaande bevelen strijdig zou zijn. De financieele noodzakelijkheid van het nu gestrengelijk op onze grenzen handhaven van een totaal prohibeerend stelsel maakt, door het afbreken van alle handelsverkeer, dat diezelfde volkeren ons noodwendig vijandig gezind moeten zijn. Zij moeten trachten, ons in het bezit te storen dier landen waarin zich de voornaamste bronnen van hun bestaan bevinden: voor geheel de L Kota's, Lintou, Boea, de VII Kota's, een gedeelte van Tanah Datar, is de natuurlijke helling van het handelsverkeer ook naar het Oosten; en de dwang, om hunne producten naar de Westkust te brengen, is voor die volkeren minstens een ongerief, dat op de productie-zelve nadeelig werken kan.

"Het status-quo, dat wij ons zelven hebben opgelegd, stel eene voortdurende valsche verhouding daar, van het bestuur deel zijner onderdanige, zoowel als tot de naburige volkeren valsche verhouding, die niet kan ophouden te bestaan dan b trekking van het ontwerp van uitbreiding tot aan de grenz Atjeh, of tot op omtrent gelijke Noorderbreedte aan de Oo als 's Gouvernementsbezittingen zich aan de Westkust uitst

"Die volvoering kan geene buitengewone inspanning of m vorderen. Geen eeuw, geen 25 jaren, — alleen de wil is vold omdat de *drang van omstandigheden*, volgens 's Konings beve voorwaarde gemaakt om tot veroveringen over te gaan, volsten zin bestaat, zooals de jongste voorvallen nog hebben bev terwijl diezelfde gebeurtenissen tevens het duidelijkste blijk geleverd van *de consolidatie van ons gezag* binnen het tegenw gebied. Immers, terwijl onze grenzen van alle zijden bedreigd w en zelfs aangerand door benden aan wier hoofd zich allerhan vluchte of verbannen kwaadwilligen of booswichten uit onze afkomstig, bevonden; terwijl door zendelingen en geschriften g is oproer te verwekken, — is de inwendige rust der binne ongestoord gebleven.

"Het is deze zoo volkomen overeenstemming van omstandi met die, bij de ministerieële instructiën als grondbeginsel aange welke het mij tot plicht maakt, Uwer Excellentie's nadere l te vragen betrekkelijk het al dan niet in onderwerping aa en bezetten van nieuwe landschappen, of zoodanige andere inst als Uwe Excellentie oorbaar zal achten."

Nadat Michiels nader, bij missive van 10 Februari 1845 r aan de Regeering had gerapporteerd dat "de expeditie te Zuidelijke grensdistricten was afgeloopen, — bij welke geleg onze troepen tot Batoe Bedjandjang waren voortgerukt, op l weg alle vijandelijke versterkingen hadden genomen en daarop naar hunne vorige standplaatsen waren teruggekeerd —", zijne rapporten en beschouwingen, den 4n Mei 1845, aanleidi

1o. het Gouvernements-besluit no. 11,

2o. een brief van den wd. Gouverneur-Generaal (J. C. R aan den Gouverneur van Sumatra's Westkust, no. 103,

3o. een brief van Reynst aan den Minister van Koloniën no. 2

In het besluit van 4 Mei no. 11 werd aan den Gouverne Sumatra's Westkust te kennen gegeven:

„dat volgens de laatstelijk van het Opperbestuur ontvangen mededeelingen, 's Konings oogmerken medebrengen dat voor Sumatra worde aangenomen eene voorzichtige staatkunde, betere waarborgen voor bestendiging opleverende dan de overhaaste uitbreiding en verovering welke in de vroeger aangenomen beginselen lag opgesloten;

„dat wel is waar de beschouwingen en opmerkingen, in zijne bovenverhandelde missives vervat, van genoegzame waarde zijn geacht om te worden medegedeeld aan het Ministerie van Koloniën,

„maar dat intusschen geene landschappen nieuwelings behooren te worden bezet als uit onvermijdelijke noodzakelijkheid voor onze veiligheid, binnen de grenslinie welke laatstelijk aangenomen is en, overeenkomstig de bevelen voorkomende in de missive van den Minister van Koloniën van 1 September 1841 n°. 363/W, bepaald is geworden tot de volkrijkste districten van eenig strategisch of financieel belang, met de inbezitneming der Oostkust van Sumatra in geen onmiddellijk verband staande; welke districten bezet gehouden zijn, zoowel uit een noodzakelijk beginsel van aaneenschakeling (contiguïteit) als van handhaving van den regel, dat de producten des lands zooveel mogelijk onbelemmerd naar de Westkust behooren te kunnen vloeien.”

De sub 2 bedoelde brief aan Michiels handelde over het door dezen noodzakelijk genoemd „prohibeerend stelsel” op de Oostelijke grenzen van zijn gebied, waardoor de handel naar de Westkust werd geleid ten voordeele der schatkist en van de Nederlandsche scheepvaart, maar waaraan daarentegen ook groote bezwaren verbonden waren.

De wd. Gouverneur-Generaal schreef dienaangaande:

„Met het oog op het gevoelen” (in 1841 door Michiels uitgesproken) „dat een eenvoudig, trapsgewijze ingevoerd, gematigd stelsel van waakzaamheid, tegengang en belemmering het beste middel zal zijn om den handel en den afvoer van producten uit onze Oostelijke districten naar de Westkust te leiden, en dat de bezwaren, welke verbonden zijn aan het vervoer van zout voor 's lands rekening naar de binnenlanden van dit middel, moeten doen afzien om den handel met de Oostkust te doen opgeven, — kan ik mij niet vereenigen met den dwang en het geweld, verbonden aan een totaal prohibeerend stelsel, zooals hierboven bedoeld wordt, en dat moet worden gehandhaafd op eene wijze, zoo niet willekeurig, dan toch afhankelijk van de eigen inzichten van den ambtenaar, aan wien het bestuur der residentie Padangsche Bovenlanden wordt

toevertrouwd. Naar het mij voorkomt is het niet-alleen natuurlijke gesteldheid van het land te wijten, dat de be onzer binnenlandsche en die der aangrenzende districten de g schap met de zee liever over de Oostkust dan over de W gaat zoeken, houdende ik het voor waarschijnlijk dat, indien in de handel over de Oostkust wordt voorgetrokken, zulks v groot gedeelte het gevolg kan zijn van bezwaren, welke Westzijde worden ondervonden.

„Onder deze veronderstelde bezwaren en belemmeringen door mij bedoeld:

a. formaliteiten, bemoeiïngen, onvrijheid;

b. gebrek aan mededinging, door instellingen (de Handelmaats de zoutverkoopers, de amfioenpachters) die den binnenlan voordeel en het genoegen doen missen van, bij overvoer en scha goedkoop te kunnen koopen en duur te kunnen verkoopen, e te kunnen handelen;

c. lage prijzen voor de binnenlandsche producten;

d. hooge prijzen voor de buitenlandsche artikelen.

„Dat eenige van de hier opgenoemde bezwaren inderdaad a zijn, valt niet te ontkennen.

„Onze inkomende en uitgaande rechten en onze territoriale voor Sumatra's Westkust, daargelaten de prijzen van het op van het zout, zijn op een cijfer vastgesteld, hetwelk geschik zoude voor eene bezitting waarvan alle toegangen en u volkomen bezet zijn, en wij zelven zijn daardoor wellicht he oorzaak van den handel met de Oostkust; van eenen waartoe de binnenlander misschien niet dan tegen zijnen zin o

„In dat geval is het niet bevreemdend, dat hij zich b gevoelt indien wij trachten hem van zijne keuze terug te l door aanhalingen en verbeurdverklaringen wegens den in- en over eene binnenlandsche grensscheiding, welke niet behoorlij is en waar alzoo overigens de bevolking aan zichzelve is overg

„Een totaal prohibeerend stelsel, door verbeurdverklaringen g haafd, is — de laatste berichten van onze Oostelijke gren Sumatra bevestigen het — niet geschikt ter bevordering va en vrede, welke thans aldaar onze eerste behoefte is, en wa de twijfelachtige en moeielijk te waarborgen financieele voor door een zoodanig verbodsstelsel beoogd, op verre na niet in we en duurzaam belang te vergelijken zijn.

„Het zijn deze beschouwingen, welke alhier hebben doen oo

dat de in- en uitvoer van en naar de Oostkust (met uitzondering misschien van enkele artikelen) niet verboden, en althans niet onvoorwaardelijk aan verbeurdverklaringen blootgesteld moet worden, maar dat daarentegen de afvoer naar, en de invoer van de Westkust meer zal kunnen worden bevorderd door de bezwaren, welke daaraan thans verbonden zijn, voor zooveel noodig en mogelijk op te heffen en door den uitvoer naar de Oostkust van onze producten en van zilvergeld bijzondere bescherming te onthouden."

In verband met die beschouwingen werd het nader advies van den gouverneur Michiels gevraagd.

Bij de missive aan den Minister van Koloniën dd. 4 Mei 1845 n° 282/11 werd de gevoerde correspondentie overgelegd met verzoek om "het Indisch bestuur mededeeling te doen van de beschouwingen, tot welke al de aangeboden stukken aanleiding mochten geven."

De Minister Baud bracht omtrent de zaak een rapport aan den Koning uit (dd. 27 November 1845 La A n°. 418 geheim), en beantwoordde, nadat de Koning zich met dat rapport vereenigd had, den Gouverneur-Generaal bij missive dd. 8 December La A n°. 433/O1, geheim.

Bij zijne "onbekendheid met de genomen binnenlandsche dwangmaatregelen en met een aantal gegevens van plaatselijken aard, bij de beoordeeling van dergelijke aangelegenheden zoo hoogst belangrijk" onthield de Minister zich echter van bepaalde bevelen, en gaf hij slechts beschouwingen, waarin de bezwaren van eene beslissing, in welken zin ook, werden aangewezen. Op den voorgrond stelde hij "dat Sumatra geen lastpost mocht worden"; overigens liet hij aan den Gouverneur-Generaal over om, na verdere toelichtingen en gegevens te hebben ontvangen, "òf te berusten in het bestaande met al zijne onmiskenbare ongelegenheden, òf wel een anderen weg in te slaan."

Dit wat betreft het bovenbesproken stelsel van prohibitie ten aanzien van handel.

Omtrent de uitbreiding van ons gezag in Oostelijke richting bleef de Minister echter aan "de in 1841 aangenomen beginselen van voorzichtige staatkunde" vasthouden.

In het rapport aan den Koning schreef hij dienaangaande o. a.:

"Wat betreft de redeneering, dat eene voortgaande uitbreiding van grondgebied zou strekken tot verzekering van de algemeene rust en tot bevestiging van onze macht, zoo blijf ik nog van

meening dat, bij de hooge noodzakelijkheid, die er nog altoos bestaat om onze maatregelen te doen blijven in verhouding tot onze financieele middelen, men geene nieuwe veroveringen moet maken dan voor zoover dit *volstrektelijk* gevorderd wordt om het reeds bezette rustig te besturen. Wij moeten als het ware schoorvoetende vooruitgaan. De aard van onze positie op Sumatra brengt — dat erken ik — mede dat de *noodzakelijkheid* van vooruitgang zich nu en dan met aandrang zal laten gevoelen, maar ik deel geenszins de beschouwing van den Gouverneur en Militairen Commandant, dat het nu gebeurde tot die categorie zou behooren. Wat toch was de aanleiding tot de vijandige gezindheid der Oostelijke grensbewoners? Voor zoover uit de ontvangen stukken is op te maken, moet die voornamelijk gezocht worden in ontevredenheid over de maatregelen, door den Gouverneur en Militairen Commandant genomen, om aan den binnenlandschen handel eene *Westelijke* richting te geven, d. i naar onze havens op de Westkust, terwijl de natuurlijke loop van een gedeelte van dien handel *Oost*waarts neigt.

„De Gouverneur en Militaire Commandant wil de aan onze Oostelijke grenzen daargestelde dwangmaatregelen opheffen en den handel vrijelijk Oostwaarts laten gaan; maar om nu dien handel op de Oostkust in ons belang te leiden, wil hij dat wij onze territoriale uitbreiding in dezelfde richting voortzetten en de punten op de Oostkust weder bezetten die een paar jaar geleden verlaten zijn. Maar, mag men vragen, zal de ontevredenheid minder worden wanneer de binnenlandsche belemmeringen worden verplaatst naar de Oostkust en de daar gelegen havens? Zal zij minder worden wanneer plaatsen, waar nu noch tarieven noch tolbeambten bestaan, daarmede begiftigd worden?

„Immers neen! Het is den Sumatraan te doen om te kunnen handeldrijven zooals zijn belang dit medebrengt. Het is hem te doen om zijne lijnwaden, zijn zout, zijn opium te gaan koopen waar geene fiscale reglementen den prijs daarvan aanzienlijk verhoogen; het is hem te doen om zijn producten te gaan verkoopen waar hij er den hoogsten prijs voor bekomen kan. Al wat hem daarin dwarsboomt is hem onaangenaam, en het zal wel om het even zijn of dit binnen 's lands dan wel op de Oostkust geschiedt.

„Buitendien zou het doel langs dien weg niet te bereiken zijn, dewijl geene voor den vreemden handel belemmerende maatregelen aan de Oostkust kunnen worden genomen zonder in nieuwe discussiën met Engeland te worden gewikkeld. Van die zijde toch is beweerd,

dat de geest van het Londensche tractaat van 1824 medebrengt dat onze latere overwinningen in den Indischen Archipel den Britschen handel op de in bezit genomen landen niet van erger conditie kunnen maken dan hij tijdens het sluiten van het tractaat was. Ofschoon wij nu dat argument geenszins hebben toegegeven en ik die bewering voor onrechtmatig houd, schijnt het toch ongeraden om met Engeland andermaal deswege in discussiën te komen. Om zulke discussiën te vermijden zouden wij, de Oostkust bezittende, aldaar zeer liberale tarieven moeten vaststellen; en wat zou ons in dit geval die bezitting uit het oogpunt van eigen handel en fabriekswezen baten? Niets hoegenaamd.[1]

„Het is om deze redenen dat ik het daarvoor houd, dat het doelloos en daarom onstaatkundig zou zijn om de laatstelijk door onze troepen bezette landen bij ons grondgebied te voegen. Ik ben het in zoover eens met de aan den Gouverneur en Militairen Commandant van Sumatra's Westkust gerichte missive van den wd. Gouverneur Generaal van 4 Mei jl, n°. 103.

„De Heer Reynst heeft daarbij m. i. de zaak uit het ware oogpunt beschouwd.

„Zoolang de handel der Sumatranen, hetzij binnen 's lands, hetzij aan den zeekant, door onze fiscale maatregelen getroffen wordt, zal ons bestuur zich bezwaarlijk met de inheemsche bevolking vereenzelvigen. En echter zal dit kwaad wellicht moeten blijven bestaan.

„Het groote bezwaar, dat ons op Sumatra in den weg staat, is de afkeer der bevolking van het opbrengen van directe belastingen; zij is daaraan niet gewoon. Aan het Indisch bestuur is ten aanzien van Sumatra voorgeschreven de regel, dat de kosten van bezetting door de inkomsten moeten worden gedekt. Wat nu blijft ter bereiking van dat doel over dan het heffen van indirecte belastingen? Op Sumatra bestaan die hoofdzakelijk in de in- en uitgaande rechten, de pachten (vooral op het opium), het zoutmonopolie, en eindelijk in het territoriaal recht dat, behalve het uitgaand recht, op de daar voortgebrachte koffie bij den uitvoer geheven wordt. Al deze belastingen veroorzaken, schoon indirect, dat eenige voorwerpen van eerste behoefte, zoals lijnwaden, zout en opium, duurder voor den verbruiker worden en dat hij daarentegen voor de voortbrengselen van zijne nijverheid, zooals koffie, minder hooge prijzen bedingt.

[1] Ook hieruit blijkt dat niet onze uitbreiding van grondgebied op zich zelve, maar wel onze differentieele tarieven de oorzaak waren van de houding van Engeland.

„Het is mij onbekend, van welken aard de binnenlandsche maatregelen zijn die tot ontevredenheid aanleiding hebben gegeven..... Ook is mij onbekend welke de materieele gevolgen dier maatregelen zijn, en dus ook, wat men voor onzen handel, voor ons zoutmonopolie en voor onze opiumpacht te wachten zou hebben van eene verslapping dier maatregelen.

Bleek het nader, dat de schade of derving die ons bedreigt niet groot is, dan zou ik overhellen tot eene ontheffing en verzachting der belemmeringen, die zooveel ontevredenheid en verbittering schijnen teweeg te brengen.

„Bleek het daarentegen, dat die opheffing en verzachting zou gevolgd worden door zeer belangrijke invoeren langs de Oostkust van opium, zout, lijnwaden en andere goederen, en door eene evenredige opdroging onzer financieële hulpbronnen op Sumatra, — in zoodanig geval zou men slechts te kiezen hebben tusschen twee, gelijktijdig onaangename alternatieven, n. l. *de voortduring van het bestaande stelsel, maar tevens de voortduring der vijandige stemming van een groot gedeelte der inheemsche bevolking*, en *de opoffering van een gedeelte onzer geldelijke inkomsten op Sumatra en van eene vrij aanzienlijke markt voor de Nederlandsche lijnwaden.*

„Bij den aanvang, nu eenige jaren geleden, van onze groote uitbreiding op Sumatra, meende men dat de oprichting binnenslands van Nederlandsche handelsétablissementen een krachtig middel zou zijn om deze moeielijkheden te ontgaan, en om op eene zachte wijze aan den handel der vermeesterde landschappen eene leiding ten voordeele der Nederlandsche belangen te kunnen geven. In de binnenlanden werden toen dusdanige depôts, o. a. te Padang Pandjang en te Pajacombo, gevestigd. Daar kon de Sumatraan, zonder vermoeiende en gevaarvolle reizen, voorzien in al zijne behoeften, en kon hij zich ontdoen van zijne producten; en hoewel de prijzen die hij daar geven moest en erlangen kon, noodwendig lagen onder den voor hem nadeeligen invloed onzer fiscale verordeningen, zoo bood het gemak, hetwelk deze inrichtingen opleverden, eene wezenlijke vergoeding aan voor die, in ons stelsel onvermijdelijke nadeelen. Het is daarom te betreuren dat de aanzienlijke kosten, daaraan verbonden, en de verliezen welke de handelsoperatiën aldaar opleverden, de Nederlandsche Handelmaatschappij, welke deze établissementen had opgericht, genoopt hebben ze weder op te breken; zij heeft thans geene andere handelsétablissementen dan aan de Westkust, n.l. te Padang en te Ajer Bangis......

„Konden de Sumatranen worden bewogen tot het betalen van een hoofdgeld, of van eene grondbelasting, dan zou men het zoo drukkende territoriale recht op de koffie kunnen opheffen; maar het moet worden betwijfeld, of zulke belastingen vooreerst wel kunnen geheven worden zonder nog grootere ontevredenheid te verwekken dan nu reeds bestaat."

Wij zullen nader zien, wat Michiels op deze beschouwingen antwoordde, en keeren nu tot de grenzen van het Gouvernementsgebied op Sumatra's Westkust terug.

Nauwelijks hadden de troepen hunne vorige standplaatsen hernomen en waren de meeste hulptroepen naar hunne kampongs teruggezonden, of „de gevolgen der overijling, in de III Kota's begaan, deden zich gevoelen." In Soengei Pagoe, waar zich uitgewekenen uit de III Kota's ophielden, nam men meer en meer eene vijandige houding aan, en eindelijk, den 3n Maart, ontving Van Swieten, te Solok, het bericht dat Alahan Pandjang, op twee étapes van Solok op gouvernementsgebied gelegen, door den vijand bezet, en dat de bevolking van Soepajang, voor een aanval beducht, gevlucht was.

Van Swieten rukte den volgenden dag met 2 compagniëen van Solok op en dreef de aanvallers (4 en 5 Maart) over de grenzen terug.

Michiels, begrijpende dat aan deze herhaalde schending en aanranding van ons territoir een einde behoorde te worden gemaakt, achtte een offensief optreden tegen Soengei Pagoe noodzakelijk, doch wenschte vooraf zooveel mogelijk op de hoogte te zijn van de toestanden in dat landschap. Hij droeg Van Swieten derhalve op, stelling te nemen te Alahan Pandjang, daar vooreerst slechts defensief te ageeren, dagelijks inlichtingen omtrent den vijand in te winnen en te rapporteeren, en in geen geval de grenzen over te trekken zonder nadere bevelen. De ter beschikking van Van Swieten staande macht werd inmiddels versterkt met 2 compagnieën van Fort de Kock en 2 handmortieren, die den 13n Maart te Alahan Pandjang aankwamen

Toen de verkregen inlichtingen en gemaakte verkenningen voldoenden waarborg hadden verschaft dat de aldus aangegroeide macht van Van Swieten voldoende was om allen tegenstand in Soengei Pagoe te overwinnen, ontving deze den last derwaarts op te rukken. Daarbij werd hem o. a. opgedragen „het verwoesten der kampongs tegen te gaan."

De operatiën in Soengei Pagoe duurden van 15 tot 24 Ma en eindigden met een volkomen succes. Maar de volslagen reg loosheid, die daar bleek te heerschen, gaf de zekerheid da rugwaartsche beweging onzer troepen weldra gevolgd zou worden d terugkeer der nu gevluchte gewapende vreemdelingen en vijan zinden; ter bereiking van het beoogde doel was het alzoo n de troepen voorloopig in Soengei Pagoe te doen standhouden, totdat daar een eenigszins geregeld bestuur zou zijn in werking ge Van Swieten ontving alzoo de opdracht, zich vooreerst te Pasir te vestigen, alles op geregelden voet te doen brengen en het schap geheel te doen opnemen.

Dat ons bestuur weldra het vertrouwen der hoofden e bevolking wist te verwerven, blijkt uit het feit, dat eene later (25 April) de afgezanten der hoofden te Singkaraq b generaal Michiels zelven kwamen aandringen op annexatie van S Pagoe, omdat alleen daardoor rust en orde zouden kunnen v verzekerd.

Inmiddels was, in het begin der maand April 1845, we andere nabij onze grenzen gelegen punten plan gemaakt tot in op ons gebied. De generaal Michiels meende nu, tot afd beveiliging onzer grenzen, meer macht te moeten ontwikkelen. Sidjoendjoeng onder Sutherland en uit Soengei Pagoe onder Swieten werd eene gecombineerde manoeuvre uitgevoerd teg XII kota's (ten O. van Soengei Pagoe) waar de van elders verd vijanden zich verzameld en eene sterke stelling ingenomen ha Deze stelling werd den 12n Mei 1845 door Van Swieten vero en weinige dagen later bleek dat de onrustige elementen dit schap geheel verlaten hadden. Sommigen hielden zich nog ko de Noordelijk gelegen III Kota's op, waar zij weldra door een mil vertooning verdreven werden [2]; van aanhang beroofd, vluchtte meesten voorgoed naar Djambi.

De opmerking is door verschillende schrijvers gemaakt, dat Mic met de hier in het kort vermelde expeditiën van 1845 bevoegdheid was te buiten gegaan, daartoe vooraf toestemming de Indische Regeering had behooren te vragen en, dat niet doe

[1] Nadere bijzonderheden bij Lange, II bl. 481—489.
[2] Id. id. II bl. 500—528

was afgeweken van de sedert 1841 omtrent Sumatra's Westkust aangenomen staatkundige gedragslijn.

Die opmerking komt ons niet juist voor: het doel der expeditiën was niet, veroveringen te maken, maar wel om ons grondgebied tegen invallen van de onafhankelijke grensstammen te beveiligen, — en de ondervinding heeft doen zien dat op geene betere wijze dan geschied is dit laatste doel is kunnen worden bereikt.

Uitvoerig heeft Michiels zelf zijne handelingen verdedigd bij zijne missive van 24 September 1845 no. 1955, waaruit voldoende blijkt welke bezwaren aanvankelijk tegen die handelingen waren gerezen. Aan dien brief ontleenen wij het volgende:

— — — "Reeds sedert medio 1844 waren nu en dan geruchten gerezen omtrent vijandelijke aanstalten aan onze grenzen. Eindelijk werd in November het stellig bericht ontvangen dat zich kwaad volk, van de Oostzijde afkomstig, genesteld had te Ajer Angat, eene negorij binnen onze grenzen gelegen en sorteerende onder Kota VII (Sidjoendjoeng); kort daarop, dat eene gewapende bende, van Tandjong Padang komende, Timboelau en Boekit Sablah bezet had, terwijl het hoofd van Ajer Angat zelf aan den resident der Padangsche Bovenlanden liet weten, door vreemdelingen genoodzaakt te zijn geweest, eene vijandelijke houding aan te nemen.

"Nog steeds was door mij eene defensieve houding aanbevolen, en het was niet dan nadat werkelijke engagementen hadden plaats gegrepen tusschen de vijandelijke benden en de hulptroepen, welke ter dekking van de grenzen waren opgekomen en waarbij laatstgemelde de nederlaag hadden geleden, dat ik tot het besluit kwam, eene mobiele colonne te Sidjoendjoeng te doen samentrekken, en vervolgens de vijandelijke stellingen te Ajer Angat enz. liet aantasten.

"Echter werd terzelfder tijd aan den resident der Padangsche Bovenlanden, zoowel als aan de militaire commandanten, uitdrukkelijk te kennen gegeven dat er volstrekt niet gedoeld werd op eenige verovering of uitbreiding van grondgebied, maar dat alle operatiën zich moesten bepalen tot het verstrooien van de openbaar tegen de veiligheid onzer grenzen bestaande samenrottingen. Na het nemen van Solok Hamba, dat sedert 1838—39 eene vijandelijke houding tegen ons had behouden, was het doel, aan die zijde althans, bereikt en trokken ook de troepen binnen de oude grenzen terug.

"Maar ook ten Zuiden waren door die der III Kota's vijandelijkheden gepleegd, terwijl Silimpat eene twijfelachtige houding had

aangenomen, zoodat de districten Siroekam, Soepajang en Alahan Pandjang bedreigd werden. Na de dientengevolge gemaakte tochten keerden de troepen naar hunne vaste standpunten terug en werden zij weder op voet van vrede gebracht.

„Doch kort daarna deden ook die van Soengei Pagoe, geheel ongeprovoceerd, een inval op gouvernementsgebied, en drongen zij door tot Kota Anau, dus tot in de nabijheid van Solok (XIII Kota's).

„Gestuit door den tijdigen marsch onzer troepen, werden zij in hun eigen land teruggeworpen; het landschap Soengei Pagoe werd bemachtigd, doch men vermoedde van de zijde der reeds gestrafte, meer Zuidoostelijke grenslanden nieuwe aanrandingen.

„Zoowel daartegen als om de kwaadwilligen buiten de gelegenheid te stellen hunne pogingen tot opruiïng afwisselend van het eene op het andere punt onzer grenzen te brengen, besloot ik, te trachten door eene gecombineerde strategische beweging tot meer afdoende resultaten te komen.

„Soengei Pagoe sluit aan het Westerhoofdgebergte, in de Zuidelijke prolongatie der XIII Kota's; het is de bovenlanden van het district Bajang, in dezelfde verhouding als de XIII Kota's tot Padang.

„In het Zuiden stuit Soengei Pagoe tegen den vulcanischen hoogen bergknoop, bekend onder den naam van Piek van Indrapoera, en door dezen wordt volkomen afgebroken de communicatie, welke anders van het uiterste Noorden af bestaat tusschen de opvolgende valleien, door de dubbele hoofd-bergketen geformeerd. Tusschen Soengei Pagoe en het zuidelijk daarop volgend Korintji is geene rechtstreeksche binnenlandsche communicatie.

„Maar de rivier, welke, van de Talang afkomende, door de vallei van Soengei Pagoe vloeit, baant zich door eene nauwe keel een weg Oostwaarts naar de XII Kota's, waar zij, met andere wateren, de eerste kom der Batang Hari vormt.

„De zeer uitgestrekte vallei der XII Kota's omgordt — om zoo te zeggen — onze geheele Zuidelijke grens, daar zij zich in het O.-Z.O. gedeelte weder verbindt met den uitspringenden hoek, derwaarts gemaakt door het Gouvernementsdistrict Kota VII, dat ook weder eene zeer groote oppervlakte beslaat, en op verschillende punten in aanraking komt, niet slechts met de bewoners der Noorder-boventakken van de Batang Hari, maar ook met de Zuidelijke takken der Kwantan- of Indragiri-rivier, en binnenwaarts met Tanah Datar en de XIII Kota's.

„De Jang di pertoewans en nog andere vijandiggezinden van Soengei

Pagoe hadden zich naar de XII Kota's teruggetrokken en in de engte, welke de eenige gemeenschap uitmaakt, verschanst. Hier wilde men dat zich eene aanzienlijke macht had samengetrokken op eene plaats, genaamd Pasimpei Doerian Tarong, òf om ons den verderen doorgang te betwisten, òf om gelegenheid af te wachten om ons weder uit Soengei Pagoe te verdrijven, hetgeen natuurlijk het gevolg zoude gehad hebben van, ook wanneer de terugtocht vrijwillig was geschied, ons moreel overwicht te krenken en tot onophoudelijke aanrandingen van Gouvernementsgebied aan te sporen.

„Het aantasten van den vijand in zijne stelling van Pasimpei had ook onmiddellijk kunnen geschieden door de colonne, welke hem uit Soengei Pagoe verdreven had, doch het was te vreezen dat dit slechts eene verschuiving van het tooneel des oorlogs zou zijn; ook zou de colonne te veel geïsoleerd zijn geweest. Het omtrekken der positie uit de nabijheid of door de III Kota's was bijna onmogelijk wegens de menigvuldige hooge en scherpe spruiten, welke daar van West naar Oost van den Talang komen. Er moest dus op een uitgebreider schaal gewerkt worden, dat is: de vallei der XII Kota's moest uit een lager punt genaderd worden, n.l. uit het punt waar het, zooals gezegd, met de Kota VII in aanraking kwam. Aan deze veel terrein omvattende beweging waren dan ook de voordeelen verbonden van, in de eerste plaats, eene diversie te bewerkstelligen en, door het naderen zijner meer centrale en belangrijke negorijen, den vijand wellicht vanzelf uit zijne stelling te Pasimpei te doen terugtrekken; terwijl de bende, welke op nieuw onrust had gestookt in de III Kota's, door den marsch uit Sidjoendjoeng over Silago enz. insgelijks werd omgetrokken.

„Te Sidjoendjoeng werd dan eene aanzienlijke macht samengetrokken, terwijl door mij-zelven eene centrale stelling werd ingenomen, vanwaar ik aan de van weerszijden ageerende colonnes de hand kon leenen en tevens de gouvernementslanden in het oog hield.

„De voorbereidende maatregelen om maar vooreerst de verschillende afdeelingen op het punt van vertrek te brengen, vorderden een geruimen tijd, gedurende welken de colonne in Soengei Pagoe tegenover den vijand slechts in observatie bleef.

„Het was dan ook aanvankelijk het plan dat de colonne uit Sidjoendjoeng het initiatief van den aanval zou nemen, tot welk einde zij eene uitgestrekte bocht van vele marschdagen, zelfs nog binnen gouvernementsgebied, moest doorloopen, maar tezelfder tijd de verraderlijke ontwerpen welke in Kota VII zelve mochten be-

staan, kon verijdelen, en ontzag inboezemen aan de volkeren welke de oevers bewonen der Noordelijke boventakken van de Batang Hari en der Zuidelijke van de Kwantan-rivier, welker laatste wateren Kota VII doorsnijden, terwijl de Batang Hari rakelings de Z.O. zoomen van dat Gouvernementsdistrict voorbijstroomt.

„Ziedaar tevens de redenen der bewoordingen waarin mijne publicatie van April jl. was vervat[1] en die, naar het schijnt, het denkbeeld hebben doen geboren worden dat door mij het ontwerp was gevormd van een bepaalden doortocht naar de Oostkust; terwijl het integendeel bloot eene waarschuwing gold voor die grensvolkeren welke, door hunne aanrandingen op de flank der marschcolonne, deze, ter bestraffing en beteugeling, tot eene meerdere of mindere afwijking van haren weg binnen ons gebied zouden kunnen noodzaken.

„Van die zijde had alzoo de bevolen operatie eene bloot repres-

---

[1] Deze publicatie (Zie Lange II bl. 501) luidde in haar geheel als volgt:

„Nademaal de generaal-majoor Michiels, gouverneur van Sumatra's Westkust, commandeur der Militaire Willemsorde en ridder van den Nederlandschen Leeuw, te rade is gegaan aan de radja's en panghoeloe's, aan alle ingezetenen van de VII, van de IX en van de V Kota's naar den kant van de Ooster-benedenlanden van het rijk van Siak-Kwantan tot aan Indragiri en langs de Batang Hari tot aan Djambi te doen weten, dat hem is ter oore gekomen het in die negorijen opnemen van voortvluchtige opstandelingen uit de bovenlanden of het Rijk van Menangkabau, en dat het die voortvluchtigen zijn, welke telkens de negorijen bij onze grenzen komen opruien;

„zoo is het, dat hij besloten heeft, 's Gouvernements gewapende macht te doen oprukken, ten einde in staat te zijn over de gevoelens te oordeelen van de radja's en ingezetenen dier benedenlanden, en omdat het zeer verkeerd is, dat opstandelingen worden opgenomen die zich jegens het Gouvernement vergrepen hebben.

„Geeft derhalve te kennen aan alle ingezetenen der genoemde negorijen zijn verlangen dat zij de voortvluchtige opstandelingen van deze bovenlanden doen uitleveren en terugbrengen naar de bovenlanden, want het zijn de vluchtelingen welke ongeluk brengen over Uwe negorijen en die het ons lastig maken;

„Verlangende al verder dat voortaan nimmer meer menschen opgenomen worden die zich aan het Gouvernement vergrepen hebben;

„Geeft eindelijk nog te kennen zijn verlangen dat, vermits Gouvernementstroepen zich naar de benedenlanden zullen bewegen, de radja's en diegenen welke het gezag hebben, de Heeren aanvoerders der troepen te gemoet komen en met hen spreken, opdat van hunne welwillendheid kunne blijken en opdat hunne negorijen gespaard blijven, want het Gouvernement verlangt dat gestraft worden wie ons aanvallen en dat verschoond blijven wie zich in rust houden, zooals ook 's Gouvernements bedoeling is, door groote wegen het algemeen verkeer te bevorderen, de bevolking te beschermen, den landbouw te verlevendigen en aan deze gewesten den vrede te geven.

„Het zij zoo.

„Gegeven in de Padangsche Bovenlanden, den 24n April 1845."

sieve bedoeling, verbonden aan het strategisch oogmerk om den vijand, die zich te Pisampei Doerian Tarong tegenover de colonne van Soengei Pagoe had verschanst, in den rug aan te grijpen. Dit laatste gelukte niet ten volle, doordien een misverstand zoodanige vertraging in den marsch bracht dat de colonne van Soengei Pagoe, welke bloot secondair zou ageeren, geheel alleen de vijandelijke stelling aantastte en, na hen daaruit verdreven te hebben, reeds in het hart der XII Kota's was gedrongen toen de colonne uit Sidjoendjoeng ook het centraal gedeelte van dat landschap naderde. Nu kwamen de beide colonnes in communicatie, en binnen weinige dagen had de onderwerping van de geheele XII Kota's, zonder verdere operatiën of gevechten, haar beslag; en al dadelijk ook werd de terugmarsch aangenomen, en werden alle troepen naar hunne oude standplaatsen teruggezonden, met uitzondering van die, welke nog voorloopig Soengei Pagoe zouden blijven bezetten.

„Hieruit blijkt, hoop ik, overtuigend, dat daadzakelijk geene veroveringen gemaakt zijn en dat geene andere bewegingen hebben plaats gehad dan van denzelfden aard en met dezelfde strategische strekking als die in den aanvang dezes jaars, waarvan het militair departement de noodzakelijkheid heeft beaamd; dat bijgevolg niet in het minste is afgeweken van eenig punt mijner instructie of van andere voorschriften.

„Ik moet overigens nog opmerken, dat mijne politieke gevoelens of beschouwingen niet in strijd zijn met de gedragslijn, bij die instructiën of bevelen van het Opperbestuur afgebakend, en het mij daarom zoo moeielijk niet valt, mij daaraan te onderwerpen. Uit de door mij gevoerde correspondentie met den resident der Padangsche Bovenlanden en met de militaire commandanten blijkt, dat ik elke uitbreiding van grondgebied in alle opzichten als nadeelig of impolitiek beschouw, zoolang niet door het Opperbestuur tot het occupeeren der riviermonden aan de Oostkust besloten is; want de nabuurschap met nieuwe volkeren, die het gevolg zou zijn van eene partiëele uitbreiding, geeft nieuwe verwikkelingen, zonder eenig voordeel; zelfs zoude die uitbreiding, hoe verder zij zich Oostwaarts uitstrekte, ons zooveel meer nadeel toebrengen, dewijl dit het gemak en de veiligheid der communicatiën derwaarts zou vermeerderen, en dus slechts strekken om de producten onzer binnenlanden een ruimeren weg te banen naar die zijde, waar zij aan het Gouvernement geen tol zouden betalen.

„Ik heb evenwel aangetoond dat de valsche verhouding, die het

gevolg is van het tegenwoordig aangenomen stelsel van onthouding of van status quo, blijvende nadeelen medebrengt. Nog de jongste gebeurtenissen hebben bewezen dat, bij ontstentenis van natuurlijke grensscheiding, de wrijving met naburige inlandsche volkeren, en bijzonder met eene zoo verbrokkelde bevolking als die van Sumatra, de strekking tot uitbreiding onvermijdelijk maakt; maar partiëele uitbreiding is geen verbetering, en mijne vertoogen hebben steeds beoogd de noodzakelijkheid om de monden der rivieren aan de Oostkust te bezetten, willen wij immer van 's Gouvernements gebied op Sumatra een geheel maken en de vruchten erlangen van het zoo duur gekocht bezit der binnenlanden.

— — — „Tot den tegenwoordigen materiëelen stand van zaken terugkeerende, blijft mij te behandelen het punt van bezethouding van Soengei Pagoe.

— — „Die bezethouding staat in geene betrekking tot die van de Oostkust of tot eene uitbreiding derwaarts, maar behoort tot de contiguïteitslijn der met de Westkust vermaagschapte binnenlanden; die lijn, verder afgebroken door de Piek van Indrapoera, stelt zuidelijk eene natuurlijke grensbeperking daar.

„In hoever het van wezenlijk financiëel of politiek belang zal wezen dat landschap permanent daadzakelijk te bezetten, zou ik zelf liefst nog niet willen bepalen, maar zoomin de permanente als de tijdelijke bezetting zal eenige vermeerdering in de organieke sterkte der Sumatrasche legermacht vorderen, en ik zou daarom willen verzoeken, het oordeel deswege op te schorten....

„Men heeft vermeend, eenige tegenstrijdigheid te ontwaren tusschen het door mij beweerde, dat 's Gouvernements gezag in de onderworpen landen, of, zoo men wil, dat het reeds veroverde genoegzaam zoo is geconsolideerd als door het Opperbestuur tot regel is vastgesteld, buiten welke niet verder moet worden veroverd, — en het tegelijkertijd beweren dat, Zuid en Oost, onlusten heerschen waartegen vijandig moet geageerd worden.

„Zeker heeft er dan eene misvatting plaats gevonden in het denkbeeld, dat men zich van die onlusten gevormd heeft.

„Ik vermeen vooreerst niet van onlusten te hebben gesproken, maar wel van aanrandingen, door volkeren gepleegd, buiten 's Gouvernements gebied gelaten en over welke dus 's Gouvernements gezag of bestuur geen invloed, althans direct, kan uitoefenen, nog veel minder zich kan consolideeren; maar ik geloof wel degelijk, als een proefondervindelijk bewijs voor de consolidatie van het bestuur in de

werkelijk onder het Gouvernement staande landen te mogen aanvoeren dat de woelingen, langs den geheelen buitenzoom bespeurd, niet de geringste opschudding binnen het gebied hebben teweeggebracht, en mijn beweren zou niets van zijne kracht verliezen wanneer men de zaak van Pau verbond met hetgeen aan de geheel tegengestelde grenszijde geschiedde; want niettegenstaande het zoo gunstig gekozen tijdstip — verondersteld dat hier voorbedachtzaamheid bij geweest is — is het plan, door eenige dweepzuchtige priesters gesmeed, even spoedig verijdeld geworden als het bekend was; en heeft het, ondanks het aanvankelijk gelukken van een moorddadigen aanslag, geen bijval gevonden, noch bij hoofden, noch bij de bevolking.

„De nabijheid, of liever de verwantschap, van Pau met Padang heeft werkelijk schrik en beroering onder de gemengde bevolking der hoofdplaats gebracht; en het was om de kwade moreele gevolgen te keeren van den schrik en de beroering, waarvan sommigen — niet inboorlingen, maar Europeesche en andere ingezetenen — onverstandige blijken gaven, dat de plaats in staat van beleg werd verklaard; eerder eene politiemaatregel dan een van strategischen aard.

„Het oproer van eenige vreemde Chineezen in het Krawangsche (1832) veroorzaakte reeds te Batavia geene geringe ongerustheid, omdat gevreesd werd voor eene opschudding onder de Bataviaasche of Tangerangsche Chineezen; en zoo hiervan maar het geringste was uitgebarsten, twijfel ik niet of schrik en beroering zou ook wel de hoofdplaats van Nederlrndsch-Indië bevangen hebben, zonder dat dit nog als een bewijs kon strekken tegen het zedelijk overwicht der Nederlandsche heerschappij op Java!

„Ik moet het zeker aan eene gebrekkige wijze van voordracht wijten, zoo mijne woorden en bedoelingen in strijd schijnen, of zich onder eene valsche gedaante voordoen; en dit is mij zooveel te grievender, daar ik mij steeds beijverd heb, evenmin ondoordacht te schrijven als te handelen; terwijl ik mij vleide, dat ondervinding en locale kennis aan mijne politieke beschouwingen althans genoegzamen grond zoude kunnen doen toeschrijven, dat die niet aan het eerste vereischte: zelfstandigheid, zouden mank gaan, en dus ook niet kwetsbaar zouden zijn door eenzijdige oordeelvellingen.”

Deze brief en die waarbij het militair verslag werd aangeboden (dd. 11 Augustus 1845 nº. 1556) werden gevolgd door het Gouvernements besluit van 22 December 1845 nº. 12, waarbij — zonder nadere beschouwingen — werd goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk "Den Gouverneur van Sumatra's Westkust te kennen te geven dat in zijne verantwoording, wat aanbetreft de motieven en de uitvoering der krijgsoperatiën, wordt berust, met aanbeveling zich stipt te houden aan de bestaande voorschriften in art. 23 en 54 van het Regeeringsreglement,

Ten tweede. "Goed te keuren de inbezitneming en het in bezit houden van Soengei Pagoe."

Alvorens dit Hoofdstuk te besluiten, meenen wij hier nog te moeten mededeelen wat Michiels, bij zijnen brief van 23 September 1846 n°. 1568 antwoordde op de beschouwingen, boven vermeld, van Reynst (dd. 4 Mei 1845) en Baud (dd. 8 December 1845).

Die brief handelt voor het grootste gedeelte over de ten aanzien der koffiecultuur te treffen regelingen; dat gedeelte kan hier buiten sprake blijven, daar wij dit onderwerp elders [1] uitvoerig behandeld hebben. Verder schreef Michiels o. a., dat hij zich vleien mocht, nimmer in strijd te hebben gehandeld met de aangenomen staatkunde, terwijl ook zijne beschouwingen wel gestrekt hadden tot betoog van den afbreuk die door de concurrentie van de Oostkust zou kunnen worden gedaan, maar tevens ook van het ondoelmatige eener binnenlandsche uitbreiding buiten het bezetten der Oostelijke zeegaten.

"Ik mocht — zoo merkte hij verder op — ook in dien geest, en met het oog op de belangen die mij zijn toevertrouwd, op het nut van die bezitneming aandringen, zonder het geringste denkbeeld te koesteren, mij te willen verzetten tegen de staatkunde, aan die belangen vreemd, welke ons vooralsnog het bezetten van Siak schijnen te verbieden.

"Het was voor mij dan ook eene hooge voldoening, te mogen ontwaren dat, afgescheiden van den hinderpaal, door de politieke verhouding tot Engeland teweeggebracht, dat is van redenen welke buiten mijne macht en beoordeeling zijn, mijne beschouwingen omtrent de inwendige gesteldheid van zaken op Sumatra bij den Minister van Koloniën genoegzaam licht hebben mogen verspreiden over die huishoudelijke aangelegenheden, dat Zijne Excellentie er toe gebracht is geworden ook te oordeelen dat de genomen binnenlandsche maatregelen de eenige waren die ons overbleven om de financieele nadeelen tegen te gaan, ons door de mededinging der Oostkust berokkend."

[1] *Indische Gids*, October 1888. — Zie blz. 29 van den overdruk.

Omtrent de „bezwaren en belemmeringen", den handel naar de Westkust volgens den wd. Gouverneur-Generaal Reynst (Kab. missive van 4 Mei 1845 nº. 103) in den weg staande, berichtte Michiels:

dat hem geene andere formaliteiten, bemoeiïngen of vrijheid onbekend waren dan die, welke onvermijdelijk overal verbonden zijn aan het douanestelsel;

dat de handelmaatschappij geene andere voorrechten genoot dan dat, hetwelk gelegen is in het bezit van een grooter kapitaal, hetgeen voor den inlander geen ongerief is daar deze in 't geheel geen kapitaal bezit, en de eenige handel, dien hij drijft, ontaardt in eene voor zijne landgenooten drukkende en voor den zeehandel nadeelige zwendelarij;

dat de zoutverkoop alleen aan de kust door het Gouvernement gemonopoliseerd en de verkoop overigens vrij was;

dat de amfioenpacht — wat het debiet in het klein betreft — alleen aan de Westerstranden in werking, en het debiet in de binnenlanden aan de inlandsche dorpshoofden overgelaten was.

Michiels teekende hierbij aan, dat naar zijne meening geene, of althans geringe handel met de Oostkust plaats had in artikelen van omvang, waarvan het vervoer moeielijker is, zooals koffie, zout, lijnwaden; maar dat ons veel grooter afbreuk gedaan werd door den ruilhandel van goud tegen opium.

Een douane-stelsel op onze Oostelijke grenzen kon daartegen niets baten; het eenige middel, in 's lands financieel belang aan te wenden, was: belemmeren, beletten zoo mogelijk, van aanrakingen, handelstransactiën enz. met de Oostelijke naburen „waarvan het natuurlijk gevolg ook is minder waarborg onzerzijds voor veiligheid van personen en goederen."

De lage prijzen der uitvoer-, en de hooge prijzen der invoerartikelen konden van onze zijde niet anders gewijzigd worden dan door vermindering van de rechten; doch de Maleier betaalde geenerlei grond- of hoofdelijke belasting, en zoolang dat het geval niet was kon de schatkist bedoelde rechten niet missen. Het eenige wat in het belang der bevolking en der schatkist gedaan kon worden was uitbreiding en aanmoediging der cultures.

(Hierop volgt het uitvoerig gemotiveerd voorstel, dat leidde tot het Besluit van 30 Maart 1847 nº. 8.)

Bij dit besluit, waarvan art. 2, over de koffiecultuur handelende, in bovenvermeld opstel door ons is medegedeeld, werd, wat het thans behandeld onderwerp betreft, als volgt beslist:

„*Eerstelijk.* Alhier aan te teekenen, dat berust wordt in het verrichte met betrekking tot de in- en uitvoeren over de Oostkust naar, en van, het Nederlandsch gebied ter Westkust van Sumatra;

„met last op den Gouverneur aldaar:

a. „om de wijzigingen voor te dragen welke hij in het tarief van in- en uitgaande rechten noodig mocht achten ter bereiking van het doel, dat de in- en uitvoeren, welke thans schijnen plaats te hebben over de Oostkust van eenige artikelen welke bij geringen omvang of gewicht eene groote waarde bezitten of aan hooge rechten onderhevig zijn, voortaan meer uitsluitend over de Westkust zullen worden in- en uitgevoerd;

b. „om te zorgen dat geene gewelddadigheden plaats hebben, welke bij de heffing van rechten, niet noodig zijn, alsmede dat de toegang over de grenzen van het Nederlandsch gebied aan de bewoners van de ten Oosten dier grenzen gelegen districten niet worde geweigerd, zijnde het eer te wenschen dat die bevolking zich in de onder Nederlandsch gebied gebrachte districten kome te vestigen."

ZESDE HOOFDSTUK.

De brochures van Michiels. — Zijn, bij de eerste brochure behoorende geleidebrief aan den Gouverneur Generaal, met zijne meening omtrent de verdere uitbreiding van ons gezag Oostwaarts. — Beoordeeling daarvan door Baud. — Waarom de tweede brochure eerst na den dood des Schrijvers het licht zag. — Het vertrouwen der Regeering in Michiels. — Vermindering der troopenmacht. — De meening van den generaal Von Gagern omtrent verschillende onderwerpen, Sumatra's Westkust betreffende.

Eenige beschouwingen van den generaal De Stuers omtrent Sumatra's staatkundige aangelegenheden, geplaatst in de *Arnhemsche Courant* van 8 September 1844, gaven Michiels in 1845 aanleiding tot het schrijven zijner bekende brochure *„Neerland's souvereiniteit over de schoonste en rijkste gewesten van Sumatra"* [1], waaruit, naar de verklaring van een bevoegd beoordeelaar, duidelijk de staatsman spreekt [2].

In die brochure wordt de ontwikkeling van ons gezag op de Westkust van Sumatra geschetst. Het zou ons te ver leiden, indien wij ons daarbij thans lang ophielden; slechts een paar aanhalingen mogen ons vergund zijn, omdat die er werkelijk toe kunnen bijdragen, het thans behandelde tijdvak beter te leeren kennen.

In de eerste plaats, betreffende de oorzaken van den opstand van Batipoe. Michiels schrijft daarover (bl. 33):

„De regent, welke dien titel en bijzonder zijne autoriteit, zelfs in zijn eigen land niet dan aan den oorlog te danken had gehad, had zich gevleid, na het eindigen van denzelven, regent van al de Padangsche Bovenlanden te zullen worden, en wellicht had men vroeger wel aan die ijdele hoop voedsel gegeven. Toen elk landschap onder onze bescherming in het genot terugtrad van eigen rechten, was men niet zelden verplicht de aanmatigingen van den regent van Batipoe en van zijn volk tegen te gaan, hetgeen noodwendig wrevel veroorzaakte. Het bestuur was hiervan niet onbewust, maar, niet mogende toegeven, kon men ook de eventueele gevolgen dier

[1] Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck, 1846.

[2] E. de Waal, *Onze Indische financiën*, VI bl. 66.

ontevredenheid niet voorkomen; en om die te voorzien ware een des te scherpzinniger oog noodig geweest, dewijl Batipoe en zijn regent gevoelen moesten dat alleen Gouvernements-bescherming hen zelven behoeden kon tegen den algemeenen haat, dien zij zich door roof, plundering en aanmatiging hadden berokkend."

Verder nog omtrent onzen politieken toestand ter Westkust (bl. 39, 41, 42):

"Nederland's souvereiniteit was in 1840 gevestigd, . . . en wel zoo gevestigd, dat ik niet vrees, mij door de ondervinding immer te zien logenstraffen, wanneer ik verzeker dat geene schokken meer te duchten zijn, die ons politiek bestaan zouden kunnen doen wankelen of zelfs ernstige rustverstoring veroorzaken binnen 's Gouvernements gebied. De eenige mogelijke verstoring, welke ons nog somwijlen te wapen zal kunnen roepen, is te verwachten van de zijde der nog onafhankelijke landen beoosten. Behalve de algemeene redenen, die beletten voortdurend op vrede te mogen rekenen met naburen, welke ook onder een verbrokkeld en krachteloos bestuur leven, strekken die min bevolkte en woeste grenslanden tot schuilplaats voor alle ontevredenen, vagebonden en voortvluchtige boosdoeners uit 's Gouvernements gebied . . . .

"En thans mag ik het vrij verzekeren: de onderwerping van Sumatra, voor zoover die beoogd is geworden, behoeft geen vraagpunt meer uit te maken. De vestiging van Nederland's souvereiniteit steunt op meer radicale grondvesten dan zelfs op Java, te weten: het wèl begrepen en gevoeld belang der bevolking . . . . Aan de Nederlandsche bescherming is de Maleier niet alleen èn verlossing èn bevrijding verschuldigd van het wreede juk der Padri's, — onder Nederland's bestuur geniet hij daarenboven eene nooit gekende rust, eene met zijne eigene instellingen nimmer mogelijke veiligheid van persoon en eigendom."

Een afschrift van het gansche opstel, gelijk het ter openbaarmaking naar het vaderland gezonden was, zond Michiels, bij zijn brief van 22 Mei 1845 n°. 952, aan den wd. Gouverneur-Generaal Reynst.

Daar hij bij dien brief verschillende punten bespreekt, welke in de brochure onaangeroerd waren gelaten, omdat zij betrekking hadden op de verder op Sumatra te volgen staatkunde, schijnt het ons wenschelijk, hem hier geheel over te nemen:

"De beschouwingen omtrent den politieken stand van zaken op Sumatra door H. Ridder De Stuers, zooals die aangetroffen worden

in de *Arnhemsche Courant* van 8 September 1844 n°. 178, zijn van eenen aard, geheel geschikt om de publieke opinie omtrent die aangelegenheden te misleiden.

„De werkelijke snoeverij van den Schrijver, zijne ongevergde en onkiesche aanranding der nagedachtenis van verdienstelijke mannen, en eindelijk zijne pogingen om den roem van Sumatra's legermacht te bevlekken hebben mij, met het belang der zaak, den weerzin doen overwinnen om ook den weg der publiciteit in te slaan door het ter drukpers zenden van eene wederleggende nota.

„Ofschoon het daarin vervatte zich bepaalt tot een kort overzicht van geschiedkundige feiten en tot eene samentrekking van onderwerpen, meestal herhaaldelijk behandeld bij de rapporten en verslagen, door mij aan de Hooge Regeering ingezonden, heb ik het plichtmatig geacht, aan Uwe Excellentie van dat stuk een afschrift aan te bieden, gelijk ik de eer heb te doen bij deze.

„Uwe Excellentie zal ontwaren dat ik mij onthouden heb de punten aan te raken welke de tegenwoordige, zoowel huishou delijke als politieke gesteldheid van zaken meer direct betreffen, om de beoordeeling en beslissing van het Gouvernement niet vooruit te loopen omtrent de voorzieningen welke de omstandigheden mochten vorderen.

„Met Uwe Excellentie mag ik echter dit stilzwijgen niet bewaren, en moet ik trachten eene duidelijker omschreven schets te ontwerpen van de verhouding, waarin wij gekomen zijn tot nog onafhankelijk gelaten landschappen, welke ten O. en eenige nog ten Z. aan Gouvernementsbezittingen grenzen.

„Het eiland Sumatra heeft eene langwerpige gedaante, strekkende zich N.W en Z.O. uit over meer dan 14°; terwijl de gemiddelde breedte niet meer bedraagt dan ± 160 Eng. mijlen.

„Over het geheel genomen brengt die configuratie mede dat de binnenlandsche bevolking, voor in- en uitvoer, aan het handelsverkeer maar alleen aan Oost of West cijnsbaar is.

„Van Padang uit, ten Zuiden van den Vlakken hoek om, tot Palembang, zijn wij aan het geheele strand meester; alles, binnen dien omtrek besloten, kan dus beschouwd worden den tol aan 's lands schatkist te betalen. Van Padang, in eene N. richting, is ook de kust door ons bezet tot Singkel, d. i. tot op 2° 15′ N.B. Doch ten Oosten, van Palembang of Djambi tot Bila (2° 10′ N.B.) en verder op is de geheele kust open.

„Het hooge land, tusschen de tegenovergestelde stranden, is juist

dat, welks bezit aan het Gouvernement zoovele schatten geko heeft; het bestaat uit eene dubbele hoofd-bergketen, loopende eve wijdig met de strekking van het eiland; die bergketenen en h hooge land in het algemeen, sluiten van heel nabij aan de We kust, maar niettemin behoort de bodem tot de Oostelijke hellin ontspruitende van daaruit de verschillende stroomen, welke Oostwaa vloeien en die bij hunne vereeniging op meer of minder afsta van de kust resp. de hoofdrivieren vormen van Djambi, Indragi Kampar, Siak, Rokan en Bila. Hiervan worden verscheiden bove takken reeds bevaarbaar, onmiddellijk nadat zij den voet der lag bergspruiten bereikt hebben, en hier en daar nog tusschen i dus binnen, of op korten afstand van de landen, tot het Nederlands gebied behoorende.

„De wateren blijven zich door een terrein, al toenemend alluvi en moerassig, eenen langzamen weg naar zee banen; alvorens zee te bereiken, hebben zij van de gebergten af of buiten ons gebie een afstand van cc. de halve breedte des eilands, van West n Oost, te doorloopen.

„De wateren daarentegen, welke Westelijk afstroomen, zijn, weg de nabijheid van het hoog gebergte tot aan het strand, bijna geh onbevaarbaar.

„Zoo niettemin de kortere afstand voor eenigen, de veiligh der communicatiën, door eene betere politie gewaarborgd, voor alle en nog meer eene gereede markt een ruim gedeelte van het binn landsch product Westelijk doen afvloeien, kan dit niet dan mansvrachten geschieden; terwijl het gemak van vervoer over wa van en naar die gedeelten der Oostkust waar de Nederlandsche vl niet waait, niet kan nalaten grooten afbreuk te doen aan de Ned landsche handelsbelangen in het algemeen, en aan 's lands financi in het bijzonder.

„Onmiddellijk na de occupatie der meer Zuidoostelijke gedeelt der binnenlanden is getracht geworden dit nadeel zooveel mogel te verzwakken door het vestigen van een agentschap der Nederlandsc Handelmaatschappij te Pajacombo in de L Kota's. Zelfs door l verleenen van groote credieten en met zich aanzienlijke verlie te getroosten zou dit lichaam nog de concurrentie tegen de Engelsc en Chineesche manufacturen volstrekt niet hebben kunnen doorstaa had zich niet het bestuur krachtig genoeg gevoeld om, door verbo den vreemden handel te weren.

„Maar zoo wij niet langs andere punten dan uit de L Kota's

aanraking kwamen met de landen tusschen de boventakken der rivier Siak en van die van Kampar en Indragiri, laat het zich licht gevoelen dat bij de duizend paden, welke door de bergen en wildernissen loopen, een zoodanig prohibeerend stelsel niet dan gebrekkig gehandhaafd kan worden, bijzonder voor hetgeen betreft licht vervoerbare ruilwaren, als opium en goud; terwijl het in alle gevallen, voor de artikelen van grooteren omvang en meer gewicht, eene scheuring veroorzaakt van het natuurlijk handelsverkeer; eene scheuring, voor vele onzer eigen landschappen ongeriefelijk, — voor de verstootene, onafhankelijke grensvolkeren des te hatelijker, daar die bevolking, meestal gezeten aan de onmiddellijke oevers der bevaarbare stroomen, een groot deel van haar bestaan vond in den transito-handel met onze meer productieve districten.

„En wat zou evenwel, zonder dit gewelddadig middel, van 's Gouvernements-inkomsten worden? De opofferingen, aan het bezit der binnenlanden gebracht, de nog voortdurende kosten van bezetting en bestuur waren grootendeels verloren. Men stelle zich slechts voor, dat op het eene of andere gedeelte der Javasche kust vrije havens aangetroffen werden; en hoeveel te erger dan hier, waar geen land- of hoofdrenten betaald worden en dus alle Gouvernements-inkomsten op het stelsel van in- en uitgaande rechten berusten!

Als maatstaf, of minstens als bewijs van het niettemin nog voortdurend nadeel, toegebracht door het openblijven der Oostkust, strekke slechts dat in de Padangsche benedenlanden eene bevolking van 150.000 zielen ruim *f* 200.000 's jaars aan de amfioenpacht brengt, terwijl in de Padangsche Bovenlanden die pacht niet meer dan *f* 60.000 afwerpt voor eene bevolking van 500.000 zielen.

„De vraag is gerezen of het niet beter ware, den handel van en naar de Oostkust vrij te laten, onder betaling van rechten.

„Zoo het ook mogelijk ware, tolpoorten te stellen op eene grenslinie, welke door geene natuurlijke water- of bergscheiding wordt afgebakend, maar integendeel door duizend paden en stroomen wordt doorsneden, dan neme men in aanmerking dat de tol alreeds betaald wordt aan de groote riviermonden en alzoo eene dubbele belasting zou worden geheven; en dat, zoo niettemin de handel zich daar uitbreidde, ook naarmate dier uitbreiding het valsche der verhouding zich meer en meer zou doen gevoelen.

„Ook zou, naargelang de gemeenschap onzer bezittingen met het Oosterstrand zich regelde en vestigde, de sluikhandel ook op grootere schaal gedreven worden. Hoe gebrekkig die thans tegen-

gegaan kan worden, het is voldoende om den kleinen en grooten handel met de Westkust te beschermen, en te beletten dat de concurrentie van de Oostkust met meer vertrouwen ook grootere kapitalen tegen ons stelt; want het is het gebrek aan dat vertrouwen en aan gevestigde kapitalen ter Oostkust, welke de grootste bescherming van de belangen der Westkust uitmaakt.

"Gaan wij nu met onze beschouwingen van de Oostzijde uit.

"Terwijl, ten Westen, de hooge landen bijna aan zee sluiten, heeft de Oostkust van Sumatra door den steeds voortgaanden alluvialen aard van het terrein volstrekt geen stranden, zoodat de riviermonden tot 70 en 80 Engelsche mijlen opgevaren moeten worden voordat aan hunne oevers een begin van vasten grond wordt aangetroffen.

"Die riviermonden bepalen zich voor de geheele uitgestrektheid kust, met onze bezittingen aan het Westerstrand correspondeerende, d. i op eene lengte van 4°, tot een getal van 5: Indragiri, Kampar, Siak, Rokan en Bila, waaronder nog maar de 3 eerste als belangrijke handels-debouchés kunnen beschouwd worden. Alle wateren uit de binnenlanden hebben zich dus successievelijk vereenigd alvorens door die enkele trechters de zee te bereiken. Zoo heeft het land van Indragiri, zoo heeft dat van Kampar, zoo heeft dat van Siak elk maar eene uitwatering, en het tusschen de boventakken begrepen terrein heet dan ook respectievelijk Rijk van Indragiri, Rijk van Kampar, Rijk van Siak; maar men zal bevatten dat het getal der riviertakken al grooter en grooter wordt hoe hooger op men komt; dit toch zou nòg eene goede scheiding kunnen aanduiden wanneer de oorsprong als zoodanig kon worden genomen; echter bevindt zich, zooals ik reeds gezegd heb, die oorsprong in het hart onzer bezittingen. De doorloopende bergketenen, waarvan de kruin werkelijk het Oosten van het Westen scheidt en de eenige natuurlijke scheiding zou kunnen aangeven, zijn wij overgetrokken; en zoodoende bevinden wij ons, niet figuratief maar inderdaad, in den toestand van den reiziger die, met inspanning van krachten een hoog gebergte overgeklommen is en die nu, in plaats van voort te gaan, zijne krachten ook moet inspannen om niet aan de impulsie te gehoorzamen welke hem langs de tegenovergestelde helling naar beneden voert.

"De bevolking der binnenlanden heeft geene behoefte aan eene Zuidelijke of Noordelijke onderlinge communicatie; geheel beneden wordt die onmogelijk door het moerassige van het terrein tusschen de hoofdriviertakken, dus Noord en Zuid is daar eene grens-demarcatie mogelijk. In de Bovenlanden kunnen daarvoor genomen worden

de hooge vulkanische bergtoppen, welke men van afstand tot afstand als zoovele geduchte knoopen in de prolongatie der bergketenen aantreft; echter is er, uit onze bezittingen Oostwaarts, geene natuurlijke grensscheiding, zelfs denkbeeldig, te vinden; geen punt van stilstand dan aan zee.

„Wij hebben gezien hoe de geheele Oostkust ongenaakbaar was of liever met geen voet te betreden, dan op zekeren afstand opwaarts van de rivieren: die punten, waar zich de wateren der binnenlanden resp. in eenen hoofdstroom reeds vereenigd vinden, zijn dus de eenigste en nauwe handelskanalen voor eene uitgestrektheid kust van ruim 200 Eng. mijlen en de daarmede correspondeerende binnenlanden.

„Daar is dan ook de hoofdzetel, respectievelijk van de zoogenaamde Rijken van Indragiri, Kampar en Siak. Ik zeg zoogenaamd, omdat het gezag en de macht der hoofden geheel locaal is en zich bijna uitsluitend bepaalt tot het heffen van tol op hetgeen den nauwen trechter passeeren moet, waar zij met eenige handelaren gevestigd zijn.

„Naarmate men zich van de kust westwaarts op verwijdert, wordt de grond tusschen de verschillende waterstroomen vaster De daarop gezeten bevolking krijgt dezelfde verbrokkelde huishoudelijke soekoe-inrichting van bestuur, en komt in alles al nauwer en nauwer in aanraking met de ware kern der Maleische bevolking, welke de valleien bewoont onder Gouvernements-gebied.

„Ook hebben de volksstammen, langs den geheelen zoom van dat gebied, hunne onderwerping als het ware opgedrongen; en, schoon niet in hun verzoek is kunnen worden getreden tot eene feitelijke occupatie, zoo hebben verscheidene landschappen vrijwillig den vorm van huishoudelijk bestuur aangenomen, door ons in de Padangsche Bovenlanden ingevoerd, als het aannemen van opper-dorpshoofden (panghoeloe kapala) de verdeeling in districten (larassen), het verschijnen in de vergaderingen, door de naburige civiele gezaghebbers gehouden, en het aan het Nederlandsch bestuur onderwerpen van hunne geschillen. En dit niet alleen omdat zij in het voorbeeld der Gouvernementslanden de overtuiging gekregen hebben van de weldadige werking van dat bestuur, maar ook uit de behoefte aan eene, zij het vooreerst ook maar schijnbare, hereeniging.

„Deze strekking tot vrijwillige onderwerping bepaalt zich niet tot de meer onmiddellijk aan ons grenzende landen, maar die deelt zich al verder en verder mede, tot aan de onmiddellijke stranden, omdat

alle tusschenvolkeren diezelfde behoefte gevoelen om bij gemeenzame belangen ook onder eene gemeenzame wet te staan.

„Ik houd mij dan ook overtuigd, dat eene bloote demonstratie, de *wil* alleen zooals ik reeds meermalen gezegd heb, voldoende is om ons naar het Oosterstrand te brengen langs de Indragiri-, de Kamper- en de Siakrivier, gelijk wij al reeds vroeger dat strand meer Noordelijk bereikt hadden.

„De onthouding, welke wij ons zelven hebben opgelegd, heeft het politiek nadeel, dat de onafhankelijke grenslanden tot schuilhoeken verstrekken aan alle ontevredenen, aan vagebonden, aan voortvluchtige staats- of andere misdadigers, die niet nalaten, van daar alles in het werk te stellen om, door hunne betrekkingen binnen ons gebied, onrust te stoken; dat het hun somwijlen gelukt, door dwang en inlandsche kunstgrepen, de grensvolkeren in beweging te stellen, en ontwerpen te smeden tot het aanranden van het een of ander punt van het Gouvernementsgebied.

„Ik moet trachten, met een paar woorden uiteen te zetten het schijnbaar strijdige hiervan met de anders niet ongunstige stemming dier naburige volkeren ten onzen opzichte, met het werkelijk groot ontzag, dat Nederlandsche wapenen inboezemen, en nog meer met het verkregen zedelijk overwicht.

„Een 20-tal kwaadgezinden begeven zich naar een afgezonderd gehucht, dwingen de weinige weerbare mannen welke zich daar bevinden, om zich bij hen te voegen, en, zich zoo van plaats tot plaats begevende, vermeerderen zij opvolgend hunnen schijnbaren aanhang; en zoo zij dan maar een begin van alarm bij 's Gouvernements naburige landschappen hebben kunnen doen geboren worden, dan valt het hun licht, het heele district waarin zij zich bevinden, in het denkbeeld te brengen dat zij tegenover de Compagnie gecompromitteerd zijn en zich voor straf hebben te wachten, zoodat zij wel zullen doen zich ook maar te verzetten of zelfs het initiatief van aanval te nemen; hiertoe leent zich bijzonder het beginsel van solidariteit, in de begrippen van den Maleier gelegen. Dan ontbreekt het ook niet aan geschriften, waarin zij namens binnenlandsche volkeren geroepen worden, de Gouvernementsgrens te overschrijden onder toezegging van bijval; geschriften, niet zelden werkelijk van ons onderworpen landen uitgegaan, maar waarvan de bedoeling slechts is, het zoo ver te drijven dat wij verplicht zijn de wapenen op te vatten; de opruiers haasten zich dan, zich aan onze zijde te scharen, om, na de nimmer twijfelachtige nederlaag der opstandelingen, tegen deze aan hunne roof- en plunderzucht bot te vieren.

„Dit gaat soms zoover dat, wanneer, op aannadering eener militaire macht, de vijandig gezinden tot inkeer komen, hun de toegang tot ons door list of geweld belet wordt, — ja, wel eens zullen doebalangs onzer eigen hulptroepen zich hier en daar verschuilen en op onze voorhoede vuren om de hostiliteiten te engageeren.

„Daar de kennis van zulke kunstgrepen nimmer dan te laat en onvolledig komt, en het steeds moeielijk zal blijven, te onderscheiden waar het bedrog ophoudt en de waarheid begint, dwingt ons de steeds weifelende stand van zaken — resultaat onzer valsche verhouding tot de naburige volkeren — tot eene gedurige waakzaamheid, tot het onderhoud en dikwijls tot de ontwikkeling eener macht, welke ruim voldoende zou wezen om bij eenen offensieven oorlog grootere landstreken te onderwerpen en in onderwerping te houden dan waartegen wij thans eene bloot defensieve houding aannemen.

„Bij mijn geheim verslag van 3 October 1842 L^a Q mocht ik reeds de opmerking maken, dat het niet was door inkrimping van grondgebied, dat het mogelijk werd tot eene vermindering van militaire bezetting over te gaan, maar wel door de steeds toenemende stabiliteit en goede werking van ons bestuur over die landstreken die, door volkrijkheid en productief vermogen, de ware kern der Maleische landen van Sumatra uitmaken.

„De ondervinding heeft dit ten volle bevestigd, dewijl de woelingen welke nu, bijzonder sedert 6 maanden, langs den geheelen zoom der residentie Padangsche Bovenlanden bespeurd zijn, niet den geringsten invloed hebben gehad op de inwendige rust en orde, maar dat militaire bewegingen noodig zijn geweest om aanrandingen van buiten af te weren.

„Ook deze vijandelijkheden zijn niet van eenen aard, welke immer ons politiek bestaan zou kunnen doen wankelen, noch is de oorlog van dien bloedigen of hardnekkigen aard, welke de oorlogen vóór 1838 kenmerkte; en zulks, omdat zij niet ontstaan uit eenig vast beginsel, noch uit de onrustige geaardheid van den Maleier, maar uit den staat van regeeringloosheid, waarin de naburige volkeren verkeeren.

„De landen, welke vroeger het tooneel zijn geweest van gedurige woelingen en van den bloedigsten oorlog — waarvan ik slechts Lintou, Boea, Halaban zal aanhalen — zijn thans, en dit zonder het aanwezen van de geringste militaire bezetting, het rustigst. Dit getuigt niet-alleen voor de goede werking van ons inwendig bestuur, maar bewijst ook daadzakelijk, dat het behoud van vrede en rust op

Sumatra gebiedend vordert dat dit bestuur zich uitbreide over alle die landschappen, welke door contiguïteit, door politieke en commerciele verhouding, om zoo te zeggen bestemd zijn om met het tegenwoordige Gouvernements-gebied een geheel te vormen.

„De beoordeeling van de politieke gedragslijn, op Sumatra te volgen, staat in het nauwste verband met eene terreinsgesteldheid en onderlinge verhouding van belangen, waarvan het hoogst bezwaarlijk valt, bij beschrijving een duidelijk denkbeeld af te malen. Ik zie mij daarom verplicht, in de weegschaal te brengen dien graad van persoonlijk vertrouwen, welken het de Regeering zou kunnen behagen, aan mijne plaatselijke kennis en ondervinding te willen schenken.

„Ik besef, dat de ontwikkeling mijner gevoelens mij kan blootstellen aan de verdenking van veroveringszucht; maar ik mag uit zoodanige vrees de overtuiging niet smoren, welke mij bezielt omtrent de beste middelen om 's lands belangen te bevorderen. Ook mag ik mogelijk in aanmerking brengen dat de beschouwingen, waarin ik heb vermeend te moeten treden, hoofdzakelijk de strekking hebben, aan te duiden dat de verwezenlijking der ontwerpen, daarbij bedoeld, kan verkregen worden op eene wijze, geheel in den geest der bebestaande ministeriëele bevelen en instructiën, d. i., naar ik vermeen, zonder buitengewone inspanning of buitengewone kosten.”

Deze brief, door den heer Reynst aan den Minister Baud gezonden, gaf dezen aanleiding, bij brief van 3 Januari 1846 L^a^ A n°. 3 geheim aan den Gouverneur-Generaal het volgende te schrijven:

„Ik heb het rapport met zeer veel belangstelling gelezen, vooral omdat het meer licht verspreidt over den inwendigen staat van Sumatra, en bepaaldelijk over de maatregelen, die worden beschouwd als de oorzaken der bestaande ontevredenheid en der bewegingen, die onder de bevolking aan onze Oostelijke grenzen hebben plaats gehad en aanleiding hebben gegeven tot militaire expeditiën.

„Het is nu vrij duidelijk, dat er binnenlandsche verbodswetten bestaan om den handel met de Oostelijke kusten te weren en dat dit prohibitief stelsel op eene wijze wordt in practijk gebracht, die den Gouverneur aanleiding geeft het een *gewelddadig middel* te noemen. Hoe bedenkelijk een zoodanig middel ook zij, heeft echter de slotsom mijner nadere overwegingen geene andere kunnen zijn dan die, welke bij mijne missive van 8 Dec. jl. n°. 433/O[1] is medegedeeld. De gronden daarvoor zijn voornamelijk de volgende:

1°. „Bij eene uitbreiding van ons gebied naar de Oostkust zou in elk geval Siak daarvan uitgesloten moeten blijven, omdat Engeland niet lichtelijk zal opgeven de bezwaren, tegen de inbezitneming van dat land, door ons in 1841 ingebracht en hoofdzakelijk steunende op de omstandigheid, dat tusschen den Sultan en de Engelsche O. I. Compagnie een in het jaar 1818 gesloten tractaat bestaat;

2°. „Zoolang dus de rivier van Siak eene vrijhaven blijft, zou het ons niet baten, de overige riviermondingen met ons douanenstelsel te begiftigen, gesteld al eens dat een zoodanig douanen-stelsel in die overige havens kon worden tot stand gebracht zonder opnieuw in discussiën met Engeland gewikkeld te worden.

„Op grond van dat alles geloof ik, dat men zich houden moet aan den bestaanden staat van zaken, met al zijne gebreken en ongelegenheden. Kunnen die worden opgeheven of getemperd, zooveel te beter; maar zulks moet alleen door binnenlandsche maatregelen geschieden, en niet door zulke welke de bezetting der Oostkust tot grondslag moeten hebben."

Het is hier — al loopen wij den tijd een oogenblik vooruit — de geschikte plaats om over de tweede brochure van Michiels (*De toestand van Sumatra's Westkust in* 1848, na zijn dood uitgegeven te 's Hertogenbosch bij Gebr. Muller, 1851), enkele woorden te zeggen.

De brochure over Neerland's souvereiniteit had, in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 25 Juli 1846 n°. 176, een antwoord uitgelokt van den generaal De Stuers. Michiels greep naar aanleiding van dien opnieuw naar de pen, en bood, bij missive van 19 April 1847 n°. 811, [1] zijn manuscript aan den Gouverneur-Generaal Rochussen aan, met verzoek om vergunning tot de openbaarmaking.

Maar deze had daartegen bezwaar, en schreef (missive van 28 Mei 1847 geh. La FF) aan Michiels:

„De openbare behandeling van staatsaangelegenheden, vooral wanneer deze eigen beheer betreffen, staat in den regel niet vrij aan den staatsbeambte. Voor het publick behoeft hij zich niet te verdedigen; alleen de Regeering moet en kan hem beoordeelen, op hare goed- of afkeuring alleen moet hij prijs stellen. Aantijgingen en veroordeelingen van dagbladschrijvers of van hen, die hunne vroegere stelling en het vertrouwen, dat zij van de Regeering genoten, miskennen door van de wetenschap, welke zij in ambtelijke stelling

[1] De titel der brochure is dus, wat het jaartal betreft, niet juist.

verkregen, gebruik of liever misbruik te maken, moeten he onverschillig zijn.

„Ongelukkig zoude het wezen wanneer in een land, waa vrijheid van de drukpers schier geene palen gesteld zijn, dagbladgeschrijf iemand in zijne eer konde krenken.

„Het kan dan ook niet te pas komen, aan te nemen gezagvoerder als zoodanig een eigen stelsel heeft en verded: een stelsel, dat onder eenen voorganger gevolgd of door voorgestaan werd.

„Elk vigeerend stelsel is dat van de Regeering, 't zij zulks uitdrukkelijk heeft aanbevolen, 't zij slechts geduld.

„Deze stelregelen gelden dubbel in eene kolonie welk hier het geval is, grondwettig tot het uitsluitend opperbe Konings, vertegenwoordigd door den door Zijne Majesteit Gouverneur-Generaal behoort, en waarbij alle andere inmen gesloten is.

„Het door U ontworpen tegenschrift, de waarde van well ik niet wil betwisten, zou onvermijdelijk nadere schrifturen gepensioneerden generaal-majoor De Stuers uitlokken, dus voedsel geven tot eenen pennestrijd welke, in strijd met d aangegeven beginselen, zoowel U zelven als de Regeering in eene moeielijke verhouding zoude kunnen brengen.

„Deze zijn de gronden welke mij U doen verzoeken, opgevat voornemen niet-alleen geen gevolg te geven, maar de reden, waarom dit door U nagelaten wordt, niet te o

„Om U echter al de genoegdoening te verschaffen welke en in mijn vermogen is, zal ik het mij door U aangeboden aan het Opperbestuur mededeelen, ten einde te doen blijke van Uwe grondige kennis der zaken van Sumatra, als bereidvaardigheid om zich naar de inzichten en bedoeli Regeering te gedragen."

De Minister Baud verzocht, na ontvangst der stukken December 1847 nº. 434/A² aan den Gouverneur-Generaal vervolg op het slot van diens schrijven „aan den genera Michiels te willen kenbaar maken dat ik van zijnen brie April jl. nº. 811 geheim en van de bijlage heb kennis gen evenals Uwe Excellentie op prijs weet te stellen de bekwa van den schrijver en het persoonlijk offer, hetwelk hij stilzwijgen brengt aan de verplichtingen, op hem als die

den Staat rustende, en met zooveel juistheid geschetst in Uwer Excellentie's brief van 28 Mei jl.„

Bij de mededeeling hiervan aan den generaal Michiels, bij missive van 22 Februari 1848 La G, schreef de Gouverneur-Generaal Rochussen:

„Het is mij aangenaam, aan het verlangen van den Minister van Koloniën te voldoen en tevens deze gelegenheid te baat te kunnen nemen om U de hernieuwde verzekering te geven dat Uwe inzichten en diensten, zoowel in het civiel als in het militair gedeelte van 's Konings dienst, door mij op hoogen prijs worden gesteld.„

Uit een en ander blijkt wel, dat het vertrouwen van de Indische Regeering en het Opperbestuur in Michiels geenszins geschokt waren geworden door de aanvallen, in de Nederlandsche dagbladen door den generaal De Stuers zoowel tegen zijn persoon als tegen zijn beleid gericht. De Indische regeering, die bij Besluit van 22 November 1844 nº. 15 aan den generaal Michiels had te kennen gegeven dat zij „volkomen overtuigd is van zijne getrouwe en gemoedelijke handelingen, in het belang van 's lands dienst sedert vele jaren aan den dag gelegd, en met het meeste vertrouwen tegemoet ziet de gevolgen van zijne politieke en administratieve verrichtingen en zijne onvermoeide pogingen tot aanwakkering van cultures, nijverheid en handel in het jonge, doch belangrijke gouvernement, aan zijne zorgen toevertrouwd„, — die Indische regeering besefte wel, dat een man als Michiels een zegen was voor Sumatra's Westkust en zijne bevolking!

Dat Michiels inderdaad een helderen blik had in de toestanden van zijn gewest, bewijst, dunkt ons, zijn in 1846 aan den generaal Von Gagern — destijds met eene zending omtrent de levende en doode strijdmiddelen in Indië belast — gedaan voorstel om de krijgsmacht in zijn gewest belangrijk (met cc. 660 man) te verminderen. Hij gaf in overweging, het garnizoensbataljon van 838 tot 1414 man op te voeren, en daarentegen de beide „auxiliaire„ (tijdelijk van Java gedetacheerde) bataljons naar Java te doen terugkeeren; dan wel, indien men bezwaar had tegen eerstbedoelde uitbreiding, deze te beperken tot 82 man en slechts één veldbataljon terug te zenden.

Bij deze gelegenheid schreef hij o. a.:

»De vermindering, welke thans nogmaals wordt voorgestel organieke samenstelling der verdedigingsmiddelen van Sumatra ook grootendeels toegelaten door de nog verbeterde verhoudi de bevolking, door den invloed van het politiek beheer.

»Zoowel tot handhaving van inwendige rust, als tot ontwil van het productief vermogen des lands, moet dan ook dat steeds met vertrouwen en klem kunnen handelen, en hiertoe het toegerust te zijn met het volle vertrouwen der Hooge Re en met eene in allen opzichte ruimere bevoegdheid dan b. v. of andere bezittingen aan 's Gouvernements dienaren wordt toeg en dit wel, uithoofde wij hier geen erfgenamen zijn van e vestigden stand van zaken, maar dat, integendeel, alles is worden geschapen uit de geheel verbroken en verstrooide ele van het inlandsch huishouden; dat nog veel te scheppen of te blijft naargelang van den keer, die zich in den volksgeest na zoovele jaren van verwoestende en bloedige woelingen. H zal het bestuur dezer gewesten nog lang inderdaad een doorl commissariaat blijven: het heeft niet bloot regelmaat en handhaven, — het moet daarvan ook de grondslagen leggen.

.... »Ik ben mij bewust, dat ik mij aan de verdenkin stel van mij eene soort van dictatoriale macht te willen toeë Ik moet mij dit gevaar getroosten in het hooge belang der en in de overtuiging die mij bezielt dat, om te bevredigen als om nut te stichten, eene krachtige hand vereischt wordt; is in het vertrouwen, van door wel toegepaste middelen van bestuur de noodzakelijkheid te kunnen vermijden om in alles wapenden arm te moeten bezigen, dat ik tot inkrimping der m macht, en daarmede in verband staande bezuinigingen, in 18 kunnen, en thans nogmaals kan en moet adviseeren».…

In hoofdtrekken kan het voorstel van Michiels tot inkr en nieuwe organisatie zijner strijdkrachten op de volgend worden teruggegeven. Men kan daaruit zien, van welke p destijds de bezetting nog noodzakelijk werd geacht.

Van de veldtroepen zouden het 1e en 11e bataljon naa teruggaan; het 6e bataljon als reserve te Padang, het 10e b te Padang Pandjang (4 comp.) en Solok (2 comp.) gestatio worden.

Het garnizoensbataljon zou de volgende plaatsen bezetten:

Padang.	15 off.,	379	manschappen [1]
Priaman	1 〃	25	〃
Zuidelijke afdeeling. . .	1 〃	50	〃
Soengei Pagoe	1 〃	50	〃
Sidjoendjoeng	1 〃	30	〃
Fort van der Capellen. .	2 〃	75	〃
Paja combo	2 〃	75	〃
Fort de Kock	2 〃	75	〃
Kota Generaal Cochius .	3 〃	100	〃
Ajer Bangis	1 〃	30	〃
Taloe	1 〃	50	〃
Rau.	1 〃	50	〃
Fort Elout	1 〃	25	〃
Natal	1 〃	25	〃
Padang Sidempoean. . .	3 〃	100	〃
Siboga.	4 〃	100	〃
Nias	1 〃	50	〃
Baros	1 〃	25	〃
Singkel	3 〃	100	〃
te zamen . .	45 off.,	1414	manschappen.
Verder werd gerekend op:			
Artillerie	3 〃	197	〃
Sappeurs	2 〃	60	〃

Geneeskundige dienst: 16 off. v. gez. en 2 mil. apothekers.

Een detachement djajang-secars (inlandsche cavalerie) van 4 Europeanen en 30 inlanders.

Wat dit laatste detachement betreft, — het had vóór 1838 bestaan en was toen op voorstel van Michiels ingetrokken, omdat het terrein voor werkelijken cavalerie-dienst min geschikt was. Hij wenschte het thans terug, nu het land door het slechten der tallooze inlandsche versterkingen en door de nieuw aangelegde en veel verbeterde wegen eene geheel andere gedaante had verkregen. Voor openlijke onlusten was weinig gevaar, maar nog wel voor verraderlijke aanslagen; personen van aanzien behoorden daarom nog niet zonder geleide te reizen, en een infanterie-escorte veroorzaakte te veel oponthoud; ook daarom werd een klein cavaleriecorps thans wenschelijk geacht.

Omtrent de in totaal voorgestelde inkrimping der krijgsmacht schreef Michiels:

[1] Eene Europeesche, 2 inlandsche compagnieën en het subsistentenkader.

„Ik vermeen dat het politiek gezag genoegzaam bevestigd is om de krijgsmacht te brengen tot de samenstelling en sterkte welke permanent als vaste bezetting gevorderd wordt, en waarbij alle auxiliaire hulpmiddelen als overtollig moeten worden beschouwd; en wellicht zal mogen worden geoordeeld dat ik in mijne dubbele betrekking te veel eigenbelang moet stellen in het niet door ondervinding zien logenstraffen mijner beschouwingen, om een roekeloos vertrouwen te koesteren of aan de bloote zucht om met bezuinigende ontwerpen te pralen, 's lands hoogere belangen en alle aanspraken, welke ik zou kunnen hebben op krijgsmanseer of staatkundig doorzicht, ten offer te willen brengen„. . . .

De generaal Von Gagern raadpleegde, gelijk wij beneden nader zullen zien, ten deze met Steinmetz, Van der Hart en Van Swieten, die allen minder optimistisch dachten; overeenkomstig hunne adviezen achtte hij de voorgestelde vermindering van militaire macht „zeer ongeraden.„ Maar de generaal-majoor Van der Wijck, wiens advies door den legercommandant, generaal Cochius, was gevraagd, schreef daarentegen: „Ik kan niet nagaan, welke zwaarmoedige personen den generaal Von Gagern de overtuiging schijnen gegeven te hebben dat het verminderen der tegenwoordige bezetting van Sumatra's Westkust gevaarlijk zoude zijn; wat mij betreft, ik deel geheel het gevoelen van den generaal Michiels„ . . .

Overeenkomstig het voorstel van Cochius werd de beslissing van het Opperbestuur gevraagd; bij ministerieële depêche van 18 November 1847 n°. 412/X[1] geheim werd, krachtens 's Konings machtiging, aan den Gouverneur-Generaal medegedeeld dat ten deze konde worden gehandeld zooals men zou vermeenen te behooren.

Deze beslissing werd evenwel niet afgewacht.

Toen Michiels, aan wien bij Besluit van 19 Maart 1847 n°. 3 een verlof naar Java was verleend, zich in Juni van dat jaar te Batavia ophield [1] wist hij Cochius te overtuigen van de wenschelijkheid om, vooral „wegens den geheel vervallen toestand der steeds tijdelijke militaire gebouwen„, voor Sumatra's Westkust tot eene definitieve organisatie te komen. De legerbevelhebber stemde nu geheel met het bovenvermeld voorstel van Michiels in, met ééne wijziging, waarmede deze zich gaarne vereenigde: om het 10e bataljon geheel te

[1] Gedurende zijne afwezigheid belastte hij Steinmetz met het politiek, den luitenant-kolonel Poland met het militair beheer van het gouvernement van Sumatra's Westkust (Gouv.-Besluit van 28 Juni 1847 n°. 2).

kunnen mobiliseeren, zou te Solok nog eene compagnie van het garnizoensbataljon (4 officieren en 150 manschappen) geplaatst, en het garnizoensbataljon alzoo nog zooveel sterker worden. Van het wederoprichten van een korps djajang-secars wordt in de ter onzer beschikking staande bescheiden niet verder gesproken.

Bij Gouv.-Besluit van 25 October 1847 geh. La. M3 werd overeenkomstig de in den aangeduiden geest ingediende voorstellen van generaal Cochius beslist, op grond dat "de waarschijnlijkheid eener nadere expeditie naar Bali het wenschelijk maakt, daartoe troepen te kunnen bezigen zonder de bezetting van Java merkbaar te verzwakken, dat de tegenwoordige toestand van Sumatra het niet alleen niet mogelijk maakt, maar zelfs raadzaam doet zijn, de troepensterkte ter Westkust te verminderen...; dat zonder zoodanige vermindering thans op Sumatra zou moeten worden overgegaan tot het vernieuwen van provisioneele etablissementen, als zijnde de bestaande niet langer te gebruiken, en dat de terugtrekking van troepen van Sumatra het best kon geschieden op een oogenblik als het tegenwoordige, nu overal, maar vooral op Java, een volkomen rust heerscht."

Daar evenwel de organieke sterkte van het Indische leger in zijn geheel, in afwachting van de beslissing op de voorstellen van den generaal Von Gagern, geene verandering mocht ondergaan, keerden wel het 1e en het 11e bataljon nominaal naar Java terug, maar werd voorloopig alleen het 1e bataljon weder op Java opgericht. Eerst in 1851 werd het 11e bataljon, inmiddels "in het algemeen tableau van formatie van het leger voor memorie gevoerd", opnieuw samengesteld.

Na deze uitweiding, waarmede wij de chronologische volgorde eenigzins hebben ter zijde gesteld, keeren wij terug tot den toestand van Sumatra's Westkust in 1846.

Na raadpleging van de "best onderrichte civiele en militaire ambtenaren" stelde de generaal Von Gagern, onder dagteekening van 25 September 1846, "eenige beschouwingen over den staat van zaken van Sumatra" samen, waarvan sommige, naar onze meening, niet aan onze lezers behooren te worden onthouden.

In de eerste plaats werd besproken in hoever de staatkundige indeeling van ons grondgebied op Sumatra's Westkust doelmatig moest worden geacht, en waar de zetel van ons bestuur behoorde gevestigd te zijn.

Tegen de bestaande indeeling, overeenkomende met de natuurlijke

grenzen, taal en landaard der bewoners, bestonden over 't algemeen geen bedenkingen; alleen meende Von Gagern — en Michiels stemde daarin toe — dat de afdeeling Rau en Loender, in 1842 onder het bestuur van den resident der Padangsche Bovenlanden gebracht, weder behoorde ingedeeld te worden — als vroeger — bij de adsistent-residentie Ajer Bangis. Rau en Loender waren te ver van het centrum der Padangsche Bovenlanden verwijderd; de resident van dit gewest had toch al een zeer uitgebreiden werkkring; Loender en Rau hadden veel meer gemeenschap met Ajer Bangis, waarheen ook de producten uit die streken werden afgevoerd.[1]

Omtrent de plaats, waar de Gouverneur gevestigd zou zijn, was reeds herhaaldelijk vroeger van gedachten gewisseld. Bij het optreden van Michiels was hem al spoedig door de Indische Regeering Padang Pandjang als standplaats aangewezen, maar aan die beslissing werd geen gevolg gegeven, en op voorstel van Merkus was later de zetel van het bestuur te Padang gevestigd gebleven. In verschillende opzichten — o. a. uit een militair oogpunt — is echter ook in de sedert verloopen jaren de wenschelijkheid der verplaatsing van den bestuurszetel naar de Bovenlanden bepleit, en met de voltooiing van den spoorweg van Padang derwaarts zijn vele vroeger bestaande bezwaren tegen die verplaatsing vervallen. Ook met het oog hierop kan het van belang zijn, Von Gagern's meening over dit onderwerp te kennen.

„De Padangsche bovenlanden — zoo schreef hij — zijn het meest bevolkte en rijkste gedeelte van Sumatra; deze bevolking is moeielijk te regeeren, zoodat hier het meeste toezicht en eene sterke militaire bezetting vereischt is.

„De bevolking der Padangsche bovenlanden oefent eenen grooten zedelijken invloed over de andere landstreken uit; zoolang zij rustig en onderworpen blijft, is een opstand in de andere gewesten der Westkust weinig te vreezen.

„Ook zijn deze Bovenlanden bij een Europeeschen oorlog het

[1] Bij Gouvernements-besluit van 2 Juni 1847 n°. 1 werd, overeenkomstig het reeds dd. 24 Juni 1846 n°. 1018 ten deze door Michiels gedaan voorstel, door de Regeering beslist. Er werd nu gevormd de „afdeeling Ajer Bangis en Rau" onder een a ls.-resident, met contrôleurs in de Ophirdistricten en te Rau, een surnumerair-ambtenaar te Loeboe Sikaping, een opziener te Loender, een posthouder te Alahan Pandjang, een opziener te Soengei Aboe. De Batoe-eilanden werden onder het ressort van den adsistent-resident van Ajer Bangis gebracht Bij hetzelfde besluit werd Soengei Pagoe ingedeeld bij de XIII Kota's en ging het bestuur aldaar uit militaire handen (kapitein J. A. Waleson) in die van een contrôleur over.

meest geschikt voor eene hardnekkige verdediging, aangezien de weinige bergpassen, welke van de Westkust naar de Bovenlanden leiden, met geringe middelen kunnen versterkt en gesloten worden, terwijl de stad Padang slechts met groote kosten tegen eenen Europeeschen vijand kan versterkt worden en een talrijker garnizoen zoude vereischen dan wij daarvoor kunnen afzonderen.

„Eenigen oordeelen dat de zetel van het Gouvernement aan de kust, en in onmiddellijke gemeenschap met de zee moet blijven; doch waarom? De gemeenschap met Batavia wordt door de verplaatsing slechts 24 uren vertraagd, en dit klein nadeel weegt niet op tegen de andere voordeelen.

„Dat de gemeenschap met de zee door inlandschen opstand zoude kunnen afgesneden worden is niet waarschijnlijk, aangezien de debouchés der twee kloven, waardoor deze gemeenschap moet plaats hebben, door sterke posten verzekerd zijn.

„Voor den zetel van het Gouvernement zijn vier plaatsen in aanmerking gebracht: Fort de Kock, Padang Pandjang, Fort Van der Capellen en Pajacombo.

„Te Fort de Kock, in het Agamsche, is thans de resident der Padangsche Bovenlanden gevestigd; doch deze plaats, op een steilen heuvel gelegen, heeft gebrek aan water, en de steile hellingen en ravijnen storten in, zoodat op vele plaatsen niet met veiligheid kan gebouwd worden.

„Padang Pandjang is het belangrijkste punt voor de verdediging; het beheerscht de kloof en de hoofdcommunicatie met de Westkust. Het terrein is zeer geschikt om versterkt te worden.

„Paja Combo, in de L Kota's, in eene rijke, gezonde vlakte met zeer goede gemeenschap per as, doch te ver afgelegen van het centrum.

„Fort Van der Capellen (Batoe Sangkar), het oude Menangkabau, oefent door zijnen naam, de oude herinneringen, het aanzien en het politiek overwicht zijner bevolking (Tanah Datar) een grooten invloed uit over de andere stammen. Het punt is centraal, heeft goede communicatien naar alle zijden en is achter de defensielijn gelegen en door deze tegen een Europeeschen vijand gedekt.

„Ik vermeen dat men tusschen Padang Pandjang en Fort Van der Capellen zal moeten kiezen. De Resident der Padangsche Bovenlanden geeft aan laatstgenoemde plaats om bovengenoemde politieke reden de voorkeur, en ik ben ook oordeel, dat de hoofdplaats beter achter dan in de defensielijn geplaatst is. De vele gebouwen, welke eene hoofdplaats vereischt, kunnen toch niet in eene *versterking*

ingesloten worden; zij zullen dus blootgesteld zijn en mogelijk de verdediging belemmeren. Buitendien is Padang Pandjang, dicht onder het hooge gebergte Singgalang gelegen, zeer aan wind en regen blootgesteld, en minder geschikt in het vervolg eene groote, nijvere bevolking te bevatten dan Batoe Sangkar (Fort Van der Capellen)....

.... "Het vestigen van het hoofdmagazijn en van het hoofdhospitaal in de Bovenlanden zal voor de militaire bezetting een groot gemak, en voor het Gouvernement eene bezuiniging zijn. Het afhalen en overbrengen der goederen van Padang naar de onderscheidene militaire etablissementen is voor de korpsen een groot bezwaar; zij moeten daarvoor onderofficieren en detachementen afzenden, die dikwijls te Padang lang opgehouden worden. Ook zal (en dit is de voornaamste reden) het hoofdmagazijn en hospitaal in de Bovenlanden bij eenen Europeeschen oorlog gedekt zijn, hetgeen te Padang het geval niet is.

"De aanwezigheid van den Gouverneur in de Bovenlanden zal aan het Gouvernement meer kracht geven. Het is natuurlijk, dat de Gouverneur gaarne eene aanzienlijke macht onmiddellijk onder zijn bereik en te zijner beschikking heeft. Thans zijn een bataljon en en 2 compagnieën infanterie, en eene sectie bergartillerie te Padang vereenigd; bij het uitbreken van onlusten moet deze reserve van Padang, door de moeielijkste bergpassen, naar het oorlogstooneel oprukken. De reserve zal doelmatiger en centraler te Fort Van der Capellen geplaatst zijn."

De Gouverneur-Generaal Rochussen kon zich met deze beschouwingen niet vereenigen. Blijkens zijn brief aan den Minister van Koloniën van 30 Maart 1847 n°. 166/8 was hij van meening "dat de zetel van het algemeen bestuur in eene koloniale bezitting, steunende op de hulpmiddelen van het Moederland of van de hoofd-bezitting, welke hulpmiddelen over zee moeten worden aangevoerd, het eigenaardigst gevestigd is op de kust of in onmiddellijke gemeenschap met de zee, alsmede dat de overbrenging van den bestuurszetel waarschijnlijk met aanzienlijke kosten zou vergezeld gaan. Bij artikel 4 van het besluit van 30 Maart 1847 n°. 8 werd derhalve aangeteekend dat "als beginsel wordt aangenomen, dat er geene aanleiding bestaat om den zetel des bestuurs ter Westkust van Sumatra over te brengen van Padang naar de Bovenlanden." *Feitelijk* is dit beginsel van kracht gebleven tot den tegenwoordigen tijd.

Een ander punt, door Von Gagern besproken, was de door Michiels

voorgestelde, boven reeds behandelde vermindering der krijgsmacht. Hij schreef daarover in zijne memorie:

"De generaal Michiels, in het vertrouwen op zijne menigvuldige militaire successen, en op het ontzag dat hij aan de ingezetenen heeft ingeboezemd; en vooral bezield met het verlangen om aan den wensch van het Gouvernement te voldoen, dat Sumatra de kosten van administratie en bezetting zelf moet bedruipen, beweert dat voortaan de rust op Sumatra niet meer op bedenkelijke wijze zal kunnen gestoord worden, althans dat alle kleine onlusten nu met geringere militaire macht zullen kunnen gedempt worden, en dat eene aanmerkelijke vermindering der bezetting zonder gevaar is. Hij stelt voor, 2 veldbataljons van Sumatra weg te nemen, en slechts het garnizoensbataljon met 500 man te vermeerderen.

"Andere ambtenaren, zooals de residenten Steinmetz en Van der Hart, en de luitenant-kolonel Van Swieten, commandant der Padangsche Bovenlanden, deelen niet in dit onbegrensd vertrouwen; zij achten groote voorzichtigheid nog steeds noodig, en zij oordeelen dat eene sterke bezetting der Padangsche Bovenlanden — in plaats van de groote reserve die de Gouverneur der Westkust genegen is te Padang vereenigd te houden — wenschelijk is.

"Ten bewijze, dat hun beweren niet geheel zonder grond is, mag dienen dat, gedurende mijn verblijf in de Bovenlanden, eene samenzwering van priesters enz. in het Agamsche ontdekt is, met het doel, den Gouverneur en den resident bij gelegenheid van een feest te Fort Van der Capellen te vermoorden en dan een opstand te bewerken. Evenzoo is nog kortelings aan de Z. O. grens der Bovenlanden eene poging gedaan, een civiel ambtenaar te vermoorden, en hebben oproerige bewegingen aan deze grens plaats gehad.

"In allen gevalle is het beter voor het welzijn der kolonie, door het dadelijk aanwezen eener voldoende militaire macht, alle onlusten en opstanden te voorkomen, dan deze door het oprukken van colonnes te moeten dempen. Vrede en rust hebben meer waarde dan het zegevieren in militaire operatiën" .....

Wat Von Gagern dacht over den financieelen toestand des lands hebben wij, voor zoover noodig, opgenomen in onze geschiedenis van de koffiecultuur op Sumatra's Westkust [1]; wij behoeven daarbij dus thans niet stil te staan.

---

[1] *Indische Gids* van October en November 1888. — Zie blz. 35 van den overdruk.

Omtrent de reeds herhaaldelijk ter sprake gekomen vraag, in hoever het mogelijk en doelmatig was, het vroeger aangenomen beginsel van niet-bemoeienis met de huishoudelijke zaken der inlanders vol te houden, schreef hij het volgende:

„Vroeger heeft eene wijze voorzichtigheid het beginsel op den voorgrond gesteld, zich met de huishoudelijke zaken der inlanders niet te bemoeien. Men wilde verwikkelingen en al wat tot ontevredenheid aanleiding kon geven vermijden, en had in het begin nog weinig kennis van hunne instellingen. Doch spoedig is het gebleken dat dit beginsel niet kon worden volgehouden en dat, verre van den inlander te behagen, wij hem hierdoor van het voornaamste voordeel zouden beroofd hebben dat ons bestuur voor hem heeft, d. i handhaving van orde en rust, en eene billijke, onpartijdige rechtspleging.

„Volgens de begrippen van de Oostersche volkeren is de rechterlijke en uitvoerende macht steeds in de hand van den oppersten gezaghebber; zij kunnen zich geen denkbeeld vormen van eene splitsing.

„De Maleiers, zoowel als de Batta's, hebben een gewoonterecht, *adat;* doch dit is niet toereikend, en dikwijls kunnen de hoofden het niet eens worden wat in een bepaald geval recht is. De inlandsche hoofden zijn ook zeer partijdig en toegankelijk voor omkooping. De boeten, welke zij onder elkander verdeelen, worden dikwijls bovenmatig hoog bepaald.

„Dit alles maakt de aanwezigheid en de tusschenkomst van den Nederlandschen gezaghebber noodzakelijk.

„Ik heb zoowel in de Padangsche Bovenlanden als in de Battalanden eenige groote raadsvergaderingen (rapat) bijgewoond, administratieve en gerechtelijke zaken zijn daarbij verhandeld.

„De vooraf geïnstrueerde zaak wordt door den Nederlandschen ambtenaar voorgedragen, zoo noodig met hulp van eenen tolk; de partijen worden gehoord, de inlandsche hoofden delibereeren en adviseeren volgens de adat, — de ambtenaar stemt toe of modificeert, en zijne beslissing is geldig. Bij deze discussiën heerscht groote vrijheid, doch ik heb geen voorbeeld van ongepaste hartstochtelijkheid of onwelvoegelijkheid gezien.

„Vrouwen en slaven vinden hier bescherming tegen de hardheid der adat. Doch vooral de hoofden gehoorzamen liever aan de beslissing van den Nederlandschen ambtenaar, dan aan die hunner landslieden; den eerste beschouwen zij als hun meerdere, terwijl zij zich ongaarne aan hunsgelijken onderwerpen. En dit geldt nog meer

van rechtszaken tusschen verscheidene kampongs. Deze werden vroeger zelden anders dan door eenen kleinen oorlog beslist.

„De inlander gevoelt zeer wel de voordeelen der verzekerde inwendige rust en veiligheid.

„Ook bestaat er geen twijfel, dat onze zedelijke invloed krachtig genoeg is om uit de adat te doen verdwijnen al wat strijdig is met moraliteit en gezonde begrippen van recht. Het menscheneten der Batta's is afgeschaft, en zij schamen zich nu als men daarvan spreekt; ook de djoedjoer of het koopen der vrouwen zal zeker kunnen worden afgeschaft en waarschijnlijk mettertijd ook de instelling waardoor ieder ingezetene gebonden is aan de plek, waarop hij geboren is.

„De schadelijkste van alle instellingen der Maleiers is die, waardoor de man afwisselend en beurtelings bij zijne onderscheidene vrouwen inwoont, dus geen vast verblijf heeft en zijne familie niet bij zich verzamelt. Met deze instelling is noch goede huishouding, noch vlijt en geregelde werkzaamheid bestaanbaar. Het zal zeer moeielijk zijn dit kwaad af te schaffen, omdat de mannen zich bij dit lui, gemakkelijk leven wel bevinden, en ook omdat het erfrecht in de Bovenlanden met deze instelling in het nauwste verband staat. Doch voorzeker is zedelijke en huishoudelijke vooruitgang onmogelijk zoolang deze levenswijze blijft bestaan."

Verder stelde Von Gagern de vraag, of er bij de ingezetenen gegronde bezwaren bestonden en, zoo ja: hoe daaraan zoude kunnen worden te gemoet gekomen. Hij antwoordde daarop:

„De Maleiers, en vooral de hoofden, kunnen het niet vergeten dat zij een onafhankelijk volksbestaan verloren hebben; zij zullen dezen wrok nog lang in hun boezem bewaren.

„Ook de Mohammedaansche priesters, vooral fanatieke hadji's, moeten wij als vijanden in het oog houden, doch ik vermeen dat alles vermeden wordt wat hun fanatisme zoude kunnen doen ontvlammen....

...„De kleine man gevoelt zeer wel het voordeel, dat onze bescherming en de handhaving der rust hem aanbrengt; evenzoo wordt door de ambtenaren en de militaire bezetting veel geld in omloop gebracht. De gewesten zijn daarop zeer naijverig, en die welke hunne militaire bezetting verloren hebben, beklagen dit verlies en verlangen hunne bezetting terug.

„*Gegronde* reden tot klagen heb ik niet kunnen ontdekken; bezwaren, die vroeger hebben bestaan en gedeeltelijk hebben opgehouden, zijn de volgende:

„Weifeling en onvastheid in de bedoelingen, het aanleggen en weder verlaten van établissementen.

„Het kan wel niet als een verwijt aangemerkt worden dat in een land, waar alles nieuw voor ons was en waar wij met de localiteit en de verscheidene belangen niet genoegzaam bekend waren, niet alles dadelijk op dien voet is kunnen ingericht worden op welken het moest blijven. Posten zijn bezet, en met moeite en kosten zijn militaire établissementen gebouwd, die men later heeft moeten verlaten en die nu vervallen. Het tijdstip schijnt nu gekomen, dat men vaste beginselen kân volgen, en dat de gekozen établissementen solide kunnen worden gebouwd. . . .

„*Het aanleggen van wegen.* De inlander begrijpt het nut van goede wegen nog niet, en inderdaad, voor hem bestaat het ook nog niet. Alle producten draagt hij op het hoofd, zoodat smalle voetpaden voor hem voldoende zijn; karren of pedati's waren hem nog kort geleden onbekend.

„In de Padangsche Binnenlanden zijn mooie wegen aangelegd, breed en met beplante dijkjes, als op Java. Het is mogelijk dat men hier voor het begin iets te veel gevergd heeft. In de Battalanden is het bouwen der wegen, door de schaarschheid der bevolking, en ook gedeeltelijk door de moeielijkheid van het terrein, een groot bezwaar.

„Het aanleggen der wegen was voor ons eene noodzakelijkheid; gemakkelijke onderlinge communicatiën voor de militaire bezettingen dragen het meeste bij tot handhaving en bevestiging van ons gezag.

„*De koelidiensten.* De inlander heeft, zoowel uit luiheid als uit hoogmoed, den grootsten afkeer tegen deze gedwongen koelidiensten; hoewel deze door het Gouvernement goed betaald worden, gebeurt het niet zeldzaam, dat een koeli het driedubbele daarbij voegt om een ander voor zich in de plaats te stellen. Een ander bezwaar is, dat in schaarsch bevolkte districten de koeli's op verre afstanden opgeroepen worden, dat zij in de stations vereenigd lang moeten wachten, en ook op verre afstanden moeten dragen. Ook heb ik de klacht gehoord, dat oogluikend wordt toegestaan dat particulieren, vooral kooplieden, van deze Gouvernements-koeli's tegen betaling naar het tarief gebruik maken. . . .'

Eindelijk wijdde Von Gagern nog een enkel woord aan de verdere uitbreiding van ons grondgebied, vooral in de richting der Oostkust. Hij vereenigde zich in hoofdzaak met de inzichten deswege van den

generaal Michiels, doch was van oordeel dat er geene dringende redenen bestonden om de bezetting der Oostkust te overhaasten: „wij kennen — zoo schreef hij — de Oostkust nog niet genoegzaam om alle gevolgen der bezetting te beoordeelen", en „eene goede verstandhouding met Engeland is voor ons van het hoogste belang", zoodat „vooraf dient onderzocht te worden door welke middelen of concessiën de toestemming of berusting van Engeland te verkrijgen zoude zijn."

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Krijgsverrichtingen van 1847 in de Batangtaro-districten, Sipirok en het eiland Nias. — Overvalling van den post te Singkel. — Oproer te Priaman (1848). — Het politiek testament van Michiels, met de beslissing deswege door de Regeering. — De dood van Michiels, zijne groote verdiensten herdacht.

Gelijk de heer E. De Waal (*Onze Indische Financiën*, VI bl. 138 en 142) opmerkt, verschillen de gebeurtenissen na 1846 ter Sumatra's Westkust, in gewicht en in karakter, "zeer wezenlijk" met de vorige. Na de krijgsverrichtingen van 1845, die aan "de stelselmatig vijandige partij" den genadeslag toebrachten, werd het gezag door niemand meer aan de Nederlanders betwist.

Wel hadden hier en daar in de volgende jaren nog soms ongeregeldheden plaats, maar politieke beteekenis kon daaraan bezwaarlijk worden toegekend. Vandaar ook, dat van dergelijke voorvallen in den regel geene uitvoerige verslagen werden samengesteld of naar het Ministerie van Koloniën werden verzonden, en onze wetenschap voor een goed deel wordt bepaald door hetgeen de beknopte maand- of kwartaalrapporten, de jaarlijksche verslagen en de Javasche Couranten dienaangaande mededeelen.

Het is intusschen niet overbodig, hier samen te vatten wat ons bekend is geworden. Wij laten daarbij de invoering van het koffiemonopolie in 1847 buiten sprake, omdat dit onderwerp uitvoerig door ons behandeld is in het reeds genoemd opstel in de *Indische Gids* van 1888.

In de eerste plaats dienen wij dan te verhalen wat in 1847 voorviel in Klein-Toba (de Batang-taro-districten), Nias en Sipirok.

Den 24n Maart 1847 werd de opziener bij het établissement te Loemoet, de Eur. sergeant Rasmus, overvallen door lieden uit de koeria Banan Dolok; met behulp van een doortrekkend inlandsch sergeant en drie maleiers had hij zich staande gehouden en de aanvallers, die drie dooden achterlieten, verdreven. Deze trokken daarop naar Batang taro, waar zij het établissement en de hangbrug, welke de gemeenschap met Angkola vormde, vernielden en den

posthouder, sergeant Luxemburg, verscheidene wonden toebrachten. Die onderofficier wist echter nog door de vlucht zijn leven te redden: hij wierp zich in de rivier, zwom ondanks zijne wouden naar den overkant en bereikte Haroeba, vanwaar hij naar Padang Sidempoean werd vervoerd.

Zoodra het te Loemoet en Batang taro voorgevallene bekend werd, werden èn van Siboga, èn van Padang Sidempoean troepen in beweging gesteld.

Van der Hart ging, nog in den avond van den 24n, met 40 bajonetten van Siboga op twee kruisprauwen naar Djaga-djaga; tegenwind was oorzaak, dat deze plaats eerst den volgenden ochtend bereikt werd. Van Djaga-djaga ging het detachement in kleine prauwtjes over en roeide men naar Loemoet; maar ook bij dezen tocht werd, door den fellen stroom, groot oponthoud ondervonden, en des avonds was men nog slechts halverwege gevorderd. Den 26n was Van der Hart genoodzaakt, zijn detachement te ontschepen en over paden, door olifanten gebaand, den weg te vervolgen. Na een uitputtenden marsch kwam hij, des namiddags ten half vier uur, te Loemoet aan, vanwaar den volgenden dag naar Tapolan werd opgerukt,

Van Padang Sidempoean was, zoodra het gebeurde te Batang taro aldaar bekend was geworden, een detachement van 25 man onder den 1n luitenant J. F. Schummelketel derwaarts gezonden, terwijl de gezaghebber van Angkola, de surnumerair-ambtenaar P. L. Van Bloemen Waanders, zich met 300 Batta's in beweging stelde om de vernielde hangbrug door eene andere te doen vervangen.

Schummelketel kwam den 27n mede te Tapolan aan en vereenigde zich met de kolonne Van der Hart. Nog denzelfden dag, des avonds, kwam kapitein Moltzer, met 15 soldaten en een handmortier, van Padang Sidempoean te Batang taro; den volgenden dag bereikte hij Tapolan, waar inmiddels de noodige maatregelen genomen werden om in den koelidienst te voorzien.

Van der Hart rukte nu, den 29n Maart, met alle beschikbare troepen op naar Pari di Batta, dat, evenals alle in den omtrek gelegen kampongs, verlaten bleek; den 30n werd de marsch vervolgd naar Siboentoean, vanwaar verkenningen gemaakt werden naar de kampong Simanoesoer, de plaats waar de gansche macht der opstandelingen zich zoude hebben vereenigd en versterkt.

Den 31n Maart werd Simanoesoer door de colonne bereikt; deze kampong was wel versterkt, maar tegenweer werd niet geboden en

onmiddelijk kwamen drie zonen van het koeriahoofd van Banan Dolok in onderwerping. Zij werden uitgezonden om hunnen vader te gaan halen en de gevluchte bevolking aan te sporen naar hare kampongs terug te keeren, en reeds den volgenden dag kwam ook het hoofd zelf genade smeeken.

Er werd nu eene algemeene vergadering der hoofden gehouden, waarin aan de schuldigen werd opgelegd „te doen herstellen al wat vernield was„; en toen ook, de volgende dagen, verscheidene weerspannigen door de bevolking-zelve waren gevat, kon de rust als hersteld beschouwd worden en Van der Hart naar Siboga terugkeeren. Ter verzekering der goede uitvoering van de gegeven bevelen bleven te Batang taro 25 man onder Schummelketel, te Loemoet 10 man achter, doch ook deze detachementen konden reeds den 26n April hun garnizoen, Padang Sidempoean, rejoigneeren.

Uit het gehouden onderzoek bleek, dat de geheele opschudding moest worden geweten aan opruiïng en het verspreiden van valsche geruchten door kwaadwilligen.

„Het was hier — zoo schreef Van der Hart in zijn rapport — weder een dier roekelooze ondernemingen, in het brein van een enkelen kwaadwillige gevormd en door eene nog geheel onbeschaafde menigte (door bedreiging overgehaald) zonder orde of samenhang uitgevoerd, en die bij de verschijning van eenige militaire macht in duigen vallen, omdat alsdan het grootste gedeelte van hen, die uit vrees voor de vervulling der bedreigingen van de ontwerpers deelnemen aan het verzet, onmiddellijk terugkeeren tot de orde en hunne aanvoerders in den steek laten.„

In werkelijkheid was hier dus de militaire macht als doeltreffend middel tot handhaving der politie gebezigd. Van anderen aard was de expeditie tegen Nias, die in Mei 1847 plaats vond.

Sedert eenigen tijd luidden de berichten, ten aanzien van den staat van zaken in Zuid-Nias, ongunstig. Men had daar den schijn van onderwerping aan ons gezag afgeworpen; eenigen tijd geleden eene poging gedaan om den 2n luitenant Donleben, die met eene opneming van het eiland belast was, en zekeren heer Messum, die sinds lang op Nias woonde, te vermoorden; de aangrenzende, goedgezinde landschappen verontrust, en eindelijk gewapende prauwen uitgerust om zeeroof te plegen.

Om onzen „verloren moreelen invloed te herstellen„, de goedgezinden vertrouwen, de wankelmoedigen ontzag in te boezemen en

de vijandig gezinden te bestraffen, achtte Van der Hart eene machtsontwikkeling noodig, waartoe hij in Mei 1847 de gelegenheid had toen hij tijdelijk over eenige zeemacht (Z. M. schoener *Banka*, de brik *Koerier* en eene kruisboot) beschikken kon. Op de *Koerier* werd „een honderdtal” soldaten, uit de verschillende garnizoenen der Noordelijke afdeeling getrokken, ingescheept, benevens een handmortier met dertig schoten.

De beide genoemde oorlogsbodems waren door Michiels naar Siboga gezonden om den resident in de gelegenheid te stellen, den radja van Troemon te bezoeken en „de kwaadwilligen in dit rijk, door de vertooning van onze zeemacht, eenig ontzag in te boezemen”.

Troemon werd alzoo (den 5n Mei) bezocht; van daar stevenden de schepen den 7n Mei naar Singkel, waar een detachement van 25 man onder den kapitein W. E. Kroesen embarkeerde. Den 13n Mei werd Goenoeng Sitoli op Nias bereikt. De *Banda*, die niet, gelijk de *Koerier*, regelrecht van Singkel, maar over Siboga de reis had gemaakt, kwam daar aan met de tijding dat in het landschap Sipirok onlusten waren uitgebroken, en een detachement troepen daarheen verzonden was. Van der Hart, „in aanmerking nemende met welk volk men daar te doen had”, vond in die berichten „niets onrustwekkends” en besloot, den tocht naar Zuid-Nias door te zetten, waartoe nu alle maatregelen genomen waren en de gelegenheid zich niet licht spoedig weder zou aanbieden.

De reeds geëmbarqueerde troepen werden nog aangevuld met 1 officier (de 1e luitenant Banzer, de held van Goegoeq Malintang in 1841), 6 Europeanen en een handmortier met munitie, van Goenoeng Sitoli; de beschikbare macht telde nu in totaal 3 officieren (kapitein Kroesen, 1e luitenant J. B. Banzer, 2e luitenant A. J. E. Diemont), 24 Europeanen en Afrikanen en 78 inlanders, benevens twee handmortieren. Zij werd in vier pelotons verdeeld, onder de genoemde officieren en den sergeant De Vicq. Het door dezen onderofficier aangevoerde peloton zou, als reserve, onder onmiddellijk toezicht van Van der Hart blijven.

Den 15n Mei werd het anker gelicht, en twee dagen later de baai van Telok Dalam bereikt. Hier bleek de bevolking niet slecht gezind, maar uit wantrouwen omtrent onze bedoelingen had zij zich tot tegenweer uitgerust. Van der Hart stelde, door tusschenkomst van den djoeragan der kruisboot, haar gerust, en toen hij den volgenden dag met zijne troepen aan wal kwam, wist hij weldra de gemoederen der hoofden geheel tot bedaren te brengen. Zij verklaarden,

geen deel te hebben aan de handelingen van het volk van Lagoendi, dat niet-alleen tegen de „Compagnie” was opgestaan, maar ook de aangrenzende landschappen door het plegen van moord onveilig maakte, en zich tot ernstig verzet had voorbereid. Na een verblijf van een paar uren embarqueerden de onzen weder, en in den nacht van 18 op 19 Mei werd koers gezet naar Lagoendi. Tegen den middag van den 19n liepen de schepen de aan haren ingang zeer nauwe en klipachtige baai van dien naam binnen; op korten afstand van het strand namen zij positie tegenover de kampong Hili-dja-maffou, welker bewoners den aanslag op Donleben's leven hadden beproefd.

In tegenstelling met Telok Dalam werd hier dadelijk een vijandige geest waargenomen: men zag naar verschillende zijden beduidende troepen gewapend volk heen en weer trekken.

Echter vertoonden zich, kort na de aankomst der schepen, eenige personen met eene Hollandsche vlag aan het strand. De naar hen toegezonden djoeragan antwoordde, gelijk hij te Telok Dalam gedaan had, op de vraag welke onze bedoelingen waren, dat men niets te vreezen had wanneer men zich vredelievend en onderworpen betoonde, en dat dit zoude blijken uit hun gedrag wanneer de troepen den volgenden dag aan wal kwamen.

Van der Hart liet verder den radja van Lagoendi, en ook Sari Gomori, hoofd van Hili-dja-maffou, uitnoodigen hem bij het landen der troepen aan het strand op te wachten. Beide beloofden aan die uitnoodiging te zullen voldoen, en de radja zond zelfs zijn sirihzak als *tanda* (teeken van onderwerping). Zij verschenen echter den volgenden dag geen van beiden.

De troepen, nu nog versterkt met eene landingsdivisie (2 officieren en 50 man) der marine, kwamen den 20n Mei onder bescherming der oorlogsschepen ongehinderd aan wal, en onmiddellijk werd nu de marsch naar Hili-dja-maffou aanvaard.

Zij werden echter al spoedig in de voortzetting van dien marsch verhinderd; toen zij tot den voet van een eenigszins verheven plateau genaderd waren, vonden zij dit door de gansche mannelijke bevolking der kampong bezet, die, zwaar gewapend, eene vijandelijke houding aannam.

Van der Hart meende zoo lang mogelijk den vredelievenden weg te moeten bewandelen en liet de colonne, op 75 pas afstand van de op elkander gedrongen massa Niassers, halt houden. Sari Gomori werd ontboden en kwam met eenige volgelingen spoedig aan. Op de vraag van Van der Hart, waarom men, in strijd met de den vorige

dag gegeven verzekering dat onze troepen als vrienden ontvangen zouden worden, thans den toegang tot de kampong wilde beletten, luidde het antwoord dat wij niets in zijne kampong te maken hadden. Tegenover de pogingen van Van der Hart om den man tot inkeer te brengen, stelde hij eene steeds brutaler houding, daartoe wellicht aangespoord door de Niassers op het plateau — naar gissing 200 man —, die op hunne schilden sloegen, tegen de troepen tandakten enz.

Er schoot dus niet anders meer over voor de onzen, dan van de wapens gebruik te maken; en het bleek zelfs raadzaam daarmede niet te toeven, toen rechts en links van onze colonne troepjes gewapenden in het struikgewas werden opgemerkt, waaruit het voornemen kon worden afgeleid ons den terugtochtsweg af te snijden.

Tot drie malen toe werd Sari Gomori gesommeerd, den doortocht naar zijne kampong vrij te laten, maar te vergeefs, en nu werden onze troepen in beweging gesteld: Kroesen zou, met zijn peloton, vooruitrukken met opdracht „niet te vuren wanneer men terugtrok of den weg openliet, maar daarentegen alles onder den voet te werpen wat weerstand bood"; Diemont zou links, Banzer rechts den heuvel omtrekken; het 4e peloton, benevens de mariniers onder den luitenant-ter-zee 2e kl. J. Van Mourik, bleef als reserve achter.

Zoodra de voorwaartsche beweging der troepen een aanvang genomen had, hieven de Niassers een gillend geschreeuw aan. Toen het 1e peloton hen tot op 10 à 12 pas afstand genaderd was, openden zij den strijd door een zwerm van werpspiesen, waardoor Kroesen ernstig gewond werd. Maar deze bleef het bevel over de zijnen voeren en deed het vuur openen, dat, als 't ware *à bout portant*, eene moorddadige uitwerking had. De Niassers hielden echter nog stand; zij wierpen zich op den grond en kropen onder de bajonetten door om een gevecht met den klewang aan te vangen. Eerst toen zij aan weerszijden ook het 2e en 3e peloton zagen opdagen, trokken zij, met achterlating der gesneuvelden, langzaam terug. Eene algemeene voorwaartsche beweging der onzen, waarbij Diemont's peloton met geveld geweer voortrukte, deed den vijand weldra het geheele plateau ontruimen. Ook de Niassers, die onze reserve bedreigden, sloegen nu op de vlucht, evenals een aantal dat zich aan het strand verzameld had en waarop de gewapende sloepen haar vuur hadden gericht.

De vijand, van het plateau teruggedrongen, werd onmiddellijk vervolgd, en weldra stonden de drie pelotons voor de sterk bezette kampong, welker toegangen verdedigd werden door enkele geweerdragenden en door het afwerpen van groote steenen.

Kroesen kreeg last, naar in het front, Diemont, naar aan de No
rdzijde aan te vallen, en nadat enkele geweerschoten gewisseld w
drongen beide in de kampong door, die nu overhaast door hare
verdedigers verlaten werd.

Elia-na-dibou, gelegen op den scherpen rug van eene cc.
voet hooge heuvelrij, die glooiend strandwaarts afloopt, was
schoone, welvarende kampong; men vond daarin 150 hechte,
gebouwde houten woningen, veel huisraad, varkens en hoenders,
schatte de bevolking op 3000 zielen.

Van der Hart had hier gaarne eenige dagen verbleven, om
aangrenzende landstreken te bezoeken en, onder den indruk o
overwinning, onzen invloed aldaar te verzekeren; maar daaraan w
bij gebrek, gemis aan transportmiddelen en onvoldoenden voorr
levensmiddelen niet te denken, en hij moest zich dus louter
bestraffing van het gepleegde verzet bepalen. De kampong w
tot den grond toe afgebrand[1], en daarna namen de onzen
terugtocht aan, die zonder eenige verhindering kon worden volvo
Het verlies van den vijand werd op 20 dooden en een 30-tal
wonden geschat; aan onze zijde was, buiten den kapitein Kroes
nog een inlandsch soldaat ernstig gekwetst geworden.

De troepen werden nog in den avond van den 20n Mei we
ingescheept, en in den vroegen ochtend van den 21n verlieten
schepen de baai van Lagoendi. Nauwelijks buiten die baai gekom
ontmoetten zij eene laadboot die zeer ongunstige tijdingen bra
omtrent de toestanden in Sipirok. Van der Hart ging dus regelre
met een der schepen naar Siboga, terwijl met het andere Banzer
Kroesen naar hunne garnizoenen werden teruggebracht.

Wij moeten thans onze aandacht wijden aan hetgeen inmidd
in Sipirok voorgevallen was, waar — gelijk naar wij zagen, Van
Hart reeds den 13n Mei te Goenoeng Sitoli vernomen had — onlust
uitgebroken waren.

Den 5n Mei ontving de surnumerair-ambtenaar Van Bloem
Waanders, civiel gezaghebber in Angkola, het bericht dat in Sipir
een algemeen verzet was ontstaan, waaraan alleen door de kampon
Sipirok en Pangariboean geen deel was genomen; deze, beducht vo
de wraak der kwaadwilligen, riepen de hulp des bestuurs in.

De aanleiding tot bedoeld verzet was, naar vermeend werd,

[1] Zij werd later, onder den naam Singadeasi, weder door de bevolking opge-bouwd.

wijze waarop in Sipirok de vaccine was ingevoerd: daar was n.l. last gegeven, op een bepaalden dag twintig kinderen bijeen te brengen om die te doen vaccineeren door een geneesheer; men had uitstel gevraagd tot een volgend jaar, maar dit was geweigerd. De hoofden hadden daarop eene vergadering belegd, waarin besloten was tot een opstand. Rangarlaut, hoofd van de kampong Baringin, en Kali Permata, van Salagoendi, waren de aanvoerders; Rangarlaut vooral, die (tengevolge der handelingen van een vroeger ambtenaar wellicht) persoonlijk vijandig jegens het bestuur gezind was, en de menigte diets maakte dat de vaccine alleen diende om den kinderen een onuitwischbaar teeken te geven waardoor zij steeds als aan het Gouvernement dienstbaar te herkennen zouden zijn.

Op ontvangst van het bovenvermeld bericht achtte Waanders zich verplicht, den commandant van Padang Sidempoean, kapitein Moltzer, gedurende de afwezigheid van Van der Hart belast met het bevel der troepen in de Noordelijke Afdeeling, te verzoeken, een militair detachement naar Sipirok te zenden tot herstel van de rust; dientengevolge rukte Moltzer nog denzelfden dag met 1 inlandsch officier (Rakarias) en 39 minderen op, vergezeld van Waanders met eenige gewapende Angkola-ers.

Onderweg werd vernomen dat de kampong Sipirok ernstig door de opstandelingen bedreigd werd; langs Salagoendi en Baringin werd derhalve voortgerukt tot aan het passantenhuis, tusschen Baringin en Sipirok staande. Hier bracht de kleine colonne den nacht door, herhaaldelijk door het geweervuur der muitelingen verontrust; zonder veel moeite werden deze echter telkens door het vuur der onzen verdreven.

Den volgenden ochtend (6 Mei), toen gebleken was dat Baringin en Salagoendi beide rechtstreeks vijandig gezind waren — o. a. beletten zij de gemeenschap tusschen Sipirok eo Angkola — rukten de troepen tegen die kampongs op. Voor Baringin stonden de opstandelingen hen gewapend af te wachten; het slaan van den stormmarsch en de aanval op twee punten was echter voldoende om de muiters met overhaasting op de vlucht te doen slaan. De kampong Salagoendi, werwaarts de colonne zich nu richtte, was reeds geheel verlaten.

Moltzer, die de zaak na het des nachts gebeurde van meer gewicht beschouwde dan hij aanvankelijk gedaan had, ontbood nog den luitenant Schummelketel met 12 à 15 man en een handmortier, en trok des namiddags naar het passantenhuis terug. De civiele gezaghebber zond brieven aan Rangarlaut en Kali Permata, waarin zij, voor het geval dat zij zich niet spoedig onderwierpen, bedreigd

werden met vernieling hunner kampongs en wegvoering van hun vee.

Op den terugmarsch te Baringin komende, vond men hier reeds weder eenige opstandelingen gevestigd, die eenige geweerschoten op de troepen losten en daarna weldra op de vlucht sloegen. De zendeling, die naar Rangarlaut was afgevaardigd, kwam hier terug met het bericht, dat deze geweigerd had den aan hem gerichten brief te ontvangen, en verklaard had zich nooit te zullen onderwerpen. Kali Permata was nergens te vinden.

De door Rangarlaut aangenomen houding maakte, naar de meening van Waanders en Moltzer, het noodig de gedane bedreiging ten uitvoer te leggen: de kampong Baringin werd in brand gestoken.

De luitenant-kolonel Van der Hart noemde, in zijn rapport, dezen maatregel „in dit geval onverantwoordelijk", omdat „nog geene middelen waren beproefd om de wellicht door een enkelen raddraaier, door allerlei bedriegelijke voorwendsels, tot het helpen uitvoeren zijner onbekookte plannen verleide menigte tot inkeer te brengen."

De bevolking van Baringin was door de verbranding harer kampong tot wanhoop gebracht, en gaf aan hare woede uiting door, kort nadat de onzen weder in het nachtkwartier (passantenhuis) waren teruggekeerd, de kampongs Salagoendi, Prau sorat en Pangariboean mede aan de vlammen prijs te geven.

Luitenant Schummelketel kwam denzelfden avond nog in het passantenhuis aan met 17 soldaten, een handmortier, een 100-tal Angkolasche hulptroepen en een officier van gezondheid. Tusschen de kampongs Baringin en Salagoendi was hij door de opstandelingen aangevallen; bij de heerschende duisternis had zulks eenige verwarring gegeven, waardoor twee paarden in handen der muitelingen waren geraakt.

Den volgenden ochtend (7 Mei) rukten de troepen weder naar de afgebrande kampong Baringin op; de oproerlingen hadden de wijk genomen naar de op den rand van het gebergte gelegen, door hen verbrande kampongs. Op de nadering der onzen namen zij telkens de vlucht, zoodat men hun geenerlei nadeel kon toebrengen. Rangarlaut vertoonde zich nu en dan, om den troepen toe te roepen dat hij niet aan onderwerping dacht.

Een drietal granaten werden geworpen in het bosch, waar men veronderstelde dat de muitelingen zich ophielden; eenige alleenstaande hutten werden verbrand, en daarop keerde de troep van Salagoendi weder na het passantenhuis terug.

Den 8n Mei richtte men zich tegen het Noordelijk gedeelte der vallei, waar de bevolking goed gezind bleek. Na terugkeer der colonne, naar Sipirok, werd echter een der kampongs, tot straf voor die goede gezindheid, door de muitelingen in brand gestoken.

Deze waren dus waarlijk nog niet tot gehoorzaamheid teruggebracht; door de vernieling hunner woonplaatsen geen vast verblijf meer hebbende, maakten zij het land onveilig en bedreigden zij de gemeenschap met Angkola, — maar Moltzer, oordeelende „niets verder in Sipirok te doen te hebben", en bedenkende dat te Padang Sidempoean, behalve de zieken, slechts 27 man waren achtergebleven, besloot naar zijne standplaats terug te keeren. De inlandsche luitenant Rakarias zou echter met 25 man in de vallei achterblijven.

Den 9n Mei ging Moltzer alzoo met Schummelketel en 32 man op marsch, na vooraf bepaald te hebben dat de Angkolasche hulptroepen, met het door hen buitgemaakte rundvee, den volgenden dag den terugtocht zouden aannemen en door Rakarias buiten de vallei zouden worden geleid. Bij den uitgang van de vallei stootte Moltzer op eene bende muitelingen, die wel spoedig, met achterlating van een doode, op de vlucht werd gedreven, maar hem de overtuiging gaf dat de hulptroepen onmogelijk buiten de vallei zouden kunnen komen. De colonne keerde dus terug om die hulptroepen met hun buit af te halen, en bracht den nacht van 9 op 10 Mei weder in het passantenhuis door, waar zij — of, juister gezegd de in de nabijheid gelegerde hulptroepen — herhaaldelijk verontrust werden.

Den 10n Mei werd dan de terugtocht aangenomen; zonderling genoeg openden de hulptroepen, met het buitgemaakte vee aan het hoofd, den marsch.

De uitgang der vallei was nu sterker bezet; van alle zijden werd op de troepen gevuurd, en de Angkola-ers konden slechts een deel van hunnen buit overbrengen. Tot op het grondgebied van Angkola waren alle bruggen afgebroken en op verschillende plaatsen randjoe's langs den weg geplant.

Maar men hield zich nu niet op met de verdrijving des vijands, en vervolgde den marsch om zoodra mogelijk buiten de vallei te geraken.

Nauwelijks was dit doel bereikt, of men zag ook Rakarias en de zijnen aankomen. Deze officier verklaarde dat eene menigte van muitelingen zich om het passantenhuis had samengetrokken en dat hij, het vuur der marcheerende troepen hoorende, vermeend had dezen

te hulp te moeten snellen. Hij had zich slechts met moeite door den vijand kunnen heenslaan en op zijn weg de kampong Pagaran Padang in de asch gelegd, wat tengevolge had dat de muitelingen uit weerwraak de kampong Pagaran Dolok verbrandden.

Rakarias kreeg den last, weder naar het passantenhuis terug te keeren; maar toen Moltzer de onmogelijkheid had ingezien van de uitvoering, trok hij dien last in en werd de terugtocht door alle troepen voortgezet. Deze werden uit de kampong Sitomba beschoten en staken haar in brand. Rakarias werd met zijn 25 man nu te Pagar Oetan achtergelaten om te beletten dat de muitelingen zich in Angkola wierpen; Moltzer en de zijnen marcheerden „met geforceerden marsch" naar Padang Sidempoean terug.

Gelijk te vermoeden is was Van der Hart, toen hij van al het voorgevallene kennis bekwam, in hooge mate ontevreden. „Men had" — zoo schreef hij — „bezwaarlijk andere middelen dan de gebezigde kunnen aanwenden wanneer men in Si Pirok getrokken was met het opzet, om een in geboorte zijnden opstand aanhangers te bezorgen, of om een anders vreedzaam maar nog zeer onbeschaafd volk, van eene smeulende ontevredenheid tot een volslagen opstand te doen overgaan..... Men kon de hoofdraddraaiers niet beter in de hand werken dan door de bezittingen van hunne verdwaalde aanhangers te vernielen, vermits zij, op deze wijze van alles beroofd wordende, meer en meer gestijfd worden in het geloof aan de geruchten omtrent de vijandige bedoelingen van het bestuur, die deze opruiers hadden getracht onder hen te verspreiden" ....

En ook van het zuiver militair standpunt beschouwd, keurde hij Moltzer's handelingen af: deze had, bij het oprukken naar Sipirok, moeten zorgen voor de veiligheid zijner gemeenschapslijn, door den ingang der vallei met eenige soldaten en wat hulptroepen te bezetten; toen men eene menigte bewijzen had ontvangen van feitelijk verzet, meende Moltzer dat er niets meer te verrichten was, en liet hij een inlandsch luitenant met 25 man achter op een onversterkt punt, waar hij twee dagen te voren, toen de zaken nog door geene onherstelbare verkeerde handelingen bedorven waren, zich met 40 man en eenige hulptroepen niet sterk genoeg achtte. Eindelijk was men, den 9n en 10n Mei, feitelijk voor de overmacht gaan wijken, terwijl de trouw gebleven kampongs aan de woede der opstandelingen werden prijs gegeven.

Te Padang Sidempoean teruggekeerd, maakte Moltzer gebruik van de hem door Van der Hart verleende bevoegdheid om, voor zooveel noodig en mogelijk, te beschikken over het garnizoen van Siboga: den 11n Mei zond hij last, dat, van dit garnizoen, een detachement van 1 onderofficier en 10 man te Batang taro zoude post vatten om de gemeenschap over deze rivier te verzekeren.

Deze last, zoo schreef Van der Hart, was doelmatig; maar hij werd reeds den volgenden dag weder ingetrokken, toen de militaire commandant te Siboga de opdracht ontving, bedoeld detachement, met nog 1 officier en 36 man, naar Padang Sidempoean te dirigeeren. Aldus liep Moltzer »gevaar van afgesneden te worden van de eerste plaats, vanwaar hij spoedig hulp kon te gemoet zien.«

Luitenant Nissink kwam, den 17n Mei, met 35 man te Padang Sidempoean aan, en thans besloot Moltzer, na acht dagen in werkeloosheid te hebben doorgebracht, opnieuw tegen Sipirok op te rukken met twee officieren (Nissink en Schummelketel), den handmortier en 59 man, benevens de hulptroepen. Ter hoofdplaats bleven, buiten de zieken, 50 man onder bevel van een officier achter.

Den 19n Mei werd de marsch aanvaard en Pagar Oetan bereikt, alwaar Rakarias mededeelde dat hij in den afgeloopen nacht door een paar honderd muitelingen was aangevallen, die echter door ons geweervuur verdreven en, door een uitval die bij het aanbreken van den dag was ondernomen, geheel uit elkander gejaagd waren.

Met het detachement van Rakarias werd den volgenden dag naar Sipirok gemarcheerd, vanwaar den 21n eene verkenning naar de kampoeng Boenga Boender werd ondernomen. Men vernam, dat de muitelingen zich met vrouwen en kinderen in de versterkte kampong Lian hadden teruggetrokken, en besloot tegen dit punt te opereeren. Na een zeer vermoeienden marsch werd het, in den namiddag van den 22n Mei, bereikt. De kampong lag, 400 voet hoog, op de helling van een berg en werd na eenige worpen uit den mortier bestormd. De vijand trof verscheidene aanvallers met steenworpen, maar weldra was Lian in onze handen.

De volgende dagen werden besteed om, den marsch door het gebergte volgende, verschillende oproerige, doch verlaten kampongs te bezoeken. Zonder eenige belangrijke ontmoeting kwam de colonne den 28n Mei te Sipirok terug, waar Moltzer de tijding ontving dat het étabIissement aan de Batang taro den 25n Mei was aangevallen en de opziener, sergeant Luxemburg, vermoord was door de bevolking van Tapolan.

Dientengevolge besloot Moltzer met 35 bajonetten naar Padang Sidempoean terug te keeren en Rakarias met 50 man [1] te Sipirok achter te laten. Ook de surnumerair-ambtenaar Waanders trok met zijne hulptroepen af, met het doel, zonder verwijl de gemeenschap over de Batang taro te herstellen.

Inmiddels was de luitenant-kolonel Van der Hart, den 26n Mei, van de expeditie naar Nias te Siboga teruggekomen en zond hij nog denzelfden dag een detachement van 50 man onder luitenant Diemont over den landweg, een ander detachement van dezelfde sterkte, bij volslagen gebrek aan officieren onder sergeant De Vicq, langs de rivier naar Loemoet. En na voor Siboga zelf de noodige veiligheidsmaatregelen genomen te hebben, ging Van der Hart zelf den volgenden dag met 25 bajonetten derwaarts op marsch. Den 28n ging hij met de gezamenlijke detachementen (125 man) naar Batang taro, waar de brug reeds weder hersteld was door den adsistent-resident Lammleth met eenige hulptroepen.

Dat de omtrek onveilig was, bleek Van der Hart toen hij, op den marsch naar Batang taro, in de nabijheid van deze plaats, uit het bosch beschoten werd, waardoor een Eur. soldaat zwaar gewond werd.

Ter verzekering van de gemeenschap werd luitenant Diemont hier achtergelaten met 50 man; 20 man, versterkt met 140 Angkolenaars en een deel der bevolking van Hoeraba, bezetten Batang taro; 25 man, met 10 hoeloebalangs van den jang di pertoean van Kota Siantar werden gedetacheerd te Tapolan, 5 man toegevoegd aan den opziener te Loemoet.

Met de rest der colonne (75 man) marcheerde Van der Hart den 29n Mei naar Padang Sidempoean. Hier droeg hij den jang di pertoean van Kota Siantar met de hoofden van Angkola op, zich naar Sipirok te begeven en daar te trachten, door overreding de muitelingen tot hun plicht te doen terugkeeren. Om allen schijn van zwakheid te vermijden, zond hij tevens Moltzer met 35 man naar Sipirok, met opdracht zich met het daar aanwezig detachement te vereenigen, daarmede eene goede stelling te kiezen en zich hier behoorlijk te vestigen. De trouw gebleven kampongs moesten tegen aanranding beveiligd, maar in geen geval mocht meer gebrand worden. Voorts werden, uit Groot- en Klein-Mandaïling, 600 man hulptroepen ont-

[1] Waaronder waarschijnlijk ca. de helft hulptroepen.

boden om, indien de onderhandelingen niet tot een goed einde mochten leiden, aanstonds krachtdadig te kunnen optreden.

Doch dit was, wat Sipirok betreft, niet meer noodig. De jang di pertoean van Kota Siantar kweet zich op uitmuntende wijze van zijne opdracht: Rangarlaut en verscheiden andere hoofden der opstandelingen kwamen in onderwerping, en zonder verder militair vertoon was de rust in dit landschap weldra geheel hersteld.

Van der Hart was daardoor in de gelegenheid, de schuldigen aan de laatste overvalling van den post te Batang taro en aan den moord van sergeant Luxemburg eene welverdiende bestraffing te doen ondergaan, en de muitelingen aldaar tot in hunne diepste schuilhoeken te doen vervolgen. Voor deze taak, waarvoor de geregelde krijgsmacht minder geschikt was, bestemde hij de hulptroepen van Mandaïling en Angkola.

Den 13n Juni werd alzoo Sipirok verlaten, en 4 dagen later waren 90 man, met de hulptroepen, te Batang taro vereenigd.

Hier werd bericht ontvangen dat de opstandelingen uit eigen beweging 13 hunner kampongs hadden verbrand, vermoedelijk om de welgezinden te straffen en hun tevens, door de vernieling hunner bezittingen, het belang te ontnemen dat zij hadden bij het behoud van den vrede. Verschillende kampongs hadden zich versterkt; de bevolking van andere koeria's hadden zich tot op de grenzen van Si Goempoelan en Groot-Toba teruggetrokken en daar van nature sterke stellingen bezet, met het plan deze hardnekkig te verdedigen en, desnoods, in de Tobalanden de wijk te nemen.

Het terrein, waartegen in de eerste plaats moest worden geageerd, gelegen tusschen de Batang taro en de Djandi Mario, was bedekt, doorsneden en zeer bergachtig; en de moeielijkheden, in zoodanig terrein aan de operatiën verbonden, werden nog aanmerkelijk vermeerderd doordien de kampongs bijna allen gelegen waren op de hoogste toppen van de steilste bergen.

In dat terrein lag de „machtigste en schuldigste" landstreek. Volgens 's vijands meening kon zij slechts in front, langs een voetpad, genaderd worden; een voetpad, dat op vele plaatsen door enkele mannen krachtdadig kon worden verdedigd, en waarin zich zelfs een punt bevond, waar men langs een rotan-ladder tegen den loodrechten bergwand moest opklauteren. Deze ladder stond bij den inboorling bekend onder den naam van tangah begoe (duivelstrap, ladder van den kwaden geest).

Terwijl Van der Hart, den 17n en 18n Juni, door schijnbewe-

gingen den vijand in den waan bracht dat inderdaad langs dien weg de aanval zoude plaats hebben, beraamde hij een omtrekking der stelling, die den 19n een aanvang nam. De hulptroepen (omstreeks 1500 man, waarbij 500 geweren) onder den ambtenaar Van Bloemen Waanders, gesteund door 90 bajonetten onder luitenant Schummelketel, volbrachten die omtrekking met goed gevolg, en in den namiddag van den 20n was de vijandelijke positie te Pagar Oetan in onze handen. Hier vatte Schummelketel post, terwijl de volgende dagen naar alle zijden hulptroepen werden uitgezonden om de opstandelingen te vervolgen.

Deze hulptroepen voldeden boven verwachting aan de hun gedane opdracht; vooral Siripada, koeriahoofd van Pidoli Boekit (Groot-Mandaïling) maakte zich daarbij verdienstelijk. Met 60 geweren den 21n op marsch gegaan, veroverde hij den volgenden dag eene vijandelijke sterkte en bleef hij daarna steeds den vijand vervolgen, naar de uitdrukking van Van der Hart „meer moedig en eerzuchtig dan behoedzaam", met onvermoeide inspanning. Na drie dagen zwervens door de onbekende wildernis haalde hij den vijand in bij de Batang taro. Deze kapte de ter plaatse aanwezige hangbrug, die hij juist overgetrokken was, af; maar dat was voor zijne vervolgers geen beletsel, daar zij even spoedig zwemmende den overkant bereikten. Negen mannen, waaronder de drie moordenaars van sergeant Luxemburg, verloren het leven; 80 vrouwen en kinderen werden gevangen gemaakt. Bij den terugtocht werden de hulptroepen, daar alle meêgenomen leeftocht verbruikt was, met wortels en andere in de wildernis groeiende aardvruchten gevoed. Den 1n Juli kwamen Siripada en de zijnen bij Van der Hart terug.

Deze had inmiddels, den 25n Juni, door eene andere afdeeling hulptroepen, eene bende belhamels die zich te Boeloe laga (district Manossor) schuilhielden, doen overvalllen; deze overvalling slaagde volkomen, zoodat de meeste muitelingen gedood en 40 vrouwen en kinderen gevangen genomen werden.

Toen het meer en meer bleek, dat na dezen *coup* het verzet geheel was gefnuikt en de nog overblijvende muitelingen een goed heenkomen naar de onafhankelijke Tobalanden gezocht hadden, deed Van der Hart, den 2n Juli, alle soldaten en hulptroepen naar Batang taro, en vandaar naar hunne garnizoenen en haardsteden terugkeeren; slechts bleef voorloopig te Batang taro een detachement van 25 man onder luitenant Schummelketel, te Tapolan eene bezetting van 25 doebalangs van den jang di pertoean van Kota Siantar, en te

Loemoet een detachement van 25 man onder een onderofficier achter, om in te rukken wanneer de rust voor goed zou blijken bevestigd te zijn.

Bij deze operatiën was door de infanterie geen schot gelost; de hulptroepen, steunende op de militaire reserve, vervulden hun taak met moed en vertrouwen, maar zonder mededoogen. Al wat hun weerstond, werd afgemaakt: vele der muitelingen sneuvelden, en bovendien waren 180 vrouwen en kinderen gevangen genomen en, "naar de zeden dezer volkeren, de slaven hunner overwinnaars geworden."

Dit laatste werd toegelicht en verdedigd door Michiels, bij missive dd. 13 Augustus 1848 n°. 1049 a/10 confidentieëel. In substantie schreef hij daarin dat, zoolang onze Noordelijke grensdistricten waren omgeven door woeste, aan geen geregeld bestuur onderworpen Batta's, die nu en dan ons gebied onveilig maakten, het ondoelmatig en ondoenlijk zou zijn, tegen deze woelingen troepen af te zenden, die in de meeste gevallen de in hunne wildernissen gelegen schuilhoeken terugvliedende woestelingen niet konden bereiken. Wij waren dus wel verplicht, de bevolking onzer grenslanden tot bestraffing der aanrandingen van ons gebied te gebruiken, en dan waren wij genoodzaakt die bevolking op hare wijze te laten oorlogen. Overigens waren er alle onder het bereik van het bestuur liggende maatregelen genomen om den slaven een dragelijk lot te verzekeren [1].

Na de boven verhaalde voorvallen werd de rust nog slechts eenmaal verstoord: in den nacht van 29 op 30 Juli 1847 waagden 70 à 80 "vagebonden" een aanslag tegen het kampement te Padang Sidempoean; na eenige schoten der onzen weken zij terug. Aan onze zijde werd een soldaat door een klewanghouw gewond, de aanvallers lieten een doode achter. Zij vluchtten, even spoedig als zij gekomen waren, weder naar het onafhankelijk grondgebied.

Bleef de bevolking in de Noordelijke Afdceling na de expeditie

[1] Vermelding verdient hier, uit denzelfden brief, de mededeeling van Michiels dat hij den surnumerair-ambtenaar Van Bloemen Waanders (die zich, met de hulptroepen, onderscheiden had) niet voor eene militaire belooning voordroog, vooral "omdat het hem om de consequentiën veeleer noodig voorkwam, onbedachtzamen ijver, als door dien ambtenaar betoond, in civiele ambtenaren af te keuren dan door belooningen aan te moedigen».

van 1847 verder rustig, — in 1848 werd onze post te Singkel een oogenblik ernstig bedreigd door Atjehers.

In den vroegen morgen van 21 Juni 1848 waagden een 60-tal Atjehsche zeeroovers hier een aanval. Het voornemen daartoe was reeds verscheidene dagen te voren bekend, maar de commandant verzuimde alle maatregelen van voorzorg. Deze onbegrijpelijke handeling werd toegeschreven aan den zeer ziekelijken toestand van dezen officier, die ook kort na de overvalling overleed. Het doel van de zeeroovers scheen alleen geweest te zijn buit te behalen.

Na een kort gevecht, dat hoogstens 20 minuten duurde, waren de aanvallers met een verlies van 25 man teruggeslagen; aan onze zijde sneuvelden 1 onderofficier en 2 inlandsche soldaten, en werden 7 personen, waaronder de 2e luitenant C. F. Koch en 2 Europeesche onderofficieren, gewond.

Later, in Augustus 1849, werd de bezetting van Singkel versterkt en de brug over de Batang taro door een kleinen post beschermd, „voornamelijk op grond van een bericht van den resident van Tapanoeli, dat de tegenstanders van den Radja moeda van Troemon hem reeds zoover gebracht hadden dat hij, uit zucht voor lijfsbehoud, de wijk had genomen op Gouvernementsgebied, en het te vreezen was dat de in 1840 verdreven Radja Amaris van Singkel, met zijn aanhang, nu nieuwe aanslagen op die plaats zouden voorbereiden” (Gouv. Besluit van 8 Maart 1850, no. 2). Aan die aanslagen, zoo daartoe al het plan bestaan heeft, is geen gevolg gegeven.

Van geheel anderen aard dan de bovenvermelde aanval op Singkel was een oproer, dat den 21n December 1848 in de omstreken van Priaman uitbarstte. De hoofdaanlegger daarvan was een in 1822 afgezet districtshoofd, Toewankoe nan Koesoet, wiens zoon door den posthouder van Oelakan met 25 rietslagen was gestraft.

Aanvankelijk lieten zich de ongeregeldheden vrij ernstig aanzien. De posthouder werd overvallen en om het leven gebracht; de oproerlingen trokken daarop naar Soengei Sari en Soengei Doerian (aan den nieuwen weg van Priaman naar Kajoe tanam) waar zij het établissement van den transportaannemer afliepen en het personeel (9 personen, waaronder 2 vrouwen en 2 kinderen) op gruwzame wijze vermoordden.

Zoodra de wd. gouverneur Van der Hart, [1] in den avond van

[1] Deze was, nadat Steinmetz benoemd was tot resident van Palembang, ingevolge Gouv.-besluit van 11 Maart 1848 no. 13 opgetreden als wd. resident der Padangsche

den 21n en den ochtend van den 22n December, tijdingen van het voorgevallene ontvangen had, rukte hij den 22n, ten 4½ uur in den ochtend, naar Oelakan op met eene door Waleson aangevoerde troepenmacht, bestaande uit 3 compagnieën van het garnizoensbataljon en twee drieponders. Des namiddags ten 4 ure was een gedeelte der troepen, 's avonds ten 8½ uur alles te Oelakan vereenigd. Den volgenden ochtend kwam de colonne vroegtijdig te Priaman, vanwaar een deel den volgenden dag den weg naar Kajoe tanam afpatrouilleerde. Nergens werd eenige tegenstand ontmoet, en ook eene compagnie die van Padang Pandjang naar Kajoe tanam, en eene andere die van Padang naar Loeboeq Aloeng marcheerde, vonden alles rustig.

Aan de schuldige landschappen werden naar landsgebruik boeten en vergoeding van geleden schade opgelegd, benevens de uitlevering der voornaamste misdadigers. De inning der gelden vond zonder eenige tegenkanting plaats. Toewankoe nan Koesoet vluchtte naar Atjeh; eenige andere aanleggers van den opstand werden »door de bevolking zelve uit eigen beweging van het leven beroofd«. Later (1852) werden nog 5 medeplichtigen opgevat en bij politieken maatregel voor 10 jaren naar Batavia verbannen.

Ook hier was dus een militaire vertooning geheel voldoende om de rust te doen wederkeeren.

Eenige tijd later (Augustus 1849) werd echter de redoute te Kajoe tanam met 30 man bezet, o. a. »ter beveiliging van het koffiedepôt aldaar tegen den moedwil van kwaadwilligen of vagebonden«.

Zooals uit onderstaande noot* blijkt, was Michiels gedurende

Bovenlanden, en in de residentie Tapanoeli door een civiel resident (Van Hengst) vervangen.

Met het oog op de staatkundige verwikkelingen in Europa was Michiels, bij kabinets-missive van 16 Juni 1848 n°. 168, naar Java opgeroepen; hier werd hem, bij Gouv'-besluit van 25 September 1848 n°. 3, eene inspectiereis opgedragen »om bekend te worden met de veranderingen, welke gedurende zijne lange afwezigheid van dit eiland hebben plaats gehad.»

Den 24n December 1848 keerde Michiels naar Padang terug om zijne zaken te regelen en dan spoedig (om de 3e Balische expeditie aan te voeren) naar Java terug te keeren (Besluit van 22 December 1848 n°. 1). Hij kwam den 10n Februari 1849 weder te Batavia aan en nam, tien dagen later, voorloopig het bevel over het Indisch leger over van den generaal-majoor Jhr. C. Van der Wijck, die naar Europa vertrok.

Tengevolge van een en ander is Van der Hart geruimen tijd met de waarneming van het bestuur over Sumatra's Westkust belast geweest, n.l. tot 29 October 1849, toen de kolonel J. Van Swieten als Gouverneur optrad.

de maand Januari 1849 weder te Padang, waar hij het gebeurde te Priaman nader onderzocht. Naar aanleiding van dat onderzoek schreef hij te Batavia, den 8n Maart 1849 nº. 217/$_{2}$, den volgenden brief aan den Gouverneur-Generaal, welke brief, met het oog op zijn spoedig daarop gevolgden dood, als zijn politiek testament voor Sumatra's Westkust te beschouwen is.

... "Ik heb de eer, Uwe Excellentie te berichten dat alle informatiën, direct en indirect door mij ingewonnen tot het oogenblik van mijn vertrek van Sumatra's Westkust, bij mij de overtuiging bevestigd hebben dat de opschudding in het Priamansche hoofdzakelijk toe te schrijven is aan het tergend gedrag van de in die afdeeling geplaatste Gouvernements ondergeschikte beambten; een gedrag, waaraan de adsistent-resident niet geheel kon worden vrijgesproken de hand te hebben gehad, door in de eerste plaats het hoofdbestuur daarvan onkundig te laten of, wanneer zijdelings die kennis gedeeltelijk verkregen was, de daadzaken te verkleuren of zelfs te willen verschoonen; waarschijnlijk in den aanvang omdat die in den geest vielen van het begrip dat hij zich gevormd had van de wijze waarop de Maleier moest geregeerd worden, te weten, zooals hij het uitdrukte, *met den stok;* en toen hij ook de baldadige gevolgtrekkingen opmerkte welke zijne ondergeschikten van dat hun bekend beginsel gingen maken, verzetten zich eigenliefde en trots tegen de bekentenis zijner dwaling.

"Hij heeft zich ook laten misleiden door te veel vertrouwen te schenken aan enkele inlandsche hoofden, die hij openbaar voortrok, hetgeen dubbel gevaarlijk is: eerstens omdat zoodanige nimmer nalaten, van die gunst ten eigen voordeele gebruik te maken, terwijl het den naijver opwekt van alle andere hoofden, die zich als verstooten beschouwen of zeker verongelijkt, naar hunne denkbeelden van onderlinge gelijkheid.

"Het ontbreekt den adsistent-resident niet aan bekwaamheid, nog minder aan dienstijver, maar hij heeft daaraan eene verkeerde richting gegeven en loopt dikwijls het doel voorbij.

"In het Priamansche, gelijk in de overige lage landen van Sumatra's Westkust, is de bevolking minder talrijk samengetrokken, van meer gemengden landaard, en in het algemeen ook vadsiger van aard dan in de binnenlanden, en zoo is ook de landbouw daar minder gevorderd. In alle opzichten, ook in politie, was de afdeeling Priaman, zelfs vergeleken met de andere strandlanden, b.v. Padang, ten achteren gebleven; de adsistent-resident heeft dit in eens willen herstellen, en daarbij niet gelet op het verschil tusschen directe

dwangmiddelen en die soort van nadrukkelijke aansporing, die in het algemeen gevorderd wordt, wil men volkeren van den Indischen Archipel tot eene soort van arbeidzaamheid brengen die regel en volharding eischt, en dan, wanneer alle middelen van overreding vruchteloos zijn bevonden, zelfs dwang uitsluit, mits met overtuiging en bezadigdheid toegepast, en waartoe de middelen gevonden kunnen worden, bijzonder op Sumatra, in de huishoudelijke instellingen van den maleier zelf.

„De vraag zal wellicht rijzen, hoe, na zoovele jaren dat het Nederlandsch bestuur thans op Sumatra op een meer of min geregelden voet, althans wat het personeel betreft, is werkzaam geweest, ook niet in den vereischten geest door het hoofdbestuur aan de onderscheiden ambtenaren voorschriften zijn gegeven; en ik moet antwoorden, dat van den beginne af het door mijn bestuur bestreden beginsel van niet-bemoeienis met de inlandsche huishouding niettemin het hoofdbeginsel is gebleven, door het Opperbestuur van Ned.-Indië zoowel als door het Ministerie aangekleefd en als wet gesteld; zoodat de bemoeienis, welke de drang der omstandigheden, of liever het bloote feit van een dagelijksche aanraking onvermijdelijk maakte, zich onder den schijn van door de bevolking aangezochte arbitrage moest vermommen, hetgeen wel in zekeren zin de nuttige strekking had zich vanzelf te voegen naar de inlandsche behoeften en zeden, maar het stellen van regelen ondoenlijk maakte.

„Het is buitendien ook niet, dat ik ambtenaren van den rang van adsistent resident of contrôleur, met het bestuur eener afdeeling belast, te nauw wensch gebonden te zien aan bepaalde voorschriften; want, zoo hierdoor eenige misbruiken worden voorkomen, daaruit kan het grooter nadeel ontstaan om dienstijver te verdooven, en door het ontnemen van de noodige zelfstandigheid het streven naar ontwikkeling en vooruitgang onmogelijk te maken; en dit zou in het bijzonder het geval kunnen zijn op Sumatra, waar nog zooveel te doen is om het productief vermogen des lands tot dien trap op te voeren waartoe het vooruitzicht bestaat. Ambtenaren kunnen daar wel naar algemeene beginselen werken, maar niet naar stelregelen die beter passen op een gevestigden gang van zaken.

„Het is waar dat, geplaatst tusschen het bepaald verbod, in alle bestaande instructiën voorkomende om zich hoegenaamd geen inmenging te veroorloven in aangelegenheden van huishoudelijken aard, en de nog sterker gebiedende noodzakelijkheid om dagelijks als zoogenaamde bemiddelaar in de geringste huishoudelijke aangelegenheden op te

treden, de ambtenaar, nog te weinig bekend met de huishouding op Sumatra, zich licht zal laten leiden om, bij gebrek aan richtsnoer, alleen op te volgen de ingevingen van eigen, wispelturigen aard; doch zulks is meer te vreezen van hen, die nog geen kennis en ondervinding hebben opgedaan, en wanneer in het algemeen opgevolgd kan worden de aangenomen regel dat de bevordering onder het kader der ambtenaren, op Sumatra dienstdoende, bij opklimming zal geschieden, moet zich ook van lieverlede een personeel vormen, dat niet door eigenzinnige denkbeelden of begrippen, uit den stand van zaken in andere landen ontleend, geleid zal worden, maar een gedragslijn zal leeren opvolgen die zich eigenaardig met de bevolking vereenzelvigt in het gewest, van welker huishouding de daarin opgeleide ambtenaren ook eene toenemende kennis zullen krijgen. Zij zullen zich de zeden en gewoonten eigen maken, en daarin een beter richtsnoer vinden dan in de meest uitgebreide instructiën.

„Hetgeen ik dan hoofdzakelijk zoude wenschen te zien ophouden, is de feitelijke tegenstrijdigheid, gelegen in het beginsel dat aan ambtenaren uitdrukkelijk verbiedt alle bemoeienis met de huishoudelijke aangelegenheden eener bevolking, tusschen welke zij zich ostensibel geplaatst vinden, en, naar eigen gevoel en in het oog der bevolking, expresselijk om aan de huishouding vooreerst die leiding te geven welke alleen ordelijk en rustig verkeer en aanraking met ons kan verzekeren; nog niet gesproken van materiëele aangelegenheden, zooals het onderhouden van forten, militaire wegen en andere heerendiensten, welke nimmer geregeld kunnen worden zonder in aanraking te komen met de huishoudelijke gesteldheid van elk landschap; nog niet gesproken van het hoofddoel van onze uitbreiding op Sumatra, dat is: ontwikkeling van nijverheid en landbouw, bescherming en veiligheid van handelsverkeer. Maar zoo ik getracht heb, aan te toonen dat algeheele onthouding van bemoeienis onbestaanbaar was, zoowel met het bloote feit van ons aanwezen tusschen de Maleische bevolking van Sumatra als met de belangen die ons daar geroepen hebben, wil ik daarom niet verwerpen het beginsel waarvan men bij het voorschrift van onthouding is uitgegaan, dat was: te voorkomen dat eene onbedachtzame bemoeizucht zoude ingrijpen in de huishoudelijke rechten eener bevolking, die aan hare voorouderlijke instellingen en gebruiken en aan denkbeelden van individueele en volksvrijheid in hooge mate verknocht scheen te wezen, en ook werkelijk is, hetgeen onze tegenwoordigheid niet dan hatelijk

kan maken; ik acht het integendeel van het hoogste belang, ik acht het te zijn het onderpand van ons bestaan op Sumatra, de zeden, gewoonten en instellingen van het land ten volste te eerbiedigen, en zelfs om niet bloot bij de huishoudelijke punten van aanraking, maar ook daar waar daadzaken of strijdige belangen de wrijving tusschen den Europeaan en den inboorling onvermijdelijk maken en eene gerechtelijke of politieke beslissing gevorderd wordt, onzen steun te zoeken in de inlandsche vormen en instellingen.

„En welke zou eindelijk de bedoeling of strekking wezen van de gewelddadige pogingen om den eigendommelijken aard van de Maleische huishouding te vernielen? Immers zoude het alleen kunnen wezen om aan het maatschappelijk verkeer meer waarborg te geven voor algemeene en individueele veiligheid van personen en eigendommen, en ik kan niet zien dat dit doel bereikt zou kunnen worden door aan den Sumatraan den zoogenaamden zegen te schenken van rechtsbegrippen en instellingen, die voor de behoefte van een geheel anderen stand van maatschappij ontworpen zijn; en ik doe mij wel eens de vraag, of dit wel is voor een beteren stand van maatschappij, dan wel dat die zoo verfijnde vormen en dat zoo ingewikkeld rechterlijk netwerk niet eerder zouden beantwoorden aan de vorderingen van toenemend zedelijk bederf, naargelang de maatschappijen ouder zijn geworden en zich bijgevolg meer verwijderd hebben van die aartsvaderlijke zeden en vormen, waarvan, hoe verbasterd ook, nog zoovele sporen worden aangetroffen in de Maleische huishouding op Sumatra, en onder welke zeker als een der heilzaamste mag gerekend worden het beginsel van solidariteit, in verband met de afscheiding van stammen en het gezag der stamhoofden (soekoe-bestuur).

„Het is niet bloot tot het ontdekken, straffen en zelfs voorkomen van misdaden, dat van het aangehaald beginsel een nuttig gebruik kan worden gemaakt; het strekt tot waarborg in meest alle andere levenstransactiën. Zoo zal ik hier maar aanhalen dat in handelstransactiën, aangegaan met een Europeesch huis door een bekend inlandsch handelaar (*soedagar*), het crediet, aan dezen gegeven, mits het blijke dat hij gekomen is met voorkennis van de geslachtshoofden zijner kampong, door de geheele kampong of zelfs het geheele landschap gewaarborgd wordt, even goed als door het beste assurantie-kantoor.

„En wat kan al meer gevorderd worden?

„Ik wil met dit alles niet betoogen dat de Europeaan zich blindelings zou moeten onderwerpen aan de uitspraak van inlandsche hoofden of van eene inlandsche rechtbank. Ik heb vroeger reeds aan-

getoond dat, bij de verbastering, waarvan de inlandsche huishouding op Sumatra zeker niet vrij is gebleven, de tusschenkomst van Europeesche ambtenaren integendeel noodig is geworden voor de werking der beste inlandsche instellingen; het Europeesch gezag, dat verband heeft gebracht in het versnipperd inlandsch bestuur, is daarbij gedeeltelijk getreden in het gezag en in de rechten der inlandsche hoofden, en is om zoo te zeggen een integreerend deel van de inlandsche huishouding zelve geworden, maar zulks natuurlijk onder de stille voorwaarde om de huishoudelijke regeling bloot te wijzigen, niet te verbreken; en onder die overgenomen rechten behoort ook de leiding in rechterlijke zaken, waarin de uitspraak steeds een attribuut is geweest van de hoofden, en nog is, wel te verstaan van elk soekoehoofd afzonderlijk, in zaken, ook uitsluitend zijn eigen anaq-boea· (stamkinderen) betreffende; doch zoodra personen of belangen van andere stammen daarin betrokken zijn, komt de quaestie of zaak voor de vergadering der gezamenlijke soekoehoofden van een kampong, of die van eene meer of min groote afdeeling des lands, naargélang de zaak van meer of min algemeen belang is; en het zijn deze soort van hoogere rechtbanken, waarin thans Gouvernements-ambtenaren het voorzitterschap bekleeden, zonder welke leiding nooit iets zijn beslag kon krijgen, aangezien de verdeeldheid die tusschen zoovele van elkaar onafhankelijke hoofden bestaat.

„Die soort van tusschenkomst, is, ik kan het niet genoeg zeggen, voor den Maleier zelf eene behoefte geworden; eene behoefte, die hij kent en gevoelt. Doch ik kan het ook niet genoeg herhalen: onder voorwaarde dat het eene soort van bemiddeling blijve, naar zijne eigene zeden en gewoonten gewijzigd.

„Hetgeen ik getracht heb aan te toonen, komt dan daarop neder. De organieke bepalingen, gesteld bij het besluit van den Commissaris-Generaal van 11 October 1833 n°. 310, waarbij aan de bevolking van Sumatra wordt verzekerd het volle bezit van huishoudelijke en politieke rechten, sluit daarvan uit misdrijven gepleegd tegen het Gouvernement, gelijk opstand, weerspannigheid, het vermoorden of mishandelen van Gouvernements-ambtenaren of militairen, of wel het berooven of spolieeren van Gouvernements-eigendommen, — misdrijven die getrokken zouden worden voor eenen Raad van Justitie.

„Ik zal niet vragen, hoe het denkbeeld van opstand tegen het Nederlandsche Gouvernement, dat, om eene rechterlijke vervolging te billijken, beschouwd moet worden als misdrijf tegen het wettig gezag of den wettigen souverein, overeen te brengen is met het

bezit van volle politieke en huishoudelijke rechten, aan de bevolking van Sumatra toegezegd; ik wil bloot betoogen dat het juist is in zoodanige gevallen, dat alle vervolging en dus ook alle bestraffing naar Europeesche vormen van rechtsvordering onmogelijk wordt. Immers is opstand steeds eene daad, collectief bedreven door een meer of min talrijk gedeelte eener bevolking, en naar onze wijze eene rechterlijke actie in te stellen op Sumatra is nog minder begrijpelijk dan zulks geweest ware tegen de opstandelingen van Java van 1825—1830.

»Laat men daarentegen aan het Maleische recht zijn eigendommelijken vorm behouden, dan is het geheele land niet bloot aansprakelijk, maar al dadelijk strafbaar, behoudens het zoeken van verhaal onderling, door hetzelfde middel van solidariteit toe te passen in een trapsgewijze dalenden omvang van territoriaal gebied, en zoodoende, wanneer het misdrijf of feit bedreven is door een meer of min beperkt aantal personen, komt werkelijk de straf neder op de ware schuldigen of minstens op hunne naaste betrekkingen, hetgeen zelfs in het laatste geval niet zonder heilzame uitwerking is, omdat, zooals ik reeds opmerkte, niet alleen de maatschappij, maar elk lid daarvan er belang in moet stellen, niet alleen om de ware schuldigen te ontdekken, maar ook om, zooveel in hun vermogen is, het bedrijven der daad te voorkomen en tegen te gaan.

»Maar hetzelfde beginsel van trapsgewijze afdalende solidariteit moet eene omgekeerde werking hebben wanneer het de verdediging of verontschuldiging eener daad betreft, te weten dat, van het lid van een geslacht af tot het geheele landschap, een individueel en collectief belang bestaat om de schuld of verantwoordelijkheid zooveel doenlijk af te voeren, dat is om, individueel en collectief, op te treden als verdedigers tegenover de beschuldigende partij.

»Hieruit volgt natuurlijk, dat, naar onze begrippen en rechterlijke instellingen geene actie kunnende worden ingesteld dan tegen den schuldige, of vermoedelijk schuldige, het begin van bewijs, dat daartoe gevorderd wordt, niet kan worden verkregen, zelfs zoo de persoon wordt achterhaald.

»Maken wij dus geen gebruik van de voorvaderlijke inlandsche rechtsvordering, op algemeene solidariteit rusteude, wanneer het eene zaak geldt waarin het Gouvernement, of personen onder Gouvernementsbescherming betrokken zijn, dan zullen het juist deze misdrijven zijn waartegen geen verhaal zal wezen.

Men zou wellicht hiertegen kunnen aanvoeren, dat het belang van stilzwijgendheid ophoudt met het niet toepassen van het beginsel

van algemeene solidariteit, ingeval van rechtsvordering in eene zaak die gebracht wordt voor den Raad van Justitie te Padang of voor elk ander vast rechterlijk college; maar vooreerst zou dit moeten voorafgegaan worden door het invoeren van een geheel vreemd stelsel van rechterlijke politie ook onder den inlander, en tenzij men er toe kwam hem te dwingen geheel en al zijne aloude zeden en gebruiken te verzaken, zou die politie eene even groote onmogelijkheid zijn als voor de rechterlijke vervolging zelve bestaat, omdat het aanbrengen van eene daad, of het aanwijzen van den schuldige, wanneer niet gevorderd in den geest der Maleische instelling van solidariteit, d. i. in het algemeen belang, den aanbrenger solidair zoude stellen tegenover de geheele Maleische maatschappij, en hem een wraakoffer zou doen worden.

„De Maleische huishouding mag wel beschouwd worden als geheel uit haar verband te zijn gerukt; vele harer instellingen dragen echter nog duidelijk den stempel van aartsvaderlijken oorsprong, en kunnen, wanneer door eene meer of min bekwame hand te zamen gebracht en gevoegd, dienen tot het stichten eener regeling, die daarom niet minder waarborg van bestendigheid zal geven dan de bouwstoffen die den toets der eeuwen hebben doorstaan.

„Op grond der hiervoren ontwikkelde beginselen heb ik de eer, Uwe Excellentie in overweging te geven:

„Goed te keuren, dat het bestuur der kust het oproer van Priaman heeft bedwongen en bestraft op dezelfde wijze als den opstand van Batipoe en dien van Pau in de jaren 1841 en 1844, te weten door de middelen, welke 's lands aloude instellingen en gebruiken aangeven, als zijnde deze ook de eenigste welke in soortgelijke aangelegenheden met uitzicht op eenig goed gevolg kunnen worden toegepast; en

„met alteratie in zooverre van de daarmede strijdige, bestaande bepalingen en instructiën te verklaren dat het beginsel, waaruit het verbod aan Gouvernementsambtenaren is ontstaan om zich in te laten met aangelegenheden van de Maleische bevolking, zal moeten worden verstaan als volgt:

„De volkeren der onderscheiden gedeelten van Sumatra's Westkust worden gelaten in het volle bezit hunner huishoudelijke rechten, in zoover als dat bezit strooken kan met de handhaving van orde en rust, en met hunne ondergeschikte verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement. Zooveel eenigszins met die verhouding is overeen te brengen, zullen Gouvernementsambtenaren, met eenig bestuur of gezag belast, zich beschouwen als bevoegd tot het geven van de noodige leiding,

en verplicht zijn, in aangelegenheden van huishoudelijken aard en andere, die middelen te bezigen welke de voorvaderlijke instellingen of gebruiken van den Maleier aangeven of daarmede het meest overeenkomen. In gevallen van opstand tegen het Nederlandsch Gouvernement; het vermoorden, kwetsen of eenigerlei wijze mishandelen of berooven van Gouvernementsonderdanen, anderen dan Maleiers, het berooven of vernielen van Gouvernements-eigendommen enz. enz. wordt aan de beslissing van het hoofdbestuur van Sumatra's Westkust overgelaten, den schuldige te brengen voor den Raad van Justitie te Padang, dan wel te achtervolgen en te doen bestraffen naar 's lands eigen wijze, voor zoover zulks overeen te brengen is met de belangen en de waardigheid van het Gouvernement.

„Ik kan het niet genoeg herhalen: het strafrecht, met betrekking tot den Maleier, is op Sumatra onafscheidbaar van het politiek beheer, omdat alle raderen van staatshuishouding zich voegen naar het beginsel der solidariteit, hetwelk onvereenigbaar is met andere of afzonderlijke rechtsvormen. Dit beginsel verzaken, of de werking daarvan verzwakken, ware met eigen handen grijpen aan den levensader van ons bestaan op Sumatra, en ik moet plechtig verklaren dat ik dan, zelfs met eene verdubbelde sterkte aan militaire bezetting, niet meer zou durven instaan voor het behoud van een oogenblik vrede en rust."

Bij 's Gouvernements besluit van 22 Januari 1850 no 7 werd de bovenbedoelde goedkeuring omtrent de in Priaman gevolgde handelwijze verleend. Omtrent de door Michiels ontwikkelde denkbeelden omtrent onze staatkundige verhouding op Sumatra's Westkust, en omtrent de noodzakelijkheid eener gedeeltelijke wijziging der dienaangaande bestaande instructiën werd in de eerste plaats het advies ingewonnen van den Algemeenen Secretaris, Mr. C. Visscher, vroeger (1837) adjunct-commissaris in dat gewest. Deze hoofdambtenaar schreef dd. 11 December 1849 no. 3327, volgens de daarvan bij Gouvernements-besluit van 12 Mei 1851 no. 112 gegeven resumtie:

„dat eene alteratie van de bepalingen, door den Commissaris-Generaal in 1833 nagelaten, bedenkelijk is voorgekomen,

„omdat die bepalingen uit den aard der zaak daargesteld zijn in verband met de verplichting tot handhaving van orde en rust, en met de verhouding van de inlandsche bevolking tot het Gouvernement, welke steeds ondergeschikt behoort te blijven;

„omdat de gouvernements-ambtenaren, met eenig bestuur en gezag belast, zich luidens de instructie, gearresteerd bij besluit van 29

November 1837 no. 8, en beaamd door den Raad van Indië, commissaris van Sumatra, Mr. P. Merkus, zich niet anders kunnen beschouwen als gesteld tot het geven van de noodige leiding en als slechts verplicht om in aangelegenheden van huishoudelijken aard te bezigen de middelen, welke de voorouderlijke instellingen of gebruiken van den Maleier aangeven en daarmede overeenkomen;

èn omdat het aan het hoofdbestuur ter Westkust van Sumatra facultatief gelaten is, leden uit de inlandsche bevolking, die zich schuldig maken aan misdrijven tegen het Gouvernement, over te wijzen ter vervolging naar den Raad van Justitie te Padang, dan wel te doen straffen naar 's lands eigen wijze, overeenkomstig de belangen en de waardigheid van hetzelve, bijaldien dusdanige politieke maatregel, vooral door de algemeenheid van het misdrijf, verkieslijker mocht worden geacht."

De kolonel J. Van Swieten, die, gelijk wij reeds mededeelden, in October 1849 als vervanger van Michiels was opgetreden, vereenigde zich, bij zijnen brief van 14 Maart 1850 no. 570, met het advies van den heer Visscher en met de redeneeringen waarop dit steunde, en voegde er bij (volgens de resumtie in bovenbedoeld besluit van Mei 1851):

"dat, door bestaande bepalingen onveranderd te laten, men voor dezelve meer eerbied zal blijven koesteren;

"dat daarenboven die bepalingen wellicht beter dan de voorgestelde wijziging berekend zijn om schadelijke inmenging van jonge ambtenaren in de Maleische huishouding te voorkomen, of te beletten dat Europeesche begrippen van recht gesteld worden in de plaats van den inlandschen adat."

De Regeering bepaalde daarop (Besluit van 12 Mei 1851 no. 112) "dat vooralsnog geen gevolg zal worden gegeven aan het door wijlen den generaal-majoor titulair, civiel en militair Gouverneur van Sumatra's Westkust geopperd denkbeeld tot wijziging van de bestaande instructiën voor het bestuur te dier kust."

Volledigheidshalve hebben wij deze beslissing der Regeering thans reeds vermeld, ofschoon het ons doel niet was, voor het oogenblik verder te gaan met onze mededeelingen dan tot het jaar 1849; wij keeren alzoo thans, zij het nog slechts voor een oogenblik, tot dat jaar terug.

Michiels werd den 25n Mei bij de 3e Balische expeditie doodelijk gewond. Zijne groote verdiensten, als krijgsoverste en niet minder als bedachtzaam staatsman, ten opzichte van Sumatra's Westkust,

waar hij ruim elf jaren lang het bevel gevoerd had, zullen, naar wij vertrouwen, uit al onze mededeelingen wel voldoende gebleken zijn. Zijn verlies werd algemeen betreurd, en de Indische Regeering zeide waarlijk niet te veel toen zij, in het officieel nieuwsblad zijn overlijden meldende, daarbij de volgende woorden voegde:

„Zelden heeft in Nederlandsch-Indië iemand meer uitgeblonken door dapperheid en roemrijke wapenfeiten; zelden bezat iemand zoo zeer het vertrouwen der troepen die hij steeds tot overwinning voerde; maar zelden heeft iemand tevens meer schranderheid en doorzicht in daden van burgerlijk bestuur aan den dag gelegd, zoodat het in hem twijfelachtig blijft, of hij meer schitterde door krijgsbeleid, dan uitmuntte door ervaring in de kunsten des vredes".

Michiels is, gelijk de heer E. De Waal het uitdrukt, de grondvester geweest van den zoo eigenaardig hechten Nederlandsch-Maleischen staat — de Padangsche Boven- en Benedenlanden genaamd, — een ware „parel" aan Nederland's kroon. De gedenkteekenen van metaal, op het Waterlooplein te Batavia en op het Michielsplein te Padang opgericht door de dankbare tijdgenooten, mogen nog in lengte van jaren de herinnering levendig houden aan den man, die zoo groote diensten aan Vaderland en Koloniën bewezen heeft; die de karaktereigenschappen bezat welke voor een groot man vereischt worden: een vaste hand, een vaste wil, bijzonder zelfvertrouwen, en die ook, door kennis en beleid, die eigenschappen tot zegen voor het hem toevertrouwde gewest wist aan te wenden.

Hij had het bestuur in 1837 over „de schoonste en rijkste gewesten van Sumatra" aanvaard, toen deze nog verkeerden in een toestand van wanorde, als het natuurlijk gevolg van den langdurigen oorlog. Hij verliet, in 1849, dat gewest, volkomen gepacificeerd, met eene tevreden en welvarende bevolking.

Met deze uitkomst voor oogen, meenen wij dat de beschouwingen en raadgevingen van den generaal Michiels eene blijvende waarde bezitten, en hebben wij met meer uitvoerigheid, dan anders noodig zou zijn geweest, daarvan een overzicht gegeven. Want gelijk de krijgslieden nog steeds kennis nemen van de uitspraken van Napoleon I, zoo dienen zij, die tot bestuur op onze Buitenbezittingen en in het bijzonder op de Westkust van Sumatra geroepen zijn, wel allereerst bekend te zijn met de inzichten van Michiels.

LAMPONGSCHE RAADSELS, SPREEKWOORDEN EN SPREEKWIJZEN

MEDEGEDEELD DOOR

O. L. HELFRICH,
Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur.

RAADSELS (TATĔDOEHAN.)

1 Mĕsigit 'ari roewa pandaj kamboer, kaboenji kĕsamawas.
(Een) bedehuis (op) twee stijlen, (dat) vliegen kan, (en) tegen den morgen geluid geeft.
Oplossing: manoek (hoen).

2 Badanni saj 'iroengni wat sĕratoes.
Het heeft één lichaam en honderd neuzen.
(Letterlijk: zijn lichaam (is) één, zijn neus is honderd)
Oplossing: njanjas (de ananas).

3 Ki mĕngan 'ija mĕtoh, kok mak mĕngan 'ija mĕtong.
Indien (hij) eet, heeft hij honger, indien hij niet eet, is hij verzadigd.
Oplossing: Djala (werpnet).

4 Kapoedak mak ka'oeloe.
(Het) heeft 'n aangezicht, (doch) geen hoofd.
Oplossing: Bantal (kussen).

5 Bakakni di 'atas, boeloengni di bah.
Zijn wortel (is) boven zijn blad (is) beneden.
Oplossing: Tabir (gordijn, voorhangsel).

6 Kĕbawni taro, talini midor; *of* kĕlokni midor, kĕbawni mangkoek.
De karbouw houdt op, het (letterlijk: zijn) touw gaat; of het (letterlijk: zijn) touw gaat, de (letterlijk: zijn) karbouw houdt stil.
Oplossing: 'Oebi; taw (meelachtige knollen (kruipplant); kalebas).

7 'Oedjan satoempok.
Een hoop regen.

Oplossing: hoewok (zemelen, die bij het wannen van de wan neervallen).

8 Maloentjat tinggal mani.
(Wanneer het) springt, blijft zijn tong achter.
Oplossing: Kĕloepikni niboeng (hulsel van de niboeng).

9 Di tjoelik bangik, di kanik sakik.
Wordt (het) even met de vingers aangeraakt, (dan ruikt het) lekker, wordt (het) gegeten, (dan is het) pijnlijk.
Oplossing: Tjabi (lombok).

10 Di tjoelik sakik, di kanik bangik.
Wordt (het) even met de vingers aangeraakt, (dan is het) pijnlijk, wordt (het) gegeten, (dan is het) smakelijk.
Oplossing: Dĕrijan (de doerian).

11 Di 'imbaw boesoek, di kanik bangik.
Het heeft een' onaangenamen reuk (letterlijk wordt (er aan) geroken), (dan) stinkt (het), wordt (het) gegeten, (dan is het) smakelijk.
Oplossing: Poekasom (bedorven visch die eene zekere bereiding ondergaat en als toespijs bij de rijst wordt genuttigd).

12 Di 'imbaw maroem, di kanik pahik.
Het heeft een aangenamen geur (letterlijk wordt (er aan) geroken), (dan is het) geurig, wordt (het) gegeten, (dan is het) bitter.
Oplossing: Limoes poelan (eene wilde manggasoort wier vruchten aangenaam ruiken, doch oneetbaar zijn).

13 Kadjanggoek kandjak sanak, boekawaj kandjak rĕnik.
Het heeft een baard van kindsbeen af (letterlijk sinds een kind), (het heeft) een baadje aan (draagt een baadje) van zijne jeugd af (letterlijk sinds (het) klein (is)).
Oplossing: Djagoeng (mais).

14 Mĕsigit 'ari roewa, hatok sĕgĕloempajan.
(Een) bedehuis (op) twee stijlen, (een) dak van gespleten bamboe.
Oplossing: Manoek (hoen).

15 Mĕna nganak djak ngandoeng.
(Het) bevalt eerder (het krijgt eerder kinderen) dan zwanger te zijn.
Oplossing: Pari (rijstplant).

16 Mini masak, rajohni pĕtjoh.
De (letterlijk: zijn) rijst (is) gaar, de (letterlijk: zijn) aarden pot valt uit elkander (breekt).
Oplossing: Dadoeroek (naam van een heester, Mal. Sikadoedoek).
N.B. Als de vrucht van de Sikadoedoek rijp is, berst zij open.

17 Wahni balag, batangni balag, boeloengni rĕpa pajoeng.
Zijn vrucht (is) groot, zijn stam (is) hoog, zijn blad gelijkt (letterlijk: gelijk aan) een scherm.
Oplossing: Gĕdang (de Pĕpaja).

18 Kaboenji mawat tjawa, makĕtjal mak katjoekoet.
(Het) geeft geluid, (doch) zegt niets; (het) gaat snel (letterlijk: snel van gang), doch heeft geen voeten.
Oplossing: Batang'ari (rivier).

19 Mĕngan rang tĕnaj, mising rang toendoen.
(Het) eet bij den buik (letterlijk: wáár buik), (het) doet zijn gevoeg bij den rug (letterlijk: wáár rug).
Oplossing: Kĕtam (schaaf).

20 Kambang roem dilom padang ma'asar, tĕraj kindo koetjoem, kĕmarau kindo mĕkar.
(Een) geurige bloem op de maäsar-vlakte, (als het) regent (dan) sluit (het) zich, (als het) droog weêr is, (dan) ontluikt (het).
Oplossing: Matarani (matanirani) (de zon).

21 Dibah kaboeloe, di'atas kaboeloe; kok 'ija pĕtangkoep, ngaloepakon dĕnija.
Van beneden (is het) behaard, van boven (is het) behaard; als het tegen elkander sluit, (dan) doet (het) de wereld vergeten.
Oplossing: Mata (het oog).

22 Boeloengni saj, matani wat sĕriboe.
Het heeft één blad en duizend oogen.
(Letterlijk: zijn blad (is) een, zijn oog is duizend).
Oplossing: Djala (een werpnet).

23 Mas ti'oenjoek, sĕlaka di tĕpa nipis, bintan dawah, 'imboen tĕgi rani.
Goud (dat) getrokken is, zilver (dat) plat gesmeed wordt, 'n ster (bij) daglicht, 'n nevel midden op den dag.
Oplossing: Roekoek (sigaar).

24 Hoerik mak didok njawa, kaboenji mak bĕbangoek, maroewa bĕlas tjawa dilom rani kĕbijan.
(Het) leeft (maar) heeft geene ziel, (het) geeft geluid (maar) heeft geen mond, twaalf malen spreekt (het) op één dag.
Oplossing: Djam (klok).

25 Badanni saj, tjoekoetni wat sĕriboe.
Het heeft één lichaam en duizend pooten.
Oplossing: Haloepan (duizendpoot).

SPREEKWOORDEN EN SPREEKWIJZEN.
(SĔSIKOEN).

1 Noewar lĕmasa, nanom kĕmoerakni.
Den tjĕmpĕdak vellen, zijn pit planten.
V.g.l. Mal.: mĕninggalkan poentoeng, mĕngĕdjar 'asap.
Ons: Een ouden schoen wegwerpen, vóór men een nieuwen heeft.

2 Patik loetjoek, djalang mak dapok.
(Men) laat den vechthaan los, (den) boschhaan vangt men niet.
V.g.l. Mal.: lĕbih ba'ik sabĕloemboeng padi dĕngan sĕnang 'ati dari pada sĕtĕngkijang padi dĕngan soesah 'ati.
Ons: beter één vogel in de hand dan tien in de lucht.

3 Manoek loetjoek, manangni tinggal.
(Indien) de vogel wegvliegt (loetjoek beteekent letterlijk los, losgelaten, bevrijd), blijft zijn drek achter.
V.g.l. Mal.: mati gadjah tinggal gadingnja.
〃 harimaw 〃 koelitnja.
〃 'orang 〃 namanja.

4 Saboek moerak, tinggal kĕmasini lagi.
(Indien) het vezelachtig omhulsel van den arèn vergaan (is), blijven nog zijne stekels achter.
Heeft dezelfde beteekenis als n°. 3.

5 Ki Kĕbaw, koeroek di sangkak Kĕbaw;
〃 Kambing, 〃 〃 〃 Kambing;
〃 Manoek, 〃 〃 〃 Manoek;
Een karbouw gaat binnen in eene karbouwenkraal.
〃 geit, 〃 〃 〃 een geitenhok.
〃 kip 〃 〃 〃 een kippenhok.
V.g.l. Mal.: ranting 'orang di patah 'ajĕr 'orang di sa'oek, adat orang di toeroet.
Ons: 's Lands wijs, 's lands eer.

6 Ngĕtokkon toengoeni 'oeloen, toengoe ram mak tĕ rasaj.
De toengoe (naam van een insect dat zich in het lichaam en

de huid van dieren vastzet) van iemand anders wegwerpen, één toengoe van ons wordt niet gevoeld.

V.g.l Mal.: toengaw di sĕbĕrang lawot kĕlihatan gadjah bĕtinggir di pĕloedak mata, tidak kalihatan.

Ons: den splinter zien in het oog van onzen naaste, den balk in eigen oog niet.

7 Mĕrabaj di 'antoe, njoempik majat.

Bevreesd zijn voor den geest, het lijk omhelzen.

V.g.l. Mal.: takoet di 'antoe, tĕpĕloek di majit.

8 Pantang mak nganik tor, boelalĕdjoe di goela; rabaj kĕna roewi, koeroek di poelan toeha.

(Het is) verboden (géén) zoetigheid te eten, toch verzadigd worden van suiker; bevreesd om door doorns geraakt te worden, (toch) het oerwoud ingaan.

V.g.l. Mal.: patah sĕliro banjak makan.

9 Saj tihadjat soemang tigoewaj; saj ti'antjam tilingoeki.

Wat voorgenomen wordt (wordt niet ten uitvoer gebracht, doch) iets anders verricht; dien men op het oog heeft, wordt de rug toegekeerd.

V.g.l. Mal.: poekoel 'anak sĕnding mĕnantoe.

10 Lijak di boeng,
mak harap di sĕnawi;
rabaj di tĕtos boeloeng,
sansat mĕrkak roewi.

Zien naar het eetbaar uitspruitsel van de bamboes, niet hopen op den bladerloozen bamboesstoel; bevreesd om een blad op zijn hoofd te krijgen, er niet om geven zich met vaart op doornen te werpen.

V.g.l. Mal.: toewah koeda,
tjilaka 'andjing,
bidoek 'ada,
maka bĕrnang.

11 Nampar waj di djahas, nampok mata djama hĕni ngikokkan galah di kapar.

Op water in een houten schaal slaan, zich in het aangezicht (letterlijk: het oog) met zand werpen, den hals vastleggen aan drijfhout.

V.g.l. Mal.: měněpoek 'ajěr di doelang měloedah, kělangit měntjabik badjoe di dada, 'awak djoega jang kěkěnaj.

Ons: Zich in het aangezicht slaan.

12 Ngoeta landos; ngapětěgi djam di haroes; nimba lawok; njakak langit mak boedjan.

Een vlakte omheinen; een trap overeind zetten in den stroom; de zee uithoozen; in den hemel klimmen en geen trap hebben.

V.g.l. Mal. 'oepama si tjaboel handak měntjapaj boelan, měnimba lawoet tangan sěbělah.

Ons: Zout naar de zee dragen (vergeefsch werk doen).

13 'Imboen měndjadi hoemara; kajoe běringin mampangkon mas; matanirani roewa; waj ngoenggah poematang.

De nevel wordt eene monding van eene rivier; de baringin schiet takken van goud; twee zonnen; het water stroomt naar den berg.

V.g.l. Mal.: měnghěndakkan dadi 'oenta djalang.

14. Loepoet di mata lěbon di (h) 'ati.

V.g.l. Mal.: djawoh di mata, djawoh di hati.

Ons: Uit het oog, uit het hart.

15 Bětik di poedak, boerak di (h)'ati.

V.g.l. Mal.: manis moekaw, boesoek di hati.

Ons: Een huichelaar.

16 'Adoe těsěroep 'ampaj njalok rawong.

Reeds (is men) met den voet in een gat gevallen, (dan) éérst het gat dichtmaken.

V.g.l. Mal.: lah kěnaj maka 'ingat.

Ons: Als het kalf verdronken is, dempt men den put.

17 Ki lěmawong radoe kaboenji mawat nganik djělma.

Indien een tijger reeds geluid geeft, (dan) eet (hij) geen mensch op.

V.g.l. Mal.: 'andjing jang měnjalak tidak měnggigit.

Ons: Blaffende honden bijten niet.

18 Batoe toembak di 'oelok.
Een steen (die) in een diepe plaats in eene rivier valt.
V.g.l. Mal.: 'mbak koetjing toeroen sĕndjo.
Ons: Het is paarlen voor de zwijnen werpen.

19 Dang 'oendakkan boesoekni 'oeloen.
Haal het vuil van een ander niet te voorschijn.
V.g.l. Mal : djangan mĕmbongkar pĕkasam lama.
Ons: Haal geen oude koeien uit de sloot.

20 Dang di kitjik boesoekni 'oeloen,
boesoek-moe mak di kĕpandaj'i.
Spreek niet over de smerigheid van een ander, uwe (eigen) smerigheid is (u) niet bekend (letterlijk wordt door u niet geweten).
V.g.l. nº. 6.

21 Loepa rĕtak di bawakni.
De boon is haar schil vergeten.
V.g.l. Mal.: Loepa katjang di koelitnja.
Ons: Als niet komt tot iet, dan kent iet zich zelven niet.

22 Ki lĕmawoeng risok kĕlijak'an, kambing 'adoe rĕngam.
Indien de tijger vaak gezien wordt, dan (komen) de geiten (in) moeilijkheid.
V.g.l. Mal.: takoet orang di harimaw kĕrna bĕlangnja, takoet di gadjah kĕrna gadingnja
Het komt wel wat overeen met ons: met groote heeren is het slecht kersen eten.

23 Mawat mĕndjawoh boeng djiak roempoenni.
Het eetbare uitspruitsel van het bamboesriet is niet ver van den stoel
V.g.l. Mal.: Rĕboeng tidak djahoe dari roempoennja.
Ons: De appel valt niet ver van den boom.

24 Mak kajoe mampangkon pĕring.
(Er is) geen houtsoort (die) takken (van) bamboes schiet.
V.g.l. Mal.: koerik bapaknja, rintik 'anaknja.
Ons: Zooals de ouden zingen (of: piepen) de jongen.

25 Sĕtahoen katji tĕkoegroeng; ki tĕkas nganik tahi djoega.

Een jaar wordt een hond opgesloten: indien (hij) ontsnapt, eet (hij) toch uitwerpselen.

V.g.l. Mal.: 'Acal 'itik hĕndak kapĕlambahan, 'acal ajam hĕndak kalĕsoeng.

Ons: De natuur verloochent zich niet; komt ook wel overeen met ons: De vos verliest wel zijne haren, doch niet zijn streken,

26 Di waj di kanik boeha, di darak di kanik lĕmawoeng.

In het water wordt (men) door een krokodil opgegeten, op het land wordt (men) door een tijger opgegeten.

V.g.l. Mal.: kahilir kĕna loekah, kamoedik kĕna tĕngkalak.

27 Mĕmbatok sĕrok di Tjina.

Naalden brengen naar China.

V.g.l. Mal.: mĕmbawa garam kala'oet.

V.g.l. no. 12.

28 Djagoek nganakkon manoek baroega.

Een hoen die een boschhaan ter wereld brengt.

V.g.l. Mal.: Kambing mĕnganakkan harimaw.

29 Sadjawoh-djawohni 'iwa midor, moelang di boemboenni djoega.

Hoe ver een visch ook gaat, (hij) keert toch naar de boemboen (rond gat midden in de sawah waar op kunstmatige wijze vischteelt plaats heeft) terug.

V.g.l. Mal.: Satinggi-tinggi tĕrbang bangaw soeroetnja kakoebangan djoega.

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

1890—'91.

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

1890—'91.

314de BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 20 SEPTEMBER 1890.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), L. W. C. van den Berg, Bool, Martin, van der Pant, Schlegel, Vreede, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. N. P. van den Berg en Quarles van Ufford.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Door den Secretaris wordt opgave gedaan van de sedert de in Juni l.l. gehouden bijeenkomst ontvangen boekwerken, daarbij de aandacht vestigend op:

1°. een afdruk eener uitvoerige bespreking, in de Times, N. IJ. van 27 Juli 1890, van Dr. C. Snouck Hurgronje's Mekka.

2°. eene missive van Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 3 Sept. l.l. n°. 1980, Afd. K. W. ten geleide van vijf pakketten met boeken, voor de Bibliotheek ontvangen van de Fransche Commissie voor internationalen ruil van boekwerken te Parijs.

3°. drie missives van de Directie van het Musée Guimet, te Parijs, ten geleide van een exemplaar van de Annales du Musée Guimet, T. XV, XVI, 1 en 2, en XVII, en van de Revue de l'histoire des religions T. XX, n°s. 1/3 en XXI, n°. 1 en 3.

4°. eene missive van het Bestuur van de Société de géographie de Finlande te Helsingfors, ten geleide van vervolgen der Genootschaps-uitgaven.

5°. eene missive van de Commission de Statistique de la ville capitale de Prague et faubourgs, houdende aanbieding van hare laatste publicatie.

6°. eene missive van de Director United States Gealogical Survey, Washington, D. C., ten geleide van het achtste jaarlijksch Rapport, in twee deelen, over 1886—87.

Plaatsing der ontvangen boekwerken in de Bibliotheek, onder dankbetuiging aan de inzenders.

Verder wordt medegedeeld, dat ontvangen zijn:

1°. eene missive van de Redactie van den Rijks- en Residentie-Almanak voor het Koninkrijk der Nederlanden, houdende verzoek de bijgevoegde opgave betreffende het Instituut wel te willen nazien en verbeteren en daarna weder terug te zenden.

Aan dit verzoek is bereids door den Secretaris voldaan.

2°. twee briefkaarten van het Smithsonian Institution, Washington City, U. S. A., houdende dankbetuiging voor de toegezonden Bijdragen. Aangenomen voor kennisgeving.

3°. eene circulaire van de Société de Géographie de Berne, houdende mededeeling, dat het Congrès international des sciences géographiques in het begin van Augustus van het volgende jaar te Bern zal worden gehouden, met verzoek te zijner tijd de medewerking van het Instituut te mogen erlangen.

Aangehouden.

4°. eene missive van het Bestuur van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap «Natura Artis Magistra» te Amsterdam, houdende mededeeling van de benoeming van Dr. C. Kerbert tot Directeur van evengemelde Instelling.

5°. eene missive van den heer Mr. W. H. K. Mouthaan, Advocaat te Amsterdam, verzoekende nota te nemen dat ten gevolge van het overlijden van den heer Dr. G. F. Westerman de toezending van een exemplaar der Bijdragen niet meer behoeft te geschieden.

6°. eene missive van Mevrouw Verstege-Menu, houdende bericht van het overlijden van haar Echtgenoot, den heer J. J. W. E. Verstege, gep. Luitenant-Kolonel van het O.-I. Leger.

7°. enz.

8°. eene missive van den heer H. Eerdmans, te Makasser, waarbij word tkennis gegeven van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut, onder dankbetuiging voor zijne benoeming.

De missives, sub 4°—8°, worden voor kennisgeving aangenomen.

Overeenkomstig het verzoek van het medelid Twiss, te Loeboek Basoeng wordt tot lid van het Instituut benoemd de heer J. F. H. van Raadshooven, Controleur 1e klasse te Manindjoe (Padangsche Bovenlanden).

Van den heer E. A. Klerks, Controleur 1e klasse te Mokko Moekko (Res. Bengkoelen) is een schrijven ontvangen, houdende verzoek om als lid van het Instituut te mogen toetreden en wel met ingang van 1 Januari 1890 en hem de reeds verschenen afleveringen van de edita te mogen ontvangen, alsmede die jaargangen, waarin o.a. opgenomen zijn: «Instellingen, wetten, enz. in de Ommelanden van Benkoelen, enz. ingezonden door Mr. H. D. Levyssohn Norman» en «F. C. Bogaardt, Moko Moko in 1840», respectievelijk te vinden in de Bijdragen, N. Rks. IV en N. Rks. II.

Eenparig besluit de Vergadering aan het gedaan verzoek te voldoen.

Tot leden van het Instituut worden nog benoemd de hh. Dr. H. D. van Gelder, Lector aan de Rijks Universiteit, Dr. G. van Vloten, Adjutor Interpretis legati Warneriani en S. R. Steinmetz, allen te Leiden, en C. van Kerckhoff, Controleur der 2e kl. bij het Binn. Bestuur, thans met verlof te Arnhem.

Van de heeren W. G. A. C. Christan, kapt. van het O. I. leger, met verlof hier te lande, K. T. Engelbert van Bevervoorde, 1e Luitt. Adjudant van den Mil. Commandant van Sumatra's Oostkust te Medan (Deli), J. J. B. Fanoy, 1e Luitenant bij het O. I. leger, Dr. G. Groneman, J. G. Hartevelt, Inspecteur van Financiën, H. C. Humme, G. C. Klerk de Reus, Dr. J. G. F. Riedel, K. L. van Schouwenburg, A. P. Stoorvogel en J. Walland is bericht ontvangen van de verandering hunner woonplaats. Hiervan is bereids door Secretaris en Penningmeester aanteekening gehouden.

Ten vervolge op zijn schrijven van 29 April jl. Letter A1, n°. 15 is van den Minister van Koloniën eene missive dd. 22 Juli ll. Lett. A1 n°. 14 ontvangen, waarin wordt meegedeeld, dat, blijkens een van den Gouverneur-Generaal van N. I. ontvangen brief, een plaatselijk onderzoek nopens het fort te Oengaran (afdeeling Ambarawa, residentie Semarang) en navraag bij verschillende ingezetenen in of nabij dat fort geen overblijfselen of inscriptiën aan het licht hebben gebracht, die van het vroeger aanwezen der Nederlanders aldaar getuigen. In

den gevel van de hoofdpoort van het fort komt slechts het jaartal 1786 in Romeinsche cijfers voor.

Dit schrijven wordt voor kennisgeving aangenomen, terwijl de inhoud daarvan aan het Bestuurslid Bool zal worden medegedeeld.

Door den Secretaris wordt ter tafel gebracht de door hem ontvangen rekening en verantwoording des heeren Nijhoff omtrent den verkoop der edita van het Instituut, naar aanleiding waarvan door den Penningmeester mededeelingen worden gedaan zoowel omtrent het saldo der rekening als omtrent de verschillende verkochte uitgaven, meer bizonder over de uitkomsten van den verkoop van Dr. Snouck's Mekka en van de beide Atjehsche taalwerken van het lid van Langen; de kosten van den druk van laatstgemelde werken zijn door de firma Nijhoff betaald en afgetrokken van het aan het Instituut toekomend saldo, waardoor het betrekkelijk gering bedrag daarvan kan worden verklaard.

Na eenige gedachtenwisseling wordt, overeenkomstig de adviezen van Penningmeester en Secretaris, de aangeboden rekening goedgekeurd.

Van den heer Nijhoff is bericht ontvangen, dat men voornemens is eene Engelsche vertaling van Dr. Snouck's Mekka te leveren, terwijl ingevolge eener hem gedane aanvrage voor het vertalingsrecht een bedrag van 50 pd. st. zou kunnen worden gevraagd.

Bij den Secretaris is echter nog geen antwoord ingekomen, of de vertaler daarmede al dan niet genoegen heeft genomen.

Onder geleide eener missive van 22 Augustus jl. is door het lid J. J. Meijer, ter plaatsing in de Bijdragen, aangeboden eene door hem bewerkte studie, getiteld: »Iets over de spreektaal in Zuid-Bantĕn.»

Om bericht en raad in handen gesteld van de heeren Kern en van der Pant.

Nog is van het lid J. J. Meijer terugontvangen de door hem bewerkte schets over de taal- en letterkunde der Badoej's, waarin, naar aanleiding der gemaakte opmerkingen, de noodige wijzigingen en verbeteringen zijn aangebracht, en welke schets het tweede gedeelte zal uitmaken van het vanwege het Instituut uit te geven werk over de Badoej's.

De Secretaris deelt mede, dat met den druk van dit werk bereids een aanvang is gemaakt, terwijl van het eerste gedeelte, de ethnografische schets van de Badoej's, bewerkt door Dr. J. Jacobs, reeds eenige vellen zijn afgedrukt, zoodat er uitzicht bestaat, dat weldra met den

druk van de tweede afdeeling begonnen en alzoo de geheele uitgave nog vóór het einde van het jaar verwacht kan worden. Na gehouden overleg met uitgever en drukker is bepaald, dat de oplaag op 1025 exemplaren kan worden gesteld, terwijl ruim 100 afzonderlijke afdrukken voor den handel voldoende worden geacht.

Een en ander wordt voor kennisgeving aangenomen.

Door tusschenkomst van het Bestuurslid L. W. C. van den Berg wordt, ter opneming in de Bijdragen, door den heer Dr. van Vliet te Delft aangeboden een opstel over onze geologische kennis van Borneo. In handen gesteld van de heeren Martin en Wilken om bericht en raad.

Van den heer H. Sundermann, te Barmen, is een schrijven van 8 Augustus l.l. ontvangen, houdende verzoek hem wel te willen mededeelen, of het Instituut bereid zou zijn eene door hem bewerkte spraakkunst der Niassche taal, benevens een Duitsch-Niassisch woordenboek uit te geven.

Wordt besloten den heer Sundermann uit te noodigen zijn arbeid ter inzage en beoordeeling aan het Instituut toe te vertrouwen.

Onder herinnering dat, overeenkomstig een vroeger genomen besluit, aan den heer van Troostenburg de Bruijn, predikant te Erichem bij Buren, ter leen is verstrekt eene verzameling handschriftelijke stukken betreffende de kerkgeschiedenis van Ned. Indië, deelt de Secretaris mede, dat van gemelden Predikant een schrijven is ontvangen, houdende dankbetuiging voor het hem toegestaan gebruik dier handschriften en mededeeling van zijn voornemen om de naamlijst van predikanten en krankbezoekers, beide in alphabetische orde, uit te geven en wel bij gedeelten in het door den heer van Wijk geredigeerde Nederlandsch Zendingstijdschrift, terwijl er wel gelegenheid zal bestaan een en ander later over te drukken in de Bijdragen.

Naar aanleiding van dit laatste punt zegt de Secretaris den Schrijver al aanstonds te hebben doen opmerken, dat het zeer zeker niet op den weg van het Instituut zal en kan liggen in zijn tijdschrift overdrukken te leveren van hetgeen reeds elders is opgenomen.

Ter tafel worden gebracht en voorgelezen de rapporten der heeren van Gelder en Kern over het door den Controleur M. van der Ent aangeboden geschrift, bevattende «Hollandsch-Soendasche spreekwijzen en gesprekken, brieven en opstellen.»

Onder dankzegging aan de beide Rapporteurs voor hun arbeid, wordt,

na gedachtenwisseling, overeenkomstig hun advies, besloten den Schrijver mede te deelen, dat het Instituut bereid is tot een gedeeltelijke uitgave van zijne Soendaneesche studiën, terwijl men gaarne bericht zou ontvangen of hij daarmeê genoegen kan nemen.

Door den Voorzitter wordt ter tafel gebracht een handschrift, hem uit Tokio toegezonden en ter uitgave aangeboden door den heer L. van de Polder, Secretaris-tolk der Nederlandsche legatie in Japan, getiteld: «Traduction d'un abrégé de l'histoire du Japon, Kaï seï naï kokon Shi Rijakŭ.» Terwijl de vergadering, na gedachtenwisseling, van oordeel is, dat eene uitgave van een dergelijk werk als nu wordt aangeboden, wel ligt in den kring van het arbeidsveld van het Instituut, wordt het handschrift om bericht en raad in handen gesteld van het bestuurslid Schlegel.

Naar aanleiding eener gedachtenwisseling met het lid, Dr. Groneman, brengt de Voorzitter diens wensch over omtrent de uitgave van een werk over oudheidkundige studiën, waarvan het handschrift met de 27 photografieën reeds sinds geruimen tijd bij de firma Brill berust, die aanvankelijk wel geneigd was de uitgave zelve te ondernemen, doch thans voor de groote kosten daarvan terugdeinst. De vraag van Dr. Groneman is of het Instituut soms genegen zou wezen het werk uit te geven. Volgens ingewonnen inlichtingen zijn de kansen van verkoop van bedoeld werk hier te lande en in Indië niet bizonder gunstig, terwijl op het buitenland niet te rekenen valt, daar de uitgave aan het Instituut — behoudens mogelijke subsidie van het Departement van Koloniën — ongeveer *f* 1400 zou kosten, kan er, meent de Voorzitter, van eene uitgave, met 't oog op de financiën van het Instituut, in het eerste jaar geen sprake zijn, doch het Bestuur besliste of er voor later eenig uitzicht op bestaat.

Na gedachtenwisseling wordt besloten de zaak alsnog aan te houden.

Door den Voorzitter wordt ter tafel gebracht een door tusschenkomst van het lid K. H. O. van Bennekom ontvangen bijdrage over de onderafdeelingen Siliendoeng en Toba, waaromtrent de heer Wilken rapporteert, dat zij minder geschikt is ter opneming in het Tijdschrift van het Instituut, weswege hij adviseert tot terugzending van het handschrift.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Nog wordt door den heer Wilken de aandacht gevraagd voor eene

van den heer Dr. J. Jacobs ontvangen bijdrage getiteld: «Hoe de Baliërs zich vermaken.» Zij is blijkens een anderen, daarbij gevoegden titel waarschijnlijk het begin eener sere opstellen, bevattende «bijdragen tot de kennis van het Balische volksleven.» Terwijl de Schrijver hieromtrent zou kunnen worden geraadpleegd, meent de Rapporteur dat de nu reeds aangeboden bijdrage tot opneming in het Tijdschrift kan worden aanbevolen, hoewel de min of meer populaire vorm der studie aanleiding zou kunnen geven haar voor een ander Indisch tijdschrift te bestemmen, althans zoo de Schrijver zelf daartegen geen principieel bezwaar mocht hebben en er zich niet tegen verzet, dat zijne bijdrage nog eenigen tijd in portefeuille moet blijven, daar de eerstvolgende afleveringen reeds door andere opstellen zijn of zullen worden ingenomen. Omtrent een en ander zou den Schrijver mededeeling kunnen geschieden.

Zonder beraadslaging vereenigt de Vergadering zich met dit advies.

Overeenkomstig het voorstel des heeren Wilken wordt besloten eene ruiling van wederzijdsche uitgaven voor te stellen aan het Anthropological Institute te Londen en aan de Anthropological Society of Bombay.

De Secretaris stelt aan de orde den inhoud der in Januari a. s. uit te geven aflevering der Bijdragen. Na gedachtenwisseling wordt goedgekeurd daarin op te nemen de bereids ingezonden of toegezegde studiën der heeren L. W. C. van den Berg, Meijer, Niemann en Wilken.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 4 OCTOBER 1890.

Tegenwoordig de hh. N. P. van den Berg (Onder-voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), L. W. C. van den Berg, Martin, van der Pant, Quarles van Ufford, Schlegel, Vreede en Wilken, leden van het Bestuur; voorts de leden Kielstra, A. J. Spaan, Commijs, Moll, Guyot, Canne, Fanoy, Heemskerk, van Limburg Stirum, Heeres, Blink, Jentink, P. J. van Houten, Hijmans, Zillesen, C. M. Pleijte Wz., Klerk de Reus, Matthes, van Gelder, Meijer, Buys, Bake, en het correspondeerend lid Schmeltz. Met kennisgeving afwezig de hh. van Heydenrijck en Hommo Tonkes.

Na welkomstgroet van den tijdelijken Voorzitter, den Onder-voorzitter, Mr. N. P. van den Berg, aan de opgekomen leden, worden de notulen van het verhandelde in de vorige Algemeene Vergadering, bereids door het Bestuur voorloopig vastgesteld, voorgelezen en definitief goedgekeurd.

De tijdelijke Voorzitter herinnert der Vergadering aan het jubilé, op den 18[n] October a. s., van den Voorzitter van het Instituut, den hoogleeraar Dr. Kern. Spreker zegt zeker niet noodig te hebben in 't breede uit te wijden over des hoogleeraar's verdiensten zoowel op Indologisch terrein in 't algemeen als voor 't Instituut in 't bizonder. Het Bestuur heeft dan ook gemeend bij het feest van zijn Voorzitter hem van zijn deelnemende belangstelling te doen blijken en wel door de aanbieding van het Eerelidmaatschap der Vereeniging, doch het mag, ingevolge art. 5 van het Reglement, daartoe niet overgaan, zonder vooraf daaromtrent de machtiging der Algemeene Vergadering te hebben uitgelokt: welke te verleenen het doel is van de bijeenroeping dezer buitengewone bijeenkomst.

Met levendige toejuichingen wordt dit voorstel door de Vergadering begroet en, zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming, aangenomen, terwijl, overeenkomstig het voorstel van den Onder-voorzitter, besloten wordt aan het Bestuur de wijze van uitvoering van het gevallen besluit over te laten.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door de Onder-voorzitter gesloten.

BUITENGEWONE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 4 OCTOBER 1890.

Tegenwoordig de hh. N. P. van den Berg (Onder-voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), L. W. C. van den Berg, Martin, van der Pant, Quarles van Ufford, Schlegel, Vreede en Wilken. Afwezig de heer Bool.

Onder herinnering aan het door de Algemeene Vergadering genomen besluit, de benoeming van den Voorzitter tot Eerelid van het Instituut, ter gelegenheid van zijn zilveren feest als hoogleeraar aan de Rijks-universiteit te Leiden, stelt de waarnemende Voorzitter de vraag aan de orde, op welke wijze de aanbieding van dit huldeblijk zal moeten geschieden, in verband ook met eene andere vraag, of het Bestuur zich daartoe kan bepalen.

Na gedachtenwisseling wordt besloten: 1°. den Secretaris en Penningmeester te machtigen een gepast en calligraphisch uitgevoerd diploma te doen samenstellen; 2°. en corps op den feestdag, op 18 October a. s. zijne opwachting te maken bij den Jubilaris, bij wien daartoe, door tusschenkomst van den hoogleeraar Martin, tijdig belet zal worden gevraagd; 3°. bij het voorgenomen bezoek zich van geene ceremonieele kleeding te bedienen; 4°. den Ondervoorzitter op te dragen, bij de aanbieding van het Eerelidmaatschap aan den Jubilaris, het woord te voeren en de tolk te zijn van de deelnemende belangstelling van het Bestuur en de leden van het Instituut; terwijl eindelijk, 5°. de heer Martin belast wordt te willen onderzoeken, of het den Jubilaris ook onaangenaam zou zijn, zoo hem een maaltijd vanwege het Bestuur werd aangeboden; en, mocht dit niet het geval zijn, alsdan dien maaltijd te houden op den 25^{en} October a. s., na afloop der gewone maandelijksche vergadering, te 's Gravenhage, wordende voorts de regeling van den maaltijd opgedragen aan de hh. de Groot, Quarles van Ufford en den Secretaris.

De Secretaris deelt mede, dat van het nieuwbenoemde lid van Kerckhoff eene bijdrage is ontvangen, houdende mededeelingen betref-

fende de slavernij in Ned.-Indië, met verzoek tevens haar te willen opnemen in het Tijdschrift van het Instituut.

Om bericht en raad in handen gesteld van de hh. L. W. C. van den Berg en Wilken.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Onder-voorzitter gesloten.

315DE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 25 OCTOBER 1890.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), N. P. van den Berg (Onder-voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), L. W. C. van den Berg, van der Pant, Quarles van Ufford, Schlegel, Vreede, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. Bool en Martin.

De Voorzitter opent de vergadering en betuigt zijn bijzonderen dank voor de wijze, waarop vanwege het Instituut is deel genomen bij de viering van zijn zilveren feest als hoogleeraar aan de Universiteit te Leiden; in 't bizonder is hij erkentelijk voor zijne benoeming tot Eerelid en voor de hartelijke woorden, waarmede de Vice-President, onder mededeeling dier benoeming, hem bij zijn feest wel heeft willen begroeten. Dankbaar voor de hem bewezen onderscheiding, hoopt hij steeds den bloei van het Instituut te mogen blijven bevorderen, waartoe hij hoopt dat hem meerdere krachten mogen worden geschonken, terwijl hij zich in de voortduring der welwillendheid bij het Bestuur en leden van het Instituut aanbevolen houdt.

De Vice-President, de heer N. P. van den Berg, zegt uit naam zijner medeleden den Voorzitter dank voor zijne welwillende woorden en uit den wensch, dat hem de krachten niet mogen ontbreken om nog vele jaren de belangen van het Instituut te bevorderen.

Door den Secretaris worden hierna achtereenvolgens de notulen voorgelezen van het verhandelde zoowel in de vorige Bestuursvergadering van 20 September 1890 als in de Algemeene Vergadering en in de Buitengewone Bestuursvergadering, gehouden den 4en October jl. Onveranderd worden zij goedgekeurd, met dien verstande echter, dat de

notulen der Algemeene Vergadering slechts voorloopig door het Bestuur worden gearresteerd, de nadere goedkeuring daarvan overlatend aan de volgende Algemeene Vergadering.

De Secretaris doet opgave van de verschillende sedert de vorige Bestuursvergadering ontvangen boekwerken, onder mededeeling dat ten vervolge en onder geleide eener missive van den 1en October ll. vanwege de Directie van het Musée Guimet toegezonden werd de Revue de l'hist. des rel. T. XXII 1.

Plaatsing der boeken in de Bibliotheek, onder dankzegging aan de inzenders.

De Voorzitter deelt mede, dat zijn ontvangen:

1°. eene missive van Directeuren van Teyler's Stichting van 17 October jl., houdende dankbetuiging voor het toegezonden Ve dl., in 4 afl., der Bijdragen van het Instituut.

2°. enz.

3°. missives van de hh. H. D. van Gelder, Ch. van Kerckhoff, S. R. Steinmetz, G. van Vloten en C. B. van de Wal, allen houdende mededeeling van de aanvaarding van het lidmaatschap.

4°. eene missive van den heer J. W. Roskes, waarbij namens het lid C. Poensen wordt bericht, dat hij weder naar Indië is teruggekeerd en de stukken van het Instituut opnieuw aan zijn adres Kediri (Java) verzoekt te ontvangen.

Al deze missives, sub 1°.—4°., worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. eene missive van den heer J. H. J. Sigal, Controleur der 1e klasse bij het Binnenlandsch Bestuur op Java en Madoera, thans met verlof hier te lande, 's Gravenhage, houdende verzoek aan den Secretaris hem wel als gewoon lid van het Instituut te willen inschrijven.

Daar niemand daartegen bezwaar maakt, wordt dienovereenkomstig besloten.

6°. eene missive van den heer G. J. Grashuis, te Leiden, waarbij hij, onder mededeeling, dat hij gaarne in het tweede stuk zijner »Soendaneesche Bloemlezing», dat ter perse is, eene plaats zou willen geven aan de indertijd vanwege het Instituut door Dr. W. H. Engelmann

uitgegeven fabel: De otter en de krab (Bijdr. 3e volgreeks, II, 348 vlgg.), verlof vraagt de transcriptie der genoemde fabel te mogen laten overdrukken.

Zonder beraadslaging wordt het gevraagde verlof verleend.

7°. eene missive van den Minister van Koloniën, van 3 October jl. Lett. A[1], n°. 10, waarbij door Z. Exc., ten vervolge op het schrijven van 22 Juli ll. La. A[1], N°. 14, afschrift wordt gezonden van eene door den Controleur der afdeeling Soerabaja vervaardigde nota nopens de in die afdeeling vermelde gegevens voor de samenstelling van een Lapidarium van Nederlandsch-Indië, onder mededeeling dat het ter zake ingesteld onderzoek wordt voortgezet.

In handen gesteld van het Bestuurslid Bool.

8°. eene vertrouwelijke missive van Commissarissen van het Instituut in Ned. Indië van 18 September 1890, houdende: 1°. ophelderingen omtrent het dusver niet-beantwoorden der verschillende brieven van het Bestuur; 2°. aanteekeningen omtrent personen, die als nieuwe leden van het Instituut zijn toegetreden of wel van de ledenlijst moeten worden afgevoerd; 3°. beschouwingen over de benoeming van een derden Commissaris, die h. i. voorshands veilig achterwege kan worden gelaten, en, eindelijk 4°. aanbieding van twee prima wissels, één groot *f* 408 en een groot *f* 500 Ned. Courant.

Den Secretaris wordt opgedragen te zijner tijd den ontvangst van dit schrijven van Commissarissen te erkennen; voor zooveel noodig, van hunne mededeelingen aanteekening te houden; hun voorts te berichten, dat, overeenkomstig hun advies, voorshands geene benoeming van een derden Commissaris zal worden gedaan, terwijl de gezonden wissels den Penningmeester zijn ter hand gesteld en men gaarne de verantwoordingen over 1888 en 1889, benevens de verdere brieven, door Commissarissen toegezegd, zal tegemoetzien.

9°. een schrijven van den Vice-President, N. P. van den Berg, waarbij, onder terugzending van het meergemeld handschrift van den heer Klerk de Reus, wordt medegedeeld, dat de verder voortgezette lectuur daarvan den Rapporteur slechts heeft kunnen versterken in zijn aanvankelijken indruk. Het is z. i. eene in alle opzichten uitstekende monografie, waarvan de bewerking eerbied afdwingt voor de kennis en de volharding van den Schrijver, maar waarvan de uitgaaf niet op den weg van het Instituut kan liggen. Wij toch behoeven ons geene

uitgaven te getroosten ter betere voorlichting van onze Duitsche naburen; doch van hun standpunt moet het voor de Duitschers goud waard zijn om in het bezit te komen van een zoo volledige en over het algemeen zoo oordeelkundige geschiedenis van de O. I. Compagnie als de heer Klerk de Reus geleverd heeft.

Na gedachtenwisseling vereenigt de Vergadering zich met dit advies, terwijl, onder dankzegging van den Rapporteur, besloten wordt, den heer Klerk de Reus daarmede in wetenschap te stellen.

10° eene missive van den heer H. Sundermann, te Barmen, ten geleide van zijne Niassische Grammatica en zijn Duitsch-Niassisch-Woordenboek.

Om bericht en raad in handen gesteld van de heeren Kern en van der Pant.

11°. een schrijven van het medelid J. J. Meijer, ten geleide van den door hem herzienen tekst der Badoejsche Pantoenverhalen, die, gelijk in de Bestuursvergadering van 28 Juni jl. besloten werd, in een der eerstvolgende afleveringen der Bijdragen zal worden opgenomen.

Ter plaatsing in het Tijdschrift in handen gesteld van den Secretaris.

12°. eene missive van het medelid Dr. Jul. Jacobs, te Lochem, waarbij, in antwoord op een dezerzijdsch schrijven van 24 September jl., wordt medegedeeld, dat het zijne bedoeling is eene serie opstellen over 't Balische volksleven te leveren, terwijl hij, hoewel voornemens ze zoo mogelijk in de Bijdragen te doen opnemen, echter der Redactie gaarne verlof geeft ze daar te doen plaatsen, waar zij volgens hun inhoud en de wijze van bewerking tehuis behooren; gaarne evenwel zou hij zien, dat zij niet gewijzigd of veranderd worden, zóó dat de strekking en de aan het stuk vastgeknoopte beschouwingen verloren gaan.

Na gedachtenwisseling wordt besloten den Schrijver mede te deelen, dat, waar dezerzijds in overweging wordt gegeven of niet elders eene meer geschikte plaats voor de ingezonden bijdrage zou kunnen worden aangewezen, het de bedoeling niet was zelve daarvoor bij de redactie van een ander tijdschrift aanvrage te doen, terwijl, om te passen in de lijst van het tijdschrift en in het kader van den werkkring van het Instituut, het noodig wordt geacht in de ingezonden bijdrage eenige wijzigingen te brengen, welke vrijheid men gaarne zou behouden bij eventueele plaatsing van het werk.

13°. twee missives van 30 September en 16 October jl. van den heer M. van der Ent, te Wageningen, houdende nadere toelichtingen

en beschouwingen omtrent de door hem aangeboden Soendasche studiën, in antwoord op eene dezerzijdsche mededeeling der bereidverklaring van het Instituutsbestuur tot eene slechts gedeeltelijke uitgave van het ingezonden handschrift.

Na ampele bespreking wordt, overeenkomstig het voorstel des Voorzitters, besloten, den Schrijver te berichten, dat er ook ná de door hem gegeven nadere toelichtingen geene termen aanwezig zijn om op het vroeger genomen besluit terug te komen, ook wat betreft de opneming, in de Bijdragen van het Instituut, van het te drukken gedeelte van het handschrift, waarvan, desverkiezende, afzonderlijke overdrukken voor den handel zouden kunnen worden vervaardigd; mocht de Schrijver alsnog bezwaar hebben zich met dit besluit te vereenigen, hem worde in overweging gegeven zich in betrekking te stellen met den Leidschen boekhandelaar Sijthoff, die, als uitgever van meerdere Soendaneesche geschriften, wellicht bereid zou zijn eene afzonderlijke uitgave van het aangeboden handschrift in zijn geheel te bezorgen.

14°. een schrijven van den heer C. A. L. van Troostenburg de Bruijn laatst predikant in N. O. I., thans te Erichem bij Buren, houdende mededeeling, dat een door hem vervaardigd woordenboek van O. I. predikanten, enz. thans geheel voor de pers gereed is, met verzoek hem te willen berichten, of het Instituut de uitgave zou willen op zich nemen.

Na gedachtenwisseling wordt besloten te antwoorden, dat de voorgestelde uitgave niet op den weg van het Instituut ligt.

Door de hh. L. W. C. van den Berg en Wilken wordt een schriftelijk rapport uitgebracht over de in hunne handen gestelde bijdrage des heeren van Kerckhoff, bevattende mededeelingen betreffende de slavernij in N. I. en hare afschaffing. Hoe verdienstelijk overigens ook de studie moge zijn, waarvan de Rapporteurs een uitvoerig overzicht leveren, achten zij haar echter vanwege haren inhoud, waarbij het gebied der praktische politiek wordt betreden, minder op hare plaats in de Bijdragen, terwijl, in weerwil van de bezwaren tegen de opname van het opstel in het Tijdschrift van het Instituut, de Schrijver voor zijn arbeid wel een plaats verdient in een ander Indisch orgaan.

Na eenige beraadslaging vereenigt de Vergadering zich met dit advies, waarvoor den Rapporteurs dank wordt gezegd, terwijl den Secretaris wordt opgedragen het stuk terug te zenden aan den inzender, onder dankbetuiging voor de door hem betoonde belangstelling.

Het Bestuurslid Schlegel brengt verslag uit over de in zijne handen gestelde vertaling van een overzicht der geschiedenis van Japan, door den heer L. van de Polder vervaardigd en aan het Instituut ter uitgave aangeboden. Hoewel hij, wegens gemis van het origineel, de vertaling zelve niet kan controleeren, is de persoonlijkheid van den inzender hem echter een waarborg, dat de vertaling juist zal zijn, terwijl de inhoud van het geschrift, bevattende de geschiedenis van Japan van de vroegste tijden tot op onze dagen, eene uitgave daarvan aanbeveelt, liefstt afzonderlijk, en, stuit dit op onoverkomelijke financieële bezwaren, dan bij enkele gedeelten in de Bijdragen.

Na gedachtenwisseling vereenigt de vergadering zich met dit advies en draagt den Voorzitter, Penningmeester en Secretaris op in eene volgende bijeenkomst mededeelingen en voorstellen te doen omtrent de kosten van het drukken van het werk en den uitgever, door wien het zou kunnen worden bezorgd.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van het medelid Twiss, Controleur 1e klasse te Loeboek Basoeng, waarin er op gewezen wordt dat men van de verschijning eener nieuwe aflevering der Bijdragen kennis krijgt uit de plaatselijke bladen en eerst dagen daarna het voor de leden bestemde exemplaar ontvangt; zoo mogelijk zou men gaarne zien, dat het noodige werd verricht, opdat dit niet meer plaats hebbe; de redenen eerbiedigende die het Bestuur hebben geleid om de verzending per zeepost te doen geschieden, meent het medelid Twiss tegen die manier van verzenden bezwaar te hebben en verzoekt hij het voor hem bestemde periodiek wel per gewone mail, niet per zeepost te willen doen toekomen, kunnende de daardoor veroorzaakte meerdere uitgaven ingevorderd worden tegelijk met de door hem verschuldigde contributie (te 's Gravenhage, Denneweg 58).

Naar aanleiding van dit schrijven wordt den Secretaris opgedragen aan het verzoek des heeren Twiss te voldoen; voorts de verzending der voor hem zoowel als voor de andere Indische leden bestemde edita zooveel mogelijk te bespoedigen, en te onderzoeken, of en in hoever de verzending per zeepost minder bezwarend is dan die per gewone mail.

Door het bestuurslid Van der Pant wordt de wensch des heeren Snouck Hurgronje overgebracht, dat hem alsnog worden toegezonden de afleveringen 2 en 3 van den jaargang 1889 en de 4 dusver verschenen afleveringen van den loopenden jaargang 1890. Hieraan zal worden voldaan.

Door den Penningmeester wordt medegedeld dat hij voor bill
prijs voor de vergaderzaal een spiegel heeft aangekocht, terwijl va
Secretaris eenige schilderijen ten geschenke zijn ontvangen, waa
de Voorzittir hem dankzegt, op wiens verzoek de Penningmeeste
eenige financieële mededeelingen doet, waaruit blijkt, dat de f
cieële toestand niet onbevredigend is.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering
den Voorzitter gesloten.

316de BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 15 NOVEMBER 1890.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), J. H. de Groot
ningmeester), L. W. C. van den Berg, Martin, van der
Quarles van Ufford, Vreede en Wijnmalen (Secretaris). Afw
met kennisgeving, de hh. N. P. van den Berg, Bool, Schle
Wilken.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering w
gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris doet mededeeling van de sedert de vorige bijeenk
ingekomen boekwerken, waaronder de Handelingen en Mededeelin
benevens de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlan
Letterkunde te Leiden over 1889, bij de toezending waarvan eene mi
dd. September 1890 was gevoegd.

Plaatsing der boekwerken in de Bibliotheek, onder dankzegging
de inzenders.

Ingekomen zijn:

1°. eene missive van de Redactie van den Staatsalmanak, ten ge

van eenige opgaven betreffende het Instituut, met verzoek om die, van de noodige wijzigingen voorzien, te willen terugzenden.

De Secretaris deelt mede dat bereids aan het verzoek voldaan is.

2°. enz.

3°. eene missive van 9 November jl. van de heer G. J. Grashuis, te Leiden, houdende dankzegging voor de hem verleende vrijheid om de Soendaneesche Fabel «De Otter en de Krab» in zijne Soendanesche Bloemlezing op te nemen.

Voor kennisgeving aangenomen.

4°. eene missive van de Directie der Anthropologische Gesellschaft in Wien, van 7 October jl. Z. 430, houdende opgave van de in de Bibliotheek van het Genootschap ontbrekende jaargangen der Bijdragen van het Instituut, met verzoek, zoo mogelijk, de leemte aan te vullen.

Overeenkomstig het voorstel van den Secretaris wordt besloten zooveel mogelijk aan het gedaan verzoek te voldoen, terwijl ook dezerzijds mededeeling zal geschieden van de in de bibliotheek van het Instituut niet aanwezige jaargangen der «Mittheilungen», met verzoek de verzameling aan te vullen.

Mede uit naam van den heer Wilken wordt door den hoogleeraar Martin verslag uitgebracht omtrent de in hunne handen gestelde bijdrage des heeren Dr. W. F. van Vliet Jr. te Delft over onze geologische kennis van Borneo. Hoewel gaarne hulde wordt gedaan aan de groote vlijt en belezenheid, waarvan de ingezonden studie getuigt, meent de Commissie echter geene vrijheid te hebben om tot de opname daarvan in de «Bijdragen» te adviseeren, en wel omdat het haar voorkomt, dat de de bouwstoffen betreffende de geognostische samenstelling van Borneo wel volledig zijn bijeengebracht, maar niet tot een critisch samenhangend en organisch geheel verwerkt. Het reproduceeren der bijbehoorende kaarten zou met zeer belangrijke geldelijke offers gepaard moeten gaan, die de draagkracht van het Instituut zouden overschrijden, terwijl een goed deel dier kaarten bereids in andere werken verschenen is. Ook is eene soortgelijke en meer uitgebreide compilatie kortelings door den heer Posewitz in den vorm van een afzondelijk werk geleverd.

Na gedachtenwisseling vereenigt de vergadering zich met dit advies, onder dankzegging aan de Rapporteurs.

De heeren Kern en Van der Pant brengen rapport uit over de door

den heer J. J. Meijer ingezonden bijdrage «over de spreektaal in Zuid-Bantĕn». Beide adviseeren tot opname daarvan in het tijdschrift, mits echter de inzender zich bereid verklare daarin de noodige en door hen aangewezen wijzigingen, verbeteringen en bekortingen aan te brengen.

Zonder beraadslaging wordt dienovereenkomstig besloten.

Mede namens den heer Van der Pant rapporteert de heer Kern over hun onderzoek van de door den heer H. Sundermann aan het Instituut ter uitgave aangeboden Niassische studiën, Grammatica en Woordenboek. Tegen de publicatie daarvan bestaat huns inziens bezwaar, vooral ná hetgeen reeds vroeger door denzelfden Schrijver werd openbaar gemaakt; zij adviseeren echter hem in overweging te geven slechts een gedeelte van het handschrift vanwege het Instituut te doen uitgeven, en wel meer bepaald dat gedeelte, hetwelk de «Sprichwörter, Gleichnisse, Kinderlieder, Gesänge» bevat, waarbij dan tevens eene vertaling daarvan zeer gewenscht zou zijn.

De vergadering vereenigt zich eenparig met dit advies.

Naar aanleiding van het in de vorige vergadering genomen besluit tot uitgave van het werk des heeren L. van de Polder, rapporteert de Voorzitter, dat hem bij informatie bij de firma E. J. Brill, bij wie de uitgave vanwege de Japansche typen moet geschieden, gebleken is dat het werk een boekdeel zal vormen van ± 400 blz., terwijl de kosten van eene oplaag van 500 exemplaren de som van *f* 500 niet te boven zullen gaan. Na gedachtenwisseling, gehoord ook de Penningmeester, wordt besloten in het volgend dienstjaar tot de uitgave van bedoeld werk over te gaan, met dien verstande voorts, dat aan de Algemeene Vergadering zal worden voorgesteld het werk voor de leden verkrijgbaar te stellen tegen de helft van den handelsprijs, welke naar alle waarschijnlijkheid op *f* 8.00 zal kunnen worden gesteld.

De Penningmeester brengt ter tafel een ontwerp der begrooting voor het dienstjaar 1891, waarbij hij eenige toelichtingen voegt, doch alvorens de stukken in rondlezing worden gezonden, stelt hij voor om de jaarwedde van den Concierge, met 't oog op zijn langjarige, ijverige ambtsvervulling, met *f* 50 te verhoogen.

Dienovereenkomstig wordt besloten, waarvan den Concierge, inmiddels binnengeroepen, door den Voorzitter mededeeling wordt gedaan; der vergadering wordt door hem vervolgens daarvoor dank betuigd.

Onder dankzegging aan den Penningmeester worden de begrootings-

stukken in handen van den Secretaris gesteld ter rondzending aan de leden van het Bestuur.

Naar aanleiding eener vraag omtrent het door den Penningmeester als honorarium uit te betalen bedrag voor de in de laatste aflevering der Bijdragen opgenomen Javaansche en Soendaneesche teksten, wordt na gedachtenwisseling besloten, voor teksten in proza *f* 10 en voor die in poëzie *f* 5 uit te keeren.

Omtrent den inhoud der eerstvolgende, Januari-aflevering der Bijdragen wordt, na gedachtenwisseling, overeenkomstig het advies van den Secretaris goedgekeurd, dat zij zal bevatten de bereids ontvangen bijdragen van Prof. Mr. L. W. C. van den Berg, G. K. Niemann, J. J. Meijer en E. B. Kielstra, terwijl voor de toegezegde, doch nog niet ontvangen studie des heeren Wilken eene plaats in de April-afl. zal kunnen worden ingeruimd.

Naar aanleiding der spoedig te verwachten vaststelling der Indische begrooting en het nog steeds uitblijven van een antwoord op het adres van het Instituut ter verkrijging der *f* 10,000 op die begrooting voor wetenschappelijke onderzoekingen uitgetrokken, geeft de hoogleeraar Martin in overweging daaromtrent eenige inlichtingen in te winnen, waartoe, na gedachtenwisseling, de Secretaris zich gaarne bereid verklaart.

Het Bestuurslid Quarles van Ufford vraagt of reeds van den heer van Deventer eenig verslag is ingekomen van zijne onderzoekingen in de Londensche archieven, waartoe het Instituut hem eene geldelijke subsidie heeft verleend. De Secretaris antwoordt ontkennend, waarop, overeenkomstig het voorstel des heeren Quarles van Ufford, besloten wordt, den heer van Deventer uit te noodigen alsnog gevolg te willen geven aan den hem bij de toekenning van gemelde subsidie uitgedrukten wensch van het Instituut.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

317de BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 20 DECEMBER 1890.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), N. P. van den Berg (Onder-voorzitter), L. W. C. van den Berg, Martin, Schlegel, Vreede en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig de hh. Bool, van der Pant, Quarles van Ufford en Wilken.

De Voorzitter opent de vergadering en herinnert aan het verlies, dat ook het Instituut heeft geleden, waar het door den dood van Z. M. den Koning zijn Doorluchtigen Beschermheer heeft verloren, onder mededeeling wijders dat aanstonds dezerzijds een adres van rouwbeklag aan Hare Majesteit de Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk is verzonden, van den inhoud waarvan der Vergadering voorlezing wordt gedaan door den Secretaris, aan wien tevens is opgedragen in de Januari-aflevering der Bijdragen op een blad met rouwrand in eenige weinige regelen het verlies, dat ons Instituut geleden heeft, te vermelden. Eindelijk is voor eene Commissie uit het Instituutsbestuur, Voorzitter, Secretaris en Penningmeester, aanvrage gedaan om ter audientie te mogen worden toegelaten tot het doen van rouwbeklag aan Hare Majesteit de Koninging-Regentes en om Hoogstdezelve tevens de hulde van het Instituut aan te bieden.

Een en ander wordt door de vergadering goedgekeurd, waarna de notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris doet vervolgens opgave van de sedert de vorige bijeenkomst ingekomen boekwerken. Plaatsing daarvan in de Bibliotheek, onder dankzegging aan de verschillende inzenders.

Ingekomen zijn missives:

1°. van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen van 17 Maart en 15 November 1890, houdende dankbetuiging voor de toezending van een exemplaar der Bijdragen, 5e Reeks, deel V, afl. 1—4 en aanbieding, in ruil, van een exemplaar der Verhandelingen, afd. Natuurkunde, deel XXVIII, afd. Letterkunde, deel XIX, Verslagen en Mededeelingen, afd. Natuurk. 3e Reeks, deel VII, 3 en afd. Letterk. 3e Reeks, deel VII, 2.

2°. van de Académie Royale des sciences de Lisbonne, dd. November 1890, houdende dankbetuiging voor de toegezonden Bijdragen, 1890, 5e Reeks, V, 4.

3°. van de Directie van het Musée Guimet, dd. 1 December 1890, ten geleide van de Revue de l'histoire des religions, Tome XXII, 2.

4°. van het Comité der «Carl Peters-Stiftung», te Berlijn, houdende mededeelingen omtrent zijne bedoelingen en opwekking om door toezending van geldelijke bijdragen de voorgenomen «Carl Peter's Stiftung» te ondersteunen.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. van het Comité d'organisation du Congrès international des sciences geographiques de 1891, houdende nadere mededeelingen omtrent de verschillende afdeelingen van het Congres, dat te Bern zal gehouden worden van Maandag 10 tot Zaterdag 15 Augustus 1891.

Wordt besloten aan het Comité de voorloopige mededeeling te doen dat het Instituut door een of meer zijner leden op het Congres zal vertegenwoordigd worden.

6°. van de Royal Asiatic Society te Londen, dd. 25 Nov. jl., luidende als volgt:

«In the present state of the comparative study of philology, and of the history of religions beliefs and of institutions, it is becoming more and more important, that the transliteration of Oriental proper names by scholars of different countries should be made as far as possible uniform. With a view of ascertaining how far this can be brought about, this Society has it in contemplation to take some action at the next Congress of Orientalists. I have the honour therefore to ask you whether your Society would co-operate with our own in urging upon the Congress to take the matter into consideration.

«The Committee appointed by the Council of this Society to deal with this question is quite aware of the difficulties which surround it. It proposes therefore in the first place to ascertain what the amount of divergence between the leading scholars of the various countries interested in Oriental research really is, and to confine the enquiry at present to two alphabets, the Sanskrit and the Arabic. I have been requested to ask you to be so kind as to inform me whether your Society has adopted or recommended any system of transliteration for those alphabets —, if so what that system is —, and if not, whether

your Society as a Society could not go so far as to place on rec either in its own Journal, or in a communication to this Society system which it regards as preferable.»

Na gedachtenwisseling wordt, overeenkomstig het voorstel van Voorzitter, besloten aan de Royal Asiatic Society te antwoorden, het Kon. Instituut een stelsel van transliteratie van het Nâgarî (en tev Javaansche) en het Arabisch schrift aanbevolen heeft in de Volgr., 6 Deel (1871); zie p. 132, vgg. benevens Tabel. De ondervind heeft geleerd dat geen stelsel kans heeft algemeen gevolgd te wor De moeielijkheid ligt volstrekt niet daarin, dat de geleerden van schillende landen uit hoofde van hun nationaliteit moeielijk tot e stemmigheid zouden kunnen geraken, maar in de omstandigheid verschillende individuen in één en hetzelfde land hun *crotchets* willen opgeven. En zelfs indien men er in slaagde een stelsel transliteratie van 't Nâgarî en 't Arabisch te ontwerpen, dat op gegeven oogenblik de algemeene goedkeuring wegdroeg, dan zou toch binnen een kort tijdsverloop geleerden met een nieuw, naar eigen inzicht veel verbeterd stelsel voor den dag komen en navolg vinden. De ondervinding leert dat de transliteratie aan mode onderhe is, en daar de mode buiten het bereik der wetenschap ligt, en op redelijke gronden steunt, houden wij het er voor, dat zelfs meest volkomen, meest onberispelijk en meest praktisch stelsel transliteratie geen kans heeft algemeen gevolgd te worden.

7°. van den Minister van Koloniën, dd. 26 November 1890, L A[1], n°. 23, waarbij, ten vervolge op het schrijven van 3 October Lett. A[1] n°. 10, wordt toegezonden eene van den Resident van Men ontvangen nota nopens de in dat gewest verzamelde gegevens voor samenstelling van een Lapidarium van Nederlandsch-Indië.

In handen gesteld van het Bestuurslid Bool.

Naar aanleiding eener hem in de vorige vergadering gedane opdra heeft de Secretaris bij zijne Excellentie den Minister van Koloni audientie verzocht en verkregen ter zake der door het Instituut vo genomen onderzoekingsreis, waarvoor reeds bij de Regeering ee aanvrage is gedaan om over de bij de Indische begrooting u getrokken som van *f* 10.000 te mogen beschikken. Bij een w willend onderhoud werd vanwege den Minister de toezegging geda dat Z.-Exc. zich met de behandeling der zaak zal bezig houde Daar echter op het adres van het Instituut dusver nog geen

beschikking is ontvangen, terwijl voor het onderzoek, waaraan de medewerking van den hoogleeraar Martin alléén in 1891 kan worden verkregen, de noodige voorbereidingsmaatregelen moeten worden genomen, geeft de Secretaris in overweging schriftelijk bij den Minister op eenig antwoord aan te dringen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

In antwoord op een dezerzijdsch schrijven van 27 November 1890 is, onder dagteekening van 29 Nov. d. a. v. een schrijven van den heer M. L. van Deventer ingekomen, waarin hij mededeelt, dat «tegen de voldoening aan het verlangen van het Bestuur om een verslag omtrent zijne onderzoekingen te Londen te ontvangen bezwaren bestonden en bestaan. Een soortgelijk verlangen was hem toch, namens den Minister van Binnenlandsche Zaken (die hem de eerste en voornaamste subsidie verleende), te kennen gegeven; en terwijl hij meende dat het Bestuur, met het doel eener plaatsing in het tijdschrift voor oogen, weinig zou bevredigd zijn met een verslag dat reeds uitgebracht was, mocht hij ook der Regeering geen verslag aanbieden, dat kort daarna — zij het zelfs in eenigszins gewijzigde gedaante — in de geschriften eener bijzondere Vereeniging stond te worden openbaar gemaakt. Het was hem, bij zijne terugkomst, eene, naar hij meent, begrijpelijke behoefte, de te Londen verkregen resultaten te toetsen aan hetgeen het Ministerie van Koloniën, dat van Buitenlandsche Zaken en andere bronnen hier te lande opleveren. En zoo heeft hij zijn arbeid onafgebroken voortgezet, die reeds voleindigd zou zijn, indien niet de ontbieding van stukken uit Batavia eenige vertraging veroorzaakt had. Dat er dus ook uit den aard der zaak reeds geen tijd voor het opstellen van een verslag overbleef, zal het Bestuur zeker niet ongeneigd zijn te erkennen.»

Terwijl de Vergadering met belangstelling van dit schrijven des heeren van Deventer kennis neemt, wordt, na gedachtenwisseling, overeenkomstig het voorstel des Voorzitters, besloten hem in antwoord daarop mede te deelen, dat het Bestuur tot zekere hoogte zijne bezwaren deelen kan, waar een soortgelijk verlangen als dat van het Bestuur hem namens den Minister van Binnenlandsche Zaken was te kennen gegeven; dat het Bestuur zich echter de opmerking veroorlooft, dat, zonder nu hetzelfde te leveren, in het aan de Regeering uit te brengen verslag wel 't een of ander punt zal voorkomen, dat voor het Tijdschrift van het Instituut onder een bizonderen titel nader zou kunnen worden uitgewerkt; dat het Bestuur, in de gegeven omstandigheden, geen geregeld verslag der gedane onderzoekingen begeert, doch dat het hem voorkomt dat bij den rijkdom der materie wel eenige

onderwerpen zullen aanwezig zijn, die bij het verrichte onderzoek van belang zullen zijn voorgekomen en die, slechts ter loops in het voor de Regeering bestemd verslag behandeld, eene uitvoeriger bespreking of uiteenzetting in de Bijdragen zouden wettigen.

Door den Secretaris wordt medegedeeld, dat door hem een schrijven van den uitgever M. Nijhoff is ontvangen om bericht en raad omtrent eene aan hem toegezonden schrijven des heeren Tjeenk Willink, waarin, onder verwijzing naar een in den «Tour du Monde» geplaatst overzicht van de reisbeschrijving van C. Bock «Van Koetei naar Banjermasin», vanwege het Instituut uitgegeven, de vraag wordt gedaan, of er geen bezwaar bestaat dat daarvan een bewerking worde gegeven in «De Aarde», en Hachette enkele cliché's levere, «dessinés d'après des gravures de l'édition hollandaise.»

Na gehouden overleg met den Voorzitter is door hem, Secretaris, daarop aan den heer Nijhoff geantwoord, dat de reis van C. Bock in een gedeelte van Borneo te lang geleden is, dan dat een beschrijving daarvan actueel belang kan hebben. Inzonderheid van Koetei is thans heel wat meer bekend dan wat Bock wist. Door verouderde reisverhalen uit te geven brengt men het Nederlandsche publiek in den waan dat wij minder van onze Oost-Indische bezittingen weten dan in werkelijkheid het geval is. Het Koninklijk Instituut, dat ijverig de kennis van land en volk in onzen Oost tracht te vermeerderen, in de eerste plaats voor het Nederlandsche publiek, mag niet er toe medewerken dat men hier te lande de goê gemeente ouden kost voorzet; daarenboven geeft het geen pas dat men hier te lande eerst lang na datum uit vreemde tijdschriften moet vernemen wat hier te lande wereldkundig is gemaakt. Op grond van een en ander kan het Instituut zijne toestemming niet geven tot eene bewerking van Bock's reis.

In antwoord op dit advies is van den heer Nijhoff, dd. 13 December jl. een nader schrijven ontvangen, onder overlegging van eene missive des heeren Tjeenk Willink, waaruit blijkt, dat het antwoord van het Instituut z. i. wel eenigszins miskent de moeite, die de Redactie van «De Aarde» zich geeft om, naast hetgeen de vreemde tekst geeft, steeds ook andere werken te raadplegen en de artikelen te brengen op de hoogte van den tijd; men had dan ook veeleer verwacht dat men, wenschende de kennis van land en volk in onzen Oost te vermeerderen, zou hebben aangegeven, welke werken inzonderheid door de Redactie behooren geraadpleegd te worden bij het geven van een overzicht van het reisverhaal des heeren Bock. Want dat hier slechts het geven van

een overzicht wordt bedoeld, bewijst de geringe omvang van den tekst in den «Tour du Monde» (2 vel druks), die in «De Aarde» eer nog zou moeten worden ingekrompen en in dit geval een min of meer zelfstandige bewerking, als zoo dikwijls, zou moeten ondergaan. Als dus de Secretaris van het Instituut wilde inlichten omtrent hetgeen over Koetei meer is bekend geworden, dan zou men zich beijveren het verhaal van Bock's reis in dien zin te doen om- en bijwerken, dat inderdaad het streven van het Kon. Instituut door de uitgaaf bevorderd wordt.

Bij de mededeeling van dit antwoord des heeren Tjeenk Willink voegt de heer Nijhoff toe, dat, ofschoon hij geheel de meening van het Instituut deelt, het hem toch voorkomt dat het aanbod om Bock's Reisverhaal te completeeren overweging verdient.

Na ampele gedachtenwisseling over de beide nadere missives der heeren Tjeenk Willink en Nijhoff wordt eenparig besloten, onder terugzending van het schrijven van eerstgenoemden, aan den tweede te antwoorden, dat, nu het blijkt dat men voor het tijdschrift «De Aarde en haar volken», een zelfstandig stuk schijnt te willen leveren over Koetei, waarbij gebruik wordt gemaakt zoowel van het door het Instituut uitgegeven reisverhaal van C. Bock als van andere werken, tegen zulk een arbeid uit den aard der zaak natuurlijk bij het Insiituut geen bezwaar kan bestaan; doch vanwege het Instituut kan daarbij geen hulp worden verleend, daar er specialiteiten genoeg zijn, die, desgevraagd, zeker gaarne hunne voorlichting en ondersteuning aan de Redactie van «De Aarde en hare volken» bij haar zelfstandigen arbeid zouden willen verleenen.

De Voorzitter deelt mede, dat nog is ingekomen eene missive van Mevr. de Wed. IJ. Feenstra—Johnson, houdende bericht van het overlijden van haren Echtgenoot, den heer IJ. Feenstra, in leven lid van het Instituut.

Hiervan wordt aanteekening gehouden.

Van den heer Sigal, te Leiden, is ingekomen eene missive, houdende mededeeling van de aanvaarding van het lidmaatscaap van het Instituut.

Aangenomen voor kennisgeving.

Tot leden van het Instituut worden voorgedragen en benoemd de hh. A. Oltmans, oud lid der Commissie van beheer der N.-I. Spoorwegmaatschappij, te 's Gravenhage, J. J. T. Schreuel, Controleur te Loeboek Sintang en D. M. J. Schiff, Controleur te Lais (Benkoelen).

Van de benoeming der twee laatstgenoemden zal aan Commissarissen mededeeling worden gedaan.

Ter tafel wordt gebracht een vertrouwelijk schrijven van Commissarissen te Batavia, 30 October jl., onder aanbieding tevens van de rekening en verantwoording over de jaren 1888 en 1889 en een primawissel, groot *f* 348.25.

Wordt besloten den ontvangst van een en ander te erkennen, terwijl de Secretaris wordt gemachtigd, na gehouden overleg met den Penningmeester, het vertrouwelijk schrijven van Commissarissen te beantwoorden.

De Penningmeester brengt ter tafel het ontwerp der begrooting voor het dienstjaar 1891, dat bereids bij al de leden van het Bestuur in rondlezing is geweest.

Daar niemand daarover het woord of nadere inlichtingen verlangt, wordt het, zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd onder dankzegging aan den Penningmeester voor de door hem verrichte werkzaamheden.

De Secretaris deelt mede, dat hij in antwoord op zijn schrijven van 23 Nov. ll., een brief van 26 Nov. d. a. v. heeft ontvangen van den heer M. van der Ent, waarin hem wordt bericht, dat, aangezien vroegere correspondentiën met uitgevers om redenen van financieëlen aard tot geen resultaat hebben geleid, hij zich alsnu tevreden zal stellen met het door het Bestuur genomen besluit; onder mededeeling voorts dat zijn buitenlandsch verlof reeds in het aanstaande voorjaar eindigt, verzoekt hij het ter uitgave aangenomen gedeelte van zijn handschrift zoo spoedig doenlijk in de Bijdragen te willen opnemen.

In verband hiermeê bespreekt de Secretaris den inhoud der April-aflevering der Bijdragen. Na gedachtenwisseling, waarbij blijkt, dat voor die aflevering eene plaatsing moet worden voorbehouden voor de bijdragen der heeren Wilken, Kielstra en anderen, wordt voorloopig besloten het zoo mogelijk daarheen te leiden, dat in die aflevering ook de bijdrage des heeren Van der Ent in haar geheel worde opgenomen.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

318de BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 17 JANUARI 1891.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), mr. L. W. C. van den Berg, Schlegel, Quarles van Ufford, Vreede en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. N. P. van den Berg, Bool, Martin, van der Pant en Wilken.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd, waarna opgave wordt gedaan van de sedert ingekomen boekwerken, welke voor kennisgeving wordt aangenomen, onder dankbetuiging aan de verschillende inzenders.

Door tusschenkomst van Dr. L. Serrurier, Directeur van 's Rijks-Ethnographisch Museum, te Leiden, wordt, onder geleide van een schrijven dd. 30 December ll. ter overname aangeboden een manuscript, getiteld: «Journal vor die Reise nach Cheribon und den da umliegenden Gegenden», wellicht afkomstig van Thunberg, aangezien de schrijver een Zweed schijnt die in 1787 naar Japan vertrok.

Om bericht en raad in handen gesteld van den heer Bool en den Secretaris.

Ingekomen zijn:

1°. van het Comité voor het te Bern in Augustus a. s. te houden Congrès International des sciences géographiques, eene nadere circulaire houdende mededeeling van het voornemen tot het houden eener tentoonstelling gedurende het Congres en de samenstelling der drie comité's voor de drie verschillende afdeelingen der tentoonstelling, met verzoek, zoo mogelijk, de expositie door inzendingen op te luisteren.

2°. enz.

3°. missives van Mevr. de Wed. E. A. Beaujon-Schill en den heer J. J. Sloet, houdende kennisgeving van het overlijden van de leden van het Instituut, Prof. Mr. A. Beaujon en mr. L. A. J. W. Baron Sloet van de Beele.

4°. missives van de leden Dr. J. J. M. de Groot, H. W. Bosman en Sigal, houdende mededeeling van hunne veranderde adressen.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

5°. eene missive van den heer W. N. Senn van Basel, te Tjikadoe, waarbij, onder mededeeling dat, nu de redenen, die hem noopten in 1888 voor het lidmaatschap van het Instituut te bedanken, niet meer aanwezig zijn, het verzoek wordt gedaan zijn naam opnieuw op de ledenlijst te plaatsen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Tot leden van het Instituut worden voorgedragen en benoemd de hh. G. P. A. Bischoff, O. I. Ambtenaar, thans te Batavia, en W. Voorthuijzen, 2e onderwijzer aan de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Bandoeng.

De Secretaris deelt mede, van den heer H. Sundermann, Missionaris te Barmen, een schrijven te hebben ontvangen in antwoord op de hem gedane mededeeling omtrent de uitgave van zijne Niassische Grammatica en daarbij behoorende stukken, waaruit blijkt dat de Schrijver, alvorens gevolg te geven aan het voorstel tot eene slechts gedeeltelijke uitgave van het aangeboden handschrift, trachten wil het in zijn geheel in Duitschland gedrukt te krijgen.

Aangenomen voor kennisgeving.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van het correspondeerend lid, M. L. van Deventer, dd. 11 Januari jl., van den volgenden inhoud:

«Nu, blijkens de missive namens het Bestuur van 29 December jl., de bezwaren door mij kenbaar gemaakt tegen de mededeeling van een Verslag omtrent mijn onderzoek te Londen, door dat Bestuur geëerbiedigd, en zelfs «tot zekere hoogte gedeeld worden», doet het mij te meer leed, op die laatste missive het volgende te moeten antwoorden.

Het was zeer zeker voor mij noodig, een algemeen overzicht te bekomen van de bronnen, waarvan ik te Londen voor mijn studie van het tijdperk van Raffles gebruik kon maken. Hierbij stond echter beperktheid van tijd en middelen steeds op den vóórgrond. Eene min juiste inlichting mij vóór mijn vertrek omtrent de te verleenen subsidie gegeven, gevoegd bij de niet dan zeer laat daaromtrent ontvangen opheldering, is zelfs oorzaak geweest, dat ik slechts een deel der *Proceedings* van den Raad van Indië, en eene verzameling van Memoriën in 't geheel niet heb kunnen raadplegen. En in alle gevallen, moest ik mijn onderzoek strikt tot *mijn* bijzonder onderwerp bepalen.

Behoef ik het te zeggen, dat *al* de resultaten daarvan zijn neêrgelegd in het boekdeel, dat thans ter perse is? Wat meer is, een overzicht van de door mij nageslagen bronnen komt, uit den aard der zaak, daar ook voor.

«Het zij mij vergund, het Bestuur tevens aandachtig te maken op het «Blue Book» van 1887, Vol. I part 1, waarin een *uitvoerig* Verslag voorkomt, door den tegenwoordigen Superintendent van de *India Office-Records* uitgebracht. Ook ik heb mij daardoor bij mijne onderzoekingen laten leiden.

«Mocht, na de kennisneming daarvan, alsook van mijn eerlang te verschijnen werk, bij het Bestuur de wensch blijven bestaan, iets naders omtrent «eenige punten» te vernemen, dan zou niets mij aangenamer zijn dan mij in staat te gevoelen, dien wensch te bevredigen.»

Aangenomen voor kennisgeving.

De Secretaris deelt mede van het medelid Dr. J. J. M. de Groot een schrijven te hebben ontvangen, waarbij wordt aangeboden eene verhandeling over de lijkbezorging in Zuidelijk Foekkiën, met verzoek om bericht of er gelegenheid bestaat haar in de werken van het Instituut te publiceeren.

Wordt besloten, na ontvangst der toegezegde verhandeling, haar om bericht en raad in handen te stellen van de hh. Schlegel en Wilken.

Overeenkomstig het voorstel van den Secretaris wordt besloten de volgende gewone Bestuursvergadering, als naar gewoonte, te houden op den 21en Februari a. s., en de Algemeene jaarlijksche Vergadering op den 28en daaraanvolgende, terwijl als punten van behandeling op de Algemeene Vergadering worden vastgesteld: 1°. verkiezing van drie leden van het Bestuur; 2°. rekening van den Penningmeester over 1890; 3°. verslag van den Secretaris over 't zelfde tijdvak; 4°. voorstel van het Bestuur om de uitgave van het werk des heeren L. van den Polder alleen tegen de helft van den boekhandelsprijs voor de leden verkrijgbaar te stellen; 5°. mededeeling omtrent de benoeming van nieuwe leden.

De Penningmeester brengt ter tafel de rekening en verantwoording over 1890, met verzoek haar vanwege het Bestuur en daarna door eene Commissie van twee gewone leden te doen nazien. Met goedkeuring der vergadering benoemt de Voorzitter daartoe: uit het Bestuur de heeren Quarles van Ufford en Wijnmalen en uit de leden: de hh. Mr. T. H. der Kinderen en E. B. Kielstra.

De vergadering gaat hierna over tot het vaststellen der drietallen aan de Algemeene Vergadering aan te bieden voor de keuze van nieuwe bestuursleden ter vervanging der niet-herkiesbare leden: H. J. Bool, Prof. Dr. H. Kern en Prof. Dr. K. Martin. Na bespreking wordt besloten aan te bevelen voor de vacature-Bool de hh.: Mr. T. H. der Kinderen, Mr. S. H. Nederburgh en Mr. G. G. van Harencarspel; voor de vacature-Kern, de hh. Prof. G. K. Niemann, Dr. B. F. Matthes en Th. van Dissel; voor de vacature-Martin de hh. E. B. Kielstra, H. D. Canne en A. Haga.

De heer L. W. C. van den Berg vestigt de aandacht van den Secretaris op het feit der late ontvangst van de Bijdragen door enkele leden, terwijl reeds lang te voren exemplaren aan hem en anderen waren bezorgd. Door den Secretaris wordt de toezegging gedaan hieromtrent een onderzoek te zullen instellen, terwijl hij zich tevens bereid verklaart de ledenlijst van het Instituut, met 't oog op de daarin aangewezen fouten van sommige adressen der leden, aan eene nauwkeurige correctie te onderwerpen.

Onder herinnering aan het overlijden van Z. M. den Koning, Beschermheer van het Instituut, oppert de Voorzitter de vraag, of het niet raadzaam zij, nu Hare Majesteit de Koningin-Weduwe als Regentes is opgetreden, Hoogstdezelve te verzoeken Beschermvrouw van het Instituut te willen worden. Eenparig wordt deze vraag toestemmend beantwoord en den Secretaris opgedragen vooraf inlichtingen in te winnen, op welke wijze aan het denkbeeld uitvoering zou moeten worden gegeven.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

319DE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 21 FEBRUARI 1891.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), L. W. C. van den Berg, Martin, Quarles van Ufford, Schlegel, Vreede, Wilkens en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. N. P. van den Berg, Bool en van der Pant.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van de ingekomen boekwerken, met bericht wijders, dat missives zijn ontvangen:

a. van de Directie van het Musée Guimet, te Parijs, ten geleide van de Revue de l'histoire des religions, T. XXII, 3.

b. van Dr. Hugo Schuchardt, hoogleeraar te Graz, ten geleide van zijne bijdrage «Ueber das Malais-Portugiesische von Batavia und Tugu.»

Plaatsing der boekwerken in de bibliotheek onder dankzegging aan de inzenders.

De Secretaris deelt mede, dat het Bestuurslid Bool om veelvuldige bezigheden zich heeft verontschuldigd om met hem rapport uit te brengen over den aankoop van een door Dr. Serrurier toegezonden handschrift, in de vorige vergadering ter tafel gebracht. Zelf is de Secretaris met zijn onderzoek daaromtrent nog niet gereed, zoodat hij verzoekt alsnog diligent te worden verklaard.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Verder zijn ingekomen brieven van de Societé royale belge de géographie te Brussel, de Société de géographie te Parijs, de Royal Asiatic Society te Londen, de Gesellschaft für Erdkunde te Berlijn, het Verein für Geographie und Statistik in Frankfurt am Main, — allen houdende bericht van ontvangst van en dankbetuiging voor het gezonden werk der hh. Dr. J. Jacobs en J. J. Meijer over de Badoej's.

Aangenomen voor kennisgeving.

Ter tafel worden gebracht twee missives van den uitgever M. Nijhoff, de een bevattende de vraag om den prijs van het werk over de Badoej's

te mogen bepalen op *f* 3.00; de tweede houdende mededeeling, dat voor toezending, ter recensie, van een exemplaar van evengemelde uitgave in aanmerking komen de volgende tijdschriften: de Indische Gids, de Annales de l'Extrême Orient, het Litterarisch Centralblatt, das Ausland, het Zeitschschrift für Ethnologie en het Archiv für Anthropologie.

Na gedachtenwisseling wordt besloten den prijs van het werk liever te stellen op *f* 2.50, en recensie-exemplaren alleen te zenden aan: das Ausland, Globus en de Indische Gids.

Van de Redactie van het Zeitschrift für Ethnologie is een afdruk uit Heft V, 1890, ontvangen van eene daarin voorkomende bespreking van Rud. Virchow van Dr. Wilken's Struma en cretinisme in den Indischen Archipel.

Voor kennisgeving aangenomen.

Nog zijn ingekomen:

1°. een schrijven van den President van de Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-arts de Belgique, houdende mededeeling van het overlijden op 13 Januari jl. van den Secrétaire perpétuel, J. B. J. Liagre.

2°. enz.

3°. enz.

4°. missives van de medeleden M. Buys, J. van Hengel, Dr. J Jacobs, J. A. Ebbinge Wubben, allen houdende mededeeling van de verandering hunner woonplaats.

5°. eene missive van den Bibliothecaris van Z. H. Prins Roland Bonaparte, waarbij wordt medegedeeld, dat de Prins zijn hotel te Parijs heeft, 22 Cours-la-Reine, aan welk adres de Instituut's uitgaven behooren te worden gezonden.

Van den inhoud van al deze missives wordt besloten aanteekening te houden.

In aansluiting aan zijn schrijven van 24 Juni 1890, 1e afd n° 6041 is van den Minister van Buitenlandsche Zaken een schrijven van 23 Januari jl. 1e afd. n° 835 ontvangen, waarbij Zijne Excellentie, meer bepaaldelijk ten gevolge op zijne mededeeling van 9 April 1889, 1e afd. n°. 3347, doet toekomen afschrift eener missive van den Franschen Minister van Buitenlandsche Zaken aan den Gezant van Hare Majesteit de Koningin te Parijs, van 17 Januari jl. betreffende de resultaten van

het onderzoek naar oude monumenten of inscriptiën in Gorea tijdens de vestiging der Nederlanders aldaar.

In handen gesteld van den Secretaris, ten einde te voegen bij zijn verslag omtrent de verzamelde bouwstoffen voor een Lapidarium van Oost- en West-Indië.

Ten vervolge op zijn schrijven van 26 November 1890, Letter A[1], n°. 23 is van den Minister van Koloniën eene missive ontvangen, dd. 29 Januari jl. Letter A[1], n°. 28, ten geleide van eenige van den Resident van Amboina ontvangen bijdragen voor de samenstelling van een Lapidarium van Nederlandsch-Indië.

Als voren.

De Secretaris deelt mede dat van het lid J. L. van der Toorn den 5 Februari jl. een schrijven is ontvangen, waaruit blijkt dat zijn verloftijd in zooverre verstreken is, dat hij in het begin van Mei a.s. zou moeten vertrekken en het door het Instituut uit te geven Minangkabausch-Maleisch Woordenboek alsdan onmogelijk voltooid zal kunnen wezen, waarom hij het noodig heeft geacht aan den Minister van Koloniën eene verlenging van verlof te vragen. In de overtuiging dat het Bestuur van het Instituut het van belang zou achten, dat hij persoonlijk met de correctie en verdere bewerking van dit woordenboek belast kon blijven, te meer omdat daarvan in Mei a. s. nog slechts een klein gedeelte ter voltooiing zal overblijven, verzoekt de heer van der Toorn zijn rekwest, waarbij verlenging van verlof wordt gevraagd, vergezeld van de ondersteuning van het Instituutsbestuur, te willen doorzenden.

Na ontvangst van dit schrijven des heeren van der Toorn heeft de Secretaris, wegens het spoedeischende der zaak, aanstonds het advies des Voorzitters omtrent het gedaan verzoek ingewonnen, in overeenstemming waarmeê reeds den 6en Februari aan den Minister van Koloniën een schrijven is gericht, waarbij Zijner Excellentie in overweging werd gegeven de door het medelid van der Toorn aangevraagde verlenging van verlof van hoogstens zes maanden — voldoende om het geheel gereed maken van het meergemeld woordenboek — toe te staan.

Onder dankbetuiging voor het verrichte, wordt een en ander voor kennisgeving aangenomen.

Ter tafel worden gebracht twee missives van Comissarissen in Indië van 3 en 7 Januari jl., waarbij 1°. worden aangeboden twee wissels ad *f* 246.22 en *f* 301.50; 2°. wordt verzocht alsnog diligent verklaard

te worden met betrekking tot de verificatie van de lijst der Indische leden van het Instituut, onder mededeeling wijders van de namen van hen, die overleden of naar Nederland vertrokken zijn, of wel met 1°. Januari van dit jaar voor het lidmaatschap hebben bedankt, alsmede de namen van hen die als leden zijn toegetreden.

Den Secretaris wordt opgedragen van een en ander aanteekening te houden en Commissarissen den ontvangst van hunne missives met daarbijbehoorende wissels te erkennen.

Door den Secretaris wordt de inhoud medegedeeld van een door hem van den Uitgever H. L. Smits ontvangen schrijven, houdende ophelderingen omtrent de te late bezorging, bij enkele leden buiten 's Gravenhage, van de Januari-aflevering der Bijdragen, waaruit blijkt, dat wegens de late ontvangst der laatste proefvellen voor die aflevering in billijkheid geen meerdere spoed kon worden betracht.

Aangenomen voor kennisgeving.

De Secretaris bespreekt den inhoud van de April-aflevering der Bijdragen en stelt voor daarin op te nemen de opstellen der heeren Wilken en van der Ent nevens eenige bibliographische bijdragen van den heer Niemann; en wijders de notulen van de Bestuurs- en Algemeene vergaderingen, benevens het ter Algemeene Vergadering uit te brengen Verslag over 1890.

Na eenige gedachtenwisseling wordt dienovereenkomstig besloten.

Namens het lid Heijnen, te Oudenbosch, stelt de Secretaris de vraag, of wellicht in de Bijdragen zou kunnen worden opgenomen het letterschrift in de Pasemah Oeloe Manna gebruikelijk, dat veel overeenkomst schijnt te hebben met het Redjang-schrift der Ommelanden van Benkoelen en Kroeïng; men vreest dat dit schrift allengs verdwijnen zal; en hoewel dit verlies wel niet groot zal zijn, dewijl de letterkundige producten der Pasemahers luttel beteekenen, kon het echter zijn nut hebben, indien het gereproduceerd werd.

Na gedachtenwisseling wordt besloten den heer Heijnen uittenoodigen tot toezending van het bedoelde letterschrift, ter inzage en beoordeeling.

Ter tafel wordt gebracht de rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1890. De Commissie, met het onderzoek daarvan belast en bestaande uit de heeren Quarles van Ufford en Wijnmalen, brengt bij monde van eerstgenoemde daarover rapport uit, waaruit

blijkt dat de bescheiden nauwkeurig zijn onderzocht en in orde bevonden, weswege het voorstel wordt gedaan de rekening vanwege het Bestuur goed te keuren.

Dienovereenkomstig wordt besloten, onder dankbetuiging aan den Penningmeester en de Commissie voor hun arbeid.

Door den Secretaris wordt voorlezing gedaan van een ontwerp van het in de eerstvolgende algemeene Vergadering uit te brengen Verslag van den staat en de lotgevallen van het Instituut over 1890.

Na gedachtenwisseling vereenigt de Vergadering zich met het voorgedragen concept, waarvoor de Voorzitter den Secretaris dankzegt.

Naar aanleiding van hetgeen in het Verslag voorkomt omtrent de uitgave van het werk des heeren Leon van de Polder wordt het denkbeeld geopperd om daaraan ethnographische teekeningen of platen toe te voegen en den Schrijver uit te noodigen eenige daarvan ter reproductie over te zenden.

Uit de hierover gevoerde beraadslaging blijkt dat, hoewel de opneming van bedoelde teekeningen zeer zeker de waarde van het uit te geven werk zoude verhoogen, de kosten daarvan echter aanzienlijk zouden vermeerderen, terwijl voor de teekeningen zelve wellicht elders, bijv. in het International Archiv für Ethnographie eene plaats kon aan te wijzen zijn: redenen waarom met meerderheid van stemmen besloten wordt van de uitvoering van het geopperde denkbeeld af te zien.

Aan de orde is de benoeming van nieuwe leden, waarvan mededeeling moet worden gedaan aan de algemeene Vergadering.

Eenparig worden gekozen: de hh. Mr. Aen. Baron Mackay, Minister van Koloniën te 's Gravenhage; G. H. Hintzen, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal te Rotterdam; Mr. H. A. van de Velde, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, te Loosduinen; Mr. C. Th. Baron van den Boetzelaer, Oud-lid van de Provinciale Staten van Utrecht, Huize Sandwijck bij de Bilt; Mr. W. H. de Savornin Lohman, Hoogleeraar in de rechtsgeleerheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; Jhr. mr. Th. H. F. van Riemsdijk, Algemeen Rijksarchivaris te 's Gravenhage; Dr. C. Kerbert, Directeur van het Kon. Zoölogisch Genooötschap Natura Artis Magistra te Amsterdam; J. F. van Someren, Bibliothecaris van de Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Utrecht; Mr, A. Telting, Mr. P. A. N. S. van Meurs, Ambtenaren aan 's Rijks Archief te 's Gravenhage; Ed. von Saher, Conservator van het Koloniaal Museum. Directeur der Kunstnijverheidschool te Haarlem; W. A. F. N. C. M.

Hartmann, Commies bij het Departement van Koloniën; Mr. M. H. C. van Oosterzee, Gew. rechtelijk ambtenaar en advocaat, thans te 's Hage; Mr. M. van den Heuvell, gew. advocaat in Ned.-Indië, thans te 's Gravenhage; G. A. de Lange, te 's Gravenhage; F. Vriesendorp, gew. Koopman te Soerabaja, thans te 's Hage; P. Voute, te 's Gravenhage; Dr. Is. Mendels, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Delft; Dr. J. C. Boerlage, Adsistent aan de Rijks-Universiteit te Leiden; J. van Nieuwkuyk, gew. Resident Westerafd. Borneo, te 's Gravenhage; Dr. H. Peelen, te Scheveningen; E. J. K. IJ. Jacobson, Landhuurder op Java, thans te 's Gravenhage; G. A. van Putten, te 's Gravenhage, M. van der Ent, laatst Controleur 2e klasse, thans met verlof, te Wageningen; J. P. G. Kruyt, gep. adsistent-resident te Delft; Mr. H. J. Bool Jr., thans te Deli.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN 28 FEBRUARI 1891.

Tegenwoordig de hh. Kern (Voorzitter), N. P. van den Berg (Onder-voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Wijnmalen (Secretaris), L. W. C. van den Berg, Schlegel, Quarles van Ufford, Wilken en Vreede, leden van het Bestuur, en de hh. leden: T. H. der Kinderen, Canne, Weitzel, van der Toorn, Kielstra, Heeres, van Rheede van der Kloot, Wierx, Moll, Matthes, Niemann, Trap, Neijs, Hijmans en Nederburgh. Met kennisgeving afwezig de hh. Betz, Heijdenrijck, Heijligers en von Schmidt auf Altenstadt.

De Voorzitter, Prof. Dr. H. Kern, opent de vergadering en heet de leden welkom, waarna de notulen van het verhandelde in de vorige Buitengewone Algemeene Vergadering van 4 October 1890 worden gelezen en goedgekeurd.

De Vooızitter herinnert der vergadering aan het overlijden van Z. M. den Koning, wien het Instituut sedert zijne oprichting als zijn Beschermheer mocht begroeten. Nu Hoogstdeszelfs steun aan het Instituut is ontvallen, acht het Bestuur het gepast aan Hare Majesteit de Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk, den eerbiedigen wensch kenbaar te maken dat het Haar behage in de plaats van wijlen Haar Koninklijken Gemaal als Beschermvrouw te willen optreden.

Eenparig en zonder hoofdelijke stemming vereenigt de Vergadering zich met dit voorstel.

Overeenkomstig de bepalingen van het Reglement brengt de Secretaris verslag uit van den staat en de lotgevallen van het Instituut over het afgeloopen jaar 1890. (Zie blz. XLV).

Onder toejuichingen der Vergadering zegt de Voorzitter den Secretaris dank voor de zorgvuldige wijze, waarop hij zijne taak heeft vervuld, en stelt voor het Verslag in de eerstvolgende aflevering der Bijdragen te doen afdrukken.

Dienovereenkomstig wordt zonder beraadslaging en hoofdelijke stemming besloten.

Ter tafel wordt gebracht de rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1890, welke, bereids vanwege het Bestuur onderzocht, nader in handen is gesteld van eene Commissie van twee gewone leden, de hh. T. H. der Kinderen en E. B. Kielstra.

Bij monde van eerstgenoemde haar rapport daarover uitbrengende, verklaart de Commissie, dat zij de rekening nauwkeurig onderzocht, haar met de daarbij gevoegde justificatoire bescheiden vergeleken en een en ander in goede orde bevonden heeft, waarom zij niet aarzelt te adviseeren de rekening van den Penningmeester goed te keuren en hem te déchargeeren, onder dankbetuiging voor zijn zorgvuldig beheer.

Zonder beraadslaging vereenigt de Vergadering zich met dit advies, waarna de Voorzitter namens haar der Commissie van onderzoek dank betuigt voor de vervulling harer taak, en het woord verleent aan den Penningmeester, die het volgend verslag uitbrengt

1°. ten aanzien der Kas.

a. De ontvangsten gedurende 1890 hebben bedragen .	*f* 11530.25
Het saldo in kas op 1° Jan. '90 bedroeg.	» 1420.99
Totaal-bedrag der kas op 31 Dec. '90. . .	*f* 12951.24

Hieronder behooren remises uit Indië van hh. Commissarissen, voor incasseering der contributie van leden en toelagen. (Nadere remises worden nog uit Indië verwacht) uit de Ind. Kas, ten bedrage van.	*f* 1897.48
Van leden in Nederland	» 4625.—
Voor het gebruik der localen Ind. Gen.	» 400.—
Voor opbrengst van verkochte boekwerken	» 1243.25
Voor ontvangen rente	» 103.94
Voor ontvangen van het Ministerie van Koloniën voor 4000 Kantjil	» 3260.58
Totaal. . .	*f* 11530.25
Hierbij gevoegd het saldo in kas 1 Jan. '90 . . .	» 1420.99
Te zamen uitmakende het bedrag der ontvangsten .	*f* 12951.24

zooals hierboven is vermeld.

b. De uitgaven over 1890 beliepen als volgt:

Voor diverse uitgaven, als brandassurantie, grondbelasting, onderhoud van het gebouw, verwarming

der lokalen, gas, duinwater, salaris v. d. Concierge, personeele belasting, aankoop meubilair, onkosten Penningmeester en Secretaris (art. 1—13 van de begrooting)		*f* 1647.44
Voor het drukken der Bijdragen (art. 15)		» 1238.35
» honorarium aan Schrijvers (art. 20).		» 703.72
» uitbreiding boekerij (art. 21)		» 483.85
» kosten verzending Bijdragen (art. 22)		» 329.37
» kosten 2e deel Mekka (art. 23)		» 4756.10
» salaris schrijver (art. 24)		» 200.—
» kosten uitgave Kantjil (art. 25)		» 1269.—
» aankoop van 2 Certif. N. W. S..		» 2053.78
		f 12681.61
Hierbij geteld het saldo der kas op 31 Dec. '90 . .		» 269.63
verkrijgt men het totaal der kas.		*f* 12951.24
gelijk aan de som der ontvangsten, hierboven vermeld.		
2°. De Balans.		
De activa bedroeg over 1890		» 43269.63
Volgens onderstaande omschrijving:		
Waarde van het pand	*f* 20,000.—	
» van de Bibliotheek . . .	» 11,000.—	
» van het Boekenfonds . .	» 5,500.—	
» van het Meubilair . . .	» 1,500.—	
» van de Effecten	» 5,000.—	
Het saldo in kas.	» 269.63	
		» 43269.63

Met genoegen kan het Bestuur constateeren dat het Instituut ook in 1890 belangrijk vooruit is gegaan. Het ledental is toegenomen en de boekerij vermeerderd.

In 1883 bedroeg het getal leden in Nederland 270, in Indië 110, te zamen 380. In 1890 klom het getal leden in Nederland op tot 361 en in Indië tot 187, te zamen 558, alzoo eene toename van 168 leden in acht jaren. Desniettemin blijft het Bestuur zich aanbevelen tot krachtige medewerking van de leden ieder in zijn eigen kring, om het ledental al meer en meer te doen toenemen.

Op een paar kleine posten na zijn alle schulden van het Instituut betaald. Ook de kosten van het werk Mekka, die *f* 7504.77 bedroeg, is thans geheel aangezuiverd. Verwacht mag worden, dat het tekort van deze uitgave dat thans nog bestaat, binnen een niet al te lang

tijdsverloop door de inkomsten zal worden gedekt —, terwijl het Instituut alsdan een belangrijk fondsartikel in het bezit krijgt.

De gewone afschrijvingen hebben dit jaar, wederom plaats gehad.

Onder toejuichingen betuigt de Voorzitter den Penningmeester den dank der Vergadering voor zijne financiëele mededeelingen.

De Vergadering gaat hierna over tot de verkiezing van drie Bestuursleden in de plaats der aftredende hh. H. J. Bool, Prof. Dr. H. Kern en Prof. Dr. K. Martin, ter vervulling van welke vacatures de bij de Wet voorgeschreven drietallen der vergadering worden aangeboden. (Zie Notulen der Bestuursvergadering van Januari 1891).

Tot stemopnemers worden benoemd de hh. Kielstra en van Rheede van der Kloot.

Uit de gehouden stemming blijkt, dat met groote meerderheid van stemmen tot bestuursleden verkozen zijn de hh. Mr. T. H. der Kinderen, E. B. Kielstra, beiden te 's Gravenhage, en Prof. G. K. Niemann, te Delft.

Ter voldoening aan de uitnoodiging van den Voorzitter verklaren de nieuwbenoemden de op hen uitgebrachte keuze te aanvaarden, waarmeê de Voorzitter de Vergadering geluk wenscht, onder dankbetuiging tevens aan de stemopnemers voor de vervulling hunner taak.

Namens het Bestuur deelt de Voorzitter der Vergadering mede, dat het besluit genomen is om vanwege het Instituut uit te geven een door den heer Léon van de Polder in de Fransche taal bewerkte geschiedenis van Japan van de vroegste tijden tot op den tegenwoordigen tijd; de uitgave daarvan zou echter te kostbaar worden, zoo een exemplaar daarvan aan al de leden moest worden uitgereikt; ten einde haar mogelijk te maken, stelt het Bestuur daarom voor om, ingevolge al. 2 van art. 13 van het Reglement het vanwege het Instituut uit te geven werk voor de leden alleen tegen de helft van den nog nader te bepalen boekhandelsprijs verkrijgbaar te stellen.

Zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming vereenigt de Vergadering zich met dit voorstel.

De Secretaris leest de namen voor van hen, die tot leden van het Instituut zijn benoemd en van welke benoeming hun op gebruikelijke wijze zal worden kennis gegeven.

Voor kennisgeving aangenomen.

Onder herinnering aan de eenige jaren geleden vanwege het Instituut uitgegeven Vragenreeks op het gebied der taal- land- en volkenkunde

van Ned. Indië vraagt het lid Weitzel inlichtingen omtrent de uitkomsten, die de verspreiding daarvan in Indië heeft gehad.

De Secretaris antwoordt, dat, waar de heer Weitzel en nog een ander medebestuurslid met hem zich reeds aanstonds verklaard hadden tegen het stellen van de bedoelde vragenreeks, daar zij daarvan geene verwachting hadden, de uitkomst helaas! hunne voorspellingen niet heeft gelogenstraft. Hoewel de vragenreeks zeer ruim verspreid was, mocht men daarvan tot heden zeer weinig vernemen; vele antwoorden mocht het Instituut dusver althans daarop niet ontvangen.

Naar aanleiding van en over deze mededeeling voeren achtereenvolgens het woord de hh. Quarles van Ufford, L. W. C. van den Berg, Wilken, der Kinderen en de Voorzitter, deels ter toelichting van de wijze, waarop de vragenserie verspreid is geworden, deels ook ter verklaring van het feit, dat daarop geen antwoorden zijn ingekomen, 'tgeen men voor een goed deel toeschreef aan den aard der vragen zelve, die te algemeen gesteld waren, terwijl men echter niet ontkennen kon, dat meer dan eene vraag voor sommige schrijvers de aanleiding is geweest tot behandeling hunnerzijds van 't een of ander onderwerp. Hoe onbevredigend overigens ook de uitkomst der gestelde vragenreeks moge geweest zijn, ongaarne echter zou men haar willen wijten aan de Indische ambtenaren, aan wier wetenschappelijke nasporingen, — getuigen de vele door hen geleverde studiën — men gaarne hulde wilde brengen.

Onder herinnering aan het eenige jaren geleden genomen besluit tot verstrekking eener subsidie voor de Wajanguitgave, deelt de Secretaris mede, dat de Directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden hem door een schrijven van 27 Februari jl. nº. 44 in staat heeft gesteld der Vergadering omtrent den stand dier uitgave in te lichten. De in 1889 beschikbare gelden zijn uitgeput door de vervaardiging der banden; de voor 1890 toegestane subsidie wordt aangewend tot dekking der onkosten van den tekst, met welke bewerking de Directeur op dit oogenblik bezig is, terwijl de subsidie voor 1891 hooogstwaarschijnlijk voldoende zal zijn om dien tekst geheel af te drukken, zoodat het geheele werk in den loop van dit jaar of het begin van het volgende kan zijn voltooid, tot de aanschaffing waarvan, zij 't ook dat de prijs hoog is, de Secretaris zijne medeleden opwekt.

Niemand verder hierna 't woord verlangende, sluit de Voorzitter de Algemeene Vergadering.

BUITENGEWONE BESTUURSVERGADE

GEHOUDEN 28 FEBRUARI 1891.

Tegenwoordig de hh. N. P. van den Berg (J. H. de Groot, L. W. C. van den Berg, Kielst Niemann, Schlegel, Quarles van Ufford, Vr Wijnmalen. Afwezig de heer van der Pant.

De heer N. P. van den Berg, als Ondervoorzitte geopend hebbende, herinnert aan het verlies, dat het heeft door de aftreding van den heer Kern als Vo Wet verbood als lid van het Bestuur te herkiezen.

Hij noodigt mitsdien de Vergadering uit over te kiezing van een Voorzitter. Uit de daarop gevolgde dat met groote meerderheid van stemmen benoemd word mr. T. H. der Kinderen, die, in antwoord op de vraag, onder dankbetuiging voor het in hem gesteld bereid verklaart het Voorzitterschap te aanvaarden.

Tot Ondervoorzitter wordt vervolgens herkozen de den Berg, die daarop verklaart gaarne de herbenoemi welgevallen.

De heer Quarles van Ufford stelt voor den Secret meester in hunne functiën te handhaven en de heere de Groot bij acclamatie als zoodanig te herbenoemen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Beiden verklaren de hun opgedragen taak gaarne te

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de den Ondervoorzitter gesloten.

VERSLAG

VAN DEN

STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NED.-INDIË OVER 1890

UITGEBRACHT IN DE ALGEMEENE VERGADERING, GEHOUDEN DEN 28n FEBRUARI 1891.

M. H.!

Waar wij wederom het voorrecht mogen hebben U een overzicht te geven van den staat en de lotgevallen onzer Instelling, zij het ons vergund Uwe aandacht te vestigen op een drietal feiten, die in ons jaarverslag niet met stilzwijgen mogen worden voorbijgegaan.

Gij vermoedt dat wij in de eerste plaats bedoelen de hoogst droevige gebeurtenis, die wij in de Annalen onzer Instelling over 1890 hebben te boeken: het overlijden van onzen geëerbiedigden Koning, onzen Koninklijken Beschermheer, waarvan zonder twijfel mag worden verklaard, dat het ook de leden van het Instituut met diep leedwezen vervuld heeft. Wij houden ons overtuigd dat Gij allen deelt in de gevoelens van deelneming, welke wij hebben vertolkt in een adres van rouwbeklag dat wij aanstonds hebben gericht aan de Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk, en waarbij wij de hernieuwde verzekering hebben gevoegd van onze onveranderde trouw en innige verknochtheid aan Hare Majesteiten, onze jeugdige Koningin en Hare doorluchtige Moeder. Strekke de vervulling van Haar gewichtige en verheven taak ons Vaderland en Indië tot een rijken zegen en het behage Hare Majesteit de Koningin-Regentes ook in ons midden de plaats te vervullen die wijlen Haar Koninklijke Gemaal als Beschermheer heeft willen innemen.

Het tweede feit, waaraan ik U herinneren wilde en dat voor ons Instituut verblijdend is te achten — is, dat het juist in dit jaar het vierde decennium van zijn bestaan mag herdenken. Terwijl wij Uwe aandacht hierop vestigen, ligt het echter niet in onze bedoeling een

terugblik te werpen op het weldra afgesloten veertigjarig tijdperk, doch bepalen wij ons ditmaal slechts tot het uitspreken van den wensch, dat het vierde decennium voor het Instituut in alle opzichten een periode zal blijken te zijn van voorspoed en steeds toenemenden bloei, gepaard aan een krachtige en vruchtbare werkzaamheid ter bevordering van ons doel.

Zullen, naar wij ons vleien, daartoe ook de verschillende krachten medewerken, waarover het Instituut het voorrecht heeft te beschikken in zijne leden, in 't bizonder is de persoonlijkheid van onzen tegenwoordigen Voorzitter er ons borg voor, dat hij onze Instelling met zijn ongemeene werkkracht en buitengewone talenten zal willen blijven steunen: getuigen daarvan de zoo sympathieke woorden, door hem uitgesproken ter gelegenheid van het zilveren feest, dat hij als hoogleeraar in het Sanskriet aan 's Lands eerste Universiteit mocht herdenken.

Ingevolge Uw besluit, waarvan de herinnering U weder levendig is geworden na de zoo straks voorgelezen notulen, mocht onze Ondervoorzitter, de heer Mr. N. P. van den Berg, het genoegen smaken onzen Voorzitter ter gelegenheid van zijn feest uit naam van het Instituut te begroeten en hem het Eerelidmaatschap aan te bieden, welk huldeblijk door Dr. Kern met dankbare waardeering en onder verzekering zijner blijvende sympathie en medewerking werd aanvaard.

Jammer dat onze Voorzitter, dien wij zoo gaarne aan het hoofd van het Instituut zouden zien blijven, ná deze Algemeene Vergadering onzen Bestuurskring verlaten moet, daar de wet hem, evenals ook onze medeleden H. J. Bool en Prof. dr. K. Martin, dwingt het lidmaatschap van het Bestuur neder te leggen en hen niet herkiesbaar stelt.

Moeten zij derhalve ons weldra verlaten, zij gelieven onzen dank te aanvaarden voor al hetgeen zij ter bevordering van de Instituutsbelangen hebben verricht. Zij hun afwezigheid uit onzen Bestuurskring slechts niet van te langen duur!

Evenals elk jaar, treft het ons ook nu weder smartelijk, waar wij, aan het einde van het genootschappelijk jaar, onze ledenlijst nagaan. Nevens enkelen, die óm persoonlijke redenen hun ontslag als leden hebben genomen, en wier heengaan wij betreuren, moesten wij helaas! van onze ledenlijst weder tal van namen wegens overlijden afvoeren. Ons ontvielen de Volksvertegenwoordigers Mr. H. M. A. Baron van der Goes van Dirxland, Jhr. mr. J. Huydecoper van Maarsseveen, mr. D. Visser van Hazerswoude en Mr. J. P. P. van Zuylen van Nyevelt; de oud-Gouverneur-Generaal mr. L. A. J. W. Baron Sloet van de Beele; de Hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, mr.

A. Beaujon, de Directeur der Moluksche Handelsvereeniging IJ. Feenstra, de Directeur van het Kon. Zoölogisch Genootschap «Natura Artis Magistra», te Amsterdam, Dr. C. F. Westerman; de oud-Indische residenten B. van Baak en E. A. Halewijn, terwijl de hh. C. W. F. Kooiman en Dr. J. H. T. Sollewijn Gelpke midden uit hun Indischen werkkring werden weggerukt.

Moge hunne plaatsen weldra weder door anderen worden ingenomen, wier hart even warm klopt voor de bevordering der Indologische wetenschap.

Aan belangstellende medewerking ontbrak het ons in 't afgeloopen jaar niet.

Het doorwrochte werk van Mekka van Dr. Snouck Hurgronje bleef bij voortduring de aandacht trekken, zoowel binnen- als buitenlands; de verkoop der nog aanwezigen, doch betrekkelijk kleinen voorraad exemplaren heeft geregeld plaats en het is te verwachten dat de aanzienlijke uitgaven, die het Instituut zich daarvoor heeft moeten getroosten, zoo niet geheel, dan toch voor een goed deel door dien verkoop zullen kunnen worden gedekt. Opdat ook in het buitenland daarop de aandacht gevestigd blijve, hebben wij aan den Graaf Meyners d'Estrey, te Parijs, gaarne het door hem gevraagde verlof verleend om een vrij uitvoerig overzicht van het werk voor het bekende Fransche Tijdschrift «Le Tour de Monde» te bewerken. Bereids werd door hem zulk een overzicht geleverd van de door ons in 1887 bezorgde uitgave van C. Bock's Reisverhaal van Koetei naar Banjermasin. De opname van dit overzicht in evengemeld tijdschrift «Le Tour de Monde» gaf aanleiding dat ook in ons vaderland opnieuw de aandacht op het Reisverhaal van Bock werd gevestigd en men het voornemen opvatte om, met onze uitgave als hoofdbron en verder met gebruikmaking van de sedert uitgegeven opstellen, eene min of meer zelfstandige studie over Koetei te bezorgen.

Eveneens werd onze machtiging gevraagd om gebruik te mogen maken van de in de Bijdragen, 3^{e} reeks IIe deel blz. 348 vlg. door Dr. W. H. Engelmann uitgegeven fabel: de «otter en de krab». Aan den heer Mr. G. J. Grashuis, Lector aan de Rijks-Universiteit te Leiden, gaven wij namelijk verlof om in het tweede stuk zijner Soendaneesche Bloemlezing de transcriptie der genoemde fabel te mogen afdrukken.

Overtuigd van onze levendige belangstelling in al wat strekken kan tot bevordering en vermeerdering onzer kennis van de bouwstoffen betreffende de geschiedenis van Indië werd ons door ons correspondeerend

lid, M. L. van Deventer, het verzoek gedaan om zijn
in de Londensche archieven met betrekking tot he
Engelsche bestuur in Indië met eene subsidie te will

In verband met eene hem reeds vanwege het Mini
landsche Zaken daarvoor toegekende subsidie werd on
van ƒ200 ter zijner beschikking gesteld. Het doet
dat het ons om redenen, van onzen wil afhankel
zal zijn U de uitkomsten van zijn onderzoek in ons
deelen. Wij verwijzen hieromtrent naar de notulen o
gaderingen van 19 April, 17 Mei, 28 Juni, 15 Novem
1890, waarin de door ons met den heer van Devente
wisseling is opgenomen.

Eveneens werd onze medewerking ingeroepen om
zorgen of te steunen van het door ons medelid Klerl
Duitsch bewerkt overzicht van de geschiedenis der O
een bekroond antwoord op eene in Duitschland daaromt
prijsvraag. Hoe gaarne wij overigens ook deze uitste
uitgegeven zouden willen zien, kwam het ons voor
den weg van het Instituut kon liggen daarvoor zelf
doch zulks veilig te mogen overlaten aan onze Duitsc
het bizonder welgevallig moet zijn om ter hunner
voorlichting in het bezit te komen van eene zoo volle
algemeen zoo oordeelkundige geschiedenis van de O.
ons medelid geleverd heeft.

Een ander onzer Indische medeleden, die het v
lande met verlof vertoefde, Dr. J. Groneman, sprak
dat vanwege het Instituut in het licht zou worden gege
samengesteld werk, dat eenige oudheidkundige studiën o
zou, en waarvan het handschrift met een 27tal photogra
de Firma Brill te Leiden berustte, doch die de uitgav
groote onkosten, daaraan verbonden, niet durfde onde
ook van de wenschelijkheid dezer uitgave overtuigd, w
baarheid daarvan oorzaak, dat onzerzijds aan den uitgespr
kon worden voldaan. Althans vooralsnog. Wellicht dat
financiën ons dit eerlang mogelijk zal maken, 'tgeen
deed nemen deze zaak voorloopig aan te houden.

Te eer gevoelden wij ons daartoe gedrongen, daar
loopen jaar bereids anderen arbeid mochten voteeren. I
het afzonderlijk werk, dat wij aan al de leden van het I
uitreiken: de ethnographische en letterkundige schets

bezorgd door onze medeleden Dr. Jul. Jacobs en J. J. Meijer. Wij twijfelen niet of van deze uitgave zal door U met belangstelling kennis zijn genomen. Den beiden schrijvers zij onzen dank gebracht voor den door hen geleverden arbeid, waarop wij hopen, dat zij met voldoening mogen wijzen.

Gaarne hadden wij ook gewenscht U op deze Algemeene Vergadering de voltooiing te hebben kunnen mededeelen van den druk van het Minangkabauwsch-Maleisch Woordenboek, bewerkt door ons medelid, den heer J. L. van der Toorn. Doch de groote omvang van het werk belette ons dit. Reeds zijn 30 halve vellen, groot 8°. formaat, daarvan afgedrukt; ongeveer een vierde gedeelte ligt nog ter bewerking, zoodat het wel te verwachten is dat de geheele uitgaaf tegen of in den aanstaanden zomer zal gereed komen.

Meer tijd zal echter noodig zijn voor eene derde uitgave, waartoe wij in het vorige jaar het besluit namen; het is die eener door den heer L. van de Polder, Secretaris-tolk der Nederlandsch legatie in Japan, in de Fransche taal bezorgde vertaling van een overzicht der geschiedenis van Japan van de vroegste tijden tot heden.

Met 't oog op de kosten, aan deze uitgave verbonden, hebben wij gemeend haar niet, als naar gewoonte, aan al onze leden te mogen uitreiken, doch wordt U straks het voorstel onderworpen, om haar ingevolge al. 2 van art. 13 van het Reglement, alleen voor de leden verkrijgbaar te stellen tegen de helft van den boekhandelsprijs.

Een gelijk besluit werd ten vorigen jare door U genomen met betrekking tot het zooeven vermelde Minangkabausch-Maleisch Woordenboek.

Van verschillende zijden werden ons aanzoeken gedaan om bijdragen uit te geven hetzij afzonderlijk, hetzij in ons driemaandelijksch tijdschrift. Het deed ons leed enkele daarvan aan de geëerde inzenders te moeten terugzenden, daar zij ons voor ons doel minder geschikt voorkwamen.

Welke opstellen wij in den laatsten jaargang onzer «Bijdragen» mochten opnemen, bleek U reeds uit het 39e deel van dat tijdschrift, dat wij in 't afgeloopen jaar in vier afleveringen hebben in het licht gegeven. De eerste aflevering van den loopenden jaargang, dat het veertigste deel der geheele verzameling vormen zal, is mede reeds in handen; voor de volgende afleveringen berust bij de Redactie zulk een beduidende hoeveelheid copy, dat zij zich niet behoeft te bekommeren over de vraag, of en hoe ditmaal wel het haar voorgeschreven te bezorgen aantal van 40 vellen druks zal kunnen worden bereikt.

Immers nevens eene omvangrijke studie van den hoogleeraar Wilken wacht op verdere publicatie de niet minder lijvige historische schets van den heer E. B. Kielstra over Sumatra's Westkust van 1841—1849. Aan den O. I. ambtenaar met verlof hier te lande, den heer M. van der Ent, is door ons toegezegd de uitgave, in ons tijdschrift, van zijne studiën over de Soendaneesche taal, terwijl eveneens door ons eene plaats zal worden ingeruimd voor de «Tjarita Ki-Asdoera»; tekst, vertaling en aanteekeningen, met eene inleiding en opmerking over de spreektaal in Zuid-Bantĕn, door de voormaligen controleur van Goenoeng Kentjana, de heer J. J. Meijer.

Nevens deze omvangrnijke bijdragen mochten wij eenige andere kleinere studiën ontvangen van Dr. J. Jacobs over eenige volksvermaken der Baliërs, van Prof. Niemann een vervolg op zijne in de Jan. afl. onzer Bijdragen geplaatste bijdrage tot de kennis der verhouding van het Tjam tot de talen van Indonesië, terwijl ons medelid Dr. J. J. M. de Groot ons verraste met de aanbieding eener monographie over de lijkbezorging in Zuidelijk Foekkiën, het land van waar de Java-Chineezen afkomstig zijn; over zijne vraag, of er gelegenheid bestaat haar in de edita van het Koninklijk Instituut te publiceeren, hebben wij gemeend het advies van onze medebestuurders Schlegel en Wilken te moeten inwinnen.

Geeft een en ander blijk van voortdurende belangstelling in de werkzaamheid van het Instituut van de zijde onzer leden, ook van die van genootschappen en buiten onzen kring mochten wij blijken van waardeering ontvangen. Herhaaldelijk werden ook in het afgeloopen jaar tot ons aanvragen gericht om òf met ons Instituut in betrekking te komen, òf in het bezit gesteld te worden van eene volledige verzameling van onze werken en ons tijdschrift; nog onlangs mocht de Secretaris een schrijven van den Gezant van Zweden bij ons Hof ontvangen, waarbij Z. Exc. het verzoek overbracht van de Directie der Universiteits-Bibliotheek van Upsala om het door haar ná het laatste Orientalisten-Congres te Stokholm ontvangen exemplaar onzer Bijdragen met de vroeger uitgegeven seriën zoo mogelijk te willen aanvullen.

Mochten wij in 1889 deel nemen aan het toen te Parijs gehouden Internationaal geographisch Congres, van het Comité van organisatie van hetzelfde congres, in de maand Augustus a. s. te Bern te houden, ontvangen wij de noodiging om ook nu weder daaraan onze medewerking te verleenen en een of meer vertegenwoordigers van het Instituut te zenden. Zoo mogelijk zal door ons daaraan worden voldaan

Samenwerking, doch op gansch ander terrein, werd ons gevraagd.

door de Asiatic Society te Londen, die ons uitnoodigde onze gedachten mede te deelen over een stelsel van transcriptie van het Nâgarî (en tevens Javaansch) en Arabisch schrift en daaromtrent in overleg te treden. De aanvrage zelve en ons antwoord daarop vindt men afgedrukt in de notulen der Bestuursvergadering van 20 December jl., waarnaar wij belangstellenden verwijzen.

Waar van belangstellende medewerking sprake is, mag door ons in 't bizonder die nog vermeld worden, welke wij mochten ondervinden van de Ministers van Koloniën en Buitenlandsche Zaken en van de Indische Regeering, voor zooveel betreft de voldoening aan ons verzoek tot het verzamelen van de noodige bouwstoffen voor een eventueel samen te stellen Lapidarium van Oost- en West-Indië. Het zou ons te ver leiden, zoo wij thans daaromtrent in nadere bizonderheden wilden treden. Van hetgeen tot dusver voor dit doel bijeenverzameld en ons van verschillende zijden toegezonden werd hebben wij gemeend een kort overzicht samen te stellen, dat de Secretaris de vrijheid zal nemen in een der eerstvolgende afleveringen van de Bijdragen te plaatsen.

Gaarne zouden wij U thans ook eenige mededeelingen hebben willen doen omtrent hetgeen door ons verricht werd ter zake van den voorgenomen onderzoekingstocht, waarvan reeds meermalen in onze Jaarverslagen sprake is geweest. Tot ons leedwezen moeten wij U echter mededeelen, dat, hoewel ons in het vorige jaar het uitzicht was geopend, dat aan het Instituut reeds toen de vrije beschikking zou worden gegund van de voor wetenschappelijke onderzoekingen in Indië uitgetrokken som van *f* 10.000, er omstandigheden waren, die de Regeering noopten dat bedrag te verdeelen tusschen het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap voor zijn reeds aangevangen onderzoekingstocht van het eiland Flores en den hoogleeraar Hubrecht ten behoeve zijner zoölogische onderzoekingen. Er is vooralsnog geene beslissing genomen, welke bestemming, voor dit jaar, aan gelijksoortig bedrag zal worden gegeven.

Een enkel woord ten slotte over onze financiën en onze verzamelingen en bezittingen. Terwijl den Penningmeester zij overgelaten uitvoeriger den financieëlen toestand van het Instituut in het licht te stellen, volsta hier alleen de mededeeling, dat onze ontvangsten in 1890, met inbegrip van 't saldo op 1 Jan. 1890, bedroegen *f* 12,951.24, onze uigaven *f* 12,681.61, zoodat een batig slot aanwezig is van *f* 269.63, ongerekend de geldswaardige papieren, welke het eigendom

van het Instituut zijn, die met zijne verzamelingen, bibliotheek en boekenfonds, benevens het gebouw, eene vrij aanzienlijke waarde vertegenwoordigen.

De bibliotheek en boekenfonds groeien bij voortduring aan, zoo zelfs, dat de tijd niet verre meer kan zijn, dat naar eene andere bewaarplaats moet worden omgezien, waarbij nog komt de omstandigheid dat onze zuster-instelling, het Indisch Genootschap, dat volgens overeenkomst van onze localen voor hare bibliotheek en algemeene vergaderingen gebruik maakt, deze niet meer voldoende acht, doch ruimer localen wenscht. Waar het Instituut kort na zijn zilveren feest in het bezit van een eigen gebouw werd gesteld, vinde het, naar wij willen hopen, in het vierde decennium, dat het thans is ingetreden, gelegenheid de wieken uit te slaan, om, bij het naderen van het halve eeuwfeest, te mogen wijzen op eene inrichting, der Indologische wetenschap waardig.

'S GRAVENHAGE,
Februari 1891.

De Secretaris.
Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN.

NAAMLIJST DER LEDEN

VAN HET

INSTITUUT.

(1°. APRIL 1891.)

Het getal contribueerende Leden bedraagt 546, waarvan in Nederland 5 Donateurs, 5 contribueerende instellingen, en 342 gewone Leden, en in de overzeesche bezittingen en koloniën 194 gewone Leden. Met 117 wetenschappelijke instellingen en vereenigingen staat het Instituut in betrekking en telt 2 Eereleden, 3 correspondeerende Leden en 31 buitenlandsche Leden.

BESTUUR:

	Jaar van aftreding
Mr. T. H. DER KINDEREN, *Voorzitter*	1895
Mr. N. P. VAN DEN BERG, *Onder-Voorzitter*	1894
J. H. DE GROOT, *Penningmeester*	1892
Dr. T. C. L. WIJNMALEN, *Secretaris*	1892
Prof. Dr. G. A. WILKEN	1892
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD	1893
Prof. Dr. G. SCHLEGEL	1893
D. F. VAN DER PANT	1893
Prof. A. C. VREEDE	1894
Prof. Mr. L. W. C. VAN DEN BERG	1894
E. B. KIELSTRA	1895
Prof. G. K. NIEMANN	1895

BUITENLANDSCHE LEDEN.

Z. H. Prins ROLAND BONAPARTE, Parijs. (22, Cours-la-Reine)

Dr. A. REINHOLD ROST (India Office Library), Londen.
W. W. HUNTER, Cherwell Edge, Oxford.
Prof. ANGELO DE GUBERNATIS, Florence.
T. J. HOVELL THURLOW, Londen.
Prof. Dr. ALBRECHT WEBER, Berlijn.
Prof. EMILIO TEZA, Padua.
GUIDO CORA, Turijn.
Dr. FRIEDRICH MÜLLER, Weenen.
Prof. GEORG GERLAND, Strassburg i/E.
Graaf G. H. J. MEIJNERS D'ESTREY, Parijs. 6 Place St. Michel.
Mrs. DE CROIZIER, Parijs, 10, Boulevard de la Saussaye, Parc de Neuilly.
Radja SOURINDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doc., Calcutta.
Dr. A. B. MEIJER, Dresden.
G. DORIA, Genua.
ARISTIDE MARRE, Vaucresson, près St. Cloud Villa Loiseau, Avenue Vaucresson.
Prof. Dr. G. VON DER GABELENTZ, Berlijn.
Prof. Dr. E. H. GIGLIOLI, Florence.
Prof. Dr. A. BASTIAN, Berlijn.
Prof. Dr. R. BRANDSTETTER, Lucern.
Prof. Dr. JOS. KOHLER, Berlijn, Landgrafenstrasse 4.
JULES SILVESTRE, Rochefort sur mer, 2 Rue des Fonderies (Charente inférieure) Frankrijk.
Prof. FERD. BLUMENTRITT, Leitmeritz (Bohemen.)
X. BRAU DE SAINT POL LIAS, Parijs, 47 rue de Passy.
J W. MAXWELL, Pinang, Straits Settlements.
Dr. IGNAZ GOLDZIHER, VII Holló-gasse 4, Budapest.
Dr. THEOD. POSEWITZ, Budapest (Geologisches Institut).
Prof. Dr. F. VON RICHTHOFEN, Berlijn (Kurfürstenstr. 117).
Prof. Dr. EDWARD B. TYLOR, Oxford (University-Museum).
Prof. Dr. ERNST KUHN, München.
Sydney J. HIKSON, Saville Club 109 Piccadilly, London W.

NEDERLAND.

DONATEURS.

De Nederlandsche Handelmaatschappij.
Mr. W. BARON VAN GOLTSTEIN, 's Hage.
F. 'S JACOB, Utrecht.
I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, 's Hage.
Dr. A. VROLIK, Arnhem.

EERELEDEN.

Prof. Dr. P. J. VETH, Arnhem.
Prof. Dr. J. H. C. KERN, Leiden.

CONTRIBUEERENDE INSTELLINGEN.

De Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Het Nederlandsch Bijbelgenootschap, te Amsterdam.
Het Nederlandsch Zendelinggenootschap, te Rotterdam.
Het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
Vereeniging Pomona, te Menado.

GEWONE LEDEN.

J. W. H. ADÈR, te Doetichem.
N. ADRIANI, 's Gravenhage.
Dr. A. T. VAN AKEN, 's Gravenhage.
Jhr. D. F. VAN ALPHEN, 's Gravenhage.
Jhr. E. T. M. VAN ALPHEN, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. T. A. J. VAN ASCH VAN WIJCK, Amersfoort.
J. H. VAN BALEN, Nieuwediep.
Mr. C. BAKE, 's Gravenhage.
Dr. H. BAVINCK, Kampen.
Mr. W. H. DE BEAUFORT, Leusden.
Jhr. Mr. K. A. GODIN DE BEAUFORT, 's Gravenhage.
N. R. G. M. BÄR, 's Gravenhage.
G. W. BEEGER, 's Gravenhage.
K. H. O. VAN BENNEKOM, Zutphen.
Mr. N. P. VAN DEN BERG, Amsterdam.
Prof. Mr. L. W. C. VAN DEN BERG, Delft.
Mr. W. B. BERGSMA, Apeldoorn.
Mr. G. H. BETZ, 's Gravenhage.
J. L. BEIJERS, Amsterdam.
A. A. BIENFAIT, Amsterdam.
Mr. A. J. E. BIK, 's Gravenhage.
E. F. T. BIK, 's Gravenhage.
G. BIRNIE, Deventer.
Dr. H. BLINK, Amsterdam.
P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK, 's Hage.
Dr. J. C. BOERLAGE, Leiden.
Mr. C. TH. Baron VAN DEN BOETZELAER, Huize Sandwijck bij de Bilt (Utrecht).
J. BOISSEVAIN, Amsterdam.
CH. BOISSEVAIN, Amsterdam.
H. J. BOOL, Leiden.
Jhr. Mr. J. W. G. BOREEL VAN HOGELANDEN, te Velzen.
P. R. BOS, Groningen.
H. G. BOUMBESTER, 's Gravenhage.
Mr. L. DE FILLIETTAZ BOUSQUET, 's Hage.
Dr. J. VAN BREDA DE HAAN, Leiden.
Mr. W. À BRAKEL REIGER, 's Hage.
W. G. Bon BRANTSEN VAN DE ZIJP, 's Hage.
Jhr. Mr. W. M. DE BRAUW, Middelburg.
J. F. BREIJER, 's Gravenhage.
Prof. Dr. J. TEN BRINK, Leiden.
J. A. VAN DEN BROEK, Delft.
W. D. J. BROUWER, Zwolle.
J. F. D. BRUINSMA, Nijmegen.
M. BUIJS, Kwadijk, bij Purmerend.
J. H. DE BUSSY, Amsterdam.
Mr. C. E. J. Graaf VAN BYLANDT, 's Hage.
Dr. W. CALAND, Breda.
H. D. CANNE, 's Gravenhage.
Prof. Dr. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Amsterdam.
J. L. CLUIJSSENAER, Utrecht.
W. A. COBLIJN, Voorburg.
A. COCHIUS, Amsterdam.
J. H. COMMIJS, 's Gravenhage.
Mr. F. B. CONINCK LIEFSTING, 's Hage.
W. COOL, Utrecht.
Prof. Mr. P. W. A. CORT VAN DER LINDEN, Amsterdam.
Mr. J. COUPERUS, 's Gravenhage.
J. T. CREMER, 's Gravenhage.
Mr. E. J. J. B. CREMERS, 's Gravenhage.
G. C. DAUM, 's Gravenhage.
Mr. W. K. Baron VAN DEDEM, Hoorn.
W. J. DERX, Z[r]. M[s]. Wachtschip te Batavia.
J. S. A. VAN DISSEL, Delft.
S. VAN DISSEL, Apeldoorn.
S. C. VAN DOESBURGH, Leiden.
M. C. VAN DOORN, 's Gravenhage.
Prof. Mr. H. L. DRUCKER, Leiden.
Dr. F. A. C. DUMONTIER, 's Gravenhage.
J. DIJK WZ., 's Gravenhage.
H. DYSERINCK, 's Gravenhage.
F. A. EBBINGE WUBBEN, 's Gravenhage.
C. A. ECKSTEIN, 's Gravenhage.

Jhr. Mr. W. C. A. ELOUT VAN SOETERWOUDE, 's Hage.
Dr. A. VAN DER ELST, Amsterdam.
Mr. A. J. VAN EMDEN, 's Gravenhage.
M. VAN DER ENT, Wageningen.
Mr. J. C. VAN EIJK, Amsterdam.
Jhr. Mr. F. J. J. VAN EYSINGA, Leeuwarden
J. J. P. FANOY, 's Gravenhage. (Sumatrastraat 186).
J. H. FERGUSON, 's Gravenhage.
J. FREYWALD, Parijs (43, rue de Courcelles).
F. G. GEERLING, 's Gravenhage.
W. J. GEERTSEMA, Amsterdam.
Dr. H. D. VAN GELDER, Leiden.
Mr. J. VAN GENNEP, Rotterdam.
Jhr. Mr. W. T. GEVERS DEYNOOT Jr., 's Gravenhage.
Mr. F. H. GÖBEL, 's Gravenhage.
Prof. Dr. M. J. DE GOEJE, Leiden.
Jhr. C. J. L. GOLDMAN, 's Gravenhage.
Prof. J. R. P. F. GONGGRIJP, Delft.
W. R. DE GREVE, 's Gravenhage.
CORN[s]. DE GROOT, 's Gravenhage.
J. H. DE GROOT, 's Gravenhage.
Dr. J. J. M. DE GROOT, Amsterdam.
H. D. GUYOT, 's Gravenhage.
S. M. HUGO VAN GIJN, Dordrecht.
Dr. D. DE HAAN, Haarlem.
R. E. DE HAAN, Winterswijk.
A. HAGA, 's Gravenhage.
Mr. H. F. L. HAMELBERG, Arnhem.
Mr. G. G. VAN HARENCARSPEL, 's Hage.
D. HARTEVELT, Leiden.
W. A. F. N. C. M. HARTMANN, 's Hage.
Mr. A. F. K. HARTOGH, Amsterdam.
Dr. H. HARTOGH HEYS VAN ZOUTEVEEN, Assen.
Jhr. C. HARTSEN, 's Gravenhage.
J. J. HASSELMAN, Tiel.
Mr. J. HEEMSKERK AZ., 's Gravenhage.
Mr. A. HEEMSKERK AZ., Amsterdam.

Mr. J. E. HEERES, s Gravenhage.
Mr. B. M. VLIELANDER HEIN, 's Hage.
J. J. L. HELDRING, 's Gravenhage.
B. HELDRING, Amsterdam.
Mr. J. E. HENNY, Amsterdam.
J. VAN HENGST, Wiesbaden.
J. K. VAN DER HEIJDEN, Bronbeek bij Arnhem.
Mr. J. C. TH. HEYLIGERS, 's Gravenhage.
F. HEIJNEN, Oudenbosch.
G. H. HINTZEN, Rotterdam.
B. HOETINK.
H. A. HIJMANS VAN ANROOY, 's Gravenhage.
Jhr. H. W. F. HORA SICCAMA, 's Hage.
J. L. HORDIJK, 's Gravenhage.
Dr. R. HORST, Leiden.
P. J. VAN HOUTEN, 's Gravenhage.
Dr. M. TH. HOUTSMA, Utrecht.
J. HUDIG DZ., Amsterdam.
H. C. HUMME, Delft.
P. C. HUIJSER, 's Gravenhage.
Mr. C. J. A. HEIJDENRIJCK, 's Gravenhage.
M. HIJMANS VAN WADENOYEN, 's Hage.
Mr. A. J. IMMINCK, 's Gravenhage.
H. A. INSINGER, Vuursche.
Mr. E. H. 'S JACOB, Heiligenberg, Amersfoort.
E. J. K. IJ. JACOBSON, 's Gravenhage.
J. W. JÄGER, 's Gravenhage.
P. W. JANSSEN, Amsterdam.
Dr. C. W. JANSSEN, Amsterdam.
C. A. J. L. JEEKEL, Huize Dalvoorde, Dedemsvaart.
Dr. F. A. JENTINK, Leiden.
Mr. D. JOSEPHUS JITTA, Amsterdam.
Prof. Dr. C. M. KAN, Amsterdam.
Jhr. Mr. A. P. C. VAN KARNEBEEK, 's Hage.
Dr. H. F. C. TEN KATE Jr., Scheveningen.
C. E. P. VAN KERCKHOFF, Arnhem.
C. E. VAN KESTEREN, Brussel.
Mr. L. W. C. KEUCHENIUS, 's Hage.
E. B. KIELSTRA, 's Gravenhage.

Mr. T. H. DER KINDEREN, 's Hage.
H. C. KLINKERT, Leiden.
Mr. TH. A. KLINKHAMER, 's Gravenhage.
H. F. KOUWENBERG, 's Gravenhage.
F. G. KRAMP, Amsterdam.
J. D. KRUSEMAN, 's Gravenhage.
Prof. Dr. E. F. KRUIJFF, Groningen.
J. A. KRUIJT, Pinang.
J. KUYPER HZN., 's Gravenhage.
A. H. KUIPERS, Haarlem.
G. A. DE LANGE, 's Gravenhage.
C. H. M. LE ROUX.
Dr. TH. W. VAN LITH DE JEUDE, Leiden.
Mr. H. O. VAN DER LINDEN, Dordrecht.
C. J. LEENDERTZ, Leiden.
W. H. VAN LEEUWEN, Amsterdam.
Mr. J. A. LEVY, Amsterdam.
Mr. H. D. LEVYSSOHN NORMAN, 's Hage.
J. H. LIEFTINCK, Amsterdam.
Mr. JAC. LION, 's Gravenhage.
Mr. O. J. H. Graaf VAN LIMBURG STIRUM, 's Gravenhage.
Mr. A. LIND, Amsterdam.
Prof. Mr. P. A. VAN DER LITH, Leiden.
Prof. Jhr. Mr. W. H. DE SAVORNIN LOHMAN, Amsterdam.
K. VAN LOKHORST, 's Gravenhage.
Dr. D. DE LOOS, Leiden.
Prof. Mr. J. DE LOUTER, Utrecht.
G. F. LUCARDIE, 's Gravenhage.
Mr. R. MACALESTER LOUP, 's Gravenhage.
Mr. H. L. M. LUDEN, Amsterdam.
Mr. R. MELVIL Baron VAN LIJNDEN, Utrecht.
Mr. Æ. Baron MACKAY, 's Gravenhage.
Mr. J. C. DE MAREZ OYENS, 's Gravenhage.
Prof. Dr. K. MARTIN, Leiden.
Mr. M. MASSINK, Amsterdam.
Dr. B. F. MATTHES, 's Gravenhage.
Mr. F. ALTING MEES, Amsterdam.
A. MELLINK, 's Gravenhage.
Dr. J. MENDELS, Delft.
AUGUST MESRITZ, Amsterdam.
Mr. P. A. N. S. VAN MEURS, 's Hage.
J. J. MEIJER, 's Gravenhage.
Prof. Dr. G. A. F. MOLENGRAAFF, Amsterdam.
A. E. MOLL, 's Gravenhage.
Dr. K. W. M. MONTIJN, Schiedam.
H. MULLER SZN, Rotterdam.
HENDRIK P. N. MULLER, Rotterdam.
Mr. A. VAN NAAMEN VAN EEMNES, 's Hage.
Mr. S. H. NEDERBURGH, 's Gravenhage.
J. R. H. NEERVOORT VAN DE POLL, Amsterdam.
Mr. H. A. A. NEYS, 's Gravenhage.
P. M. NETSCHER, 's Gravenhage.
Prof. G. K. NIEMANN, Delft.
J. VAN NIEUWKUIJK, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. O. E. VAN NISPEN, 's Hage.
M. NIJHOFF, 's Gravenhage.
Mr. O. W. STAR NUMAN, 's Gravenhage.
A. P. M. VAN OORDT, Leiden.
A. OLTMANS, 's Gravenhage.
J. D. OORTMAN GERLINGS, Utrecht.
Mr. M. H. C. VAN OOSTERZEE, 's Hage.
Prof. Mr. J. OPPENHEIM, Groningen.
C. F. PABST, 's Gravenhage.
D. F. VAN DER PANT, Leiden.
Mr. D. L. F. DE PAULY, 's Gravenhage.
Dr. H. PEELEN, Scheveningen.
Prof. Dr. C. A. PEKELHARING, Utrecht.
M. T. H. PERELAER, 's Gravenhage.
Prof. Mr. N. G. PIERSON, Amsterdam.
Prof. Dr. A. PIERSON, Amsterdam.
H. D. PIERSON, 's Gravenhage.
Prof. Dr. J. PIJNAPPEL GZN., Middelburg.
Mr. M. J. PIJNAPPEL, Amsterdam.
C. W. PLEYTE WZN., Amsterdam.
Dr. W. PLEYTE, Leiden.
A. S. FRANSEN VAN DE PUTTE, Arnhem.
G. A. VAN PUTTEN, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. K. W. QUARLES VAN UFFORD, 's Gravenhage.

C. J. W. RAMANN, Amsterdam.
M. A. VAN RHEDE VAN DER KLOOT, 's Hage.
Jhr. Mr. G. C. J. VAN REENEN, 's Hage.
R. REINDERS, Willemsoord.
Mr. W. J. VAN WELDEREN Baron RENGERS, Leeuwarden.
G. C. KLERK DE REUS, 's Gravenhage. Prins Hendrikstraat 23.
Jhr. Mr. J. C. REYNST, 's Hage.
Dr. J. G. F. RIEDEL, Brussel, 24, Boulevard du Régent.
Dr. H. M. D. VAN RIEMSDIJK, Zalt-Bommel.
Jhr. Mr. TH. H. F. VAN RIEMSDIJK, 's Gravenhage.
Dr. W. N. DU RIEU, Leiden.
J. N. ROELANTS, Breda.
Jhr. Mr. J. ROËLL, 's Gravenhage.
Dr. L. W. G. DE ROO, Nijmegen.
J. F. A. DE ROOIJ, Maastricht.
G. Baron ROSENTHAL, Amsterdam.
J. W. ROSKES, Rotterdam.
Mr. J. V. J. ROOYAARDS VAN DEN HAM, Utrecht.
WILLEM RUYS, Rotterdam.
Dr. E. VAN RIJCKEVORSEL, Rotterdam.
ED. VON SAHER, Haarlem.
J. L. F. SANDERS, Leiden.
Mr. A. W. J. FARNCOMBE SANDERS, 's Hage.
R. A. VAN SANDICK, Deventer.
Mr. J. C. J. VAN DER SCHALK, Noordwijk-Binnen.
G. A. SCHERER, 's Gravenhage.
J. E. N. Baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE, 's Gravenhage.
Prof. Dr. G. SCHLEGEL, Leiden.
W. M. H. VON SCHMID, 's Gravenhage.
Jhr. J. H. P. VON SCHMIDT AUF ALTENSTADT, 's Gravenhage.
C. W. R. SCHOLTEN Jr., Amsterdam.
J. G. SCHOT, Utrecht.
N. D. SCHUURMANS, Haarlem.
Dr. J. SEMMELINK, 's Gravenhage.
J. H. J. SIGAL, 's Gravenhage.
J. G. SILLEM, Amsterdam.
Dr. H. SMEDING, Haarlem.
H. JOH. SMID, Dennenoord, Laren.
JOH. F. SNELLEMAN, Rotterdam.
Mr. W. J. SNOUCK HURGRONJE, 's Hage.
A. SOL, 's Gravenhage.
A. J. SPAAN, 's Gravenhage.
J. T. SPAKLER, Djeddab.
Prof. J. SPANJAARD, Delft.
Prof. Dr. J. S. SPEIJER, Groningen.
Mr. J. P. SPRENGER VAN EIJK, 's Hage.
H. T. VAN STEEDEN, 's Gravenhage.
S. R. STEINMETZ, Leiden.
C. M. F. STOCKHAUSEN, Utrecht.
W. P. VAN STOCKUM JR., 's Gravenhage.
N. P. VAN DER STOK, 's Gravenhage.
Dr. J. A. VAN DER STOK, 's Gravenhage.
A. M. H. J. STOKVIS, 's Gravenhage.
F. DE STOPPELAAR, Leiden.
Mr. TH. STUART, Amsterdam.
Jhr. Mr. V. DE STUERS, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. J. E. DE STURLER, 's Hage.
Prof. Dr. W. F. G. SURINGAR, Leiden.
Jhr. Mr. J. H. T. K. VAN SWINDEREN, Huize Rijs, Balk, gem. Gaasterland.
A. W. SIJTHOFF, Leiden.
Mr. J. P. R. TAK VAN POORTVLIET, 's Gravenhage.
P. E. TEGELBERG, Amsterdam.
Mr. A. TELTING, 's Gravenhage.
Jhr. Mr. C. J. DEN TEX, Amsterdam.
Prof. Dr. C. P. TIELE, Leiden.
Mr. G. VAN TIENHOVEN, Amsterdam.
P. F. LAGING TOBIAS, Nijmegen.
Dr. HOMMO TONKES, Arnhem.
J. L. VAN DER TOORN, Scheveningen.
P. W. M. TRAP, Leiden.
J. P. TRAP, Leiden.
A. M. SERVATIUS, Terwolde bij Deventer.
Mr. C. J. SICKESZ, Huize de Cloese, Laren.

C. B. UHLENBECK, Willemsoord.
Mr. F. C. VALCK, Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. P. VALETON, Amersfoort.
Mr. H. A. VAN DE VELDE, Loosduinen.
Mr. S. A. VENING MEINESZ, Rotterdam.
Mr. J. A. DE VICQ, Melbourne.
T. P. VIRULY, Leiden.
L. DE VLAMING, Haarlem.
C. A. M. VAN VLIET, 's Gravenhage.
Dr. W. F. VAN VLIET, Delft.
Mr. W. VAN DER VLIET, Amsterdam.
Dr. G. VAN VLOTEN, Leiden.
B. R. F. VAN VLIJMEN, 's Gravenhage.
Mr. J. A. G. Baron DE VOS VAN STEENWIJK, Brummen.
E. J. VOUTE, Zeist.
Mr. C. VOUTE, 's Gravenhage.
P. VOUTE, 's Gravenhage.
Prof. A. C. VREEDE, Leiden.
T. VRIESENDORP, 's Gravenhage.
E. DE WAAL, 's Gravenhage.
Mr. A. F. VOS DE WAEL, Zwolle.
C. B. VAN DE WAL, Amsterdam.
W. A. VAN WALCHEREN, 's Gravenhage.
J. WALLAND, 's Gravenhage.
Prof. Dr. MAX WEBER, Amsterdam.
M. J. WALLER, Amsterdam.
Mr. O. J. E. Baron VAN WASSENAER VAN CATWIJCK, 's Gravenhage.
A. E. WASZKLEWICZ, 's Gravenhage.
A. W. P. WEITZEL, 's Gravenhage.
A. C. WERTHEIM, Amsterdam.
Mr. M. P. H. WIERCX, 's Gravenhage.
F. W. WIESEMAN, 's Gravenhage.
Prof. Dr. G. A. WILKEN, Leiden.
Dr. C. WINKLER, Utrecht.
W. P. WOLTERBEEK, Amsterdam.
A. WUNDERLY, Parijs.
J. WÜSTE, Amsterdam.
Jhr. Mr. H. VAN DER WIJCK, 's Hage.
L. J. VAN WIJK, Amsterdam.
Dr. TH. CH. L. WIJNMALEN, 's Hage.
WILLEM WIJT, Rotterdam.
JOH. IJKEMA, 's Gravenhage.
Mr. H. ZILLESEN, 's Gravenhage.
G. E. V. L. VAN ZUYLEN, 's Gravenhage.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

M. L. VAN DEVENTER, Prinsenhage, bij Breda
J. C. NEURDENBURG, Rotterdam.
J. D. E. SCHMELTZ, Leiden.

NEDERLANDSCH OOST- EN WEST-INDIË.

Z. Exc. Mr. C. PIJNACKER HORDIJK, Gouverneur-Generaal van N.-Indië, *Donateur*.

GEWONE LEDEN.

Mr. J. H. ABENDANON, Secretaris van het Dep. van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, te Batavia.

G. N. VAN ALPHEN DE VEER, Adjudant 1e Luit. te Makasser.

H. ALTMANN, Aspirant-controleur toegevoegd a/d. Ass. resident van Sidajoe.

D. H. ANDEWEG, Assistent-resident van Tjaringin (Bantam).

L. A. BAKHUIS, 1e Luit. der Infanterie, gedetacheerd bij de triangulatie-brigade ter Sumatra's Westkust.

C. BAUMGARTEN, te Tjikoppô, Buitenzorg.

J. BENSBACH, Resident van Ternate.

Mr. G. J. A. VAN BERCKEL, Lid van den Raad van Justitie te Semarang.

Mr. J. H. BERGSMA, Lid in den Raad van Indië, Batavia.

G. P. A. BISSCHOFF, Ambtenaar bij het Binnenl. Bestuur in de Preanger-Regentschappen.

Dr. H. J. BOELMAN, te Djokjokarta.

CH. F. BOREL, Aspirant-controleur te Blora, res. Rembang

W. J. N. BOSBOOM, Majoor der infanterie bij het 5e bat.

H. W. BOSMAN, Hoofd-onderwijzer aan de kweekschool voor inl. onderwijzers, te Makasser.

D. F. VAN BRAAM MORRIS, Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, te Macasser.

Dr. J. L. A. BRANDES, Ambtenaar voor de beoefening der Inlandsche talen, *Commissaris* van het Instituut, Batavia.

J. A. H. BREIJMANN, Controleur 1e klasse in de onderafd. Batang Taro-districten (Tapanoeli), Sumatra's Westkust.

J. W. VAN DEN BROEK, Kapitein der Infanterie te Batavia.

R. BRONS MIDDEL, Hoofdonderwijzer aan de Depoksche school, te Depok.

G. F. DE BRUIJN KOPS, Secretaris, Amboina.

Dr. W. BURCK, Adj. Directeur van 's Lands Plantentuin, te Buitenzorg.

Dr. DAVID R. CAPRILES, Geneesheer te Curaçao.

H. A. N. CATENIUS, Majoor der Infanterie bij het 1e bat. te Banjoe Biroe.

H. M. LA CHAPELLE, Referendaris bij de Algemeene Secretarie te Buitenzorg.

W. F. VAN CHARANTE, President van het Liefdadigheids-gesticht enz. te Depok (Buitenzorg).

Mr. J. A. VAN DER CHIJS, Hoofdambtenaar belast met het toezicht over 't Archief, Batavia.

W. G. A. C. CHRISTAN, Kapitein O.-I. Leger. Batavia.

Mons. A. C. CLAESSENS, Aartsbisschop van Sirace, apostolisch vicaris en pastoor van Batavia.

Mr. J. W. TH. COHEN STUART, Referendaris ter Alg. Secretarie, Batavia.

Mr. R. Z. DANNENBARGH, President van den landraad te Medan.

Mr. W. A. J. VAN DAVELAAR, Leeraar in de geschiedenis, land- en volk. van N. I. aan het Gymnasium Willem III, Batavia.

K. F. VAN DELDEN-LAËRNE, Assistent-resident van Trenggalek, res. Kediri.

J. A. VAN DELDEN, Lid van de firma Reynst & Vinju, te Batavia.

TH. DELPRAT, Ingenieur bij de Staatsspoorwegen, Sumatra's Westkust, Fort de Kock.

Mr. C TH. VAN DEVENTER, Advocaat te Semarang.

C. DEIJKERHOFF, Luit[t]. Kolonel, Milit. commandant in de Wester-afdeeling van Borneo.

J. A. DEZENTJE, Landhuurder, Ampal, residentie Soerakarta.

N. J. F. DINGER, Lid van de Wees- en boedelkamer, Batavia.

H. DOEFF, Controleur 2e kl. in de Westerafd. van Borneo.

E. DOUWES DEKKER, Directeur van de N. I. Levens-verzekeringmaatschappij te Batavia.

H. C. DOUWES DEKKER, Controleur 2_e klasse in onderafdeeling Serdang, afd. Medan, Oostkust van Sumatra.

EUG. DUBOIS, Officier van Gezondheid, te Pajakombo (Padangsche Bovenlanden).

P. A. L. E. VAN DIJK, Controleur 1e klasse in de onderafd. Toba, afd. Toba en Silindoeng, res. Tapanoeli.

G. S. J. EERDMANS, Secretaris voor de inlandsche zaken, Makasser.

Mr. W. A. ENGELBRECHT, Directeur van het Depart. v. Justitie, te Batavia.

H. E. D. ENGELHARD, Controleur 1e klasse, in de Toelang Bawang, Lampongsche Districten.

J. ENNEN, Schoolopziener bij het inl. onderwijs te Tondano (Menado).

K. T. ENGELBERT VAN BEVERVOORDE, 1e Luitenant-adjudant van den mil. Commandant van Sumatra's Oostkust te Medan (Deli).

Mr. J. J. C. ENSCHEDÉ, Advocaat, Soerabaja.

J. PH. ERMELING, Vertegenwoordiger in Ned. Indië der Billiton-Maatschappij, Buitenzorg.

Mr. W. J. ESSERS, Raadsheer in het Hooggerechtshof van N. I., Batavia.

F. FOKKENS JR., Inspecteur toegevoegd aan den Directeur van Binnenl. Bestuur, enz., te Batavia.

A. H. G. FOKKER, President van de Factory der Ned. Handelmaatschappij, Batavia.

R. FENNEMA, Ingenieur 1[e] klasse te Medan.

Mr. W. FRANÇIS, Voorzitter van de landraden te Poerworedjo en Koetoardjo.

Mr. W. DE GELDER, Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van N. I., te Batavia.

W. VAN GELDER, Hoofdonderwijzer voor de school voor zonen van inlandsche hoofden te Tondano (Menado).

D. GERTH VAN WIJK, Leeraar in de Maleische taal aan het Gymnasium Willem III, te Batavia.

G. P. H. H. GONGGRIJP, Algemeen ontvanger, Batavia.

N. GRAAFLAND, laatst Adj.-Inspecteur inl. onderwijs, Batavia.

W. P. GROENEVELDT, Lid in den Raad van N.-I, Batavia.

D. GROENEVELD, Directeur der Javasche Bank, te Batavia.

Dr. J. GRONEMAN, Geneesheer te Indramajoe.

D. GRIVEL, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Fort de Kock, (Padangsche Bovenlanden).

H. J. DE GROOT, Controleur 2e klasse in de afd. Zuiderdistricten, Gouv. Celebes.

Dr. J. G. H. GUNNING, Ambtenaar voor de beoefening der Inlandsche talen, tijdelijk belast met geven van onderwijs in de Jav. taal aan het Gymn. Willem III, te Batavia.

Dr. C. GUTTELING, Eerste Stadsgeneesheer, Batavia.

Mr. J. A. BAAKMAN, Redacteur Bat. Handelsblad, Batavia.

C. J. VAN HAASTERT, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor inl. onderwijzers, te Bandoeng.

J. HABBEMA, Inspecteur van het inlandsch onderwijs, Batavia.

Dr. B. HAGEN, Geneesheer, te Laboean-Deli.

G. P. K. VAN HALS, Asp.-controleur bij het B. B. te Poerwodadi (Semarang).

L. M. HARMSEN, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor inl. onderwijzers te Sidempoean.

G. A. HANSEN, Kapitein der Infanterie gedetacheerd bij de cavalerie te Salatiga (Semarang).

J. P. C. HARTEVELT, Inspecteur van Financiën, te Pasoeroean.

A. L. VAN HASSELT, Resident van Tapanoeli (Sumatra's Westkust).

G. P. L. HAUËT, Gezaghebber 2e klasse bij de Gouvernements-marine a/b. van het stoomschip Raef, Banajermasin.

O. L. HELFRICH, Controleur 2e klasse in de afd. Mana en Pasoemah Oeloe Mana, res. Benkoelen.

J. VAN HENGEL, laatst Controleur, Batavia.

J. HEIJTING, Resident der Preanger-Regentschappen, Bandoeng.

D. HEIJTING, Resident van Amboina.

G. W. W. C. Baron VAN HOËVELL, Assistent-resident van Gorontalo (Menado).

ALPH. H. A. M. HOHMAN, Opnemer bij de irigatie-werken, Batavia.

W. C. HOOGKAMER, Resident van Timor en Onderhoorigheden, te Koepang.

W. HOEZOO, Zendeling, Semarang.

Dr. J. W. HOFFMANN, Geneesheer-directeur van het hulp-krankzinnigengesticht te Soerabaja.

K. F. HOLLE, Adviseur-honorair voor inlandsche zaken, Waspada (Preanger Regentschappen).

J. C. KELLER VAN HOORN, Controleur 2e klasse te Ploembon, res. Cheribon.

Dr. D. W. HORST, Assistent-resident, Sambas.

B. V. HOUTHUIJZEN, Notaris, te Semarang.

Dr. JUL. JACOBS, laatst Officier van Gezondheid, Batavia.

A. M. JOEKES, Assistent-resident afd. Banjermasin en Ommelanden (Z. en O. afd. van Borneo).

Mr. Dr. J. C. G. JONKER, Ambtenaar voor de Inlandsche talen, Macasser.

P. K. W. KERN, Asp. ambtenaar, Ngawi.

E. A. KLERKS, Controleur 1e klasse te Mokko Mokko (Res. Benkoelen).

L. KNAPPERT, Controleur 2e kl., Soepajang, afd. XIII en IX Kota's (Pad. Bovenlanden).

J. KNEBEL, Ass.-resident te Blitar.

P. J. KOOREMAN, Assistent-resident van de afdeeling Painan, Sumatra's Westkust.

G. J. VAN KOOTEN, Kapitein bij den generalen staf, N. I., Batavia.

Jhr. W. H. W. DE KOCK, Adjunct-inspecteur van Financiën, te Macasser.

J. C. TH. KROESEN, Resident van Soerabaja.

R. C. KROESEN, Lid in den Raad van N.-I., Batavia.

C. A. KROESEN, Controleur 1e klasse in de onderafd. Boven Langkat (Bindjei), Sumatra's Oostkust.

J A. KROESEN, Controleur in de afd. Batoe Bara, Laboean Roekoe, Sumatra's Oostkust.

J. C. KUMMER, te Magelang, res. Kedoe.

Mr. A. C. P. LAMMERS VAN TOORENBURG, 2e Subst. griffier bij den Raad van Justitie te Semarang.

K. F. H. VAN LANGEN, Resident van Benkoelen.

F. A. LIEFRINCK, Inspecteur van cultures, Batavia.

Dr. W. VAN LINGEN, Predikant te Semarang.

F. E. LUITJES, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Amboina.

Mr. C. W. MARGADANT, Leeraar aan de afd. Indische taal-, land- en volkenkunde van het gymnasium Willem III, Batavia.

H. L. C. TE MECHELEN, (titulair) Resident, Rembang.

Mr. J. H. MEISS, Lid van den raad van Justitie, te Semarang.

W. MEIJER, Hoofdonderwijzer aan de school voor zonen van Inlandsche hoofden te Magelang (Kedoe.)

J. E. DE MEIJIER, Ingenieur 1e kl. b/d Waterstaat en B. O. W. in N. I., Batavia.

Mr. CH VAN MEURS, Griffier bij het Hof van Justitie, *Commissaris* voor Suriname, te Paramaribo.

W. J. M. MICHIELSEN, Resident van Sumatra's Oostkust, Medan.

A. H. MOORREES, Controleur 1e klasse afd. Ogan en Komering Ilir en Blinak (Palembang).

O. M. DE MUNNICK, Gouverneur van Sumatra's Westkust, Padang.

C. VAN DER GON NETSCHER, Assistent-resident van Panaroekan, Sitoebondo, Besoeki.

J. B. NEUMANN, Controleur 1e klasse in de onderafdeeling Ommelanden van Padang (Loeboeg Begaloeng), Sumatra's Westkust.

W. C. NIEUWENHUIJZEN, Majoor 11e bat. Infanterie, te Meester-Cornelis.

J. F. NIKS, Hulpprediker te Babauw, (Timor, standplaats Koepang).

Dr. J. C. C. W. VAN NOOTEN, Leeraar in de wis- en natuurkunde aan de Hoogere Burgerschool te Soerabaja.

H. A. DE NOOIJ, Schoolopziener bij het inlandsch onderwijs, Midden-Java, Soerakarta.

Mr. A. NUHOUT VAN DER VEEN, Referendaris bij het Dep. van Justitie, Batavia.

H. J. B. VAN DER HOUVEN VAN OORDT, Ambtenaar voor den Burgerlijken dienst te Batavia.

G. OOSTERGETEL, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor inl. onderwijzers Bandjermasin.

C. A. VAN OPHUIJSEN, Adjunct-Inspecteur van het Inlandsch onderwijs te Padang Sidempoean (Tapanoeli).

T. OTTOLANDER, Sitoebondo.

J. PEELEN, Adjunct-inspecteur van Financiën, Batavia.

Mr. M. C. PIEPERS, Raadsheer in het Hoog-Gerechtshof, Batavia.

C. POENSEN, Zendeling, Kediri.

Jhr. F. POMPE VAN MEERDERVOORT, Luit. Kolonel bij den Gen. Staf, te Batavia.

H. E. PRINS, Assistent-resident voor de politie, te Padang.

F. H. J. PRIVÉ, Aspirant-controleur in de res. Cheribon (afd. Galoeh).

A. PRUIJS VAN DER HOEVEN, Lid in den Raad van Nederl. Indië, Batavia.

RADEN TOEMENHGOENG ARIO NOTO DININGRAT, Regent van Malang.

J. F. H. VAN RAADSHOVEN, Controleur 1e klasse te Manindjoe (Padangsche Bovenlanden).

RADEN MAS ISMANGOEN DANOE WINOTO, Adjunct-inspecteur van het Inlandsch onderwijs, Probolinggo.

RADEN MAS TOEMENGGOENG PANDJI ADININGRAT, Regent van Demak.

H. J. A. RAEDT VAN OLDENBARNEVELT, Controleur 2e klasse, tevens Politiek agent te Djambi.

G. P. A. RENAUD, Ingenieur 1e klasse, te Batavia.

B. J. E. ROSKOTT, Assistent-resident van Tebing Tinggi, res. Palembang.

J. A. VAN RIJN VAN ALKEMADE, Secretaris der residentie Oostkust van Sumatra, te Medan (Deli).

P. J. VAN SANTEN, Pastoor te Batavia.

A. H. W. SCHEUER, Kapitein der Infanterie, te Macasser.

D. M. J. SCHIFF, Controleur 2e klasse, afd. Lais, Benkoelen.

P. G. SCHMIDHAMER, 1e Luit. bij het 3e depot-bataillon der Infanterie, Amboina.
W. A. SCHNEIDER, Luit.-kolonel, Militaire Commandant te Makasser.
J. J. F SCHREUEL, Controleur 1e klasse te Loeboeg Lintang (Benkoelen).
K. L. VAN SCHOUWENBURG, Batavia.
J. A. SCHRÖDER, Hoofdagent der N. I. Stoomvaartmaatschappij, Batavia.
L. F. TUIJL SCHUITEMAKER, Hoofdonderwijzer aan de kweekschool voor inl. onderwijzers, te Probolinggo.
J. F. H. SCHULTZ, Adsistent-resident van de afdeeling Komering Ogan Oeloe en Enim en de Ranau-districten (Palembang).
W. N. SENN VAN BAZEL, te Tjikadoe.
G. SIEBURGH, Controleur der 1e klasse in de ond.-afd. Medan, Oostkust van Sumatra.
Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, Batavia.
E. P. C. SOL, Lid der Algemeene Rekenkamer, te Batavia.
H. VAN STEEDEN, Ass.-resident te Soerakarta.
J. W. STEMFOORT, Luit.-Kolonel der genie te Batavia.
N. J. STRUIK, Inspecteur der Financiën in de Ve afd. te Pasoeroean.
Dr. J. P. VAN DER STOK, Directeur van het Observatorium te Batavia.
A. P. STOORVOGEL, Controleur 2e klasse te Goenoeng Kentjana, afd. Lebak, in de residentie Bantam.
F. L. K. STORM VAN 'S GRAVESANDE, Controleur 1e klasse afd. Assahan (Sumatra's Oostkust).
J. STORMER, Controleur, te Batjan.
H. N. STUART, Tolk voor de Chineesche taal, Singkawang (Wester-afdeeling van Borneo)
E. C. BARON SWEERTS DE LANDAS WIJBORGH, Eerste Gouvern.-Secretaris, Batavia.
TJOA DJIEN SING, Kapitein der Chineezen, te Pontianak (W.-afd. Borneo).
Dr. M. TREUB, Directeur van 's Lands Plantentuin, te Buitenzorg.
S. W. TROMP, Resident van de Westerafd. Borneo, Pontianak.
W. L. TROOSTENBURG DE BRUIJN, Controleur 2e klasse in de onderafdeeling Alahan Pandjan, afd. XIII en IX Kota's (Padangsche Bovenlanden).
F. TWISS, Controleur 1e klasse te Loeboe Basong, afd. Priaman, res. Padangsche Benedenlanden.
H. J. TYDEMAN, Resident van Tegal.
D. F. UHLENBECK, Referendaris ter Algemeene Secretarie, Batavia.
H. TH. J. UIJTTEBROECK, 2e Onderwijzer aan de kweekschool voor inl. onderwijzers, te Probolinggo.
Mr. A. W. C. VERWEIJ, President van den Raad van Justitie, Makasser.
J. M. VAN VLEUTEN, Batavia.
J. DE VOGEL, Asp. ambtenaar, Pekalongan.
L. M. VONCK, Controleur 2e klasse te Sekajoe, res. Palembang.
Dr. A. G. VORDERMAN, Inspecteur van den burgerl. geneesk. dienst voor Java en Madoera, te Batavia.

W. VOORTHUYZEN. 2e Onderwijzer aan de Kweekschool voor inl. onderwijzers, te Bandoeng.

W. H. VRIJBURG VAN DER HELL, Controleur der 2e klasse in de contrôle-afd. Wirosari, afd. Grobogan (Semarang).

L. VAN WEELDEREN, aspirant-Controleur in de res. Soerabaja, toegevoegd aan den assistent-resident van Lamongan.

C. W. J. WENNEKER, Pastoor, Soerabaja.

Mr. W. A. P. F. L. WINCKEL, Officier van Justitie bij den Raad van Justitie te Makasser.

M. WILLEMSTIJN, Kolonel-intendant, Batavia.

M. H. WITBOLS FEUGEN, Ass. resident van Priaman, Sumatra's Westkust.

Jhr. O. VAN DER WIJCK, Secretaris van het Gouvernement, Batavia.

J. W. IJZERMAN, Hoofdingenieur, Padang.

S. B. ZEVERIJN, Directeur der Jav. Bank, Batavia.

B. VAN ZUTPHEN, oud-Resident van Bali en Lombok; Batavia.

A. H. E. ZWAGER, Secretaris van den Raad van Indië, *Commissaris* van het Instituut, Batavia.

T. J. A. VAN ZIJLL DE JONG, Luitenant-Generaal, Commandant van het leger en Chef van het Dep. van Oorlog, Batavia.

LIJST

DER

BINNEN- EN BUITENLANDSCHE ACADEMIËN, GELEERDE GENOOTSCHAPPEN EN INSTELLINGEN,

WAARMEDE HET KONINKLIJK INSTITUUT DOOR RUILING DER UITGEGEVEN WERKEN IN VERBINDING IS.

NEDERLAND.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam.
Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap, te Amsterdam.
Vereeniging voor de Statistiek in Nederland, te Amsterdam.
Nederlandsch Bijbelgenootschap, te Amsterdam.
Redactie van het Tijdschrift „De Rijnsche Zending. Tijdschrift ter bevordering van het Christendom in Nederlandsch-Indië" (Adres: de heer J. P. G Westhoff, Amsterdam.)
Redactie van de „Indische Mercuur", Amsterdam. (Rokin 60.)
Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, te Haarlem.
Teyler's Genootschap, Haarlem.
Bibliotheek der Rijks-Universiteit, te Leiden.
Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden.
Koninklijke Bibliotheek, te 's Gravenhage.
Bibliotheek van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, te 's Gravenhage.
Bibliotheek van het Ministerie van Koloniën, te 's Gravenhage.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs, te 's Gravenhage.
Indisch Genootschap, te 's Gravenhage.
Instelling van onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, te Delft.
Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht.
Utrechtsche Zendingsvereeniging, te Utrecht.
Nederlandsch Zendelinggenootschap (Director Dr. J. C. Neurdenburg), te Rotterdam.
Nederlandsche Zendingsvereeniging, „Schooneberg", West-Zeedijk, te Rotterdam.
Redactie van het „Nederlandsch Zendingstijdschrift". (Redacteur: P. van Wijk Jr. Luth. Pred. te Rotterdam).

OOST-INDIË.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, te Batavia.
Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederl.-Indië, te Batavia.
Vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië, te Batavia.
Koninklijk Instituut van Ingenieurs, afd. Nederl.-Indië, te Batavia.
Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw te Batavia.
Vereeniging voor oudheid-, land-, taal- en volkenkunde te Djokjokarta.
Redactie van het Indisch Militair Tijdschrift, te Batavia. Redactie: H. P. Willemstijn.
Bibliotheek van de Algemeene Secretarie, Batavia.

BELGIË.

Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, te Brussel. (Palais des Académies.)
Société Royale Belge de géographie, te Brussel. (171, Rue Potagère.)
Société scientifique de Bruxelles, te Brussel (14, Rue des Ursulines.)
Société de géographie d'Anvers, te Antwerpen.

FRANKRIJK.

Société Asiatique, Parijs, 1, Rue de Seine. (Palais de l'Institut.)
Société de géographie de Paris, te Parijs (Boulevard Saint- Germain, 184).
Société d'ethnographie, te Parijs.
Société Académique Indo-Chinoise, te Parijs.
Société des études Japonaises, Chinoises, Tartares et Indo-Chinoises, te Parijs.
Athénée Oriental, Rue du Cherche Midi 92, te Parijs.
Société des études coloniales et maritimes, te Parijs.
Muséum d'histoire naturelle, te Parijs.
École spéciale des langues Orientales vivantes, te Parijs.
Société de géographie commerciale de Bordeaux, te Bordeaux.
Société de géographie de Lyon, te Lyon.
Musée Guimet, 30 Avenue du Trocadero, Parijs.
Union géographique du Nord de la France, te Douai.
Société normande de géographie, te Rouaan.
Société de géographie de Tours, te Tours (Indre et Loire). (Adres: Secrétaire général, Rue Etienne-Pallu, 25, à Tours).
Société de géographie et d'archéologie de la province d'Oran.

SPANJE EN PORTUGAL.

Sociedad geográfica de Madrid, te Madrid, Calle del Leon 21.
Sociedade de geographia de Lisboa, te Lissabon.
Sociedade de geographia commercial do Porto, te Porto.
Sociedade Portuense de geographia, te Porto.
Real Academia de Ciencias de Lisboa, te Lissabon.

ITALIË.

Reale Accademia dei Lincei, te Rome.
Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, te Milaan. Mr. Uochli.
Museo civico di storia naturali di Genova, te Genua.
Redactie van het Tijdschrift Cosmos. (Redacteur Guido Cora.) Turijn.
Société Asiatique Italienne, Florence.
Societa Africana d'Italia. Napoli. Via Medina 63.

RUSLAND, ZWEDEN EN NOORWEGEN.

Académie Impériale des Sciences, te St. Petersburg.
Société Impériale géographique de Russie, te St. Petersburg.
Bibliothèque de l'Université Royale de Norvège, à Christiania.

ZWITSERLAND, DUITSCHLAND, OOSTENRIJK.

Société Neuchâteloise de Géographie (Suisse), Locle.
Geographische Gesellschaft von Bern, te Bern.
Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften, te Berlijn.
General-verwaltung der Koeniglichen Museen, te Berlijn.
Hydrographisches Amt der Kaiserlichen Admiralität, Berlijn, W. Matthäikirchstrasse n°. 9.
Gesellschaft für Erdkunde, te Berlijn (Friedrichstrasse 191).
Deutscher Kolonialverein, Berlin S. W., Markgrafenstrasse 25 (Redaktion der Deutschen Kolonialzeitung.)
Geographische Gesellschaft in Bremen (Mendesstrasse 8).
Verein für Erdkunde, te Dresden.
Verein für Geographie und Statistik zu Frankfort am Main. (Adres: Stadtbibliothek).
Verein für Erdkunde, Kassel.
Verein für Naturkunde, Kassel.
Verein für Erdkunde, te Metz.
Historisch-litterarischer Zweigverein des Vogesenclubs in Elsass-Lothringen, Strassburg. (Adres: Kaiserliche Universitäts- & Landesbibliothek zu Strassburg i. Els.)
Redactie der „Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischen Anstalt," te Gotha.
Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
Verein für Erdkunde, te Halle an der Saale.
Verein für Erdkunde zu Leipzig (Brüderstrasse 23).
Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Halle a. S.
Königliche Academie der Wissenschaften, te München.
De Redactie van de „Orientalische Bibliographie" Redacteur Prof. Dr. A. Müller, Halle (Saale) Mühlgraben 4a.
De Redactie van het Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie (Red. J. I. Kettler), Weimar (Thüringen).
Wurttembergischer Verein für Handelsgeographie, Stuttgart.
Nassauische Verein für Naturkunde. (Adres; Dr. A. Pagenstecher, Secretär des Nassauischen Vereins für Naturkunde). Wiesbaden.

Geographische Gesellschaft für Thüringen, Jena.
Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, te Weenen.
Anthropologische Gesellschaft, te Weenen.
K. K. Geographische Gesellschaft, in Wien, I, Universitätsplatz No. 2.
K. K. Naturhistorische Hofmuseum, Weenen. (Wien, 1, Burgring).
Verein der Geographen an der Universität Wien.
Redactie van de Oesterr. Monatsschrift für den Orient, te Weenen (Red. A. Baron von Scala.)

ENGELAND, BRITSCH-INDIË, CHINA, AUSTRALIË.

Royal Colonial Institute, Northumberland Avenue, London W. C.
India Office, te Londen.
Royal Asiatic Society, 22 Albemarlestr. W., Londen.
Royal geographical Society, Burlingt. Gard. W., Londen.
Redactie van de „Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography." (Clements R. Markham, te Londen.)
Scottish Geographical Society, Edinburgh.
Asiatic Society of Bengal, Asiatic Society's Rooms, 57 Park Street, Calcutta.
Straits Branch of the Royal Asiatic Society, Singapore, Straits Settlements.
Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society, te Ceylon.
North China Branch of the Royal Asiatic Society, te Shanghay.
Public Library of Victoria, te Melbourne.
Royal Society of Victoria, te Melbourne.
Tokio Geographical Society, te Tokio, Japan.
Société des études Indo-Chinoises de Saigon.

AMERIKA.

American geographical Society, te New-York.
Smithsonian Institution, Washington, U. S. A.
Director of the United States Geological Survey, Washington, D. C. U. S. A.
American Academy of Arts and Sciences, Beacon street, Boston, Massachusetts.
Sociedad Mexicana de geografia y estadistica, te Mexico.
Canadian Institute, Toronto (46 Richmondstreet East).

„Afgescheiden van dit inzicht zal het Harer Majesteit ten allen tijde aangenaam zijn Hare groote belangstelling te kunnen toonen in deze wetenschappelijke Instelling, van welke wijlen Z. M. de Koning Beschermheer was."

Terwijl de Vergadering deze mededeeling voor kennisgeving aanneemt, eerbiedigt zij de redenen die Hare Majesteit de Koningin-Regentes hebben geleid om geen gunstig gevolg te geven aan het tot H. D. gericht verzoek, doch stelt zij tevens op hoogen prijs Hoogstdeszelfs gevoelens omtrent het Instituut te mogen vernemen.

De Voorzitter deelt verder mede dat nog zijn ingekomen:

1°. missives van de Académie Royale des Sciences de Lisbonne, en van de United States Geologial Survey te Washington: van de eerste houdende dankbetuiging voor de toezending der Bijdragen van het Instituut, 1891, 5_e volgr. VI. 1; van de tweede houdende dankzegging voor den ontvangst van het werk der heeren Jacobs en Meijer over de Badoej's.

2°. missives van de hh. Dr. J. C. Boerlage, te Leiden, M. van der Ent, te Wageningen, W. A. F. N. C. M. Hartmann, Mr. M. van den Heuvell, te 's Gravenhage, G. H. Hintzen, te Rotterdam, E. J. K. IJ. Jacobson, G. A. de Lange, te 's Gravenhage, Prof. Jhr. mr. W. H. de Savornin Lohman, Dr. C. Kerbert, te Amsterdam, Mr. Aen. baron Mackay, te 's Gravenhage, Dr. J. Mendels, te Delft, Mr. P. A. N. S. van Meurs, Mr. M. H. C. van Oosterzee, te 's Gravenhage, Dr. H. Peelen, te Scheveningen, G. A. van Putten, Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk, te 's Gravenhage, Ed. von Saher, te Haarlem, J. F. van Someren, te Utrecht, Mr. A. Telting, te 's Gravenhage, Mr. H. A. van den Velde. te Loosduinen, P. Voute en F. Vriesendorp, te 's Gravenhage, — allen houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut.

3°. enz.

4°. enz.

De missives sub 1°—4° worden voor kennisgeving aangenomen.

Op voorstel van den Secretaris wordt tot lid van het Instituut voorgedragen en benoemd de heer A. Mellink, controleur 2_e klasse in de Buitenbezittingen, met verlof, thans te 's Gravenhage.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarissen in Indië, van 14 Februari 1891, waarbij worden aangeboden twee prima-wissels, groot *f* 175.86 en *f* 437.18 N. C., betaalbaar als gebruikelijk.

De wissels worden gesteld in handen van den Penningmeester, terwijl aan Commissarissen bericht van ontvangst daarvan zal worden gezonden.

Van het lid A. B. Meyer, te Dresden, is onder dagteekening van 3 Maart jl. een schrijven ontvangen, waarin hij, onder mededeeling dat hij uit de nalatenschap van den Directeur van den Bismarck-Archipel in het bezit is van een zeer omvangrijk woordenboek van het Duke of York-eiland, zijn wensch te kennen geeft dit gaarne te willen uitgeven, zoo mogelijk in de Bijdragen van het Instituut; doch alvorens het woordenboek, circa 1900 woorden omvattend, voor den druk gereed te maken, zou hij gaarne wenschen ingelicht te zien of het in het Tijdschrift zou kunnen worden opgenomen.

Na gedachtenwisseling wordt besloten den heer Meyer te verzoeken het onder hem berustend handschrift ter beoordeeling te willen toezenden aan den Secretaris, wien opgedragen wordt het alsdan om bericht en raad in handen te stellen van het bestuurslid Niemann.

De Secretaris deelt mede een schrijven te hebben ontvangen van den heer Coolsma, te Rotterdam, waarin de toezending, ter plaatsing in de Bijdragen, wordt aangekondigd van een opstel over de verwantschap van het Soendaneesch met het Hebreeuwsch. Wordt besloten den Schrijver mede te deelen, dat tegen de plaatsing van het eventueel toe te zenden stuk bezwaar bestaat.

Door de heeren Schlegel en Wilken wordt verslag uitgebracht omtrent de in hunne handen gestelde studie van het lid Dr. J. J. M. de Groot over de lijkbezorging in Zuidelijk Foekkiën. Hun advies strekt om haar op te nemen in de Bijdragen van het Instituut.

Naar aanleiding van een door den hoogleeraar Martin ingezonden schrijven doet de Secretaris eenige mededeelingen omtrent den reeds meermalen besproken vanwege het Instituut te ondernemen onderzoekingstocht.

Na uitvoerige gedachtenwisseling wordt besloten zich opnieuw bij adres tot den Minister van Koloniën te wenden, waarin, onder uit-

eenzetting van den stand van het vraagstuk, verzocht wordt, nu reeds aan het Instituut ten behoeve van zijn voorgenomen onderzoek de beschikking te geven over de voor 1891 nog beschikbare som van *f* 5000; en — in verband met den omvang van het onderzoek — tevens het uitzicht te openen, dat de post van *f* 10,000 voor wetenschappelijke reizen op de Indische begrooting voor 1892 en 1893, ná de eventueele vaststelling daarvan door de bevoegde macht, telkens aan het Instituut zal worden toegelegd, zullende echter het Instituut gaarne gehouden zijn telkens eene aanvrage tot beschikbaarstelling dier gelden voor genoemde jaren ten zijnen behoeve tijdig in te dienen.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

321STE BESTUURSVERGADERING

GEHOUDEN 18 APRIL 1891.

Tegenwoordig de hh. der Kinderen (Voorzitter), L. W. C. van den Berg, Kielstra, Niemann, Vreede, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. N. P. van den Berg, de Groot, van der Paut, Quarles van Ufford en Schlegel.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Naar aanleiding van het in de notulen voorkomende omtrent de inzending van een nader adres aan den Minister van Koloniën in zake de vanwege het Instituut te ondernemen wetenschappelijke onderzoekingsreis, deelt de Voorzitter mede dat bedoeld adres door hem persoonlijk aan het Departement van Koloniën is bezorgd geworden, terwijl hij ter aanbeveling van den inhoud daarvan eene gedachtenwisseling mocht hebben met den Secretaris-Generaal bij het Departement.

Deze mededeeling wordt voor kennisgeving aangenomen.

De Secretaris doet opgave van de ontvangen boekwerken. Plaatsing daarvan in de Bibliotheek. onder dankzegging aan de inzenders.

Naar aanleiding van het in de vorige vergadering genomen besluit tot aankoop van een handschrift betreffende eene reis naar Cheribon leest de Secretaris een schrijven voor van den heer J. G. Boerlage, te Leiden, waaruit blijkt, dat bij de eigenares, Mevr. de Wed. Dr. H. van Hall, te Apeldoorn, geen bezwaar bestaat het handschrift voor een bedrag van *f* 25 af te staan, welk bedrag men verzocht aan het opgegeven adres op te zenden.

Wordt besloten deze zaak in handen te stellen van den Penningmeester ter afdoening.

De Voorzitter deelt mede, dat missives zijn ingekomen:

1°. van den heer Ellis, namens de Weduwe kennis gevende van het overlijden van den gepensioneerden Vice-admiraal J. W. Binkes, voormalig lid van het Instituut.

2°. van de Wed. C. Deketh—van Deventer, houdende verzoek, door het overlijden van haar Vader, den heer S. van Deventer Jzn., oud-lid in den Raad van Indië, zijn naam van de ledenlijst te willen afvoeren.

3°. enz.

4°. van de hh van den Boetzelaer van Dubbeldam, Huize Sandwijck, de Bildt, bij Utrecht, en van Nieuwkuyk, te 's Gravenhage, houdende bericht van de aanvaarding van het lidmaatschap van het Instituut.

5°. van den heer E. Douwes Dekker, te Batavia, houdende verzoek de voor hem bestemde exemplaren van de Bijdragen van het Instituut niet meer af te zenden aan zijn adres te Batavia, maar ze tot zijne beschikking te houden totdat omtrent zijn volgend adres nader zal worden bericht.

De missives, sub 1°—5, worden voor kennisgeving aangenomen.

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van Commissarisen in Indië, dd. 20 Februari ll.. waarbij een prima-wissel groot *f* 528.32 wordt aangeboden. In handen gesteld van den Penningmeester, terwijl aan Commissarissen bericht van den ontvangst van den wissel zal worden gezonden.

Van de Kaiserliche Leopoldinische-Carolinische Deutsche Akademie

der Naturforscher zu Halle a/S. is het verzoek ingekomen tot eene ruiling van wederzijdsche uitgaven.

Na gedachtenwisseling wordt besloten niet te treden in het gedaan verzoek, op grond dat de werkkring van de Akademie der Naturforscher te ver uiteenloopt van dien van het Instituut om met vrucht een letterkundig verkeer te openen.

Van het uit 172 leden bestaand Comité ter herdenking van den zeventigsten jaardag van den hoogleeraar Hermann von Helmholtz op 31 Augustus a. s. is eene noodiging ontvangen tot deelneming aan een huldeblijk, aan dien geleerde op dien feestdag aan te bieden.

Voor kennisgeving aangenomen.

Ter tafel wordt gebracht eene circulaire van het Comité tot organisatie van het negende Internationaal Orientalisten-Congres, in September 1892, te Londen te houden, bevattende mededeelingen omtrent dat Congres en verzoek om medewerking aan zijne werkzaamheden.

Aangehouden.

De Secretaris deelt mede, een schrijven ontvangen te hebben van Z. H. Prins Roland Bonaparte, waarin Z. H. hem mededeelt, zich gaarne weder beschikbaar te willen stellen om het Instituut te vertegenwoordigen op het in Augustus a. s. te Bern te houden Internationaal Geographisch Congres.

Wordt besloten aan Z. H. mede te deelen, dat het Instituut Hoogstd. gaarne als zijn vertegenwoordiger zou zien optreden.

Naar aanleiding van een reeds vroeger gedaan verzoek tot het verkrijgen van het recht tot eene Engelsche vertaling van het werk van Dr. Snouck Hurgronje, is van den heer M. Nijhoff een nader schrijven van den heer Constable ontvangen, waarbij het aanbod wordt gedaan van toezending van een bedrag van 30 pd. st. en 6 exemplaren der vertaling.

Wordt besloten, onder terugzending van het overgelegd schrijven des heeren Constable, den heer Nijhoff te berichten dat het aanbod gaarne wordt aanvaard.

Onder herinnering aan de voortdurende aanvragen om exemplaren van de door Prof. Niemann bezorgde Bloemlezing uit Maleische

geschriften, waaraan echter niet kan voldaan worden, daar de oplaag geheel uitverkocht is, geeft de Secretaris in overweging een nieuwen druk daarvan te bezorgen. Op eene vraag des Voorzitters verklaart het bestuurslid Niemann zich bereid de zorg van die nieuwe uitgave op zich te nemen, terwijl hij met den Secretaris uitgenoodigd wordt in de volgende vergadering het Bestuur daaromtrent verder te dienen van bericht en raad.

De Secretaris herinnert dat van den heer F. Heijnen, te Oudenbosch ter reproductie is ontvangen het letterschrift in de Pasemah Oeloe Manna gebruikelijk, waaromtrent het advies des heeren Kern is ingewonnen. Bij onderzoek is gebleken, dat het medegedeelde alphabet reeds in Holle's tabellen volledig en nauwkeurig is afgebeeld en wel naast de nauwverwante alphabetten der Redjangers, enz., waardoor het overbodig zou wezen hetzelfde nog eens in de Bijdragen te laten verschijnen. De raad wordt derhalve gegeven den inzender dank te zeggen voor de betoonde belangstelling, doch met de verklaring daaraan toegevoegd, dat het door hem afgebeelde alphabet reeds door den arbeid des heeren Holle publici juris is geworden, zoodat het Instituut van de reproductie moet afzien.

Zonder beraadslaging vereenigt de vergadering zich met dit advies.

Namens den den heer A. Landes te Sok Trang, biedt de heer Niemann het eerste deel aan van diens „Histoire des Grands-Fiefs au temps des Châu orientaux traduite du chinois", als blijk van erkentelijkheid voor de hem gezonden Bijdragen van het Instituut Den Secretaris werdt opgedragen voor dit geschenk den dank van het Instituut te betuigen.

Tot nieuwe leden van het Instituut worden voorgedragen en aangenomen de hh. G. P. Rouffaer, te Amsterdam en G. de Waal, Controleur der 1e klasse te Siak.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

322STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 16 MEI 1891.

Tegenwoordig de hh. der Kinderen (Voorzitter), J H. de Groot (Penningmeester), Kielstra, Niemann, Schlegel, Vreede, Wilken en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig de hh. N. P. van den Berg, L. W. C. van den Berg, Van der Pant en Quarles van Ufford, allen met kennisgeving.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ter tafel worden gebracht de sedert de vorige vergadering ingekomen boekwerken, terwijl wordt medegedeeld, dat is ontvangen:

1°. vanwege de Redactie van het Bataviaasch Nieuwsblad (11 April 1891, no. 108) een recensie van de uitgave van het Kon. Instituut over de Badoej's.

2°. van H. Schuchardt eene aankondiging van zijne Kreolische studiën. IX. Ueber das Malaioportugiesische von Batavia und Tugu. (Sitzungsberichte der Kais. Akad. d. Wiss. Phil. hist. cl. CXXII. N. XII).

3°. van den heer E. B. Kielstra eene aankondiging van J. G. Schot's studie over Kolonisatie in onze Oost (Overdruk uit den Tijdspiegel 1891).

4°. eene missive van den Conservator der bibliotheek van het Museum Teyler, te Haarlem, ten geleide van fasc. 5, vol. III, 2e série, van de Archives du Musée Teyler.

5°. van de Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam een "programma certaminis poetici ab Academia Regia Disciplinarum Nederlandica ex Legato Hoeufftiano in annum 1892 indicti".

Aangenomen voor kennisgeving en plaatsing der boekwerken in de Bibliotheek.

De Voorzitter deelt mede, dat nog is ingekomen:

1°. een schrijven van de Societa Africana d'Italia, te Napels,

houdende dankbetuiging voor de ontvangen uitgaaf va
en J. J. Meijer over de Badoej's.

2°. een schrijven van het Historisch Genootschap
Utrecht, waarbij wordt dank gezegd voor de ontvang
V, 3, 4. 5 en Dr. J. Jacobs en J J. Meijer, De I
Beide missives worden voor kennisgeving aangenom

Ter tafel wordt gebracht een schrijven van den
van 13 Mei 1891, waarbij 1°. wordt aangeboden een
de Heilige Schrift, door hem in het Soendaneesch ve
van het Nederlandsch Bijbelgenootschap en onlangs
schenen: en 2°. nadere inlichtingen worden verzoc
weigering tot plaatsing van een opstel omtrent de
tusschen het Soendaneesch en het Hebreeuwsch, zelf
vooraf daarvan inzage te hebben genomen.

Na eenige gedachtenwisseling wordt besloten den
dank te zeggen voor de aanbieding zijner Soendanee
van den Bijbel; en wat voorts zijne vraag betreft
plaatsing van zijne bijdrage, hem daaromtrent in
verstrekken.

Van het correspondeerend lid, M. L. van Deven
senhage, is, onder dagteekening van 3 Mei jl., een s
vangen, houdende mededeeling, dat hem vanwege den
Binnenlandsche Zaken machtiging is verleend om
waarover laatstelijk handelde zijn schrijven van 4 Janua
Instituut aan te bieden, waarom hij zich haast daarva
toe te zenden, dat luidt als volgt:

Aan Z. Exc. den Minister va
Binnenlandsche Zaken.

HUIZE LINDENBURG, 18 Februa

H.W.Geb. Heer!

„Door subsidiën van Uwe Exc. en van het Kon. I
T. L. en Vk. van Ned.-Indië in staat gesteld om
zoekingen betreffende het tijdvak der Britsche heersc
jaren 1811—1816, te Londen voorttezetten, vertrok
in de tweede helft van April, en keerde den laatsten
Een woord van oprechten dank voor de daardoor gegeve
gelegenheid om de studie van dat in menig opzicht n
tijdvak te voltooien, moge hier zijne plaats vinden.

„Dank zij de welwillende aanbevelingen van Z. Exc. den Minister van Buitenlandsche Zaken, ondervond ik bij mijne nasporingen, zoowel op de Britsche Ministeriën als in het Britsche Staatsarchief (New Record Office), het vriendelijkste onthaal en de krachtigste medewerking. Om met het laatste te beginnen, verwachtte ik daar te zullen vinden, en vond ik daar metterdaad, een groot deel der briefwisseling van de Britsche Ministers van toenmaals, Lord Castlereagh met name, met den Ambassadeur te 's Hage, evenals met den Nederlandschen Ambassadeur te Londen, dat *niet* in de bekende „Correspondence of Visc. Castlereagh" is opgenomen. En dat deze Foreign Office-Records juist de meest vertrouwelijke brieven inhielden, zal niet behoeven gezegd te worden. Zij betreffen de huwelijksaangelegenheden van den toenmaligen Erfprins van Oranje met de Prinses van Wales; de quaestie van den Slavenhandel, enz.; maar vooral de onderhandelingen in 1814 gevoerd voor het Traktaat van Augustus van dat jaar, waarbij de door Groot-Brittannië veroverde Overzeesche Bezittingen aan Nederland werden teruggegeven.

„Ook in andere opzichten is de hier bedoelde briefwisseling van belang te achten, daar menig stuk handelt over, en de groote deelneming bewijst die in Engeland heerschte in de gebeurtenissen van 1813—'14 in ons Vaderland. Gevoegd bij het archief van het Britsche Hof, dat vroeger op Carlton House bewaard werd en thans te Windsor aanwezig is, ligt daar nog een veld voor den geschiedvorscher open, dat de moeite der bearbeiding alleszins waardig schijnt.

„Het India-Office verspreidt, uit den aard der zaak, meer uitsluitend licht over de koloniale aangelegenheden en de personen, daarbij rechtstreeks betrokken. Het Archief der voormalige Engelsche Compagnie levert daar den hoofdschotel. In een opzicht, echter, vindt men zich bij het onderzoek van dit archief teleurgesteld. Ik kan niet uitmaken of de Handelingen van den Raad van Indië onder het Engelsch Bestuur, zooals zij zich te Batavia bevinden, dan wel die welke naar Londen overgebracht werden, de oorspronkelijke zijn. Zeker zijn de zoogenaamde „Consultations", op het India-Office voorhanden, ver van volledig. Zij worden onderscheiden in openbare en afzonderlijke, of geheime. De openbare strekken zich, van den aanvang, niet verder uit dan tot September 1815, en sluiten niet volkomen aan elkander. Van de geheime handelingen zijn slechts weinige brokstukken, over enkele jaren, voorhanden,

„Daarentegen is de voorraad van losse stukken, brieven, memoriën,

bijzonder rijk. Ik vond daar voor een zeer groot deel de briefwisseling van den Britschen Luitt.-Gouverneur Raffles, en die van het Gouvernement van Java en onderhoorigheden, met den Gouverneur-Genl. van Britsch-Indië, met de Britsche Ministers en de Directeuren der Compagnie te Londen, in chronologische volgorde, en met veel zorg bewaard.

„Naast die rakende Java, zijn vooral de „Records" welke Sumatra en de Straits-Settlements betreffen, in hooge mate belangrijk. De tijd heeft mij ontbroken, om daarvan bijzonder werk te maken. Loopen de eerstbedoelde niet verder dan tot de overgave krachtens het Traktaat van 1824, de papieren van Poeloe Pinang, Singapore en Malakka afkomstig strekken zich, als afzonderlijke rubriek, tot in het jaar 1830 uit. Die van latere dagteekening bevinden zich onder de afdeeling: „Bengal-Correspondence". Het viel buiten mijn bestek, deze te raadplegen; maar, naar zekere kenteekenen te oordeelen, zou de tot dusver betoonde vrijgevigheid daar wellicht op eene harde proef zijn gesteld.

„Opmerking verdient nog, dat, bij alle welwillendheid, men echter te Londen nimmer van den regel afwijkt, om de raadpleging der archivale stukken alléén binnen het gebouw waar zij bewaard worden, toe te laten, Gevoegd bij het Londensche gebruik, dat de Zaterdag slechts voor de vroegste uren als werkdag geldt en alle openbare instellingen daarna gesloten worden, is zulks voor de onderzoekingen van vreemden vooral weinig bevorderlijk.

„Eindelijk zij hier medegedeeld, dat mij, wel is waar, alles is gegeven, en zonder voorbehoud aan mij voorgelegd wat ik meende noodig te hebben en vroeg; maar dat de door mij gemaakte aanteekeningen, excerpten en afschriften mij slechts gelaten werden, nadat zij aan de betrokken Ministers waren medegedeeld. Ik ontving die papieren dan langs officiëelen weg terug.

„Meenende door het bovenstaande te hebben voldaan aan Uwer Exc. verlangen om een „beknopt verslag" van mijn wedervaren te Londen te ontvangen, mag ik evenwel niet nalaten mijne verontschuldiging hierbij te voegen dat dit verslag metterdaad zoo zeer beknopt is. UHWGeb. gelieve de verklaring daarvan te vinden in den specialen aard der gedane onderzoekingen, die een bepaald onderwerp ten doel hadden, en waarvan al de uitkomsten in mijn eerlang te verschijnen werk zijn neêrgelegd.

„Een punt veroorlove U. Exc. mij hier nog aan te roeren. Het is dit, dat ook het Kon. Instituut, in den aanhef genoemd, een soort-

gelijk verslag van mij verlangd heeft. Ik heb gemeend enz. enz."

Aangenomen voor kennisgeving.

De Secretaris deelt mede, dat hij zoowel van Prof. de Goeje als van Dr. R. Rost, te Londen, een schrijven heeft ontvangen, waaruit blijkt dat Dr. Snouck Hurgronje te Batavia zou wenschen te raadplegen negen arabische handschriften, berustende in de bibliotheek van het India Office; dat daartegen geen bedenking wordt gemaakt, zoo het Koninklijk Instituut na ontvangst dier handschriften, zich met de verdere verzending daarvan aan de Directie van het Bataviaasch Genootschap zou willen belasten; dat in dat geval geen geldelijke waarborg vereischt, doch enkel de ontvangst der handschriften vanwege het Instituut erkend worde.

De Secretaris vraagt en erlangt machtiging, om, zoodra de handschriften in zijne handen zijn gekomen, daarvan de ontvangst te erkennen en voor de verdere verzending daarvan behoorlijk zorg te dragen.

De Voorzitter deelt mede dat nog missives zijn ingekomen:

1o. van het lid Dr. J. Jacobs, houdende mededeeling van zijne plaatsing te Atjeh, met verzoek de Instituutswerken derwaarts te zenden.

2o. van den heer de Kock houdende bericht dat hij als adjunct-Inspecteur van Financiën te Semarang geplaatst is.

3o. van den heer G P. Rouffaer, te Amsterdam, Weesperzijde 39, Nieuwer Amstel, waarbij hij kennis geeft van de aanneming zijner benoeming tot lid van het Instituut.

4o. van het Bestuur van de Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, te Londen, houdende mededeeling, dat door gemeld genootschap gaarne het voorstel tot eene ruiling van wederzijdsche uitgaven wordt aangenomen.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

Ten vervolge op het schrijven van 29 Januari jl. La. A[1], no. 28, is van den Minister van Koloniën eene missive ontvangen dd. 16 April jl. lett. A[1], no. 7, waarbij wordt toegezonden een afschrift van de missive van den Resident van Soerabaja, dd. 12 Februari jl. no. 2381 lett. A, met eene bijlage bevattende nadere gegevens voor de samenstelling van een Lapidarium van Nederlandsch-Indië.

In handen gesteld van den Secretaris ter bewerking voor zijn verslag.

In antwoord op een dezerzijdsch schrijven van 6 April jl. nº. 598, is van den Minister van Koloniën eene missive ontvangen, waarbij wordt medegedeeld, dat het verzoek van het Instituut om toekenning van subsidie ten behoeve van de voorgenomen reis der hoogleeraren Martin en Wilken is overgebracht aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, die tevens is uitgenoodigd om den Minister met zijne beslissing per telegram in kennis te stellen.

Aangenomen voor kennisgeving.

Overeenkomstig het in de vorige vergadering genomen besluit brengt de Secretaris rapport uit omtrent hetgeen door hem verricht is in zake de voorgenomen nieuwe uitgave van de door Prof. Niemann bezorgde Bloemlezing uit Maleische geschriften. Prijsopgaven zijn daarvan bereids ingekomen van de firma's Brill en Trap, te Leiden, doch daar die van den Uitgever H. L. Smits alsnog moet worden tegemoetgezien, wordt besloten de beslissing van de gunning van het werk tot eene volgende vergadering te verdagen. Overeenkomstig zijn voorstel wordt echter de Secretaris gemachtigd bij adres tot den Minister van Koloniën de vraag te richten, of, nu er weder een nieuwe druk wordt bezorgd van meergemelde uitgave, waarvan in 1877 eene bestelling werd gedaan van 4000 exemplaren, ook thans vanwege het Departement van Koloniën of de Indische Regeering een gelijk aantal exemplaren wordt verlangd, in welk geval men, evenals in 1877, bereid is eene prijsvermindering toe te staan, met dien verstande dat bij eene bestelling van 1000 exemplaren *f* 2.50, van twee of meer duizendtallen *f* 2 per exemplaar van twee deelen zou kunnen worden in rekening gebracht.

Op verzoek van den Voorzitter verlaat de heer Niemann de vergaderzaal, waarna het voorstel wordt gedaan dat hem voor de zorg, welke aan den nieuwen druk zijner Bloemlezing door hem zal moeten worden besteed, een honorarium worde toegekend.

Eenparig vereenigt de vergadering zich met dit voorstel, waarmede de Voorzitter het Bestuurslid Niemann, inmiddels weder binnengeroepen, in kennis stelt.

Aan de vergadering wordt medegedeeld, dat ten opzichte van de vroeger opgegeven kosten der uitgave van de »Histoire du Japon« van den heer L. v. d. Polder een begrooting is gemaakt, die verre

overschreden moet worden; de uitgave toch zal niet kunnen geschieden in één boekdeel van ± 20 vel druks, waarin eenige Chineesche en Japansche typen voorkomen, maar, voor zoover het ongelijkmatig schrift van het manuscript eene berekening toelaat, zal het een werk in twee deelen moeten worden, elk van ± 340 pagina's tekst met Chineesch, waarbij nog schetskaarten, platen en tabellen; bij eene oplaag van 500 exemplaren met papier zou, met inbegrip van papier, omslag, innaaien, tabellen, kaarten en platen, benevens correctie door een franschen corrector, de uitgave, in steê van de vroeger geraamde *f* 500, thans eene som van *f* 1358 vorderen.

In verband met deze aanzienlijke stijging der kosten van uitgave wordt de vraag geopperd of het niet geraden zou zijn van de geheele uitgave zelve af te zien. Gehoord den Penningmeester, beantwoordt de vergadering de vraag ontkennend, doch vereenigt zij zich met het gedaan voorstel om de uitgaaf van het werk over twee jaren te verdeelen, d. w. z. dit jaar zich te bepalen tot het eerste deel, en in 1892 het tweede deel te bezorgen; de oplaag voorts te bepalen op 500 exemplaren, en den handelsprijs te stellen op f 4 à f 4.50 per deel, of f 8 à f 9 voor het geheele werk.

De Secretaris brengt ter tafel een door hem van het lid Van der Toorn ontvangen bijdrage over de Minangkabausche taal, ter plaatsing, zoo mogelijk in de Juli-aflevering der Bijdragen. In handen gesteld van de hh. Kern en Niemann, met uitnoodiging om, mochten beide rapporteurs eenstemmig tot de opneming van de studie in de Bijdragen adviseeren, haar in handen te stellen van den Secretaris, die alsdan zich gemachtigd kan rekenen haar in de Juli-aflevering te plaatsen.

Het Bestuurslid Wilken deelt mede, dat bij zijne in de Juli-aflevering op te nemen bijdrage een of twee teekeningen moeten worden gevoegd, tot de vervaardiging waarvan, welke een som van f 100 zal vorderen, hij de machtiging der vergadering vraagt. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Door den Penningmeester wordt der vergadering medegedeeld. dat, waar door den Uitgever M. Nijhoff is bericht van de bereidwilligheid van den Engelschen vertaler van Dr. Snouck's Mekka om voor het hem gegeven verlof tot de vertaling 30 pd. st. te betalen, die som door den heer Nijhoff bereids ontvangen en aan hem overgedragen is.

Met het oog op de in Juni te houden examens van de adspirant-Indische ambtenaren, waarbij onderscheidene Bestuursleden tegenwoordig moeten zijn, geeft de Secretaris in overweging de volgende Bestuursvergadering niet te houden op den gewonen derden Zaterdag, doch haar uit te stellen tot een datum, als na overleg den Voorzitter en Secretaris geraden zal oordeelen.

Niets meer hierna aan de orde zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

323STE BESTUURSVERGADERING,

GEHOUDEN 1 JULI 1891.

Tegenwoordig de hh. der Kinderen (Voorzitter), de Groot (Penningmeester), L. W. C. van den Berg, Kielstra, Niemann, Schlegel, Quarles van Ufford, Vreede en Wijnmalen (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de hh. N. P. van den Berg, van der Pant en Wilken.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ter tafel worden gebracht de sedert de vorige vergadering ontvangen boekwerken, terwijl tevens voorlezing wordt gedaan van:

1o. eene missive van de Directie van het Musée Guimet, ten geleide van een exemplaar der Revue de l'hist. des Rel. T. XXIII, no. 2.

2o. eene missive van den Bibliothecaris van de Koninklijke Universiteit van Noorwegen, houdende dankbetuiging voor de laatstelijk toegezonden afleveringen der Bijdragen, dl. V. 1—4 en VI. 1 en Jacobs & Meijer's De Badoej's, onder toezending wijders der uitgaven van de Universiteit.

Plaatsing der werken in de Bibliotheek, onder dankbetuiging aan inzenders.

De Voorzitter deelt mede, dat is ingekomen een schrijven van den Minister van Buitenlandsche Zaken, dd. 28 Mei 1891, 1e afd. nº. 5474, waarbij, naar aanleiding eener missive van den Consul der Nederlanden te Calcutta van 14 April jl., ter kennisneming aangeboden, het Bestuur van het Instituut wordt uitgenoodigd te willen melden of het verlangt zich een of meer exemplaren aan te schaffen van het in bedoelde missive vermeld prachtwerk betreffende de Ajanta-grotten.

Na eenige gedachtenwisseling wordt, overeenkomstig het voorstel van den Secretaris, besloten, onder terugzending der bij 's Minister's schrijven gevoegde bijlage, Zijner Excellentie mede te deelen, dat de geldmiddelen van het Instituut het niet veroorloven ten behoeve van de Bibliotheek een of meer exemplaren aan te schaffen van het omschreven kostbaar prachtwerk betreffende de Ajanta-grotten. Kon men het daarheen leiden, dat het Gouvernement van Britsch-Indië, dat steeds tot dusver met de grootste bereidvaardigheid zijne uitgaven aan het Instituut ten geschenke zendt, ook thans een exemplaar van bedoeld prachtwerk ter beschikking wilde stellen, het Instituut zou daarmede zeer verplicht zijn; mocht echter het Gouvernement van Britsch-Indië daartoe niet kunnen overgaan, het zou wellicht, op eene eventueele aanvrage van de zijde der Nederlandsche Regeering bereid gevonden worden een exemplaar van het werk te doen toekomen ten behoeve der Koninklijke Bibliotheek.

De Voorzitter deelt verder mede dat nog zijn ingekomen:

1º. eene circulaire van 6 Mei jl. van de Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, te Brussel, houdende mededeeling, dat in de plaats van wijlen J. B. J. Liagre tot Secrétaire perpétuel van de Academie is benoemd de heer Edmond Marchal.

2º. eene missive van de Anthropological Society of Bombay, dd. 1 Mei jl., waarbij wordt kennis gegeven dat het voorstel tot ruiling van wederzijdsche geschriften wordt aangenomen.

3º. eenige circulaires betreffende het in September 1892 te Londen te houden negende Internationaal Orientalisten-Congres.

Aangenomen voor kennisgeving.

4º. een programma van de werkzaamheden van en van de verschillende voordrachten te houden op het Internationaal Geographisch

Congres te Bern van 10 tot 14 Augustus a. s., terwijl vanwege de Commissie van de eerste Sectie van de Internationale Geographische Tentoonstelling de medewerking van het Instituut wordt ingeroepen door inzending van zijne geographische geschriften vóór den 20 Juli a. s.

Overeenkomstig het voorstel van den Secretaris wordt besloten aan de voorschreven tentoonstelling deel te nemen, en wordt hij gemachtigd een exemplaar der geographische werken van het Instituut daarvoor beschikbaar te stellen.

5°. eene missive van Mevr. de Wed. Hartogh Heys van Zouteveen, te Assen, houdende kennisgeving van het overlijden van haren Echtgenoot, Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen, in leven lid van het Instituut, met verzoek zijn naam van de ledenlijst af te voeren.

6°. eene missive van den heer Charles Baumgarten, te Buitenzorg, houdende mededeeling dat zijn vader, de heer C. W. Baumgarten, lid van het Instituut, den 22 Maart ll. overleden is.

7°. eene missive van het lid J. G. Schot, te Utrecht, waarbij, onder mededeeling van zijn aanstaand vertrek naar Indië verzocht wordt de voor hem bestemde stukken niet meer naar Utrecht maar naar Indië te adresseeren.

8°. enz.

Al deze missives worden voor kennisgeving aangenomen.

Ten vervolge op het schrijven van 16 April jl. Lett. A[1] n°. 7 is van den Minister van Koloniën een schrijven van 16 Juni *jl.* Lett. A[1] n°. 15 ontvangen, waarbij wordt toegezonden zeven teekeningen en beschrijvingen van onze forten op het eiland Ternate.

In handen gesteld van den Secretaris voor het door hem samentestellen verslag over de ontvangen bouwstoffen voor een Indisch Lapidarium.

Met referte aan zijn schrijven van 28 April jl. Lett. A[1] n°. 66 wordt door den Minister van Koloniën, bij schrijven van 19 Juni jl. Lett. A[1], n°. 15, medegedeeld, dat, blijkens een van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië ontvangen telegram, aan het Instituut voor het loopende jaar eene subsidie is toegekend van *f* 5000 ten behoeve van de wetenschappelijke expeditie der hoogleeraren Martin en Wilken.

Met belangstelling wordt van dit besluit kennis genomen, terwijl

den Secretaris wordt opgedragen, in overleg met den heer Martin, de noodige regelingen te treffen ter voorbereiding van het voorgenomen onderzoek.

Nog is ingekomen een schrijven van den heer H. Sundermann, dd. 26 Juni jl., waarbij het voorstel wordt gedaan om voor de uitgave van zijnen Niassischen taalkundigen arbeid eene subsidie van *f* 200 te mogen ontvangen.

Na gedachtenwisseling over dezen reeds vroeger aan het Instituut ter uitgave aangeboden arbeid wordt besloten den Schrijver mede te deelen, dat in het gedaan verzoek niet kan worden getreden, onder herinnering echter aan de reeds vroeger gegeven verklaring, dat het Instituut bereid is tot de uitgave van een aangewezen gedeelte van zijn arbeid mede te werken.

De Secretaris wijst op de moeielijkheid die zich voordoet bij de uitgave van het Japansche werk van den heer L. van de Polder, de spelling en scheiding der Japansche woorden en eigennamen, waarvan de correctie aan iemand die het Japansch in genoegzame mate verstaat moet worden toevertrouwd. Daar de heeren Prof. Schlegel en dr. de Groot die taak niet op zich kunnen nemen, wordt den Secretaris opgedragen 't zij aan de Japansche Legatie 't zij elders iemand te zoeken, die zich met dien arbeid zou willen belasten.

Ter tafel worden gebracht de ontvangen prijsopgaven voor den herdruk van Prof. Niemann's Bloemlezing van Maleische geschriften. Na gedachtenwisseling, gehoord ook het advies van het Bestuurslid Niemann, wordt definitief de bezorging van dien herdruk opgedragen aan den minsten inschrijver, de firma Trap te Leiden, met uitdrukkelijk beding, dat, mochten er eventueel eenige typen ontbreken, deze aanstonds behooren aangeschaft te worden.

Omtrent de hoegrootheid der oplaag wordt eene nadere beslissing voorbehouden in verband met een van den Minister van Koloniën dd. 10 Juni jl. Lett. F. no. 1895 ontvangen schrijven, waarbij wordt medegedeeld dat omtrent de dezerzijds gedane vraag, of er van den nieuwen druk voor den Indischen dienst een zeker getal exemplaren wordt gewenscht, het advies van de Indische Regeering is ingewonnen. Onafhankelijk echter van eene bestelling voor Indië, wordt voorloopig bepaald dat in elk geval eene oplaag behoort geleverd te worden van 1500 exemplaren.

Den Secretaris wordt opgedragen omtrent de bezorging dezer uitgaaf met de firma Trap, in overleg met den hoogleeraar Niemann, een contract te sluiten.

Naar aanleiding van een schrijven van Dr. J. J. M. de Groot omtrent den tijd, waarop zijne verhandeling over de begrafenisgebruiken der Chineezen ter perse zal kunnen gaan, bespreekt de Secretaris den inhoud der October-aflevering van de Bijdragen, waaruit blijkt, dat daarin geen plaats voor gemelde verhandeling kan worden ingeruimd, 't geen echter wel kan geschieden, zoo zij bestemd kon worden voor de eerste (Jan.) aflevering van 1892. Hij vraagt mitsdien machtiging haar daarvoor te mogen bestemmen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Het Bestuurslid Niemann brengt rapport uit omtrent het in zijne handen gestelde eerste gedeelte eene door den heer van der Toorn samengestelde Spraakkunst der Minangkabausche taal. Hij ontraadt, althans voorshands, de opneming daarvan in de Bijdragen van het Instituut en geeft in overweging eerst dan over eene uitgave een besluit te nemen, wanneer de arbeid geheel volledig door den Schrijver zal zijn aangeboden; alleen zou hij wenschen dat den Schrijver in overweging worde gegeven in de voorrede van zijn eerlang uit te geven Woordenboek eene korte schets te plaatsen van de transscriptie van het Minangkabausch.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Namens den hoogleeraar Kern biedt de Secretaris aan een opstel, getiteld: »Pada menjatakan Hoekoem dan Djalan bahasa Rotti terkarang oleh J. Tanggidoej Goeroe di mideras Babaoe«.

Om bericht en raad in handen gesteld van het Bestuurslid Niemann.

Niets meer hierna aan de orde zijnde wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

UITGAVEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIE.

Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederl.-Indië. Uitg. door het Koninkl. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederl.-Indië. 1853—90. 39 dln. 8vo. van omstr. 400 à 500 blz. met platen en kaarten.

1e Reeks. 1853—56. 4 dln.	f 18.—
2e Reeks. 1856—65. 8 dln.	f 47.90
3e Reeks. 1866—76. 12 dln.	f 69.75
4e Reeks. 1877—85. 10 dln.	f 74.35
5e Reeks. 1886—90 dl. I—V.	f 49.—

De 1e. Reeks werd uitgegeven door K. Fuhri te 's-Gravenhage, de 2e door Fred. Muller te Amsterdam; de 3e, 4e en 5e door Martinus Nijhoff, te 's-Gravenhage.

De deelen verschijnen in afl., die allen afzonderlijk worden verkocht.

Verslag der feestviering van het vijf- en twintigjarig bestaan van het Instituut. 1851—1876. 8vo. 83 blz. f 0.90

Dit Verslag, opgemaakt door Dr. T. C. L. Wijnmalen, en diens Feestrede bevattende, vormt het 12e dl. der 3e Reeks van de Bijdragen.

Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, uitg. ter gelegenheid van het VIe internationale Congres der Orientalisten te Leiden. 1883. 2 dln. 8vo. 6, 265 blz. met 1 uitsl. tabel; 8, 253 blz. met 4 uitsl. kaarten. Per deel f 3.50

I. Taal- en letterkunde. (Bijdragen van H. Kern, A. W. T. Juijnboll, H. C. Humme, H. J. Oosting, A. C. Vreede, R. van Eck, J. Pijnappel Gz., D. Gerth van Wijk, J. F. L. Schneider, A. L. van Hasselt, G. K. Niemann, A. B. Meyer, S. J. Warren, G. Schlegel.)

II. Land- en volkenkunde. (Bijdragen van P. A. Tiele, J. Kuijper, H. Martin, A. W. P. Weitzel, C. Snouck Hurgronje, G. A. Wilken, P. J. B. C. Robidé van der Aa, L. Serrurier.)

Aa, P. J. B. C. Robidé van der, De groote Bantamsche opstand in het midden der vorige eeuw, bewerkt naar meerendeels onuitgegeven bescheiden uit het oud-koloniaal archief, met drie officieële documenten als bijlagen. 1881. 8vo. 2, 128 blz. f 1.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 4e Rks. V.

Abiasâ. Een Javaansch tooneelstuk (Wajang), met een Holl. vertaling en toelichtende nota door H. C. Humme. 1878. 8vo. 4, 148 blz. f 2.25

Adji-Sâkâ (Het boek), oude fabelachtige geschiedenis van Java; uit de poëzie in Jav. proza overgebracht door C. F. Winter Sr. Uitg. door J. J. B. Gaal en T. Roorda. Amsterdam, 1857. 8o. f 4.50

Babad Tanah Djawi, in proza. Javaansche geschiedenis loopende van het jaar 1647 der Javaansche jaartelling; uitg. door J. J. Meinsma. 1e stuk: Tekst. 2de druk. 1884. 8vo. 8, 336 blz. f 4.50

—— Hetz. 2e stuk: Aanteekeningen. 1877. 8vo. 2, II, 109 blz. f 1.90

Bernstein, H. A., Dagboek van zijn laatste reis van Ternate naar Nieuw-Guinea, Salawatti en Batanta, Oct. 1864—April 1865, bewerkt door S. C. J. W. van Musschenbroek. 1883. 8vo. 4, 258 blz. met uitsl. kaart. f 3.50

Afzonderl. afdruk uit de Bijdragen, 4e Rks. VII.

Bleeker, P., Nieuwe bijdragen tot de kennis der bevolkingsstatistiek van Java. 1870. 8vo. 2, 192 blz. f 1.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Rks. IV.

Bock, Carl, Reis in Oost- en Zuid-Borneo, van Koetei naar Banjermassin. Met histor. inleiding, uitg. door P. J. B. C. Robidé van der Aa. 1881. 1887. gr. 4to. Met Atlas van 30 platen (kleurendruk) en 1 kaart. f 8 —

Boek, Het, van den Kantjil. Javaansch dierenepos. Herziene uitgave. 1889. 8vo. 176 blz. f 3.25

Booms, P. G., Een maarschalk van het tweede keizerrijk en eene Fransche kolonie. Studiën over Algerië. 1878. 8vo. 4. 212 blz. met 2 uitsl. kaarten. f 2.50

Afzonderl. afdruk uit de Bijdragen, 4e Rks. II.

Boudewijnse, J., Alphabetisch overzigt over het werk van S. van Deventer J. Szn. »Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java«. 1868. 8vo. 125 blz. f 1.25

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Rks. II.

Chijs, J. A. van der, De Nederlanders te Jakatra. 1860. 8vo. XII, 264 blz. f 2.50

—— Neêrlands streven tot openstelling van Japan voor den wereldhandel. Uit officieële, grootendeels onuitgegeven bescheiden toegelicht. 1867. 8º. XIV. 532 blz. f 5.50

Croockewit Hz., J. H., Banka, Malakka en Billiton. Verslagen aan het bestuur van Neerl.-Indië in 1849 en 1850. 1852. 8vo. VIII, 139 blz. f 1.—

Delden-Laërne, K. F. van, Brazilië en Java. De koffiecultuur in Amerika, Azië en Afrika. 1885. 8º, met 4 kaarten. f 10.

Ent. M. van der, Hollandsch-Soendasche spreekwijzen, brieven, enz. 1891. 8vo. 107 blz. f 1,50

Gelpke, J. H. F. Sollewijn, De rijstkultuur in Italië en op Java. 1874. 8vo. 4, 196 blz. met 11 kaarten. f 3.60

Geschiedenis van Tanette. Boegineesche tekst met aanteekeningen, door G. K. Niemann. Uitgeg. ter gelegenheid van het VIe Intern. Orientalisten-Congres te Leiden. 1883. 8vo. 14, 174 blz. f 2.25

Groot, J. J. M. de, Het Kongsiwezen van Borneo. Eene verhandeling over den grondslag en den aard der Chineesche politieke vereenigingen in de Koloniën, met eene Chineesche geschiedenis van de Kongsi Lanfong. Gr. 8vo. VIII en 193 blz. met 2 kaarten. f 2.75

Hart, C. van der, Reize rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden, gedaan in den jare 1850 door Z. M. schepen Argo en Bromo. 1854. 8vo. XVIII, 277 blz. met 13 pl. (lith.) en 3 kaarten. f 3.90

Jacobs en J. J. Meijer, Dr. Jul., De Badoej's 1891. unp. 8vo. f 3.—

Kitab Toehpah. Javaansch-Mohammedaansch Wetboek. Uitgegeven door S. Keijzer. 1853. 8º. f 3.20

Langen, K. F. H. van, De inrichting van het Atjehsche Staatsbestuur onder het Sultanaat. 1888. 8vo. 92 blz. met tabellen. f 1.50.

Afz. afdruk uit Bijdragen, 5e Reeks III.

Langen, K. F. H. van, Handleiding voor de beoefening der Atjehsche taal. 1889. 8vo XIV en 158 blz. f 2.50

—— Woordenboek der Atjehsche taal. 1889. roy 8vo. VI, 288 blz. f 5.00

Leupe, P. A., De reizen der Nederlanders naar Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden in de 17e en 18e eeuw. 1875. 8vo. VIII, 300 blz. met 3 uitsl. kaarten. f 3.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Rks. X.

Ludeking, E. W. A., Schets van de residentie Amboina. 1868. 8vo. 4, 274 blz. met 1 pl. (lith.) f 2.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Rks. III.

Martin, K. Bericht über eine Reise im Gebiet des oberen Surinam. Met 4 pln. 8º. 76 blz. 1886 . . . . f 1.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks I.

Matthes, B. F., Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche poëzie. Uitgeg. ter gelegenheid van het VIe Intern. Orientalisten-Congres te Leiden. 1883. 8vo. 4, 62 blz. f 1.

Millies, H. C., Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule Malaie. (Publié par G. K. Niemann) 1871. gr. 4to. VIII, 180 blz. met 26 platen (lith.) f 6.

Muller, S., Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, gedaan op last der Nederlandsch-Indische regering tusschen de jaren 1828 en 36. Nieuwe uitg. met verbeteringen door den schrijver. 1857. 2 dln. 8vo. VIII, 327; VIII, 350 blz. met 4 pl. (lith.) en 3 uitsl. kaarten. f 9.80

Niemann, G. K., Bloemlezing uit Maleische geschriften. 1878. 2 stukken. post 8vo. 6, 52, 264; 32, 140 blz. arab. letter.
1e stuk 3e druk f 3.60, 2e stuk 2e druk f 1.40.

Nieuw-Guinea, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven in 1858 door eene Nederl.-Indische Commissie. 1862. 8vo. XII, 234 blz. met 26 pl. (lith.) en Atlas in 4to. van 7 kaarten. f 7.20
Dit is het 5e dl. der 2e reeks, ook onder deze titel uitgegeven.

Reinwardt, C. G. C., Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821. Uit zijne nagelaten aanteekeningen opgesteld, met levensbericht en bijlagen vermeerderd door W. H. de Vriese. 1858. roy. 8vo. Met 19 platen (lith. en kleurendruk.) In linnen bd. f 9.50

Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea, ondernomen op last der regeering van Nederlandsche-Indië in de jaren 1871, 72, 75—76 door de Heeren P. van der Crab en J. E. Teysmann, J. G. Coorengel en A. J. Langeveldt van Hemert en P. Swaan. Met geschied- en aardrijkskundige toelichtingen door P. J. B. C. Robidé van der Aa. 1879. roy. 8vo. XLII, 480 blz. met 2 uitsl. kaarten. f 5.—

Rosenberg, C. B. H. von, Reistogten in de afdeeling Gorontalo, gedaan op last der Nederl.-Ind. regeering. 1865. 8, 162, 2 blz. met 9 pl. (lith. en chromolith.) en 4 kaarten. f 3.90

—— Reis naar de Zuidoostereilanden, gedaan in 1865, op last der regeering van Ned. O. I. 1867. 8vo. XI, 125 blz. met 7 platen. (lith. en chromolith.) f 2.50

Rosenberg, C. B. H. von, Reistochten naar de Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea in de jaren 1869 en 1870. Uitg. door Robidé van der Aa. 1875. gr. 4to. XXIV, 154 blz. met portret, 20 pl. (lith. en chromolith.) en 1 uitsl. kaart. f 5.—

Schlegel, G., Sing chin khao youen Uranographie chinoise ou preuves directes que l'astronomie primitive est originaire de la Chine, et qu'elle a été empruntée par les anciens peuples occidentaux à la sphère chinoise. 1875 2 dln. roy. 8vo. 24, 930 blz. met uitsl. tabel en Atlas van 7 kaarten in folio f 18.—

Schwaner, C. A. L. M., Borneo. Beschrijving van het stroomgebied van de Barito en reizen langs eenige voorname rivieren van het Zuid-oostelijk gedeelte van dat eiland, 1843—1847. Amsterdam, v. Kampen. 1853. 8° Met platen en eene kaart. f 12.50

Uitgeg. met ondersteuning van het Instituut.

Snouck Hurgronje, Dr. C., Mekkanische Sprichwörter und Redensarten. 8°. 144. f 2.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen. 5e Reeks 1.

—— Mekka, 1888, 89. I. Die Stadt und ihre Herren, II. Aus dem heutigen Leben. 2 dln. roy. 8vo. Met Atlas van 40 platen. folio. f 20.—

Tjarita Brakaj. Madoereesche dongeng met Madoereesch-Javaansch-Nederlandsche woordenlijst en aanteekeningen door A. C. Vreede. Leiden, E. J. Brill. 1878. 8°. VIII, 150 blz.

Uitgeg. met ondersteuning van het Instituut.

Tuuk, H. N. van der, Maleisch leesboek. 2e druk. 1876. post 8vo. 4, VIII, 59 blz. met arab. letter. f 1.40

Vertellingen, Javaansche, bevattende de lotgevallen van een kantjil, een reebok en andere dieren, voor de uitg. bewerkt door W. Palmer van den Broek. 1878. 8vo. VIII, 212 blz. f 3,25

Vries, M. Gz., Reize naar Japan in 1643. Uitg. met bijlagen door P. A. Leupe. 1858. 8vo. 2, 440 blz. met 1 uitsl. kaart en 1 bl. facsim. f 4.90

Wajangverhalen, De, van Pålå-Sårå, Pandoe en Raden Pandji. In het Javaansch met aanteekeningen door T. Roorda. 1869. 8vo. VIII, 536 blz. f 5 —

Wilken, Dr. G. A. Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel. 1886, 89. 2 stukken. 8°. 162 blz. f 2.—

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks I.

—— Het pandrecht bij de volken van den Ind. Archipel. 1888. 8vo. f 1 —

Afz. afdruk Bijdragen, 5e Reeks III.

—— Struma en cretinisme in den Indischen Archipel. 8vo. 77 blz. f 1.25

Afz. afdruk Bijdragen, 5e Reeks V.

—— Over het huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra. 1891. 8vo. 87 bladz. f 1.25

Wrtta-sançaya. Oud-Javaansch leerdicht over versbouw, in kawi-tekst en Nederlandsche vertaling bewerkt door H. Kern. Leiden, E. J. Brill. 1875. 8°. IV, 207 blz. f 2.75

Uitgeg. met ondersteuning van het Instituut.

De Bijdragen van het Koninklijk Instituut verschijnen in driemaandelijksche afleveringen van 8 à 10 vel druks. De prijs wordt berekend à 20 cents per vel druks, en à 10 cents per plaat. Bij de 4e aflevering van ieder deel ontvangen de inteekenaren titel en inhoud voor het geheele deel. Iedere aflevering is afzonderlijk verkrijgbaar.

De Bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap (Heerengracht, no. 21) zijn voor de Leden toegankelijk dagelijks, met uitzondering van Zon- en feestdagen, van 12 tot 4 ure 's namiddags.

Heeren Leden, vooral in Indië, worden dringend verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Secretaris. De leden, die van en naar Nederlandsch Oost-Indië vertrekken, worden eveneens dringend uitgenoodigd vóór hun vertrek tijdig daarvan aan den Secretaris bericht te doen toekomen.

